

УО2Я73
К56

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКУ та ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКУ

Навчальний
посібник

В.М. КОВАЛЬЧУК
М.В. ЛАЗАРОВИЧ
М.І. САРАЙ

Знання

УДК 330.8

В.М. КОВАЛЬЧУК, М.В. ЛАЗАРОВИЧ, М.І. САРАЙ

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ та ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ

"Знання"

2008

УДК 930.33+330.8(075.8)
ББК 65.02я73
К56

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист
№ 1.4/18-Г-1000 від 21 червня 2007 р.)*

Рецензенти:

М.В. Довбенко, доктор економічних наук, професор, директор Інституту відкритої політики (м. Київ);

А.О. Задоя, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки та економічної теорії Дніпропетровського університету економіки та права;

А.В. Сірко, доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Вінницького інституту економіки Тернопільського національного економічного університету

437070

Ковальчук В.М., Лазарович М.В., Сарай М.І.
К56 Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 647 с.
ISBN 978-966-346-371-1

У навчальному посібнику на основі новітніх досягнень висвітлюються головні питання історії економіки і економічної думки України та провідних країн світу від найдавніших часів і перших цивілізацій до сьогодення. Високий науковий рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу та лаконічною формою його подання.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією економіки та економічної думки України і світу.

УДК 930.33+330.8(075.8)
ББК 65.02я73

© В.М. Ковальчук, М.В. Лазарович,
М.І. Сарай, 2008

© Видавництво "Знання", 2008

ISBN 978-966-346-371-1

ЗМІСТ

Вступ	13
Частина I. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ	18
Розділ 1. ЕКОНОМІКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	18
1.1. Економічний розвиток стародавнього світу	18
1.1.1. Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства	18
1.1.2. Економіка країн Стародавнього Сходу	20
1.1.3. Економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу	23
1.2. Господарство українських земель періоду первісної доби і перших цивілізацій	29
1.2.1. Основні здобутки господарства первісних племен. Трипільська культура	29
1.2.2. Господарство скіфів та античних міст-держав українського Причорномор'я	34
1.2.3. Економічний розвиток східнослов'янських племен	36
Розділ 2. ЕКОНОМІКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	40

2.1. Економічний розвиток країн Західної Європи в епоху Середньовіччя	40
2.1.1. Основні риси та періодизація феодального господарства	40
2.1.2. Форми землеволодіння та соціально-економічні відносини в епоху Середньовіччя	41
2.1.3. Середньовічні міста. Ремесла. Цехи	44
2.1.4. Внутрішня і зовнішня торгівля. Фінанси	47
2.2. Господарство Русі-України в княжу добу	50
2.2.1. Економічні фактори утворення державності на українських землях	50
2.2.2. Форми і характер землеволодіння в Київській державі. Категорії залежного населення	53
2.2.3. Міста, ремесла, торгівля у Київській Русі	56
2.2.4. Господарство Русі-України періоду роздробленості та монголо-татарського поневолення (XII — середина XIV ст.)	59
2.3. Економіка України у литовсько-польські часи (друга половина XIV — середина XVII ст.)	60
2.3.1. Україна в умовах іноземної експансії	60
2.3.2. Еволюція форм землеволодіння	64
2.3.3. Зростання міст. Цехове ремесло	73
2.3.4. Торгівля. Грошовий обіг та фінансово-податкова система	81
Розділ 3. ЕКОНОМІКА МАНУФАКТУРНОГО ПЕРІОДУ	91
3.1. Мануфактурний період світової економіки	91
3.1.1. Основні фактори розкладу феодального господарства та становлення індустріального суспільства	91
3.1.2. Соціально-економічні передумови і наслідки Нідерландської революції (1566—1609 рр.)	95
3.1.3. Англійська революція 1640—1660 рр.: економічні причини і наслідки	98
3.1.4. Особливості генези індустріального суспільства у Франції	101
3.1.5. Соціально-економічні передумови і наслідки Війни північно-американських колоній за незалежність	102
3.2. Господарський розвиток українських земель другої половини XVII—XVIII ст.	104
3.2.1. Еволюція аграрних відносин за козацько-гетьманської доби	104
3.2.2. Мануфактурний період української промисловості	109

3.2.3. Внутрішня і зовнішня торгівля. Формування українського національного ринку	111
3.2.4. Господарство Запорізької Січі	114
Розділ 4. ЕКОНОМІКА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ	120
4.1. Промисловий переворот у провідних країнах світу	120
4.1.1. Промисловий переворот в Англії: передумови, перебіг, наслідки	120
4.1.2. Особливості промислового перевороту у Франції	125
4.1.3. Особливості промислового перевороту в Німеччині.....	128
4.1.4. Промисловий переворот у США	130
4.2. Господарство України в ХІХ ст.	133
4.2.1. Промисловий переворот у Східній Україні	134
4.2.2. Аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії і в Західній Україні	136
4.2.3. Селянська реформа 1861 р. у Росії та її здійснення в Україні	138
4.2.4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель	140
4.2.5. Фінансова політика	141
4.3. Економічний розвиток провідних країн світу в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст.	142
4.3.1. Прогрес науки, техніки і технології виробництва	143
4.3.2. Економічне піднесення США та Німеччини.....	146
4.3.3. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції	149
4.3.4. Становлення індустріального суспільства в Японії	152
4.3.5. Міжнародні економічні відносини	155
4.4. Економіка України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.	156
4.4.1. Індустріалізація в Україні	156
4.4.2. Зрушення в сільському господарстві. Столипінська аграрна реформа	159
4.4.3. Зародження і розвиток кооперативного руху	161
4.4.4. Фінанси та кредит	164
4.5. Світове господарство у 1914—1939 рр.	165
4.5.1. Економічні наслідки Першої світової війни.....	165
4.5.2. План Дауеса та його наслідки	169
4.5.3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки	170
4.5.4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.	173
4.5.5. Господарство розвинутих країн світу в 30-х роках.....	176

4.6. Господарство України у міжвоєнний період	182
4.6.1. Економічна політика українських урядів доби Національно-визвольної революції в 1917—1919 рр.	182
4.6.2. Економічні експерименти більшовиків в Україні: “воєнний комунізм” та неп.....	186
4.6.3. Сталінська індустріалізація в Україні: перебіг, особливості, наслідки	190
4.6.4. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932—1933 рр.	192
4.6.5. Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20—30-х роках.....	196

Розділ 5. ЕКОНОМІКА ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА .....

5.1. Економічний розвиток провідних країн світу в 1939 — на початку 2000-х років	199
5.1.1. Економіка провідних країн у роки Другої світової війни	199
5.1.2. План Маршалла	204
5.1.3. Передумови та наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії	205
5.1.4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ — початку ХХІ ст.	210
5.1.5. “Спільний ринок” — Європейський Союз.....	216
5.2. Економіка України в 1939 — на початку 2000-х років	218
5.2.1. Господарство України в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови	218
5.2.2. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи і спроб її модернізації	226
5.2.3. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х — першій половині 80-х років	230
5.2.4. Пошуки шляхів реформування господарської системи у другій половині 80-х років та їхня невдача	233
5.2.5. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в роки незалежності.....	237
5.3. Загальна характеристика економіки перехідних суспільств та країн, що розвиваються	256
5.3.1. Господарство країн з перехідною економікою	256
5.3.2. Країни, що розвиваються	261
5.3.3. Нові індустріальні країни	264

Частина II. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	269
Розділ 6. ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	269
6.1. Економічна думка Стародавнього Сходу	270
6.1.1. Стародавній Єгипет	271
6.1.2. Месопотамія, Мала Азія і Палестина	272
6.1.3. Стародавній Китай	277
6.1.4. Стародавня Індія	281
6.2. Антична економічна думка	285
6.2.1. Стародавня Греція	286
6.2.2. Стародавній Рим	291
6.2.3. Економічні ідеї раннього християнства	293
Розділ 7. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	296
7.1. Економічна думка середньовічного Сходу	297
7.1.1. Середньовічний Китай	298
7.1.2. Економічні ідеї Корану	298
7.1.3. Економічні погляди Ібн Хальдуна	299
7.2. Економічна думка феодальної Європи	301
7.2.1. Економічні пам'ятки Франкської держави	302
7.2.2. Каноністи і Тома Аквінський	303
7.2.3. Єресі та Реформація	305
7.2.4. Соціальні утопії	306
7.3. Меркантилісти	308
7.3.1. Ранній меркантилізм, або монетаризм	310
7.3.2. Зрілий меркантилізм	311
7.3.3. Історичне значення меркантилізму	313
7.4. Економічна думка України доби Середньовіччя	314
7.4.1. Пам'ятки економічної думки Київської Русі	314
7.4.2. Пам'ятки економічної думки періоду литовсько-польського панування	316
Розділ 8. ВИНИКНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ	319
8.1. Зародження класичної політичної економії	321
8.1.1. Вільям Петті	321
8.1.2. П'єр Буагільбер	323
8.1.3. Річард Кантільйон	324
8.1.4. Девід Юм	325

8.2. Фізіократи	326
8.2.1. Економічне вчення Ф. Кене	327
8.2.2. Економічні погляди А.Р.Ж. Тюрго	330
8.3. Економічне вчення Адама Сміта	332
8.3.1. Методологічні основи вчення А. Сміта	333
8.3.2. А. Сміт про сутність і джерело багатства	336
8.3.3. А. Сміт про вартість і капітал	338
8.3.4. Теорія доходів та їх розподілу	341
8.3.5. Історичне значення теоретичної спадщини А. Сміта	343
8.4. Українська економічна думка XVII—XVIII ст.	344
8.4.1. Економічна думка в Україні на зламі століть.....	344
8.4.2. Яків Козельський.....	345
8.4.3. Григорій Сковорода	346
Розділ 9. ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ.....	349
9.1. Політична економія Ж.-Б. Сея	350
9.1.1. Ж.-Б. Сей про предмет політичної економії, багатство і вартість	350
9.1.2. Концепція розподілу доходів.....	352
9.1.3. Теорія ринків, або “закон Сея”	353
9.2. Економічне вчення Т. Мальтуса	354
9.2.1. Мальтузіанська теорія народонаселення.....	355
9.2.2. Теорія заробітної плати	357
9.2.3. Теорія вартості.....	358
9.2.4. Закон спадної віддачі	359
9.3. Теоретична система Д. Рікардо	359
9.3.1. Методологічні основи вчення Д. Рікардо.....	360
9.3.2. Рікардіанська теорія вартості.....	361
9.3.3. Рікардіанська теорія грошей.....	363
9.3.4. Теорія капіталу та відтворення.....	364
9.3.5. Теорія розподілу доходів	365
9.3.6. Принцип порівняльної переваги в зовнішній торгівлі	367
9.4. Українська економічна думка під впливом ідей класичної політичної економії	368
9.4.1. Ліберальний напрям української економічної думки на початку XIX ст.	369
9.4.2. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії.....	371

Розділ 10. ЗАВЕРШЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ	377
10.1. Критики капіталізму	378
10.1.1. Економічний романтизм Ж.Ш. Сісмонді	378
10.1.2. Економічні погляди П.Ж. Прудона	381
10.2. Еволюція рикардіанської школи. Економічне вчення Дж.С. Мілла	383
10.2.1. Економічні погляди послідовників Д. Рікардо	383
10.2.2. Економічне вчення Дж.С. Мілла	384
10.3. Критики рикардіанства	389
10.3.1. Насау Вільям Сеніор	389
10.3.2. Фредерік Бастіа	390
10.3.3. Генрі Чарльз Керрі	391
10.4. Історичний напрям у політичній економії	393
10.4.1. Система “національної політичної економії” Ф. Ліста	394
10.4.2. “Стара” історична школа в Німеччині	396
10.4.3. “Молода” історична школа: перша хвиля	399
Розділ 11. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ УЧЕНЬ	403
11.1. Утопічний соціалізм початку ХІХ ст.	404
11.1.1. Клод Анрі де Сен-Сімон	404
11.1.2. Шарль Фур’є	405
11.1.3. Роберт Оуен	407
11.2. Марксистське економічне вчення	408
11.2.1. Методологія марксистських досліджень	411
11.2.2. Теорія класів і класової боротьби	412
11.2.3. Марксова теорія вартості	413
11.2.4. Марксова теорія капіталу	414
11.2.5. Теорія додаткової вартості	416
11.2.6. Теорія заробітної плати	417
11.2.7. Загальний закон капіталістичного нагромадження	418
11.2.8. Марксова теорія відтворення і економічного циклу	419
11.2.9. Теорія доходів та їх розподілу	421
11.2.10. Марксистське вчення про соціалізм і комунізм	423
11.2.11. Історичне значення економічного вчення марксизму	424
11.3. Українська економічна думка кінця ХІХ ст. під впливом ідей соціалізму	426
11.3.1. Українські громади	426
11.3.2. Народництво	432

11.3.3. Розвиток економічної думки в Галичині	434
11.3.4. Поширення в Україні марксистського економічного вчення	437
Розділ 12. МАРЖИНАЛІЗМ І НЕОКЛАСИЧНА ТЕОРІЯ	441
12.1. Предтечі та загальні принципи маржиналізму	443
12.1.1. Попередники маржиналізму	443
12.1.2. Маржиналізм як економічна теорія.....	445
12.2. Маржиналізм: перша хвиля.....	448
12.2.1. Австрійська школа граничної корисності.....	448
12.2.2. Основоположники математичної школи в економічній теорії.....	454
12.3. Формування неокласичної теорії.....	458
12.3.1. Економічне вчення А. Маршалла	458
12.3.2. Економічні теорії Дж.Б. Кларка	463
12.3.3. Економічні ідеї В. Парето	467
12.4. Розвиток ідей маржиналізму в дослідженнях українських економістів	469
12.4.1. Початки маржинальних досліджень в Україні	469
12.4.2. Економічне вчення М. Туган-Барановського.....	472
12.4.3. Маржинальні відкриття Є. Слуцького	478
Розділ 13. ГЕНЕЗА ДЕЯКИХ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕнь	
ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У ХХ ст.	481
13.1. Еволюція історичного напрямку	482
13.1.1. “Молода” історична школа: друга хвиля	482
13.1.2. Соціальний напрям у політичній економії.....	485
13.2. Історичний шлях примари комунізму	488
13.2.1. Соціал-реформізм	488
13.2.2. Ліворадикальна течія соціалістичного економічного вчення	493
13.2.3. Крах ліворадикального соціалістичного вчення	496
13.3. Українська економічна думка доби тоталітаризму.....	499
13.3.1. Соціальний перелом початку ХХ ст. та його вплив на українську економічну думку	500
13.3.2. Економічна думка України в період панування тоталітарної системи.....	504
13.4. Сучасний етап розвитку української економічної думки	507
Розділ 14. ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ	
ТА ЙОГО РОЗВИТОК НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	512

14.1. Ранній інституціоналізм	513
14.1.1. Основні принципи інституціоналізму	513
14.1.2. Соціально-психологічний інституціоналізм	515
14.1.3. Соціально-правовий інституціоналізм	516
14.1.4. Емпіричний інституціоналізм	518
14.1.5. Особливості англійського інституціоналізму	520
14.2. Позитивний інституціоналізм	521
14.2.1. Еволюція американського інституціоналізму	521
14.2.2. Інституціональні теорії Й. Шумпетера	522
14.2.3. Соціологічна школа інституціоналізму	525
Розділ 15. KEYНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ	528
15.1. “Кейнсіанська революція” в економічній теорії	529
15.1.1. Теорія ефективного попиту	533
15.1.2. Теорія мультиплікатора інвестицій і зайнятості	534
15.1.3. Кейнсіанська теорія процента	538
15.1.4. Проблеми ціноутворення та інфляції	539
15.1.5. Кейнсіанська теорія заробітної плати	540
15.1.6. Концепція регулювання сукупного попиту	541
15.1.7. Значення кейнсіанської теорії	542
15.2. Сучасне кейнсіанство	543
15.2.1. Теорії державного регулювання економіки	544
15.2.2. Моделі рівноваги, зростання та циклу	545
15.2.3. “Криві Філіпса” та дискусія навколо них	549
15.2.4. Посткейнсіанство, його особливості та течії	552
15.2.5. “Нове кейнсіанство”	554
Розділ 16. СУЧАСНА ЛІБЕРАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ	557
16.1. Розвиток неокласичної теорії у ХХ ст.	558
16.1.1. Неокласичний напрям на початку ХХ ст.	558
16.1.2. Неокласичні теорії економічного зростання	562
16.2. Теорії ринку недосконалої конкуренції	567
16.2.1. Теорія монополістичної конкуренції	568
16.2.2. Теорія олігополії	569
16.2.3. Теорія недосконалої конкуренції	570
16.3. Неолібералізм	572
16.3.1. Методологічні основи неолібералізму	572
16.3.2. Німецький ордолібералізм	574

16.3.3. Особливості французького неолібералізму.....	578
16.4. Сучасний монетаризм.....	581
16.4.1. Особливості сучасного монетаризму	581
16.4.2. Еволюція кількісної теорії грошей	583
16.4.3. Монетарна теорія економічного циклу	584
16.4.4. Принципи та напрями монетарної політики	585
16.5. “Нова класична” економічна теорія	586
16.5.1. Концепція “природного рівня безробіття”	586
16.5.2. Теорія “економіки пропозиції”	588
16.6. Концепція “Кейнсіансько-неокласичного синтезу”	589
Розділ 17. СУЧАСНИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ	592
17.1. Неоінституціональна економікс, або власне неоінституціоналізм.....	593
17.1.1. Теорія прав власності та трансакційних витрат	594
17.1.2. Теорія суспільного вибору.....	596
17.1.3. Кліометрія, або нова економічна історія.....	599
17.2. Соціально-інституціональний напрям	603
17.2.1. Концепція “врівноважуючої сили” Дж.К. Гелбрейта.....	604
17.2.2. Концепції системної трансформації ринкового суспільства...	605
17.2.3. “Сценарії майбутнього”, або соціально-індустріальні технократичні концепції.....	609
Словник історико-економічних термінів та одиниць виміру.....	619
Історико-економічні терміни	619
Одиниці виміру	635
Література.....	638

Народ, який не має честі, не матиме і хліба.
Д. Рікардо

ВСТУП

Історія економіки та економічної думки — важлива нормативна дисципліна циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки, складова вищої економічної освіти. Вона вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку та її наукове відображення в економічних поглядах і вченнях починаючи з первісного суспільства і до сучасності; основні явища і процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ; економічну політику провідних держав світу і України; досліджує загальні закономірності економічного життя, а також його особливості в окремих країнах.

Актуальність вивчення окресленого кола проблем в українських вищих навчальних закладах значно посилюється у зв'язку з проголошенням державної незалежності України. Відомий американський дослідник української економіки Іван-Святослав Коропецький у книзі “Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки” зазначає, що “таким самим історичним фактом, як існування окремого українського народу, є його постійне господарювання на території свого компактного поселення. Економіка на історичних українських землях більше ніж тисячу років була національною економікою даного народу, а не економікою лише одного з регіонів якогось великодержавного комплексу. Ця економіка має свої власні інтереси, які український народ не зобов'язаний підпорядковувати інтересам будь-якої імперії”. Із цього факту випливає необхідність у жодному разі не заперечувати минуле (як це було донедавна), а всіляко використовувати ба-

гатиї історичний досвід, економічні знання і вчення стосовно нових соціально-економічних умов і реалій.

Формування в Україні ринкової економіки передбачає необхідність приведення її структури, господарського механізму, організаційних інституцій у відповідність до найважливіших тенденцій світового економічного розвитку. Подібний перехід неможливий без усвідомлення та широкого використання світогосподарських зв'язків, величезного досвіду, набутого людством у раціональному використанні матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів, відображення їх у економічних думках і теоріях.

Роль історичного аспекту в системі економічних наук дуже велика. Адже досліджуючи ті чи інші суспільні явища, ми зобов'язані не тільки дати їх основні характеристики, а й, що особливо важливо, передбачити їх еволюцію. А це можна зробити тільки з урахуванням попереднього розвитку цього явища, що базується на певних історичних закономірностях.

Слід зауважити, що значення історико-економічного дослідження виявляється не тільки у визначенні суспільно-економічних закономірностей історичного розвитку, а й у конкретних випадках господарської практики. До історії господарства професіонал-економіст звертається (усвідомлюючи це чи ні) буквально на кожному кроці. Здавалося б, що може бути далі від економічної історії, ніж бухгалтерський річний звіт підприємства? Проте він значною мірою побудований на історико-економічних матеріалах і методах. Адже вся техніко-організаційна динаміка певного господарства має історичний характер; при порівнянні показників різних періодів, по суті, відображається історико-економічний процес формування і розвитку виробництва. Різні періоди — різні потужності, різні завдання і техніко-економічні характеристики, і все це враховується в системі управління підприємством, відображається на результатах його діяльності. Неможливо навчитися основ економічного мислення, не навчившись уявляти господарство, його наукове відображення в історичному аспекті.

Без історії в руках економіста залишається тільки аналіз фундаментальних зв'язків — прекрасний, але недостатній, обмежений інструмент пізнання суспільного виробництва. Без історії наше економічне життя становить набір дискретних (перервних, роздільних) станів, кожний з яких формується, утворюється на “порожньому місці”, а готові результати соціального поступу розглядаються поза їх істинним розвитком. Без знання минулого економісти втрачають почуття історизму, займаються добросовісним описанням реалій господарського життя, обмежуються сферою безпосереднього господарювання, не вміють формулювати економічні закони і закономірності. Вивчення конкретно-історичних аспектів економіки та економічної думки збагатить майбутніх фахівців прогресивним досвідом людства у вирішенні господарських проблем, допоможе краще збагнути сучасні економічні проблеми, прогнозувати їхнє наукове розв'язання.

Історія економіки та економічної думки є джерелом фактичного і теоретичного матеріалу для всіх економічних наук, перш за все для економічної

теорії, політекономії. Вона забезпечує тісний зв'язок історичних знань з економікою промисловості, сільського господарства, іншими галузевими і функціональними економічними науками. У системі економічних наук історія економіки та економічної думки відіграє фундаментальну роль. Вона є ключем до пошуку генетичних залежностей та історичних закономірностей в економічному житті держав і народів.

Важливою є взаємодія історії економіки та економічної думки з конкретними соціологічними дисциплінами. Адже вплив на розвиток економіки таких факторів, як соціальний склад працівників, управління виробничими колективами, задоволеність працею, настрої, поведінка працівників, їх знання основних напрямів економічних теоретичних досліджень на певних етапах розвитку тощо, також має враховуватися історією економіки та економічної думки. Економічні результати — це результати насамперед діяльності людей, виробничих колективів.

Спостерігається тісний зв'язок історії економіки та економічної думки з історичними науками, насамперед із загальною історією, яка певну увагу приділяє й історичним формам господарювання та їх науковому відображенню в економічній думці. У свою чергу історія економіки та економічної думки не може обійти найважливіші події загальної історії, позаяк зрозуміти економічний розвиток суспільства, не враховуючи ідеології, політики та інших факторів, неможливо.

Історія економіки та економічної думки обов'язково включає вивчення внутрішньої і зовнішньої політики держави, суспільних рухів, війн, національних і етнографічних особливостей, законів, релігійних культур, науки і мистецтва тощо. Але всі ці проблеми вивчаються не самі по собі, а тільки з погляду їхньої ролі в розвитку економіки.

Знання історії економіки та економічної думки має не тільки науково-пізнавальне, а й велике виховне значення. Воно розширює кругозір студентів, сприяє правильному підходові до оцінки найважливіших історико-економічних процесів і подій. Економіста не можна уподібнювати до обчислювальної машини, позбавленої емоцій, яка байдуже оперує цифрами, запрограмована лише на точність результату. Нашому суспільству потрібний не лише спеціаліст високої професійної кваліфікації, а й свідомий працівник-патріот, якому не байдужа доля Батьківщини.

Початки дослідження історії економіки та економічної думки можна віднести до XVII—XVIII ст. Тривалий час її складові — історія економіки та історія економічної думки — в навчальних закладах вивчалися окремо. З 2007/2008 навчального року курси “Економічна історія” та “Історія економічних учень” вирішено об'єднати в одну навчальну дисципліну — “Історія економіки та економічної думки”.

Економічна історія як наука зародилась у XVIII ст. на стику історичних і економічних наук, а у середині XIX ст. сформувалась як самостійна дисципліна. На межі XIX—XX ст. її стали викладати як окремий предмет в європейських університетах, насамперед у тих, які керувалися прагматич-

ною метою — підготувати управлінські кадри, здатні проводити ефективну реформаторську політику. На початку ХХ ст. у Гарвардському та Манчестерському університетах були створені перші кафедри економічної історії. Сьогодні ця дисципліна займає належне місце в системі академічної та вузівської науки розвинутих держав світу, ставши невід'ємною частиною підготовки не тільки економістів, а й юристів, політологів, соціологів. Так, якщо на початку 1950-х років у 46 італійських університетах читалося 15 курсів з економічної історії, на початку 70-х років — 51, то на початку 80-х років — уже 87. Розширюється викладання економічної історії й в інших країнах, зокрема у Великій Британії, де ця дисципліна читається не тільки в університетах, а й навіть у середніх школах, США, Франції, Швеції. Починаючи з 1960 р. з економічної історії регулярно проводяться міжнародні конгреси, створюються численні центри з організації і координації досліджень із соціально-економічної проблематики. З 1962 р. плідно працює Міжнародна асоціація економічної історії. Усі ці факти свідчать, що економічна історія стала загальновизнаною наукою світового масштабу.

Економічні уявлення минулого заналізували у своїх працях видатні дослідники В. Петті (XVII ст.), А. Сміт (XVIII ст.), Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус і Д. Рікардо (початок ХІХ ст.), К. Маркс і Дж.С. Мілл (друга половина ХІХ ст.). Однак це були тільки зародки історії економічної думки. Історія економічних вчень як наука сформувалася пізніше.

Першим відомим істориком економічної науки став англійський учений Дж.Р. Мак-Куллох, який у 1826 р. опублікував дослідження “Історичний нарис виникнення науки політичної економії”. На відміну від цієї праці, де прославляється роль учення А. Сміта та його послідовників, які сформували напрям, що пізніше був названий класичною політичною економією, наступна помітна публікація з історії економічної думки — книга ірландського дослідника Дж.К. Інгрема “Історія політичної економії” (80-ті роки ХІХ ст.) уже критично оцінює роль класичної політичної економії.

З критичних позицій стосовно всіх попередніх вчень, окрім власного, аналізував історію економічної думки К. Маркс, насамперед у ІV томі “Капіталу”, який під назвою “Теорії додаткової вартості” був виданий через багато років після смерті автора — у 1905—1910 рр.

На початку ХХ ст. з'являються підручники з історії економічної думки французьких учених Ш. Жіда і Ш. Ріста (1902), англійських дослідників А. Грея (1932), Е. Ролла (1938) та ін.

У 1954 р. побачила світ перша фундаментальна праця з історії економічної думки — посмертна книга відомого австро-американського дослідника Й. Шумпетера “Історія економічного аналізу”. Однак неперевершеним підручником з історії економічних вчень залишається праця американського теоретика історії економічної науки М. Блауга “Економічна думка у ретроспективі” (1962). Вона була перекладена десятками мов світу, зокрема українською. Вагомим внеском у розвиток історії економічних вчень стали кни-

ги і підручники С. Жамса, Б. Селігмена, Т. Негіші, Р. Хайлброннера та ін., зокрема й російських дослідників А. Анікіна та Є. Майбурда.

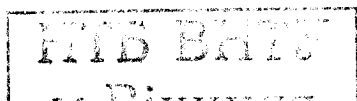
Першим українським істориком економічної думки став, мабуть, М. Балудянський (1769—1847), який критично проаналізував учення меркантилістів, фізіократів та А. Сміта. Важливий науковий доробок з історії економічних вчень мали й українські вчені другої половини ХІХ — початку ХХ ст. І. Вернадський (1821—1889), Г. Цехановецький (1833—1898), М. Зібер (1844—1888), М. Бунге (1823—1895), М. Туган-Барановський (1869—1919).

За радянської влади історія економічних вчень мала вкрай односторонній характер — як огульна критика так званих антимарксистських вульгарних буржуазних та опортуністичних і ревізійністських економічних теорій і нестримне вихваляння “єдино правильних” марксистсько-ленінських. Радянській історії економічної думки властивими були вузький класово-формаційний підхід, ідеологічна упередженість, пропагандистський характер, крайній догматизм і апологетизм.

Важливу роль у розвитку історії економічної думки в сучасній Україні відіграють видання творів класиків економічної науки, зокрема А. Сміта, Д. Рікардо, Дж.С. Мілла, А. Маршалла, Дж.М. Кейнса, а також українських учених, сучасних західних теоретиків П. Самуельсона, Дж. Стігліца та ін., західних підручників. Видаються й оригінальні українські підручники з історії економічної думки, зокрема фундаментальна “Історія економічних вчень” київських учених за редакцією В.Д. Базилевича (2004).

437070

З часу виникнення історії економіки та економічної думки як науки робилися численні спроби її періодизації, тобто встановлення певних хронологічно послідовних етапів у економічному розвитку суспільства. На думку авторів, найповніше відповідає потребам і запитам історико-економічної науки періодизація, запропонована теоретиками концепції “постіндустріального суспільства”. Найвидатніші її представники — Д. Белл, Дж.К. Гелбрейт, Г. Кант, З. Бжезінський (США), Р. Арон, Ж. Серван-Шрейбер, А. Турен (Франція) за основу поділу всесвітньої історії, в тому числі й історії економіки та економічної думки, взяли поділ на доіндустріальне (аграрно-ремісничє, традиційне), індустріальне (прогресуюче) та постіндустріальне суспільство. Його основні критерії — рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці. У концепції “постіндустріального суспільства” стверджується, зокрема, що залежно від технічного рівня суспільства в історичному аспекті послідовно домінує “первинна” сфера господарської діяльності — сільське господарство, “вторинна” сфера економічної діяльності — промисловість, а на сучасному етапі — “третинна” сфера — сфера послуг та інформатики, в якій провідне місце належить науці та освіті.

Частина I

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ

Розділ 1

ЕКОНОМІКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1.1. Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства

Первісна доба — найтриваліша в історії людства. Вона існувала від появи перших людей до виникнення стародавніх цивілізацій (IV—III тис. до н. е.). У розвитку первісного суспільства, залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці, можна виокремити декілька значних періодів, які за традицією називають віками: кам'яний (його складають палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний (енеоліт), бронзовий та залізний. Кожному з цих етапів світової історії були притаманні певні риси, особливості, здобутки матеріальної культури, заняття та знаряддя праці.

Так, палеоліт — давній кам'яний вік (3 млн — 12 тис. років тому) був найважчим і найдовшим періодом, який збігся з льодовиковим етапом в історії Землі. Протягом цього періоду знаряддя праці еволюціонували від палки-копалки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин), складних знарядь із вкладками, списометалки. Поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла 100. Головними заняттями населення були збиральництво, загінне полювання, рибальство. Людина навчилася видобувати та підтримувати вогонь, що було найвизначнішим технічним досягненням. З'явилися постійні житла.

Знайдено залишки господарсько-побутових комплексів, що склалися з жител, які нагадують курені, криті шкурами звірів; ділянок, де обробляли кремій, кістку, ріг; вогнищ і ям-сховищ. Тогочасна людина полювала на мамонтів, носорогів, коней, зубрів, биків, лосів, оленів, птахів.

У мезоліті — середньому кам'яному віці (XII—VIII тис. до н. е.) утвердилися сучасні післяльодовикові природно-кліматичні умови. Великі звірі

вимерли. Люди були змушені харчуватися дрібними тваринами, птахами. Поряд зі збиральництвом і полюванням одним із головних занять було рибальство вудкою. Великого значення набуло річкове збиральництво (ловля раків, моллюсків).

Надзвичайно важливим досягненням того часу стало винайдення лука і стріли — першої “механічної” зброї дистанційної дії. Давній мисливець уже міг полювати на здобич на відстані й у більшій кількості. Тоді ж були винайдені гарпуни, рибальські голки, плетені сітки, тенета. Зроблено перші спроби приручити диких тварин, передусім собаку, бика, свиню. Виник найдавніший транспорт — водний (колоди, плоти з них, човни, видовбані зі стовбурів дерев).

Для мезоліту характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З’явилися макроліти — кам’яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири.

Неоліту — новому кам’яному віку (VIII—IV тис. до н. е.) притаманне утвердження нових форм господарювання, викликане виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням відтворюючого господарства. Поряд із традиційними формами — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються та поширюються нові — скотарство і землеробство. Процес переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих став якісно новим етапом в історії людства, який сучасні вчені називають *“неолітичною революцією”*. Отримання додаткового продукту, тобто надлишку засобів для існування понад їх необхідний життєвий мінімум, стало регулярним, а не епізодичним, як раніше. Підвищився життєвий рівень населення, зросла його чисельність (*якщо в добу палеоліту на Землі проживало не більше 2—4 млн осіб, то на межі V—IV тис. до н. е. — близько 80 млн*).

У період неоліту ріллю обробляли дерев’яною мотикою з кам’яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Зерно на борошно мололи кам’яними зернотерками (жорнами). Збіжжя жали кістяними або крем’яними серпами. Розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося обцинне ремесло. Використовували перший штучний матеріал — кераміку. Збереглося чимало цегляного посуду, випаленого з глини, оздобленого чорним, білим та жовтим орнаментами, жіночі статуетки прародительок. Для щоденного вжитку використовували миски, немальовані горщики сірого кольору. Зародилося прядіння і ткацтво, винайшли ткацький верстат. За неоліту остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), удосконалилися лук і стріли, поширювалися кам’яні сокири. Виник наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокуша. Худобу використовували як тяглову силу. Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система обміну.

Разклад первісного господарства хронологічно пов’язаний з періодом енеоліту — мідно-кам’яного віку (IV—III тис. до н. е.), який простежується лише в окремих районах Європи. Його істотною рисою була поява перших

металевих (мідних) знарядь праці великих розмірів, які копіювали кам'яні, дерев'яні та глиняні вироби. Відтворююче господарство в енеолітичну добу стає домінуючим.

Визначальними рисами бронзового віку (III—II тис. до н. е.) було поширення виробів із бронзи — першого штучного металевого сплаву, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, відокремлення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзолivarного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль.

Ранній залізний вік, перехід до якого розпочався на межі II—I тис. до н. е., характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. Мотику замінюють соха та плуг, з'являються залізні ножі, серпи, лемеші, круглі жорна. Бурхливо розвиваються ремесла — ковальство, гончарство, ювелірна справа. Зростає продуктивність сільського господарства, набуває розвитку птахівництво. Для раннього залізного віку характерний швидкий розвиток торгівлі.

У цілому господарство первісної доби мало натуральний характер. Головною господарською формою цього часу була *громада* — колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоуправління.

Удосконалення знарядь праці, суспільний поділ праці, а також торгівля привели до розкладу первісної господарської системи. Відбувається поступовий перехід від родової до сусідської, територіальної громади. Створюються передумови для виникнення державних утворень — центрів світової цивілізації.

1.1.2. Економіка країн Стародавнього Сходу

Характерною ознакою стародавніх цивілізацій, історія яких охоплювала період від створення перших держав Стародавнього Сходу в IV тис. до н. е. до падіння Західної Римської імперії в Vст. н. е., було **рабовласницьке господарство**, котре стало найжахливішою формою експлуатації людини людиною. Воно базувалося на приватній власності на засоби виробництва та самого виробника — раба, який не мав жодних прав і піддавався жорстокій експлуатації. Рабовласник розпоряджався не тільки працею раба, а і його життям.

Господарство стародавніх цивілізацій в історії людства мало багато спільних рис: ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці, провідна роль землеробства і натурального господарства, позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці. Разом із тим, були певні особливості, що відрізняли країни Стародавнього Сходу (Стародавній Єгипет, державні утворення Межиріччя (Шумер, Ур, Вави-

лонське царство), Стародавня Індія, Стародавній Китай та ін.) від країн античного світу (Стародавня Греція та Стародавній Рим), які виникли і розвивалися на господарській та духовній основі Сходу, але значно пізніше.

Стародавній Схід не випадково став тією частиною земної кулі, де найшвидше виникли умови для розвитку людської цивілізації. Коли майже весь європейський континент ще вкривали густі ліси і лише подекуди були розкидані стоянки первісних мисливців, у країнах Стародавнього Сходу вже почала розвиватись досить висока, як на той час, матеріальна культура, насамперед землеробство — одна з найважливіших галузей господарської діяльності. Цьому сприяли теплий клімат, наявність родючих річкових долин, легкооброблюваного ґрунту. Швидкий розвиток землеробства дав змогу розвинути інші галузі господарства і продуктивні сили в цілому на такий рівень, котрий і зумовив майнову диференціацію суспільства та утворення перших держав.

Особливістю сільськогосподарського виробництва на Стародавньому Сході було те, що землеробство тут внаслідок недостатніх опадів і тривалих розливів рік гостро потребувало створення штучних осушувальних і зрошувальних каналів (*про їхні масштаби свідчить судноплавний та іригаційний канал довжиною 1600 км, побудований понад 4000 років тому в Стародавній Месопотамії*). Будівництво подібних іригаційних споруд було під силу тільки значній групі людей, яка в той час могла функціонувати лише у формі общини.

Саме сталість і живучість общин, тривале збереження общинних порядків у країнах Стародавнього Сходу значною мірою сприяли формуванню тут так званого **східного рабства**. Його особливість полягала в тому, що основною продуктивною силою суспільства були селяни-общинники, землероби, а також вільні ремісники. Раби становили незначний відсоток населення, належали в основному державі, використовувались як домашня прислуга в господарствах царів, деспотів, численних чиновників, при храмах.

Рабів використовували також на будівництві пірамід, храмів, доріг, палаців, іригаційних споруд. Лише частково рабська праця використовувалася для обробітки землі, як правило, у системі царського і храмового господарства. Головними джерелами рабства були війни, піратство, заборгованість селян общинам.

Общинна земля на Стародавньому Сході була колективною власністю і належала всій общині. Хоча насправді верховним власником землі вважалася держава, яка присвоїла собі право бути розпорядником усіх іригаційних робіт. Суспільство, зацікавлене в координації будівництвом іригаційних споруд, дуже швидко почало обожнювати державне керівництво, яке "всіх годує".

Значною мірою вигідні географічні та кліматичні умови сприяли інтенсивному розвитку землеробства на високоврожайних, поливних землях долини річки Ніл у *Стародавньому Єгипті*. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Проте

найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства, яка перетворила Єгипет у могутню централізовану державу, квітучий оазис світу. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке лляне полотно, прикраси із золота й срібла. Особливо високого рівня розвитку досягли обробка каменю і будівельна справа, свідченням чого є єгипетські піраміди, інші архітектурні пам'ятки, які збереглися до наших днів.

Серед пірамід, зведених у Стародавньому Єгипті, виділялася піраміда Хеопса висотою понад 146 м та довжиною основи понад 232 м, складена з 2300 добре відшліфованих кам'яних плит, вагою кожна не менше 2,5 т. Як свідчить давньогрецький історик Геродот, на її будівництві, яке здійснювалося за наказом фараона Хеопса і тривало понад 20 років, одночасно працювало 100 тис. осіб, кожен із яких відбував тримісячну повинність.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, то між цими регіонами велася жвава торгівля. Згодом у торгівлю з Єгиптом були залучені сусідні держави та народи. Єгипетські купці торгували зерном, золотом, сріблом, міддю, оловом, шкурами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували невеличкі ринки, де вільно купували і продавали рабів.

До країн східного рабства належали також державні утворення *Межиріччя* (Месопотамії). У долинах рік Тигр і Євфрат місцеві жителі успішно займалися землеробством, споруджували греблі, канали, інші іригаційні споруди. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, яблуні. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел і торгівлі. З ремісничих професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, металурги, пекарі. У часи існування могутнього централізованого Вавилонського царства значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. Як свідчить кодекс законів царя Хаммурапі (1792—1750 до н. е.), у Вавилонському царстві існувало лихварство.

Землеробство високого рівня, а також тваринництво були основними видами господарської діяльності в Стародавньому Китаї та Стародавній Індії. У долинах рік Інд і Ганг в Індії та Хуанхе і Янцзи у Китаї зрошувальне землеробство зародилося вже у IV тис. до н. е. На високоурожайних полях землероби збирали по два рази на рік урожаї бавовни, цукрової тростини, рису, пшениці, проса, льону та інших культур. Високого рівня розвитку досягли ремесла — ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа, будівництво тощо. Бурхливо розвивалася торгівля, яка мала регіональну спеціалізацію.

Отже, в країнах Стародавнього Сходу рабство мало патріархальний характер; у ньому перепліталися общинні та рабовласницькі елементи, при-

чому сільська община була домінуючою в економіці цих країн. Не було і якоїсь певної відмінності між селянами-общинниками та рабами: перші могли потрапити в боргове рабство, а другим дозволялося заводити сім'ї і навіть в окремих випадках мати своїх рабів.

1.1.3. Економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу

У першій половині I тисячоліття до н. е. колись могутні Вавилонське царство та Єгипет внаслідок внутрішніх та зовнішніх обставин занепадають. У світовій історії розпочинається новий період, відомий під умовною назвою античний (від лат. *antiquus* — старожитній), який стосується історії і культури стародавніх греків і римлян. Саме в Стародавній Греції й Стародавньому Римі рабовласницький спосіб виробництва, який тривав там із середини I тис. до н. е. до середини I тис. н. е., досяг найвищого розвитку і набув найбільш завершених класичних форм. Становлення рабовласницьких держав у античному світі проходило як результат інтенсивного розкладу родоплемінного ладу та майже повного розкладу первісної общини з її колективною власністю (на відміну від Стародавнього Сходу, де община зберігалася довгий час).

Першою з античних країн у авангард світового прогресу стала Стародавня Греція. Її ранній економічний розвиток пояснюється низкою причин: сприятливими кліматичними умовами для хліборобства, садівництва, виноградарства, тваринництва; багатими покладами корисних копалин, вигідним географічним положенням, фактично на межі трьох континентів — Європи, Азії та Африки, а відповідно на перетині важливих торговельних шляхів, зручними бухтами, які сприяли розвитку ремесла, торгівлі, мореплавства; успадкуванням матеріальних, духовних, інтелектуальних здобутків країн Стародавнього Сходу. Надійні гарантії особистої свободи і збереження власності громадян давала республіканська форма правління.

Бурхливий розвиток ремесел, торгівлі, сільського господарства змінив економічний базис Греції. Суспільство розпалося на два стани: вільних громадян (аристократів і демос) та невольників. Дедалі частіше використовувалася праця величезної кількості рабів. Джерелами *рабства* були работоргівля, постійні війни, які вела Греція із сусідніми народами, мало місце боргове рабство. Проте в Афінах за реформою Солон (595 р. до н. е.) анулювалися селянські борги, заборонялося продавати афінян у рабство, а тих, які були продані, викупували.

Численні острови, оточені гірськими хребтами, затоки і гавані визначали відокремленість, автономію економічного життя грецьких общин. Внаслідок цього антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як поліс (*місто*). Саме це зумовило перевагу грецького

міста над селом. Сільське господарство, внаслідок гострої нестачі землі, мало другорядне значення.

Грецькі поліси становили окремі держави, центром кожної з яких було місто, оточене муром, йому належали довколишні долини чи острови. Формування грецьких міст-полісів розпочалося у VIII—VI ст. до н. е. Згодом такі міста, як Афіни, Мілет, Корінф, Халіке та інші перетворилися у важливі ремісничо-торговельні центри, стали осередками політичного, культурного життя Греції. Значне місце в господарстві країни займали *ремесла*, випалення металів зокрема. У рудниках, що іноді мали глибину до 100 м, добували руду, з якої виплавляли мідь, залізо, виготовляли бронзу. Із цих металів, а також із золота, срібла, виробляли зброю, колісницю, ювелірні вироби. Розроблялися поклади мармуру, глини. Добротним і красивим був посуд, дахівка, інші керамічні вироби, які славилися на весь тогочасний світ. Грецькі тканини, одяг мали попит далеко за межами країни. Військова могутність Афін призвела до розвитку кораблебудування, яке було під контролем держави.

Ремісники працювали в невеликих майстернях по 3—12 осіб, хоча в деяких із них кількість працюючих сягала 30—100 осіб. Особливо успішно в Стародавній Греції розвивались будівельна справа, обробка каменю, завдяки чому міста країни перетворилися на прекрасні ансамблі архітектурних шедеврів — храми, палаци знаті, театри, стадіони, інші громадські споруди, які вражали світ своїми завершеними формами. Розвиток ремесел привів до спеціалізації виробників. Стали спеціалізованими окремі міста-держави.

Повільніше розвивалося *сільське господарство*. Це було зумовлено низкою вказаних вище факторів, а також тривалим пануванням двопілля. Орна земля, угіддя, інші природні багатства спочатку належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, оливкових гаїв. Оливкова олія використовувалася у харчуванні, парфумерії, для освітлення, а також була головним експортним товаром. В Єгипет, Рим та Причорномор'я вивозилось вино. Приміські селяни займалися городництвом, бджільництвом. Добре розвивалося тваринництво.

У IV ст. до н. е. греки удосконалили агротехнічні прийоми в землеробстві. Вводилося трипілля, ширше застосовувалися добрива, використовувалася борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати із сільського господарства.

Перенаселення Греції і гостра нестача землі у VIII—VI ст. до н. е. зумовили *колонізацію* та утворення грецьких міст-колоній на берегах Мармурового, Чорного та Егейського морів, на південному узбережжі Апенінського півострова, в Сицилії та Північній Африці. Міста-колонії стали центрами торгівлі греків із сусідніми народами.

Широкого розвитку набули в Стародавній Греції *торгівля і товарно-грошові відносини*. Більші міста країни, перш за все Афіни, Пірей та інші,

стали центрами середземноморської торгівлі, транзитною базою між різними регіонами. Внутрішня сухопутна торгівля була менш розвинутою. Торгівля зосереджувалася в руках купців, які були власниками великих складів, кораблів. Грошовий обмін здійснювали лихварі, які володіли обмінними пунктами — трапезами. Поступово вони ставали крупними банкірами, посередниками у торгових операціях, власниками значних капіталів. Наявність великої кількості міст-держав, кожна з яких мала свої гроші, гальмувала розвиток товарно-грошових відносин у Греції.

Однією з основних причин розквіту Стародавньої Греції було широке використання праці величезної кількості рабів, які застосовувалися в різних сферах матеріального виробництва. Більшість рабів працювали в копальнях, каменоломнях, на будівництві доріг. У Греції були й привілейовані раби — учителі, лікарі, купці, ремісники, поліцаї. Рабами були деякі філософи, поети. Рабів використовували як прислугу в домашньому господарстві знатних людей, незначна кількість їх була зайнята в сільському господарстві. Лише деяким із рабів (купцям, ремісникам) дозволялося мати сім'ю. Експлуатація рабів сприяла досягненню високого економічного і культурного рівня розвитку держави. Отже, в *античному рабстві*, на відміну від східного, рабська праця стала основною продуктивною силою суспільного виробництва.

Однак поступово продуктивність невільницької праці падала. З'явилися цілі покоління людей, які народилися, жили і працювали в умовах рабства. Такі люди не хотіли і не могли ефективно працювати. Це стало особливо відчутним, коли Греція почала зазнавати поразок у війнах, внаслідок чого припинився приплив нових рабів. Нескінченні конфлікти між грецькими містами, боротьба демосу з аристократією, рабів з рабовласниками паралізували економічне життя країни.

У 338 р. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської держави.

Історія Стародавнього Риму — одна з найцікавіших сторінок розквіту і занепаду рабовласницького господарства, яке досягло класичних (завершених, найповніших) форм.

В економічному житті Стародавнього Риму вирішальна роль належала *сільському господарству*. Юридичним власником землі виступала держава. Проте з часом відбувався процес передачі її у приватну власність — патриціям (сенаторам, консулам, трибунам, квесторам), а також вершникам (*заможним людям, які займалися торгівлею, лихварством тощо*). Форми земельної власності пройшли складну еволюцію від вілли (*земельного маєтку площею 25—100 га*) до величезних латифундій з десятками тисяч гектарів землі й на початку н. е. трансформувалися у парцели (*невеликі ділянки землі*), які надавалися колонам — землеробам, вільновідпущеним рабам та іншим дрібним власникам на основі оренди. Право приватної власності на землю гарантувалося римським законодавством ("Закон XII таблиць") та державою.

Сільське господарство було багатогалузевим. У Римській державі провідна роль належала виноградарству, городництву, садівництву. Успішно розвивалося тваринництво, птахівництво, вирощувалися зернові культури (пшениця, ячмінь, просо, овес), а також технічні (льон, коноплі).

Значну роль у господарстві відігравали території, завойовані Римом внаслідок тривалих воєн у Малій Азії, на Африканському континенті, інших регіонах світу. Експропрійовані землі оголошувалися державними і передавалися римській знаті, ветеранам воєн, здавалися в оренду.

Упродовж існування Стародавнього Риму сільськогосподарські знаряддя праці та агротехніка постійно вдосконалювалися і досягли високого рівня. У I ст. н. е. римляни використовували не тільки косу, серп, а й жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин, мали досконалу іригаційну систему зрошення полів. Успішно розвивалася агротехнічна наука. У трактаті Луція Колумелли “Про сільське господарство”, у працях інших мислителів викладалися раціональні способи господарювання на землі.

Значних успіхів було досягнуто в *ремеслі*. Археологічні знахідки свідчать про його високий розвиток і професійну майстерність римських ремісників. Міські фортеці, храми, палаци, громадські споруди, водогони, лазні, каналізація, іригаційні системи вражали сучасників своєю досконалістю. Відомими далеко за межами Римської держави були зброярі, які виготовляли найсучаснішу зброю (мечі, шоломи, щити тощо). Римська держава славилася будівництвом та утриманням доріг (деякі з них збереглися до наших днів), які зв’язували Рим із провінціями. Успішно розвивалося суднобудування. Високого рівня досягла технологія виплавки металів, виготовлення різних предметів із міді, бронзи, заліза та благородних металів. Обробка каменю, граніту, мармуру, а також різьба по них були предметом гордості римських майстрів.

Ремесло Стародавнього Риму мало географічну та галузеву спеціалізацію. Місто Капуя було відоме виготовленням світильників, інших побутових товарів. Керамічними виробами та вишуканим посудом славився Аррецій. У містах Падуя, Мілан, Парма виготовляли дахівку, посуд, вовняні тканини. Компанійські міста спеціалізувалися на виробництві скла. Рим був відомий текстильними та шкіряними товарами.

Розкопки м. Помпеї, знищеного виверженням вулкану Везувій (79 р. н. е.), дають реальну картину ремісничого розвитку римської держави. У місті була велика кількість майстерень, в яких виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, залізні та скляні вироби, різноманітні інструменти — хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні тощо. У Помпеї археологи виявили ювелірні, парфумерні, скульптурні майстерні. Особливістю ремісництва Стародавнього Риму було колегіальне об’єднання майстрів-виробників за професіями. У II—III ст. н. е. ремесло римських провінцій своєю майстерністю переважало над загальнодержавним.

У Римській державі успішно розвивалася *торгівля*, яка приносила більше прибутків, ніж ремесло. Добре розвинутою була внутрішня торгівля, зосереджена в містах на місцевих ринках, які згодом стали спеціалізованими. Поступово сформувалися великі ярмарки. Після об'єднання під владою Риму всього Середземномор'я успішно розвивалася зовнішня торгівля. Цьому сприяли також географічний поділ праці, успіхи в кораблебудуванні та будівництві доріг, спеціалізація виробництва та розвиток товарно-грошових відносин. Надзвичайно активною була морська та караванна торгівля з провінціями. Із Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби; з Єгипту — лляні тканини, пшеницю, папірус; з Північної Африки — пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото; з Іспанії — срібло, олово, залізо, мідь; з Галлії — виноград, вино, кераміку; з Германії, Британії — рабів. Незважаючи на складні умови (піратські напади, розбій), успішно розвивалася торгівля Риму з Індією та Китаєм. Поступово римські купці проникли на північ Європи. У III—IV ст. н. е. в обмін з Римом втягуються народи Північного Причорномор'я, у т. ч. й України. Торгівля сприяла впливу високо розвинутої римської культури на тогочасний світ.

У Стародавньому Римі існувала досить розвинута *грошова система*. Наслідуючи греків, римляни відливали мідні монети. Однофунтова монета називалася асом, 1/2 фунтова — сомісом, 1/12 — унцією. Поруч з римськими використовувалися срібні монети — драхми грецької чеканки з римською печаткою. У III ст. до н. е. з'явився римський срібний денарій вартістю 10 асів. Найпоширенішою грошовою одиницею був сестерцій, який дорівнював 2,5 аса. В останній період існування Римської держави в обіг були введені золоті монети — ауреси та соліди.

Рим поступово перетворився у світовий центр грошових операцій. Успішно розвивалася банківська справа. Римські банкіри виступали торговельними посередниками, здійснювали всі грошові операції, використовували чеки, переказні векселі, відкривали безготівкові, поточні, активні й пасивні рахунки.

Розвиток товарно-грошових відносин сягнув найвищого рівня в I—II ст. н. е. Попит на гроші постійно зростає, вони ставали потрібні всім категоріям населення, що підлягало оподаткуванню і змушене було сплачувати грошові податки. Фінансова система Риму була добре розвинена і трималася на експлуатації римських провінцій, у першу чергу неіталійських.

Існує багато економічних та інших причин, які зумовили розквіт античного Риму. Слід виділити деякі з них. Багатство та сила Римської імперії були зумовлені ходом історичного розвитку. Рим підкорив собі Грецію, Єгипет, успадкував їхню культурну спадщину. Наступні завоювання ще більше посилили його: було захоплено масу рабів, що нещадно експлуатувалися, величезні багатства, значні території, населення яких обкладалися податками. Кордони імперії простягалися від Іспанії на заході до Персії на сході й від Британських островів на півночі до Єгипту на півдні. Важливе значення мали внутрішні фактори: тривале існування правової системи,

республіканського устрою, сильної держави, які гарантували права і свободи значної частини населення, перш за все право приватної власності. Сприятливими були географічні та природно-кліматичні умови. Велике значення в житті античного Риму мали освіта та наука, римляни були найосвіченішими людьми тогочасної доби. Не останню роль в економіці Риму відіграла експлуатація рабської сили, що сприяло вивільненню певної частини людей від важкої праці й заняттям їх наукою, освітою, мистецтвом, літературою, поезією.

У III—IV ст. н. е. господарство Стародавнього Риму починає занепадати. *Причиною кризи* стало загострення внутрішніх суперечностей та конфліктів. Вичерпала себе рабовласницька система господарювання. Масові повстання рабів розхитали підвалини Римської імперії. Знизилася продуктивність праці. Дешева, а разом з тим малоефективна праця рабів стримувала технічний прогрес. До того ж жорстока експлуатація їх та казармене становище робили неможливим нормальне відтворення рабської сили. Економічні засади суспільства підривало витіснення з господарського життя дрібних власників. Різко зросла кількість паразитуючих елементів з вільного населення, з міського плебсу, що вимагало додаткових витрат держави і, як наслідок, посилення податкового пресу.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби дістали право церковного захисту.

Зросло значення невеликих господарств. Провідною формою виробничих відносин у сільському господарстві став *колонат* — латифундії дробили на парцели, до яких стали прикріпляти колонів — дрібних землеробів та рабів, відпущених на волю. Колони займали проміжне становище між вільними і рабами, могли одружуватися, укладати договори, успадковувати і залишати спадок, мали певну зацікавленість у результаті своєї праці.

Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. Зменшилося населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегіями, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у маєтках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства. Скоротилася зовнішня і внутрішня торгівля, грошовий обіг. Усе частіше рабів стали наділяти пекулієм (*невеликим майном*), за що вони мали платити своєрідний оброк з прибутків від свого заняття на користь власника. Предметом пекулія могли бути худоба, рухоме і нерухоме майно, навіть раби.

Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарств рабами. Об'єднуючи різні народи, Римська імперія поступово почала відчувати сепаратизм провінцій, ними

ставало дедалі важче управляти, збирати податки і т. ін. Втрачалася економічна єдність держави. Постійно посилювався натиск варварів.

Глибока і всебічна криза рабовласницького суспільства загострила соціальні суперечності, посилила політичну нестабільність. У результаті в країні не припинялися народні повстання; боротьба імператорів за престол зумовила в 395 р. поділ Римської імперії між двома братами-імператорами. Утворилися дві імперії: Східна, куди ввійшли Балканський півострів, Єгипет і римські володіння в Азії, і Західна, під владою якої залишились Італія і західні провінції в Європі та Африці. Столицю було перенесено з Риму на схід у Візантію. У 476 р. н. е. Західна Римська імперія перестала існувати. Її падіння вважають кінцем історії стародавнього світу.

Стародавні римляни залишили людству величезну спадщину, якою вміло скористалися перш за все європейські народи. На руїнах Стародавнього Риму виросла згодом європейська християнська цивілізація.

1.2. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРІОДУ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ І ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

1.2.1. Основні здобутки господарства первісних племен.

Трипільська культура

Територія України була заселена із найдавніших часів. Первісні люди з'явилися тут ще в період палеоліту (давнього кам'яного віку) понад 1 млн років тому. Вони селилися в основному на півдні сучасної України (їхнє житло нагадувало курені, вкриті шкурами звірів) і жили невеликими групами, що утворювали т. зв. первісне людське стадо, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі. У той час наші предки навчилися видобувати і підтримувати вогонь — одне з найвизначніших їхніх досягнень, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

Основним заняттям первісних людей було полювання на диких тварин та збиральництво. На території сучасної України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: стійбища Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка у Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо.

Близько 40—35 тис. років тому на зміну пітекантропу й неандертальцю, які жили в ранньому палеоліті, прийшов новий тип людини, що вже належала до сучасного фізичного типу — *Homo sapiens*, або “людина розумна”. В Європі його ще називають кроманьйонцем, за назвою грота Кро-Маньйон (Франція), де вперше було знайдено кілька кістяків цього типу. Середня тривалість людського життя в той час становила лише 20—23 роки.

Порівняно з неандертальцями, у кроманьйонців вищого рівня розвитку досягли господарство і техніка виготовлення знарядь праці. Кроманьйонці виробляли різноманітні предмети з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин — мамонта, зубра, бізона, носорога, пещерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою — з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Істотні зрушення в той час відбувалися у сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова община. Рід стає основною суспільною ланкою, об'єднуючи родичів по материнській лінії, що свідчить про виникнення матріархату. Останній не означав головної ролі жінки у виробничій сфері, однак жінка оберігала вогонь, житло, дітей. Виникає звичай, за яким заборонялися шлюби між членами одного роду. Це сприяло зближенню різних родових груп. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства. Виникли перші форми релігійних вірувань: анімізм, магія, тотемізм, фетишизм.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їх залишки виявлені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріччя на Канівщині.

Нових успіхів людське суспільство досягло в епоху мезоліту (середнього кам'яного віку), який тривав з IX до VI тис. до н. е. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно змінювалися й умови життя людей, зокрема добування їжі, — це стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Було створено інструменти для обробки дерева — долото, сокира, тесло; з'явилися нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Важливим досягненням стало винайдення лука і стріли.

Крім мисливства, одним з основних занять стає рибальство. З'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби, зокрема рибальські снасті, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

На цю епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині, бика.

У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбуваються масові переселення людей з однієї місцевості до іншої. Водночас поширюється досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, зачатків тваринництва й рослинництва.

У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, у Криму.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту (нового кам'яного віку), яка охоплювала VI—IV тис. до н. е. й характеризувалася великими змінами в економіці. У результаті “неолітичної революції” поряд з традиційними формами господарювання — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються і поширюються нові — скотарство і землеробство.

Для виготовлення знарядь праці продовжували використовувати традиційну сировину — камінь, кістку, ріг, дерево. Але крім простого оббивання з'являються нові методи її обробки — пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним з важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень.

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став енеоліт (мідно-кам'яний вік), який у межах України датується IV—III тис. до н. е. У цей час з'являються перші металеві вироби — мідні та золоті. Відтворююче господарство стає домінуючим. Основними заняттями людей були землеробство, тваринництво, гончарство та інші. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак виникає колісний транспорт. Формується система обміну.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати важкі фізичні роботи міг переважно чоловік, тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вести по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утверджується патріархат. Родова організація змінюється сусідською общиною. Господарською основою стала патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена Трипільської культури. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я, ця культура розвивалася протягом IV—III тис. до н. е. і досягла високого, як на той час, рівня розвитку. Назву отримала від дослідженого наприкінці XIX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу с. Трипілья на Київщині.

Трипільська культура утворилася на основі давніших автохтонних (з грец. — місцевих, корінних) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено по-

над тисячу пам'яток Трипільської культури, згрупованих переважно в трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. В основному це були родові або племінні тривалі поселення, що налічували кілька десятків садиб. Будівлі становили собою чотирикутники правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни із хмизу, котрий вимащували глиною, зверху накривали соломною чи очеретом. Дах був двосхилий, з отвором для диму, долівку мазали глиною, посеред хати стояла велика піч, біля якої розташовували лежанки з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Відомі також поселення-гіганти площею від 150 до 450 га, які налічували понад 2000 жител. Тут уже була квартальна забудова, багато будинків мали два і навіть три поверхи. Фактично — це давні протоміста зі значною кількістю мешканців.

В основі суспільного устрою трипільських племен лежали матриархальні, а згодом і патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, група племен утворювала міжплемінне об'єднання, що мало свої етнографічні особливості.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні культури. Рілля спущували дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Під час археологічних розкопок трипільських поселень знаходили дерев'яні та кістяні серпи з крем'яною вкладкою, якими жали збіжжя, та кам'яні зернотертки, на яких терли зерно на борошно.

Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Як тяглову силу використовували биків, якими орали поля. Їх запрягали у візки, можливо, сани.

Серед ремесел значного розвитку досягли чинбарство, прядіння, ткацтво, кушнірство, обробка каменю. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Дуже високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, вже знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду.

За етнографічними ознаками Трипільська культура дуже близька і подібна до української, що дає підстави стверджувати, що її населення стало праросовою українського народу.

На зміну енеолітові прийшов бронзовий вік (II — поч. I тис. до н. е.), який у межах сучасної України характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, що сприяло завершенню процесу виокремлення скотарських племен із середовища землеробських. Це був пер-

ший великий суспільний поділ праці. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоплавильного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Зі зростанням продуктивності землеробства і скотарства, розвитком металургії з'являється надлишок продуктів, що зосереджується в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Усе це спричиняє визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних соціальних суперечностей. Швидко вдосконалюється зброя, зводяться укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен у союзи.

Помітні зрушення спостерігаються також у сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної культури.

Освоєння виробництва заліза на поч. I тис. до н. е. сприяло дальшому розвитку суспільства. Ранній залізний вік характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. Відбувається перехід від мотики до сохи та плуга, дедалі ширше застосовувалися залізні ножі, серпи, лемеші, з'являються круглі жорна. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства стався другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від землеробства (третій — пов'язаний з відокремленням торгівлі). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

Залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення, що проживало на території сучасної України, підтримувало тісні контакти із сусідніми стародавніми цивілізаціями.

У ранній залізний період в Україні виокремлюють декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони належать до I ст. до н. е. — VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III—IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень — Антського державного об'єднання.

У цілому господарство первісної доби мало натуральний характер. Головною господарською формою цього часу була громада — колектив з повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоврядування.

Удосконалення знарядь праці, суспільний поділ праці, а також торгівля привели до розкладу первісної господарської системи. Відбувається поступовий перехід від родової до сусідської, територіальної громади. Створюються передумови для виникнення державних утворень.

1.2.2. Господарство скіфів та античних міст-держав українського Причорномор'я

Скіфи були одним із перших народів Східної Європи, ім'я якого зафіксоване в писаних джерелах і дійшло до теперішніх часів. Вони проживали на наших землях у VII ст. до н. е. — III ст. н. е. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — Велика Скіфія зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янки-Дніпровської на Запоріжжі. До її складу входили різні за походженням народи. Це були перші паростки власне державності на території сучасної України.

Про господарське та культурне життя скіфів нам відомо в основному з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав давньогрецький історик Геродот. Її населення він поділяв на скіфів-землеробів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-землероби жили осіло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіфи-кочівники займалися скотарством. Царські скіфи — панівна верхівка державного об'єднання, збирали данину з підлеглих племен, служили у війську, воювали. Незважаючи на те, що Геродот вважав скіфів одним народом, є підстави вважати скіфів-землеробів народом-автохтоном, предком українського народу.

Скіфи добували також сіль, солили рибу, збували її сусіднім народам. Важливим заняттям було ремесло, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію. У скіфських курганах знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи, наприклад, скіфська пектораль.

Добре розвиненою була торгівля між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, дорогі тканини та інші товари.

У III ст. до н. е. почався занепад могутньої держави скіфів. У кількох битвах з кочовими племенами сарматів царські скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу — Малу Скіфію. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Частина скіфів поступово переходила до осілого способу життя, займалася землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися відносини з античними містами-державами. У II ст. до н. е. — III ст. н. е. Мала Скіфія переживає період піднесення. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Але на прохання херсонесців понтійський (у межах сучасної Туреччини) цар Мітрідат у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. Без воєнних трофеїв, у замкненому просторі, із

застарілим суспільним ладом Мала Скіфія виявилася нежиттєздатною. До цього додалася агресія сарматів, що остаточно доконало скіфську державу. У III ст. н. е. Мала Скіфія припинила своє існування.

Немаловажне місце в економіці стародавнього світу посідали античні міста-держави українського Причорномор'я. Починаючи з VII ст. до н. е., водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї відбувається також грецька колонізація. Її причинами були: перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну. На узбережжі Чорного моря греки створили ряд торгових факторій, які поступово перетворювалися у міста-держави на зразок грецьких. Найвідоміші з них: Ольвія (поблизу теперішнього с. Парутино на Очаківщині), Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Феодосія, Тіра (Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія), Херсонес Таврійський (поблизу нинішнього Севастополя) та багато інших.

Міста успішно розвивалися і в VI—IV ст. до н. е. перетворились на великі політичні, торгово-економічні й культурні центри. Основні заняття жителів міст-колоній — торгівля та ремесла. Місцеве населення, що проживало навколо міст, займалося сільським господарством, між ними відбувався жвавий обмін. У міста-колонії завозили хліб, худобу, шкури, хутро, солону рибу, сіль. З міст-колоній та з материкової Греції привозили металеві вироби, зброю, тканини, мармур, дорогоцінне каміння, твори мистецтва. Найходовішими товарами були оливкова олія, вина та керамічний посуд.

У V ст. до н. е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство, столицею якого став Пантікапей. До цієї держави в IV ст. до н. е. ввійшли Німфей, Феодосія, Таманський півострів, значна частина чорноморського узбережжя сучасної України. Провідне місце в економіці Боспорського царства займало землеробство. Ним займалися тисячі невеликих власників. Крім них сільськогосподарську продукцію постачали великі латифундії земельної аристократії, яка використовувала працю рабів. Ці господарства вирощували переважну частину товарного зерна, яке направлялося до Грецію.

Боспорці займалися також городництвом, садівництвом, виноградарством. Розводили коней, корів, овець, свиней, свійську птицю. Азовське море та річки, що в нього впадають, сприяли промислового рибальству.

Населення Боспорського царства досягло успіхів і в ремеслі. Як ніде у грецькому світі славилися каменярі, муляри, теслярі, столяри, малярі, штукатури. У великих кількостях ремісники виготовляли металеві вироби з міді, бронзи і заліза. Знайдено чимало ювелірних прикрас.

Успішно розвивалася торгівля, насамперед з Афінами. У царстві чекали власні монети, у тому числі золоті статери.

У IV—III ст. до н. е. античні міста-держави починають занепадати під ударами варварів. Різко скоротився експорт збіжжя, розладналися фінанси.

З I ст. до н. е., після того як причорноморські колонії стали васалами Римської імперії, їхнє господарство дещо стабілізувалося. Пожвавилася будівництво, відновлювалися інші галузі. Велася жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, із сусідніми варварськими племенами.

Однак загальна криза рабовласницького господарства у II—III ст. н. е. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилася товарність сільського господарства і ремесла, і, відповідно, скоротилися прибутки міст. Відбувалася поступова натуралізація всього господарства. Разом із тим, у містах Північного Причорномор'я у соціально-економічному розвитку цього періоду йшли і позитивні процеси. Праця рабів поступово витіснялася працею залежних людей, подібних до колонів Римської імперії. Однак у 40-х роках III ст. н. е. в Північне Причорномор'я вторглися готські племена, які призвели до остаточної загибелі античних держав. Вона збіглася з крахом усієї рабовласницької системи господарства.

1.2.3. Економічний розвиток східнослов'янських племен

Українці становлять етнічну гілку східного слов'янства і пройшли тривалий та складний час еволюції від найпростіших до висококультурних форм людської спільності. Предками українців були праслов'яни, походження і етногенез яких на сьогодні остаточно не з'ясовано. Частина вчених вважає, що праслов'яни почали формуватися як окрема гілка індоєвропейської спільності народів у II тис. до н. е., й відносять до них племена **тшинецько-комарівської культури** (XV—XI ст. до н. е.). Вони мешкали на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Південної Білорусії та Північної України. Незважаючи на значний ареал розселення, ця людність мала багато спорідненого в суспільному устрої, заняттях, побуті та звичаях. Люди сіяли пшеницю, ячмінь та інші культури. Існував землеробський культ. Важливу роль продовжувало відігравати тваринництво, насамперед розведення рогатої худоби, коней і свиней.

З плином часу тшинецько-комарівська спільнота розпалася на окремі племінні об'єднання. Східна їхня гілка заселила південну частину лісостепу Правобережної України від Середнього Дніпра до Збруча й утворила нову етнічну спільність, відому під назвою племен **білогрудівської культури** (XI—IX ст. до н. е.). На думку багатьох учених, білогрудівці становили ту етнічну спільність, на базі якої пізніше утворилися східні слов'яни. Найбільше вони концентрувалися в районі сучасної Умані. Білогрудівці займалися переважно землеробством із застосуванням тяглової сили, скотарством, а також конярством. Виготовляли тюльпаноподібні горщики, інший обідній і ритуальний посуд, займалися прядінням, ткацтвом, у глиняних

формах виливали бронзові сокири, кинджали, браслети. У білогрудівців склався землеробський культ.

Виробничі й духовні досягнення племен білогрудівської культури упадали на населення **чорноліської культури** (X—VIII ст. до н. е.). Чорноліські племена займали лісостепові простори поміж Дніпром і Дністром, на півночі їхня територія доходила до Прип'яті. Розвивалися традиційні види господарства. Ширше застосовуються дерев'яні плуги. Дерев'яні та крем'яні вкладиші у серпах поступово замінюються залізними, збільшується кількість і асортимент бронзових та залізних речей. На місцевій традиційній основі підвищується рівень виробництва посуду.

Наприкінці IX ст. до н. е. на чорноліські племена посилилась експансія киммерійців, а згодом і скіфів. Завойовники нав'язували чорноліським та іншим племенам, а подекуди вони й самі запозичували, іноземні досягнення у заняттях, побуті та віруваннях. Із занепадом Скіфії у II ст. до н. е. слов'яни, у тому числі й предки нинішніх українців, почали звільнятися від невластивих їм рис. На праслов'янській основі почали формуватися нові етнокультурні спільності, які суттєво відрізнялися від попередніх. Зокрема, на землях поміж Віслою і Одером та в басейні Західного Бугу утворилося племінне об'єднання **пшеворської культури** (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.). До його складу входили також і слов'янські племена венедів. Це перша відома нам назва слов'ян.

Майже одночасно з пшеворським сформувалось племінне об'єднання **зарубинецької культури** (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). У його складі поряд з іншими східнослов'янськими народами беруть свій початок і українці. Спочатку об'єднання займало територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та частково лісостепу. Згодом зарубинці колонізували пониззя Дніпра, басейни Десни, Сейму, Сожу, Південного Бугу, проникли у верхнє Подніпров'я. Вони займалися в основному землеробством. Застосовували прогресивну перелогову систему хліборобства. Орало дерев'яними ралами, які були відомі на цій території ще з епохи бронзи. Урожай збирали серпами, а трави косили косами. Зерно зберігали у великих корчагах. Найбільше висівали проса, пшениці та ячменю. Вирощували також коноплі й льон. На вільних землях випасалися корови, бики, свині, дрібна рогата худоба, коні. За допомогою прирученої собаки люди полювали на диких свиней, оленів, лосів, зубрів, ведмедів, бобрів, куниць.

На високому рівні розвитку перебувала обробка заліза. Майстри Середнього Подніпров'я навчилися надавати міцності сталі за допомогою цементації. Залізо виплавляли в основному з болотних руд у сиродутних горнах. Продовжувалося виготовлення бронзових виробів. Зарубинці уже мали ткацький верстат і виробляли тканину з шерсті, льону та конопель. Посуд робили на гончарному крузі з місцевих глин.

Праукраїнці активно торгували із зарубіжжям. З країн Південно-Західної Європи та античних міст-держав Північного Причорномор'я завозились фібули, скляне намисто, різні вироби з бронзи й заліза, з країн Західної Єв-

ропи — кераміку й бронзові вироби. Натомість у Північне Причорномор'я і Грецію вивозилися продукти тваринництва, мисливства і, можливо, частково рільництва.

Приблизно на I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня й етнічної визначеності, що почали виділятися з племінного об'єднання венедів. З часом це привело до остаточного його розпаду й утворення інших племен, зокрема склавів і антів. Склавіни проживали в основному за межами України, у межиріччі Дністра й Дунаю. Анти, яких М. Грушевський вважав безпосередніми предками українського народу, володіли землями на схід від них. У IV ст. вже існувало велике **Антське державне об'єднання**, яке в період найвищого його піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани.

Анти перебували на стадії розкладу первіснообщинного господарства й зародження складнішого суспільства. З'явилася приватна власність на землю, майнове розшарування. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок та дітей. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодалну залежність полоненого від власника.

Про господарство і побут антських племен відомо з археологічних матеріалів. З існуванням антського об'єднання приблизно збігаються в часі кілька археологічних культур. Найбільша з них **черняхівська** (II—V ст.) в окремі періоди поширювалася на величезну територію від верхів'я Західного Бугу до Сіверського Дінця й від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю й Понту Евксінського (Чорного моря). Її існування вказує на відносну економічну та побутову подібність між племенами антського державного об'єднання. Культура черняхівців у своїй основі сформувалася на ґрунті культури зарубинецьких племен. Як і зарубинці, черняхівці займалися в основному хліборобством. До набору традиційних зернових культур додався високопоживний харчовий продукт — гречка. Поряд із сохою із залізним наральником частіше почав використовуватися плуг із залізним лемішем і череслом.

Напередодні утворення Антського царства відбувся другий суспільний поділ праці — ремесло відокремилася від сільського господарства. У багатьох поселеннях з'явилися печі для виплавки заліза, кузні, гончарні, ювелірні та інші майстерні. Відповідно збільшилася чисельність майстрів-ремісників. Землеробство й тваринництво стали відігравати в їхньому господарстві допоміжну роль. Свої вироби майстри в основному вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою. Тим самим закладаються підвалини для переростання таких центрів у містечка й міста.

Після поразки антів у 602 р. від аварів їх об'єднання розпалося. Частина праукраїнців загинула, інша — підкорилася завойовникам і асимілювалася серед навколишніх народів, решта — відійшла у віддалені від аварів регіо-

ни. Новим етнічним центром консолідації праукраїнських племен стало Середнє Подніпров'я.

Отже, слов'яни, що проживали на землях сучасної України, створили досить високу матеріальну і духовну культуру, яка стала основою для формування наприкінці VIII — у першій половині IX ст. стабільного державного об'єднання Руська земля, а згодом могутньої держави — Київської Русі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні етапи господарської еволюції первісного суспільства.
2. Перелічіть фактори, що зумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби.
3. У чому полягала відмінність між античним і східним рабством?
4. Назвіть основні причини та наслідки колонізації Стародавньою Грецією нових земель.
5. Які галузі виробництва розвинули стародавні греки? Якого рівня досягли їхня торгівля, фінанси, кредит?
6. Якими були економічні причини занепаду античного рабовласницького суспільства?
7. Розкрийте сутність колонату.
8. Дайте аналіз основних здобутків господарства первісних племен на території України.
9. Чим займалося населення Трипільської культури?
10. Як розвивалися економічні зв'язки населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами на території України?
11. Назвіть особливості економічного розвитку східнослов'янських племен.

Розділ 2

ЕКОНОМІКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1.1. Основні риси та періодизація феодального господарства

Господарство епохи Середньовіччя (феодальне господарство) характеризується перш за все пануванням приватної власності на землю. Основний дохід, а відтак і можливість вижити, люди отримували від землі, яка вважалася головним багатством. Особи, які нею володіли, як правило, панували в суспільстві. Ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках, призводила до протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським володінням, яке зберігалось. Селяни знаходилися в особистій, поземельній, судово-адміністративній і військово-політичній залежності від землевласників. Домінувало натуральне господарство. Обмін відігравав другорядну роль. Майже всі багатства суспільства створювалися ручною працею. Знаряддя праці були примітивними. Енергія вітру і рік, вугілля і деревини почала використовуватися лише в пізньому середньовіччі й спочатку дуже обмежено.

Місце людини в суспільстві, як правило, визначалося не її особистими якостями чи заслугами, а походженням: син сеньйора ставав сеньйором, син селянина — селянином, син ремісника — ремісником.

Отже, в основі середньовічного господарства лежала власність феодалів на землю та їх неповна власність на виробників — закріпачених селян. Селяни наділялися землею і мали своє господарство, що забезпечувало феодалів робочою силою. Водночас наявність власного господарства робила селян зацікавленими в результатах своєї праці, яка, порівняно з працею раба, стала значно ефективнішою і продуктивнішою.

Користуючись землею феодала в якості наділу, селяни зобов'язані були за це обробити панську землю за допомогою своїх знарядь або віддавати йому додатковий продукт своєї праці — **ренту** (з лат. — *повертаю, сплачу*). Відомі три форми феодальної ренти: відробіткова (панщина), продуктова (натуральний оброк), грошова (грошовий оброк). Спочатку домінуючою формою феодальної ренти була відробіткова, потім — продуктова, і на останніх етапах середньовічного господарства — грошова рента.

Основними формами господарської діяльності були: феодальна вотчина (французька сеньйорія, англійський манор), ремісничий цех, торгова гільдія. У цілому економіка була аграрно-ремісничою, що єднає її з господарством стародавніх цивілізацій і дає підставу називати цивілізацію, яка існувала до кінця XV ст., аграрно-ремісничою, а суспільство — традиційним.

У розвитку феодального господарства можна виокремити три періоди:

I. Період генези (V—X ст.) — формування і утвердження визначальних рис феодального господарства: утворення великого землеволодіння, поступове закріпачення вільних селян, панування натурального господарства, становлення держав феодального типу.

II. Період зрілості (XI—XV ст.) — внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва; доба феодальної роздробленості (X—XIII ст.) і формування централізованих феодальних держав (XIII—XV ст.).

III. Період розкладу (XVI — перша половина XVII ст.) — зародження ринкового господарства, ліквідація системи поземельної й особистої залежності селян, виникнення мануфактурного виробництва, поява ознак індустріальної цивілізації; становлення феодально-абсолютистських монархій.

2.1.2. Форми землеволодіння та соціально-економічні відносини в епоху Середньовіччя

Гене́за та розвиток нових господарських форм у середньовічній Європі мали універсальні ознаки. Вони формувалися в основному на соціально-економічній спадщині Римської імперії та господарських досягненнях германських племен.

Становлення середньовічного господарства яскраво простежується на прикладі Королівства франків (V—IX ст.), яке було створене германськими племенами франків на території колишньої римської провінції — Північної Галлії (*сучасної Франції*), а з VIII ст. опанувало більшу частину Західної Європи — території нинішніх Франції, Німеччини, Італії.

У V—VI ст. у Франкському королівстві відбувався процес трансформації родової землеробської громади на сусідську — **марку**, в якій переважало індивідуальне сімейне господарство — основна виробнича ланка франкської общини. Уся земля знаходилася в колективній власності громади. У спадок (си́нам, братам померлого) передавалися наділи орної землі, сади, вино-

градники, ділянки лісу, луки та пасовища. Мала місце приватна власність, яка поширювалася на будинок з присадибною ділянкою землі та рухоме майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження (вільного розпорядження) землі франки не знали.

Майнова та соціальна диференціація, яка мала місце у франків раніше, значно посилилася після завоювання та колонізації Галлії. Значну частину землі та інших багатств отримали королі, знать, дружинники. Одночасно відбувалося розорення господарства тих членів громади, які загинули на війні, а також внаслідок хвороб, епідемій та інших причин. Посилювався дуалізм між колективною власністю та парцелярними (індивідуальними) господарствами. Поступово спадкові наділи збільшувалися і перетворювалися на алод — приватну сімейну власність, яка вільно відчужувалася — продавалася, обмінювалася, заповідалася і дарувалася без дозволу громади (марки). Марка базувалася, таким чином, на приватній власності на орні землі, колективній власності на угіддя, на вільній праці її членів. Одночасно зберігалася земельна власність галло-римського населення та церкви. Продовжувало діяти римське законодавство, яке оберігало цю власність. Разом з тим зростало землеволодіння франкських королів та знаті.

У VIII—IX ст. у Королівстві франків аграрні відносини пройшли складну еволюцію, каталізатором якої стали постійні війни та посилення ролі держави в економічному житті. Оскільки війни та військова служба були надто обтяжливими для селянства і призводили до їхнього розорення, все-народне ополчення втратило своє значення. Основою тогочасного війська, служба в якому була престижною, стали важкоозброєні кінні воїни-рицарі. Карл Мартелл, король Франкської держави (714—751), провів військово-аграрну реформу. Суть її полягала у наданні воїнам-рицарям пожиттєвих земельних наділів — **бенефіціїв** — за умови виконання ними військової служби і васальної присяги на вірність королеві-сеньйорові. Частину отриманих земель власники-бенефіціарії віддавали своїм васалам. Так склалося бенефіціальне — умовно-службове, тимчасове землеволодіння, яке ґрунтувалося на сеньйоріально-васальних відносинах. Право власності на землю зберігалось за сеньйором, який надавав її та міг відібрати у випадку відмови від служби чи зради.

Водночас реформа підготувала умови для розпаду громади, обмежуючи права і обов'язки її членів: звільняла від військової служби, участі в суді, у місцевому управлінні. За часів правління династії Каролінгів (з 751 р.) надання бенефіціїв стало системою. У IX ст. васальна служба стала спадковою. Бенефіцій перетворився на **феод** (лен) — основну форму спадкового землеволодіння доби Середньовіччя. Феодальне господарство утверджувалося і розвивалося в межах **маєтку-сеньйорії**. Королівськими грамотами феодалам надавався імунітет — привілей здійснювати у своїх володіннях функції державної влади: фіскальні, поліційні, судово-адміністративні та інші щодо населення, яке проживало на даній території. Земля поділялася на домен, де господарював сам землевласник, та селянські наділи. Сеньйорії звичай-

ного типу мали значні розміри (кілька сотень гектарів). Орні землі домену із зерновим виробництвом становили майже третину його загальної площі. Монополія феодалів на землю зростала, що виражалося у принципі “немає землі без сеньйора”.

Одночасно зі зростанням великого землеволодіння формувалося феодально залежне селянство. До нього належали серви (*нащадки колишніх рабів, колонів*), які перебували в особистій спадковій залежності від сеньйорів. У стан селян поступово перейшли вільні франкські солдати та дрібні галло-римські землевласники. Їх перехід був зумовлений різними обставинами — великими податками, боргами, війнами та усобицями, стихією, натуральним характером господарства, яке ставило людей у залежність від природних умов та унеможлиблювало інші заняття. Були поширеними прекарні угоди, відомі з римських часів, згідно з якими алод вільного дрібного землевласника відчужувався на користь сеньйора чи церкви, а потім повертався селянинові в пожиттєве користування як прекарій (*земля, видана на прохання*). Поступово прекарії стали спадковими, взаємовідносини селян і землевласників обумовлювалися сплатою натуральної чи грошової ренти, виконанням селянином повинностей на користь феодала та обов’язків сеньйорів стосовно селян. Існували інші шляхи переходу в селянський стан та форми їх залежності. Селяни різних категорій, походження та залежності відрізнялися забезпеченням землею, обов’язками щодо землевласника. Більшість селян не були спадково залежними. Їхні обов’язки зберігалися доти, доки вони користувалися наділом у цій сеньйорії. Селяни не були прикріплені до землі, а спроби короля Карла Великого (768—814) заборонити відхід селян від землі не мали успіху.

Отже, протягом V—IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння та сеньйоріально-селянських відносин. Дрібне господарство франків, що ґрунтувалося на алодальній власності, витіснив феодальний маєток-сеньйорія — замкнуте натуральне господарство, власник якого (сеньйор) мав усю повноту влади на своїй території. Таке становище неминуче вело до послаблення королівської влади та феодальної роздробленості.

Феодальні відносини у Франції, як і в Англії, Німеччині та інших країнах Європи, досягли зрілості в XI—XV ст. У XI—XIII ст. панувала феодальна земельна власність трьох типів — королівська, світська, церковна. Ієрархічна структура землеволодіння (власність верховна, сеньйоріальна і васальна) обмежувала права окремого феодала на землю. Однак у період політичної роздробленості менші володіння стали відчужуватися. Зросли значення та розміри сеньйоріальної власності, перш за все за рахунок лісів, лук, пасовищ. Розширилися і зміцніли сеньйоріальні права.

Найпоширенішою формою феодальної експлуатації була панщина (від-робіткова рента), коли практично вся земля передавалася селянам у наділ. Відповідно, все сільськогосподарське виробництво здійснювалося в селян-

ських господарствах. Частина створеного продукту у вигляді оброку передавалася феодалові, а інша — залишалася селянинові.

З XIII ст. у Франції, а потім і в інших країнах починається криза панщинної системи. Натуральне господарство феодалного маєтку вичерпує свої можливості. Тому феодали здійснюють масове переведення закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк. Цей процес отримав назву “комутації ренти”. Його економічною основою була вища продуктивність праці в селянському господарстві, ніж на панщині. Зростання міст і розвиток товарно-грошових відносин сприяв поширенню грошової ренти. Феодалам було вигідно отримувати з селян саме гроші, переносючи у сферу селянського господарства і проблему реалізації додаткового продукту. Нерідко різні форми ренти співіснували, доповнюючи одна одну.

У XIV—XV ст. феодалні господарства все більше втягуються у товарно-грошові відносини. Одночасно змінюється правовий та майновий статус селян, які поступово виходять з-під юрисдикції феодалів, зростає їхня земельна власність. З'являються нові економічно-правові форми взаємовідносин між феодалами і селянами — оренда, найм тощо, орієнтовані на ринок. З допомогою податків, інших засобів посилює свої економічні позиції держава.

2.1.3. Середньовічні міста. Ремесла. Цехи

У країнах Західної Європи найдавніші міста завдячували свій початок римлянам. Міста виникали скрізь, куди доходила влада Стародавнього Риму, навіть до меж римських провінцій над Рейном і Дунаєм, особливо там, де довгий час стояли легіони. Пізніше міста стали виникати біля стін великих замків, монастирів, які давали населенню захист від небезпеки, а також на перехресті торгових шляхів, над великими річками, біля копалень, на узбережжі морів тощо.

Відродження античних міст (*Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон*) і утворення нових (*Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург*) розпочалося з XI ст. Основними причинами процесу урбанізації було загальне економічне піднесення, успіхи в сільськогосподарському виробництві та вивільненні частини населення для занять ремеслом, зростаючі потреби людей у промислових виробках; розвиток торгівлі, обміну, товарно-грошових відносин. З кінця XI ст. зростанню і процвітанню західноєвропейських міст сприяли хрестові походи. Особливо успішно розвивалися середземноморські міста — центри левантійської (східної) торгівлі.

Від інших людських поселень місто відрізнялося тим, що в ньому був торг (ринок). Торги відбувалися у визначені дні тижня, а великі торги — кілька разів на рік. У центрі міста на ринковій площі знаходилася ратуша — адміністративний осередок. Від центральної площі на всі боки розходи-

лися головні дороги. У містах жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі). Значна частина міського населення була зайнята в сільськогосподарському виробництві.

Середньовічні міста Англії, Франції, Німеччини, інших країн забудовувалися стихійно, вулиці в них були вузькими і кривими, мешканці цих міст не мали уявлення про каналізацію і водогін. Після занепаду Римської імперії в Європі настала епоха горщиків, вміст яких викидали просто на вулицю, де турботу про нього брали на себе бродячі свині. Внаслідок жажливої антисанітарії та перенаселення нерідко спалахували епідемії.

Спочатку середньовічні міста (крім старих римських центрів) були власністю феодалів. Король, князі та інші вельможі надавали міським жителям деякі права, виконували певні обов'язки. Вони судили, накладали і збирали податки, встановлювали митні збори, дні торгу, шляхи проїзду купецьких караванів. Феодали захищали місто та його жителів від нападів і грабеджів.

У XI—XII ст. європейські міста досягли значного економічного розвитку, зріс добробут їхніх жителів, майже повністю зникла зовнішня загроза. Відтоді міщанство почало домагатися більших прав, що призвело до загострення протиріч між жителями міст і феодалами. У XI—XIII ст. країнами Західної Європи прокотилася хвиля комунальних революцій, внаслідок яких міщани добилися звільнення від кріпосницької залежності, а міста отримали повне або часткове самоврядування. Нерідко міські вольності й привілеї викупувалися у феодалів за гроші. Утворювалися міста-комуні, або міста-держави, які мали повну свободу, власні органи управління (виборний муніципалітет, судівництво тощо). Владу в місті мала рада, яку вибирали міщани. Вона складалася найчастіше з 12 або 24 радних і бургомистра або мера. Рада видавала закони для міста, вела адміністрацію, дбала про оборону, розвиток промисловості й торгівлі, підтримувала зносини з іншими містами. Судівництво вела колегія, що складалася з в'їта і присяжних суддів, також вибраних міщанством. Міста мали свої правні кодекси. Так, наприклад, у Німеччині були відомі "Саксонське дзеркало", "Швабське дзеркало", Магдебурзьке право й ін.

Доступ до міст був широко відкритий для нових громадян. Хто проживав у місті один рік і один день, той міг розраховувати на охорону з боку міського уряду. Економічно розвинені міста Італії, Німеччини, Франції та Англії в XI—XIII ст. досягли значного розквіту. Збільшилася чисельність міського населення, яка в таких містах, як Париж, Венеція, Флоренція, доходила 100 тис. осіб, розвивалися ремесла і торгівля.

Міста стали осередками промисловості. Найбільш поширені галузі міського ремесла — текстильне виробництво (виготовлення вовняних, лляних і шовкових тканин), виплавка і обробка металів. Серед галузей текстильного виробництва домінувало виготовлення сукна і грубих вовняних тканин. Основними центрами вовняного виробництва в середньовічній Європі були район Фландрії і Флоренція. Шовковиробництво, запозичене в країнах Сходу, розвивалося в північноіталійських містах і деяких містах Франції (Ліон).

Значного розвитку досягло виробництво зброї. Безперервні війни вимагали великої кількості зброї і металевих обладунків (кольчуг, панцирів, щитів, шоломів). Попит на метал зумовив прискорений розвиток металургії. Відбувся перехід від відкритих горнів до закритих печей, які забезпечували високий температурний режим і дозволяли виготовляти залізо із тугоплавких руд. У XV ст. доменні печі мала більшість західноєвропейських країн.

Великих успіхів досягла гірнича справа. Найбільш відомими були альпійські, чеські, надрейнські, французькі, англійські й шведські копальні. Залізна руда мала збут для потреб міського життя і особливо для потреб війська. Соляні копальні були власністю держави і приносили значні прибутки.

Характерною рисою середньовічного ремесла була його цехова організація — об'єднання ремісників однієї чи ряду професій у межах міста в спілки — цехи (у великих містах кількість цехів становила від кількох десятків до кількох сотень). Таке об'єднання було обумовлене всією системою середньовічних соціально-економічних відносин, феодално-становою структурою суспільства. Серед основних причин виникнення цехів слід виділити такі: необхідність згуртування проти об'єданого розбійницького дворянства, потреба ремісників у спільних ринкових приміщеннях (ремісники були одночасно й купцями), зростання конкуренції з боку сільських ремісників. В умовах політичної нестабільності й залежності від сил природи ремісничі корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечували їм особисту свободу, права і вольності, взаємодопомогу і захист, обєрігали майно.

Цехи насамперед були об'єднаннями економічного характеру, які виконували завдання організації виробництва і збуту продукції, а також охорони економічних інтересів ремісників. Ремісничі цехи вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їх членами монопольного права на виготовлення і збут певного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що зумовлювалося в основному вузькістю ринку, обмеженістю попиту на ремісничі вироби. У цеховому ремеслі не було поділу праці всередині окремих майстерень: кожен ремісник виготовляв свою продукцію від початку до кінця.

Ремісничий цех як корпорація володів, звичайно, сумою прав і привілеїв, закріплених у відповідних документах: пожалуваннях, постановах міських властей, статутах. Внутрішні правила ремісничих об'єднань відповідно до загальних принципів корпоративності були спрямовані на підтримання економічної рівності серед їх членів шляхом як стримання збагачення, так і недопущення збідніння окремих майстрів. Збагаченню майстрів перешкоджала регламентація виробництва цеховими статутами (контроль за тривалістю робочого дня, виконанням та обсягом робіт, кількістю підмайстрів та учнів, розміром їхньої плати, термінами учнівства, кількістю сировини, що закуповувалася, недопущення будь-якого прогресу техніки

(технічні винаходи нерідко знищувалися, а їхні автори переслідувалися) чи зміни технологічного процесу, заборона роботи при штучному освітленні тощо). На запобігання крайньому збіднінню членів цеху був спрямований механізм взаємодопомоги.

Цех був військовою організацією, що брала участь в охороні й обороні міста, виступаючи окремою бойовою одиницею міського ополчення. Він мав свою церкву, каплицю чи ікону в церкві, свої свята, святих, будучи і також своєрідною релігійною організацією. Кожне ремісничє об'єднання мало свою атрибутику й символіку: емблеми із зображеннями знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи й гроші.

Соціальна структура середньовічного ремісничого цеху характеризувалася феодальною ієрархічністю. На чолі об'єднання цехів стояв цехмістер, посада якого не оплачувалася, але була дуже почесною. Справами цехів керували виборні посадові особи. Основною виробничою ланкою була майстерня, яка, як правило, належала майстру. Кожен майстер міг мати 1—3 підмайстрів, що працювали за плату, і 3—4 учнів, які навчалися від 3 до 7 років. Кожна соціально-вікова група (учні — підмайстри — майстри) мала свої чітко визначені права і обов'язки, а також юридичний статус, зафіксовані в цеховому статуті. Повноправними членами цехів офіційно вважалися лише майстри, які також поділялися на дві групи — власне майстрів (молодших майстрів) і старших майстрів. Підмайстер міг стати майстром, склавши іспит, — подавши шедевр (взірець певного виробу), заплативши високий вступний внесок та влаштувавши вечірку для членів цеху. У деяких цехах кількість майстрів була обмеженою, і стати майстром підмайстер міг лише після смерті одного з членів цеху.

Цехова організація тривалий час була економічно-раціональною і мала прогресивне значення в розвитку середньовічної промисловості. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції, вихованню ремісничої молоді. Згодом цехи стали стримувати розвиток продуктивних сил. Утруднювався вступ до цехів нових членів, для чого збільшували терміни учнівства, а від членів вимагали "чистоти походження". Прагнення цехів зберегти дрібне виробництво, поставити всіх в однакові умови гальмувало технічний прогрес. Суворі регламентація виробництва і збуту призвела до застою у розвитку науки, техніки і, як наслідок, до занепаду промисловості.

У XIV—XV ст. в Європі виникає нова, вища форма виробництва — мануфактура. На зміну кустарям-ремісникам прийшли краще організовані великі робітничі майстерні.

2.1.4. Внутрішня і зовнішня торгівля. Фінанси

Розвиток ремесла та урбанізація XI—XV ст. у країнах Західної Європи сприяли інтенсивному розвитку торгівлі, передусім зовнішньої, бо натуральний характер економіки все ще стримував зростання внутрішньої тор-

гівлі, яка здебільшого здійснювалася на ринках, куди міські ремісники постачали свої вироби селянам, купуючи в них сільськогосподарські продукти й сировину.

Зовнішня торгівля зосереджувалася головним чином у басейнах Середземного і Балтійського та Північного морів. У середземноморській торгівлі, яка об'єднувала Іспанію, Італію і Францію, що торгували як між собою, так і з Візантією та Сходом, домінували могутні міські республіки Північної Італії — Флоренція, Венеція, Генуя та інші. Північноіталійські купці витіснили із середземноморських торгових шляхів візантійців та арабів. Генуезці, венеціанці, володіючи торговими і військовими кораблями, будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та в чорноморському басейні. Генуезці поступово закріпилися в пониззях Дону і Дніпра, на узбережжі Криму і Кавказу. Важливими їхніми колоніями були: Кафа (*Феодосія*) з її ринком рабів, Балаклава, Солдайя (*Судак*) та деякі інші. Не відставали від генуезців венеціанці. Між північноіталійськими містами-республіками йшла гостра конкурентна боротьба.

Італійські купці торгували в основному з країнами Леванту (Сходу), тому їхня торгівля й отримала назву левантійської. Зі Сходу привозили передусім південні овочі та фрукти (дактилі, фіги, помаранчі), а також пахуче коріння, ліки, перець, цукор та інші. Великий попит у Західній Європі мали дорогі тканини, скляні вироби, зброя, слонова кістка, ювелірні прикраси. З країн Причорномор'я надходили риба, ікра, сіль, зерно, хутро, невільники. В Єгипті найбільшим портом була Александрія, яка здобула славу “торгу двох світів”: з одного боку сюди приходили каравани з індійським крамом, а з другого — італійські купці. Європейці торгували також із Багдадом, з країнами Середньої Азії, столицями монгольських ханів.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками Ельбою, Шельдою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Реною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем східних товарів, то північна — продажем виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства.

Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюгге, Лондону. Згодом вони об'єдналися у союз приморських міст під назвою *Ганза (об'єднання, спілка)*. Свою діяльність союз розпочав у XII і діяв до XVII ст. У XIV—XV ст. до Ганзейського союзу входило від 70 до 100 міст. Керівництво Ганзи знаходилося в Любеку. Купці союзу мали ряд привілеїв. У них на ярмарках ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, арештувати за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Влада не могла розпоряджатися майном купця, який помер на ярмарку. Ганзейський союз охороняв своїх членів від грабежів та насильства з боку феодалів, піратів, місцевих властей. Купці союзу монополізували торгівлю Північної Європи.

Товари середньовічних торговців зустрічалися на численних ярмарках Західної Європи. Найбільшою популярністю користувався ярмарок м. Шампань, який тривав майже цілий рік. Ярмарковій торгівлі завдавали великої шкоди безперервні війни.

У середні віки розвивалася і сухопутна торгівля. Однак на її перешкоді були відсутність битих шляхів, натуральний характер господарювання, хижацька поведінка феодалів — власників земель, через які проходили торговельні каравани, чинені ними різні обмеження, митні побори. Значною перепорою були розбійницькі ватаги. Усе це змушувало купців для захисту своїх інтересів та з метою монополізації ринку об'єднуватися в **торгові гільдії**. Вони мали свої статuti і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним чи кількома товарами.

Значними перешкодами у розвитку середньовічної торгівлі були багатоманітність грошових одиниць (правом карбування монет володіли не лише королі, а й окремі феодали, єпископи, великі міста) та часте фальшування їх. Купці змушені були користуватися послугами мінняйлів, які орієнтувалися в грошових системах і відрізняли повноцінну монету від фальшивої, обмінювали гроші, здійснювали інші операції. Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Тому вони могли отримати їх від агентів мінняйла, які знаходилися там, де пролягали торгові шляхи, пред'явивши його вексель (*розписку*). Поступово мінняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з'явилися в північноіталійських містах, у провінції Ломбардії.

Разом з появою банківської системи виник **кредит**. Рівень позичкового проценту був досить високим — 15—25 %. У XIV—XV ст. кредитно-лихварська система найуспішніше розвинулася у Флоренції. Щоправда, християнська церква забороняла своїм прихожанам займатися лихварством. Тому, як правило, банкірами-лихварями були євреї. Лише з часом ставлення до лихварів поліпшилось, окрім того, було дозволено отримувати гроші за ризик, на який вони йдуть, позичаючи гроші.

Отже, V—XV ст. стали важливим етапом у розвитку західноєвропейського регіону. В цей період сформувалась і вдосконалювалася феодальна структура, спостерігався прогрес в аграрному секторі. Значних успіхів досягли міста, які стали динамічними центрами господарського розвитку.

2.2. ГОСПОДАРСТВО РУСИ-УКРАЇНИ В КНЯЖУ ДОБУ

2.2.1. Економічні фактори утворення державності на українських землях

Формування державності на землях сучасної України було наслідком органічного розвитку східнослов'янських племен, зумовленого низкою соціально-економічних, політичних та зовнішніх чинників, і відбувалось у рамках загальноєвропейської державотворчої традиції. Зокрема, підвищення продуктивності праці, яке спричинило виникнення додаткового продукту, привело до значних змін у соціальній сфері. Передусім зменшилася необхідність спільного обробітку землі, яка почала переходити у власність окремих сімей. Відбувається майнове й соціальне розшарування. Племінна знать — князь, бояри, дружинники — поступово зосереджує у своїх руках чималі багатства, захоплює землі сільської общини, використовує працю рабів та збіднілих одноплемінників, перетворюючи їх на феодално залежних.

Розвиток ремесла, зародження товарного виробництва зумовили поглиблення суспільного розподілу праці, розширення обміну всередині общин та між ними. Це, у свою чергу, викликало активізацію торгівлі — як внутрішньої, так і зовнішньої, сприяло зміцненню міжрегіональних зв'язків, формуванню спільної матеріальної культури. Виникають міста. Спочатку це були невеликі ремісничо-торгові поселення, які згодом ставали центрами племінних об'єднань.

Посилення об'єднавчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень, їх військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні віча стають неефективними. На чільне місце висувається князівська влада — спочатку виборна, а потім спадкова. Дружина як об'єднання професійних воїнів поступово стає органом примусу.

Ще одним фактором, що відіграв важливу роль у державотворенні, була постійна загроза ззовні. Вона підштовхувала слов'янські землі до консолідації та зміцнення сил. До того ж хлібороби-общинники були зацікавлені, щоб князь і дружинники зі зброєю в руках захищали їх, позбавляючи від обтяжливих і небезпечних ратних справ.

Після розпаду Антського державного об'єднання праукраїнці протягом VII ст. зосереджувалися на правому березі Дніпра. У VIII—IX ст., згідно з літописом "Повість временних літ", на території сучасної України проживали такі племена: поляни заселяли сучасні Київщину і Канівщину; древліани — Східну Волинь; сіверяни — Дніпровське Лівобережжя; уличі — Південне Подніпров'я і Побужжя; хорвати — Прикарпаття та Закарпаття; волиняни (бужани) — Західну Волинь; тиверці — землі над Дністром.

Характерним для політичної організації того часу було утворення племінних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу ("князівства", "землі"). Літопис оповідає, що у всіх племен утворилася своя влада, своє "князювання". Зокрема на початку VII ст. племена дулібів (волинян) створили на Волині, насамперед у басейні Західного Бугу, **Державу волинян**. Письмові джерела свідчать про наявність там близько 70 укріплених городищ. Проте проіснувало це утворення недовго: приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали тяжкої поразки від аварів і опинилися під їхньою владою.

Значно успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян. Із середини I тис. вони входили до Антського об'єднання, а після його розпаду заснували наприкінці VI—VII ст. нове ранньодержавне утворення. На чолі **Полянського племінного союзу**, що згодом перейняв назву одного з місцевих племен — Рос або Рус, стояли напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив та сестра Либідь, які заснували Київ. Це місто не лише стало осередком політичної консолідації Полянського міжплемінного союзу, а й швидко зайняло позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян.

До полян, що мали вигідне геополітичне положення, зокрема на перехресті важливих торговельних шляхів, за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен, яку вже тоді сучасники називали Руссю. Одночасно зі зміцненням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну. Цей процес відбувався повільно, суперечливо, але неухильно. Наприкінці VIII — у першій половині IX ст. утворилося стабільне праукраїнське державне об'єднання **Руська земля**. Влада київського князя поступово поширювалася на всю територію державного утворення, до якого увійшли поляни, сіверяни, древляни. Територія держави охоплювала сучасні Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Руська земля підтримувала активні відносини з Візантією, деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи.

Основу господарської діяльності наших предків становило орне землеробство. Тому вони селилися поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавленими луками — там, де були придатні й легкі для обробітку землі. Спочатку використовувалося дерев'яне рало, а згодом з'являються і залізні наральники та плуг з череслом і лемешем. Тягловою силою були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли й засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості. Використовувалися дво- і триплілля. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

Поряд із землеробством традиційним для праукраїнців було тваринництво. Розводили переважно велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали ремесла та промисли (мисливство, рибалство, бортництво, збиральництво). Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, які великою мірою визначали рівень розвитку суспільства. Поширеними були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кісті, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися в городищах, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої виробничі ремісники обмінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою.

Певного рівня досягла зовнішня торгівля. Праукраїнські племена мали торгово-обмінні відносини з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. Вивозили рабів, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а ввозили вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII—IX ст. суспільний розвиток у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися переходом від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу їх обирала громада, а згодом їхня влада стає спадковою. У межах союзів племен поступово долається племінна замкнутість, і в процесі подальшої консолідації вони перетворюються на окремі князівства (полян, древлян, сіверян), на основі яких, як уже зазначалося, постала Руська земля.

Коли Руська земля розвивалася й міцніла, на півночі, у Славії, яка охоплювала землі ільменських словенів та окремих неслов'янських народів, таких як чудь, весь, меря, розгорялися внутрішні чвари. Для їх подолання на місцевий престол у 862 р. було запрошено норманського князя Рюрика. Прибувши разом зі своєю військовою дружиною, новий правитель заходився підпорядковувати собі ворогуючі племена. У 879 р. Рюрик помирає, і влада переходить до його малолітнього спадкоємця Ігоря. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього — воєвода Олег.

У 882 р. Олег організував похід на кривичів, головним містом яких був Смоленськ, а згодом, підступно вбивши київського князя Аскольда, заволодів і Києвом. Це був, по суті, династичний переворот, коли замість династії Києвичів, яка зійшла з історичної арени, утвердилася династія Рюриковичів, оскільки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович.

З утвердженням Олега в Києві вплив Руської землі, що об'єднувала Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, як і її назва, поширюються на

інші, у т. ч. північні території. Формується “Руська земля” в широкому значенні. У зв’язку з тим, що центром держави впродовж століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву **Київської Русі** (вживаються також назви Давньоруська держава, Русь-Україна, Київська держава, Давня Русь).

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплювало період з IX по 40-ві роки XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX ст. — 30-ті роки XII ст.), а з настанням удільної роздробленості — монархія федеративна (30-ті роки XII — 40-ві роки XIII ст.). Київська Русь була найбільшою державою середньовічної Європи. Вона простягалася майже на 800 тис. кв. км, де проживали, за різними підрахунками, від 3 до 12 млн осіб. Це була ранньофеодальна держава з притаманною таким типам держав соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної ієрархії стояв князь, який у своїй діяльності спирався на воєвод і бояр. На нижньому щаблі — холопи, закупи, рядовичі. У середині — селяни-смерди, ремісники, купці. Окрему, значну за розмірами, соціальну групу становили церковнослужителі. Державне правління, хоча й було монархічним, обмежувалося боярською радою і вічем.

За своїм соціально-економічним і культурним розвитком Київська держава перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи. Вона підтримувала міцні економічні, політичні й культурні зв’язки з багатьма країнами світу. Її військова могутність протягом кількох століть слугувала захистом від степових кочовиків не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації.

2.2.2. Форми і характер землеволодіння в Київській державі.

Категорії залежного населення

Упродовж V—VII ст. у східних слов’ян відбувався процес становлення сільської сусідської громади, яка найбільш відома під назвою **вервь**. Вона складалася з окремих сімейних дворіщ, тісно зв’язаних господарськими стосунками. Земля знаходилася в індивідуальній власності малих сімей, поступово утворювалося спадкове володіння.

У VIII—IX ст. майнове і соціальне розшарування, яке й перед тим мало місце, поглиблюється, виділяється племінна знать — князі, “лучші мужі”, воїни-дружинники. Виникає приватне землеволодіння, яке називалося **вотчиною** (від слова “отчина”, тобто *батьківська власність*), що утверджувалося у IX—XII ст. разом з розвитком держави Київська Русь. **Вотчина** могла бути князівською, боярською, церковною, монастирською.

Земельна власність князів алодального типу була спадковою, вільно відчужувалася (продавалася, обмінювалася, дарувалася). Існувала також державна (в особі князя) власність на землю, що домінувала впродовж XI—XII ст.

Це була власність бенефіціального типу, тобто тимчасова, умовна, що надавалася на час князювання чи служби. У кінці XI ст. розпочався процес перетворення її у власність феодальну — тобто велику спадкову. Проте цей процес не завершився в домонгольський період. Найбільшими землевласниками були князі київські. Так, княгиня Ольга володіла селом Ольжичі на Десні, селом Бутурино і містом Вишгородом під Києвом. Великі маєтності мав її син Святослав.

Боярське землеволодіння було досить поширене в Київській Русі, проте воно не отримало сталих форм. Бояри, як і дружинники, були на службі у князя. Після переходу князя на інший стіл чи волость бояри переїжджали за ним. При втраті князем столу чи волості бояри також зазнавали втрат. Те саме можна сказати й про дружинників. Боярське землеволодіння мало більше значення в часи роздробленості Русі, особливо в Галицько-Волинському князівстві, коли вотчина стала основною формою феодальної земельної власності. Джерела зростання вотчинного землеволодіння бояр були такі: князівські жалування, відчуження селянських та захоплення общинних земель, купівля, обмін, освоєння цілини тощо.

У Київській Русі значним було церковне та монастирське землеволодіння. Після прийняття християнства (988) церква існувала за рахунок введеної князем Володимиром десятини, яка становила десятину князівських данин, прибутків із судових і торгових мит. У другій половині XI—XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, шляхом придбання, заселення пустищ. Дуже великим землевласником був Києво-Печерський монастир. Значні земельні володіння належали представникам церковної ієрархії (митрополитам, єпископам).

Хоча велика земельна власність зростала, тривалий час вона не становила основи економіки, як це було в Західній Європі. На додаток до великих маєтностей налічувалося значне число дрібних землеволодінь, власниками яких передусім були смерди — більшість населення Київської Русі, що проживало у сільській місцевості. Економічне становище смердів було різним. Перший давньоруський збір законів “Руська Правда” визнає у смердів рухоме й нерухоме майно і навіть холопів, що теж належали до майна. Смерди, сплачуючи данину державі, господарювали в основному на своїй землі, що є свідченням їхньої економічної самостійності. Водночас терміном “смерд” (походження не з’ясоване) називали не лише вільне і економічно самостійне давньоруське селянство, а й тих селян, котрі поступово потрапляли у залежність від князя-вотчинника, сплачували данину, виконували примуси на його користь, підлягали його судові. Наприкінці XI—XII ст. з розвитком боярського і церковного землеволодіння смерди потрапили під владу феодалів. Низка норм обмежувала їхні права як вільних людей. За вбивство смерда і холопа призначалося однакове покарання. У разі відсутності дітей чоловічої статі землі смердів відходили до князівських володінь, їм заборонялося брати участь у торгівлі. Між феодалами діяли угоди про видання втікачів-смердів.

Поруч із, як правило, повноправними і економічно незалежними смердами були й інші категорії населення — залежне, безземельне, що працювало на чужій землі й унаслідок своєї економічної залежності було обмежене у політичних правах, кріпаки, невольники. Джерела подають нам інформацію про деякі з них.

Ізгої — люди без суспільного становища, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного, господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сябрів.

Закупи (відомі з “Руської Правди” як наймити) — це люди, які відробляли позичені гроші — “кпу” або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві. Ті закупи, які виконували хліборобську роботу, називалися різними закупамі. Закуп, безперечно, був вільною людиною. Він мав своє майно, рухоме або нерухоме, особисто відповідав за свої вчинки, а не його господар (як за холопа). За незаслужене покарання закупа господар повинен був платити як за вільного. Закуп мав право оскаржити пана перед княжим судом. Однак його становище було дуже хитким і він міг кожної миті опинитися в категорії холопів.

Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. За соціальним і юридичним становищем рядовичі подібні до закупів. Вони входили до складу челяді, виконували певні роботи у господарстві феодала або сплачували йому данину.

Холопи — це невольники, раби. Причини невольництва “Руська Правда” називає різні: одруження з рабинею при відсутності застереження своїх прав; поступання на двірську службу; банкрутство купця і продаж його майна на конкурсі; втеча чи крадіжка, вчинена закупом; неспроможність сплати судового покарання. Діти холопів також ставали холопами. Та найпоширеніший шлях до невольництва — полон під час війни.

Раби були об’єктом купівлі-продажу. Поступово, починаючи з X ст., більшість рабів, крім двірських, отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян.

Отже, у Київській Русі поступово утверджувалися феодальні відносини. Проте економічне життя давньоруського суспільства базувалося на власності вільних селян — членів громади. Не було масового обезземелення селян як передумови великого землеволодіння. Цьому сприяла наявність значної кількості незаселеної, господарсько неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

2.2.3. Міста, ремесла, торгівля у Київській Русі

Міста на Русі, як і в усій Європі, виникли внаслідок відокремлення ремесла від землеробства, у результаті скупчення значної кількості ремісників і торгових людей-купців. У VI—IX ст. це були городища — невеликі укріплені поселення. Середньовічні міста Русі-України утворювалися по-різному: були це, найперше, центри племінних союзів. Чимало міст (Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Володимир, Холм) заснували князі. Виростали міста з боярських поселень, часто у них перетворювалися окремі села. Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торговельних шляхів, а також на берегах судноплавних річок — Дніпра, Дністра, Дону, Волги та їхніх приток.

XI—XIII ст. — це період урбанізації Русі й найбільшого розквіту її міст. Літопис “Повість временних літ” нарахує у XIII ст. майже 300 міст. У них проживали 13—15 % населення.

Місто, як правило, складалося з кількох частин: власне міста, оточеного стіною, яке називалося ще “дитинцем”, і передмістя, що виникло внаслідок нових поселень і в якому проживали ремісники, торговельники, розміщувалися склади, майстерні тощо. Стіни міста були, як правило, дерев’яні, хоча траплялися й кам’яні, з вежами, брамами. Передмістя ділилися на кінці, а кінці — на вулиці. Міські будівлі були дерев’яні, а церкви — кам’яні або дерев’яні. Літопис згадує про будівництво мосту через Дніпро в 1115 р. за князювання Володимира Мономаха. Внаслідок дерев’яного характеру забудови міст, у них досить часто виникали пожежі.

Керівними особами в місті були: у стольному — князь, який тримав біля себе тіуна (*господарського управителя*), у нестольному — посадник, який також мав тіуна; тисячник, сотник, десятник, старости кінців, вулиць, старости для окремих промислів. Крім місцевих жителів, у містах проживали іноземні громадяни: євреї, німці, поляки та ін.

Міста належали державі, церкві та князям. З волі міських урядників чи правителів на міщан накладалися податки та різні повинності. Міста зберігали тісний зв’язок із сільським господарством.

Провідне місце в економічному розвитку міст посідали ремесла. Київська Русь славилася майстрами-ремісниками та їхніми виробами. Існувало понад 60 видів ремесел. Важливою галуззю ремесла була металургія та обробка заліза. Мала місце спеціалізація ковальської справи. Основна продукція — сокири, серпи, кси, лопати, ножі, цвяхи, підкови, замки, ключі, гаки, обручі тощо. Виготовлення зброї та військової амуніції займало провідне місце.

Ливарна справа, центрами якої були Київ, Володимир, Чернігів та інші міста, досягла значних успіхів, особливо після прийняття християнства. Будівництво церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів

релігійного призначення, розвитку ювелірного мистецтва. Руські ремісники виробляли прикраси способом чеканки срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення назерні, філіграні, застосовувалась техніка позолоти, оздоблення черню і т. ін.

Успішно розвивалося гончарство, широко поширене і в містах, і в селах. Вироблялася цегла — плінфа, високоякісний будівельний матеріал, з якої будувалися собори, церкви, фортеці та палаці.

Високого рівня розвитку досягло склоробне виробництво, обробка дерева, з якого робили все: вози, колеса, човни, діжки, відра, корита, ложки, колиски, меблі та ін. Добре розвивалися кравецтво і шевство. Та найбільший успіх мали зодчі — будівельники, архітектори Київської Русі.

В організації ремесла визначним явищем була спеціалізація та існування корпорацій, спілок. Так, наприклад, у Києві була спілка візників, що возили дерево з київської пристані, корпорація тесль — “дереводілів” (так їх називає літопис). У таких спілках могли працювати вільні майстри — ремісники чи наймані працівники, чи навіть княжі ремісники — невільники, холопи. Є дані про те, що професійні спілки ремісників називалися на Русі дружиною і були зародками цехів.

Монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесла.

У господарському житті Київської Русі важливе значення мала торгівля: внутрішня і особливо зовнішня. Внутрішня торгівля забезпечувала обмін між сільськогосподарськими і ремісничими виробниками. Велася вона переважно на міських торгах у визначені дні тижня, у більших містах — щоденно. На торгах можна було придбати зерно, хліб, овочі, фрукти, рибу, м'ясо, молоко, сіль, а також ремісничі вироби. У цілому внутрішня торгівля розвивалася повільно.

Зовнішня торгівля була краще розвиненою. Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів, серед яких особливе місце займав шлях “із варяг у греки”. Проходив він по Дніпру, його притоках, з'єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху вирости великі міста: Київ, Великий Новгород (на Дніпрових притоках: Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород) та ін. Новгородські купці торгували з німцями, нідерландцями. Добиралися до Уральського хребта, де скуповували хутро, шкури та іншу сировину і збували її в Прибалтійських країнах. З вигодою торгували із киянами.

Важливими торговими шляхами були Соляний і Залозний, які з'єднували Київську Русь з Кримським узбережжям Чорного моря та Кавказом.

У Києві, за свідченням літописців та іноземних очевидців, було багато складів, а саме місто — важливим центром грецької (візантійської) торгівлі. До Візантії руські купці вивозили мед, віск, хутро, мечі; у меншій кількості хліб та ліс. Привозили дорогі тканини, заморську зброю, південні фрукти, прянощі, дорогоцінні ювелірні вироби, прикраси, художній посуд тощо.

Через Київ, Нижній Новгород зносилися русичі з країнами Сходу — Хозарським каганатом, Булгарським царством, середньоазійськими та арабсь-

кими країнами. Про це свідчать як археологічні, так і писемні згадки. Асортимент товарів, що обмінювалися, був надзвичайно багатим.

Руські купці торгували із країнами Центральної та Західної Європи: Чехією, Польщею, придунайськими країнами. Вони бували на торгах Франції, Італії і навіть Іспанії. Досить стабільними були торгові зв'язки із німецькими князівствами.

Зовнішня торгівля Київської Русі своїми успіхами завдячувала вигідному географічному розташуванню. Участь у ній брали не лише купці, а й державні провідники. Князі й бояри збирали данину від своїх підданих, і вона не тільки задовольняла їхні особисті потреби, а й була об'єктом вивозу.

Зовнішня торгівля мала неабияке значення для культурного розвитку Київської держави. Відбувався інтенсивний обмін духовними, культурними цінностями між сусідніми народами. У Русь у великій кількості надходили книги, ікони, інші цінності.

Монголо-татарська навала змінила напрямки і характер зовнішньої торгівлі Східної Європи, у тому числі Київської Русі.

У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала срібна гривня. Походження терміну виводять від "гриви" — волосся, отже в первісному вигляді гривня — це намисто зі срібла, чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Монетні гривні мали вигляд шестикутних злитків срібла (київські гривні), крім них існували ще гривні новгородські та чернігівські.

Як менші одиниці розрахунків, відомі ногати, куни, різани і вівериці. Деякі кодекси "Руської Правди" свідчать, що гривня мала 20 ногат чи 50 різан. Щодо куни, то М. Грушевський, аналізуючи окремі джерела, робить висновок, що гривня дорівнювала десь 20—30 кунам. Рубель, відомий також з княжих часів, був половиною гривні. Вівериця була найменшою одиницею розрахунків, а отже найдрібнішою монетою. Одну віверицю коштувала воскова свічка.

Серед археологічних знахідок зустрічаються менші від гривні золоті та срібні карбовані руські монети. Золотих, на думку вчених, було небагато, зате срібні широко використовувалися в купецьких операціях. Існували між ними значні відмінності, й тому їх важко класифікувати.

До цього часу не з'ясовано, якими були на вигляд куна, ногата, вівериця. Є думка, що куна та вівериця — це хутра тварин.

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення — як натурою (хутрами, воском, медом), так і грошима, — які називалися даниною. Її первісною формою було полюддя (від "ходіння по людях"). Тривалий час збирання данини мало хижакський, стихійний характер, оскільки її розміри, місце і час збирання заздалегідь не визначалися. Після вбивства князя Ігоря древлянами, що було спричинене зловживаннями при збиранні данини, княгиня Ольга ввела певну регламентацію

данницьких відносин. Були встановлені норми — “уроки”, призначався час і пункти збору — “погости”, в які звозилася данина.

Одиницею обкладання даниною (оподаткуванням) в деяких місцевостях був “дим” — сім’я, в інших — “плуг” чи “рало” — норма землі, якою користувалася сім’я. Поступово данина отримала форму державного, феодального податку чи ренти. Князі одержували також доходи у вигляді торгових мит, плати за судочинство і штрафів.

2.2.4. Господарство Русі-України періоду роздробленості та монголо-татарського поневолення (XII — середина XIV ст.)

Тенденція до виокремлення руських князівств проявилася ще в часи розквіту Київської держави, під час правління Ярослава Мудрого. Після його смерті Русь поступово розпадається на окремі удільні князівства. Це був закономірний процес, притаманний всім державам середньовічної Європи. **Причини феодальної роздробленості** впливали з самого характеру суспільно-політичного та економічного розвитку Київської Русі. Головними з них були: прагнення окремих князівств до економічної та політичної самостійності; неможливість контролювати з єдиного центру таку велику територію як Київська Русь, особливо за відсутності вироблених комунікацій; перенесення світових торгових шляхів з України-Русі на Середземномор’я; постійні напади степовиків.

Важливе місце серед держав, які утворилися на теренах Київської Русі, належить **Галицько-Волинському князівству**. На його прикладі простежується хід господарського розвитку України-Русі часів роздробленості.

Господарство Галицько-Волинського князівства суттєво не відрізнялося від господарства Київської держави. Тут також співіснували князівське, боярське, монастирське та селянське землеволодіння. На відміну від Київської держави, у Галицько-Волинській сильні позиції мало боярство, особливо галицьке. У жорстокій боротьбі з князями воно збільшувало свої земельні наділи, зосередило у своїх руках торгівлю, постійно претендувало на владу в князівстві.

Разом з тим, тут відбувалося визрівання інших форм феодальної власності. Зміцнювалося перш за все князівське землеволодіння і поступово утверджувалася **ієрархічна структура земельної власності**, що ґрунтувалася на міжкнязівських і князівсько-боярських відносинах. У Галицько-Волинському князівстві, на думку окремих істориків, утверджувалася **бенефіціально-ленна система західноєвропейського типу**. Надання землі у власність своїм слугам-боярам галицько-волинські князі пов’язували зі службою та васалітетом. Землі, які надавалися у довічне володіння, називалися **“державою”**.

Поступово зростало велике землеволодіння, землевласники здобували право судочинства, збирання данини, управління всіма категоріями селянства, яке все більше потрапляло в економічну та юридичну залежність.

Найкраще розвивалося князівське вотчинне господарство, яке за своєю природою було багатогалузевим, разом з тим зберігало свій натуральний характер. Крім землеробства, у вотчині займалися тваринництвом та різними промислами: рибальством, бджільництвом, млинарством тощо. Деяка частина продукції вироблялася для обміну.

Селянські господарства (“дим”, “рало”) залишалися основою економічного життя, хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

Торгівля в Галицько-Волинському князівстві, особливо внутрішня, суттєво відрізнялася від зовнішньої торгівлі Київської Русі. Змінилися напрямки торгівлі. Сухопутні торгові шляхи вели, як правило, на Захід, якими русичі відправляли товари традиційного експорту. Центрами торгівлі були Львів, Перемишль, Володимир, Луцьк, Галич. Інтенсивною залишалася торгівля з Києвом. Однак після монголо-татарської навали вона занепадає, як і торговельні стосунки русичів зі Сходом.

2.3. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ У ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЧАСИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — СЕРЕДИНА XVII ст.)

2.3.1. Україна в умовах іноземної експансії

Економічний розвиток України другої половини XIV—середини XVII ст. був зумовлений її бездержавним статусом, перебуванням українських земель у складі іноземних держав.

Одним з перших ослабленням Русі-України скористалося Литовське князівство. Вже в першій половині XIV ст. литовці захопили половину Білорусі. У 30-х роках XIV ст. вони почали завойовувати українські землі: Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську, Прип'ятську. У 50-х роках XIV ст., з ослабленням Золотої Орди, розпочався наступ Литви на Подніпров'я. У 1355—1356 рр. вона захопила Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р., розгромивши за допомогою українців на р. Сині Води (нині р. Синюха, ліва притока Південного Бугу, на території Кіровоградщини) монголо-татарське військо, остаточно приєднала Київщину, Поділля і Переяславщину. У 1377 р., після тривалої боротьби з Польщею, до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Підпорядкувавши собі приблизно

половину земель Київської Русі, Велике князівство Литовське стало найбільшим у Європі. Столицею держави та резиденцією великих князів було місто Вільнюс (Вільно).

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі-України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це пояснювалося тим, що литовські князі, діючи за принципом “захоплюючи, звільняємо” (українські землі від золотоординців), виявляли незмінну повагу до тутешніх звичаїв, проголошуючи: “Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо”. Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільно-політичного і культурного розвитку порівняно з людністю приєднаних територій, литовці потрапляли під вплив її державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності: руська (українська й білоруська) мова стала державною у Литовському князівстві, нею велося все діловодство, писали літературні твори. В основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588) — кодексів середньовічного права Великого князівства Литовського — лежали звичаєві та писані норми українського права. Православна церква у Литовській державі також зберігала міцні позиції. Самі українські землі на перших порах мали статус удільних князівств, очолюваних князями — членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: “Великий князь Литовський і Руський”. Тому й державу чимало істориків визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90 % з українських та білоруських земель, певною мірою скидалося на Київську Русь. Майже до кінця XIV ст. воно було своєрідною федерацією напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь та Поділля. Правда, руська династія Рюриковичів поступилася литовським Гедиміновичам. Проте за одне-два покоління за виглядом, мовою та поведінкою литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв України та Білорусі, що вже нагадували своїх попередників — Рюриковичів.

В останній третині XIV ст. Велике князівство Литовське зіткнулося з цілою низкою проблем: внутрішньою нестабільністю в державі, викликану значною мірою порушенням принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу князем Ягайлом (1377—1392); виснаженням державного організму внаслідок широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів — Тевтонського ордену та Московського князівства. У такій ситуації новий правитель змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав з нею так звану Кревську унію, яка передбачала об'єднання Польщі та Литви в єдину державу шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла.

Кревська унія створила реальні передумови для боротьби із зовнішньою загрозою. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Проте останнє залишалось ще достатньо могутнім і життєдіяльним, а литовська знать — надто впевненою в своїх силах, щоб дозволити Польщі поглинути себе. Тому реалізація умов унії, спроби ліквідувати державний суверенітет Литви і перетворити залежні від неї землі Русі на об'єкт феодальної колонізації польською елітою, котрій належала провідна роль у новому утворенні, відразу ж викликали сильну протидію.

Водночас, починаючи з прийняття Кревської унії, права українців поступово обмежують. Насамперед істотно змінюється становище православної знаті. Якщо в перші десятиліття після приєднання до Литви українці й білоруси домінували у суспільно-політичному житті, то тепер їх відтісняють на другий план представники католицького віросповідання. Так, уже в 1413 р. було укладено Городельську унію, яка, між іншим, проголошувала положення про зрівняння у правах і привілеях польської і литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи тим самим її участь у державному управлінні. Активнішою стала також політика великих князів, спрямована на ліквідацію залишків автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Надзвичайно енергійною щодо України була й експансіоністська політика Польщі. Ще в середині XIV ст. вона захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 рази. Однак для поляків опанування українських земель не було таким легким, як для литовців. Тому спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх галицьких правителів польський король Казимир називав ці землі “королівством Руським”. Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі погіршувалося.

Окупувавши західноукраїнські землі, польська шляхта на цьому не заспокоїлася. Вона мріяла про всю Україну, захоплену Литвою. Остання ж із початку XVI ст. опинилася перед наростаючою небезпекою ззовні, насамперед з боку Московського князівства та Кримського ханства. У результаті, Москва відібрала в Литви Сіверщину, Чернігів і Стародуб, а кримчаки майже щороку нападали на українські землі, які входили до складу князівства, завдаючи їм тяжких втрат.

У середині XVI ст. наростаюча криза у Великому князівстві Литовському сягнула критичної межі. У 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. У 1558—1583 рр. Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московією — т. зв. Лівонську війну. Виснажені величезними воєнними витратами й опинившись перед загрозою московського вторгнення, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодились, але поставили головною умовою об'єднання в одне політичне ціле Польщі та

Литви, яких до тих пір пов'язував спільний монарх. 1 липня 1569 р. було затверджено Люблінську унію, що передбачала об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполиту на чолі з монархом, який титулувався королем польським і великим князем литовським, спільними сеймом і сенатом, єдиною грошовою одиницею. Під юрисдикцію Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (сьогодні — Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства Польщі), Волинь, Поділля, Брацлавщина (Східне Поділля) та Київщина. Українська шляхта зрівнювалася у правах із польською та литовською.

Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Якщо до 1569 р. становище українських і білоруських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу, де уряд новоствореної Речі Посполитої всіляко підтримував магнатство, в руках якого навіть король був маріонеткою. Різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт. Як свідчила доля Галичини, із переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти. Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України стало об'єднання більшості її земель у складі однієї держави — Польщі. Решта українських земель перебувала під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина — Московського князівства, а з 1618 р. — Речі Посполитої; Закарпаття — Угорщини, а з 1526 р. — Туреччини та австрійської династії Габсбургів; Буковина — Молдавського князівства, а з 1514 р. — Туреччини; Берестейщина й Пинщина залишалися у складі Великого князівства Литовського.

Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). У 1635 р. було утворено Чернігівське воєводство з центром у Чернігові. Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм. Спочатку на Київщині, Брацлавщині й на Волині зберігалася дія Литовського статуту та урядова українська мова, але незабаром вони поступаються загальнодержавному праву та латинській і польській мовам.

Український народ не мирився із підневільним становищем, піднімався на боротьбу з іноземними гнобителями. Першим збройним народним виступом було повстання під проводом Мухи в 1490—1492 рр., яке почалося в Коломийському повіті на Покутті, незабаром охопивши Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля. Незважаючи на поразку, воно істотно потрясло феодальну Польщу. Подібні виступи фактично не припинялися протягом усього періоду перебування українських земель під польським

гнітом. Особливого розмаху вони набрали наприкінці XVI — першій половині XVII ст., коли Україною прокотилися дві потужні хвилі народних повстань: 1591—1596 та 1625—1638 рр., рушійною силою яких стало козацтво. Це була боротьба за збереження особистої свободи, за вільну хліборобську працю.

2.3.2. Еволюція форм землеволодіння

Загарбання України іноземними державами призвело до змін у поземельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів. Аграрні відносини в цей час визначалися наближеністю України до країн Центральної та Західної Європи, в яких формувалися нові індустріальні суспільства.

Становлення економічних основ новоевропейської християнської цивілізації втягувало економіку багатьох країн, у т. ч. Великого князівства Литовського й Польського королівства, у загальноєвропейський ринок, прискорювало процес феодалізації земельної власності, розвиток ремесла, промислів, мануфактур на українських землях.

Суспільно-економічний розвиток Західної Європи вимагав постачання багатьох видів сировини і готових товарів. Вони надходили з різних регіонів та країн світу. Благородні метали, наприклад, з країн Центральної та Латинської Америки. Сільськогосподарська продукція дедалі активніше надходила з українських земель. Західноєвропейський попит породжував пропозицію, стимулював відповідні галузі виробництва — так само, як і прагнення панівних верств Польщі та Литви користуватися престижними західноєвропейськими промисловими товарами, предметами розкоші, книгами, напоями тощо. Це спонукало збільшувати виробництво продукції і призвело до посилення експлуатації аграрно-сировинних додатків новоевропейської цивілізації, одним із яких були українські землі за польсько-литовської доби.

У Великому князівстві Литовському земельна власність була умовною, тимчасовою, пов'язаною з військовою службою. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, які надавалися удільним князям. Після ліквідації уділів у кінці XIV ст. землі отримували князівські намісники (старости), призначені в землі-воєводства. Ті, у свою чергу, розподіляли землі між місцевими князями і боярами, повітовими воєводами та старостами. Так встановлювалася ієрархія васальних відносин. Ця залежність визначалася в угодах і присяжних грамотах. Володар землі міг передавати її у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував служити у війську. Таке правило поширювалося на всі види земель — спадкові, куплені, вислужені. У 1447 р. польський король і великий князь литовський Казимир IV видав привілей, що

підтвердив права шляхти на землю та поширив його на українських феодалів.

Протягом другої половини XIV—XV ст. на українських землях почало формуватися магнатське і шляхетське землеволодіння. Найбільшими власниками землі були польський король, великий князь литовський і представники знатних родин. Вони отримали назву магнатів. У Великому князівстві Литовському найбільше магнатів було на Волині. Одним з наймогутніших серед них був Василь-Костянтин Острозький, якому на початку XVI ст. належало на Волині 59 міст і містечок, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів землями на Київщині, Брацлавщині, Поділлі.

В аграрному господарстві значного розвитку набуло шляхетське землеволодіння. Військово-службовий стан — шляхта — складався із земських бояр, військових слуг магнатів, заможних міщан і селян, які бажали служити у війську князя і могли утримувати себе під час походів, їхнім головним державним примусом була військова служба. У Великому князівстві Литовському оформлення шляхти як привілейованого стану та його остаточне відокремлення від “поспільства” (селянства) було завершено в середині XVII ст. У 1522 р. за сеймовою ухвалою “про вивід шляхетства” до шляхетського стану включали лише нащадків тих землевласників, які належали до бояр з часів перших великих князів (Вітовта, Сигізмунда, Казимира). У 1528 р. було проведено перепис шляхти. Оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа (волочна поміра) 1557 р., під час якої перевірялися права на шляхетство.

Протягом XVI ст. у Великому князівстві Литовському було законодавчо закріплено права магнатів і шляхти на землю. За привілеями 1506 і 1522 рр. великого князя Сигізмунда I землі передавалися в довічне володіння (“до живота”). У 30—50-х роках землі роздавалися до трьох “животів”, тобто до смерті онука власника бенефіція. Литовський статут 1529 р. встановлював, що шляхтич мав право лише на рухоме майно, якщо володів маєтком на підставі військової служби магнатові. Привілей 1529 р. великого князя Сигізмунда II Августа гарантував недоторканність шляхетських володінь лише на державних землях за умови, що ними користувалися тільки магнати і шляхтичі, землеволодіння яких не було пов'язане з феодално-службовою залежністю від великого князя або магнатів. Литовський статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності. Для відчуження вотчини вже не потрібно було дозволу великого князя, маєтками розпоряджались на власний розсуд. Проте вислужені маєтки і землі відчужувалися лише з дозволу князя, вони роздавалися або до “живота”, або з правом передання спадкоємцям чоловічої статі.

На територіях, які опинилися під владою Польщі: Галичині, Холмщині, Белзщині, княжі землі або перейшли у володіння польського короля (так звані королівщини), або передавалися польській шляхті. За період 1440—1480 рр. у львівській землі в її руках опинилося 2/5 поселень. Заможні галицькі бояри отримали ствердні грамоти на свої володіння та поступово по-

лонізувалися. Окремі з них, які активно виступали проти поляків, позбулися володінь або емігрували до Литви. Частина бояр лише частково добилася прав на шляхетство, утворивши групу “ходачкової” шляхти. Інші стали замковими слугами, навіть селянами.

Не задовольняючись своїм становищем, галицьке боярство активно домогалося зрівняння у правах з польською шляхтою, яку за польським загальнодержавним збірником законів “Віслицький статут” (1347) і Кошицьким привілеєм (1374) було звільнено від податків і примусів. Земля вважалася повною власністю шляхти, а селяни-кмети лише користувалися наділами землі та підлягали юрисдикції своїх панів. У 1434 р. привілеєм короля Владислава III галицьку шляхту було зрівняно в правах з польською і звільнено від усіх примусів. Назву “боярин” було замінено на “пан”.

Державні маєтки (королівщини) об’єднувалися в староства — великі господарські комплекси, що склалися з фільварків і згрупованих навколо них “ключів” — окремих груп поселень, об’єднаних адміністративно. У Руському і Белзькому воєводствах державні маєтки становили 1/5 поселень. Загалом у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10 % усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, орендарі цих земель. Як форми землекористування існували власне оренда, коли маєток і селяни з їхніми примусами віддавалися на певний, як правило, трирічний термін за визначену плату, і як застава, коли маєток надавався в заставу кредитором за позичену суму. Термін застави тривав до повернення боргу, дохід йшов на сплату процентів. Застави оформлялися актами, вони були зумовлені як зрослою потребою держави в грошах, так і втягуванням феодалних маєтків у товарно-грошові відносини, що приводило до нагромадження значних коштів у великих землевласників. Застави збагачували магнатів, посилювали їхнє політичне значення. Разом з тим скорочувався фонд державних земель.

Більша частина тих українських земель, які захопила Польща, була зосереджена у магнатів. У 70—80-х роках XVI ст. у Руському і Белзькому воєводствах двом десяткам магнатів (Замойським, Потоцьким, Жолкевським та ін.), які володіли 10 і більше поселеннями, належало майже 1/3 приватних шляхетських сіл і міст. Близько 40 великих шляхтичів, які володіли 5—9 селами, мали 1/5 приватних поселень. Прибравши до рук великі простори земель, сотні сіл та міст і державний апарат, магнати були на своїх землях майже незалежними володарями. Вони не рахувалися з королівською владою, не визнавали жодного права і суду. Від них повністю залежали всі групи населення, у т. ч. і шляхта.

Особливо швидко феодалне землеволодіння зросло після Люблінської унії 1569 р., коли почалася колонізація наддніпрянських і задніпрянських земель. У тому ж році було проведено ревізію “пустопорожніх” земель у нових воєводствах. Сеймова постанова 1590 р. дала королеві повне й необме-

жене право роздавати “пустині, що лежали за Білою Церквою”. Фактично ці землі були заселені козаками і селянами. Проте силою зброї польські пани захоплювали землі, а населення перетворювали на підданих. В Україні з’явилися латифундії “королев’ят” — українських і польських магнатів. Так, Калиновські володіли Уманщиною, Конєцпольські — землями на річці Тасміні, Замоїські — від Тернополя до Паволочі, Потоцькі захопили Кременчук і Бориспільську волость. У басейні річки Сули виникла латифундія князів Вишневецьких з центром у Лубнах. У 30-х роках XVII ст. у володіннях Я. Вишневецького було 50 міст і містечок, 40 тис. селянських дворів, близько 230 тис. селян. Крім земель на території України, ці магнати мали великі маєтки в Польщі.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, шлюбів, пожалувань короля, купівлі та захоплення земель. Права на придбані або загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

Люблінська унія підтвердила звільнення шляхетського землеволодіння від усіх обмежень. Шляхта могла володіти землею в обох частинах держави, звільнялася від військової служби і державних повинностей. Вона в основному була польського походження або спольщена. Українські роди (Кульчицькі, Яворські, Чайківські, Витвицькі, Попелі, Ярмолинські, Сагайдачні та ін.) були дрібними власниками. Деякі з них володіли одним селом або його частиною. Зростанню шляхетського землеволодіння, так само як і магнатського, сприяли великокняжі й королівські дарування, придбання і продаж маєтків, насильне захоплення селянських земель. Часто шляхта орендувала землю у магнатів. На початок XVII ст. в Україні налічувалося близько 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків.

Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів внаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Були поширені захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов’язків, в основному військової служби. У Руському і Белзькому воеводствах шляхті належало 1/5 поселень.

Поряд із магнатською та шляхетською зростала церковна власність. Великокнязівський і королівський уряди підтримували церкву, визнаючи її важливу роль у захисті інтересів феодалів. У цей час продовжувало зростати володіння православної, уніатської та католицької церков. Церкви багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписувань, дарувань місцевих воевод, магнатів і шляхти, які намагалися схилити її на свій бік.

Великокнязівський уряд надавав землі монастирям. У XVI — першій половині XVII ст. найбільшим землевласником був Києво-Печерський монастир. Маєтки київського митрополита були на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. Великими землевласниками були також Видубицький, Мезигірський монастирі. Не поступався перед найбільшими магнатами мит-

рополит П. Могила, якому лише на Київщині належало 2305 сіл і міщанських дворів.

З появою на українських землях католицьких митрополій і єпископств (кінець XIV — початок XV ст.) вони отримали королівські дарчі грамоти на території, населення яких не підлягало юрисдикції верховної влади і звільнялося від загальнодержавних податків. Різко погіршилося становище православної церкви, особливо після Берестейської унії 1596 р. Під тиском польсько-литовських феодалів, які вбачали у православної церкви опір своїм намірам покатоличення і ополячення українського народу, вона була змушена поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков.

Напередодні 1648 р. на Волині, Брацлавщині та Київщині близько 50 маєтків належало католицьким монастирям і костьолам. Багато маєтків католицька церква мала на Чернігівщині та Полтавщині.

Протягом XVI — першої половини XVII ст. у структурі феодального землеволодіння відбулися зміни, пов'язані з розвитком козацького землеволодіння. Основною формою землеволодіння середнього козака був хутір. При козаках були “всякі пожитки” — луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки, гаї, ліси. Хутір часто перетворювався на велике землеволодіння. Зможні козаки, крім землеробства і тваринництва, займалися також різними сільськогосподарськими промислами, зокрема будували млини, заготовляли мед, курили горілку, торгували продуктами.

На Закарпатті феодальна власність почала зростати з XIII ст. У Північній Буковині землі належали нащадкам галицьких бояр і молдавським феодалам. Після входження Сіверщини до складу Речі Посполитої (остаточно за Поляновським договором 1634 р.) було проведено ревізію земельних володінь. Землі, права на які не було доведено, роздавали польським магнатам і шляхтичам. О. Песочинський заволодів Стародубщиною, канцлер Оссолінський — Батурином і Конотопом, Потоцький — Ніжинським староством.

У Слобожанщині царський уряд здійснював політику так званих заказних городів, згідно з якою московським феодалам заборонялося купувати землі в південних повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння служилих українських людей.

Зміни в поземельних відносинах на українських землях, зростання магнатсько-шляхетської власності призвели до еволюції права землеволодіння селян.

Певний час у Великому князівстві Литовському основним типом селянського господарства залишалося дворище, що складалося з димів. Селяни за майновим і правовим становищем поділялися на різні категорії: данників, тяглових, службових, їх об'єднувала поземельна залежність від феодала та відносна правова свобода. Данники (“вільні”, або “державні”) — це землероби, які вели самостійне господарство, користувалися широкими володільницькими правами на земельні наділи, могли передавати їх у спадок,

дарувати на свій розсуд, заставляти. Набуття шляхтичем маєтку не позбавляло данників прав на землю. Однак громада не могла відчужувати землю за свої межі без дозволу феодала. Повинності данників обмежувалися данями (медом, збіжжям, хутром, грішми), їх називали похожими, бо вони мали право переходу з одного місця в інше, на незаймані землі.

“Тяглові”, або “рабочі”, селяни, колишні закупи і холопи, вели господарство на наділі землі, що належала феодалу, і відбували відробіткову ренту (панщину). Частина з них жила у дворі феодала і працювала в доменіальному господарстві. Ці селяни ставали “непохожими”, тому що були позбавлені права виходу. У маєтках великих князів “непохожий” селянин міг піти, залишивши замість себе іншого селянина.

Селяни-службові (ремісники, сокольники, бобровники, стрільці, конюхи, бортники, рибалки, сторожі) обслуговували двір феодала. Вони об’єднувалися в сотні, якими керував сотник, крім виконання спеціальної служби, притягувалися до відбування панщини, сплачували данину. Деякі з них були заможними і мали залежних селян, батраків і рабів.

Крім праці феодально залежних селян, у маєтках використовували працю рабів, так званої челяді невольної, “паробків”. Вони обробляли панську землю, були особистими слугами феодалів. Частина з них переводили на селянські ділянки як “тяглових” селян. З’явилися й бездомні селяни; які в пошуках роботи переходили з місця на місце, їх називали “гультяями”, “люзними”.

Протягом XVI ст. з розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням у Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства, насамперед на збіжжя, відбулися обезземелювання селян та їх остаточне закріпачення. Вже Литовський статут 1529 р. заборонив селянам без дозволу панів купувати або брати в заставу землю. За Литовським статутом 1566 р. за селянами визнавалося лише обмежене право на рухому власність, а продаж землі допускався лише між селянами одного маєтку.

Значно посилила залежність селян від феодалів “Устава на волоки”. Під такою назвою відома аграрна реформа польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа, проведена в 1557 р. в його маєтках у Литві, Західній Білорусії та в Україні — у Кременецькому повіті, Ратенському й Ковельському староствах на Волині. Метою її було збільшення дохідності великокнязівських маєтків шляхом розширення господарської ріллі й посилення селянських повинностей.

Згідно з волочною реформою, руйнувалося громадське землеволодіння. Усі землі (дворові та селянські) перемірювали і поділяли на волоки, які залежно від місцевості становили близько 17—22 га. Кожне селянське тяглове господарство за точно встановлену ренту отримало волоку землі й втратило право розпоряджатися нею. Кількість тяглових селян залежала від розмірів фільварку, оскільки площа землі його відносилася до площі, переданої в користування селян, як 1 : 7. Волочна реформа збільшила кількість тяглових селян, у категорію яких було переведено селян-данників, службових,

челядь. Господарства, що не могли обробляти волоку і відбувати примуси, наділялися меншими наділами — півланом, “загородами” (приблизно 1/2 волоки). Селянські наділи вважалися спадковими, їх можна було ділити, але не збільшувати; купівля-продаж селянських наділів заборонялися. У великокнязівських маєтках дозволялося переселення селян, але без будь-яких прав на землю.

“Устава на волоки” зруйнувала також громадські порядки, поширені перед нею в Україні (кругова порука, спільні відробітки тощо). Вона юридично закріпила належність селян феодалам. Для тяглових селян встановлювалася панщина (2 дні на тиждень), крім того, вони мусли виконувати різні повинності (шарварки (*робота на спорудженні й ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель*), толоки тощо) та сплачувати грошові й натуральні податки. Зменшувалася площа земель громадського користування (пасовища і луки), селяни фактично позбавлялися права користуватися лісами. Дворище було замінено “димом” — селянським господарством з індивідуальною відповідальністю за примуси. Селянська влада за німецько-польським зразком поділялась на вйтів і лавників. Вйт призначався на 100 і більше селян з метою контролю селянських примусів і отримував дві волоки землі. Лавники допомагали вйтові й не звільнялися від примусів.

Волочний переділ створив найсприятливіші умови для розвитку **фільварків** (з нім. — *хутір, ферма*) — багатогалузевих товарних господарств, у яких, крім землеробства, займалися також різними промислами. На українських землях фільварки вперше з’явилися в XV ст. у Галичині, яка перебувала у складі Польщі. У середині XVI ст. в Руському і Белзькому воєводствах налічувалось уже кілька сотень фільварків. З початком проведення волочної реформи кількість фільварків зростає й на теренах Великого князівства Литовського. Під них, згідно з “Уставою”, відводилися кращі землі, зведені в одну велику площу. Найбільші фільварки мали по 400—600, середні — по 100—250 га ріллі. Селянам діставалися окраїнні та гірші землі. Одночасно запроваджувана за реформою трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. Продукція фільварків була орієнтована на ринок — внутрішній і зовнішній. Саме на фільварках вироблялася чи вирощувалася основна маса продуктів і товарів держави.

У другій половині XVI — на початку XVII ст. фільварки створювалися в тих воєводствах, де їх до того не було. У низинних районах Закарпатської України вони з’явилися в останній третині XVI ст. У Буковині така система не набула поширення. Повільно організовувалися фільварки в Центральній і Лівобережній Україні, де насамперед потрібно було освоїти колонізовані землі. Шляхта заохочувала селян займати ці землі, запропонувавши їм слободи (поселення, звільнені від сплати примусів та оброків протягом 15—30 років).

З розвитком фільваркової системи значно зміцнилася феодальна власність на землю. На всі українські землі поширився принцип абсолютної неподільної спадкової станової власності, що діяв у Польщі. Шляхта домогла-

є виключного права на землю і на працю виробників. Нешляхетської земельної власності не могло бути. Селян було позбавлено права на спадкове користування землею. Вони поділялися на групи залежно від майнового стану і господарських функцій у фільварках. Селяни-кмети мали наділ землі й виконували примуси з тяглом. Загородники “сиділи” на городах і мали садиби. Халупники мали тільки садибу і хату. Коморники володіли лише худобою. Гультяї працювали як тимчасові наймані робітники.

До середини XVI ст. переважали селяни-кмети з повним наділом (ланом), які мали змогу широко розгорнути господарство. Найбільше повноланових господарів налічувалося на Лівобережжі, де феодалне гноблення не набуло таких масштабів, як на інших українських землях. Завдяки невеликій густоті населення там залишалося багато вільної землі. До заможної групи належали й селяни, що займалися сільськими промислами, — мельники, корчмарі, рудники, а також сільські старшини — отамани і “вибранці” (селяни, що належали до королівського війська і мали привілеї, такі як звільнення від данини і примусів). Заможні селяни іноді відкуплялися грошми від робіт на пана, а траплялося, що й купували собі волю.

Аграрна реформа 1557 р. і розвиток фільварків прискорили зменшення селянських наділів та зростання кількості малоземельних і безземельних селян. На початку XVII ст. на українських землях 15% кметів мали наділ більше півлану, близько 33% — півлану, до 20% — менше чверті лану. Третину селянства становили малоземельні й безземельні. У 40-х роках XVII ст. найпоширенішими були господарства на чверть лану (5—7 га). Це був той мінімум, який, на думку панів, забезпечував прожиток селянської сім'ї і створював сприятливі умови для відтворення робочої сили — селянина і його реманенту як основи існування і розвитку фільварку.

Еволюція земельних відносин на українських землях не тільки позбавила права селян на землю, а й призвела до змін у соціально-економічному становищі та юридичному статусі селянства. Почався процес закріпачення, що визначалося в посиленні земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодала, у загальнодержавних обмеженнях свободи їхньої господарської діяльності та переходу. Процес закріпачення був також пов'язаний з розвитком товарно-грошових відносин, зростанням ринку сільськогосподарської продукції, розгортанням панщинно-фільваркової системи, орієнтованої на ринок.

На українських землях у складі шляхетської Польщі основну масу селян було закріпачено протягом перших десятиліть XVI ст. Польські сейми (1505 і 1520 рр.) заборонили селянам покидати свій наділ без згоди пана й узаконили дводенну панщину. Королівський асесорний суд у 1518 р. позбавив селян права подавати скарги на панів і, як правило, виступав на боці останніх, якщо скаржилися селяни королівських маєтків.

На українських землях Литовської держави відбувалися ті самі процеси. Селянам було заборонено скаржитися на своїх панів, які використовували право вотчинного суду. Литовські статuti 1529 і 1566 рр. дозволяли купу-

вати селян без землі. “Устава на волоки” 1557 р. юридично закріплює належність селян феодалові: “Кметь і все його майно є наше”. Для тяглових селян встановлювалася панщина в розмірі двох днів на тиждень з волоки, для городників — один день пішої панщини (без робочої худоби) і додатково шість днів під час жнив, прополювання городів. Тяглові селяни повинні були виконувати шарварки, толоки, гвалти (*роботи, які виконувалися на вимогу поміщика під час жнив, зверх звичайної панщини*), жати сіно, сплачувати чинш і натуральні податки. Наприкінці XVI ст. на Поділлі панщина сягала двох-трьох днів на тиждень з господарства. У північній Київщині селяни сплачували данину медом і грошову ренту, панщина становила кілька днів на рік. У південній Київщині, південно-східній Брацлавщині, де землеробство ускладнювалося татарськими набігами, панщини не було. “Артикули” польського короля Генріха Валуа 1573 р. і третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпили селян, яким заборонялося самостійно виступати на суді, свідчити як “проти”, так і “за” своїх панів. Практично неможливим стало право переходу. “Похожі” селяни, які вважалися вільними, проживши десять років у маєтку пана, повинні були при переході сплатити 10 кіп грошів, що дорівнювало половині вартості селянського господарства із землею, а також повернути позику, отриману при поселенні. Шляхтич мав право протягом десяти років розшукати селян-утікачів, а спіймавши їх, зробити “отчичами”, тобто селянами, які втратили право переходу. Всі селяни вважалися кріпосними, позбавлялися права розпоряджатися своїм майном, заповідати, відчужувати його без дозволу поміщика, повинні були коритися і щодо віросповідання. Запроваджувалася необмежена панщина “з волі пана”. Шляхтич міг позбавити селянина життя на свій розсуд.

У першій половині XVII ст. у Галичині, на Волині, Поділлі нормою для волочних і півволочних селянських господарств стала щоденна панщина. У північно-західній Київщині вона зросла до двох — трьох днів на тиждень. Поряд з регулярною щотижневою панщиною поширилася нерегулярна, що здійснювалася на вимогу землевласника чи управляючого маєтком. Почала запроваджуватися урочна панщина, коли селянин повинен був виконати певну роботу в точно визначений термін.

Надзвичайно обтяжливими були примуси: забезпечення квартирами, харчами й фуражем військових загонів, вартування при панському дворі, лагодження цляхів, будівництво при млинах, ремонтування будинків, випасання худоби тощо. Тягарем для селян було кілька разів на рік їздити своїми кінями або волами з панським хлібом чи іншими продуктами у далеку дорогу — на ярмарки або до портів. У 40-х роках XVII ст. селянські підводи долали шлях з Київщини до Вісли. Були так звані дарові дні, коли селяни мусили гатити греблі, ловити рибу, стригти овець, чесати льон і коноплі, працювати на городі.

Магнати та шляхта намагалися закріпачити селян на Лівобережжі. Ці землі освоювалися і заселялися завдяки широкій народній колонізації. Се-

ляни “сиділи” в слободах і мали пільги протягом 15—30 років, сплачуючи натуральну та грошову ренти. Терміни “волі” минали наприкінці 20—30-х років XVII ст., і саме в цей час почалося посилення кріпосництва. У відповідь зростає і набуває масового характеру боротьба селян і козаків за землю, знищення кріпацтва, перетворення їх на вільних землевласників.

У Закарпатській Україні феодальні повинності регламентувалися угорським загальнодержавним законодавством. У XVI ст. максимальна величина панщини становила 52 дні з селянського господарства на рік. В основному це були будівельні роботи, охоронно-поштова служба, з другої половини століття — праця в сільському господарстві. З поширенням фільварків у середині XVII ст. панщина досягла двох — трьох днів на тиждень.

На Буковині основою господарства залишалися селянські землі. За користування ними селяни сплачували натуральну та грошову ренти, державні податки на користь молдавського господаря і турецького султана.

Отже, протягом другої половини XIV — середини XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних відносинах. Зростання магнатсько-шляхетської власності призвело до поступової втрати права селян на землю. Внаслідок розширення внутрішнього та зовнішнього ринків формується й утверджується фільварково-панщинна система господарства. Посилилася феодальна залежність селян, завершився процес їх юридичного закріпачення. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, Волині, Поділлі, північно-західних районах Київщини. У Наддніпрянській і Задніпрянській Україні, де вирувала народна колонізація, селяни були вільними, жили в слободах, залежність їх від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової ренти. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння як зародок землеволодіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення закріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала народна революція середини XVII ст.

2.3.3. Зростання міст. Цехове ремесло

Важливу роль у господарському житті України XIV — першої половини XVII ст. відігравали міста, які були важливими осередками товарного виробництва й обміну, центрами політичного та культурного життя. Відбудовувались старі міста, зруйновані монголо-татарською навалюю, виникали нові. Провідне місце в господарському житті зберіг за собою Київ. Зросло значення Львова, населення якого наприкінці XV ст. становило близько 10 тис. осіб. У Руському і Белзькому воеводствах в XIV—XV ст. статус міст отримали 92 населених пункти. На Буковині в другій половині XV ст. налічувалося близько 50 міст, але населення багатьох із них становило лише 500 осіб.

Міста належали державі (20 %), церкви та магнатам (80 %). Міщани постійно відчували тиск з боку власників. Це позначалося на їх соціальному та економічному житті. Вони були феодально залежними, як і селяни, відробляли ренту та різні повинності: гужову, військову, ремонтували замки, платили за шлюб.

Однією з особливостей розвитку українських міст було те, що духовні та світські феодали володіли великими земельними ділянками, дворами, будинками в королівських містах. Ці володіння називалися юридиками і не підпорядковувалися міській адміністрації та суду. Іноді юридики зобов'язані були виконувати повинності на користь феодала. З волі старости чи феодала на міщан накладалися різні податки за право торгівлі чи виробництва. Шляхта часто просто грабувала заможних купців. В Україні королівська влада виступила на захист інтересів феодалів, а не міст, як у Західній Європі. Однак для того, щоб забезпечити мінімальні умови для розвитку міст, великі князі литовські, польські королі, феодали надавали містам України можливість обмеженого самоврядування.

За зразок бралася хартія вольностей міста Магдебурга, тому це право дістало назву магдебурзького. Протягом XIV—XV ст. магдебурзьке право отримали Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Київ (1494). При наданні магдебурзького права з міст стягувалась певна сума, визначена у привілеї. Населення звільнялось від натуральних повинностей і сплачувало грошові податки з торгівлі та промислів. Міське населення звільнялося від управління й суду великокнязівського або королівського намісника. Міське самоврядування — магістрат складався з “лави” на чолі з вйтом (суд у кримінальних справах) і ради з бургомістрами (адміністративний орган і суд у цивільних справах).

Магдебурзьке право на українських землях було обмеженим. За міщанами зберігався обов'язок відбування численних повинностей. Королівські намісники самовільно втручалися у справи міст. Вйта призначав великий князь чи король. Лише міщанство м. Львова мало право самостійно обирати людину на цю посаду.

Починаючи з XIV ст. в українських містах зростає чисельність іноземців. У Галичині, на Західній Волині та Західному Поділлі в XIV ст. польські колоністи в деяких містах становили більшість населення. Феодали запрошували німецьких, голландських та інших ремісників, яким надавалися значні привілеї. Українські міщани їх не мали, їм забороняли займатися торгівлею, певними видами ремесел, поселятися в престижних частинах міста, на них не поширювалося магдебурзьке право. Становище погіршувалося ще й тим, що влада підтримувала католицьку церкву, яка виступала на боці іноземних колоністів.

Значна частина міст України виникла у другій половині XVI ст., коли відбувалися колонізація та заселення Наддніпрянщини і виникала потреба у зміцненні кордону перед татарськими нападниками. Для оборони від них

було збудовано цілу систему оборонних замків, багато з яких перетворилися згодом на міста. Більшість їх постали на південних окраїнах заселеної території, на краю “дикого поля” — на Брацлавщині, Черкащині, Полтавщині. Замки будували переважно з дерева. Лише Кам’янець-Подільський, Хотин, Меджибіж, Скала, Жванець, Смотрич на Поділлі та Луцьк на Волині мали кам’яні укріплення. До замку прилягали міські ринки, будинки феодалів, купців, ремісників. Територію міста обносили дерев’яним частоколом або кам’яним муром. З XVI ст. кам’яні будинки починають споруджувати великі феодали та найбагатші купці.

У 40-х роках XVII ст. в Україні було 970 міст і містечок. Більшість з них були невеликими і налічували по 100—300 будинків, а число їх жителів становило від 600 до 3 тис. осіб. Серед невеликих міст виділялися Конотоп, Фастів, Лисянка, Шаргород, Бар, Гадяч, Миргород, Базалія, Яготин, Костянтинів, Умань, Рокитне, Кролевець, Савиши, Бориспіль, Гайсин, Бердичів, Бобровиця та ін. Найбільшими містами були Львів (понад 20 тис. жителів), Кам’янець-Подільський, Умань, Біла Церква, Острог, Меджибіж (кожне з них налічувало майже 10 тис. жителів), а також Луцьк, Кременець, Перемишль, Самбір, Житомир, Ярослав та ін. Важливішу роль починає відігравати Київ.

Часто у створенні міст ініціатива належала польським магнатам, але будували їх та жили в них українці. Магнати або королівські старости шукали собі нові джерела доходів — податки з ремісників, плата за проїзд у місті, за місце на ринку. Люстрації XVI ст. свідчать, що містечко давало панові у 5—10 разів більший прибуток, ніж село. Крім того, міста створювали сприятливі умови для збуту сільськогосподарської продукції. Доходи від сіл, розташованих поблизу міст, завжди були більшими.

Специфічною рисою українських міст був їх аграрний характер. У 1646 р. вони ділилися на два головні типи — з розвинутим ремеслом і торгівлею та із землеробським характером господарства. До останнього типу, як правило, належали містечка. У них зароджувалися ремесло і торгівля, проте більшість населення становили землероби. Від селян останні відрізнялися тим, що за статутами міст не відробляли панщини, а лише сплачували натурою чинші та данину. Тривалий час містечка, будучи аграрними, з десятками ланів землі, незначною кількістю ремісників і купців, відрізнялися від звичайних сіл тільки ярмарками й торгами.

Соціально-економічний розвиток міст і становище їх жителів залежали від правового статусу. У Речі Посполитій міста поділялися на королівські (державні) та приватновласницькі (панські й церковні). Перші розташовувалися на державних землях, як правило, були адміністративними центрами королівської влади на місцях, керувалися магдебурзьким правом. Містечками з міщанським населенням управляли ратуші. Більшість міст (до 80 %) були приватною власністю магнатів і шляхтичів, а також католицької та православної церков.

Близькими за своїм становищем до приватновласницьких міст були згадувані вже юридики в королівських містах, які не підпорядковувалися міській владі. Незважаючи на заборону королівської конституції 1611 р., власники юридиків з метою збагачення поселяли у своїх володіннях ремісників, купців, робітників промислів. Подекуди юридики досягали значних розмірів і давали великі доходи. Вони негативно впливали на економічний розвиток міст, підривали ремесло й торгівлю, свідчили про пряме втручання феодалів у міське життя.

З подальшим розвитком ремесла, промислів та торгівлі в XVI — першій половині XVII ст. в Україні посилилася диференціація міського населення. Виділилися три основні групи:

1) найбагатша купецько-лихварська верхівка — патриціат;
2) середні та дрібні крамарі, цехові майстри, заможні міщани — бюргерство;

3) експлуатована й зовсім безправна біднота — плебс (плебейство).

До патриціату належали сім'ї польських і покатоличених українських міщан, розбагатілі родини німців, вірменів та інших національностей.

Бюргерство створювало опозицію патриціату і вимагало місця для себе в міському управлінні. Так, у 1577 р. населення Львова набуло права обирати “колегію мужів” із обмеженими контрольними функціями.

Плебейство (позацехові, незаможні ремісники, підмайстри, наймити) становило переважну більшість міського населення. Реєстр подимного Київського воєводства за 1631 р. вирізняв у містах або містечках будинки “ринкові”, “вуличні” й “убогі”, або “нужденні халупи”. Значну частину городян становили “загородники”, “коморники”, “підсусідки”.

Крім трьох основних груп, у містах України проживала значна частина населення, яка не підлягала міській владі, — козацтво, козацька старшина, шляхта, жовніри та ін.

Козаки, які становили значну частину населення міст Брацлавщини, Подніпров'я, відігравали велику роль в економічному розвитку міст, займалися торгівлею, промислами, ремеслом. За офіційними документами, їх називали “непослушними”, оскільки вони не були підпорядковані міській управі, не виконували повинностей і вважали себе вільними. Крім українців, у містах проживали поляки, німці, євреї, вірмени, греки, татари та ін. У Наддніпрянській Україні міста мали український характер. Проте українське населення міст обмежувалося в правах займатися торгівлею та ремеслом, не допускалося до міського самоврядування. Ще гіршим було становище на західноукраїнських землях. Наприклад, у Львові православні українці не мали права займати жодної посади і мешкали лише на невеличкій ділянці міста (Руська вулиця). Мешканці сплачували податки і виконували повинності на користь короля, церкви, приватних власників, старост і орендарів у “королівщинах” — грошима, натурою, відробітками. Останні були різноманітними (тижнева панщина, ремонт млинів, підводна, толоки, шарварки, сторожування). Великим тягарем для міського населення було

покриття витрат на воєнні потреби Польщі, утримання жовнірів. Городяни виконували повинності на користь місцевих церкви чи костюлу.

Значної шкоди завдавали свавілля королівської та міської адміністрації, міжособна боротьба магнатів і шляхти, знуцання польських жовнірів і найманих іноземних військ, а також оренда і застава міст.

Виробничу основу більшості міст становило ремесло — дрібне ручне виробництво промислових товарів. Міський ремісник мав свої знаряддя праці, самостійно вів власне господарство, що базувалося на особистій праці, з метою не одержання прибутків, а добуванням засобів для існування. Міське ремесло, на відміну від сільського, носило професійний характер.

Монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесел, зникнення окремих ремісничих професій, але поступово вони відродилися. Якщо за часів Київської Русі налічувалося понад 60 видів ремесел, то наприкінці XV ст. в українських містах було понад 150—200 ремісничих спеціальностей, а в першій половині XVII ст. — понад 270. До провідних галузей ремісничого виробництва в Україні належали ковальство, шевство, кравецтво, будівництво, деревообробка та ін. У середині цих галузей поглиблювалася спеціалізація ремісників за вузькими спеціальностями. Так, у харчовій галузі були: різники, м'ясники, сальники, ковбасники; мельники, мірошники, крупники, гречаники; олійники, маслятники; пекарі, перепічники; хлібники, калачники, пирожники, сластьоники; пивовари, солодовники, винники, бражники, медівники та ін.

Найбільшими центрами ремісництва стали Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. Лише у Руському і Волинському воєводствах наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. налічувалося понад 8000 ремісників.

На всій території України добували і плавили руду. Місцем найбільшого зосередження металургійного виробництва були Чернігівщина, Волинь, Яноцька, Стрийська, Самбірська землі Руського воєводства. У XVI ст. в Україні діяло 70, у першій половині XVII ст. — 120 рудень. Залізо варили 8—10 год у спеціальних печах-домницях. При них були кузні, в яких робили з сирого заліза метал, придатний для виготовлення різних предметів. З 16 кг сирого заліза отримували 8—11 кг якісного металу. Частина його ремісники віддавали державі або феодалам як податок.

Для ливарництва характерними були виникнення і розвиток замкової артилерії. Технологічно складнішим стало виробництво дзвонів, прикрас, предметів церковного вжитку. Ювеліри навчилися поєднувати різноманітні матеріали (золото, срібло, коштовне каміння, кістку, дерево, скло тощо).

Зросло значення будівельної справи. Це був період інтенсивного будівництва оборонних споруд, палаців, церков, монастирів з каменю і цегли. Великими замками були Київський на Замковій горі, Луцький верхній, Кременецький. Почали споруджувати кам'яні аркові мости.

Особливе місце у промисловості належало виробництву селітри, сировиною для одержання якої була земля городищ, старих могил, кріпосних ва-

лів і попіл. У період польсько-шляхетського панування діяло майже 20 селітроварень, виробництво на яких було монополізовано урядом Польщі.

У деяких містах був поширений пороховий промисел. У Львові в першій половині XVII ст. функціонувало дві порохівні. Відома Кам'янець-Подільська порохівня, яку називали “млином для виробництва пороху”.

У першій половині XVI ст. в Україні почало розвиватися паперове виробництво, що виникло у формі початкової мануфактури, минаючи ремісничу стадію. Протягом XVI ст. було засновано 10 папірень, першу з яких — у м. Янові (1522) біля Львова. Вони працювали в Перемишлі, Луцьку, Буську, Острозі, Жашкові, Брюховичах, Радомишлі. Виробничий процес на папірнях характеризувався значною спеціалізацією, його здійснювали робітники таких професій: ганчірники, дереворуби, візники, кочегари, черпальники, формувальники, сушильники. У XVI—XVII ст. власниками папірень часто були городяни, які використовували найману робочу силу. Панські папірні перебували на оренді, працювали на ринок.

У XVI ст. в Україні з'явилося книгодрукування: у Львові (1573) і Острозі (1580). Працювали польські та вірменські друкарні. У 1616 р. було засновано друкарню Києво-Печерської лаври, у 40-х роках XVII ст. — Єлецького монастиря в Чернігові.

Характерною рисою середньовічного ремесла була його цехова організація — об'єднання ремісників однієї чи ряду професій у межах міста в спілки — цехи. У тих містах, де ремесло було менш розвинутим, діяли цехи споріднених і навіть неспоріднених спеціальностей. Іноді, коли місто було невеликим, там був лише один цех, що об'єднував усіх ремісників.

Цехове об'єднання було зумовлене тими ж причинами, що й на Заході: необхідність боротьби проти державної адміністрації та феодалів, вузькість внутрішнього ринку, оборонні цілі. Перша згадка про ремісничі цехи в Україні датується 1386 р., коли було видано цехову грамоту для шевців Перемишля. За першим реєстром ремісничих цехів 1425 р. у Львові функціонували такі цехи: пекарів, ковалів, шевців, кравців, лимарів, сидельників, солодовиків (пивоварів), кушнірів (кожушанників). Наприкінці XV ст. у Львові було 500 ремісників 36 спеціальностей, об'єднаних у 14 цехів. Протягом XV ст. цехи поширилися по всій Україні, їх кількість значно збільшилася. У Києві були цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, золотарів, цирульників тощо.

З розвитком ремесла відбувалося соціальне розшарування всередині цехової організації. Майстри експлуатували учнів і підмайстрів, утруднювали їм перехід у підмайстри і майстри. Важке становище цієї категорії ремісників призвело до утворення підмайстрами в XV ст. своєї фахової організації — господи, яка захищала їхні інтереси від утисків цехової верхівки. У 1469 р. у Львові була господа підмайстрів ткацького цеху, у 1483 р. у Коростені — підмайстрів шевського цеху.

Особливістю цехової організації в Україні було те, що вона об'єднувала не тільки за професійною ознакою, а й за національними чи релігійними

ознаками. Польсько-німецька міська верхівка не допускала українців до багатьох цехів, забороняла їм мати свої майстерні. Подібна політика призвела до появи категорії так званих перехожих ремісників, особливо поширеної в Наддніпрянській Україні. Шукаючи кращої долі, вони переходили з одного міста до іншого. У чисельному відношенні ця категорія ремісників була невеликою.

Крім цехового, в українських містах було й позацехове ремесло. Значну частину ремісників, не об'єднаних в цехи, становили так звані партачі (позацехові майстри), що формувалися з селян-утікачів, сільських ремісників і цехових підмайстрів. Вони були зародком вільнонайманих робітників. Між цеховими ремісниками і партачами точилася гостра боротьба. Однак з розвитком товарно-грошових відносин, розширенням ринку цехи не могли забезпечити попиту на міські ремісничі вироби, який насамперед задовольняли партачі. У першій половині XVII ст. частка партачів у суспільному виробництві міст України була досить значною. У Львові вони становили понад 40 % усіх ремісників. На відміну від цехових ремісників, які знаходилися під юрисдикцією магістрату, партачі перебували під захистом шляхти, духовенства, замку й обслуговували їхні потреби. Одночасно вони працювали на ринок, підриваючи своєю конкуренцією цехове ремесло.

Шляхта, підтримуючи нецехове ремесло, домоглася в 1538 і 1542 рр. сеймових постанов про заборону цехів. Король доручив старостам і воєводам не дозволяти їх створення. Проте, оскільки промисловість збільшувала прибутки власників міст, король і шляхта в своїх містах і містечках досить часто виступали ініціаторами створення цехів, надавали їм привілеї. Це обмежувало самостійність цехів, які віддавали засновникам частину продукції та доходів.

Тривалий час цехова організація відігравала позитивну роль у розвитку міського ремесла. Вона захищала інтереси ремісників, сприяла поліпшенню якості продукції, спеціалізації виробників тощо. Проте надмірна регламентація цехового виробництва і збуту, соціальні протиріччя між членами цехів, неврахування інтересів покупців, інші негативні чинники з часом все більше гальмували розвиток продуктивних сил, перешкоджали переростанню ремісничого виробництва у дрібнотоварне. Як наслідок, у XIV—XV ст. в Європі виникає нова, вища форма виробництва — мануфактура.

Аналогічні процеси, щоправда, трохи пізніше, відбувалися й в Україні, де, починаючи з XVI ст., у ремеслі розвивалися товарні відносини. Ремісники поступово переходили від роботи на замовлення до виготовлення продукції на ринок. У багатьох цехах відбувався процес майнової диференціації. Багаті ремісники, нехтуючи статутом цехів, самовільно збільшували чисельність підмайстрів і учнів. Якщо в XI—XV ст. ремісник контролював виробництво і збут своїх товарів, то з XVI ст. він поступово втрачає владу над своїм продуктом. Формується нова соціальна група — скупники, які стають посередниками між виробником і споживачем. Широко користувалися послугами скупників партачі Львова, Острога, Луцька та інших міст.

Власники майстерень, купці перетворювалися на підприємців, а частина підмайстрів, позацехові ремісники — на найманих робітників. Створювались умови для переростання цехового дрібнотоварного виробництва у мануфактурне.

Важливе місце в господарстві займали промисли, які дедалі більше відокремлювалися від землеробства та інших галузей сільськогосподарського виробництва. У селах зростала кількість ремісників різного фаху, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатком до сільського господарства. У першій половині XVII ст. серед сільських ремісників, які становили 3% населення, налічувалося 200 ремісничих професій. Серед них помітне місце займали ткацтво (виробництво полотна, селянських сукон, килимів, хусток, рушників, ряден), гончарство, обробка дерева (виготовлення возів, дерев'яного посуду, скринь, знарядь праці). Окремі села були відомі своїми ремісниками та їхніми виробами. Наприклад, село Смолевичі на Чернігівщині славилось виробництвом килимів, села Роменського і Миргородського повітів на Полтавщині — ряднами. На Чернігівщині цілі села жили з продажу дерев'яних і гончарних виробів, дьогтю, смоли. У передгірських і гірських районах Галичини поширилося сільське ткацтво з місцевих льону та конопель. За обсягом виробництва воно перевищувало цехове. Селяни містечка Комарно поблизу Львова у XVII ст. щорічно виготовляли 16—18 тис. штук полотна (близько 400 тис. погонних метрів).

Одним з найважливіших промислів було виробництво заліза, що мало багатовікові традиції. Сировиною для металу були болотні руди, які видобували відкритим способом. Залізорудні промисли були поширені в Київському Поліссі, на Чернігово-Сіверщині, Волині, в Галичині.

Зростало значення деревообробних промислів, де працювали як залежні, так і вільнонаймані робітники. Ліс використовували в будівельній справі, для виготовлення транспортних засобів, меблів, знарядь праці. З деревини отримували також смолу, дьоготь, лико тощо. Різко зріс попит на поташ — компонент для виготовлення скла, мила, фарб.

Млинарство було монополією феодалів і джерелом значних прибутків. У XIV—XV ст. землі часто надавалися разом з млинами. Млини були водяними. Крім перемелювання зерна, їх використовували у різних виробництвах — валянні сукна, переробці олійних культур, для залізорудної справи, обробки дерева (тартаки).

Поступово відбувався процес підпорядкування сільського ремесла міському. Внаслідок певної насиченості сільського ринку ремісник намагався збути свій товар у місті. Проте це вдавалося йому з великими труднощами. Адміністрація міста штрафувала чи конфісковувала товар сільського ремісника, який втручався в монополію цехових ремісників. Сільські ремісники намагалися переселитися в місто. Переважна більшість утікачів поповнювала ряди партачів.

Отже, період другої половини XIV—середины XVII ст. був часом бурхливого процесу виникнення і розвитку міст, зростання їхньої ролі в госпо-

дарському житті України. Проте, на відміну від міст Західної Європи, вони зберігали феодально-аграрний характер, були невеликими. Помітними зрушеннями характеризувалося ремесло, що виявлялося у формуванні цехів, зростанні числа ремісників та їхніх спеціальностей.

2.3.4. Торгівля. Грошовий обіг та фінансово-податкова система

Зростання обсягів виробництва, як сільськогосподарського, так і ремісничого, зумовило поживлення торгівлі, розвиток економічних зв'язків між різними населеними пунктами, ринками і землями. Чим глибшим був суспільний поділ праці, тим більшою ставала потреба різних соціальних та професійних груп у виробничому спілкуванні.

Неабияку роль у розвитку внутрішньої торгівлі відігравали міські торги та базари, кількість яких постійно зростала. Вони обслуговували місцеві ринки і проводилися раз або двічі на тиждень у визначені, часто святкові, дні, перетворюючись поступово на елементи постійної торгівлі. Право на влаштування торгів і базарів надавалося містам і містечкам спеціальними привілеями. На них приїжджали переважно жителі навколишніх сіл і міст. Шляхта і купці, козаки і селяни звозили туди хліб, крупи, рибу, віск, мед, прядиво, худобу, шкіри, сіно, вироби сільських промислів і хатнього ремесла. Основними споживачами цих товарів були міщани. Однак і купці скуповували великі партії хліба, худоби тощо, щоб перепродати в інших містах з більшою вигодою. Великим попитом користувалася зброя.

Важливим предметом торгівлі була сіль. Вона поставлялася з Галичини і Північного Причорномор'я в усі землі України і за кордон. Виникла окрема категорія торгівців сілля, яких називали солениками, а пізніше — чумаками і коломиїцями. Багатші з них в окремих містах монополізували торгівлю сілля.

Торги відрізнялися від базарів тим, що на них продавались товари певного виду. Так, у Дрогобичі в 1523 р. був установлений вільний торг на м'ясо, який відбувався в понеділок, від свята Петра до Різдва. У Стрию й Самборі торги проводилися лише в четвер. Самбору привілеєм від 1623 р. було надано право ще на два торги протягом тижня. На Лівобережжі вони проходили найчастіше в понеділок і п'ятницю. Продавали продукти харчування, сільськогосподарську сировину, вироби ремісників. Асортимент товарів свідчив про певну господарську спеціалізацію районів. У містечку Опішня на Лівобережжі, крім “красного товару” і харчових продуктів, продавали дерев'яний, глиняний і скляний посуд. У Глухові, Конотопі, Борзні — хліб, Полтаві, Ромнах, Ніжині — тютюн. У Прикарпатті в містечку Лиसेць торгували шкіряними виробами, у Бережанах — вовною і полотном, на торгах і базарах Заліщиків і Збаража — зерном, у Львові — худобою і хлібом.

Торги відбувалися просто неба. Приїжджі купці та селяни продавали товари з підвод, а міські ремісники — в ятках, які ставили у визначених магістратом місцях.

Магістрати і ратуші стежили за якістю продукції і за тим, щоб продукти харчування передусім потрапляли до міщан, а не до перекупників.

Обмежувалися права торговців, які не належали до відповідних цехових організацій. Так, “вільна” торгівля м'ясом у місті Дрогобичі в 1523 р. відбувалася щопонеділка за такої умови: якщо чужі люди будуть продавати м'ясо, то мають дати замку від кожної голови худоби лопатку; міщани від вола або телиці заплатити по одному грошу, від свині, вівці та теляти — півгроша.

За місце на торзі брали відповідну плату, що не була постійною і однаковою для всіх міст, її визначали залежно від товару. У 1563 р. на торзі в Самборі від воза з горшками брали по 4 гроша, від вола та телиці — по одному грошу, від теляти, барана — 6 денаріїв. Дохід йшов на користь замку.

З XV ст. набули поширення ярмарки (з нім. — *щорічний торг*) — торги широкого значення, періодично організовані в традиційно визначеному місці, — які стали першою ознакою формування внутрішнього ринку. Якщо торги і базари поєднували в основному виробників і споживачів міста і села, то ярмарки, на відміну від них, зв'язували між собою різні регіони України. Ярмарки організовувались один-два рази на рік і тривали кілька днів, а то й тижнів. На них з'їжджалися купці з різних земель.

Павло Алеппський, арабський мандрівник, який побував в Україні у 1654—1656 рр., писав: “У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті”. За його словами, найбільший ярмарок був у Печерському монастирі. Поступово склалася певна періодичність ярмарків, вони відбувались у різних містах упродовж року. На ярмарках не тільки торгували, а й укладали угоди на виробництво та поставку окремих товарів. Значно розширилася оптова торгівля.

Міста для проведення ярмарків визначалися великокнязівськими і королівськими грамотами (постановами). Постійні ярмарки були у Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославлі. Купці приганяли сюди зі сходу України великі стада худоби, привозили хутро, мед, віск, шкіри, рибу, ремісничі вироби. Активними учасниками ярмарків були міщани і селяни, які купували сукно, полотно, вироби ужиткового призначення, зброю тощо.

Ярмарки спочатку були універсальними, згодом посилилася їх спеціалізація. Так, відомо, що на ярмарках Тернополя і Бродів торгували кіньми, у Станіславі та Чернівцях — полотном і худобою.

Ярмаркова торгівля, часті переїзди купців з одного міста в інше, — поживлявали взаємний обмін між різними регіонами України, торговельні шляхи з'єднували найвіддаленіші території. Внутрішній ринок України поступово набував загальнонаціонального характеру.

Крім базарів, торгів та ярмарків розвивалася також постійна торгівля, яку здійснювали купці, багаті міщани, цехові ремісники через стаціонарні заклади — крамниці, магазини, рундуки, склади, корчми, шинки, ятки (ларки), де продавали взуття, одяг, прянощі, прикраси тощо. Наприклад, у Кременці та Володимирі-Волинському в середині XVI ст. налічувалося відповідно 70 і 30 крамниць, Кам'янці-Подільському (1570) — 40, Овручі (1629) — 30. У 1566 р. тернопільські купці отримали привілей на володіння оптовими магазинами текстильних товарів і солі, у 1585 р. польський король дозволив збудувати 20 крамниць навколо ринку в Стрию. У середині XVI ст. на ринку в Львові працювало 15 крамниць, відкривалися нові. У тих крамницях (“крамах”) вирувало торгове життя: були ятки шевські, крамниці золотарів, аптекарів, кушнірів, слюсарів, будки перекупок, саджавки з рибою. Черниці з монастиря Введення Богородиці продавали нитки.

Доволі поширеною була така форма торгівлі, як корчмарювання. Торгували горілкою, пивом, медом. У середині XVI ст. у Києві діяло 58, у Вінниці — 42, Славуті — 10, Шепетівці — 7, у Луцьку — 68 шинків. У Галичині корчмарювання було на відкупі у корчмарів, в основному польських євреїв.

Надзвичайно важливу роль у господарському розвитку України відіграла зовнішня торгівля. Серед її головних центрів виділялися такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. Зокрема, провідне місце у торгівлі як зі Сходом, так і з Заходом посідав Львів. Через нього проходили сухопутні шляхи левантійської торгівлі. У XIV ст. до Чорного моря вів “татарський” шлях — через Кам'янець-Подільський степами до італійських поселень Кафи (*Феодосії*) і Сурожа (*Судака*) в Криму та Азовського узбережжя. У XV ст. цей шлях втратив своє значення і торгівля велася “молдавським” шляхом — через Галич, Коломию, Чернівці, Сучаву (столиця Молдавії), з відгалуженням через Тереховлю і Кам'янець-Подільський, через Ясси до італійських колоній Кілії (*в гирлі Дунаю*) і Білгорода (*у гирлі Дністра*), а звідти Чорним морем до Константинополя. Після взяття турками-османами Константинополя в 1453 р. через Львів проходив єдиний європейський шлях східної торгівлі.

На західному торговому відтинку Львів з'єднував українські землі із Західною Європою — Вроцлавом і Гданськом, найбільшим на Балтійському морі портом, а також з Молдавією, Угорщиною. У 1379 р. Львів одержав складське право (протягом 14 днів), що поширювалося на всі товари, крім солі. Складське право зобов'язувало всіх купців, які проїжджали через місто, зупинитися і продавати свої товари певний час. У 1460 р. привілей короля Казимира забезпечив Львову виключне право оптової торгівлі та дорожнього примусу. Львівські купці мали пільги у сплаті мита на території Польського королівства.

Важливим транзитним пунктом був Київ, з якого йшли шляхи на Кавказ, у Середню Азію, Крим, Московську державу. На Волині першість у

торгівлі перейшла від Володимира до Луцька, що підтримував зв'язки з балтійським Помор'ям, білоруськими землями. Конкурентом Львова в південній торгівлі був Кам'янець-Подільський. Однак ці міста не набули монополного права на торгівлю, як Львів.

Немаловажне місце у розвитку торгівлі займали річкові шляхи Дніпром, Дністром, Тисою. Київські купці жваво торгували по Дніпру — із Твер'ю і Смоленськом, по Десні — з Москвою, по Дніпру, Прип'яті та Березині — з білоруськими та литовськими містами. Уже в 1571 р. в Києві була ціла торгова флотилія: 20 ком'яг — невеликих річкових кораблів. Окремі заможні купці мали по дві й більше ком'яг. Крім того, було 10 великих човнів.

Зі Сходу і з Півдня привозили переважно предмети розкоші — шовкові, парчеві тканини, оксамит, килими, саф'ян, вина, коней, із Заходу — сукна, полотно, залізо, сталь, зброю, скло, папір. З України вивозили продукти сільського господарства та промислів — мед, віск, хутро, деревину, худобу, шкіри, а з XV ст. — також збіжжя. Велике місце займав вивіз рабів.

Значно активізувалися зовнішньоторгові зв'язки України із Заходом починаючи з XVI ст. У результаті бурхливого розвитку мануфактур та зростання міст на Заході зменшилися обсяги сільськогосподарського виробництва. Як наслідок, такі країни, як Англія, Голландія, стають величезним ринком збуту сировини та продукції сільського господарства з України. Водночас Україна була ринком збуту виробів мануфактурної промисловості західних країн.

На Захід вивозили передусім багато лісових матеріалів: бруси, дошки, клепки, щогли, попіл, а також волів, коней, зерно, шкіри, мед, віск, закарпатські вина, полотно, пряжу, поташ, сіль тощо. В Україну завозилися насамперед промислові вироби для потреб заможних верств населення. На ринках можна було зустріти німецькі, англійські, голландські, французькі товари — ювелірні вироби, зброю, тонке полотно, сукно, прикраси, книги і т. ін. Торгівлею займалися переважно магнати, які мали економічні переваги над купцями, середньою шляхтою, оскільки вони не сплачували регіональних мит і податків, користувалися безплатним гужовим транспортом своїх кріпаків для доставлення товарів до пристаней на річках Сян, Буг, Вепр. Великі маєтки давали їм змогу нагромаджувати для продажу значну кількість продукції, утримувати власні річкові судна, навіть цілі флотилії. У період сприятливої кон'юнктури останньої чверті XVI — першої чверті XVII ст. експорт з Галичини і Волині досяг великих розмірів.

XVI — перша половина XVII ст. також характеризувалися подальшим зміцненням торгових зв'язків України з Молдавією, Кримським ханством, країнами Азії — Персією, Індією та Аравією. Зокрема, українські купці часто отримували від молдавських господарів грамоти-привілеї на пільгову торгівлю. До Молдавії надходили свинець, мідь, залізо, золото, срібло, металеві вироби, тканини, головні убори, скло; з Молдавії та Волощини вина, риба-білуга, мед, віск, воли, шкіри, горіхи.

Розширювався асортимент товарів зовнішньої торгівлі з Туреччиною. Королівська комісія, яка встановила в 1633 р. у Львові “таксу” східних товарів, називала серед імпортованих з Туреччини шовк, атлас, перські килими, тигрові та борсукові шкіри, дорогу сірійську зброю, індиго для фарбування, арабських коней, прикраси, вина, рис, родзинки, прянощі. Зі Львова до Туреччини везли зброю і свинець, кушнірські вироби, сукно, ножі. У Снятині знаходилася головна митна “комора” для турецьких і молдавських товарів.

В імпорті з Угорщини чільне місце займали вина, залізні вироби, мідь, срібло, золото, селітра, сукно, а в експорті — сіль, гончарні вироби. Угорські купці приїжджали за товаром до Старого Самбора — головного центру торгівлі поблизу кордону.

Досить успішно розвивались українсько-московські торгові зв'язки. Українські купці торгували не лише в прикордонних містах, а й возили свої товари до Москви, Курська, Єльця, Тули, Ярославля, Калуги, Рильська, Твері, Нижнього Новгорода. Жваву торгівлю вели українські купці й на Дону. Московські купці збували свої товари у Києві, Львові, Луцьку, Володимирі-Волинському, Кам'янці-Подільському, Барі, Миргороді, Прилуках. В Україну завозили хутра, сукно, полотно, металеві та дерев'яні вироби, кінську зброю, сідла, зброю, одяг, ювелірні вироби. До Московської держави вивозили шкіри, худобу, овець, коней, вовну, рибу, віск, хміль, папір, сіль, жито, пшоно, горілку, полотно, скло, гончарні та інші вироби. Московські купці везли з України книги, продаючи їх у Москві та найвіддаленіших районах держави. Так, у бібліотеці солепромисловиків Строганових у Сольвичегодську налічувалося сотні українських книг переважно “киевської печати”. З Києва до Москви та Підмосков'я привозили для палацевих садів різне насіння, саджанці угорських груш та слив, виноградні чубуки. До двору московського царя Олексія Михайловича з України поставляли волоські горіхи.

Головним пунктом, куди прибували московські купці, був Київ. Тут, на Подолі, знаходилася російська купецька колонія. Київ також був основним пунктом транзитної торгівлі Московської держави з країнами Сходу. Через Київ товари з Персії, Індії, Аравії, Сирії направлялися до Москви, Пскова, Нижнього Новгорода, Швеції та Данії.

Значною перешкодою на шляху розвитку торгівлі були феодальні відносини, зокрема митна політика, яку великокнязівська і королівська влада проводила в інтересах магнатів і шляхти. Останні домагалися від держави звільнення від мита на внутрішніх шляхах, а також при експорті й імпорті товарів, отримували право збирати мито самим. Це давало їм можливість успішно конкурувати з міськими ремісниками і торговцями, скорочувало торгові обіги купців, а разом з тим обмежувало внутрішній ринок, позбавляло державну скарбницю одного з найважливіших джерел надходжень.

До цього додавалася невпорядкованість системи збирання мита, її велика розгалуженість. Збирали прикордонне мито (цло), шляхове, мостове,

гребельне, перевізне, ярмаркове, торгове, помірне тощо. На великих і малих шляхах було безліч митниць (державних і приватних). Купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава брали мито 174 рази.

Нерідко королівська адміністрація самовільно збільшувала мита, часто арештовувала купців, примушуючи їх сплачувати викуп. Високі мита в умовах слабкої охорони державних кордонів призводили до масового поширення контрабанди, яка дезорганізовувала торгівлю.

Істотно ускладнювала торгівлю велика строкагість одиниць міри й ваги, характерна на той час (були львівські, теребовлянські, галицькі та інші одиниці міри й ваги). Щоправда, починаючи з XVII ст. польський уряд приділяв належну увагу встановленню єдиної системи мір і ваги, яка до того часу була неоднакова. У багатьох містах України діяли власні міри на зерно (колоди, корці, маці), які значно відрізнялися від мір інших міст. Заборонялося використовувати власні ваги та міри. Усі вони були державною або феодалною власністю і повсюдно були передані в оренду. Якщо хтось із купців важив своєю вагою, то магістрат його карав.

Торгівля так само, як і ремесло, регламентувалася численними правилами, які захищали інтереси дрібних торговців. Торгувати дозволялося лише місцевим купцям у відведеному місці, у визначені дні та години. Міська адміністрація була зацікавлена в збереженні таких порядків, тому що це полегшувало збирання торгових мит. У великих містах було два і більше торгових майданів, де розміщувались склади товарів для вивезення за кордон або в інші міста.

Збереглися привілеї купецьких братств, так зване гостинне право, право складу (складське), примусове користування певними шляхами, ринкове право тощо. Особливо негативно на розвитку торгівлі позначилося складське право. Воно примушувало місцевих та іноземних купців продавати товари місту, яке володіло таким привілеєм. Це ставило купців у скрутну ситуацію, адже ціни визначала місцева влада. Такі умови розвитку торгівлі призвели до дефіциту зовнішньоторгового балансу в середині XVII ст., який становив 10 млн польських золотих щороку.

Польський уряд прагнув монополізувати зовнішню торгівлю України. Так, німецькі купці могли купувати українські товари тільки за посередництвом польських купців. Лише після приєднання Східної Пруссії з Крелевцем (Кенігсбергом) до Польщі стала можливою вільна торгівля України з пруськими містами. Українським купцям, особливо в західноукраїнських землях, заборонялося займатися торгівлею. Вони зазнавали грабежів з боку шляхти, міські жителі часто громили українські крамниці.

Дискримінації з боку держави зазнавали також вірменські, єврейські, московські купці. Іноземців примушували продавати товари за зниженими цінами великими партіями. У 159 р. польський король зобов'язав купців із Туреччини, Волощини і Молдавії переходити кордон з Польщею тільки в

Снятині, а в 1613 р. заборонив обминати Теревовлю. Практично необмеженою була у своїх діях щодо іноземних купців королівська адміністрація на місцях.

І все ж, незважаючи на дискримінаційну політику феодальних держав, до складу яких входили українські землі, торгівля, як зовнішня, так і внутрішня, розширювалася і набувала нових форм. Вона стимулювала господарське піднесення, сприяла розвитку товарного виробництва та спеціалізації окремих регіонів, об'єднувала в економічне ціле села і міста України, інтегрувала українські землі до складу європейської і світової господарської системи.

Розвиток торгівлі в XIV — першій половині XVII ст. сприяв упорядкуванню грошової системи. З 50-х років XIV ст. до другого десятиріччя XV ст. у Львові випускалися місцеві монети — великі срібні руські півгроші з гербом Галицької Русі — левом та мідні денарії. У 60—90-х роках XIV ст. у Києві карбував монети князь Володимир Ольгердович.

Проте український ринок обслуговували не лише вітчизняні монети. Вони посідали скромне місце на українському грошовому ринку. Тут курсували чеські, татарські, литовські, польські, угорські, італійські, молдавські, генуезько-кримські монети. Така різноманітність грошей пояснювалася феодальною роздробленістю, слабкістю влади, відсутністю єдиного ринку, утрудненістю зв'язків між окремими українськими землями. Існування локальних ринків призводило до формування місцевих грошових систем. Для тогочасного грошового обігу характерним був біметалізм — використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю металу, що в них містився. Певний час панівне становище в грошовому обігу в українських землях посідав празький гріш. Випущені за чеського короля Вацлава (1278—1305), ці великі та повновагові монети, виготовлені з високопробного срібла, витіснили з ринків Східної Європи інші монети. Досить поширеними були польська гривня, що дорівнювала 48 грошам, а також лічильна одиниця — копа, на яку йшло 60 грошей. Значне місце на українських ринках посіли польський півгрош (срібна монета вартістю 1/2 гроша) і литовський денарій. Багато було в обігу золотоординських дирхемів. У XVI ст. набули поширення срібні таляри (27 г), угорські золоті дукати (3,5 г). У результаті грошової реформи 1526—1528 рр. у Польщі почали карбувати срібний грош, що дорівнював 18 денаріїв. Було введено лічильний золотий, на який ішло 30 грошів. Реальною срібною монетою золотий став у 1564 р. (“півкопка”).

Після Люблінської унії в результаті грошової реформи короля Стефана Баторія в 1578—1580 рр. була створена єдина монетна система для Речі Посполитої. Припинилося карбування півгроша і денаріїв, основними монетами стали шеляги (соліди), гроші, три- і шестигрошовики, півторагрошовики, з 1580 р. — польський золотий, або таляр (30 грошів, або 60 півгрошів). Випускалися легкі таляри (12,5 г чистого срібла) і важкі, або імперські (25,2 г чистого срібла). Поширилися також західноєвропейські таляри і

дукати. У 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а лише таляри (90 грошів), півталяри, дукати (180 грошів).

Паралельно зі зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях поширився продаж товарів у кредит, під заставу, з'явилися векселі, почали укладатися торгові контракти, зародилася іпотечна система (*земля приймалася в заставу*). Окремі купці вели торгівлю через своїх агентів. Розвиток лихварства привів до появи перших “банківсько-торгових домів”. Відсоткові ставки були високими (50—100 %). Державне законодавство намагалося регулювати кредит. У 1347 р. було заборонено брати більше одного гроша з гривні на тиждень. Сама необхідність кредиту була зумовлена відсутністю у купців вільних коштів. Наприклад, група львівських купців у 1621 р. мала боргові записи і розписки молдавських купців на 10 тис. золотих.

Істотні зміни протягом другої половини XIV — середини XVII ст. на українських землях сталися у фінансово-податковій системі й грошовому обізі. У Великому князівстві Литовському головним загальнодержавним щорічним податком із селян була сребщина, яку на Київщині називали подимщиною, на Волині — воловщиною, на Чернігівщині — поголовщиною. Оподаткування здійснювалось на земельній одиниці — дворичі. Селяни виконували найрізноманітніші державні примуси — будували і ремонтували замки, шляхи, косили сіно, давали підводи і стацію — продовольство для великого князя при переїздах. Поступово стація стала постійним податком, що збирався грішми. На користь церкви селяни сплачували десятину.

У 1447 р. польський король і великий князь литовський Казимир своїм привілеєм звільнив шляхетських і міщанських підданих від сплати сребщини, гужової повинності, косіння сіна. Сребщина стала тимчасовим податком, розмір якого встановлювався великим князем за радою феодалів. Цей привілей значно зменшив доходи великого князя і посилив його залежність від феодалів. Литовський статут 1529 р. звільнив шляхетських підданих від будь-яких податків і повинностей на користь князя й адміністрації. “Устава на волоки” (1557) на землях великого князя ввела оподаткування замість дворича від диму відповідно до родючості ґрунту.

У Польському королівстві селяни сплачували десятину на користь церкви. Великим тягарем була стація — натуральна повинність для утримання польського війська. Справлялися податки на млини, корчми, рудники, з людей, які займалися вівчарством, працювали за наймом. Галицьке боярство до 30-х років XV ст. сплачувало податки з кожного лану по 4 гроші, 2 міри вівса, 2 міри пшениці, виконувало примуси з ремонту королівських замків, відбувало військову повинність (оборонні війни, закордонні походи) певною кількістю озброєних людей без винагороди від короля. З другої половини XV ст. знову почали стягувати податок із лану, так зване ланове, у розмірі 12 грошів, який поступово став основним щорічним податком з сільського населення. Розміри його протягом XVI ст. зросли з 12 до 30 грошів з лану, а для мало- і безземельних селян — від 20 до 30 грошів з господа-

ря сім'ї. Міське населення сплачувало податок з рухомого і нерухомого майна — шос — у розмірі 4% суми, в яку було оцінено майно. Єдиним непрямим податком був акциз на алкогольні напої, який впроваджено в 1459 р. Сейми встановлювали спеціальні додаткові мита. У 1563 р. було створено державний скарб, джерелом якого став постійний податок — кварта як четверта частина доходів від королівських маєтків і мита, що йшов на утримання найманого (кварцяного) війська.

Після укладення Люблінської унії польська фінансова система поширилася на всі українські землі. У 1629 р. у Речі Посполитій було проведено реформу податкової системи. Замість ланового і шоса було введено подимне — податок з будинків у розмірі від 1/2 до 3 польських золотих. Ремісники з 1632 р. сплачували окремий податок. Зберігалася стація на утримання війська. Було встановлено державні торгові мита: у 1629 р. за вивіз товарів — евекта в розмірі 2—4% їхньої вартості, у 1643 р. — за ввіз товарів — індукта в розмірі 4% вартості товарів. На початку XVII ст. реальний дохід від них становив 288 тис., а в середині XVII ст. — 466 тис. дукатів.

Отже, втрата у середині XIV ст. державності зумовила експансію в Україну іноземних держав — Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії. Відповідно, соціально-економічний розвиток українських земель визначався поза їх межами. Тоді як у Західній Європі розвивалися вільні фермерські господарства, грошова рента, оренда землі, використовувалася наймана праця, в Україні протягом другої половини XIV — середини XVII ст. утвердилася панщинно-кріпосницька система. Зросло землеволодіння магнатів і шляхти, які були власниками фільварків. Завершилося юридичне закріпачення селян, посилилася їх експлуатація. Економічним ідеалом для українського населення того часу було козацьке землеволодіння, яке склалося впродовж XVI ст. і перебувало поза феодальною юрисдикцією, не знаючи панщини чи якогось іншого позаекономічного примусу.

Цехова організація ремесла в Україні сформувалася пізніше, ніж у Західній Європі, наприкінці XIV ст. Її створення і розвиток гальмувалися панівними феодальними відносинами. Ремісничі цехи в українських містах не мали такої господарської самостійності та впливу в суспільстві, як на Заході.

Внаслідок зростання товарності сільськогосподарського і промислового виробництва в Україні значно розширилася внутрішня та зовнішня торгівля, зміцнювалися економічні зв'язки між окремими регіонами та із закордоном. Водночас на розвиткові торгівлі негативно позначилася політика феодальних держав, до складу яких входили українські землі.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте шляхи формування, форми і типи земельної власності в добу Середньовіччя.
2. Якими загальними рисами характеризувалося феодальне господарство? Назвіть його основні виробничі форми.
3. Розкрийте особливості становлення феодального господарства у країнах Західної Європи.
4. Як і чому відбувалася еволюція феодального маєтку протягом XI—XV ст.? Яким чином змінювалися сеньйоріально-селянські відносини в цей час?
5. Якими були фактори розвитку і піднесення міст Західної Європи в XI—XV ст.?
6. Опишіть цеховий лад середньовічного ремесла, покажіть його економічну доцільність у XII—XV ст.
7. Охарактеризуйте риси, характер європейської торгівлі в середні віки, її головні шляхи і райони. Проаналізуйте процес утворення національних ринків.
8. Які категорії залежних селян були в Київській Русі? Охарактеризуйте їх.
9. Назвіть економічні причини і наслідки феодальної роздробленості Київської Русі.
10. Розкрийте особливості господарського розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства.
11. Назвіть основні перешкоди в розвитку внутрішньої торгівлі в Україні впродовж XIV — першої половини XVII ст.
12. Яку роль відігравали українські землі в зовнішньоекономічних зв'язках Речі Посполитої?

Розділ 3

ЕКОНОМІКА МАНУФАКТУРНОГО ПЕРІОДУ

3.1. МАНУФАКТУРНИЙ ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1.1. Основні фактори розкладу феодального господарства та становлення індустріального суспільства

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення; перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу; використання найманої робочої сили тощо.

Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився між- і внутрішньогалузевий поділ праці. У XVI ст. виокремилося майже 100 основних ремесел, у XVIII ст. — 200. Лише в текстильній галузі було понад 20 спеціальностей.

Удосконалилися водяні млини внаслідок застосування верхньобійного колеса, яке приводилося в рух завдяки силі падаючої води і мало значно більший коефіцієнт корисної дії. Це дало змогу будувати млини не тільки на річках, а й там, де були сприятливі умови для розвитку виробництва, регулювати силу та рівномірність дії водяних двигунів, які застосовували в усіх галузях виробництва.

Істотні зрушення відбулися у текстильній промисловості, зокрема у виробництві сукна. Самопрядка замінила веретено, горизонтальні та стрічкові ткацькі верстати — примітивні вертикальні. Поширилися сукновальні водяні млини. З'явилися в'язальні машини. Почалось виробництво шовкових та бавовняних тканин, панчіх.

Технічний прогрес спостерігався у гірничому і металургійному виробництві. Було механізовано процеси дроблення та промивання руди. Розвивалося доменне виробництво для добування заліза. З'явилися примітивні

токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти тощо.

В Європі почали виготовляти папір, що замінив пергамент. Розвивалося книгодрукування за допомогою літерного набору, використовувалися годинникові механізми з маятником. Було сконструйовано телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр. Ширше публікувалися наукові праці. Відбулися агрокультурні зрушення: перехід до травосіяння та багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Отже, технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI—XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура — це підприємство, що ґрунтується на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Поділ праці, коли робітник виконував лише окремі операції, сприяв не тільки значному зростанню її продуктивності (*якщо, наприклад, ремісник виробляв за один день до 20 голок, то за мануфактурного поділу праці на одного робітника припадало 480 голок*), але й істотному вдосконаленню ручного інструменту, що підводило до створення робочого механізму машини, а відповідно — і до машинного виробництва.

Були три основних типи мануфактур — розсіяна (децентралізована), централізована і змішана.

Розсіяна мануфактура, що розвивалася в основному в XVI—першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Ремісники-надомники за такого типу виробництва, незважаючи на свою просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва й утвердилася в другій половині XVII ст. Була поширена передусім у тих галузях виробництва, де технологічний процес вимагав спільної праці десятків і навіть сотень робітників, які виконували різні операції (текстильне виробництво, металургія, цукроваріння тощо).

Змішана мануфактура передбачала поєднання основних рис розсіяної й централізованої, коли початкова обробка здійснювалася надомниками, а основна — у майстернях мануфактурного типу.

Мануфактури виникали в галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалися ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодалної ренти на капіталістичну, зростання товарності.

Відбулися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу та розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. Виникли монополні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Панівну роль відігравали Нідерланди й Англія. Європейські феодалні країни практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країни — продавці продукції своїх аграризованих економік.

Істотне місце в процесі розкладу феодалного господарства та економічного становлення новоевропейської й світової макроцивілізації посідали Великі географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. Їхньою передумовою була криза левантійської торгівлі, викликана турецькими загарбаннями в Європі та на Близькому Сході, які паралізували середземноморські шляхи. Континентальну караванну торгівлю ускладнив розпад Монгольської імперії. Торгові шляхи через Північну Африку були монополією арабів.

З XV ст. у Західній Європі відчувається гострий дефіцит благородних металів, передусім золота і срібла, як засобу обігу (у XV ст. на одного європейця пересічно припадало всього 30 г золота і 330 г срібла, що було очевидно замало для забезпечення товарного обміну, суттєво гальмувало розвиток товарно-грошових відносин). Посилюється попит на екзотичні товари, сільськогосподарську продукцію, деякі види сировини, що було спричинене зростанням промисловості й торгівлі, збільшенням кількості людей, безпосередньо не пов'язаних із харчовим виробництвом, подальшим соціально-майновим розшаруванням та підвищенням рівня престижного споживання привілейованих та взагалі заможних верств.

Географічні відкриття були підготовлені господарськими і науково-технічними досягненнями. В Європі з'явилися нові типи кораблів (наприклад, каравели, які мали три щогли та ярусне розташування вітрил і могли йти вибраним курсом за будь-якого напрямку вітру), зросла їхня вантажність (від 500 до 2000 т), поліпшилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, удосконалено компас, астролябію, видано географічний атлас. Почали відроджуватися античні уявлення про кулеподібність Землі.

Великим географічним відкриттям сприяв розвиток абсолютизму. Європейські монархи прагнули розширення своїх володінь, їм потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників, двору. До далеких подорожей вабили мотиви навернення невідомих народів до християнства. Географічні пошуки мали велике значення для європейської торгівлі, найголовнішу роль у якій відігравала Індія. З цієї країни з найдавніших часів доставляли в Європу спеції, ліки, слонову кістку, тканини.

Основну масу конкістадорів (завойовників) становило збідніле дворянство, передусім іспанське й португальське. Втративши прибутки внаслідок подібнення родових земельних маєтків, воно прагнуло до наживи.

Перші експедиції, що поклали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. У 1492 р. генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією, рушив на Захід через Атлантичний океан і відкрив Америку. Щоправда, незважаючи на ще три подорожі до Америки (у 1493—1496, 1498—1500, 1502—1504), він так і не дізнався, де був насправді, вважаючи, що знайшов шлях до східних берегів Азії (новий континент було названо іменем флорентійця Амеріго Веспуччі, який протягом 1497—1504 рр. здійснив туди кілька подорожей). Експедиції португальців Бартоломеу Діаша (1486—1487) і Васко да Гама (1497—1498) відкрили морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. У 1497—1498 рр. генуезець Джованні Кабото (Джон Кебот), перебуваючи на англійській службі, відкрив Північну Америку. Протягом 1519—1522 рр. іспанська експедиція на чолі з португальським капітаном Фернаном Магелланом здійснила першу навколосвітню подорож, під час якої було безперечно з'ясовано, що Земля кругла, що Атлантичний і Тихий — окремі океани, а Америка знаходиться поміж ними.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Виникли *економічні зв'язки* між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися із Середземномор'я в океан. Зовнішня торгівля у XVI—XVIII ст. стала світовою (якщо до 1400 р. європейцям було відомо лише 50 із 510 млн кв. км земної поверхні, то до 1600 р. ця цифра зросла більше ніж у шість разів, досягнувши 310 млн кв. км). З Американського континенту в Європу було завезено кукурудзу, картоплю, тютюн, какао, ваніль, індиків. Європа віддячила Новому світові збіжжям, овочами і фруктами, різноманітними тваринами. Почалося *формування світового ринку*, складної макроцивілізаційної системи, основою якої була новоевропейська цивілізація і в яку поступово втягувалися Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та Африканський континент.

Небачений приплив до Європи благородних металів (протягом XVI ст. кількість золота в Європі збільшилася удвічі, а срібла — втричі) зумовив так звану *революцію цін*. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Ціни на товари зросли в Іспанії та Португалії у 4 рази, а на хліб — навіть у 5 разів, у Франції — у 2,3, а в Англії — 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

Одним із результатів Великих географічних відкриттів було *створення світової колоніальної системи*. Найбільшими колоніальними державами спершу були Іспанія та Португалія. Дещо пізніше до світового колонізацій-

ного руху долучилися Англія, Франція й Нідерланди, поступово перетворюючись на могутні колоніальні імперії. Вторгнення європейців у Африку та Америку принесло місцевим народам незліченні лиха. Зокрема, за даними дослідників, загальна кількість африканців, потерпілих від работоргівлі (включаючи вбитих і загиблих у дорозі), становила 100—150 млн осіб. На Латиноамериканському субконтиненті внаслідок господарювання іспанських конкістадорів безслідно зникли цілі держави — ацтеків, інків, майя — з їхніми стародавніми цивілізаціями. Нещадне пограбування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

Вагомим фактором, який прискорив розклад феодалізму та генезу індустріальної цивілізації, були буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

3.1.2. Соціально-економічні передумови і наслідки Нідерландської революції (1566—1609 рр.)

У першій половині XVI ст. господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку. У північних провінціях населення займалося хліборобством, розведенням худоби. Більшість селян були вільними. Частка феодального землеволодіння становила лише 20—25 %. Створювалися фермерські господарства, райони “торговельного землеробства”, що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Успішно розвивалося рибацтво, а нідерландська риба мала великий попит і збут у багатьох країнах.

Південні провінції крім хліборобства мали розвинуту промисловість мануфактурного типу. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів середньовіччя і відзначалися високою досконалістю. Виробляли тут сукно, полотно, шовкові тканини. Значного розвитку досягла залізорудна промисловість. Сформувався національний ринок.

Успішно розвивалася торгівля Нідерландів з Італією, Францією, Англією й Балтійськими країнами. Найголовнішим портовим містом був Антверпен. Сюди причалювало по кілька тисяч кораблів, іноземні фірми мали тут своїх представників, антверпенська біржа займала одне з перших місць у Європі.

Важливою передумовою становлення нового типу суспільства була реформація, ідеї якої знайшли у Нідерландах добрий ґрунт. Саме вона розбудила дух індивідуалізму, раціоналізму і прагматизму в матеріально-практичній діяльності людей. Релігійно освячена установка на працю при категоричному протестантському осуді марнотратства сприяла нагромадженню капіталу, а відтак і зміцненню почуття особистої свободи представників підприємницьких кіл.

Проте подальше зростання продуктивних сил Нідерландів гальмували феодальні пережитки, особливо на півдні. Так, цеховий лад сковував зрос-

тання мануфактурного виробництва, митні обмеження заважали розширенню внутрішнього ринку, залишки феодалізму в селі перешкоджали розвитку сільського господарства.

Буржуазний розвиток Нідерландів стримувала й феодальна католицька Іспанія, яка в середині XVI ст. перетворила країну в свою провінцію. Жорстока інквізиція щодо населення протестантських північних провінцій Нідерландів, високі податки щодо купців, промисловців, обмеження у торгівлі та підприємстві призвели до масового невдоволення і врешті до революції 1566—1609 рр., яка мала національно-визвольний характер.

Революція та визвольна війна перемогли тільки у північних провінціях, які 26 липня 1581 р. проголосили свою повну незалежність. Утворилася нова буржуазна держава — Сполучені Провінції Нідерландів, яка ввійшла в історію під назвою Голландія (Іспанія визнала її незалежність лише в 1609 р.).

Недоліком Нідерландської революції були її незавершеність і половинчастий характер економічних та політичних реформ. Зокрема, поряд із капіталістичними елементами в економіці існували цехова організація та феодальна власність на землю.

Звільнення від іспанського феодального панування стало додатковим стимулом для економічного зростання Голландії. У середині XVII ст. голландські мануфактури були кращими в Європі. Зокрема, Голландія була визнаним центром світового суднобудування. Успішно розвивалися текстильні, парусні, канатні, паперові, цукрорафінадні, миловарні, скляні, пивоварні мануфактури. Більшість були централізованими. На них працювало до 100 робітників. Почала зростати кількість міського населення, частка якого у першій половині XVII ст. становила від 35 до 50 %.

Розвиток сільського господарства Голландії мав компромісний характер. Революція не знищила остаточно феодальну земельну власність, проте пріоритет в аграрному секторі отримала фермерська селянська власність, яка зміцнювалася за рахунок розподілу монастирських земель, осушування (польдеризації). Фермерство Голландії було орієнтоване на вирощування культур, що давали найбільший прибуток, — льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини-фарбники. Ефективно розвивалося тваринництво. Голландські сир і масло продавалися по всій Європі.

Торгівля стала найбільш прибутковою сферою діяльності голландців і охоплювала весь світ. У 1602 р. створена Ост-Індська компанія — приватна акціонерна спілка, значну кількість акцій якої контролювала держава. Вона володіла монопольним правом на торгівлю з країнами басейнів Тихого й Індійського океанів, могла від імені держави укладати торгові й мирні договори, призначати губернаторів у колоніях, мала армію і поліцію, військовий і торговий флот, чеканила монети тощо.

У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали. Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговим флотом, на її долю припадало приблизно 75 % загальної кількості кораблів європейських

країн. Голландці, витіснивши португальців, створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіку до Японії. Вони з надзвичайною енергією закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів (норма прибутку сягала 700—1000 %) та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. Великі прибутки давали работорівля і піратство. Зовнішня торгівля та морські перевезення стали настільки вигідними, що Ост-Індська компанія в 1606 р. виплатила своїм членам 67 % дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 т золота.

У кінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів стає Амстердам. Його кораблі перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Голландці зайняли панівне становище у торгівлі Португалії з Іспанією.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, чому сприяли низькі проценти (5 %) на позичковий капітал.

Наприкінці XVII ст. Голландія почала втрачати лідерство в економіці Європи, у тому числі торгіву першість, на користь Англії. Занепали такі провідні галузі її господарства, як суднобудування, рибальство, суконне виробництво. Основними причинами економічного відставання Голландії були: слабкість промислової бази (передусім для розвитку важкої промисловості), зумовлена обмеженістю сировини, території, робочої сили, а також вкладанням капіталу не в промисловість, а в зовнішню торгівлю й морські перевезення; відсутність протекціоністського захисту (*за допомогою державної митної політики*) вітчизняної промисловості внаслідок дій купецької олігархії, яка домоглася скасування мита на іноземні товари; нестійкий фундамент посередницької торгівлі, на якій базувалося голландське господарство, істотна залежність такої торгівлі від економічної й політичної ситуації в Європі; протекціоністська політика іноземних держав.

У XVIII ст. Голландія втратила значення великої держави. Її капітал усе більше набував лихварського характеру, переміщувався з торгівлі й судноплавства в банківську сферу.

3.1.3. Англійська революція 1640—1660 рр.: економічні причини і наслідки

На початку XVI ст. Англія залишалася невеликою за кількістю населення державою. Переважна частина її мешканців проживала у сільській місцевості; в містах знаходилось 20 % жителів країни. Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи, а англійський флот значно відставав від голландського.

Розвиток океанської торгівлі та перші морські перемоги створили сприятливі умови для господарського поступу Англії. Королева Єлизавета вела цілеспрямовану політику підтримки землеробства, заборонила перетворювати орні ґрунти на пасовища, до чого прагнули сільські землевласники. Збільшилися площі орних земель.

Почали швидко розвиватися протеговані королевою текстильні майстерні, збільшився вивіз англійського сукна, яке успішно конкурувало із фландрійським. В Англії знайшли притулок емігранти із Нідерландів, які втікали в результаті релігійних переслідувань. Королева здійснила реформу цехів, надавала великого значення якості ремісничих виробів, особливу увагу звертала на ремісничу молодь. Усе це позитивно вплинуло на розвиток англійської промисловості.

Промислове піднесення спричинило незвичайний розвиток англійської торгівлі. Уже в 1553 р. у Лондоні виникла “Гільдія відважних купців” — товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна. Поступово торгові факторії було відкрито у Гамбурзі, Антверпені. Засновано Балтійську, Московську торгові компанії. Торговельна експансія Англії на півночі Європи підірвала монополію Ганзи і призвела до її занепаду.

Англійський торговий флот з’явився й на Середземному морі, внаслідок чого утворилися Левантійська, Турецька й Марокканська торгові компанії. Із Середземних вод англійці перекинулися на океани. Перші шляхи проклали тут моряки-пірати Дрейк, Кавендіш, Рейлі та ін. Волтер Рейлі заснував у 1584 р. північноамериканську колонію і назвав її Вірджинією. Упродовж XVI—XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами, Францією здобула значні території у Північній Америці, перетворивши їх на сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів.

Для майбутнього розвитку Англії велике значення мало створення Вест-Індської та Ост-Індської торгових компаній. Значні прибутки Англія отримувала від піратства та работоргівлі, в якій займала монопольне становище.

Важливу роль у господарському піднесенні Англії відіграв аграрний переворот — процес утворення в XVI—XVIII ст. великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян. Поштовхом до нього

стало піднесення суконного виробництва, продукція якого на початку XVII ст. становила майже 90% англійського експорту, посилення попиту на шерсть та її подорожчання (протягом XVI ст. ціна на шерсть в Англії зростає в три рази). Прагнучи отримати високі прибутки, англійські лендлорди (*великі землевласники*) почали перетворювати орні угіддя на великі пасовища для овець. Користуючись своїм правом власності на землю, вони виганяли селян із наділів, які ті займали на умовах оренди, нерідко руйнували їхні житла, зносили цілі поселення. Захоплені селянські землі обгороджували частоколами та ровами (*цей процес отримав назву “обгороджування”*) і, як правило, здавали в оренду фермерам, які організовували на них господарства капіталістичного типу з найманою робочою силою, передусім із числа розореного селянства (у XVIII ст. 75% земель були перетворені на пасовища).

Формуванню земельної власності буржуазного типу значною мірою сприяла Реформація середини XVI ст., у результаті якої в країні було закрито понад 3 тис. католицьких монастирів. Їхні землі підлягали конфіскації на користь держави і продавались на комерційній основі дворянам. Монастирські приміщення часто використовувались для створення ткацьких мануфактур. Основним джерелом найманої робочої сили для них ставали розорені селяни, рядові монахи та інші категорії населення.

Для переходу від дрібнотоварного виробництва до великого були потрібні значні кошти. Процес так званого “первісного нагромадження капіталу” найбільш яскраво проявився в Англії. Його основними шляхами були: аграрний переворот та Реформація; система державного боргу, у результаті якої надзвичайно збагатилися ті лихварі, купці й підприємці, які позичали державі гроші під великі проценти; протекціоністська політика уряду щодо національної буржуазії; колоніальна система, работоргівля, піратство тощо.

До речі, прибутки від піратства були настільки значними, що нерідко піратські експедиції споряджав навіть уряд. Так, у 1579 р. англійський пірат Френсіс Дрейк, прообраз капітана Блада з романів Р. Сабатіні, прибув з Південної Америки у Брістоль з 40 т золота і срібних зливків на борті, — що ледь не вдвічі перевершувало річний бюджет англійського уряду. За цей “подвиг” в Англії Дрейка зустріли як героя, а королева Єлизавета посвятила його в лицарі просто на палубі. Для цього були переконливі підстави — адже за кожний фунт, витрачений нею на згадану подорож, вона одержала 47 фунтів. У 1581 р. Ф. Дрейку було надано чин віце-адмірала.

Загалом історія первісного нагромадження капіталу, за словами К. Маркса, “вписана у літопис людства пломенючою мовою крові та вогню”. Тут було все: насильницька експропріація власності селян і розграбування церковного майна, захоплення державних земель, тортури і вбивства конкурентів тощо. Варто перегорнути сторінки романів “Фінансист” та “Американська трагедія” Т. Драйзера, аби відчуті всі “принади” цього періоду. Відоме

гасло Г. Форда: “Для капіталу все можливе!” — чи не найрельєфніше відображає відповідну ситуацію.

У результаті змін, які мали місце в XVI — першій половині XVII ст., в Англії нові капіталістичні відносини проникли в усі галузі економіки. Сформувався клас нових власників — джентрі (*середнє і дрібне дворянство, яке господарювало на підприємницькій основі*), підприємців, купців-торговельників, заможних фермерів, які володіли значними капіталами. Однак подальший розвиток продуктивних сил гальмували феодальні пережитки, такі як цехові порядки, залишки феодального землеволодіння, політичне безправ'я економічно сильної буржуазії, свавілля королівської влади. Саме вони й привели до революції 1640—1660 рр.

Внаслідок революції було ліквідовано необмежену владу короля, скасовано феодальну власність на землю. Нові класи та стани отримали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового й торгового підприємництва, усунено основні перепони для господарського піднесення.

Почалося зростання обсягів багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості Англії (*після укладення в 1700 р. унії з Шотландією Англія стала офіційно називатися Великою Британією*). Третина промислового населення була зайнята у сукновиробництві. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. За темпами й масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.

У ході аграрного перевороту було ліквідовано дрібні селянські господарства, утверджувалась велика земельна власність лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі та агротехніці; зросла врожайність зернових культур. У XVIII ст. Велика Британія вивозила 20 % урожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великій Британії залишалися зовнішня торгівля і морські перевезення. Велику роль в економічному зростанні Англії відіграв Навігаційний акт (1651), згідно з яким зовнішньоторгові операції країни могли здійснюватися лише англійськими кораблями або кораблями тієї країни, звідки імпортувався товар. Цей закон підірвав посередницьку торгівлю і мореплавство найбільшого супротивника Англії — Голландію. Він сприяв розвитку англійського суднобудування і мореплавства. Англія обігнала за масштабами колоніальної і торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі. У 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки. У 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств.

На відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, банки регулярно проводили клірингові розрахунки (*залік взаємних вимог та зобов'язань*). Сконцентровані в банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

3.1.4. Особливості генези індустріального суспільства у Франції

До середини XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав світу. Такого становища вона досягла значною мірою за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. Абсолютизм, що створювався зусиллями кардиналів Рішельє і Мазаріні та був вивершений Людовіком XIV, “королем-сонцем”, з'єднав у моноліт розрізнені провінції та різні соціальні верстви держави, сприяв розширенню її кордонів.

За рівнем промислового розвитку Франція нічим не поступалася Англії, проте тут переважало ремісниче виробництво, а цеховий устрій активно підтримувався державою. У містах країни в XVI ст. проживало 15—17 % населення. Кількість мануфактур була незначною і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо. Франція займала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами і власниками розсіяних текстильних мануфактур були, як правило, купці та лихварі. Політика *протекціонізму* (захист державою національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та *меркантилізму* (політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження їхнього вивозу та збільшення вивозу товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Повільними темпами розвивалися аграрні відносини. У XVI—XVIII ст. у Франції зберігалася велике землеволодіння, яке, щоправда, втратило становий характер. Людина будь-якого статусу могла володіти і вільно розпоряджатися землею. Зберігалися рентні відносини, утверджувалися оренда та найм. Відносно невисокий економічний потенціал Франції, пасивність буржуазії зумовили відставання країни у колоніальній експансії та зовнішній торгівлі.

Із середини XVIII ст. занепадає військова могутність Франції. Було втрачено ряд володінь у Європі, частину територій в Америці та Індії. Проте важливішими були ознаки внутрішнього занепаду держави. Король Людовік XV не відзначався талантами своїх попередників, був легковажним та безвідповідальним. Своєю марнотратністю він спустошив державну скарбницю. Лише в 1751 р. на утримання королівського двору, численні банкети, лови тощо було витрачено 60 млн ліврів, що становило четверту частину річного прибутку держави. Короля наслідували французька аристократія та духовенство — привілейовані стани суспільства, які становили всього

5 % населення. Внаслідок цього зростав податковий тягар, який падав на плечі третього стану — селян, ремісників, купців, банкірів. Небачених розмірів сягнув державний борг. Феодальні пережитки, такі як цехова регламентація, торгові монополії, внутрішні митні бар'єри тощо, стримували розвиток продуктивних сил. Усе це, а також безперервні війни, негативно вплинуло на економічне життя, компрометувало владу в очах суспільства.

Франція опинилася на межі економічного банкрутства. У цей же час загострюються соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками став проявляти третій стан, домагаючись, за прикладом Англії, зрівняння у правах з привілейованими станами. Поступово це невдоволення вилилося в революцію 1789—1794 рр.

Внаслідок революції в суспільстві відбулися *радикальні зміни*. Передусім вона суттєво вплинула на економічне життя країни. Було ліквідовано середньовічні порядки — феодальні привілеї, селянські повинності, інші особисті примуси селян, а також їхні борги феодалам. Підлягали скасуванню данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Було скасовано цеховий устрій та державну регламентацію промислового виробництва. Проголошувалася свобода торгівлі. Відмінено рабство у французьких колоніях.

26 серпня 1789 р. ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Власність оголошувалася священною і недоторканною. Докорінно змінювалася податкова політика — оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно проголошено власністю держави. Під час революції було введено єдину систему мір і ваги (метр і кілограм), лівр замінено на франк, що поділявся на 100 сантимів.

У ході та після революції почала успішно розвиватися промисловість, особливо сталеварна. Революційні війни, які вела Франція, сприяли розширенню виробництва зброї, селітри, пороху, шкіри, взуття, текстилю. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька революція 1789—1794 рр. мала великий вплив на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного, аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

3.1.5. Соціально-економічні передумови і наслідки Війни північноамериканських колоній за незалежність

Колонізацію Північної Америки європейці розпочали ще в XVI ст. Найбільших успіхів у цьому процесі досягла Англія, яка на початку XVII ст. створила ряд колоній на Атлантичному узбережжі материка. У боротьбі з Нідерландами та Францією володіння Англії у Північній Америці значно

розширилися (у 1760 р. населення північноамериканських колоній становило 2,5 млн осіб).

Щодо господарства, то в північних колоніях (Нова Англія) успішно розвивалися різноманітні промисли, передусім хутряний, а також рибальство, скотарство та примітивного типу мануфактури, зокрема деревообробні, суднобудівні, текстильні, які, проте, швидко прогресували. У сільсько-господарському виробництві переважали дрібні й середні фермерські господарства товарного характеру, а земля вільно відчужувалася. Північні колонії виникали з вільних союзів людей, гнаних владами за релігійні переконання. Серед перших поселенців було багато квакерів, пуритан, індепендістів, гугенотів. Усі вони відзначалися підприємливістю та енергійністю. Попит на рибу та хутро в Європі був великий, тому торгівля ними стала важливою сферою діяльності колоніальних бізнесменів. Оскільки промисловість в цілому розвивалася повільно, провідне місце в суспільстві посідав торговець, що було характерно для більшості країн мануфактурного періоду.

Перші південні колонії були засновані, як правило, англійським урядом і торговими компаніями. Тут розвивалися великі плантаційні господарства, що займалися вирощуванням тютюну, рису, бавовни, цукрової тростини. На тютюнових, рисових плантаціях використовували працю рабів. Тютюн та рис стали головними експортними товарами і приносили величезні прибутки землевласницькій аристократії, яку підтримувала королівська влада.

Незважаючи на те, що колонії (особливо північні) мали свої органи самоуправління — законодавчі зібрання, ради при губернаторах, вони вважалися частиною Англії, а їхні жителі — підданими короля. Англія, побоюючись конкуренції північноамериканської буржуазії, чинила всілякі перешкоди економічному розвитку колоній. Так, ще в XVII ст. на основі навігаційних актів колонії позбавлялися права вільної торгівлі. Існувала заборона створення власних фабрик. Англійські королі дивилися на Північну Америку як на ринок, куди метрополія може збувати продукцію обробної промисловості. У самих колоніях сировину (зерно, худобу, залізну руду, хутро) обробляли заборонялося, її можна було лише вивозити. З 1699 р. заборонялося вивозити вовняні вироби і займатися залізобробним виробництвом (крім первинної обробки). У 1770 р. було суворо заборонено вивозити до Північної Америки цюйно винайдені машини. Колоніям дозволялося торгувати лише з Англією. Постійно збільшувалося мито на іноземні товари. Внаслідок цього зростала контрабандна торгівля, посилювалося невдоволення жителів колоній. Особливо посилюється тиск Англії на колонії після Семирічної війни, коли різко зріс державний борг і парламент країни в котрий раз підвищив податки. У колоніях з'явилася велика кількість призначуваних посад і армія, утримання яких важким тягарем лягло на плечі колоністів.

Своїми діями Англія демонструвала рішучість у знищенні свободи північноамериканців. Проте люди, для яких релігійні та політичні свободи

були над усе, з таким перебігом подій змиритися не могли. Саме це й привело до **Війни за незалежність 1775—1783 рр.**, яка закінчилася перемогою північноамериканських колоній та проголошенням у 1776 р. нової незалежної держави — *Сполучених Штатів Америки*. Війна одночасно була буржуазною революцією. Вона знищила феодальні маєтки, конфіскувала і розподілила землі прихильників Англії. Було сформовано фонд державних земель на Заході, що створювало сприятливі умови для розвитку фермерства. Революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі.

Проте здобуття незалежності не до кінця розв'язало соціально-економічні проблеми у США. Економічні інтереси Півночі та Півдня розходилися дедалі більше. У південних штатах зберігалася рабство (негри-раби становили 40% населення південних районів і 20% всього населення колоній). Землі Заходу внаслідок високих цін були недоступними для більшості бажаючих їх придбати. Ці та інші суперечності зберігалися довгий час і були розв'язані у другій половині XIX ст.

3.2. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.

3.2.1. Еволюція аграрних відносин за козацько-гетьманської доби

На середину XVII ст. соціально-економічні суперечності в Україні загострилися до краю. Антиукраїнська політика польських правлячих кіл викликала загальне незадоволення усіх верств українського суспільства. Це привело до великого повстання 1648 р., яке невдовзі переросло в **Національно-визвольну революцію українського народу 1648—1676 рр.**

Найголовніші причини національно-визвольних змагань українців проти польсько-шляхетського режиму в Україні такі.

По-перше, зростання експлуатації українського селянства внаслідок стрімкого поширення фільварково-панщинної системи господарства, особливо в південних і східних регіонах України. Сучасник зазначав: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святими і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, порослят, меду, усіляких плодів, — а щотри роки — й третього

волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері...”

Справжнім лихом для українського народу були орендарі, як правило, євреї, що “обліпили” своїми шинками всі села й міста. Особливо нещадної експлуатації зазнавало українське селянство, передусім бідніше, яке вони безжально споювали і обдирали, перетворюючи в деморалізовану, безземельну масу. Московський посол Кунаков, аналізуючи причини повстання 1648 р., у своєму донесенні урядові серед іншого зазначав: “Крім того, була черкасам (*українцям*. — *Авт.*) руїна від жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів. Ті жиди черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий черкашенин викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, — жиди чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу”.

По-друге, посилення національно-релігійного гноблення українського народу. Польські магнати, особливо після Берестейської унії, силою насаджували в Україні католицизм і уніатство, утискували православних і їхню віру, захоплювали й руйнували церкви та монастирі, проводили дискримінаційну політику у сфері мови, освіти, культури. Православних українців послідовно усували від участі в міському самоуправлінні, їм чинили постійні перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. В умовах загострення національно-визвольної боротьби польські коральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток, винищуючи українців тільки тому, що вони були українцями.

По-третє, “Ординація Війська Запорізького реєстрового” 1638 р., прийнята після поразки козацько-селянського повстання, у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав, а в перспективі — на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Реєстрове військо втратило давнє самоврядування: на його чолі мав стояти не виборний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти, і для їх охорони служила прибічна гвардія з найманців. Реєстр було зменшено до 6000 осіб, а решта мала повернутися в підданство до своїх панів. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок заміж за козаків. На Запоріжжя можна було переходити лише за окремим дозволом. Так козацчина дійшла до критичного моменту — бути чи не бути.

Головною рушійною та керівною силою революції виступило козацтво. Активну участь у боротьбі взяли селянство, міське населення, значна частина української шляхти й православного духовенства. Очолив визвольну

боротьбу українського народу Богдан Хмельницький (1595—1657), якого козаки на початку 1648 р. обрали гетьманом.

У процесі Національно-визвольної революції відбулися величезні зміни у соціально-економічному житті України. Внаслідок селянських повстань і воєнних успіхів Війська Запорізького магнати і значна частина шляхти були змушені залишити Наддніпрянщину. Разом з ними відступав також державний апарат шляхетської Польщі. У 1652 р. Правобережжя та Лівобережжя остаточно було звільнено від польських панів. На території, підлеглій Війську Запорізькому, було ліквідовано велике і середнє землеволодіння короля, магнатів, шляхти, орендарів, католицької церкви, а їхні землі, робоча худоба, реманент перейшли в користування нових власників: козацької старшини, козаків, селян, міщан, державної адміністрації. На зміну великому феодальному землеволодінню приходять дрібне, вільне землеволодіння фермерського типу, яке домінувало у козацько-гетьманській період. Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях розпоряджалися нею полковники і сотники.

Показовою стала займанщина з боку козаків і селян покинутих польськими землевласниками земель. Середня козацька та селянська власність збільшилася, значно перевищивши передвоєнну норму (четверть лану). Найбільше зросли господарства заможних козаків та селян, які володіли господарським реманентом, худобою тощо. Такі можливості насамперед мала сільська старшина (отаман, осавул, писар, хорунжий, вїйт та ін.).

Характерним наслідком революції було зростання чисельності козацтва і перетворення його на окремих привілейований стан. Козаки підлягали виключно юрисдикції гетьмана і старшини, їхнім основним обов'язком була військова служба. Вони дістали право на вільне проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами, на утворення місцевого громадського самоврядування, зберегли традиційний козацький суд, були звільнені від податків.

Селяни в ході революції добилися особистої свободи, права змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Хоча селянське землеволодіння на відміну від козацького ґрунтувалося не на юридичній основі, а на звичаєвому праві, однак селяни фактично вважали землю своєю з повним правом розпоряджатися і передавати у спадок, купувати, продавати. Вони, сплачуючи визначені гетьманською владою податки і виконуючи повинності на утримання війська та адміністративного апарату, самовільно користувалися полями, лісами, луками, сіножатями, річками, озерами, обробляли землю без регламентації держави і вільно користувалися результатами праці. Обов'язки селян, що жили на приватних і рангових землях, визначалися у формі “звиклоє послушення”. Селянство поділялося на “пашенних”, які обробляли землю власною робочою худобою, і “бобилів”, що не мали робочої худоби. “Бобилів” було менше 20 %. За свідченнями очевидців та багатьох джерел, українське козацьке село відзначалося можливістю і добробутом населення.

Козацька старшина перед 1648 р. володіла в основному хуторами, невеликою кількістю орної землі та сіножатями, лісами, ставами, іншими угіддями. Ці землі заможні козаки здобували займанщиною неосвоєних ґрунтів або купівлею, збільшували їх, розорюючи “дикі поля”, вирубуючи ліси і засновуючи нові хутори. Національно-визвольна революція створила сприятливі умови для ведення великого господарства. Обіймаючи вищі військово-адміністративні посади, козацька старшина розпоряджалася величезним майном, яке залишили польська шляхта і магнати. **Старшинське землеволодіння** зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв. Гетьманські надання земель були не вельми щедрими. Саме тому, на думку деяких істориків, козацька старшина зверталася за землею до царя, минаючи гетьмана, що згодом спричинило негативні для України наслідки. Старшинські володіння охоплювали передусім Чернігівщину і Київщину.

На роль, яку відігравала старшина в усьому феодальному землеволодінні, вказує кількісне порівняння гетьманських і полковницьких надань окремим групам власників: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта — майже 50, старшина — близько 20.

Під час революції деякі монастирі були зруйновані, але вони першими повернули свою земельну власність. Гетьман Б. Хмельницький ревно захищав православні монастирі, видав щодо них низку універсалів, пам’ятаючи їхні заслуги перед православною вірою та Україною. 16 універсалів одержав Густинський монастир у Лівобережній Україні. Універсали захищали монастир від сваволі козаків та селян, обороняли його маєтки, дарували села, млини тощо. Це ж стосується Михайлівського Золотоверхого, Печерського, Межигірського, Видубицького та інших монастирів. Величезними маєтностями володіло світське духовенство. Одним із найбільших землевласників була Київська митрополія. Це означало, що **монастирське землеволодіння** продовжувало існувати на феодальній основі, використовуючи працю залежних селян. Воно становило прецедент для відновлення феодальної земельної власності.

В Україні залишилася значна кількість української православної шляхти, яка в Речі Посполитій зазнавала утисків і переслідувань з боку польських магнатів та адміністрації. Ця шляхта взяла участь у Національно-визвольній революції і розбудові української державності. Є дані, що у складі козацько-селянського війська було 6 тис. українських шляхтичів. Б. Хмельницький видавав шляхтичам оборонні універсали. Деякі з них стали козацькими отаманами, сотниками, полковниками. Шляхта володіла значними земельними наділами, які поступово збільшувалися. Юридичною основою для **шляхетського землеволодіння** були гетьманські універсали та пізніші договори гетьманів України з московськими царями. Магнатсько-шляхетське землеволодіння збереглося на території західноукраїнських земель.

У цілому варто зазначити, що Національно-визвольна революція внесла кардинальні зміни в аграрні відносини. Було ліквідовано велике магнатське

землеволодіння на більшій території сучасної України, знищено панщину. Оформилася і домінувала індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю. Було створено умови для прискороного розвитку аграрних відносин. Проте, як згодом з'ясувалося, у складі феодально-кріпосницької Російської імперії економічний розвиток Української держави був позбавлений цих перспектив.

Економічною основою розвитку українських земель традиційно залишалося сільське господарство, а його провідною галуззю — зернове землеробство. Прискореними темпами розвивалося сільське господарство Гетьманщини, Слобожанщини й Запоріжжя, причому в старшинських і монастирських маєтностях воно базувалося на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків, як до революції. Високопродуктивна праця найманих працівників, порівняно досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели панські господарства на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва. Багато зерна вирощувалося в господарствах гетьманів, полковників, шляхти й монастирів. Більшість його в чистому або переробленому вигляді надходила на внутрішній і зовнішній ринки.

Розширювалися посіви під технічні культури, особливо коноплі. Значні зміни спостерігалися в садівництві та городництві, що поступово набували товарного характеру.

Важливе місце в господарському житті займало тваринництво. Великі тваринницькі ферми виходили за межі звичного феодального господарства, оскільки базувались на використанні переважно найманої робочої сили. Розвинуте тваринництво України відіграло важливу роль у становленні суконних мануфактур і нагромадженні багатства в руках підприємливих старшини, шляхти, заможних козаків і селян.

Зміни у поземельних відносинах настали, коли Гетьманщина і Слобідська Україна остаточно ввійшли до складу Російської імперії, а їх автономію було ліквідовано.

У другій половині XVII і особливо у XVIII ст. зростало старшинське землеволодіння, що мало дві форми: приватну (*спадкову*) і рангову (*тимчасову*). Цьому сприяла політика гетьманського уряду і російських царів. Великими землевласниками були миргородські, чернігівські, ніжинські полковники, посади яких ставали спадковими. Чималі маєтності були у родин Кочубеїв, Золотаренків, Маркевичів та ін. Згодом відмінність між спадковим і тимчасовим землеволодінням зникла. Гетьмани України (І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський) також володіли величезними земельними площами і маєтками.

Із занепадом автономії в Україні збільшується російська дворянська земельна власність. Уже у другій половині XVII ст. на Слобожанщині поселяються російські дворяни, духовенство та ін. Після Полтавської катастрофи 1709 р. маєтності російських вельмож в Україні збільшуються. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії та “Правління гетьманського уряду”. З ліквідацією Гетьманату значні рангові володіння пе-

рейшли до рук російських можновладців. Після зруйнування Запорізької Січі її землі були передані російським дворянам. Ще раніше почалася, а після ліквідації Запорізької Січі посилилася колонізація півдня України іноземцями: греками, татарами, сербами, болгарами. Найбільшим був вплив німецьких колоністів.

Становище селянства України поступово погіршувалося. Фактично за 100 років майже всі лівобережні селяни втратили земельні багатства, здобуті в ході Національно-визвольної революції. У 80-х роках XVIII ст. було повторно введено кріпосне право. Вчорашні козаки переводилися, як правило, у ранг державних селян. Козацька старшина отримувала або викупувала дворянські звання та привілеї, поступово втрачала національний український характер.

Отже, земельні відносини другої половини XVII — XVIII ст. розвивалися під визначальним впливом економіки Росії. Знищувалось землеволодіння селян, вони перетворювалися на кріпаків. Козацька старшина добилася зрівняння з російським дворянством і поступово денаціоналізувалася. На думку історика М. Брайчевського, приєднання України до Росії зумовило “реставрацію феодалізму, причому в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіатській формі”.

Аграрний розвиток західних і правобережних українських земель у XVII—XVIII ст. характеризувався зростанням і зміцненням феодальної власності на землю, її концентрацією в руках магнатів. Господарство розвивалося на основі фільварково-панщинної системи, що на початок 60-х років XVIII ст. поширилося по всій території. У західноукраїнських і правобережних північно-західних землях продовжувала панувати відробіткова рента. У північно-східних районах Правобережної України еволюція йшла від особистої свободи селян до слобід (селяни, які створювали свої господарства на вільних землях, на 4—6 років звільнялися від повинностей), грошової, відробіткової ренти, що свідчило про повторне закріпачення.

3.2.2. Мануфактурний період української промисловості

Національно-визвольна революція справила значний вплив і на розвиток української промисловості. Склалися сприятливі умови для розвитку міст тих українських земель, що були визволені від польсько-шляхетського володарювання. На великі промислово-торговельні центри перетворювалися Київ, Ніжин, Переяслав, Прилуки, Миргород, Лубни, Чернігів, Полтава, Стародуб, Новгород-Сіверський. Найбільші міста розвивалися за магдебурзьким правом. Воно гарантувало незалежність міст від старшинських органів влади й закріплювало особливі права купецтва та міщанства. Всього на Лівобережній Україні в XVII ст. налічувалося понад 100 міст і містечок, у середині XVIII ст. — 200. З освоєнням південних земель були засновані міста Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ),

Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Севастополь, Одеса. На основі поселень українських переселенців виникали міста Слобідської України.

Правобережні й західноукраїнські міста після значних руйнувань під час воєнних дій другої половини XVII — початку XVIII ст. відроджувалися повільно.

Ремесло на Лівобережжі та Слобожанщині розвивалося в межах цехової системи з її суворою регламентацією виробничих процесів. Але Національно-визвольна революція послабила, а то й скасувала різні, у тому числі й цехові, заборони та обмеження. Нехтуючи ними, окремі ткачі, чоботарі й інші майстри дедалі частіше прислужувалися у своїх майстернях працюю вільних наймитів. Вони застосовували нові прийоми та інструменти у своїй роботі. Ремесло поступово перетворювалося на свою вищу форму — дрібно-товарне виробництво.

Мануфактурний період промисловості в Україні датується по-різному. Початкові форми мануфактури, на думку більшості істориків, виникли ще в першій половині XVI ст.

Мануфактури були відносно великими підприємствами, на яких частково застосовувалася механізована праця, хоча ручна праця все ж домінувала. На мануфактурах існував поділ праці, використовувалася наймана праця. Мануфактурне виробництво мало в основному товарний і ринковий характер. З виникненням мануфактур укрупнювалося виробництво.

Збереження кріпосництва на західноукраїнських і правобережних землях після Національно-визвольної революції, його поступове утвердження на Лівобережжі та Слобожанщині створювало умови для дальшого розвитку виробництва на основі примусової праці селян у феодалних (вотчинних) і посесійних мануфактурах. Останні утворювалися як казенні, а потім передавалися в посесію (*умовне спадкове користування*) приватним особам або одразу виникали як посесійні. На них працювали приписані державні селяни або куплені спеціально для роботи на підприємствах. Частина поміщицьких мануфактур передавалася в оренду.

Основою появи мануфактур були селянські та міські промисли і ремесла. Саме сільські та міські промисли, де не було цехових обмежень, виявилися найпридатнішими для технічних нововведень, нових форм організації виробництва і праці. Технічною передумовою для створення мануфактур було широке використання водяного колеса, що забезпечувало перехід від дрібного ручного виробництва до великого механізованого. Водяні млини механізували виробничі процеси не лише у борошномельній галузі промисловості, а й використовувались у текстильній, деревообробній, металообробній та інших галузях. Найкраще розвивалися борошномельні мануфактури, яким служили не лише водяні, а й вітряні млини. У 1640 р. в маєтках Яреми Вишневецького було 476 млинів. У Гетьманській державі на будівництво та використання млинів видавалися спеціальні універсали, а їхніми власниками чи орендарями були шляхта, старшина, козаки та селяни.

Успішно розвивалося гуральництво, броварництво та медоваріння, які мали добру сировинну базу в Україні й приносили великі прибутки своїм власникам. Гуральні та пивоварні були в кожному фільварку, маєтку, у кожному українському селі.

Розвивалося металургійне виробництво, найпоширенішою формою якою була рудня. Рудні склалися з млина, димарні, де з руди плавилася залізо, і кузні. У кінці XVIII ст. з'явилися перші доменні мануфактури, на яких спочатку виплавляли чавун, а потім сталь.

У першій половині XVI ст. в Україні почали виробляти папір. Найбільше папірень було у Східній Галичині, основним центром українського паперового виробництва вона залишалася впродовж XVII—XVIII ст. Папірні були в основному власністю поміщиків, монастирів і козацької старшини. У XVI ст. здобутки у паперовій промисловості України дозволили відкрити добу книгодрукування, яке також здійснювалося у друкарнях мануфактурного типу.

У Слобідській та Лівобережній Україні успішно розвивалося селітряне виробництво, зосереджене в басейнах рік Псла, Ворскли, Орелі, нижнього Дніпра та Бугу, в районі Чугуєва та Путивля. Ще до Хмельниччини в Україні існувало 20 селітроварень, які були монополією держави. Наприкінці XVIII ст. лише на Слобожанщині було 500 селітряних мануфактур.

В Україні у XVI—XVIII ст. існувало багато інших видів мануфактур. Серед них успішно розвивалися гути (виробництво скла), буди (виробництво поташу), солеварні, порохонні. До мануфактур належали підприємства з виробництва гармат і дзвонів, карбування монет, текстильні, суднобудівні та інші підприємства.

У другій половині XVIII ст. в Україні було майже 40 централізованих мануфактур, які виникли в текстильній галузі й які можна вважати зародками великого капіталістичного виробництва. Їх виникнення було тісно пов'язане з військово-господарськими потребами держави. Подібні мануфактури з'явилися в інших галузях промисловості. У цілому XVIII ст. — період розквіту мануфактурного виробництва в Україні.

3.2.3. Внутрішня і зовнішня торгівля. Формування українського національного ринку

З розвитком товарного виробництва в Україні активізувалася торгівля, зміцнювалися економічні зв'язки між населеними пунктами, регіонами і країнами. Зросла кількість торгів і базарів та днів їх проведення. На кінець XVIII ст. на території Східної Галичини і Північної Буковини їх діяло щорічно майже 5000, на території Лівобережної України — 8680, Слобожанщини — близько 2000. Сфера економічного впливу міст і містечок поширювалася, втягуючи в товарно-грошові відносини й віддалені села та ху-

тори. Основними товарами на них була продукція переважно місцевих ремісників і селян.

Значно ширший асортимент товарів надходив на ярмарки. Їхня кількість і тривалість також збільшилися. Якщо в 1666 р. на Лівобережжі діяло 76 ярмарків, то в кінці XVII ст. — 390, у Слобожанщині — 271, у Галичині й Буковині — близько 120, у Закарпатті — понад 70. У Правобережній Україні в першій третині XVIII ст. виникло 16 ярмарків, у 40—60-ті роки — 42. Великі ярмарки збирались на Слобожанщині, Правобережній Україні, Закарпатті. Вони проводилися таким чином, що торгівля велася майже безперервно. Переїжджаючи з одного ярмарку на інший, торговці могли місяцями не бути вдома. Розвиток торгівлі гальмували зловживання властей, високі мита й митні кордони.

Значну роль відігравали контракткові ярмарки у Львові та Києві, що збиралися щорічно. У Львові такі ярмарки перетворилися на біржі, де купували, продавали, закладали, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні угоди, надавали позики. Кількість учасників становила 4000 осіб. На Хрещенський контрактний ярмарок у Києві, що був відкритий у 1797 р. замість ярмарку в Дубні на Волині, приїжджало 5000 осіб.

Винятково важлива роль належала торгівлі в економічному зближенні українських земель. Незважаючи на міждержавні кордони, торгівля між Слобожанщиною, Лівобережжям, Північним Причорномор'ям, Правобережною і Західною Україною ніколи не припинялася. На ярмарки до Кременчука прибували купці як з близьких, так і віддалених місць, зокрема з Катеринослава, Могилева, Пінська. Широко були представлені регіони на торгах у Києві. Жоден київський ярмарок не відбувався без слобідських, південних, кримських, подільських, волинських, західноукраїнських та іноземних купців.

Купці з правобережних і західноукраїнських міст торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Стародуба, Харкова, Сум та інших міст вином, бакалійними товарами, селянськими ремісничими виробами (кожухами, свитами, полотном), дьогтем. Лівобережна Україна була основним постачальником зерна на правобережний ринок. Активною була торгівля Правобережної України з Запоріжжям: звідти везли сіль, рибу, зброю, чоботи, а купували коней, волів. Із Закарпаття через Львів надходили товари з Угорщини та інших європейських країн. З Північної Буковини в інші українські землі гнали худобу, вивозили хутро, вино, мед, віск, горіхи, фрукти. Основними предметами ввозу були вироби ремесел і промислів, залізо. Регулярними були торгові зв'язки Придніпров'я та Слобожанщини з Північним Причорномор'ям і Кримом.

Розвивалася також постійна торгівля, яку вели через стаціонарні заклади — крамниці, магазини, рундуки, склади, корчми, шинки, ятки (ларки). З кінця XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилася аукціонна торгівля. Продавали і купували землі, маєтки, будинки, хатне майно, худобу, право на відкуп і оренду прибутків міста.

Торгівлею займалися різні прошарки населення. Але найбільше, звичайно, купецтво, кількість якого незмінно зростала. Якщо купці займалися перепродажем товарів і притому в значних масштабах, то торговці часто торгували своїми виробами, причому в незначній кількості. Як правило, більшість із них спеціалізувалася на продажу певних товарів. Окрему групу торговців становило чумацтво — торгово-візницький промисел, який переважно спеціалізувався на перевезенні солі та риби. Зародившись у попередній час, воно в XVIII ст. переживало піднесення. Валки чумаків досягали 100 і більше возів.

З розвитком торгівлі пошвидко зникли старі й з'явилися нові торгові шляхи. Більшість їх перетиналися в Києві. Тут сходилися і звідси розходилися дороги, що зв'язували північні та південні, східні та західні українські землі. Через Київ велася транзитна торгівля з країнами Західної Європи та Близького Сходу. Густа мережа старих і нових шляхів зв'язувала між собою міста і села, українські землі й створювала необхідні умови для дальшого розвитку торгівлі.

Отже, упродовж XVII—XVIII ст. в Україні відбувалося формування і становлення національного ринку. Незважаючи на те, що українські землі перебували у складі різних держав, торгівля, обмін між різними поселеннями і регіонами поступово зростали. Економічні зв'язки сприяли нівелюванню місцевих особливостей людей у побуті, матеріальній і духовній культурі та мові, кристалізації рис, властивих для більшості українського народу.

Розвиток торгівлі в XVII—XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування грошової системи. Для тогочасного грошового обігу характерним був біметалізм — використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу. Тривалий час в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські денарії, півгрошові монети, срібні талари, угорські золоті дукати та ін. Із середини XVII ст. на території Української козацької держави поширилися російські срібні й у незначній кількості мідні монети.

Протягом XVIII ст. проводилися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської імперії, у тому числі Лівобережної України. Випускалися мідні, срібні та золоті монети. У 1769 р. російський уряд почав випускати асигнації (*паперові гроші*). Російські гроші протягом XVIII ст. поширилися на українські землі, витіснивши з обігу польсько-литовську монету. Відбулося об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему.

Значні зміни у XVII—XVIII ст. на українських землях відбулися у фінансово-податковій системі. В Українській козацькій державі фінанси підпорядковувалися гетьману, вони були невіддільні від його приватного господарства.

Головним джерелом прибутків військового скарбу були загальні податки з населення Української козацької держави. Зокрема стягували: подимне (або побір) — постійний податок від хати, дворів, землі; стацію — надзви-

чайний податок, який ішов переважно на утримання війська. Розміри податків становили від 1 до 12 золотих. Інколи їх сплачували зерном. Податки сплачували в основному селяни і міщани. Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався показенщиною, сплачували й козаки.

Значні доходи козацька держава одержувала також від торгівлі — за рахунок ряду внутрішніх торгових зборів і мита та сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті. В умовах становлення та зміцнення Української держави вони здавалися в оренду.

У міру посилення політичної залежності України від імперського центру, збільшувалася і її фінансова залежність. Російські монархи проводили політику, спрямовану на руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в російську колонію. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею за кордоном. У 1719 р. Петро I заборонив своїм указом експорт на Захід будь-якого товару з України. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою визначались торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. Отже, фактично була скасована вільна українська торгівля.

Українську економіку дуже підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. осіб), які утримувалися здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя у царську скарбницю 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб, 1723 р. — 85,9 тис., а вже 1724 — 241,3 тис. крб. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було також збування на території українських земель “лихих” мідних грошей, щоб срібні й золоті залишались, по можливості, в обігу в Росії і зосереджувалися у державній скарбниці.

Останню спробу відстояти фінансову автономію України зробив гетьман К. Розумовський, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав надавати точні відомості про прибутки та видатки українського скарбу. Зі скасуванням в Україні в 1764 р. гетьманства фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою Російської імперії.

3.2.4. Господарство Запорізької Січі

Значну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену в кінці XV ст. Воно успішно освоювало землі Передстепової України, південного Поділля, Слобожанщини,

Північного Причорномор'я і Приазов'я. У середині XVI ст. за порогами Дніпра було зосереджено багато українських козаків. Визначну роль у їх згуртуванні відіграла Запорізька Січ, що виникла на Нижньому Подніпров'ї в середині XVI ст. Її можна визначити як самоврядну військово-політичну організацію народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною господарською системою, яка ґрунтувалася на засадах особистої свободи козаків, демократії, самоуправління, федералізму та економічного лібералізму.

Економічна система запорізького козацтва складалася з двох секторів: січового й індивідуального. У свою чергу **січове господарство** поділялося на загальносічове та курінне. На цьому рівні переважали ті форми господарської діяльності, які потребували спільних зусиль артільної роботи. Ядром соціальної організації Січі був курінь, де й минало все козацьке життя. Як самостійна економічна одиниця кожний курінь мав майно і доходи, якими Кіш як центральний запорізький уряд не розпоряджався. Саме між куренями Кіш жеребкуванням переділяв щорічно найбільш прибуткові угіддя — рибні лови, пасовища та сіножаті. Кіш утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець і торгував ними із сусідами: Польщею, Гетьманщиною, Росією.

Запоріжжя ще не знало приватної власності. Проте, вкладаючи в господарство свої гроші й працю, окремі господарі природно прагнули змінити умовний титул власності на безумовний. У Вольностях Війська Запорізького відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозацької власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність.

Індивідуально-трудовою діяльністю на приватному рівні запорожці займалися в паланках — адміністративно-територіальних округах на землях Вольностей запорізьких козаків (у межах теперішніх Запорізької, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської і Кіровоградської областей).

Природні й соціальні умови визначили організаційну форму запорізького господарювання в степу — зимівник (хутір). “Запорозькі козаки, — писав 1766 р. старшина В. Чернявський, — мають деякі поселення, що звуться зимівниками або хуторами, там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки і всяку економію, розводять сади і городи, роблять запаси сіна для худоби і засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках — рибу”. У кожному зимівнику було дві — три хати для людей і різні господарські будівлі. Усередині кожної хати була “кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл”.

Більшість зимівників було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках. У них жили сімейні запорожці, неодружені старшини, котрі покинули січову службу і разом зі своїм найближчим оточенням подалися у степ, селяни-втікачі, які рятувались від феодальних утисків, що

стримували їхню ініціативу та потяг до вільної діяльності. Тут не було кріпацтва, що панувало тоді в Речі Посполитій і Московській державі, а виробництво ґрунтувалося на власній та найманій праці.

Офіційно козаки-зимівчаки звалися сиднями, або гніздюками, і були підлеглим станом щодо Коша. Їх кликали на війну лише у виняткових випадках. Головним обов'язком гніздюків було забезпечення найнеобхіднішим, передусім продовольством, січових козаків. Тому вони обробляли землю, розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно на зиму, тримали пасіки, розводили сади, обробляли городи, полювали на звірів, ловили рибу і раків, добували сіль, вели дрібну торгівлю, утримували поштові станції тощо. Основна частина прибутків запорізьких зимівників доставлялася в Січ, решта залишалася на харчування самих виробників та їхніх родин.

Переважну частину зимівників становили невеликі напівнатуральні господарства, які належали бідним козакам. Великі зимівники, як правило, належали січовій старшині й багатим козакам і являли собою досить складне товарне господарство, де разом зі скотарством і конярством розвивалося й землеробство зі значними посівами зернових, а також допоміжні господарські галузі: бджільництво, рибальство, млинарство тощо. Працювали тут наймані працівники, число яких сягало кількох десятків, під керівництвом господаря або управителя, що також був найманою особою.

Землі Вольностей Війська Запорізького славилися своєю родючістю. Проте землеробство в економіці Запоріжжя довго відіграло другорядну роль. Значною мірою це пояснювалося тим, що запорожці, провадячи майже безупинні війни з ворогами, мали обмежені можливості для землеробства, яке було трудомістким і потребувало постійного догляду. З іншого боку, степове землеробство надто залежало від примх погоди: у дощове літо рослинність досягала тут неймовірних розмірів, урожай був гідний подиву; у спекотне й сухе літо рослинність гинула, неврожай призводив до страшного лиха. Відповідно, козацтво, прагнучи до мінімуму звести господарський ризик, займалося тими видами діяльності, які менше залежали від стихії.

Значно важливішою галуззю січового господарства порівняно із землеробством було скотарство (*окремі дослідники вважають, що воно приносило у 5 разів більший дохід, ніж землеробство*). Розлогі запорізькі степи, укриті влітку високою, соковитою і густою травою, вже одним своїм виглядом спонукали козаків до такого заняття. Найбільше запорожці розводили коней, які славилися по всій Європі й, відповідно, користувалися великим попитом. Важливе місце у козацькому господарстві належало розведенню у степах рогатої худоби та овець. У зимівниках вирощували також волів, свиней, птицю.

Істного розвитку на Запоріжжі набуло ремесло і промисли. На Січі та в зимівниках працювали різні майстри, у тому числі й з виробництва холодної зброї, куль, ядер. У середині 1670-х років тільки на Січі перебувало не менше 100 ковалів, котрі виробляли різні залізні речі. Запоріжжя славило-

ся своїми майстрами кораблебудування. На Дніпрі розміщувалися корабельні верфі, де запорожці будували річковий і морський флоти. Хоч за розмірами суден Чорноморський козацький флот поступався турецькому, але створював йому найсильнішу конкуренцію на Чорному морі.

Заняття промислами на Запоріжжі вважалося привілеєм козаків. Серед промислів важливу роль в економіці краю відігравали рибальство, видобуток солі, мисливство, бджільництво. Найрозвинутішим було рибальство, яке не лише давало козакам необхідний і найуживаніший харчовий продукт — рибу, а й було джерелом багатства для всього війська.

Здавна відомою в запорізькому краї була торгівля, як внутрішня, так і зовнішня. Внутрішня торгівля залишалася переважно дрібною, обмежуючись продуктами харчування й предметами побутового вжитку. Попит на ці товари головним чином забезпечували місцеве виробництво і кустарні ремесла.

Велике значення для Запоріжжя мала зовнішня торгівля. Вона велася з Польщею, Литвою, згодом Річчю Посполитою, Туреччиною, Кримом, з другої половини XVII ст. значно розширилася торгівля з Московією. На Січ завозили предмети найпершої необхідності в козацькому житті: хліб, тютюн, горілку, порох та інші бойові припаси, а також тканини, готовий одяг тощо. Вивозили сіль, рибу, худобу, хутра.

На самій Січі, як правило, торгували на Крамному базарі в передмісті. Там знаходилося безліч “торгових будок”, лавок, крамничок, яток, шинків, в яких і йшла жвава торгівля як місцевими, так і привізними товарами. Крім Січі, різноманітна торгівля велася й у паланкових поселеннях, де також були базари, шинки, крамнички, заїжджі двори, стояли цілі торгові ряди.

Важливою складовою господарського життя Запорізької Січі були її фінансові ресурси. Вони формувалися з комбінації податків, які стягувалися через ціни на товари, а також з доходів від промислів, мита за перевезення й транзитну торгівлю, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій (*монопольного права Коша розподіляти між куренями рибні та звірині лови, ліси й сіножаті при виключенні конкуренції з боку сторонніх*), судових штрафів. Значну роль також відігравали військова здобич, грошове і хлібне жалування правителів Речі Посполитої, а згодом Московії тощо. У валюті початку 1990-х років січовий бюджет оцінюється в 10—12 млн дол. США.

Запорізька Січ не мала власної банківської та грошової систем. В обігу перебували гроші різних країн. На Запоріжжі здійснювалися досить значні кредитні операції й продаж цінностей з відстрочкою платежів. Серед старшини і заможних козаків було чимало лихварів, тодішніх банкірів.

Успішний розвиток передових форм господарювання та соціальних відносин у Вольностях Війська Запорізького з кожним роком викликав усе більше роздратування Росії. По-перше, царизм не міг не розуміти, що Січ, яка здавна була символом свободи і незалежності, й надалі залишатиметься

гальванізатором антифеодальних виступів українського селянства. По-друге, його не могло не турбувати зростання економічного потенціалу Запоріжжя: збільшення кількості населення, а основне — великі потенційні можливості козацьких господарств фермерського типу, що, по суті, були викликом кріпосницькій політиці імперії. По-третє, царат не влаштувала форма внутрішнього устрою Запорізької Січі, що ґрунтувався на демократичних, республіканських традиціях, явно суперечачи загальноімперським нормам і порядкам. Власне, сукупність цих трьох факторів і призвела до ліквідації Січі в 1775 р.

Зі зруйнуванням Запорізької Січі впала остання твердиня українських традицій, української державності. Господарський і взагалі державний устрій Січі складався в процесі самостійного розвитку українського суспільства і ніс у собі колорит епохи, передавав характер життєдіяльного українського народу — працелюба, промисловця, воїна-колонізатора степової країни. Господарські осілости запорожців започаткували майбутні села і навіть великі міста. Наприклад, Катеринослав (*Дніпропетровськ*) виріс на місці запорізького поселення Половиці, Запоріжжя сформувалося навколо знаменитого острова Хортиці. Подібне історичне походження мають Нікополь, Кривий Ріг, Олександрія та багато інших міст.

Отже, у результаті Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшій частині території України були створені сприятливі передумови для генезису індустріального суспільства, розвитку мануфактурного виробництва і формування ринку найманої праці, становлення фермерського господарства та національного ринку. Однак на заваді реалізації згаданих можливостей стали Московська держава і Річ Посполита, які спрямували свої зусилля на ліквідацію Української держави, перетворення її на колонію.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть економічні причини і наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Дайте визначення мануфактури, її типів. Якими були особливості мануфактурного періоду розвитку промисловості країн Західної Європи?
3. Обґрунтуйте положення про те, що зародження індустріального суспільства в країнах Західної Європи почалося у XVI ст.
4. Якими були наслідки аграрного перевороту в Англії?
5. Розкрийте значення буржуазних революцій XVI—XVIII ст. для становлення індустріального суспільства.
6. Як відбувався процес формування і розвитку внутрішніх національних і світового ринків?
7. Охарактеризуйте економічну систему Запорізької Січі.

8. Охарактеризуйте процес первісного нагромадження капіталу, його джерела, шляхи та результати.

9. Якими були соціально-економічні завоювання українського народу в ході Національно-визвольної революції середини XVII ст.?

10. Проаналізуйте зміни, що відбулися в земельних відносинах Української гетьманської держави та Слобідської України впродовж другої половини XVII—XVIII ст. Як змінилося правове становище селян?

11. Опишіть форми землеволодіння на західноукраїнських та правобережних землях. Назвіть особливості селянського землеволодіння.

12. Які фактори сприяли формуванню українського національного ринку в XVII—XVIII ст.?

Розділ 4

ЕКОНОМІКА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ

4.1. ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ

Промисловий переворот — це перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та пролетаріат, тобто люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодальною).

Промисловий переворот — це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості в кожній окремо взятій країні.

4.1.1. Промисловий переворот в Англії: передумови, перебіг, наслідки

Батьківщиною першого промислового перевороту була Англія — в останній третині XVIII — першій половині XIX ст. Соціально-економічні передумови для його здійснення визріли в цій країні в середині XVIII ст. Важливим чинником промислового перевороту стала буржуазна революція середини XVII ст., яка ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства.

Цьому сприяв і аграрний переворот XVI—XVIII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Поширилася сівозмінна система, травосіяння. Широко застосовували машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

До другої половини XVIII ст. в Англії завершилося формування нації — важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу. У той самий час у країні відбулося становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому.

Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії істотною мірою визначалися безоглядним пограбуванням колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася на найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, зумовлені пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість, забезпечували застосування винаходів, їх швидке поширення. До цього додавалася високоприбуткова работоргівля, центром якої був Брістоль. Вона, як правило, здійснювалася в рамках так званої трикутної торгівлі: англійські кораблі направлялися в Африку з різноманітним “ширвжитком” і дешевими тканинами, звідти вивозили рабів у Вест-Індію, а там закуповували цукор, бавовну, патоку тощо.

Ще одною важливою зовнішньоекономічною передумовою був постійний попит в Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, який забезпечував ринок збуту таким товаром і теж сприяв здійсненню промислового перевороту. Не останню роль у цьому відіграла і політика протекціонізму та меркантилізму, яку проводив англійський уряд.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту були географічне розташування та природно-економічні умови Великої Британії — водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди і вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Важливим фактором, який передумав промислового перевороту та відбувався в ході його розвитку, був технічний прогрес. Він почався в текстильній, поширився в металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті.

Галуззю, в якій найшвидше склалися умови для запровадження машин, було виробництво тканин, передусім бавовняних, які потіснили дороге сукно. У 1733 р. механік Джон Кей удосконалив ткацький верстат “летючим човником”, який, рухаючись за допомогою важелів, а не руки ткача, збільшив продуктивність праці у два рази. Винахідник — ткач Джеймс Гаргрівс у 1765 р. винайшов механічну прядку “дженні”, на якій можна було пра-

цювати з 16—18 веретенами. У 1767 р. Томас Хайс, застосовуючи витяжні валики, створив прядильний верстат (ватермашину), який приводився в рух за допомогою води. Важливе значення мала створена 1779 р. Самюелем Кромптоном “мюль-машина”, яка поєднала переваги і принципи роботи прядки “Джені” та ватермашини, даючи тонку і міцну бавовняну пряжу, що конкурувала з індійською. Вона поширилася у виробництві й стала технічною основою механізованого прядіння.

Після створення “мюль-машини” ткацтво певний час відставало від механізованого прядіння. Але ця невідповідність була ліквідована в 1785 р., коли сільський священник і водночас аматор-годинникар Едмунд Картрайт винайшов механічний ткацький верстат. Він заміняв роботу 40 ткачів. У 1787 р. Картрайт заснував першу механічну ткацьку фабрику з 20 верстатами.

Значні технічні зміни відбувалися в металургії, оскільки для розвитку англійської промисловості потрібно було все більше металу. У мануфактурний період доменне виробництво базувалося на використанні деревного вугілля. Збільшення виплавляння чавуну призвело до швидкого знищення лісів. “Паливний голод”, який настав в Англії, Франції та інших країнах, породив прагнення знайти заміну деревному вугіллю. Ця думка неодноразово висловлювалася в Англії ще в XVII ст. Уряд навіть видавав спеціальні ухвали, в яких закликав винахідників вирішити проблему застосування мінерального палива в металургії. У 1735 р. англійський інженер-металург Авраам Дербі розв’язав проблему застосування мінерального палива в доменному виробництві. Для отримання високоякісного чавуну без використання деревного вугілля він під час плавки додавав до залізної руди кам’яне вугілля і негашене вапно.

У 1784 р. Генрі Корт отримав патент на печі для пудлінгування заліза (переробка чавуну в ковке залізо), застосувавши високу димову трубу для збільшення тяги в печі й таким чином обійшовшись без дуття. Для кращого видалення шлаків із металу він також впровадив прокат криць на вальцях, що збільшили продуктивність праці в металургії в 15 разів.

Епохальне значення для промислового розвитку мав винахід шотландського механіка, лаборанта Глазгівського університету Джеймса Ватта, який у 1769 р. створив першу парову машину. У 1784 р. він удосконалив її в універсальну машину подвійної дії (корисна робота здійснювалася при русі поршня в обох напрямках, оскільки пара, розширюючись, тиснула то на один, то на другий бік поршня). З того часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості, зокрема її використання в бавовняному виробництві привело до збільшення випуску тканин утричі.

Винахід парової машини дав змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідував залежність від водяного двигуна, відкрив для промисловості нові регіони країни. Невдовзі, після відкриття заводу парових машин (неподалік Бірмінгема), парові машини почали застосовуватися

у різних галузях промисловості. На початку XIX ст. у Великій Британії працювало 320 парових машин Дж. Ватта, їх кількість та потужність постійно зростала (якщо до середини століття потужність парових машин у країні зросла більше ніж у 120 разів, то до 1870 р. — у 800 разів).

Застосування парових машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості, зумовило появу нових досконаліших та швидкісніших транспортних засобів. У 1769 р. у Брюсселі французький військовий інженер Жозеф Кюньо продемонстрував комісії зменшену копію механічного коня, який тягатиме гармати і ніколи не матиме втоми. Самотужний віз, який будували п'ять років, мав паровий котел, під ним була топка, в якій горіло вугілля, і поруч велика корзина із запасом палива. “Вуатюр а фе” — вогняний віз мав середньою швидкістю ходу приблизно 4,5 км за годину і здатен був рухатися лише 12 хв, після чого в казан доливали воду. Комісію зацікавив “чайник”, який можна кип'ятити на ходу, не зупиняючи, і який мав велику тягову силу. Але після того як вогняний віз, що не мав гальм, внаслідок своєї масивності та примітивної конструкції управління на швидкості 3,5 км/год протаранив цегляну стіну, а паровий казан вибухнув “з гуркотом на весь Париж”, про винахід забули. І тільки в 40-х роках XIX ст. парові самоходи з'явилися спершу в Лондоні — вони розвозили пасажирів, потім у Франції, Німеччині, Італії. А в другій половині XIX ст. парові пасажирські омнібуси та вантажні тягачі стали важливим транспортним засобом у передових країнах світу.

У 1807 р. інженер і механік ірландець Роберт Фултон у США побудував перший пароплав, а вже 1811 р. виробництво пароплавів розгорнулося в Англії. У той самий час розпочалися експерименти на залізницях. Шотландський інженер і механік Річард Тревітік, першим прийшовши до ідеї застосування парових локомотивів на спеціально пристосованих рейкових шляхах, у 1803 р. сконструював декілька моделей парових візків. Продовжив його пошуки Джордж Стефенсон, який створив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини. У 1825 р. локомотив Стефенсона було випробувано на першій дослідній залізничній лінії Стоктон — Дарлінгтон, де він розвинув швидкість 20 миль/год. У 1830 р. була збудована залізниця, яка з'єднала Манчестер та Ліверпуль і мала комерційне значення. Будівництво залізниць, довжина яких лише з 1835 по 1850 р. зростає майже в 23 рази, викликало докорінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Поява високоякісних сортів заліза дала можливість виготовляти з нього більш досконалі інструменти. Основою металообробного виробництва став токарний верстат на чавунній станині з самохідним супортом, який в 1797 р. побудував англійський механік Генрі Модслі. Окрім згаданого, він зробив багато інших винаходів і удосконалень у різноманітних галузях техніки, зокрема діркопробивну машину для вироблення отворів в листах котельного заліза, мікрометричний штангенциркуль, металевий щит, за допомогою якого в Лондоні під Темзою було прокладено тунель, та ін.

Невдовзі після створення дієздатного токарного верстата Модслі відкрив власну механічну майстерню, яка дуже швидко перетворилася на досить великий машинобудівний завод. Там виготовляли деталі для парових машин Ватта, токарні, а потім і стругальні механічні верстати. На заводі Модслі вже була застосована машинна система виробництва у формі з'єднання трансмісіями великої кількості робочих машин.

Надалі було створено велику кількість різноманітного металообробного обладнання: токарних, токарно-гвинторізних, стругальних та зуборізних верстатів. У 1829 р. англієць Джеймс Несміт удосконалив конструкцію фрезерного верстата, що став одним із головних верстатів того часу; у 1843 р. — створив паровий молот, який заклав основи механізації ковальського виробництва.

Особливістю техніки машинобудування 30—40-х роках XIX ст. було підвищення точності виробництва машин. Цей період був цілком пов'язаний з роботами видатного англійського верстатобудівника Джозефа Вітворта, який увів у машинобудування принципи і засоби точної роботи. Він винайшов першу вимірювальну машину, ввів калібри і навчився вимірювати поверхні, що обробляються з точністю до сотих, а пізніше і до тисячних часток міліметра. Йому належить ідея стандартизації різьби на гвинтах, яка пізніше знайшла широке застосування в машинобудуванні.

Важливими були відкриття у сфері зв'язку, які диктувалися розвитком внутрішнього ринку і необхідністю швидкого передання інформації на велику відстань. У 1837 р. британці Вільям Кук і Чарльз Вітстон отримали патент на електромагнітний телеграф — засіб для передачі сигналу по дротах або інших каналах електрозв'язку (в США електромагнітний телеграф запатентував С. Морзе), а в 1847—1852 рр. було прокладено телефонну лінію між портами Дувр і Кале.

Завершення промислового перевороту знаменувалося виникненням у перші десятиліття XIX ст. машинобудівних заводів з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. У 50—60-х роках XIX ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва.

Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів: Ланкашир, Манчестер і Глазго стали центрами бавовняної промисловості, що працювали на привізній сировині; у західному Йоркширі розвивалася суконна промисловість; Південний Уельс, Середня Шотландія, Західний Мідленд були головними центрами видобування вугілля та важкої промисловості; Лондон з 2,5 млн населення став світовим банківським і торговельним центром, де здійснювалися основні зовнішньоторгові й фінансові операції. Значно зросли обсяги промислового виробництва (протягом першої половини XIX ст. у 4 рази) та продуктивність праці (за період 1770—1840 рр. у 27 разів). На середину XIX ст. Англія перетворилася на “фабрику світу”, виробляючи близько половини світової промислової

продукції, і зайняла виняткове становище у світовому господарстві й міжнародній політиці.

Промислово-торговій гегемонії Англії сприяла економічна політика держави. До тих пір, поки індустріалізація ще не була завершена, в Англії панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж англійська промисловість настільки зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі — так зване *фритредерство* (з англ. — *вільна торгівля*). Його суть полягала в повному звільненні від мита майже всіх товарів, що завозилися в Англію, і була розрахована на взаємне сприяння, тобто зустрічну відміну чи значне скорочення мита на ввіз англійських товарів в інші країни. Це забезпечувало Англії як вільний збут за кордоном своїх товарів, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

Перемога машинного виробництва в Англії дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5 % зайнятого населення. Урбанізація перетворила Велику Британію на країну міст і фабричних поселень. На кінець XIX ст. у містах проживало майже 75 % населення. З аграрної країни Велика Британія перетворилася на провідну індустріальну державу.

4.1.2. Особливості промислового перевороту у Франції

Промисловий переворот у Франції мав свої особливості. Він розпочався пізніше, ніж в Англії, і був затяжним, триваючи впродовж перших шести десятиліть XIX ст. Причинами такого становища були такі: пізніше, порівняно з Англією, утвердження буржуазного ладу; затяжні війни, які вела Франція, намагаючись на початку XIX ст. встановити свою гегемонію в Європі, що відволікали сили та призводили до великих економічних утрат; інертність мислення французьких промисловців, які не квапилися впроваджувати на своїх підприємствах нові винаходи; малопродуктивне парцелярне сільське господарство, яке на довгий час стало серйозним гальмом економічного розвитку Франції, стримуючи значну частину населення в селах на невеликих клаптиках землі (*у 60-х роках XIX ст. 74 % усіх землеволодарів мали до 2 га землі*); слабкість внутрішнього ринку.

Специфіка промислового перевороту у Франції полягала також у тому, що значна частина підприємств орієнтувалася на виробництво предметів розкоші, а тому їхня технологія важко піддавалася механізації. До того ж головну роль у французькому суспільстві відігравали не промисловці, як в Англії, а банкіри і фінансова аристократія, які прагнули добитися прибутків за рахунок високих банківських процентів. Позичково-лихварський характер французького капіталу наклав відбиток на соціальну структуру суспільства. У Франції став розвиватися специфічний прошарок буржуазії,

так звані рантьє, які не займалися продуктивною працею і жили виключно на проценти від капіталу, що надавався в позику.

На думку деяких вчених, у тому числі французьких, негативно вплинула на економічний розвиток країни і революція 1789—1794 рр. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панували економічний хаос та дезорганізація, що дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані “національною катастрофою”.

Та все ж революційні події кінця XVIII ст., ліквідувавши феодальні пережитки, прискорили перехід Франції до промислового перевороту. Його **перший етап (1800—1814)** припав на період правління Наполеона Бонапарта, який активно підтримував промисловість і торгівлю, прагнучи створити для неї найбільші переваги. Одним із перших кроків Наполеона I у галузі економічної політики стало створення Французького банку, який отримав особливі права на емісію й швидко став головним осередком великого капіталу. У 1810 р. створено Раду в справах фабрик і мануфактур, а в 1811 р. — окреме Міністерство мануфактур і торгівлі. Промислове виробництво зросло в 1,5 раза, виплавлення чавуну, видобуток залізної руди та вугілля — у 2, продукція металообробної промисловості, суконної — у 4 рази. У текстильній промисловості з’явилися “дженні”, мюль-машини, верстати ліонського інженера Жозефа Жаккара, створені у 1804—1808 рр. для виготовлення тканини з візерунком, машини вітчизняного винахідника Філіппа Жирара (1810), які здійснювали хімічно-механічну обробку льону. Ще 1785 р. відомий французький хімік Клод Бертолле відкрив метод відбілювання тканин за допомогою хлору та способи їх фарбування. Щоправда, ці винаходи поширилися у французькій текстильній промисловості лише у 40-х роках. Украй повільними темпами запроваджувалися у виробництво парові машини: якщо в англійській промисловості на початку XIX ст. працювало понад 5 тис. таких машин, то у французькій — лише 15. Важливим французьким винаходом стала технологія промислового консервування продуктів (1810), яка завдала істотного удару по голоду в Європі, принаймні в мирний час (до речі, деякі експерти вважають стратегічною помилкою той факт, що Наполеон не вважав за потрібне засекретити цей винахід). У цілому інженерно-технічна думка у Франції відставала від англійської.

Континентальна блокада Англії, яку запровадив Наполеон у 1806 р., закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, створила великі економічні труднощі для Англії. Вона прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, полотняної, швейної, взуттєвої, хімічної, металообробної). Проте ті галузі промисловості, які працювали на колоніальній сировині (бавовняна, цукрова) або експортували товари, переживали занепад. У цілому прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначилися на промисловому розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство

Франції страждало внаслідок припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені союзники Наполеона.

На другому етапі промислового перевороту (1815—1848) хід економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвивалася текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. У 20-х роках зароджується французьке машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції в середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великої Британії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими. У Франції зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво. Такий стан деякі історики пояснюють антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця: дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси.

Вже на етапі промислового перевороту у Франції сформувалася фінансова буржуазія, яка відігравала значну роль у державі, зате мало опікувалася розвитком промисловості. Вона збагачувалася за рахунок лихварства, фінансових та біржових спекуляцій. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий.

У Франції XIX ст. повільними темпами зростало населення, попит на товари і продукти залишався низьким. Ця негативна тенденція поглиблювалася відносинами на селі, складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. У сільському господарстві Франції домінували дрібні селянські господарства, які з ростом сільського населення все більше подрібнювалися. Переважання дрібних селянських господарств стримувало капіталістичний розвиток французького села. Навіть незважаючи на державну митну політику, яка більше сприяла аграріям, ніж підприємцям і тим самим гальмувала розвиток промисловості, рівень розвитку сільського господарства порівняно з іншими європейськими країнами залишався низьким.

Третій етап промислового перевороту у Франції відбувся після революції 1848—1849 рр. і тривав до кінця 60-х років. У цей період фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції за 1851—1865 рр. зріс майже вдвічі. Кількість парових двигунів у промисловості й на транспорті збільшилася з 7,7 до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км.

За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Успішно розвивалася кредитна справа, а біржа, банки і акціонерні товариства досягли небувалої сили і значення. Такі успіхи в розвитку економіки країни були досягнуті завдяки зваженій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду.

Отже, в результаті промислового перевороту французька економіка остаточно перейшла на шлях індустріального розвитку. Однак, на відміну від

Англії, Франція значною мірою залишалася аграрною країною, де 40% населення було зайнято в сільському господарстві. Істотну роль у французькій економіці продовжувало відігравати ручне виробництво, зберігалися невеликі мануфактури та майстерні кустарного типу. У другій половині XIX ст. французька буржуазія все більше посилювала експорт капіталу, концентруючи його у сфері міжнародних кредитів і тим самим перетворюючи Францію на світового лихваря.

4.1.3. Особливості промислового перевороту в Німеччині

Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж Англія та Франція. Промисловий переворот тут розпочався лише в 30-х роках XIX ст. і тривав до 70-х років. Таке відставання пояснювалося низкою причин, таких як наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості, політична роздробленість країни.

На відміну від Англії та Франції, становлення суспільства нового типу в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом. Середньовічні порядки — панування феодального землеволодіння та повинності селян, які стримували формування вільнонайманої робочої сили (у сільському господарстві було зайнято близько 70% населення), ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Першого відчутного удару феодальному режиму на селі завдали Французька революція 1789—1794 рр. та Наполеонівські війни. Вступаючи на німецьку територію, французи скасовували феодальні привілеї і звільняли селян від виконання феодальних повинностей. Офіційно знищення особистого закріпачення, скасування особистої залежності селян від поміщиків було проголошено лише едиктом від 9 жовтня 1807 р. Селяни отримали право розпоряджатися своїм майном, вільно влаштовувати шлюбні справи, їх звільняли від примусової дворової служби в панів.

Довгий час у Німеччині панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури виникли наприкінці XVIII ст. і були розташовані, як правило, у сільській місцевості. Панування міських цехів було підірване німецьким законодавством лише в 60-х роках XIX ст. Ремісниче виробництво було малоефективним. Промислова продукція була неконкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Більше того, внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним додатком промислово розвинутих Англії та Франції.

Запізнення промислового перевороту було також зумовлене політичною роздробленістю країни. Розрізнені німецькі держави, кількість яких становила від кількох сотень у XVIII ст. до кількох десятків у першій половині XIX ст., будували власну економічну політику. Кожна з них мала власні

гроші (у XVIII ст. у країні карбувалося до 600 видів монет), метричну систему, митні кордони (на початку XIX ст. при перевезенні товарів із Дрездена в Магдебург мита доводилося платити 166 разів) і норми господарського законодавства, які гальмували створення єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни — Прусьсько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський — були економічно слабко пов'язані між собою. Не сприяли економічному розвитку країни і її ізольованість від світових торговельних шляхів та відсутність власного флоту.

Перший етап промислового перевороту в Німеччині охоплював період 30—40-х років. Його початок збігся зі створенням у 1833 р. Митного союзу, який, об'єднавши 18 німецьких держав на чолі з Пруссією (територія яких становила 77 тис. кв. км, де проживало 23 млн осіб), почав діяти з 1 січня 1834 р. і великою мірою створив передумови для господарського піднесення та прискорення промислового перевороту, пізнішого політичного об'єднання країни. Він сприяв розширенню і поглибленню внутрішнього ринку для великої промисловості, заохочував будівництво залізних доріг, дещо посилив конкурентноспроможність молодій німецькій промисловості, встановивши протекціоністські тарифи на іноземні товари тощо.

На цьому етапі промисловий переворот активно відбувався насамперед у легкій промисловості, однак він не вийшов за рамки початкової стадії. Перші парові машини в німецькій промисловості почали застосовувати у 30-х роках XIX ст. Проте їх було небагато — у 1837 р. у промислово розвинутій Сілезії працювало всього 8 парових двигунів (у той самий час на бавовняних фабриках Ланкашира (Англія) діяло 714 парових двигунів).

Характерними для першого етапу промислового перевороту в Німеччині були досягнення вітчизняної техніки: 1803 р. — циліндрово-свердлильний верстат, 1807 р. — горизонтальний верстат, 1814 р. — обладнання для швидкого книгодрукування (Фрідріх Кьоніг, Андреє Бауер), 1835 р. — кам'яноточильна машина, 1836 р. — набивний верстат.

Другий етап промислового перевороту відбувався у 50—70-х роках. Його активізації сприяла революція 1848 р., яка хоч і не ліквідувала остаточно феодального режиму, але створила відносно сприяливі політичні умови для капіталістичного розвитку. У Німеччині й далі зберігалися феодальна монархія, політична й економічна влада великих землевласників-юнкерів, однак, монархія стала обмеженою, а національна буржуазія отримала деякі політичні права.

У 50—60-х роках німецька промисловість переходить від мануфактурної до фабрично-заводської стадії. Важливим стимулом для промислового зростання країни цього часу стали боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни з Францією. Упродовж 60-х років різко збільшується загальна потужність парових двигунів. Прискореними темпами розвивається важка промисловість, зокрема воєнно-промислова база, в якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круппа (Рейнська область). Велике значення надавалося будівництву залізниць, яке набуло

загальнонаціонального характеру, ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку.

Повільно на німецьких землях відбувалася індустріалізація сільського господарства, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були обезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

Особливістю запізненого промислового перевороту в Німеччині було те, що він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням, на відміну від уже зношеного і застарілого машинного парку англійської промисловості. Саме це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва. Німецька промисловість теж вигідно відрізнялася від англійської і французької за рахунок сучасної галузевої структури, коли більш-менш рівномірно розвивалися всі основні галузі: будівництво залізниць, вугледобувна, металургійна, електротехнічна, хімічна. Становлення останньої почалося після відкриття в 1865 р. німецькими спеціалістами способу отримання барвників (аніліну) з кам'яного вугілля.

Промисловий переворот на німецьких землях в основному завершився після їх політичного об'єднання в 1871 р. Німеччина перетворилася на могутню державу в центрі Європи, з міцною фабричною системою. За основними показниками — видобутком вугілля, виплавою чавуну, довжиною залізниць — вона на 1870 р. випереджала Францію, а за темпами зростання промисловості та виробництва засобів виробництва — й Англію.

Водночас, незважаючи на значні успіхи Німеччини в індустріальному розвитку, її сільське господарство все ще переважало над промисловістю (частка Німеччини у світовому промисловому виробництві становила 13 %, тоді як Англії — 32 %). Німецький внутрішній ринок залишався все ще недостатньо містким, що штовхало німецьку промисловість до експансії на міжнародні ринки. А спізнення Німеччини внаслідок уповільнених промислової модернізації та державного об'єднання до територіально-економічного поділу світу між великими державами підштовхувало її до спроби силової перебудови світового порядку.

4.1.4. Промисловий переворот у США

Поява в Північній Америці потужної самостійної держави створила сприятливі умови для економічного зростання. Промисловий переворот розпочався у північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. і тривав до середини XIX ст. Його особливість полягала у відсутності тих докапіталістичних пережитків, які були характерні для країн Західної Європи, зокрема цехових порядків.

Здійсненню промислового перевороту сприяло вигідне територіально-географічне розташування країни. Створення незалежної держави дало можливість американцям відмежуватися від боротьби Англії і Франції за гегемонію в Європі. Більше того, період Наполеонівських воєн став “золотим віком” американської торгівлі. Постачання воюючим країнам зброї, боєприпасів тощо приносило великі прибутки. Почали розвиватися американські міста — важливі торговельні центри.

Активною була експансіоністська політика американського уряду, в результаті якої лише протягом першої половини ХІХ ст. територія США збільшилася майже в чотири рази, а кількість штатів зросла з 13 до 30. П'ятий президент США Джеймс Монро в маніфесті від 2 грудня 1823 р. заявив, що Сполучені Штати не допустять, аби європейські країни втручалися у внутрішні справи американців. “Америка для американців!” — гасло, висунуте Дж. Монро, яким американці керуються до сьогодні. Доктрина Монро сприяла консолідації американської нації, її збагаченню, примусила світ рахуватися з її інтересами.

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграв демографічний фактор. Жодна країна світу не знала таких темпів зростання населення. До середини ХІХ ст. кількість жителів США збільшилася в 4,5 рази, в основному за рахунок переселенців із Європи — людей підприємливих, енергійних, які насамперед доклали великих зусиль до економічного поступу США.

Перші прядильні машини у США появилися наприкінці 1780-х років. Вони були завезені з Англії, незважаючи на заборону вивезення машин і технічних інновацій з боку англійського уряду. Перші парові машини з'явилися в останньому десятилітті ХVІІІ ст. На початковому етапі промислового перевороту вони використовувалися рідко. Більшість текстильних фабрик працювали на енергії води. Саме наявністю дешевої енергії водних двигунів пояснюється запізніле впровадження парових машин.

Одною з **особливостей** промислового перевороту в США було те, що він відбувався за рахунок європейської робочої сили, інтелекту і капіталів. Однак в американській промисловості з великим успіхом застосовувалися власні оригінальні винаходи. Серед найвидатніших із них у той час були: бавовноочисна машина (1793), що підвищила продуктивність праці в 100 разів, швейна машина Зінгера (1841), машина для виготовлення взуття (1846), фосфорні сірники, електромагнітний телеграф Морзе (1837), перший телеграфний апарат Д. Юза (1855), пістолет, пневматичне гальмо, паровий молот (1842), вулканізація каучуку (1844), турбіна (1849), електровоз (1851), циліндр для механічної набивки тканин. Було винайдено верстати оригінальної конструкції, зокрема ротаційну типографську машину, револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати, косарку Мак-Корміка, комбіновану молотилку-віялку Хейрема та багато інших. Вони дали поштовх розвитку нових галузей і підгалузей промисловості: швейної, збройної, електротехнічної тощо.

У 1807 р. на р. Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном, швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення. Прискорено розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині XIX ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській. Проте найбільших успіхів США досягли в будівництві залізниць та використанні паровозів. За два десятиліття (1830—1850) довжина залізниць зросла у 300 разів.

Розвиток залізничного будівництва сприяв прискореному зростанню металургії, добувної та машинобудівної галузей промисловості. У 40-х роках широко застосовуються пудлінгові печі. Виробництво чавуну в 1830—1850 рр. зростає у три рази.

Спершу машинобудування розвивалося повільними темпами. На початку XIX ст. американська промисловість працювала в основному на англійських машинах. Проте в середині XIX ст. у США вже працювали власні машинобудівні заводи. Особливо швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування. Водночас активно впроваджуються в життя оригінальні досягнення американської інженерно-технічної думки.

У 1859 р. промислова продукція в США перевищила вартість сільськогосподарської. Країна вийшла на друге місце у світі за обсягом промислового виробництва, її частка становила 15 %. Проте, незважаючи на високі темпи промислового розвитку в першій половині XIX ст., США залишалися в основному аграрною країною, промисловий переворот завершився лише на Півночі.

Розвиток промисловості гальмували південні штати, в яких панувало рабовласницьке плантаційне господарство (за період з 1810 по 1850 р. вартість промислової продукції на Півночі зросла у 8 разів, а на Півдні — лише в 3 рази. Порівняно з Півднем на Півночі було вчетверо більше промислових підприємств, які випускали 75 % промислової продукції країни). Рабовласництво було основною перепорою на шляху розширення внутрішнього ринку — ринку товарів і робочої сили, освоєння земель Заходу, інтенсивного розвитку сільського господарства.

Суперечності між північними і південними штатами, зокрема дуже гострі суперечності між двома основними тенденціями розвитку сільського господарства — фермерською, що базувалася на праці фермерів і найманих працівників, і поширеною в південних штатах плантаторською, основою якої була рабська праця, та прагнення Півночі забезпечити свої фабрики і заводи сировиною та дешевою робочою силою Півдня (близько 4 млн рабів), викликали в США Громадянську війну 1861—1865 рр., яка водночас була буржуазною революцією. Війна закінчилася перемогою Півночі. Важливими її наслідками було скасування рабства, ліквідація політичної та економічної роз'єднаності США, остаточне завершення промислового перевороту.

Ліквідація рабства під час Громадянської війни, Акт про гомстеди (поселення) у 1862 р. активізували зростання аграрного сектору економіки. Гом-

стед-акт давав право кожному громадянину США, який досяг 21-річного віку, після сплати 10 дол. реєстраційного збору отримати 160 акрів (близько 65 га) землі, що ставали власністю після п'яти років проживання на ній, обробітку та забудови. Протягом 60—80-х років у руки фермерів перейшло 65 млн акрів вільних земель.

Сільське господарство США мало товарний характер і розвивалося на базі індустріалізації, що забезпечило його переваги у світовому сільськогосподарському виробництві. США стали одними з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. З 1862 по 1901 р. експорт пшениці збільшився майже у 5 разів, кукурудзи — у 16. Це призвело до європейської аграрної кризи 1875—1896 рр., коли ціни на пшеницю впали майже вдвічі. Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв землю, вільну від ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні рентні платежі. На початок ХХ ст. колонізація вільних земель завершилася. Ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги і, як наслідок, американський експорт значно скоротився.

Отже, завершення в другій половині ХІХ ст. промислового перевороту в провідних країнах світу створило сприятливі умови для їх подальшого індустріального розвитку.

4.2. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ХІХ ст.

Наприкінці ХVІІІ ст. українські землі були вкотре поділені й опинилися під владою Російської та Австрійської імперій, у складі яких вони перебували впродовж ХІХ — початку ХХ ст. Становище українських земель на початку ХІХ ст. було важким. І російські, і австрійські володарі розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних районів своєї імперії. Промисловість на окраїнах розвивалася вкрай повільно. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку.

У цей же час у країнах Західної Європи відбувається промислова революція, яка не могла не позначитися на ході економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи, у т. ч. й України. На землях Лівобережної та Слобідської України успішно розвивається землеробство, основою якого були дрібні та середні поміщицькі господарства. На Правобережжі високу ефективність господарювання демонструють великі магнатські маєтки, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових, буряків. Найуспішніше розвиваються господарства Степової України, де більшість землі перебувала в

руках українських селян, а також колоністів-німців, сербів, болгар, євреїв, вірменів, греків та ін. У цьому регіоні успішно розвивалося також поміщицьке тваринництво, особливо конярство, вівчарство. З українських земель розпочався вивіз худоби та інших продуктів сільського господарства.

Величезні прибутки поміщикам, особливо Правобережної України, давало гуральництво та цукроваріння, які були на той час дуже “модним” промислом. Важливе місце у промисловості України займало сукновиробництво, другорядне — залізоробна, скляна, паперова, кам’яновугільна та деякі інші галузі. Характерною рисою господарства першої половини ХІХ ст. була його раціоналізація, що свідчило про народження нової епохи — епохи індустріалізації.

4.2.1. Промисловий переворот у Східній Україні

Промисловий переворот започаткував епоху індустріалізації. Його перший етап відбувся у 20—40-х роках ХІХ ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері та деякі інші перешкоди на шляху до економічного зростання, у першій третині ХІХ ст. мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Зростала кількість мануфактур, число найманих робітників. Почали використовуватися механічні робочі машини, зросло зацікавлення поміщиків, купців у збільшенні виробництва.

Промисловий переворот в Україні почався у харчовій галузі промисловості. У 20-х роках з’явилися перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила вихід горілки з одиниці сировини.

У цей же час виникає цукрова промисловість. Перший цукровий завод збудував польський поміщик граф І. Понятовський у 1824 р. у с. Трощин Канівського повіту Київської губернії. У наступному році такий же завод збудував князь О. Безбородько у с. Макошин на Чернігівщині. У цукровиробництві почали використовувати машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парові котли для випарювання і згущення цукробурякового соку. Таких заводів у 20-х роках було небагато, але їх поява свідчила про початок промислового перевороту в Україні.

Робочі машини та механізми, які замінили ручну працю робітників, з’явилися на текстильних мануфактурах, перш за все суконних. Особливі успіхи мали мануфактури посаду Клинець на Лівобережжі, однак парові машини в цій галузі запроваджувалися повільно.

У 1823 р. в маєтку графа Воронцова в містечку Мошни на Черкащині майстрами-кріпаками було споруджено перший на Дніпрі пароплав, який назвали “Бджілка”. Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину потужністю 6,5 кінських сил. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла акціонерна пароплавна компанія, у власності якої було кілька потужних пароплавів.

Всезростаючі потреби у машинах і механізмах зумовили появу машинобудівних заводів. Перший завод з виробництва сільськогосподарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. український поміщик Кандиба. На час реформи 1861 р. в українських губерніях було близько 20 машинобудівних заводів. Однак багато машин ввозилося з-за кордону.

Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. І хоча потужність підприємств цих галузей була невеликою, проте невпинно зростала.

Промислове виробництво базувалося головним чином на примусовій кріпосницькій праці. З 13 960 робітників у 1828 р. — 10 385 (74,4 %) були кріпосними і тільки 3575 (25,6 %) вільнонайманими. Скоро з'ясувалося, що наймана праця, за яку платили грішми, була прибутковішою і вигіднішою, ніж дармова кріпосна, а тому почав зростати попит на вільнонайманого робітника. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і, навпаки, зростала чисельність купецького, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики та заводи будувалися, починаючи з 40-х років, в основному в містах.

Таким чином, незважаючи на кріпосницькі порядки, промисловий переворот проходив доволі успішно, хоч і повільніше, ніж у розвинених західноєвропейських країнах.

Другий етап промислового перевороту відбувався після ліквідації кріпосного права. Його хронологічні межі (умовно) — це 60—80-ті роки. У цей час фабрики та заводи остаточно витісняють мануфактурне виробництво.

Як і в попередні десятиріччя, основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Частка України у всеросійському виробництві цукру в 1880-х роках досягла майже 90 %. Усі основні операції на цукроварнях механізовано, на них використовувалася праця вільнонайманих робітників. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, ріст продуктивності праці. Такі ж явища стали притаманними й горілчаній промисловості. Обсяги виробництва горілки, спирту постійно збільшувалися.

Крім перелічених галузей промисловості, успішно розвивалися: борошномельне, олійне, текстильне та інші виробництва, в яких ефективно запроваджувалися парові машини та інше обладнання.

Технічний поступ у галузях важкої промисловості ширився повільніше, ніж у харчовій та легкій. Ще в кінці 30-х — на початку 40-х років Україну відвідали дві геологічні експедиції (французька — професора Ле-Пле, і англійська — Мерчисон), які виявили великі поклади високоякісного кам'яного вугілля в Донецькому кряжі. Незабаром відкрито поклади залізної руди в околицях Кривого Рогу. Найближчим результатом цього стало те, що на півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства. Їхня кількість у пореформенний період зростає. У 1880-х роках у Донбасі налічувалося 197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів

вугілля, що становило 43,1 % від усього видобутку вугілля Росії. Постійно нарощували виробництво чавуну, сталі й прокату Юзівський, Сулінський та інші металургійні заводи. Разом з тим, їх потужностей було недостатньо.

Поступово зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів. Та найкраще у пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була продовжена до Києва. На Лівобережжі залізниця з Курська була продовжена до Броварів. У 1870 р., після будівництва моста через Дніпро, вся Україна з півночі на південь була сполучена залізницею. Залізничне будівництво здійснювалося в різних напрямках. Від 1860 до 1890 р. в Україні збудовано 10 тис. км залізничної сітки. Залізниці з'єднали найбільші міста і промислові райони України, сприяли розвитку національного ринку, росту продуктивності праці, консолідації української нації.

Таким чином, після ліквідації кріпосного права в Росії і Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот. В Україні він мав свої особливості. Перший етап промислового перевороту відбувся в умовах панування кріпосницьких порядків, що гальмувало його здійснення. Почався переворот у харчовій галузі промисловості, причому на поміщицьких мануфактурах. Машинобудування в Україні мало яскраво виражену сільськогосподарську спрямованість. Залізничне будівництво, як і розвиток господарства в цілому, було підпорядковане колонізаторським, військово-стратегічним міркуванням царського уряду Росії.

4.2.2. Аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії і в Західній Україні

Панщинна система господарювання у Східній Галичині, Закарпатті та Буковині, що входили до складу Австрійської імперії, була так само, як і в Східній Україні, малоефективною, гальмувала розвиток господарства і вимагала ліквідації кріпацтва. Хоча становище західноукраїнських селян порівняно з їхніми земляками в Російській імперії було значно кращим. Габсбурги-реформатори, передусім імператриця Марія Тереза та її син Йосиф II, прагнули поліпшити стан селянства — найчисленнішого класу імперських підданих, а отже, головного джерела збирання податків для державної казни. Ніде в Австрійській імперії визискування селянства не набрало таких потворних форм, як в Галичині: під час літніх сільськогосподарських робіт панщина тут досягала 6 днів на тиждень. Тому імператор Йосиф II (1780—1790) проголосив своїми патентами ряд змін в аграрній сфері краю, які передбачали: звільнення селян від особистої залежності від поміщиків; обмеження панщини, розмір якої залежав від майнового стану селянина, але не міг перевищувати 3-х днів на тиждень (*наприклад, панщина для халупників і комірників не могла перевищувати 12-ти днів на рік*);

суд над селянами мав здійснювати не пан, а спеціально призначений державний чиновник; заборонялося збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок “прирізки” селянських земель; сільським лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством, заборонялося проживати у селі тощо.

Найголовнішим наслідком йосифінських реформ було те, що вони хоч і не ліквідували соціального конфлікту між поміщиками і селянами, все ж перевели його в сферу закону. Хоча селянські бунти раз за разом вибухали в Галичині, але здебільшого селяни у боротьбі з поміщиками вдавалися не до вил і сокири, а до захисту закону. До середини XIX ст. у Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком.

Проте тривалий час панщина залишалася вигідною панівним верствам Австрійської монархії — німцям, полякам, євреям, як і колоніальний статус західноукраїнських земель у цілому. Тому після смерті Йосифа II його наступники звели реформи нанівець, зокрема селянські повинності зросли майже вдвічі. Галичина була “хлібною коморою” для Австрії й Німеччини. Вона експортувала велику кількість збіжжя з панських маєтків, що приносило чималий зиск. Разом з тим, сільське населення Східної Галичини періодично голодувало. І головна причина цього голодування в тому, що 43 % орної землі належало польським та іншим панам-дідичам, котрих налічувалося дещо більше ніж 50 тис., тоді як на майже 2 млн 700 тис. селян припадало 57 % орної землі. Не дивно, що в першій половині XIX ст. Західною Україною прокотилося ряд селянських повстань і заворушень, які супроводжувалися пожежами та масовими вбивствами панів.

Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848—1849 рр. в Австрії та інших країнах Західної та Центральної Європи. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, у т. ч. і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено на Буковину.

Закон (патент) про ліквідацію панщини в Галичині було проголошено народові 22 квітня 1848 р. на Великдень. Селяни оголошувалися вільними громадянами держави і звільнялися від панщинних повинностей.

7 вересня 1848 р. віденський парламент ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких (право пропінатії) володіли поміщики.

Селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Як компенсацію за ліквідацію панщини пани-дідичі отримували відшкодування з державної скарбниці. Вони звільнялися від опікунських обов’язків над селянами (від обов’язку допомагати на випадок стихійного лиха, епідемій тощо). Держава звільнила поміщиків від окремих податків. За панами залишилися сервітутні володіння (ліси, пасовища, луки і т. ін.). Селяни за користування сервітутами мусили заплатити певну суму панам на основі добровільних угод з ними. Патент 1853 р. почав регулювати сервітутні відносини, але ма-

ло чим допоміг селянству: більшість сервітутних судових процесів селяни програли поміщикам.

Таким чином, скасування панщини було проведене з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Крім грошового відшкодування за землю, селяни змушені були платити за користування сервітутами, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні.

Невирішеним залишалося питання “права на пропіначію”. Пани зуміли обійти закон від 7 вересня 1848 р. і надалі використовували “право пропіначію” у своїх корисних цілях. Так, у 1860 р. дохід від пропіначію становив 5 млн ринських щорічно. А в 70-х роках селяни змушені були викупляти право на пропіначію.

Незважаючи на перелічені недоліки, аграрна реформа в цілому сприяла розвитку господарства, розчистила шлях для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формування індустріального суспільства.

4.2.3. Селянська реформа 1861 р. у Росії та її здійснення в Україні

Передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали впродовж тривалого часу. Його ліквідації вимагали перш за все аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. У першій половині XIX ст. посилюється занепад поміщицьких господарств. Праця селян-кріпаків ставала малопродуктивною. Хліборобство велося традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом з тим промислова революція та початок індустріалізації в країнах Західної Європи та в Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, зерна на-самперед. Кріпосництво було основним гальмом у розвитку сільського господарства, промисловості. Це добре розуміли панівні кола Росії.

Проти кріпосного права виступили селяни — найважливіша і найчисленніша суспільно-політична сила імперії. Упродовж чотирьох років (1848—1851) у Київській, Подільській і Волинській губерніях селянські бунти ставали все частішими. Під час заворушень було вбито 24 поміщики і 7 управителів панських маєтків.

В Україні кріпацтво було важчим, ніж в інших регіонах Російської імперії, бо 95 % панів-землевласників були чужинцями, які ставилися до українців з презирством, а то й ненавистю. Масові селянські рухи 1855—1856 рр. справили великий вплив на панівну верству і значною мірою визначили політику царського уряду щодо кріпосного права. Не випадково цар Олександр II саме в 1856 р. вперше офіційно заявив про необхідність його ліквідації.

Проти кріпосного права виступила ліберально настроєна інтелігенція, яка вважала його анахронізмом, антигуманним явищем. Промисловці та

фабриканти також були проти кріпосництва, яке перешкоджало вільному розвитку торгівлі й промисловості. Твори Т. Шевченка, Марка Вовчка були суцільним звинуваченням проти кріпацької неволі.

У 1857 р. почали створюватися особливі губернаторські комітети для розроблення програми селянської реформи. У наступному році цар створив Головний комітет, за якого діяла Редакційна комісія, що займалася зведенням усіх пропонованих проектів. У комісію входили і брали активну участь у її роботі українські поміщики з Чернігівщини В. Тарновський та Г. Галаган.

Проект аграрної реформи прийнято Державною радою Росії. На його підставі Редакційна комісія підготувала “Положення”, яке цар Олександр II підписав 19 лютого 1861 р. Водночас був проголошений офіційний **Маніфест про скасування кріпацтва**. Ці документи були обнародовані в Петербурзі й Москві 5 березня, а в містах і селах України — з 9 березня до 2 квітня.

Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння. Майже повсюди зменшилися селянські земельні наділи, якими селяни користувалися до реформи. Виділення землі та її межування реформа віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Як правило, селянам надавали землю гіршої якості, а іноді й взагалі непридатну для хліборобства. Крім того, селянський наділ роздрібнювався на кілька ділянок у різних місцях. Селяни були фактично позбавлені пасовищ, луків, лісів та інших угідь.

Унаслідок реформи 1861 р. селянство України втратило понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували у їхньому користуванні. 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. Земельні наділи селяни мушили протягом 49 років викупити у поміщиків згідно зі встановленими реформою цінами, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р., коли викупні платежі припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн крб, у той час, як її ринкова вартість становила 138 млн крб. Таким чином, селяни фактично викупували не тільки землю, але й свою волю.

Земельна реформа надала поміщику право упродовж двох років самому визначати і оформлювати у т. зв. уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували у становищі “тимчасово зобов’язаних”, змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище тривало багато років. Дворові селяни взагалі землі не отримали.

В Україні існувала численна група (майже 50 %) державних селян, долю яких вирішено спеціальним законом про поземельний устрій від 1866 р. Згідно з ним, селяни мали право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.

Разом з тим, реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила селян-кріпаків на вільних людей. Селяни могли вільно пересуватися, купувати і продавати рухоме і нерухоме

майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Реформа сприяла господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту і здійсненню індустріалізації.

4.2.4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель

Колоніальним аграрно-сировинним придатком до промислово розвинутих центральних та західних провінцій Австро-Угорської імперії залишилися підвладні їй землі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Тим не менше в 70—80-х роках XIX ст. тут також відбувався інтенсивний процес **формування фабрично-заводської промисловості**. Щоправда, охопив він, головним чином, нафтово-озокеритну, лісопилну та борошномельну галузі, на яких почали досить широко застосовувати парові двигуни. Більшість підприємств краю належали іноземним власникам: австрійським, німецьким, навіть канадським. У 1890-х роках кількість робітників на підприємствах Прикарпаття досягла лише 3 тис. осіб, з яких значний відсоток становили поляки. Це було свідченням низького розвитку промисловості та колоніальної політики центральних і місцевих (польського походження) властей.

У Східній Галичині розвивалися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна, керамічна. Найпоширенішою галуззю залишалося ґуральництво, цукроваріння. Однак застосування передової техніки в цих галузях відбувалося вкрай повільно. Однією з істотних *перешкод* у цьому був початок промислового перевороту в німецьких та чеських провінціях Австрії. Ремісничі та мануфактурні виробниці краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості. Негативно впливала також колонізаторська політика властей, які не були зацікавлені у промисловому зростанні західноукраїнських земель. Укладалися капітали у вигідні виробництва, що продукували напівфабрикати, видобували сировину, здійснювали її первинну обробку тощо.

Вагомою причиною економічної відсталості Галичини було лихварство, в якому особливу роль відігравали єврейські купці. Зокрема, воно завдавало величезної шкоди українському селу, призводячи до розорення селян і навіть поміщиків, концентрувало гроші, землю та інше майно в руках лихварів. Останні, отримуючи великі прибутки від свого ремесла, не були зацікавлені вкладати капітали в промисловість, по-варварськи експлуатували придбані ними маєтки, вели екстенсивне господарювання.

Значні природні ресурси мало Закарпаття, однак вони належали в основному чужинцям. Були там величезні лісові простори, які забезпечували сировину не лише для деревообробної та будівельної, але й для хімічної галузі промисловості. Хімічну промисловість почали розбудовувати в 1870-х роках коштами підприємців США, Англії, Німеччини, Франції. З деревини,

зокрема бука, стали виробляти деревне вугілля, оцет, метил, алкоголь, ацетон та інші хімічні продукти.

Наприкінці XIX ст. на Закарпатті почали видобувати граніт, каолін, мармур, вогнетривкі та гончарні глини, вапняк тощо. Велике значення мав видобуток бурого вугілля та кам'яної солі з осередком у Солотвині — найбільшій соляній копальні в Україні, що давала 200 тис. т щорічно, тобто майже 20 % усієї соляної продукції України. Діяло там декілька нафтових копалень, гуралень, броварень тощо.

У 60—70-х роках західноукраїнські землі були з'єднані *залізницею* із Заходом. У 1861 р. завершено будівництво залізничної лінії Краків — Перемишль, а в 1864 р. її з'єднали зі Львовом. У наступні десятиліття залізничне сполучення отримали Чернівці, Стрий, Тернопіль та інші міста і містечка. Проте залізничне будівництво, яке в Росії та країнах Заходу викликало бурхливий розвиток важкої індустрії, на західноукраїнських землях лише незначною мірою сприяло розвитку виробництва промислової продукції, переважно лісової та будівельних матеріалів. Внаслідок прокладання залізниць, хоч і було зменшено в кілька разів транспортні витрати на перевезення товарів, західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту для фабричної промисловості західних провінцій монархії Габсбургів.

Отже, фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель розвивалася однобоко — розширювалися видобування і первинна переробка сировини, а не виробництво готової продукції. Такий напрям диктував уряд Австро-Угорщини, а також іноземний капітал. Це негативно впливало на хід промислового перевороту, початковий етап якого припадав на 50—70-ті роки XIX ст.

4.2.5. Фінансова політика

Головним джерелом бюджетних доходів царської Росії у першій половині XIX ст. були оброчний і подушний податки з селян, шинкові та митні збори, податки з капіталів і торгових оборотів, незначні податкові збори з дворян. У структурі доходів знизилося значення подушного і оброчного податків і зросла роль непрямого оподаткування, насамперед так званого шинкового доходу, який продовжував ґрунтуватися на системі відкупів. Напередодні селянської реформи 1861 р. він становив майже 30 % держбюджету.

Видаткова частина бюджету значною мірою мала **непродуктивний характер**. Більшість витрат припадала на воєнне і морське міністерства. Понад 10 % бюджету поглинало утримання двору. При цьому витрати на міністерство освіти в першій половині XIX ст. становили менше ніж 1 % всіх бюджетних видатків. Хронічний дефіцит бюджету покривали в основному

випуском у дедалі більших обсягах внутрішніх і зовнішніх позик, а також паперових грошей.

У таких умовах російський уряд змушений був здійснювати заходи щодо впорядкування грошового обігу, вдосконалення фінансових відносин. З цією метою в 1839—1843 рр. було реалізовано фінансову реформу, підготовлену міністром фінансів Росії Є. Канкріном. Її проводили через вилучення асигнацій і введення твердої валюти у вигляді розмінних на срібло державних кредитних білетів. Номінально відновлювалася срібна валюта з порівнюванням срібного карбованця до 3 крб 50 коп. асигнаціями (девальвація). У 1841 р. випущено нові, розмінні на срібло кредитні білети, а асигнації у 1843 р. вилучено з обігу. Впровадження кредитних білетів на рівні зі сріблом принесло значні вигоди. Це дало змогу відмовитись від срібла, громіздкого в обігу (до того ж монети в обігу сильно стиралися).

Однак у зв'язку зі зростанням державних і особливо воєнних видатків царський уряд знову вдався до емісії нових кредитних білетів, які почали знецінюватися. У 1862 р. було зроблено спробу чергової грошової реформи, за якою дозволявся розмін кредитних білетів на золото та срібло. Але вже в кінці наступного року розмін було відмінено.

Отже, господарський розвиток України в ХІХ ст. великою мірою визначався її колоніальним статусом. Українська економіка, незважаючи на істотні зміни в другій половині ХІХ ст., залишалася аграрно-індустріальною.

4.3. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Після завершення промислового перевороту розвинуті країни світу вступають у добу індустріалізації. Вона характеризується структурними змінами в господарстві окремих країн. На основі науково-технічних і технологічних винаходів виникають нові галузі виробництва, модернізуються старі. Збільшується доля промислових підприємств у виробництві валового національного продукту (ВНП) і національного доходу (НД). Під час індустріалізації відбувається концентрація виробництва та капітальні зміни в організації і управлінні виробництвом — виникають монополії, акціонерні товариства. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. завершується формування світового ринку, разом із тим поглиблюється нерівномірність у розвитку окремих країн, загострюються міждержавні суперечності.

4.3.1. Прогрес науки, техніки і технології виробництва

Індустріалізація в розвинутих країнах відбувалася на основі науково-технічної революції. Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, інших наук сприяли технічному прогресові, створенню оригінальних машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво. Якщо в першій половині XIX ст. винаходи і вдосконалення рахувалися десятками, то в останній третині XIX — на початку XX ст. — тисячами. Найбільше винаходів запатентував американець Томас Едісон — понад 1000. Насамперед змінилася енергетична база виробництва, де пара була витіснена електрикою. Почалася загальна електрифікація виробництва, транспорту, побуту. Це стало можливим після винаходу динамо-машини (В. Сіменс — Німеччина, 1867 р.), генератора електричного струму (Т. Едісон — США, 1883 р.), трансформатора для передачі електричного струму на відстань (Т. Едісон, 1891), електродвигуна. Були винайдені електрична плавильна піч (1877), електричне зварювання металів (1887), електрична залізниця — трамвай (1879), електрична лампа (1886) та багато інших винаходів.

Значні зміни сталися в пароенергетиці, де було винайдено новий багатоступеневий паровий двигун — турбіну (Ч. Парсонс, Англія, 1884 р.), що дало змогу в багато разів підвищити швидкість обертання. У 1898 р. на р. Ніагара в США з'явилася перша ГЕС, на якій було встановлено гідравлічні турбіни.

У 70—90-х роках було відкрито і вдосконалено використання інших видів енергії. Серед них виділяються винаходи двигунів внутрішнього згорання — карбюраторного та дизельного. Зокрема, німецький конструктор Н. Отто в 1877 збудував чотиритактний двигун внутрішнього згорання, значно легший, менший і ефективніший за парову машину. Почалася ера транспортних засобів на базі внутрішнього згорання і карбюраторів зі складною системою запалювання. Обійтися без втручання електрики, а внутрішнє згорання спонукати засобом великого тиску вирішив інший німецький інженер — Р. Дизель. У 1892 р. він отримав патент на свій винахід, а в 1897 р. — продемонстрував роботу діючого двигуна власної конструкції потужністю 25 кінських сил — повітря стисненням розжарювалося до такої температури, за якої упорснуте в нього пальне саме спалахувало і створювало динамічну рушійну силу. Невдовзі дизель-мотори почали використовуватися в різних галузях. Вони гнали по трубах воду, обертали динамо-машини на електростанціях. У Швейцарії дизельний локомотив почав водити поїзди. Дизелі стали рухати дирижаблі, підводні човни тощо. Надійність їхньої роботи задовольняла вимоги найвибагливіших промисловців. До того ж вони могли працювати на мазуті, газі, нафті, касторці, тваринних жирах і навіть на пальмовій олії.

У середині 1880-х років німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили автомобіль, який мав видатне техніко-економічне значення. Спо-

чатку К. Бенц у 1885 р. сконструював триколісний самохідний екіпаж з однокіліндричним двигуном масою 250 кг, який рухався зі швидкістю 10—12 км на годину. Тоді ж Г. Даймлер створив перший мотоцикл, а через рік — чотириколісний автомобіль, максимальна швидкість якого становила 18 км на годину. У 1896 р. на фірмі Даймлера була побудована перша у світі вантажівка. Успіху впровадження автомобілів сприяв і винахід ірландським інженером Дж. Денлопом гумових шин у 1895 р.

Із 1903 р. розпочалося будівництво теплоходів — суден із двигунами внутрішнього згорання. Тоді ж у США брати У. та О. Райт випробували літак власної конструкції з двигуном внутрішнього згорання і 1908 р. добились сталого польоту тривалістю до півтори години.

Відкриття в галузі виробництва хімічної продукції (синтетичні барвники, кислоти, фарбувальні, лікарські, парфумерні та інші вироби) дали поштовх прискореному розвитку хімічної промисловості.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії, які значно підвищували продуктивність праці. У 1855 р. англійський інженер Г. Бессемер запропонував спосіб одержання сталі в конверторах (спеціальних металургійних агрегатах) продуванням крізь чавун повітря. У 1864 р. французький металург П. Мартен за кресленням В. Сіменса збудував першу піч (її пізніше стали називати мартенівською), в якій можна було одержувати сталь із твердих сталевих відходів і чавуну. У 1878 р. англійський металург С. Томас розробив спосіб переробки чавуну з великим вмістом фосфору на сталь. Наприкінці ХІХ ст. у Франції було збудовано першу електричну піч для одержання рідкої сталі. Підвищенню продуктивності праці сприяли також технічні й технологічні новації в металообробці. Був винайдений автоматичний револьверний верстат (США), удосконалений токарний та інші металорізальні механізми.

Важливі вдосконалення були зроблені у сфері легкої, поліграфічної та інших галузях промисловості (автоматичний ткацький верстат, лінотип (складальна друкарська машина, на якій складають і відливають суцільні рядки тексту), автомат для виробництва пляшок тощо).

З'явилися нові засоби комунікації. У 1895 р. італієць Г. Марконі і росіянин О. Попов винаходять радіо, що стане додатковим засобом зв'язку поряд із телефоном, винайденим американцем А. Беллом у 1876 р., і телеграфом. У тому ж році брати Л. і О. Люм'єр, створивши перший кіноапарат і продемонструвавши в паризькому кафе на бульварі Капуцинів перший в історії публічний кіносеанс, відкрили еру кінематографу.

Темпи технічного прогресу були вражаючими, їхні результати важко переоцінити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їх собівартість.

Структурні зрушення останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. зумовили зміни в галузевій структурі машинної індустрії. Її провідними галузями стало виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хі-

мії, добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості. Розвивалися нові галузі: сталеливарна, нафтодобувна і нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, автомобільна.

Значне зростання продуктивних сил, виникнення нових капіталомістких галузей і нової технології вимагали істотного **укрупнення виробництва**, створюючи для цього технічні умови. Так, нова сталеливарна технологія потребувала переходу від окремих дрібних доменних печей до великих заводів із повним металургійним циклом. Впровадження електроенергії замість пари дало можливість збільшити розміри промислових підприємств, оскільки раніше громіздкі трансмісії обмежували розміри виробничих цехів, а введення індивідуальних електродвигунів знімало ці обмеження.

Але розширення виробництва вимагало великих капітальних вкладень. Тому якісно нові зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам на основі акціонерної колективної власності, завдяки яким залучалися вільні капітали. Посилився процес концентрації виробництва і централізації капіталу, що охопив усі розвинуті країни й основні галузі їхньої економіки. У промисловості, банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки перетворюються на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Зрощення банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії. Капіталізм вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

Монополія (від грец. *mono* — один і *poleo* — продаю) — форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків. Основними формами монополій є:

— **картель** — об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо;

— **синдикат** — об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність;

— **трест** — об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають свою комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам. Нерідко трест очолює хол-

динг — держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їхньою діяльністю;

— *концерн* — об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

4.3.2. Економічне піднесення США та Німеччини

До середини XIX ст. провідне місце у світовому промисловому виробництві займала Англія. За нею йшли Франція, Німеччина і США. У другій половині XIX ст. становище змінилося: Англія втратила позиції провідної промислової держави світу, відстала від США і Німеччини — спочатку за темпами економічного розвитку, а потім і за абсолютними показниками випуску промислової продукції. США вийшли на перше місце у світовому промисловому виробництві. Німеччина випередила Англію і Францію, посівши друге місце після США (за період із 1870 по 1913 р. в Англії промислове виробництво зросло в 1,75 раза, у Франції — у 3, у Німеччині — у 4, у США — у 6 разів).

У результаті таких змін закінчився період “євроцентризму”. Головну роль у світовому господарстві почали відігравати США. Так, якщо в 1860 р. частка Європи у виробництві світової продукції становила 75 %, а США — 23 %, то в 1913 р. відповідно 53 і 42 %.

Прискорений розвиток **Сполучених Штатів Америки** пояснюється низкою факторів, серед яких важливе місце належить політичним, соціальним, географічно-кліматичним, природним.

Науково-технічна революція знайшла добрий ґрунт на американській землі. Внаслідок постійної нестачі робочої сили там активно впроваджувалися власні та європейські винаходи. У зв'язку із запізненням промислового перевороту в США використовувалися найновіші досягнення інженерії, застарілого обладнання практично не було. Після Громадянської війни в країні сформувався широкий внутрішній ринок, розширювалася географічна спеціалізація.

До США збільшувався приплив емігрантів, яких приваблювали вища заробітна плата та наявність вільних земельних просторів. Як правило, це були енергійні й дуже діяльні люди, які не боялися ніякої праці (якщо за XIX ст. населення Європи зросло трохи більш як удвічі, то США — у 14 разів).

Економічному зростанню сприяли зовнішня політика держави — високі митні тарифи на ввезення готової продукції, що нерідко сягали більше 50 %, і повна свобода для ввезення іноземних капіталів, яка підтримувалася високою нормою прибутків. Це приваблювало європейські, насамперед англійські, капітали.

США в 1867 р. розширили свої володіння шляхом купівлі в Росії Аляски за 6,7 млн дол. (кожен гектар землі обійшовся американцям лише в 5 центів). Згодом було анексовано Гавайські острови. Колоніями США стали Куба, Гуам, Пуерто-Рико, Філіппіни, частина островів Самоа. Водночас посилюється економічно-торговельна експансія в країни Латинської Америки, які втягувалися в орбіту економічної діяльності США.

Вражаючими були темпи економічного розвитку країни. Національний дохід з 1870 по 1913 р. зріс у 5 разів, а національне багатство — майже в 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Частка промисловості й будівництва напередодні Першої світової війни становила 75 % сукупного суспільного продукту.

Важливе значення в економічному розвитку США мало будівництво залізниць, довжина зростання яких із 1870 по 1913 р. збільшилася у 8 разів. Будівництво залізниць стимулювало зростання виробництва у металургійній, металообробній та вугледобувній галузях промисловості, сприяло освоєнню родючих земель західних штатів, зміцнило економічну єдність країни.

Відбулися кардинальні зміни в галузевій структурі промисловості — значно збільшилася частка важкої промисловості, яка розвивалася надзвичайно високими темпами. Вперше в історії США була досягнута перевага частки важкої промисловості над легкою і харчовою. Уже в 1900 р. частка галузей важкої промисловості перевищила половину загального обсягу промислової продукції. Такого рівня інші розвинуті країни досягли лише перед Другою світовою війною. Особливо швидкими темпами розвивалися нові галузі важкої промисловості: нафтова, алюмінієва, гумова, електротехнічна, автомобільна, сталеплавильна.

У 1898 р. на р. Ніагара була збудована перша у світі гідроелектростанція. Напередодні Першої світової війни потужність американських електростанцій була понад 5 млн кВт (потужність англійських, німецьких і французьких разом не перевищувала 3 млн кВт).

Легка та харчова галузі промисловості поступово переходять на виробництво стандартизованої продукції, чого не було ще в інших країнах. У США вперше набуло розвитку масове серійне виробництво, за якого застосовувались раціональні методи його організації. Поточний, конвеєрний метод уперше був запроваджений на автозаводі Г. Форда в 1913 р. і дав вражаючі результати: монтаж магнето для автомобільного двигуна замість 20 хв займав усього 5, а складання одного автомобіля тривало лише 1,5 год. Раціоналізація виробництва сприяла небаченому зростанню продуктивності праці.

До речі, Г. Форд здійснював й інші новації у своїй компанії “Форд моторз”. Він одним із перших встановив на своїх підприємствах 8-годинний робочий день, розробив систему кредитування робітників, організував соціологічну службу в складі декількох десятків осіб, провів загальну паспортизацію робочих місць і визначив цілий ряд операцій, на яких могли бути

здіяні інваліди: безногі, однорукі, глухі й навіть сліпі. У 1914 році Форд підвищив середню заробітну плату своїм робітником із 15—20 дол. на тиждень до 40—50 і встановив мінімальний рівень у 30 дол. на тиждень. У результаті цього вперше в історії продукція, що була предметом розкоші, стала доступна тим, хто її виробляє. Так зародилося суспільство масового споживання.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулися якісно нові зміни в управлінні виробництвом, викликані зростанням концентрації виробництва і централізації капіталу. Почали виникати акціонерні товариства, монополістичні об'єднання.

Перші монополії виникли ще в 60—70-х роках. Одна з найбільших — “Стандарт-ойл компані” — була створена Дж. Рокфеллером у 1872 р. Згодом вона приєднала ще 14 компаній з видобутку та переробки нафти. У 1882 р. вся компанія була реорганізована у трест і монополізувала виробництво понад 90 % очищеної нафти в країні. На початку XX ст. у США було близько 800 трестів, до яких входило понад 5 тис. підприємств із загальним капіталом у 7 млрд дол. Монополізація сприяла ефективнішому управлінню виробництвом, однак поступово монополії зосередили у своїх руках велику економічну владу. Уряд США був змушений приймати антимонопольні закони, втручатися в економічні процеси.

Індустріалізація кінця XIX — початку XX ст. вивела Німеччину на друге місце у світі (після США) та перше місце в Європі. Серед сприятливих факторів цього найголовнішим можна вважати перемогу у франко-пруській війні 1870—1871 рр. Після завершення війни відбулися об'єднання Німеччини навколо Пруссії, консолідація німецької нації. Було ліквідовано політичну роздробленість, митні бар'єри, сформувалася єдина грошово-фінансова система, була прийнята загальнодержавна система мір і ваги, залізничного і поштового права. Населення Німеччини в останній третині XIX ст. зросло з 35 до 50 млн осіб, загальна чисельність промислових робітників збільшилась утричі. Все це сприяло розвитку єдиного внутрішнього ринку країни.

Перемога над Францією, анексія промислово розвинутих провінцій Ельзасу та Лотарингії, багатих на залізну руду і вугілля, контрибуція в розмірі 5 млрд франків золотом сприяли економічному зростанню Німеччини. Різко збільшилися інвестиції у промисловість. Масово виникають нові заводи і фабрики.

Як і в США, економічному піднесенню Німеччини сприяв фактор часу. Внаслідок запізнення промислового перевороту та індустріалізації у промисловості запроваджувалися найновіші науково-технічні досягнення. Інженерно-технічна думка Німеччини наприкінці XIX — на початку XX ст. за кількістю та якістю впроваджень і нових розробок поступалася лише американській.

Особливістю індустріалізації у Німеччині було те, що прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, був спрямований у мілітарне русло.

Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили зростання галузей важкої індустрії.

Велике залізничне будівництво (у 1870—1875 рр. щорічно вводилося 1500—2000 км шляхів) стимулювало розвиток металургії, добувної промисловості. Німецька металургія поступалася лише американській. Важлива роль належала машинобудуванню, зокрема виробництву двигунів внутрішнього згоряння. Успішно розвивалися нові галузі промисловості: хімічна, електротехнічна, автомобілебудівна.

У процесі індустріалізації змінилася структура господарства Німеччини: промисловість почала домінувати в економічній системі країни. Німеччина напередодні Першої світової війни стала індустріально-аграрною, частка населення, зайнятого у промисловості, становила майже 50 % від загального числа працюючих. Темпи економічного зростання були найвищими в Європі.

Повільними темпами розвивалася легка промисловість. Її відставання пояснюється відсутністю достатньої сировинної бази, високими цінами та низькою купівельною спроможністю населення, оскільки заробітна плата у Німеччині була нижчою, ніж у Франції та Англії.

Монополізація економіки Німеччини теж мала свої особливості. На відміну від США, процес монополізації відбувався тут на основі картелів та синдикатів. Найбільше їх виникло у вугільній, хімічній, електротехнічній, суднобудівній та військовій галузях промисловості. Напередодні Першої світової війни в Німеччині було близько 600 монополістичних об'єднань. Небаченої економічної сили досягли Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, "Фарбеніндустрі" та ін.

Незначна кількість колоніальних володінь примушувала німецьких підприємців підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції, домагалися високої її якості, щоб перемагати на світовому ринку товарів. Відсутність ринків сировини і збуту зумовили агресивність Німеччини.

4.3.3. Основні фактори промислового відставання Англії та Франції

В останній третині XIX ст. в Англії почали знижуватися темпи промислового виробництва. Інтенсивний процес індустріалізації США, Німеччини, Росії, Японії зумовив виникнення нових центрів промислового виробництва. Англійська промисловість почала втрачати іноземні ринки збуту, її частка у світовому виробництві знизилася з 32 % у 1870 р. до 18 % на початку XX ст. Водночас американські та німецькі товари, дешевші та кращі за якістю, потрапляли на внутрішній ринок країни.

Головною причиною відставання Англії було поступове фізичне і моральне старіння виробничої бази британської промисловості. Англійські

фабрики та заводи були збудовані ще наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. і оснащені машинами та механізмами доби промислового перевороту. Вони неспроможні були виготовляти таку кількість виробів і такої якості, як американські та німецькі, що базувалися на ефективнішій виробничій основі, забезпеченій науково-технічним прогресом останньої третини XIX ст. На розвитку англійської промисловості позначалася слабка енергозабезпеченість країни, недооцінка нею значення електричної енергії, повільний розвиток нових галузей виробництва (*наприклад, у світовому виробництві електротехнічних виробів частка Англії становила 13%, а Німеччини — 32%; у 1913 р. в Англії було випущено 34 тис. автомобілів, а в США — майже півмільйона*).

Технічна модернізація англійської промисловості була вкрай необхідною, але надзвичайно дорогою і складною, вимагала додаткових капіталовкладень. Англійські підприємці та банкіри віддавали перевагу експорту капіталу за кордон, у колонії та залежні країни, в яких наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм високі прибутки (якщо за останню третину XIX ст. національний дохід зріс удвічі, то доходи від зарубіжних інвестицій — у 9 разів). Вивезення капіталу було бажаним також з огляду на зростаючі потреби в колоніальній сировині — нафті, руді, кольорових металах, каучуку та ін.

Проте в англійській промисловості поступово відбувалися структурні зміни. Як і в США та Німеччині, в Англії порівняно високими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, особливо сталеплавильна, електротехнічна, хімічна. Вони випередили традиційно розвинені галузі — видобуток вугілля, виплавку чавуну, переробку бавовни. Тривалий час Велика Британія зберігала за собою лідерство у сфері міжнародної торгівлі, фінансів, суднобудування, залишалася великою колоніальною імперією (на початку XX ст. її колонії у 100 разів перевищували розміри метрополії).

Процес монополізації промисловості в Англії відбувався повільніше, ніж у США та Німеччині, тут тривалий час зберігалися дрібні та середні підприємства. Банківський капітал випереджував промисловий за темпами концентрації і централізації. Напередодні Першої світової війни 27 великих банків Англії володіли 86 % усіх вкладів. Надлишковий капітал Англія інвестувала в економіки своїх колоній.

Інвестиції спрямовувалися, як правило, у виробничу сферу — будівництво підприємств, шахт, портів, доріг і т. ін. Англійські монополії в колоніях та напівколоніях відігравали роль важливого механізму переливання капіталів і технологій, будували транспортні комунікації, створювали соціальні інституції, готували місцеві кадри для підприємницької діяльності. Незважаючи на окремі випадки (спроба задушити розвиток індійської текстильної промисловості), політика Англії щодо залежних країн сприяла їхньому економічному становленню, формуванню сучасної макроцивілізації взагалі.

Упродовж майже всього XIX ст. Франція займала друге місце у світі за рівнем промислового виробництва, поступаючись лише Англії. Однак наприкінці XIX ст. вона опинилася на четвертому місці.

Серед головних причин відставання була перш за все поразка у франко-прусській війні та її наслідки. Загальна сума збитків лише від війни становила понад 16 млрд франків. Невигідним для Франції був і мирний договір 1871 р. Вона зобов'язана була сплатити Німеччині 5 млрд франків контрибуції і як гарантію виплати віддавала частину своєї території — провінції Ельзас та Лотарингію. Ці землі були економічно найрозвиненіші, багаті на залізну руду, вугілля, тут добре розвивалися текстильна та інші галузі промисловості. Втрата Ельзасу та Лотарингії примусила Францію ввозити велику кількість залізної руди і чорних металів.

Сировинна база Франції й без того була недостатньою. Вона змушена була імпортувати половину необхідного їй вугілля. Таким чином зростала собівартість французьких металовиробів, зменшувалася їх конкурентоспроможність.

У французькій промисловості також необхідно було міняти застаріле фабрично-заводське обладнання, що вимагало значних капіталовкладень. Тим часом французькі капітали експортувалися і становили 30 % світових інвестицій. За даними 1908 р., у французьку промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд франків, в облігації та закордонні цінності — 104,4 млрд франків. Вивезення капіталу в колонії, територія яких у 20 разів перевищували площу метрополії, давало величезні прибутки. Однак остання обставина, тобто монополія на експлуатацію колоній, гальмувала економічний розвиток Франції (аналогічним було становище і в Англії), оскільки давала змогу отримувати високі прибутки за застарілої техніки та невисокої якості продукції.

Відсталою у порівнянні із США та Німеччиною була й структура французької економіки. Скорочувалися потужності металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Успішно розвивалася легка промисловість. Перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною. Гострі проблеми в сільському господарстві також стримували розвиток економіки.

Аграрні реформи середини XIX ст. не змогли ліквідувати наявні суперечності в сільському господарстві. Парцелярність (*роздробленість*) селянських господарств і низький технічний рівень зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, затримували “зайве” населення в землеробстві, зменшували ринок робочої сили, приріст населення.

Непосильною для французького сільського господарства виявилася конкуренція американського зерна та інших продуктів, що призвело до гострої кризи і необхідності структурної перебудови аграрного сектору країни.

На світовий ринок Франція виходила в основному з дорогими тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними виробами та іншими предметами розкоші.

4.3.4. Становлення індустріального суспільства в Японії

Перехід до індустріального суспільства в Японії відбувся пізніше, ніж у країнах Західної Європи та США, і мав низку особливостей. До середини XIX ст. Японія була типовою аграрною країною, в якій панувала феодальна система господарства, формувалося мануфактурне виробництво. Вважалося, що найвища влада в Японії належить імператору, але насправді її узурпували сегуни (*правителі*) — великі феодалі, зокрема династія Токугава, яка протягом останніх 250 років правила країною з Едо (нинішнього Токіо) від його імені. Імператори були ізольовані в Кіото і навіть не мали права покидати свого палацу.

Політична роздробленість країни, складна соціальна структура суспільства, в якій панівне становище мали самураї (близько 7 % всього населення), гальмували становлення індустріального укладу. Селянство країни становило 80 % загальної кількості населення, купці та ремісники були нечисленним станом і не виявляли підприємницької активності.

Тривалий час Японія перебувала у самоізоляції від зовнішнього світу. Зі страху перед християнськими місіонерами і європейськими гарматами в XVII—XIX ст. країна наглухо закрила свої порти. Це було продовженням ізоляціонізму попереднього часу — ще в X ст. Японія припинила офіційні контакти з континентом. Нерідко справа доходила до смішного. Так, коли держава Корі, яка об'єднала Корейський півострів на початку X ст., сама запропонувала платити данину Японії, та відмовилася. Вона відчувала себе абсолютно самодостатньою, а від закордону чекала тільки неприємностей. Пересічний японець ніколи не виїжджав за межі своєї країни, не бачив жодного іноземця і, більш того, — рідко покидав межі місця свого проживання.

Зміни в розвитку Японії почалися з 1853 р., коли невелика американська ескадра під командуванням комодора М. Перрі ввійшла у Токійську бухту і змусила сегунат підписати нерівноправний договір про відкриття низки портів для торгівлі із США. Японії не було що протиставити американцям, оскільки самі сегуни ще в XVII ст. заборонили будівництво великих кораблів, щоб їх піддані не змогли заплисти дуже далеко. Тому військово-морські сили країни мали жалюгідний вигляд. Невдовзі подібні договори Японії нав'язали Англія, Франція, Голландія та інші держави.

Торгівля з економічно розвиненішими країнами мала негативні наслідки для японської економіки, викликала соціальне невдоволення, котре вилилося в революцію “Мейдзі” — державний переворот 1867—1868 рр., який, ліквідувавши феодальний режим сегуна з династії Токугава, відновив імператорське правління і започаткував процес модернізації. Так настала нова “епоха Мейдзі”, або “епоха освіченого правління”, як назвали в Японії роки правління імператора Муцухіто (1868—1912), якого невдовзі також почали іменувати імператором Мейдзі. Було ліквідовано політичну

роздробленість країни, декларовано уніфікацію законів, рівність усіх підданих, свободу вибору професій і діяльності, торгівлі, міграції населення, запроваджено єдині грошову та податкову системи, скасовано цехи та гільдії. Дозволялися іноземні інвестиції, впроваджувалися досягнення науки та техніки. Важливим результатом революції стала ліквідація феодальних володінь та привілеїв, однак здійснена поступово, з пристосуванням до нових умов господарювання: аристократія отримала відшкодування готівкою та облигаціями, які були інвестовані у виробництво.

Чимало зусиль японський уряд докладав для того, щоб модернізувати тогочасне суспільство. Він направляв у західні країни спеціальні місії для вивчення досягнень західної цивілізації, за європейським зразком перебудовував освіту, розпочав бурхливе будівництво промислових підприємств, залізниць, морських суден, засобів зв'язку та впровадження інших нововведень, використовуючи всі світові наукові й технічні досягнення. Міністр закордонних справ І. Каору з цього приводу писав в доповідній записці: "Як ми можемо впливати на розум нашого 38-мільйонного народу, щоб він проникся духом сміливості, навчився незалежності і самоврядування? На мою думку, єдиним засобом для досягнення цієї мети може бути тільки спілкування з європейцями, щоб люди на власному досвіді переконалися у своїй незграбності, усвідомили свої недоліки, увібрали в себе західну одержимість... Тільки так може наша імперія стати нарівні із західними країнами".

Особливістю економічного розвитку Японії другої половини XIX — початку XX ст. було те, що процеси промислового перевороту збіглися в часі з процесами індустріалізації та монополізації і проходили прискореними темпами. Держава відіграла важливу роль в індустріалізації: уряд створював власні підприємства — взірцеві фабрики та корабельні, що діяли як державні з широким залученням іноземних експертів для керівництва ними. Згодом ці підприємства були передані в приватні руки за низькими цінами. Уряд виконував функції науково-дослідної і дослідно-конструкторської установи для нових підприємців і поступово перестав брати безпосередню участь у виробничому процесі. Практикувалися надання субсидій приватним підприємцям, звільнення їх від податків.

Ліквідація феодальних відносин в Японії створила ринок вільної робочої сили (наймані робітники працювали за неймовірно низьку платню за тривалого робочого дня, який інколи сягав 15—18 год), люди всіх станів стали вільними, а приватна власність і приватне підприємництво отримали захист від сваволі старої аристократії. Крім того, уряд усіляко сприяв розвиткові системи загальної освіти. До кінця XIX ст. у школах навчалося близько 80 % японських дітей.

В Японії починає формуватися стан підприємців. У нього вливалися колишні воїни-самураї, які привнесли в нову ділову етику традиції старого самурайського кодексу — чесність, відданість справі та дисципліну. Самураї відіграли вирішальну роль в утворенні нового підприємництва.

Прагнути вистояти в умовах нерівномірного розвитку економіки, японські фірми намагалися диверсифікувати свою економічну діяльність. Вони не зосереджувалися в якійсь одній галузі господарства, а поширювали свій вплив у всіх напрямках, не задовольняючись монополізацією виробництва і збуту одного товару, проникали у нові для себе галузі й сфери.

Значна увага приділялася транспорту і засобам зв'язку. У 1870 р. між Токіо і Йокогамою, де розташовувалася велика колонія іноземних бізнесменів, була відкрита перша в країні лінія телеграфу, а через два роки ці міста зв'язала і перша в Японії залізниця.

Поряд із запозиченням досвіду європейських країн і США, істотне місце в індустріалізації Японії належало іноземному капіталу, але в цілому японці покладалися на власні заощадження. Це хоч і затримувало “злет” економіки, але робило її стійкою та надійною в наступні десятиліття.

Становленню індустріального суспільства в Японії сприяла аграрна та інші реформи 70-х років XIX ст. Вони ліквідували феодальні права самураїв на землю, закріпили земельні наділи за селянами. Правда, значна частина селянства залишилася мало- та безземельною.

Відчуваючи нестачу землі та ресурсів за зростаючого населення, уряд Японії посилював мілітаризацію економіки країни (до 1900 р. 40 % усіх державних підприємств були військовими заводами, де була зайнята половина робітників державного сектору і 3/4 потужностей), вдавався до агресивних дій проти своїх сусідів, багатих на сировину і ринки збуту. Так, у 1894 р. Японія напала на Китай, перемога над яким дала їй права на експансію Кореї, 350 млн ен контрибуції, можливість для японських громадян відкривати в Китаї промислові підприємства. Перемігши у війні 1904—1905 рр. Росію, Японія захопила Південну Маньчжурію, а також Південний Сахалін. Як наслідок, частка японських товарів становила в імпорті Кореї і Маньчжурії відповідно 74 і 60 %. Економічна експансія сприяла промислового піднесенню.

Загалом реформи мали вражаючі наслідки для японської економіки. Упродовж 1875—1895 рр. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у країні збільшився у 3,5 раза, протяжність залізниць зросла в 20 разів, були створені тисячі нових промислових підприємств, обладнаних передовою технікою. Незважаючи на те, що Японія не могла ще на рівних конкурувати із західними країнами в абсолютних показниках випуску основних промислових виробів, темпи її економічного зростання були значно вищими. Упродовж 1900—1913 рр. вони становили 12 % на рік проти 7 % у США, 4 % у Франції і Німеччині, 2 % у Великій Британії. Видобуток вугілля зріс у 20, виробництво міді — у 13, виплавка сталі — у 5, сумарний тоннаж торгового флоту — у 8, військового — у 15 разів. Експорт зріс до 250 млн ен у 1900 р. і до 600 млн у 1913 р.

Поряд зі здобутками в індустріальному розвитку напередодні Першої світової війни Японія все ще залишалася аграрно-індустріальною країною, 60 % населення якої було зайняте в сільському господарстві.

4.3.5. Міжнародні економічні відносини

У першій половині XIX ст. сформувався світовий ринок як підсистема господарства, пов'язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Він став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок успіхів на транспорті, в будівництві доріг остаточно утвердилася як складова загальносвітової ринкової господарської системи. Зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний та валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Отже, склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що розділив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни.

Визначилися галузі, які працювали на основі імпортних надходжень або на експорт. Лише зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національних корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень з якості та цін.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. У 1914 р. територія колоній промислово розвинених держав становила 85 млн кв. км з населенням 560 млн осіб. Найбільшими колоніальними імперіями стали Велика Британія, про яку казали, що в ній ніколи не заходить сонце, та Франція. Їм істотно поступалися США та Німеччина.

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці (МПП) зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважаючою формою МПП була міжгалузєва предметна спеціалізація. Велика Британія як "майстерня світу" спеціалізувалася на виробництві та продажу машин і устаткування, а також взуття, шкіргалантереї, виробів харчової промисловості. Німеччина зайняла чільне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, парових котлів, картоплі, спирту, цукру, виробів хімічної промисловості, Франція — текстильних машин, шовкових і суконних тканин, Бельгія — зброї та інструментів. Колоніальні країни спеціалізувалися на виробництві бавовни, прянощів, кави, цукру, натурального каучуку.

З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузєва спеціалізація. Так, у металургійному виробництві експортерами чорних металів були Велика Британія, Бельгія, Люксембург, кольорових — Австро-Угорщина, Франція.

Провідною і найстарішою формою світогосподарських зв'язків була міжнародна торгівля, до якої були залучені всі незалежні та колоніальні країни. Її характерною ознакою був імпорт сировини з колоній, оскільки найрозвиненіші держави, за винятком США, були мінімально забезпечені сировиною.

З кінця XIX ст. зовнішній торгівлі властивою була тенденція зростання протекціонізму і встановлення монопольних цін. Країни укладали торгові договори, підписували інвестиційні угоди.

З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набував експорт капіталу, який спрямовувався головним чином у колонії та залежні країни. Найбільшими експортерами були Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія.

Важливою формою зовнішньоекономічних зв'язків були міжнародні міграційні процеси, пов'язані з переселенням європейців до Америки. З 1816 по 1856 р. з Європи до США емігрувало 5 млн, а в другій половині XIX ст. — 18 млн осіб. Економічним наслідком міжнародної міграції робочої сили було прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів з цих країн і одночасно імпорту товарів у країни імміграції.

На початку XX ст. співвідношення сил між великими державами зайшло у винятково гостру суперечність з тим поділом світу, який склався в кінці XIX ст. Зокрема, одна з найбільш економічно розвинутих країн Європи — Німеччина — виявилася обділеною колоніями. На порядок денний стало питання про перерозподіл зон впливу, насамперед ринків збуту, джерел сировини, сфер вкладання капіталу, початок якому поклала Перша світова війна.

4.4. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

4.4.1. Індустріалізація в Україні

Упродовж 60—80-х років у Східній Україні завершився промисловий переворот. Найхарактернішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. З цього часу активніше застосовуються у виробництві досягнення науки і техніки.

Значний поштовх одержали традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані із сільським господарством. У першу чергу це стосувалося цукро-

вої промисловості, в якій господарювали підприємці — представники різних національностей: Терещенко, Симиренко, Харитоненко, Бобринський, Хряков, Потоцький, Бродський, Гінзбург та ін. Завдяки високій концентрації виробництва загальна кількість цукрових заводів з початку 60-х до середини 90-х рр. зменшилась з 247 до 153, а робітників, навпаки, збільшилось з 38 тис. до 78 тис. Виробництво цукру на заводах зросло в 14 разів і становило 84 % виробництва всієї Російської імперії. Найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат — перше в Російській імперії монопольне об'єднання, що виникло в Києві у 1887 р. Через 5 років у нього входили 90 % діючих заводів в Україні.

В останні десятиріччя XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з них належали іноземним підприємцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (*нині Донецьк*); Дніпровський завод у селищі Кам'янському (*нині Дніпродзержинськ*); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські промисловці стали власниками заводів: Брянського — біля Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського у Донбасі.

Передусім іноземних капіталістів приваблювали наявність в Україні сировини, дешевої робочої сили, перспектива розширення внутрішнього ринку у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин, пільгові заходи уряду, тобто все те, що забезпечувало надприбутки. Разом із тим, оцінюючи значення іноземних інвестицій у країні, яка прагнула наздогнати в технічно-економічному плані передові капіталістичні країни, не можна не врахувати позитивного значення впровадження новітньої техніки і технології, певного прошарку висококваліфікованих інженерно-технічних працівників, а, частково й робітників, зміцнення культурних зв'язків тощо.

З 1888 по 1894 р. в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн крб. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали значною мірою захопили ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості України (у вугледобуванні іноземцям належало 63 % основного капіталу, у металургії — 90 %). У 1900 р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування.

Значним досягненням у процесі індустріалізації України стало зведення Харківського та Луганського паровозобудівних заводів, на яких було збудовано до 1900 р. 233 паровози.

Процес монополізації став особливо активним на початку XX ст. Переломним моментом стала економічна криза 1900—1903 рр., внаслідок якої збанкрутіли сотні дрібних і слабких підприємств, натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань, таких як “Продамет”, “Продвагон”, “Продвугілля” та інші. Монополії проникли в усі сфери господарства. Напередодні Першої світової війни в Україні не було вже жодної важливої галузі промисловості, в якій так чи інакше виробництво не було б монополізова-

не. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з перших місць у світі. Підприємці, в основному чужинці, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни на готову продукцію, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний поступ уперед у своєму розвитку. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших у промисловому відношенні районів імперії. Тут склалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукровобуряковий район. Однак докорінних змін в економіці не відбулося. У зв'язку з початком Першої світової війни індустріалізація в Україні так і залишилася незавершеною. До того ж царським урядом проводилася колонізаторська політика щодо України; він мало цікавився її економічними проблемами. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило більше 75 % від загальнодержавного, переважно обслуговувало Російську імперію з її найдовшими у світі залізницями. У кінці ХІХ ст. Україна давала 70 % усієї продукції добувної промисловості, тоді як в переробній її частка становила лише 15 %. Основним виробником тютюну імперії була Україна, але виробництво цигарок здійснювалося в Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви, щоб навіть у цій галузі зробити Україну залежною від Росії. Таких прикладів було дуже багато. Тому, хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності в Україні справляв приголомшливе враження, він приховував однобічний, незрівноважений характер цього розвитку.

Фактично однобічний колоніальний характер мав і товарообмін. Бо імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість готових російських товарів була надзвичайно високою, у той час як ціни на українську сировину залишалися низькими. Внаслідок цього російські виробники готових товарів мали значно більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в Україні. Так українську економіку позбавляли потенційних прибутків і змушували слугувати інтересам російського центру імперії.

Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку Першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. в економічному житті Західної України відбуваються суттєві зрушення. Прискореними темпами почала розвиватися лісопильна та деревообробна галузі промисловості. На початку ХХ ст. Галичина експортувала щорічно 80—85 тис. вагонів лісоматеріалів. З 90-х років ХІХ ст. з'явилися ознаки концентрації виробництва, одним з виявів якого було утворення в 1892 р. нафтового картелю. У 1905—1906 рр.

виникло понад 50 акціонерних компаній з видобутку нафти, найбільшими з яких були “Галицько-карпатське товариство”, “Східниця”, “Галичина”.

Акціонування та монополізація стали характерними й для інших галузей промисловості. Однак переважна більшість підприємств залишалися дрібними. На початку ХХ ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62—63 тис. робітників із 300 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. Решта — близько 240 тис. — працювала в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удома.

У цілому промисловість західноукраїнських земель розвивалася повільно. Галузева її структура залишалась однобокою — у напрямку видобутку і первинної переробки сировини — і мала колоніальний характер. Незважаючи на значні зрушення кінця ХІХ — початку ХХ ст., становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях ще не відбулося.

4.4.2. Зрушення в сільському господарстві. Столипінська аграрна реформа

Селянські реформи 1848 р. в Австрійській та 1861 р. у Російській імперіях мали багато спільних рис. Насамперед вони створили сприятливіші умови для індустріального розвитку. Земля стала об'єктом купівлі-продажу, розвивалося селянське підприємництво, розширювалися ринкові відносини. Водночас реформи мали і ряд недоліків. Зокрема, усі питання були розв'язані на користь поміщиків. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання, таких як поміщицьке землеволодіння, незабезпеченість селян землею, викупні платежі тощо. Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільними верствами. Усе це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами незатихаючої боротьби у пореформенному селі по всій Російській імперії, у т. ч. і на східноукраїнських землях. Особливо це проявилось в умовах першої російської революції 1905—1907 рр. Царський уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин. У квітні 1906 р. головою Ради міністрів і водночас міністром внутрішніх справ Росії було призначено видатного реформатора П. Столипіна. Був він противником ліберального й соціалістичного рухів, прагнучи змінити Російську імперію шляхом економічних і соціальних реформ, активно боровся з національно-визвольними рухами, особливо українським.

Найзначнішою в діяльності П. Столипіна була аграрна реформа. Вона мала на меті розв'язати завжди нелегке для Росії (і України) земельне пи-

тання. Указ від 9 (22) листопада 1906 р. скасовував обов'язкові "земельні общини" і надав кожному селянинові право вимагати виходу з общини і виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву "відруб". Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати "хутір" (найпоширеніший в Україні). Даний захід повинен був служити перебудові земельних відносин, створити стан заможних селян-фермерів.

Іншим важливим кроком столипінської аграрної реформи було створення Селянського земельного банку і надання йому права виділяти селянам вигідні кредити для купівлі землі, реманенту тощо. Це сприяло також торгівлі поміщицькою землею та придбання її селянами.

Ще один немаловажний напрямок реформи — переселення селян із густозаселених регіонів європейської частини Російської імперії у Сибір, за Урал та на Далекий Схід, де був надлишок вільної землі. Українські губернії протягом 1906—1912 рр. дали близько 1 млн переселенців. Однак через погану організацію переселенської кампанії значна частина українців змушена була повернутися назад. У 1914 р. в Сибіру і на Далекому Сході проживало 2 млн українців.

За неповних чотири роки четверта частина господарств в Україні, що входили до земельних громад, вийшла з них, а протягом 1916—1917 рр. селяни купили, головним чином у поміщиків, понад 7 млн десятин землі. Внаслідок цього напередодні Лютневої революції 1917 р. у руках селян було вже 65 % усієї землі, й на одне господарство припадало 8,6 га. У результаті реформи на Правобережній Україні й Полтавщині, де общинне землеволодіння було слабо поширене, майже вся селянська земля стала приватною.

У цілому столипінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися, перш за все, селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. У 1909—1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 р.

Розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. У сільському господарстві було зайнято близько 90 % населення, а безпрецедентний визиск селян під час викупу землі та впорядкування справи сервітутів завів західноукраїнське село у безвихідь.

У Західній Україні збереглися велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Основ-

на ж маса селянства страждала від безземелля і малоземелля. Взагалі господарств, що мали наділи до 5 га, у Галичині нараховувалось 80 %, на Буковині — 85, у Закарпатті — 73 %.

Користуючись малоземеллям селян, великі землевласники зберігали з ними напівкріпосницькі стосунки. Поміщицькі господарства базувались в основному на відробітках селян, які не мали засобів до життя і були позбавлені необхідних умов ведення господарства. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг взятого до “нового врожаю” збіжжя, за “порцію” — певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законів тощо.

Щоб вижити, селянська біднота змушена була шукати заробітків поза селом; швидкими темпами зростала еміграція. Йдеться про початок масової еміграції українських селян до Америки, здебільшого Канади і США, у менших розмірах — до Бразилії та Аргентини, де ще було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн заохочували масове переселення з-за кордону. Крім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні заробітки до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та у прикордонні російські губернії. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштовувалися чорноробами на заводах, шахтах, будівництві. Споконвічні селяни найбільше прагнули одержати земельні ділянки для сільськогосподарського обробітку з фондів державної власності.

Масштаби еміграції особливо зросли на початку ХХ ст. Якщо в 1890—1900 рр. з Галичини емігрувало 78 000 осіб, то за перше десятиріччя ХХ ст. виїхало понад 224 000 осіб. Еміграція полегшила становище селян, оскільки вона дещо пом’якшила проблему аграрного перенаселення. Підраховано, що з 1890 по 1913 р. число емігрантів дорівнювало майже третині всього приросту населення за цей період. Крім того, американські емігранти і європейські сезонні робітники велику частину заощадженого заробітку переказували додому. В результаті вперше у західноукраїнських селян з’явилися гроші, на які вони почали скуповувати головне багатство — землю.

Отже, з початком ХХ ст. становище селян стало потрохи покращуватися і не було вже таким безрадісним, як декілька десятиліть тому. “Наш бідний, довгі роки систематично гноблений і оглуплюваний народ власною силою й енергією підіймав себе з понижаючого стану... та з радісною певністю глядить у свою кращу будучність”, — писав І. Франко в 1907 р. про цю важливу перемену в селянському житті.

4.4.3. Зародження і розвиток кооперативного руху

У новітню епоху великих соціально-економічних перетворень український народ вступив без власної держави. Він був об’єктом жорстокого колоніального гноблення. Іноземні поневолювачі безсоромно грабували багаті

землі, природні ресурси України. Тяжке становище трудового люду, особливо селянства, посилювалося його соціальною та політичною незахищеністю.

Після скасування кріпосного права у Східній Україні виникають різні форми економічної самооборони громадянства, які ґрунтувалися на багатотікових народних традиціях. Найважливішою з них стає кооперація, як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Перший *споживчий кооператив* в Україні був створений у 1866 р. у Харкові. Із самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб) та 292 члени з неповним паєм. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало свою їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало своїх членів паливом. Товариство ознайомлювалося з кооперативним рухом на Заході, його представники побували у Великій Британії, Франції та Німеччині, підтримували зв'язки із зарубіжними кооперативними організаціями.

Протягом 1866—1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів (загальна кількість їх в Російській імперії тоді становила 63). Серед провідних діячів кооперації були найвидатніші представники українського національного руху, відомі науковці В. Антонович, О. Кістяківський, М. Яснопольський, М. Зібер, М. Драгоманов та ін.

Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Їх занепад був зумовлений рядом причин. Насамперед погано був підготовлений соціальний ґрунт для кооперативної діяльності. Переважна більшість громадян ще не розуміла суті та значення кооперації. Високі, як на ті часи, внески (25—50 крб) не давали змоги вступати у кооперативи менш заможному населенню. Через матеріальну незабезпеченість кооперативи не могли конкурувати з приватними торговцями, які до того ж не гребували засобами, щоб їх знищити. Вбачаючи в кооперації опозиційну силу, державна адміністрація вороже ставилась до неї. Організатори перших споживчих товариств не мали практичного досвіду.

У 1890-х роках кооперативна діяльність пошавилася, що було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора, “артільного батька” М. Левитського. Завдяки його енергійним зусиллям 29 вересня 1894 р. у с. Февар на Херсонщині утворилась перша хліборобська спілка, так звана артіль. Її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих та площі землі. Артілью керував староста, якого обирали голосуванням.

З Херсонщини *артільний рух* швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Проте усі ці спілки, об'єднуючи в основному 15—20 господарств, не мали значного впливу на сільське господарство і проіснували не більше трьох років. Об'єднані у них селяни не були підготовлені до ведення спільного господарства та розрахунків між собою. Тому М. Левитський з 1903 р. зосередив основну увагу на організації ремісничих артілей у містах. Він, зокрема, організував

артілі в Єлизаветграді, Одесі, Києві, Балті, Вінниці. У 1912 р. на Наддніпрянщині діяло всього 2500 споживчих кооперативів, тоді як у всій Російській імперії — 6700.

У 1908 р. був заснований Київський союз споживчої кооперації. За два перших роки існування він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність, скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком проти Московського союзу. Та після фінансового краху в 1913 р. його було ліквідовано.

З початком українського кооперативного руху виникали також *кредитні товариства*. Уже в 1901 р. утворено перший на українських землях Союз кредитних кооперативів у м. Бердянську. У 1903 р. виник другий такий союз у Мелітополі. Ці союзи були лише організаційно-ревізійними надбудовами без права вести банківські операції. Проте це вже був крок уперед, адже вони надавали практичну допомогу низовим, об'єднаним у них, кооперативам.

У 1911 р. розпочав свою діяльність реорганізований Київський кредитний банк — Союзбанк, який очолював Х. Барановський. Союзбанк швидко став важливим організаційним та фінансовим осередком не тільки Київщини, а й всієї Наддніпрянської України. Він здійснював банківські та торгово-посередницькі операції, організовував промислові підприємства, провадив видавничу діяльність, скликав кооперативні наради.

Перед західноукраїнською кооперацією від самого початку її заснування було поставлено завдання — створити внутрішній ринок для національних товаровиробників. Перше західноукраїнське кооперативне товариство — торгове підприємство “Народна торгівля” було організоване в 1883 р. у Львові за ініціативи В. Нагірного. Діяльність “Народної торгівлі” спочатку зводилась виключно до підтримки української приватної торгівлі. Проте вже у 1907 р. вона перетворилась на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Відповідно до статуту, “Народна торгівля” мала організовувати торгові кооперативи, перевіряти їхню діяльність та бути для них центральною організацією.

У 1899 р. представники селянства, інтелігенції та духівництва організували в Олеську на Золочівщині місцеве товариство “Сільський господар”, яке в 1905 р. перебралось до Львова і стало крайовим органом кооперації. “Сільський господар”, очолюваний Є. Олесницьким, швидко перетворився на значну інституцію з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків, багатьма дослідними полями, станціями, часописами. Найважливішими напрямками роботи товариства були: створення різних виробничих і господарських спілок, пропаганда сільськогосподарських знань серед населення, організація читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл, проведення з'їздів та віче, курсів і виставок, посередництво при купівлі землі чи реманенту, при збуті сільськогосподарських продуктів тощо.

У тому ж таки 1899 р. у Перемишлі було організовано Спілку для господарства і торгівлі. Протягом короткого часу спілка охопила всі українські кооперативи цього типу в Галичині й стала Крайовою спілкою для господарства і торгівлі. Об'єднанням у 1911 р. цієї спілки з торговим відділом "Сільського господаря" було створено Крайовий союз господарсько-торгових спілок, який до 1913 р. організував 28 сільських господарсько-торгових спілок.

Значного розвитку в Західній Україні досягла *кредитна кооперація*, оскільки кредит був дуже важливою і найлегшою до опанування кооперативами стороною економічного життя. Попит населення, зокрема селянства, яке намагалося знайти порятунок від лихварства, на кредити зріс, а це спричинило підвищення процентів і збільшення вкладів широких верств населення в кредитні спілки. Зростання кількості кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитового — першого західно-українського кооперативного союзу, який об'єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних кооперативів. Його організатором та довголітнім головою дирекції був один із провідних політиків галицьких українців К. Левицький.

З усіх видів *виробничої кооперації* в Галичині найбільше розвинулася молочарська, яку започаткував отець О. Нижанківський. До Першої світової війни існувало близько 100 молочарських кооперативів.

Провідна роль в організаційному та політичному спрямуванні кооперативів Західної України належала Крайовому союзу ревізійному (КСР). Через спеціалізовані кооперативні об'єднання (Крайовий союз кредитовий, "Народна торгівля", Крайовий господарсько-молочарський союз та ін.) він підпорядкував собі близько 600 українських кооперативів. З січня 1904 р. КСР почав видавати часопис "Економіст", навколо якого згуртувалася група видатних теоретиків і практиків кооперації під керівництвом К. Панківського.

Паралельно з Галичиною розвивався кооперативний рух на Буковині та в Закарпатті.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. український кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку. Він став важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення українського народу.

4.4.4. Фінанси та кредит

Наприкінці XIX ст. дедалі актуальнішим ставало питання встановлення в Росії грошового обігу, заснованого на золоті, як це вже було у Великій Британії, Франції, Німеччині. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. У 1897 р. золотий фонд становив уже 1095 млн крб при 1067 млн крб кредитних білетів у обігу. При такому співвідношенні можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети

ставали розмінними на золото. Між золотим і паперовим кредитним карбованцями взяте було співвідношення, яке на той час фактично встановилося на ринку — 66 коп. золотом за 1 кредитний карбованець. Отже, реформа була проведена через девальвацію, тобто зниження карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. У 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбувалися нові золоті монети п'ятикарбованцевої вартості, а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Встановлювалися суворі обмеження емісійного права Державного банку.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до Першої світової війни. Вона давала можливість уряду здійснити значні економічні та кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток великої промисловості. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

В умовах промислового розвитку значна увага приділялася вдосконаленню *кредитно-банківської системи*. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів — банківських контор, дисконтерів (*кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі*). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські (громадські) комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

Таким чином, незважаючи на значний прогрес у господарському розвитку України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., кардинальних змін у її економіці не сталося. Причинами були колонізаторська політика Російської і Австро-Угорської імперій, які зберігали за українськими землями статус сировинного придатку, та, до певної міри, Перша світова війна, яка завадила завершенню процесу індустріалізації. Особливістю економічного розвитку України було й те, що нагромадження капіталу відбувалося не в руках українців, а в руках їхніх чужонаціональних експлуататорів.

4.5. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО У 1914—1939 рр.

4.5.1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна, яка тривала з літа 1914 р. до осені 1918 р., розпочалася між двома ворогуючими блоками країн: Антантою (Велика Британія, Франція, Росія) і Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), який невдовзі став Четвертим (після того як Італія покинула союзників і увійшла до Антанти, до Німеччини і Австро-Угорщини приєдналися Туреч-

чина і Болгарія). З часом вона втягнула в себе понад 30 держав із півтора-мільярдним населенням (близько 70 % усіх мешканців земної кулі). Було мобілізовано близько 70 млн солдатів, з яких 10 млн загинули, 20 млн були поранені та скалічені, більш як 10 млн мирного населення померло від голоду та епідемій. А якщо до цього додати скорочення народжуваності, то загальна кількість втрат становитиме близько 36 млн осіб.

Війна також принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Значні території Франції, Австрії, Німеччини, України піддалися розграбуванню і руйнуванню. Було знищено приблизно 1/3 матеріальних цінностей країн-учасниць, а їх воєнні витрати становили 200 млрд дол., у 12 разів перевищивши наявні золоті запаси. Мілітаризація економіки воюючих країн, їх господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв'язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня. Виник дефіцит споживчих товарів, який змусив регулювати ціни та нормувати споживання.

Головними причинами війни були прагнення низки країн здійснити економічний і територіальний переділи світу, встановити контроль за джерелами сировини і ринками збуту, зрощення монополій з державою та посилення їх експансіоністського характеру, боротьба проти національно-визвольних і соціальних рухів, мілітаризація економіки тощо. У табл. 4.1 показано економічні позиції провідних країн світу напередодні Першої світової війни.

Таблиця 4.1. Економічний розвиток провідних країн світу в 1914 р.

Країна	Національний дохід, млрд дол. США	Населення, млн осіб	Дохід на одну особу, дол. США	Місце у світовому господарстві		
				за обсягом промислового виробництва	за експортом капіталу	за площами колоніальних володінь
США	37	98	377	4	4	4
Німеччина	12	65	184	3	3	3
Велика Британія	11	45	244	1	1	1
Франція	6	39	153	2	2	2
Росія	7	171	41	—	—	—
Австро-Угорщина	3	52	57	—	—	—

Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на Європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Тому, якщо національне багатство країн Європи за воєнні роки скоротилося в середньому на третину, то за той самий час в Японії зросло на 25 %, а в США — на 40 %.

Війна набула затяжного характеру й потребувала величезних матеріальних і фінансових витрат. Відбулися структурні зміни в економіці. Пріоритетними стали галузі, що виробляли зброю та військове спорядження. У результаті центри господарського виробництва поступово перемістилися з Європи до США.

Сполучені Штати Америки із запізненням (6 квітня 1917 р.) вступили у війну на боці країн Антанти, коли вже явно визначилася їхня близька перемога. Тому вони зазнали порівняно невеликих людських втрат — близько 120 тис. осіб. Тривалий час дотримуючись нейтралітету, США вміло скористалися його перевагами для швидкого економічного зростання. Вони підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами, задовольняючи їхній зростаючий попит на всі види стратегічної сировини, зброю, боеприпаси, продукти харчування. У результаті за роки війни країна наростила своє виробництво (*випуск промислової продукції зріс на 26 %, виробництво пшениці — в 1,5 рази*), і тому ще більше зміцнила лідируюче становище у світі, перетворившись із боржника на найбільшого міжнародного кредитора (*якщо до війни американські борги становили понад 7 млрд дол., то на кінець війни воюючі країни заборгували США 9,8 млрд дол.*). Національне багатство збільшилося із 192 млрд дол. у 1914 р. до 488,7 млрд дол. у 1920 р. У США було сконцентровано 1/2 світового запасу золота. Успішно розвивалися промисловість, сільське господарство, фінансово-кредитна система. Утричі зріс експорт продуктів і товарів. Скориставшись тим, що увага європейських країн була прикута до війни, американці почали приборати до рук джерела сировини, ринки збуту, сфери капіталовкладень, які раніше вважалися об'єктами впливу інших великих держав. У США продовжувало розвиватися ринкове господарство, на відміну від інших індустріальних країн, в яких економіка перетворювалася на ринково-регульовану.

Велика Британія належала до країн-переможниць, проте війна знесилила її економіку, збільшила відставання від США. Вона зазнала великих людських втрат — на фронтах загинуло майже 750 тис. осіб, 1,5 млн отримали поранення. Було втрачено 1/3 національного багатства, зокрема і значну частину військово-морського та торгового флоту. Збільшилися державний борг, який упродовж воєнних років зріс більш ніж у 12 разів і в 1918 р. становив 7,8 млрд дол., та від'ємне сальдо у зовнішній торгівлі — експорт товарів зменшився удвічі, натомість зріс імпорт. У результаті світовий фінансовий центр перемістився з Лондона до Нью-Йорка.

Було втрачено традиційні англійські ринки товарів і капіталів (*Канада, Аргентина, Китай*), на які почали проникати США і Японія. На 20 % скоротилося промислове виробництво. Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо в гірничодобувній, сталеплавильній, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було застарілим. Водночас Великій Британії вдалося збільшити свої колоніальні володіння в Африці та на Близькому Сході за рахунок Німеччини і Туреччини-

ни. Вона частково компенсувала свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій.

Франція ще більше, ніж Англія, постраждала в роки війни. Її загальні втрати сягнули 200 млрд франків. На фронтах загинуло 1,3 млн осіб, 2,8 млн отримали поранення. Вже в перші місяці війни Німеччина окупувала найрозвиненіші промислові регіони Франції, у результаті чого країна була позбавлена основної частини свого промислового виробництва. Було зруйновано або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Під німецькою окупацією опинилися кращі сільськогосподарські райони, що призвело до збільшення імпорту продуктів. Видатки на війну підірвали стабільність французької валюти.

Разом із тим під час війни розпочалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Тут успішно розвивалася промисловість, будувалися електростанції, військові підприємства. У південних департаментах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво. Нестача сировини, енергоресурсів змушувала промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Японія під час війни зміцнила свій економічний потенціал. Її національне багатство зросло на 25 %. Виступаючи на боці Антанти, вона фактично не брала участі в бойових діях. Але скориставшись тим, що увага воюючих країн була прикута до європейського театру воєнних дій, змогла розширити свої колоніальні володіння (зокрема, захопила *Шандунський півострів у Китаї, Маршаллові, Каролінські й Маріанські острови в Тихому океані, які належали Німеччині*), нав'язала невигідні економічно-торговельні умови Китаю, розгорнула енергійну торговельну експансію на ринках Південно-Східної Азії. Все це дало можливість за роки війни подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни Тихоокеанського регіону. Як наслідок, головним економічним підсумком воєнних років було перетворення Японії з аграрно-індустріальної країни на індустріально-аграрну.

Однак відновлення після завершення війни конкуренції на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників по Антанті, економічна криза 1920—1921 рр. та надзвичайно руйнівний землетрус, який завдав великих людських жертв (загинуло 140 тис. осіб) та руйнувань, поставили японську економіку перед низкою серйозних проблем.

Німеччина внаслідок війни опинилася у найважчому становищі. Загальні людські втрати становили 7,5 млн осіб, з них загинули 2,7 млн. Обсяг промислового виробництва в 1918 р. порівняно з 1913 р. знизився на 43 %. Більше ніж удвоє скоротилося сільськогосподарське виробництво. Критичних меж набрала мілітаризація, сягнувши 75 % усієї продукції. Національне багатство зменшилося наполовину, а державний борг зріс у 32 рази (з 5 до 160 млрд марок).

Справжньою катастрофою для країни і народу став Версальський мирний договір, підписаний 28 червня 1919 р. між Німеччиною і країнами Антанти. Згідно з ним, Німеччина втратила всі свої колонії, які розподілялися між Великою Британією та Францією, і раніше захоплені території загальною площею 3 млн кв. км з населенням 13 млн осіб. Зокрема Франції поверталися Ельзас та Лотарингія; Познанський край, деякі землі у Пруссії відходили Польщі; частина території Сілезії — Чехо-Словаччині; Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги Націй (із наступним плебісцитом), а її вугільні шахти передавалися у власність Франції (*у результаті Німеччину було позбавлено 75 % річного видобутку залізної руди, 25 % видобутку кам'яного вугілля, 35 % виплавки сталі*); порт Мемель (Клайпеда) переходив під управління країн Антанти; Гданськ (Данциг) оголошувався вільним містом; Рейнську область Німеччини, де зосереджувалася майже вся промисловість, було демілітаризовано. Німецька сухопутна армія мала бути скорочена до 100 тис. осіб, а офіцерський корпус — до 4 тис. Німеччину також зобов'язали відшкодувати у формі репарацій 132 млрд золотих марок за збитки, завдані країнам-переможцям, та гарантувати для них значні торгові пільги на своїй території.

Таким чином економіка Німеччини збанкрутувала. Вже за перші два роки після завершення війни держава мала сплатити країнам Антанти 20 млрд золотих марок. Оскільки таких грошей у Німеччини не було, то контрибуція сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільськогосподарською сировиною тощо. Зазнала краху фінансово-кредитна система. У 1921—1923 рр. країна переживала жахливу гіперінфляцію. У липні 1923 р. долар коштував 4 млрд марок, платню німцям видавали двічі на день, нерідко нерозрізнаними купюрами, — в обід і ввечері. Після першої видачі платні робили годинну перерву, аби люди встигли хоча б щось купити за гроші, які знецінювалися щогодини, — до вечора ціни могли зрости до 50 % в день. Внаслідок цих явищ різко погіршився життєвий рівень людей. Німеччина опинилася на грані катастрофи.

4.5.2. План Дауеса та його наслідки

Критичне становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн Антанти, які побоювалися можливих революційних потрясінь у центрі Європи. Саме тому США, Франція, Англія вирішили допомогти в оздоровленні німецької економіки. Цьому сприяло те, що господарство країн Антанти вийшло з кризи, породженої війною, і поступово стабілізувалося. Так, з 1922 по 1929 р. економіка США невпинно зростала, країна стала процвітаючою. З 1924 р. успішно розвивалося господарство Великої Британії та Франції.

Новий репараційний план для Німеччини, розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Чарльза Г. Дауеса, був затверджений

16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн — переможниць у Першій світовій війні — й прийнятий Німеччиною.

Основна мета плану — відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики в сумі 200 млн дол., у тому числі 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятимуть регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна маса німецької промислової продукції має спрямовуватися в СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік), щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом, СРСР мав постачати сировину в Німеччину.

План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1—1,75 млрд марок на рік, а потім — по 2,5 млрд марок на рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким державним бюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент із репарацій. Цей пост займав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

У зв'язку з прийняттям плану Дауеса між Францією і Бельгією з одного боку і Німеччиною — з другого було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну і виведення з'вдти французьких і бельгійських військ.

План Дауеса діяв до 1929 р. і мав позитивні наслідки. Він відрегулював репараційні платежі, сприяв ввезенню іноземного капіталу до Німеччини. До вересня 1930 р. сума іноземних (головним чином американських) капіталовкладень у Німеччині становила 26—27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той самий період — трохи більше 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,7 % у 1924 р. до 9,8 % у 1929 р.

Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

4.5.3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки

Сполучені Штати Америки раніше від інших високорозвинутих країн вступили у період стабілізації, який, щоправда, трохи пригальмувала економічна криза 1921 р. Упродовж 1922—1929 рр. економіка США була в стані піднесення, зокрема загальний обсяг виробництва підвищився на 48,5 %. На кінець 20-х років там виробляли майже половину промислової

продукції світу, на 10 % більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Японія та Італія разом узяті. Важливим поштовхом до зростання виробництва стали поширення конвеєрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) — електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мали стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя. У 1922—1929 рр. автомобільні заводи США виготовили (у готовому і незібраному вигляді) понад 39 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку низки галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Інтенсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис.) їхні капітали збільшились на 21 млрд дол. Значно зріс експорт товарів, який у 20-х роках переважав імпорт. Великою мірою він був зумовлений поставками товарів у Європу, яка інтенсивно відбудовувала зруйноване війною господарство. У 1922 р. було введено митний тариф, який стимулював торгівлю американськими товарами і перешкодив імпорту іноземних. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 по 1931 р. становили 11,6 млрд дол., причому 40 % від цієї суми припадало на Європу, а 22 % — на Латинську Америку.

Економічне піднесення 20-х років у США справедливо називають роками “проспериті” — процвітання. Однак у цей самий період в економіці почали виявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка Великої Британії на відміну від США розвивалася повільніше. Лише наприкінці 20-х років було досягнуто передвоєнного рівня розвитку. Певні галузі промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) переживали спад. Держава вклдала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Нові галузі давали, однак, усього 10 % обсягу промислового виробництва країни. Спостерігалось технічне відставання деяких галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Велика Британія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

У 1925 р. уряд відновив золотий стандарт фунта стерлінгів, що дало змогу Великій Британії відновити свої позиції лідера фінансового світу.

Франція вступила в період економічного піднесення в 1924 р. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. становив у середньому 5 %. Швидкому економічному зростанню сприяли: повернення Ельзасу і Лотарингії з їх металургійними і текстильними підприємствами та багатими сировинними ресурсами; отримання в користування на 15 років ресурсів Саарського вугільного басейну; величезне будівництво

у розорених районах; репарації з Німеччини (8 млрд золотих марок), які виплачувалися до 1930 р.

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну. Значні доходи країні приносило лихварство. Так, у 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а цінні папери — у 3 рази більше.

Завдяки мільярдним репараціям було стабілізовано франк, що сприяло зростанню капіталовкладень. Темпи зростання промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих європейських країн. Упродовж 1920-х років воно зросло на 77 %, перевищивши довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. становив у середньому 5 %. У значно гіршому становищі перебувало сільськогосподарське виробництво, обсяг якого майже не збільшився, коливаючись навколо довоєнного рівня.

Німеччина на початку 20-х років переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Однак реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати.

Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації господарського життя країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше капіталів. Поступово Німеччина стала випереджати Англію за експортом машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

Японія вийшла з повоєнної економічної кризи в 1924 р. Економіку було успішно переведено на мирні рейки. Поступово нарощувалося промислове виробництво. Виплавка чавуну та сталі до кінця 20-х років подвоїлася. Цьому сприяло освоєння родовищ кам'яного вугілля та залізної руди в Кореї та Маньчжурії, окупованих Японією.

Текстильна галузь, продукція якої становила 40 % промислового виробництва, також успішно розвивалася, а японські текстильні вироби не поступалися знаменитим англійським.

У 20-х роках спостерігалися інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки. Особливість монополій Японії полягала в їхньому тісному зв'язку з державою, імператорською родиною, які вкладали в економіку великі інвестиції, сприяли впровадженню новітніх досягнень науково-технічної революції.

4.5.4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.

Циклічний спад виробництва на зламі 20—30-х років спричинив справжню економічну катастрофу, найбільшу в історії індустріального господарства, відому в історії як “Велика депресія”. Основні причини світової економічної кризи 1929—1933 рр. полягали в надмонопольності економіки та відсутності контролю з боку держави за виробництвом, особливо в умовах, коли механізм ринкової саморегуляції став неефективним. Монополістичні об’єднання, контролюючи майже всі галузі виробництва, утримували високу ціну на виготовлену продукцію за низької собівартості останньої, прагнучи одержати надприбутки. Однак розорення дрібних підприємців, зростання безробіття, спричинений війною дисбаланс виробничих відносин, який призвів до порушення принципу перерозподілу прибутків між галузями промисловості, та інші чинники різко зменшили платоспроможність населення. Це призвело до так званої кризи перевиробництва, яка, за словами економіста М. Рено, насправді була “викликана не надвиробництвом, а недоспоживанням, що є результатом монополізації та махінацій посередників”.

Світова економічна криза 1929—1933 рр., яка тією чи іншою мірою охопила всі країни капіталістичного світу, у тому числі не тільки індустріально розвинуті, а й відсталі, малі та колонії, призвела до скорочення загального обсягу промислового виробництва в середньому на 30 %. За багатьма показниками деякі країни було відкинуто на рівень межі XIX—XX ст. Промислова криза збіглася з аграрним перевиробництвом. Швидке зниження цін на сільськогосподарську продукцію розорило селянські й фермерські господарства, призвело до скорочення її виробництва на третину. Відчутного удару криза завдала світовій торгівлі, позбавивши можливості маневру одних країн за рахунок інших.

У Сполучених Штатах Америки криза розпочалася різким падінням цін акцій на Нью-Йоркській біржі 24 жовтня 1929 р. Якщо до 1 жовтня їхня вартість становила майже 90 млрд дол., то в березні 1933 р. — лише 19 млрд дол., знизившись у 5 разів. Біржовий крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Одразу почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавлення чавуну і сталі скоротилися на 80 %. У цілому промислове виробництво і торгівля скоротилися вдвічі. Великих втрат зазнали сільськогосподарські виробники. Зокрема, ціни на пшеницю, кукурудзу, бавовну знизилися більше ніж у 3 рази. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходи щодо їх фізичного знищення: у топках паровозів і пароплавів спалювали пшеницю, заливали картопляні й бавовняні поля гасом або заорювали, молоко виливали в річки тощо.

За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків, близько 1 млн фермерів. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, заощадження, робочі місця. Криза призвела до небаченого зростання безробіття, яке досягло астрономічної цифри — 17 млн осіб. Середня зарплата знизилася більше ніж удвічі. На околицях міст вросли “гувервілі” — селища з халуп, в яких жили безробітні та їх сім’ї (названі на “честь” президента США Г. Гувера (1929—1933)). Зростала кількість голодуючих, жебраків. Мали місце масовий рух безробітних (*наприклад, за рішенням утвореної Національної ради безробітних у 1930 р. відбулася загальнонаціональна демонстрація за участю 1,2 млн осіб*), “голодні походи” на Вашингтон, в яких одночасно брало участь до 500 тис. осіб. Відбувалися криваві сутички з поліцією та національною гвардією. Різко зросла злочинність, особливо в міських нетрях, контрольованих мафією. Почастішали самогубства.

Економічна криза в США поглиблювалася й також невпевненими діями уряду, який тривалий час вперто відмовлявся від будь-якого втручання в економічне життя. Президент Г. Гувер був рішучим противником введення державної допомоги безробітним, обґрунтовуючи свої міркування тим, що такий крок принизить “стійкість американського характеру”. Він категорично відмовлявся приймати демонстрантів, котрі голодували, але гостинно зустрічав у своїй резиденції спортсменів і переможців світських конкурсів. Лише в 1931 р., рятуючи від банкрутства промислові та торгові підприємства, банки, транспорт, у країні почали застосовувати невпевнені спроби державного регулювання.

З європейських країн криза набрала найгострішого характеру в Німеччині. Незважаючи на величезні економічні здобутки, зумовлені “дауесизацією”, країна опинилася у глибокій кризі. Різко скоротилося промислове виробництво — на 58 % від рівня 1928 р., з’явилася велика кількість банкрутств — близько 30 тис. виробників. Припинили свою роботу навіть окремі галузі (сталеплавильна). Катастрофічно зменшився експорт. Якщо в 1929 р. він оцінювався у 13,5 млрд марок, то у 1934 р. впав до 4,2 млрд. Наполовину зменшилася заробітна плата, кількість безробітних сягнула 8 млн осіб, і лише кожен п’ятий отримував мізерну допомогу. У сільському господарстві з 18 тис. юнкерських господарств 13 тис. перебували на межі банкрутства. Німеччина не мала змоги виплачувати репарації.

Стурбовані катастрофічним становищем Німеччини, уряди США, Англії, Франції та деяких інших країн вирішили надати їй допомогу, щоб не повторилася ситуація 1923 р. Було розроблено новий репараційний план, названий на честь свого автора О. Юнга, американського банкіра. Затвердили його на Гаазькій конференції у січні 1930 р. План Юнга передбачав зменшення розмірів щорічних платежів (на 20 %), ліквідацію всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. У 1930 р. достроково було припинено окупацію Рейнської області. Проте вже в 1931 р. Німеччина, у зв’язку з поглибленням кризи, відмовилася взагалі від сплати

репараційних платежів. У тому ж році план Юнга припинив існування, що й підтвердила Лозаннська конференція в 1932 р. Вона звела всі репараційні виплати до 3 млрд марок і дала відстрочку для них на 15 років.

Економічна криза в Німеччині тривала до початку 1934 р., коли намітились ознаки стабілізації. Внаслідок кризи в Німеччині до влади прийшов один із найжорстокіших в історії людства політичних режимів — нацистський.

У Великій Британії економічна криза розпочалася дещо пізніше (наприкінці 1929 р.). Найбільші труднощі виникли у зв'язку з перевиробництвом та реалізацією товарів. Була проблема кредитів. Зупинялися тисячі підприємств, зростала кількість безробітних. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25 % порівняно з 1929 р.

Британський уряд своєчасно вжив низку заходів, спрямованих на подолання кризових явищ і оздоровлення економіки. За сприяння держави здійснювалася концентрація виробництва, встановлювався контроль за випуском продукції, її реалізацією та цінами. Усе це робилося за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи виникли і діяли змішані державно-приватні підприємства.

Виходу з кризи сприяла зовнішньоекономічна політика держави. У 1931 р. було створено “стерлінговий блок” 25 держав, які передавали свої резерви Великій Британії в загальний фонд блоку, що забезпечило країні значні вигоди від цієї операції. Орієнтуючись на стерлінг, члени блоку змушені були купувати англійські товари і постачати до Великої Британії свою сировину і продовольство. Значною мірою це допомогло країні подолати економічну кризу. Оздоровленню економіки сприяла також ліквідація в 1931 р. золотого стандарту фунта стерлінгів та відмова від політики фритредерства.

Франція в 1929 р. зуміла уникнути руйнівної дії світової економічної кризи. Проте в 1930 р. “Велика депресія” торкнулася її економіки.

Економічна криза у Франції була затяжною і тривала до 1936 р. Найбільшого удару зазнала легка промисловість, підприємства якої належали до приватного сектору. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі. Криза промисловості переплелася з аграрною кризою. Рівень сільськогосподарського виробництва знизився на 10 %. Особливо відчутними у Франції були “ножиці цін”. Деякі галузі промисловості так і не вийшли з кризи, а їх занепад продовжувався до Другої світової війни.

Японія опинилася в епіцентрі світової економічної кризи в середині 1929 р. Найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля — зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів скоротився більше ніж у два рази. На 50 % знизилось виробництво сільськогосподарської, на 32 % — промислової продукції. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн безробітних.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Уже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну

частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капіталовкладення спрямовувалися переважно в ті галузі економіки, які прямо чи опосередковано були пов'язані з воєнною промисловістю.

4.5.5. Господарство розвинутих країн світу в 30-х роках

У друге міжвоєнне десятиріччя в господарстві розвинутих країн відбулися важливі зміни, викликані завершальним ходом індустріалізації, економічною кризою 1929—1933 рр. та її наслідками. Вийти традиційним шляхом із кризи практично було неможливо. Тому держава в цей період стала одним із визначальних чинників економічного життя, брала на себе дедалі більші економічні функції. Почалася заміна ринкових структур, які розвалювалися під час кризи, державним регулюванням і навіть плануванням. Залежно від стану економіки, співвідношення соціальних сил, міцності політичних інститутів тощо методи й мета державного втручання в національні господарства в різних країнах були різними. У СРСР, наприклад, економічна політика стала взагалі антиподом ринкової. В індустріально розвинутих країнах справа не дійшла до повної ліквідації ринкових відносин, а ступінь державного регулювання суттєво відрізнявся. Найбільш виразних форм державне регулювання набуло в господарстві нацистської Німеччини та політиці “нового курсу” президента Ф. Рузвельта в США.

Економічна катастрофа початку 30-х років за кількісними показниками була у Сполучених Штатах Америки не менш глибокою, ніж у Німеччині. Однак у США ресурси для відновлення і подальшого розвитку господарства були більшими. При цьому ступінь втручання американської держави в економіку був таким самим, як і в Німеччині, проте мета та наслідки державного втручання виявилися зовсім іншими.

Вихід з економічної кризи у США тісно пов'язаний з іменем президента Франкліна Делано Рузвельта, який мав шалену популярність і чотири рази обирався американським народом на цю посаду. Незважаючи на своє каліцтво (у 1921 р., після купання в морі, 39-річний Франклін захворів на поліомієліт і відтоді жив на інвалідному візку), за 12-річне правління він привів свою країну від страшної економічної депресії до рангу переможця у Другій світовій війні, першого володаря ядерної зброї і найпотужнішої супердержави. Його антикризова програма, відома під назвою “новий курс” (фактично це передвиборна програма Ф. Рузвельта), здійснювалася упродовж 1933—1938 рр.

Перший етап “нового курсу” тривав з 1933 по 1934 р. Насамперед було проведено реформи у фінансово-кредитній сфері. Зокрема, здійснюючи екстрену програму порятунку банківської системи, уряд зосередився на виявленні перспективних банків, для чого в березні 1933 р. закрити на ліцензування всі кредитні заклади країни. Через два тижні 4/5 з них відновили свою діяльність, а 2 тис. дрібних банків або припинили функціонування, або

увійшли до складу ліцензованих. Для відновлення довіри вкладників до кредитних установ останнім також заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довго- і коротко-термінових кредитів. Складовою банківської реформи було державне страхування дрібних і середніх депозитів (*страхувалися вклади на суму не більш як 2,5 тис дол.*).

Паралельно з призупиненням діяльності банків було припинено обмін банкнот на золото та заборонено його вивезення за межі США. Ці та інші заходи дали можливість на початку 1934 р. девальвувати долар на 41 %, що не лише змінило розподіл доходів на користь промислового, а не позичкового капіталу, а й значною мірою запобігло масовим банкрутствам у кредитній сфері, зменшило заборгованість монополій урядові, посилило експортні можливості США.

У 1933 р. було прийнято закон про відбудову промисловості (НІРА). Він передбачав запровадження у різних галузях промисловості “кодексів чесної конкуренції”, які фіксували ціни на продукцію, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної плати тощо. Основне призначення кодексів — підтримка конкурентного виробництва.

У тому ж році почав діяти закон про регулювання сільського господарства (AAA), спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, а відповідно — на припинення процесу розорення дрібних фермерів. Документ, серед інших заходів, передбачав надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Як наслідок, було заорано 10 млн акрів засіяних бавовною площ, знищено 1/4 усіх посівів; у тваринницькій галузі лише протягом року дії AAA було забито 23 млн голів рогатої худоби і 6,4 млн голів свиней. Тимчасові труднощі уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою. Здійснювалися заходи з інтенсифікації, механізації сільськогосподарського виробництва. Зокрема, за допомогою урядових субсидій фермери, закупивши новітні сільськогосподарські машини, на значно менших площах вирощували такі самі врожаї зернових, бавовни, як і в докризовий період. У 1938 р. було прийнято новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою державного регулювання у цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Таким чином здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

На *другому етапі* реалізації “нового курсу” (1935—1938) було прийнято важливі акти соціального характеру. У 1935 р. введено в дію закон про трудові відносини (так званий закон Вагнера). У ньому фіксувалося право робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. У тому ж році вперше в історії США набрав чинності закон про соціальне страхування і допомогу безробітним.

Важливим чинником подолання безробіття стала програма громадських робіт, на яку Конгрес надав 3,3 млрд дол. Особливу увагу було приділено

безробітній молоді віком від 18 до 25 років, для якої створювали трудові табори. Загалом уже на початку 1934 р. на громадських роботах, зокрема, на будівництві автострад, мостів, інших споруд, було задіяно 5 млн осіб.

У 1938 р. набув чинності закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці. .

Державне регулювання економіки у США успішно використовувалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії Дж.М. Кейнса, який вважав, що подолати інфляцію, спад виробництва і зумовлені ним соціальні явища можна шляхом активного державного регулювання економіки (“Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”, 1936 р.). За його іменем державне регулювання отримало назву кейнсіанство.

Важливим чинником успішної реалізації “нового курсу” був психологічний фактор. Так, у роки економічної депресії у США, як і в роки Другої світової війни, президент Ф. Рузвельт ввів систему своїх регулярних радіовиступів — так званих “бесід біля коминка”, які слухала вся країна. Вже 4 березня 1933 р., тобто відразу після завершення церемонії інавгурації, десятки мільйонів американців почули у прямому ефірі провідних радіостанцій голос нового президента. У першій своїй бесіді він наголосив: “Настав час, щоб сказати вам правду, всю правду відкрито і сміливо. Не личить нам ухилятися від чесної оцінки ситуації, в якій перебуває сьогодні наша країна. Ця велика нація вистоїть, як вона вистояла в минулому, відродиться і буде процвітати... Єдине, чого нам слід боятися, це страх”.

Через тиждень, 12 березня, у бесіді, присвяченій порятунку банківської сфери, Рузвельт буквально на рівні молодших класів середньої школи розповідав, як працюють банки, чому трапилася криза і що він особисто робить для її подолання. Потім президент із періодичністю раз на два — три місяці так само дохідливо, не ухиляючись від гострих питань, пояснював усі свої кроки, звітував про витрачені на програми бюджетні мільйони тощо. Незважаючи на простоту своїх виступів, він ніколи не опускався до потурання утриманства. У нього завжди домінував принцип, що людям треба не безмежно допомагати, а дати можливість заробляти.

12 квітня 1945 р. Ф. Рузвельт помер від крововиливу в мозок, коли позував художникові. Хтось із західних журналістів написав про нього: “Геній справжнього лідера виявляється в тому, що він залишає після себе ситуацію, в якій досить мати здоровий глузд, а не геніального керівника, щоб успішно діяти далі”.

Велика Британія, як і США, подолала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х років у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано. Спостерігалися суперечливі тенденції у розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній,

металургійній, текстильній галузях був застій, а в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній — прогрес, значний приріст продукції.

Сільське господарство Англії у 30-х роках відставало від промисловості. Воно перебувало у стані застою і лише на 35 % задовільняло потреби населення в сільськогосподарській продукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Англійські хлібороби були не самостійними господарями, а лише орендарями. Вони сплачували лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 20 % валового врожаю. Вартість їхньої продукції була значно вищою, ніж в американських фермерів, які нікому не сплачували ренти, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля Англії дещо нормалізувалася, то зовнішня переживала значні труднощі у зв'язку з посиленням конкуренції з боку США, Японії, Німеччини. Хоч Англія до Другої світової війни зберігала перше місце у світовій торгівлі, однак упригол до неї наблизились США, які зуміли відтіснити її на друге місце у світовому експорті, значно поступаючись, правда, за обсягами імпорту.

Але особливо небезпечним для Англії став економічний і політичний наступ нацистської Німеччини, яка швидко витісняла англійські товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. Як і перед Першою світовою війною, англо-німецька конкуренція в основному виявлялася у сфері експорту товарів, насамперед готових промислових виробів.

Наприкінці 1937 р. в Англії вибухнула нова економічна криза, яка призвела до спаду виробництва (за 1938 р. випуск промислової продукції впав на 14 %). З цієї кризи країні вдалося вийти лише в обстановці підготовки до нової світової війни, яка потребувала збільшення військового виробництва.

Розвиток економіки Франції у 30-х роках не був схожим на поступ американської, німецької, англійської, а виявився повільним. Застій у головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Зберігалось дрібне виробництво, де було зосереджено близько 40 % усіх промислових робітників. Загалом французька промисловість за рівнем механізації і продуктивності праці відставала від усіх провідних держав.

Не могло вийти зі стану кризи французьке сільське господарство. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10 %, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

У Франції посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. шість найбільших банків контролювали 86 % усіх капіталів країни. Французькі монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість, нерідко за межами країни. Лише в 1936—1938 рр. із Франції вивезли 100 млрд франків. Внаслідок цього удвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнулася національна валюта — франк.

Знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися вклади громадян у банках.

Погіршувалося міжнародне економічне становище Франції. Її частка у світовому промисловому виробництві знизилася з 7 % в 1913 р. до 4 % в 1938 р. Аналогічною була ситуація і у світовому експорті, де в результаті гострої конкурентної боротьби частка країни за період 1913—1938 рр. скоротилася з 7,2 до 3,7 %. Франція, таким чином, поступалася не тільки США, Англії і Німеччині, а й Японії та Канаді.

Економічна криза в Німеччині призвела до кризи політичної і приходу до влади одного з найжорстокіших в історії людства політичних режимів — нацистського на чолі з А. Гітлером. Його уряд уже в перші роки свого правління пішов на нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя.

Із середини 30-х років основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. Лозунг “гармати замість масла” став наріжним каменем внутрішньої політики нацистської Німеччини. За 1933—1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн до 15,5 млрд райхсмарок і становили майже 60 % державного бюджету. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. За одночасного зростання витрат та зниження податків виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції та зростання цін, уряд запровадив контроль за цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до карткової системи розподілу. Це ще більше посилило масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було об’єднання всіх підприємств у галузеві картелі й підпорядкування їх Імперському міністерству господарства. Усі галузі економіки, імпорт, експорт, валютні фонди були поставлені під тотальний контроль держави. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості Німеччини, а уповноваженим з його реалізації призначено Г. Герінга, який наділявся диктаторськими повноваженнями. Створене ним відомство взяло під контроль всю економіку країни. Заводи державного концерну “Герман Герінг” виплавляли більше 7 млн т сталі, на них працювало 600 тис. осіб.

Напередодні Другої світової війни в економіці було здійснено ще радикальніші зміни. Приватна власність зберігалася, великі підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галузевими і територіальними органами управління. Суттєво була обмежена свобода підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці були замінені державною регламентацією. Найкращі умови для розвитку отримали виробники металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції, не товарів широкого вжитку. Сталося так, що не виробники кінцевої продукції, які стоять найближче до споживача, а виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу і т. ін.) почали визначати стратегію розвитку німецької економіки. Це призвело до занепаду експортних галу-

зей, а зовнішня торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту.

Здійснювалася політика ариїзації підприємств — тобто їх конфіскація у власників-євреїв. Власність націоналізувалася також у нелояльних до режиму підприємців.

В аграрній політиці нацисти підтримували середніх і великих землевласників. Було створено центральний орган із заготівлі продовольства, вводилася система примусових поставок сільськогосподарської продукції.

Нацисти встановили жорсткий контроль ринку робочої сили та трудових відносин. Національні інтереси ставились вище інтересів окремих громадян. Було ліквідовано профспілки, заборонялися страйки і перехід робітників з підприємства на підприємство. Вводилися загальна трудова повинність (січень 1934 р.), за якою робітники перетворювалися на “солдатів праці”, та обов’язкова трудова повинність для молоді віком від 18 до 25 років.

На кошти держави було розгорнуто будівництво автострад, що дало змогу відразу різко скоротити чисельність безробітних та пожвавило будівельну індустрію.

Такий комплекс заходів прискорив вихід Німеччини з кризи. Уже в 1935 р. було досягнуто докризового рівня виробництва, а до 1939 р. значно його перевищено. Скоротилося безробіття. Якщо 1933 р. для 40 % німецьких сімей головним джерелом доходів була допомога з безробіття, то в середині 1930-х років безробіття знизилося до 2 %, а потім фактично зникло, стабільна зарплата стала головним джерелом доходів, а додатковим — виплати на різні потреби (відпочинок, відвідини культурних акцій, спорт, художня самодіяльність тощо) з відповідних соціальних фондів.

Однак у цілому економіка Німеччини, образно кажучи, потрапила в зачароване коло: пріоритетний розвиток військових галузей гальмував інші, зокрема й ті, що працювали на експорт, що, у свою чергу, підривало позиції військових галузей. Економічна експансія замінювалася військовою, у результаті якої нацисти планували встановити свою гегемонію в Європі.

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929—1933 рр. шляхом мілітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула затяжного характеру. На неї Японія витрачала понад 80 % державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей.

Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день продовжено до 14—16 год, заробітну плату зведено до мінімуму.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30 % її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських

селян країна забезпечувалася, хоч і не повною мірою, продуктами харчування.

У 30-х роках посилилося вивезення японського капіталу в країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише в 1939—1941 рр. збільшився вдвічі. З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни, насамперед США та Велика Британія.

Отже, наприкінці 30-х років знову виявилися різкі суперечності між провідними країнами світу, насамперед Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією, з другого. Їхні *причини* коренилися у намаганні правлячих кіл найбільш розвинутих держав вирішити свої проблеми за рахунок інших.

4.6. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

4.6.1. Економічна політика українських урядів доби Національно-визвольної революції в 1917—1919 рр.

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Була паралізована зовнішня торгівля. Скорочувалися посівні площі, на 200 млн пудів у порівнянні з 1913 р. знизився валовий збір зерна, почалися перебої з продовольством. Назріла криза промислового виробництва, обсяг якого скоротився на 30—50 %. На початку осені 1917 р. у Донбасі не працювало 200 шахт, були зупинені металургійні заводи. Негативно позначалася на господарстві нестача кваліфікованої робочої сили. Понад 3,5 млн українців у російській армії і 250 тис. — в австро-угорській змушені були воювати за чужі їм інтереси.

Економічна і політична криза на початку 1917 р. призвела до краху російського самодержавства. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили **Центральну Раду**, що ставила за мету домогтися автономії у складі Росії. За таких складних умов Центральна Рада, як найбільш представницький, владний орган в Україні, не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність і порядок, організувати економічне життя. Лише після прийняття третього Універсалу і створення Української Народної Республіки, тобто із запізненням у кілька місяців Центральна Рада обнародувала основні принципи своєї економічної політики. Значне місце у третьому Універсалі відведено вирішенню аграрного питання — найпекучішого у той час для селянства. Оголошувалося скасування приватної власності на “землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні

монастирські, кабінетські та церковні”. Ці землі мали перейти в руки селян без викупу. Для реалізації цього положення Універсалу Центральна Рада доручила урядові, зокрема Генеральному секретаріату із земельних справ, розробити закон про те, як користуватися цими землями до остаточного вирішення їхньої долі на Українських Установчих Зборах.

У третьому Універсалі декларувалась необхідність “доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці”. З цією метою Центральна Рада зобов’язала Генеральний секретаріат праці спільно з представниками робітників “установити державний контроль над продукцією в Україні”. Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації наміченої третім Універсалом програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання. 10 листопада 1917 р. на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів В. Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде вирішене на Українських Установчих Зборах. А через кілька днів Рада опублікувала роз’яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло “свавільне захоплення земель та іншої власності”. Передбачалися покарання тих, хто порушуватиме встановлений порядок. Наміри Центральної Ради спрямовувалися на збереження продуктивності сільськогосподарства, але розходились із прагненнями мало- та безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Катастрофічно бракувало грошей навіть для виплати зарплатні. Та зачіпати царські банки, які діяли в Україні всупереч інтересам Центральної Ради, уряд не ризикував. Не виконувалася також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю. Робітники не зрозуміли її суті, а промисловці зустріли взагалі вороже.

Остаточне банкрутство економічної політики соціалістичної (за переконаннями) Центральної Ради стало очевидним після окупації України російськими, а згодом німецькими та австро-угорськими військами. Рада виявилася неспроможною гарантувати виконання умов Брестського мирного договору, який, серед іншого, передбачав поставки продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини за їхню допомогу в звільненні України від російських більшовиків. Унаслідок цієї та низки інших причин Центральна Рада припинила своє існування.

Гетьманат. Уряд гетьмана Павла Скоропадського та його оточення складалися з помірковано-консервативних чиновників, військових і громадських діячів дореволюційного часу. Вони прагнули побудувати нову за формою Українську державу зі стабільним устроєм, що базуватиметься на засадах приватної власності. Уряд очолив Федір Лизогуб, октябрист з українофільською орієнтацією, великий поміщик. Він зумів налагодити функціонування державного апарату, в т. ч. на місцях, за рахунок використання царської

бюрократії. Це, правда, загрожувало відродженню української державності, зате забезпечило порядок, виконання союзницьких домовленостей тощо. Великі землевласники стали відновлювати свою власність на землю і майно в Україні. Поряд з цим уряд розпочав розробку аграрного законодавства й опублікував у липні 1918 р. “Проект загальних основ земельної реформи”. Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя (більше 100 дес.) залишалися за власниками і серед селян не ділилися. У цілому проект був консервативним і більшістю селян не сприймався.

Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. Фабриканти не сприйняли тих змін, що настали після Лютневої революції. На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики і т. п. Внаслідок такої політики влітку і особливо восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських повстань, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації влади П. Скоропадського.

Економічний курс Директорії не відзначався послідовністю, особливо в початковий період діяльності, коли активну роль у виробленні політики відігравав В. Винниченко, що належав до лівого крила УСДРП. Призначений головою Ради Міністрів В. Чехівський також був лівим українським соціал-демократом. С. Петлюра був заклопотаний військовими справами і особливого впливу на економічну політику не справляв.

Директорія одним із перших своїх заходів оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір установити в Україні національний варіант радянської влади, прагнучи цим самим вибити з рук більшовиків один із найважливіших пропагандистських козирів. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресові, який обирало трудове населення без участі “поміщиків і капіталістів”. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату, — всіх, без кого нормальне існування держави неможливе.

Непослідовність курсу Директорії виявилася у розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, Директорія прагнула заспокоїти і поміщиків. Вона пообіцяла їм компенсацію затрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишались будинки, худоба, виноградники та ін. Було також оголошено про недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали також землі іноземних підданих. Нарешті, у руках замож-

них селян залишалися ділянки площею до 15 дес. землі. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти від розпаду економічне життя, та все ж в умовах більшовицької агітації були розцінені як пропоміщицькі та прокуркульські й відкидалися.

Перед урядом **Західно-Української Народної Республіки** стояли надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край був зруйнований і пограбований. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли з лиця землі, люди жили в землянках. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування, позаяк у Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових виробів.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам. У край було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування (у тому числі 500 вагонів цукру) й асигновано гроші для купівлі продуктів харчування. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити радикальні заходи. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено питлювати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам удалося врятувати людей від голоду.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити адміністрацію краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почати й телефону.

Було проведено земельну реформу. Українська Національна Рада поклала в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські та церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували певну дозволена норму площі. Наділення землею передбачали почати зразу ж по закінченні війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Успіхи державного будівництва **Західно-Української Народної Республіки** були перекреслені воєнними невдачами.

Отже, бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та червоної Росії, Польщі, непослідовність та нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

4.6.2. Економічні експерименти більшовиків в Україні: “воєнний комунізм” та неп

Вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні на свою користь, російські більшовики почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин. Характерною ознакою економічного життя в перші роки радянської влади були згортання виробництва, нестача харчів та палива, безробіття. Така ситуація значною мірою була спричинена політикою самих більшовиків, які, здійснюючи свою програму, прагнули негайно встановити т. зв. соціалістичний лад, перетворивши народи колишньої царської Росії, у т. ч. й український, на об'єкт небаченого за масштабом і жорстокістю експерименту.

З метою виконання більшовицької програми, а також для забезпечення продовольством Червоної армії, сотень тисяч радянських чиновників та населення промислових центрів навесні 1919 р. на території маріонеткової Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) було введено жорстку економічну політику під назвою “воєнного комунізму”. Політика “воєнного комунізму” передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів і товарів. Під партійний контроль було взято фінанси. Нова влада заборонила діяльність банків, провела конфіскацію золота та інших цінностей на користь Рад. Фінансове господарство України підпорядковувалося фінорганам Росії. Паралельно відбувалось одержавлення промисловості. Його здійснювала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ), утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були сформовані філії ВРНГ, які не мали ніякої автономії. Постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства “Продамет” і “Кровля”. Було націоналізовано і оголошено власністю Російської федерації 9 з 15 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80 % чавуну і сталі, 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств. Характерно, що державні підприємства, як правило, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників залишалися без роботи, змушені були виїжджати у село.

Проте найголовнішим питанням для більшовиків в Україні було питання про хліб. Після проголошення радянської влади в Харкові вони стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня — по 300, а з 1 квітня — по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом. 11 січня 1919 р. Раднарком Російської Соціалістичної

Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) ухвалив декрет про продрозкладку, дія якого з березня поширилася й на Україну. Згідно з продрозкладкою, селяни зобов'язані були здавати більшовицькій владі всі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, перш за все хліба. Були створені спеціальні продовольчі загони. З метою їх зміцнення до продзагонів було мобілізовано майже 15 тис. робітників, у т. ч. понад 2 тис. членів більшовицької партії. Влітку 1920 р. завдання щодо продрозкладки було покладено на 1-шу кінну армію С. Будьонного, що перекидалася на радянсько-польський фронт. Під охороною військових загонів більшовицькі комісари шуліками налітали на села, конфісковуючи зерно, інші продукти. Тим не менше, селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозкладки, що становив 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10 %.

Опорою більшовицького режиму в українському селі стали комнезами — комітети незаможних селян, число яких на 1 листопада 1920 р. становило 10 799. Їх члени, маючи переваги при розподілі землі, були звільнені від податків і отримували 10—20 % “здобичі”. Ці “надзвичайні революційні органи” діяли проти основної частини селянства. З їх допомогою матеріальна база заможних господарів України була вкрай підірвана. Значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони Півдня України (насамперед — Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії), Поволжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком чого став голод 1921—1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. голодувало 12 % населення України, у січні 1922 р. — 20 %, а в травні — вже 48 %, тобто не менше 10 млн осіб. Особливо болісно цей голод відбився на дітях. В Україні в червні 1922 р. голодувало до 2 млн дітей. Нерідко вони залишалися безпритульними навіть при живих батьках. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках або просто на вулиці. Газети повідомляли про відчай людей, які харчувалися сурогатами й були доведені внаслідок голодного психозу до людоїдства.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: як би не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. За словами відомого історика С. Кульчицького, поволзьким селянам і біженцям з Поволжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Але про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України (цю блокаду було знято лише в 1922 р.). Було опрацьовано й техніку замовчування пануючого в Україні голоду. 4 серпня 1921 р. політ-

бюро ЦК КП(б)У (центрального комітету комуністичної партії (більшовиків) України) прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами”.

Замовчування продовольчої кризи на Півдні України дало змогу використовувати хлібні ресурси виключно для голодуючих РСФРР. Для них вилучались навіть мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. У Росію спрямовувалися майже всі надходження голодуючим від кампанії допомоги іноземних благодійних організацій, таких як Американська адміністрація допомоги, фонд Нансена та ін. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зростає смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо вивозу українського хліба до РСФРР було зменшено з 57 до 27 млн пудів. Водночас уряд УСРР дістав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їх населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, — повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Підрахунки фахівців переконливо підтверджують, що у 1921—1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. У той же час до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби експорту хліба (з України в цей час було забрано не менше 15 млн пудів зерна). А щоб це не виглядало аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. Принцип “недоїмо, але вивеземо”, котрим керувалися царські міністри, трансформувалася в інший: “помремо, але вивеземо”. Як наслідок, голод у південних губерніях України протримався аж до середини 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921—1923 рр. Посиливши руйнівну та спустошливу дію природних явищ (посухи та неврожаю) численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 — на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. Тому в 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом. Конфіскуючи продовольчі рештки навіть у селян південних губерній, більшовики допомагали природному лихові подолати селянський

повстанський рух, небезпідставно вважаючи, що голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

Загалом голод 1921—1923 рр., за приблизними оцінками, коштував Україні до 1,5—2 млн жертв.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання, які охопили Росію та Україну. Наполегливі спроби більшовиків у 1918—1921 рр. побудувати, відповідно до своєї програми, безтоварну централізовану економіку завершилися крахом. У 1921 р. більшовики та їх вождь В. Ленін були змушені визнати повний провал політики “воєнного комунізму” і перейти до **нової економічної політики (непу)**.

Основними складовими непу були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу понадпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (*передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів*); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозкладки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення. Проте ленінська партія погоджувалася лише на тимчасовий компроміс із підприємництвом і не збиралася відмовлятися від мрії створити “соціалістичну економіку”. Саме тому уряд залишав за собою контроль за такими “командними висотами” в економіці, як важка промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля.

У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозкладки продподатком. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продрозкладки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості, згідно з непом, передбачалося повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювались умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У галузі торгівлі створювались умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувались ярмарки. У 1922—1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю — червонець, який до-

рівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси та Ощадний банк.

Політика непу була неоднозначно сприйнята деякими діячами компартії України, які виступили проти заміни продрозкладки продподатком. Але, незважаючи на це, нові віяння поширилися й на українських землях. З 1923 р. працелюбне українське селянство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність праці у своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли землі більше, ніж у 1913 р., на 10 %, а виробництво зерна вже у 1925 р. досягло довоєнного рівня.

Неп сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств.

Підсумки і значення непу досить суперечливі та неоднозначні. Завдяки йому було відновлене господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання, пошвавилася торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем держави. У державній власності залишалися усі великі підприємства. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою.

У кінці 20-х років неп було відкинуто. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. На початку 1928 р. партійно-державне керівництво почало застосовувати “воєнно-комуністичні” адміністративні заходи щодо селянства, які не виявляли бажання продавати державі зерно за заниженими цінами. Неп замінили командно-адміністративною системою керівництва.

4.6.3. Сталінська індустріалізація в Україні: перебіг, особливості, наслідки

Незважаючи на успіхи непу, СРСР, у т. ч. й Україна, залишалися аграрно-індустріальними, їхня економіка вимагала технічної і технологічної модернізації. У 20-х роках мала місце гостра партійна дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія Й. Сталіна та його соратників, які були прихильниками авторитарних форм управління і здійснення індустріалізації будь-якою ціною і в найближчій перспективі.

Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили в 1928 р. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промислово-

сті, основними етапами якого стали п'ятирічки. Перша п'ятирічка 1928—1933 рр., зі слів Й. Сталіна, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та інші.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем її продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові ж засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливим лише в тоталітарній державі. Важливим джерелом індустріалізації був колоніальний визиск поневолених народів, у т. ч. й українського. Грабіж здійснювався шляхом встановлення неадекватних цін на ввіз і вивіз продукції, особливо сільськогосподарської. Так, за центнер м'яса Україні платили 2,4 крб, тоді як на світовому ринку (Лондон) ціна становила 8,8 крб. Найдешевше коштував хліб, що вивозився з України за кордон.

Вже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні ж прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб, призначених згідно з планом першої п'ятирічки для народного господарства, Україні припадало 11,3 млрд крб, тобто 18,3 %, що менше від будь-якого показника її частки, тоді як Росії призначалося 68 %, набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб, з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб на Донецько-Криворізький район (6,5 млн осіб населення) призначалось 78 %, отже — для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22 % асигнувань на нове промислове будівництво.

Отже, розвиток промисловості в Україні мав і надалі йти у напрямі, що сформувався ще за царських часів. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін — у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7 % від загальної суми в Союзі, а в передвоєнні роки — 14,5 %. Частка ж Росії зросла до 71 %. Така ситуація

змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці нічого не змінила — Україна залишилася колонією Росії. Однак голос М. Волобуєва та інших учених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого в пустелі. Україна в 1930-ті та наступні роки була остаточно позбавлена навіть залишків національної економіки.

Водночас слід зазначити, що будівництво тисячі нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, що її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “ДніпроГЕС”, Харківський тракторний завод та ін.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього конче необхідною була масова активність усіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Значних обсягів також набирала примусова праця в'язнів, передусім політичних.

Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було впровадження масового змагання. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по праву пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала спадати, зростали тільки “паперові” показники.

4.6.4. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932—1933 рр.

Одним із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості мало стати село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) (Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)) над селянством, ставала важливою складовою формування тоталітарної системи.

Перехід до колективізації підштовхнула криза хлібозаготівель 1927—1928 рр., яка, проте, не означала кризи сільськогосподарського виробництва і зводилася до того, що за умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати його державі за нижчими цінами. Однак Сталін і його оточення, скориставшись нагодою, пішли на скасування непу і розпочали широко застосовувати надзвичайні заходи, тобто насильство над селянством. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства. Було закрито ринки вільної

торгівлі зерном, у селянських дворах проводили обшуки, як за часів розкладки, власників залишків зерна притягали до суду. Все це викликало незадоволення селян. У багатьох місцях почалися демонстрації. Зафіксовано близько 150 масових селянських виступів, у тому числі в Україні.

Суцільна колективізація почалася вже у 1929 р., названому “роком великого перелому”. Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію. Комісія, очолена наркомом землеробства СРСР Я. Яковлевим (Епштейном), встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Партийдержавний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси було кинуте гасло “шалених темпів колективізації”. 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Кошіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: “Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.” Таким чином, українські партійні вожді скоротили терміни колективізації на 1—1,5 року.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її в колгоспи. Адже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Ті, хто не вступав до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, їхніх дітей виключали зі шкіл, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Особливо активним був наступ проти заможних селян — так званих куркулів, до яких відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску — встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі тощо. З грудня 1929 р. влада вдалася до політики відкритого терору: селян, які активно чинили опір колективізації, розстрілювали або ув’язнювали, заможніших — виселяли до віддалених районів СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під “розкуркулення” потрапляли не лише заможні господарі, а й ті, що не хотіли йти до колгоспи. Кампанія “ліквідації куркульства як класу” була формою репресій щодо всього селянства. Якщо в 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то насправді до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств, разом із членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як “спецпоселенців” чи, радше сказати, кріпаків заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирили, бо жили і працювали у нелюдських умовах. Значною мірою на кістках українців розбудовувалися Кузбас, Караганда, Печора, Колима.

“Ліквідація куркульства як класу” мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір “суцільній колективізації”. Проте й це не допомогло. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928—1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття. У багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів, які нерідко переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. За приблизними підрахунками, у 1930 р. загальна кількість повстанців в Україні становила майже 40 тис. осіб. На їх придушення були кинуті регулярні війська, зокрема й бронетанкові підрозділи, артилерія, а подекуди навіть авіація.

Події набували загрозливих масштабів. На початку березня 1930 р. газета “Правда” надрукувала статтю Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів”, де засуджувалися “перегини” у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за “викривлення партлінії” Сталін лицемірно перекладав на місцеve керівництво, вина якого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Почався масовий вихід селян із колгоспів, насамперед в Україні, де кількість тих, хто вийшов із колгоспу, становила понад 50 %. Але такий перебіг подій не міг влаштувати більшовицьке керівництво, тому вже у вересні 1930 р. відновився наступ на селян-одноосібників. У результаті до кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівної площі.

Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання паспортною системою, запровадженою в 1932 р. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залаякавши репресивними заходами, їх, по суті, перетворили на людей “другого сорту”. Усі ці дії партійно-державних органів були спрямовані на те, щоб перетворити селянство на основне джерело фінансування нереальних, форсованих темпів індустріалізації. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було тільки експортуючи сировину, насамперед зерно, ціни на яке на міжнародному ринку різко знизились. Проте керівництво СРСР не бажало рахуватися із зовнішньоторговельною кон'юнктурою і, відповідно, уповільнювати темпи індустріалізації. Експорт зерна, незважаючи на зниження цін, зростав. Так, якщо в 1930 р. збір зерна в країні становив 835 млн ц, з яких 48,4 млн ц було експортовано, то в 1931 р. зерна заготовили значно менше — 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезли 51,8 млн ц. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом із насінневим фондом. У деяких районах України селяни голодували. Окремі колгоспи навіть розпались.

Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай зернових був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї багатьох попередніх років. Проте таке становище не влаштувало кремлівське керівництво, яке прагнуло збіль-

шення експорту зернових. Вважаючи, що причини низької врожайності криються у небажанні селян без вагань підтримувати утопічну ідею “побудови соціалізму в країні”, воно вирішило їм помститися.

Найжорстокішим злочином комуністичного режиму проти українського народу був організований ним голодомор 1932—1933 рр. Це була спланована акція проти українського селянства, яка мала ліквідувати основу української нації та національного відродження, зруйнувати незалежні господарства, унеможливити протистояння радянській владі. “Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями”, — писав американський професор Р. Конквест.

Аналіз подій переконаливо свідчить, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Такого висновку дійшли і члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988—1990 рр. На сьогодні це також офіційно визнали понад десять країн світу, зокрема Сполучені Штати Америки, Канада, Австралія, Аргентина. Парламенти деяких інших країн світу готують такі визнання. Через 70 років після української національної трагедії свій громадянський обов’язок перед пам’яттю мільйонів людей нарешті виконала Верховна Рада України: 14 травня 2003 р. вона визнала голодомор 1932—1933 рр. геноцидом українського народу.

Головною причиною голодомору 1932—1933 рр. була цілеспрямована злочинна політика більшовицького керівництва. Адже сам Сталін визнав, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава цілеспрямовано конфіскувала більшу їх частину, у тому числі й зерно, яке призначалося для насінневого, страхового і фуражного фондів, ігноруючи заклики і попередження українських представників з місць. Це прирєкло мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний. Спроби протидіяти насильству жорстоко придушувалися.

Голод, що поширювався протягом 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, щурів та горобців, кісткову муку і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму. Конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи на те, що з голоду вимирали цілі села. За вказівкою В. Молотова, московського емісара, який керував хлібозаготівлею в Україні, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Траплялися випадки, коли вилучали навіть шкіряні речі, щоб їх не варили та не їли. Купи зерна і картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення в Росію, нерідко гнили просто неба, але охорона не підпускала до них селян. 7 серпня 1932 р. Всесоюзний центральний виконавчий комітет (ВЦВК) і Рада народних комісарів (РНК) СРСР ухвалили постанову “Про охорону соціалістичної власності”, за якою за крадіжку колгоспного майна вводилася “вища міра соціалістичного захисту” — розстріл із конфіскацією всього майна або позбавлення волі

на термін не менше 10 років. Як крадіжка кваліфікувалася навіть спроба принести додому з колгоспного поля жменю зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Не дивно, що сучасники називали цей закон “законом про п’ять колосків”.

Намагаючись врятуватися, тисячі селян, незважаючи на те, що шляхи, які вели до міста, були блоковані, все ж пробивалися туди, сподіваючись купити хліба. Однак сільським жителям продавати хліб заборонялося. Не знайшовши порятунку в місті, вони вмирили прямо на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві, інших містах померлих від голоду кожного ранку збирали і вивозили до братських могил.

Аби позбавити селян можливості дістати щось для прохарчування, їм не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати в Росію. На кордоні з нею, як і з Білорусією, а тим більше з Румунією та Польщею, стояли загороджувальні заго-ни, які розстрілювали втікачів з України.

Загалом же, за різними підрахунками, від голодомору 1932—1933 рр. в Україні загинуло до 9 млн осіб. Особливо болісно лихо відбилося на дітях: у ряді сіл після голоду закривалися школи — їх більше нікому було відвідувати. Цим самим підривалася етнічна основа становлення української нації — село, знищувався той прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку. *(Згідно з Указом Президента України, починаючи з 2000 р. в четверту суботу листопада в нашій державі щорічно відзначається День пам’яті жертв голодомору і політичних репресій.)*

Отже, “успіхи” комуністичного режиму, досягнуті надзвичайними методами проведення форсованої індустріалізації промисловості та суцільної колективізації села, у цілому негативно вплинули на економічне становище України. Індустріалізація 30-х років сприяла посиленню колоніальної залежності української економіки від Росії, зростанню дисбалансу між легкою та важкою промисловістю на користь останньої. Колективізація призвела до відчуження селянина від землі, до запустіння українських сіл, їх соціального і духовного занепаду. Вона знищила в селянина зацікавленість до праці, стала гальмом розвитку сільськогосподарського виробництва, наслідки чого Україна відчуває до сьогодні.

4.6.5. Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20—30-х роках

Після розпаду Австро-Угорської імперії і поразки національно-визвольної боротьби західноукраїнські землі були розділені між Польщею (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина та Підляшшя), Румунією (Північна Буковина, закарпатська Сигітщина та Бессарабія) та

Чехо-Словаччиною (Закарпаття і Пряшівщина). Ці країни значно відставали від промислово розвинених держав Західної Європи. Західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили іноземних країн.

Польський уряд поділив свою країну на дві території: Польщу “А” і Польщу “Б”. До першої входили корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські. У Польщі “А” зосереджувалось 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво у Польщі “Б”.

Про колоніальну відсталість галицьких земель свідчив стан їх промисловості. 85 % підприємств були дрібними, на кожному з них працювало в середньому 20 осіб. Продуктивні сили у краї розвивалися відповідно до інтересів польської економіки. Тут переважали ті галузі, що давали високі прибутки без значних капіталовкладень, а саме: нафтодобувна, деревообробна, харчова та деякі інші. Зберігалось ремесло. Понад 80 % населення краю займалося сільськогосподарським виробництвом.

Західні українці зуміли організувати економічну самооборону проти іноземної експлуатації. Уже в перші повоєнні роки було створено широку мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Вони були об'єднані в повітові й крайові товариства, серед яких виділялися “Народна торгівля”, “Центросоюз”, “Центробанк”, “Масло-союз”. Очолював українську кооперацію в Польщі Ревізійний союз українських кооперативів.

Закупівельно-збутові кооперативи змогли організувати заготівлю продуктів сільського господарства серед своїх членів, забезпечення їх реманентом, насінням. Селянські кооперативні об'єднання налагодили експорт окремих видів продуктів за кордон.

Виробнича кооперація займалася переробкою сільськогосподарської та іншої продукції. Особливих успіхів мала молочарська кооперація, яка змогла вийти на європейський ринок.

Кредитні кооперативи займалися мобілізацією заощаджень, надавали вигідні кредити. При “Центробанку” був створений “Фонд господарської розбудови”, який сприяв будівництву нових виробництв.

Кооперація являла собою чітко налагоджену систему, організувала основні ділянки економічного життя і стала важливим його чинником.

На становищі відсталих окраїн Румунії були Буковина і деякі повіти Бессарабії. Буковинська промисловість залишалася напівкустарною. Найбільшу частку в економіці краю мала харчова промисловість.

Слабо розвивалася промисловість Закарпаття, де в 1926 р. налічувалось всього 92 підприємства, які до того ж були напівкустарними, дрібними. Ситуація ускладнювалася хронічним безробіттям, оскільки місцеві підприємства закривалися, не витримуючи конкуренції з високорозвинутою чеською промисловістю.

В умовах іноземного панування гальмувався також і розвиток сільського господарства. Українські селяни страждали від малоземелля. Аграрні реформи, які проводилися, не могли задовольнити потреби українського села. Мав місце масовий селянський рух, масова еміграція за кордон. Економіку західноукраїнських земель періодично потрясали кризи.

Отже, як і в попередній період, у міжвоєнний час Україна залишалася територіально роз'єднаною, а її економіка розвивалася за принципами, які мало узгоджувалися з українськими інтересами.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає суть промислового перевороту? Охарактеризуйте особливості промислового перевороту у Великій Британії, Франції, Німеччині, США та Україні.
2. Охарактеризуйте зміст аграрних реформ 1848 і 1861 рр. в Україні, зробіть їх порівняльний аналіз.
3. Охарактеризуйте Акт про гомстеди. Яке значення він мав для аграрного розвитку США?
4. Поясніть зміст політики протекціонізму, меркантилізму, фритредерства.
5. Розкрийте основний зміст процесу індустріалізації та його наслідки.
6. Що було характерним для економічного розвитку Японії в другій половині XIX ст.?
7. Якими були основні здобутки науки, техніки, технології виробництва в останній третині XIX ст.? Вкажіть їх наслідки.
8. Чим було викликано створення монополістичних об'єднань? Назвіть основні форми монополій.
9. Порівняйте економічні причини та наслідки Першої і Другої світових воєн.
10. Проаналізуйте економічну політику урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР.
11. У чому полягала суть планів Дауеса та Юнга? Якими були їх причини та наслідки?
12. Як вплинула суцільна колективізація на стан сільського господарства України? Назвіть основні причини Голодомору 1932—1933 рр.
13. Охарактеризуйте світову економічну кризу 1929—1933 рр. та її особливості у провідних країнах світу.

Розділ 5

ЕКОНОМІКА ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

5.1. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ В 1939 — НА ПОЧАТКУ 2000-х років

5.1.1. Економіка провідних країн у роки Другої світової війни

Як уже зазначалося, наприкінці 1930-х років загострилися суперечності між двома групами країн: Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією, з другого (*конфлікт інтересів монополій Японії та США в Південно-Західній Азії, італійсько-німецьких та англо-французьких монополій у Північно-Східній Африці і на Близькому Сході*). Цьому, безумовно, сприяла економічна криза 1929—1933 рр., яка не лише призвела до краху фінансових систем, падіння виробництва, зростання безробіття, розвалу системи соціального захисту, кризи інститутів влади, поляризації політичних сил усередині індустріальних країн, а й збільшила вододіл між багатими й бідними державами, посилила агресивність зовнішньої політики останніх.

Сильним дестабілізуючим фактором було існування комуністичного режиму з його ідеєю “світової революції” та прагнення Німеччини до воєнного і політичного реваншу, захоплення “життєвого” простору — стратегічної сировини, ринків збуту, родючих земель. Тому демократичні держави проводили свою зовнішню політику, прагнучи зіштовхнути два тоталітарних режими: нацистський і комуністичний.

Не останню роль у розв’язанні Другої світової війни відіграло економічне, технологічне й військове співробітництво між СРСР та Німеччиною, що розгорнулося після підписання Рапалльського договору (1922). У процесі цього співробітництва райхсвер (*назва збройних сил Німеччини в 1919—1935 рр.*) отримав можливість налагодити на радянській території підготовку офіцерів хімічних військ, танкістів, льотчиків, а також приступити до

проектування та виготовлення наступальних видів зброї (танків, літаків, отруйних речовин тощо), чого він не мав права робити на території Німеччини. У свою чергу вищі офіцери Червоної армії проходили стажування у штабах райхсверу.

На першому етапі Другої світової війни Радянський Союз, підписавши з Німеччиною пакт про ненапад та договір про дружбу й кордон, був фактичним союзником останньої. Цьому були прямі підтвердження: спільна агресія проти Польщі; санкціонована Німеччиною агресія СРСР проти Фінляндії і відторгнення від Румунії Бессарабії та Північної Буковини; радянська анексія Латвії й Естонії, а також той факт, що за 7 млн марок Німеччина поступилася СРСР Литвою в обмін на старопольські землі. Усе це були спільні агресивні дії двох тоталітарних режимів.

У Другу світову війну було втягнуто 72 держави світу, мобілізовано 110 млн солдатів. За роки війни 55 млн осіб загинуло, понад 100 млн залишилися інвалідами. Кошти, витрачені на ведення війни, вартість руйнувань сягнули астрономічної цифри — 4 трлн дол.

Господарство воюючих країн було переведено на воєнні рейки, а виробництво зброї, боєприпасів, амуніції, бойової техніки тощо стало пріоритетним. Так, у Німеччині, де військової промисловості ще в 1932 р. практично не існувало, під час війни щорічно вироблялось близько 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. З початком Другої світової війни промисловість Третього райху, як називали новітню німецьку імперію, працювала на військові потреби на повну силу, випускаючи одні з найкращих у світі танки, літаки, гармати. Виробництво військової техніки і зброї стимулювало розвиток важкої промисловості. Легка промисловість набагато відставала від неї. У сільському господарстві уряд зробив ставку на великих землевласників і заможних селян, господарства яких всебічно підтримував, а ті забезпечували потреби економіки і населення в сільськогосподарській сировині та продуктах харчування.

Успіхи Німеччини на початковому етапі Другої світової війни дали можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Після поразки Франції у червні 1940 р. Німеччина повернула собі втрачені Ельзас і Лотарингію, інші території. Невдовзі майже вся Європа працювала для вермахту (*так у 1935—1945 рр. називався райхсвер*).

Військова промисловість під час війни була основою економіки. У 1939 р. її частка в загальній вартості валової продукції становила 80 %. Кількість працюючих у військових галузях упродовж 1939—1943 рр. зросла удвоє і становила 5 млн осіб. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих з окупованих країн.

Економіка Німеччини втратила ознаки ринкової, перетворилася на варварську індустріально-мілітаризовану економічну систему, яка безперервно виготовляла величезну кількість озброєнь, спрямовуючи їх на масове знищення людей.

Незважаючи на тотальну мілітаризацію, німецька економіка була неспроможною повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. Німеччина зазнавала серйозних труднощів у всіх галузях господарства. Були порушені зв'язки між окремими економічними комплексами, відчувалася гостра нестача сировини, палива, людських ресурсів, фінансових засобів.

З другої половини 1944 р. промислове та сільськогосподарське виробництво різко знижується. Настає економічний крах. Німеччина, зазнавши більше втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті, лежала в руїнах після масованих бомбардувань. Лише вбитими вона втратила 6,5 млн осіб.

Сполучені Штати Америки не брали участі на початковому етапі війни, але займали чітко виражені антинімецькі позиції. Напад Японії на американську військову базу Перл-Харбор (7 грудня 1941 р.) змусив США розпочати війну і переорієнтувати своє господарство на воєнний лад.

Ще до вступу у війну США надавали в позику чи оренду зброю, боеприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам антигітлерівської коаліції. Ленд-ліз (від *lend* — *давати в борг* і *lease* — *здавати в оренду*), так називалася широкомасштабна система допомоги США країнам-союзникам, став одним із найбільших джерел збагачення держави у роки Другої світової війни. Ленд-ліз забезпечив масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку (*загальна сума поставок за ленд-лізом становила 46,7 млрд дол.*). Унаслідок цього США перетворилися на могутній військовий “арсенал”, а промислове виробництво зросло за період з 1939 по 1944 р. більше ніж удвічі. У розпал війни США давали 60 % світового промислового виробництва. Обсяг сільськогосподарського виробництва зріс на 36 %. Частка США у світовому капіталістичному експорті зросла з 14 до 33 %. У результаті до кінця війни у США було сконцентровано 2/3 світових запасів золота, що привнесло корективи у механізм міжнародних валютних відносин. У 1944 р. американський долар став головною валютою міжнародних платежів і розрахунків.

Війна змінила структуру американської економіки. Випереджальними темпами почали розвиватися виробничі потужності в кольоровій металургії і металообробній галузі. Виробництво алюмінію зросло у шість разів, а випуск літаків — у 16 разів.

Виконуючи роль “арсеналу” для союзників по антигітлерівській коаліції, США отримала великі можливості для проникнення на союзницькі ринки та встановлення там свого контролю. Так, в обмін на 50 старих есмінців США отримали на 90 років в оренду території для будівництва військово-морських баз у низці англійських стратегічних пунктів Атлантики.

За роки війни ще більше посилилася роль держави, яка стала найбільшим замовником на виробництво зброї, боеприпасів тощо. За її рахунок провадилося широкомасштабне будівництво нових підприємств. Було введено в дію промислові підприємства військового призначення вартістю в 25 млрд дол. Різко збільшився державний сектор економіки.

Значно більше, ніж США, постраждала в Другій світовій війні Велика Британія. Хоч її людські втрати були порівняно невеликими (245 тис. убитих і 278 тис. скалічених), вона повною мірою відчула загрозу гітлерівського вторгнення. Масовим повітряним бомбардуванням піддавались Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста. Було заблоковано морські комунікації, окуповано деякі колонії (*Бірма, Сінгапур, Малайю, частину Єгипту*), втрачено значну частину торгового і військово-морського флоту. Промислове виробництво, незважаючи на значне збільшення випуску військової продукції, скоротилося на 5 %, а сільськогосподарське — наполовину. Різно знизилася виробництво вугілля (*на 21 %*). У легкій промисловості, зокрема бавовняній, спад становив більше ніж 50 %, у вовняній — 27 %. Державний борг за роки війни збільшився втричі (*до 21,5 млрд ф. ст.*). Загальні втрати Англії в Другій світовій війні становили чверть національного багатства. Для їхнього покриття було залучено понад третину англійських закордонних капіталовкладень, особливо з колоніальних країн — Індії, Канади, Австралії, Південно-Африканського Союзу, а також із Латинської Америки і США.

У роки війни і після неї активізувався національно-визвольний рух у колоніях Британської імперії. З її складу вийшли Індія, Цейлон, Бірма, інші колонії, що значно ускладнило економічне становище метрополії. До того ж у багатьох районах, що були сферою впливу Англії (*наприклад, країни Близького Сходу та Південно-Східної Азії*), утверджувався американський капітал.

Безпосереднім наслідком війни для Англії стало посилення залежності від США, які за воєнні роки здійснили своєму союзнику великі поставки озброєння і продовольства на загальну суму 10 млрд дол.

Франція, незважаючи на великий економічний потенціал, у роки Другої світової війни також зазнала величезних збитків. Внаслідок бездіяльності свого уряду, що самовпевнено сподівався на оборонну лінію “Мажино”, вона була в червні 1940 р. окупована нацистською Німеччиною.

Понад чотири роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники. За воєнні роки Франція втратила 1,1 млн вбитих осіб. Рівень промисловості в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38 %. Виробництво продукції сільського господарства зменшилося у два рази. На каторжні роботи до Німеччини нацисти вивезли 600 тис. французів. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано. Франція втратила весь торговий і військово-морський флот. Розпадалася французька колоніальна система, у результаті чого незалежність здобули В'єтнам, Сирія, Ліван. Національна валюта (франк) девальгувала. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати країни у війні більш ніж удвічі перевищили розміри її національного доходу 1938 р. і оцінювалися у 1440 млрд довоєнних франків.

Японія, прагнучи до загарбання володінь західних держав в Індійському і Тихому океанах, у Другій світовій війні виступила на боці гітлерівської

коаліції і на початковому етапі війни мала певні успіхи. Зокрема, збільшилася частка важкої промисловості. Зростала концентрація виробництва, а розміри контролюючого капіталу в компаніях “Міцубісі” й “Сумітомо” зросли в 10 разів, у “Міцуй” — більше ніж у 6 разів.

Розпочавши в грудні 1941 р. бойові дії проти США, Японія, завдяки несподіваності нападу та кращій військовій підготовленості, захопила Філіппіни, Бірму, Індонезію, В’єтнам та інші території. Проте витримати тривале суперництво з американською економічно-військовою потугою не змогла. Відчутними стали слабкість військово-промислового комплексу Японії, нестача сировини, продуктів харчування, військово-морського транспорту тощо. Війна важким тягарем лягла на плечі японського народу. Воєнні витрати здійснювалися за рахунок скорочення національного багатства. Після американських атомних бомбардувань Нагасакі й Хіросіми в серпні 1945 р. Японія капітулювала.

Унаслідок поразки Японія втратила не лише землі, захоплені нею в ході війни, а й ті колонії, якими володіла перед війною, втратила свої іноземні капіталовкладення, мала сплатити репарації. Усе це завдало тяжкого удару по японській економіці, що надзвичайно залежала від імпорту сировини й експорту готової продукції. У перші післявоєнні місяці економіка країни перебувала в стані повного хаосу. Тільки вбитих було 2 млн осіб. Випуск промислової продукції порівняно з 1935—1937 рр. знизився до 28,5 %. Дотримання принципу “все для війни” призвело до того, що треба було майже заново створювати галузі легкої промисловості.

Ще одним недоліком поразки було те, що Японія опинилася в повній економічній і політичній залежності від США.

Отже, **результатом війни** було знищення, демонтаж індустріальних господарств Німеччини, Франції, Японії, багатьох менших індустріальних країн Європи. Частково було знищено господарство Англії. Крім прямих воєнних руйнувань піддавалися зносу виробниче обладнання, машини і механізми, припинилося оновлення виробничих потужностей, переможці вивозили фабрично-заводське обладнання з переможених країн.

Єдиною індустріальною країною, яка під час Другої світової війни, як і Першої, пережила справжнє економічне піднесення, стали США. Більше того, у Сполучених Штатах було здійснено технологічний прорив, який забезпечив їм лідерство в наступні десятиліття.

Після Другої світової війни розпочалося відродження ринкових господарств розвинутих європейських країн шляхом їхньої американізації. Вона мала кілька важливих напрямів: американізація світової валютної системи; вивезення американських товарів, широкомасштабне кредитування, державне і приватне; інвестування відбудовчих процесів; перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині та Японії, під безпосереднім контролем США і, зрештою, розвиток світової торгівлі, де важливу роль у перші повоєнні роки відігравала також Англія.

Наслідком війни і водночас важливим кроком на шляху до відновлення індустріального світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 р. представниками 44 країн на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено основні правила міжнародних валютних відносин: долар США поряд із золотом мав відігравати функцію резервної валюти, ціна золота встановлювалась незмінною, курс валюти — твердим і контрольованим. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити виконання рішень конференції і виконувати функцію міжнародного кредитного центру.

5.1.2. План Маршалла

Повоєнне економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, було катастрофічним і негативно впливало на світову економіку. Більше того, США, нагромадивши в роки війни величезні багатства, не могли успішно розвиватися ізольовано від інших країн, прагнули до економічної інтеграції, перш за все з розвинутими європейськими державами. Реконверсія економіки США відповідно до потреб мирного часу зумовила появу таких проблем, як скорочення виробництва та зайнятості, необхідність оновлення цивільних галузей тощо. Американці повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичного становища, допомогти європейським країнам у відбудові господарства.

Такій меті мав слугувати план Маршалла, ідею якого висунув державний секретар США Дж. Маршалл 5 червня 1947 р. у виступі в Гарвардському університеті. План Маршалла — це програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США. Він мав стати важливим кроком на шляху до створення світового ринкового господарства. Водночас за допомогою цього плану США прагнули зміцнити свій вплив у Європі, відкрити її ринки для своїх товарів.

Від участі в плані відмовилися СРСР та його союзники. Погодилися 16 країн — Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція і Туреччина (з грудня 1949 р. до плану приєдналася новостворена Федеративна Республіка Німеччини). У липні 1947 р. ці країни уклали конвенцію про створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЕСС), яка розробила спільну програму відбудови Європи.

План Маршалла здійснювався з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. Його **реалізація** розпочалася фактично після прийняття у США закону про чотирирічну програму “допомоги іноземним державам”. Цей закон передбачав надання допомоги західноєвропейським країнам на основі двосторонніх угод. Угоди були підписані у 1948 р. з усіма названими країнами (крім

Швейцарії). Згідно з ними, країни — учасниці плану Маршалла зобов'язувались сприяти розвитку вільного підприємництва, щоправда, з обмеженням конкурентних із США галузей промисловості, заохочувати приватні американські інвестиції, зняти обмеження імпорту американських товарів і знизити ввізні митні тарифи, постачати у США окремі види товарів, забезпечувати фінансову стабільність та створювати спеціальні фонди у національній валюті, яка вивільнялася внаслідок отримання американської допомоги, не вивозити товари, завезені із США, звітувати про використання наданої допомоги тощо.

Загальний контроль виконання плану здійснювала Адміністрація економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Сама допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик. З квітня 1948 р. по грудень 1951 р. США видали за планом Маршалла майже 17 млрд дол. (у цінах кінця ХХ ст. понад 150 млрд дол.), причому основну частку (майже 60 %) отримали Велика Британія, Франція, Італія і Федеративна Республіка Німеччини.

30 грудня 1951 р. план Маршалла офіційно припинив чинність і був замінений законом “про взаємну безпеку”, прийнятим Конгресом США 10 жовтня 1951 р. Він передбачав одночасне надання країнам Західної Європи економічної і військової допомоги.

План Маршалла позитивно вплинув на відновлення економічного потенціалу та ринкових господарств у країнах Західної Європи. Вже на початку 50-х років було досягнуто довоєнного рівня виробництва. Стабілізувалася система міжнародної оплати.

Водночас план Маршалла дав можливість США вивезти в Європу свої запаси нереалізованої продукції (нерідко не найкращої якості: тютюн, консерви, яечний порошок тощо), створив сприятливі умови для проникнення американських монополій у господарство європейських країн та сприяв пом'якшенню кризи перевиробництва 1948—1949 рр. і наступному промислому піднесенню. Вивізни до Європи та Японії значну частину понад міру випущених під час війни доларів, США також уникли інфляції.

5.1.3. Передумови та наслідки прискороного розвитку Німеччини та Японії

Господарський розвиток країн Західної Європи у післявоєнний період суттєво відрізнявся. Англія і Франція менше постраждали від воєнних дій, ніж Німеччина та Японія. Крім того, вони і після війни зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню в цих країнах замкнутого національно-колоніального господарства.

Німеччина та Японія, які зазнали поразки у світовій війні, опинилися в іншому становищі. Вони опинилися повністю залежними від держав-пере-

можниць і перш за все США. Ці країни втратили свої колонії, виплачували величезні репарації. Крім того, їх зруйноване господарство було докорінно організаційно і структурно перебудоване.

Німеччина. Після поразки німецьку державність фактично було ліквідовано. Вся повнота влади в Німеччині належала Чотиристоронній американо-британо-франко-радянській комісії, яка поділила країну на чотири зони окупації. Основу німецької економіки мали становити виключно мирні галузі промисловості та сільського господарства. У 1946 р. у країні вироблялося менше половини продукції від рівня 1936 р. Державний борг зріс із 27 млрд марок наприкінці 1938 р. до понад 377 млрд марок у травні 1945 р. Інфляція сягнула 600 % довоєнного рівня. Почалася натуралізація господарства. При цьому Німеччина втрачала всі раніше захоплені території і в порядку часткового відшкодування збитків зобов'язувалася виплатити країнам антигітлерівської коаліції 20 млрд дол., головним чином натурою. Обладнання уцілілих заводів вивозилося на Захід та Схід у рахунок репарацій. Натомість до Німеччини привезли 12 млн німців із її східних земель, що відійшли до Польщі та СРСР, а також із Чехо-Словаччини й Угорщини. Ці люди не мали ні житла, ні роботи, ні засобів до існування.

У 1949 р. Німеччину було поділено на дві самостійні держави: Федеративну Республіку Німеччини (ФРН) і Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Почалося формування органів державної влади та самоврядування, політичної системи. 15 вересня 1949 р. новообраний бундестаг щойно створеної Федеративної Республіки Німеччини обрав першого канцлера нової держави. Ним став 73-річний лідер ХДС — ХСС доктор Конрад Аденауер, який керував ФРН майже 15 років (до речі, згідно з нещодавнім опитуванням, у якому взяли участь понад 3 млн німців, К. Аденауера визнано найвидатнішим німцем усіх часів). Його економічна політика базувалася на соціальному ринковій економіці. Йшлося насамперед про збільшення частки робітників та інших осіб найманої праці у “спільному пирозі”, “депролетаризацію” трудящих шляхом “утворення майна” в руках найманих працівників, а також про гідний рівень життя для безробітних та незабезпечених.

Визнаним архітектором нової німецької економіки був і Людвіг Ерхард, міністр економіки в урядах К. Аденауера, а згодом канцлер ФРН (1963—1966). Він разом із групою неоліберальних економістів створив теорію “соціального ринкового господарства”, в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. На думку авторів цієї теорії, держава має підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте втручання в господарську діяльність окремих підприємців з боку держави — абсолютно неприпустимий. Теорія “соціального ринкового господарства” стала основою економічної політики західнонімецького уряду в наступні десятиліття.

Важливу роль у відбудові та подальшому розвитку господарства Федеративної Республіки Німеччини відіграла грошово-цінова реформа німецького уряду. Вона зупинила інфляцію (до 1947 р. за національного доходу лише 54 млрд надлишок грошей становив приблизно 200 млрд марок), сприяла ліквідації “чорного ринку” (на чорному ринку товари продавалися за шаленими цінами: кілограм м’яса коштував 70 марок, кілограм цукру — 140 марок, кілограм муки — 60 марок, пара взуття — 750 марок за середньої тижневої зарплати приблизно в 35 марок), створила умови для відновлення економіки. Істотне значення в умовах формування соціального ринкового господарства надавалося державі, яка мала забезпечити розумну рівновагу між ефективністю господарства і вимогами соціальної політики.

Серед перших кроків до “соціального ринкового господарства” були “соціальне” житлове будівництво, коли робітники одержували відносно дешеві квартири за рахунок бюджету, “динамічна” пенсія, яка залежала не лише від пенсійного внеску, а зростала паралельно зі збільшенням ВВП, соціальне страхування на випадок хвороби та допомога на дітей. Заохочувалися заощадження, за які вкладникам ощадних надавали податкові пільги, підвищувалися процентні ставки за внесками і навіть виплачували спеціальні державні премії на заощадження. Держава також сприяла купівлі найманими працівниками так званих “народних акцій”, які продавалися за пільговим курсом, укладанню ними частини заробітної плати до інвестиційних фондів підприємств, де вони працювали.

Перші роки існування ФРН були позначені високими і стабільними темпами промислового розвитку. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936 р., а у 1956 р. він подвоївся. Тільки за п’ять перших років правління К. Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48 %, реальна заробітна плата — на 80 %. Середньорічний приріст промислової продукції становив за період з 1950 по 1960 р. 9,6 % проти 4 % у США і 3 % у Великій Британії. На початку 1960-х років Німеччина вийшла на 2-ге місце у світі після США за рівнем промислового виробництва й обсягу експорту. У світі заговорили про “економічне диво”.

Німецьке “економічне диво” пояснюється цілою низкою факторів. Передусім — це вибір правильної стратегії економічних реформ та сильна політична воля до реформування. Йому також сприяли збереження значного промислового потенціалу західної частини країни, яка менше постраждала за роки війни, відсутність значних військових витрат, що давало можливість робити грошові заощадження, відбудова промисловості на новій технологічній основі (близько 80 % усіх капіталовкладень спрямовувалося на розвиток найсучасніших галузей: автомобіле- і літакобудування, електроніки, автоматики, нафтохімії тощо). Деяко зменшувалися репараційні платежі на користь США, Англії, Франції.

Важливу роль у відбудові відіграли наявність достатньої кількості дешевої робочої сили, особливо після репатріації 12 млн німців зі Східної Пруссії та інших районів, а також особливості менталітету німецького народу (ви-

сока працьовитість, схильність до дисципліни, порядку, готовність після руйнівної війни на будь-які жертви заради відбудови країни і досягнення власного добробуту тощо). Заробітна плата робітників у перші повоєнні роки була на 35 % меншою від довоєнної, а робочий тиждень був більшим.

Істотним чинником успіхів німецької економіки була фінансова допомога США, які надали Західній Німеччині 3,9 млрд доларів “стартової допомоги”, у тому числі згідно з планом Маршалла. Ці кошти, а також надходження з федерального бюджету (30—32 % усіх вкладів в економіку) були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (близько 80 % усіх капіталовкладень спрямовувалося на розвиток найсучасніших галузей: автомобіле- і літакобудування, електроніки, автоматики, нафтохімії тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку. Крім того, як уже зазначалося, ФРН у 50-х роках практично не здійснювала військових витрат, що давало можливість робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 60-х років перевищував запаси Великої Британії, Франції та Скандинавських країн разом узятих.

Успішно розвивалися експортні галузі економіки. Німеччина впевнено входила у світовий ринок. Цей процес був тісно пов'язаний із фінансовою допомогою США і спрямований на інтенсифікацію взаємних торгових зв'язків.

В Японії “економічне диво” розпочалося приблизно у 1948 р., через три роки після нищівної поразки і воєнних руйнувань, коли країна ще була під військовою окупацією. До початку 1953 р. Японія досягла довоєнного економічного рівня, якщо говорити про ВВП. Відтоді вона зберегла високі темпи зростання виробництва. Упродовж 1952—1963 рр. її ВВП майже потроївся і характеризувався щорічним приростом у 9 %; протягом цього ж періоду обсяг виробництва товарів зріс у 5 разів, а споживання подвоїлося. Від початку тріумфального економічного поступу і до 70-х років Японії вдалося утвердитися в ролі могутньої промислової держави. У 1970 р. Японія обійшла ФРН і вийшла на друге місце у світі після США за обсягами промислового виробництва.

Основні передумови японського “економічного дива” були такі. Американська окупаційна влада провела в країні низку важливих перетворень, які значною мірою сприяли розвитку японського суспільства і господарства. Було розпущено збройні сили, встановлено демократичні свободи, запроваджено загальне виборче право, сформовано парламент, уряд, прийнято конституцію. Окупаційні власті здійснили низку економічних реформ. Було запроваджено антимонопольне законодавство, згідно з яким розпущено найбільші монопольні концерни. Американські фінансові радники реформували податкову систему. Були зменшені податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс національної валю-

ти — єни. Реформи в цілому поживали і посилили конкуренцію підприємців, сприяли зростанню виробництва.

У 1946—1949 рр. була проведена земельна реформа, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам майже 80 % усіх сільськогосподарських угідь. Посилилася конкуренція між виробниками, внаслідок чого зросла продуктивність праці, ворожайність культур, розширився внутрішній ринок Японії, сформувався ринок робочої сили (частка самодіяльного населення, зайнятого в сільському господарстві, скоротилася з 48 до 8 % сьогодні).

Важливу роль у повоєнній відбудові японської економіки відіграла американська допомога. Стабілізаційна лінія Дж. Доджа, якому президент США Г. Трумен доручив очолити перетворення в Японії, сприяла нормалізації фінансів, відновленню механізмів відтворення. Величезні американські капіталовкладення, а також внутрішні нагромадження капіталу дали змогу повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. У березні 1952 р. набрав чинності закон про сприяння раціоналізації виробництва. Згідно із законом, підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва, оновлення устаткування.

Японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Успішно розвивалась електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впроваджувалися енерго- та матеріалоекономні технології. Японія наприкінці 70-х років перетворилася в один із найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології тощо і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Ряд значних технічних новин народилися і були запроваджені у масове виробництво на японських фірмах. У другій половині 50-х років — нейлон, транзисторні приймачі, у 60—70-х роках — аудіостереосистеми, відеокамери і відеомагнітофони, у 80-х — комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чипи) та ін. Японія передре в такій наукомісткій і технічно передовій галузі, як електронна промисловість.

Головним чинником економічного зростання економіки є, безперечно, повсякденна наполеглива праця більше ніж 120-мільйонного японського народу, його працелюбність, самовіддача, жертвовність і високий патріотизм.

Дуже ефективною виявилася в Японії система позитивного найму на роботу (патерналізму), за якою платня щорічно зростає і залежить від віку і стажу. Фірми дбають про постійне підвищення кваліфікації робітників, їхній добробут і відпочинок. Перехід робітника до іншої фірми — рідкісне явище, і сприймається з осудом. Японські робітники працюють інтенсив-

ніше, за нижчу плату, у них довший робочий день, тиждень. Це впливає на зниження собівартості продукції, її ціну.

Зовнішньоекономічні зв'язки, насамперед торгівля, набули для Японії особливого значення. Імпорт сировини, якої у країні майже немає, йде головним чином із держав, що розвиваються, за низькими цінами. Дешева сировина також сприяла піднесенню японської економіки. Готову продукцію Японія вивозить до розвинутих країн — США, Канади, Австралії, країн Європи.

Завдяки цим та деяким іншим чинникам, Японія досягнула передових рубежів у світі й перетворилася в один із світових центрів.

5.1.4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Після Другої світової війни загальносвітова економіка охоплювала три підсистеми: господарство економічно розвинених країн, держав так званого соціалістичного табору та країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

Економічно розвинені країни в другій половині ХХ ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі науково-технічного прогресу (НТП), запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалася підвищення життєвого рівня населення.

Найбільш динамічно розвивалася промисловість, провідна галузь господарства. За всієї різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у валовому внутрішньому продукті (ВВП) частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджувальними

темпами розвивалося виробництво електроенергії та газопостачання, хімічної промисловості. Розпочався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге місце за темпами розвитку займала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна та ін.

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу, який активізувався в середині 50-х років. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології — лазерна, плазмова тощо.

За невеликий відрізок часу, з 50-х до середини 70-х років, з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. З середини 70-х років особливо швидко росло виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли швидко міняти види товарів. Ще в 1968 р. з'явився перший гнучкий робот, а в 1974 р. створений перший комерційний робот, яким керував комп'ютер.

У середині 70-х років почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія — ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енерго- та матеріаломісткість, але й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється у сферу послуг тощо. Змінюється характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час — величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому невпинно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки — модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

Протягом повоєнних років значно зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення транснаціональних корпорацій — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х років у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій.

За таких умов зростала економічна роль держави, яка в багатьох індустріально розвинених країнах була великим власником. Їй належало 15—25 % національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації “старих”. Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. у США частка військових витрат у федеральному бюджеті становила 40 %, у Японії — 7,1, ФРН — 23,7, Великій Британії — 13,7, Франції — 16,7 %.

Велике значення в державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років до “структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури економіки з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів.

У повоєнні десятиліття в економічно розвинених країнах склалася сприятлива ситуація для підвищення життєвого рівня населення. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті роки в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витрачало на харчування і все більше на товари

тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. До середини 70-х років у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом усього життя. Держава гарантувала допомогу інвалідам, сиротам, вдовам, багатодітним сім'ям, громадянам, життєвий рівень яких був меншим від межі малозабезпеченості. Соціальні витрати в західних країнах складали 50—60% національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування: пенсійним забезпеченням у разі безробіття, нещасного випадку, хвороби.

У другій половині ХХ ст. провідні індустріальні країни поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку переживали і його спад. Зокрема, у 1974—1975 рр. вони відчули гостру економічну кризу, яка супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3%, у ФРН — на 7,5, в Японії — на 14%. Майже подібний спад мав місце в інших розвинутих країнах. Різке погіршення кон'юнктури пояснювалося рядом причин, які в сукупності свідчили про початок переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки.

Одна з причин кризи — різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти (у декілька разів) країнами-експортерами нафти у 1973 р. Як наслідок, зросли витрати, вартість товарів і відповідно зменшився попит з боку споживачів. Подорожчання енергоресурсів зачепило не лише товаровиробників, а й домашні господарства, сімейні бюджети. Внаслідок цього скоротився приватний попит на велику кількість товарів. Найважчі наслідки мали місце в експортних галузях промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело до скорочення виробництва і відповідно зменшення товарообігу.

Вихід із кризи проходив відносно швидко і вже у 1976—1977 рр. було подолано “нафтовий шок” і досягнуто значного зростання виробництва, причому знову в традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, виробництва роботів і біотехнологічних виробництв.

Підсумком економічного розвитку провідних країн стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи — головним чином країн Європейського Союзу. В 1990 р. на ці країни припадало 59,3% світового експорту (ЄС — 39,4, США — 11,5, Японія — 8,4%) та 60,7% світового імпорту (ЄС — 39,6, США — 14,5, Японія — 6,6%).

Міжнародні порівняння показують, що економіка Сполучених Штатів Америки забезпечує найвищі показники ВВП на одну особу. Сьогодні США — це держава з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш

передовою, порівняно з іншими країнами світу, галузевою і відтворюючою структурами. З більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступені насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку тощо США випереджають своїх конкурентів. У 2000 р. американська економіка, яка отримала назву "нова економіка", увійшла в період найтривалішого економічного зростання за всю історію. Середні темпи зростання її ВВП з 1992 по 2000 р. становили 3,6 %. Безробіття становило 3,9 % — тобто перебувало на найнижчому рівні за останніх тридцять років.

Проте, як свідчать розрахунки, США поступово втрачають свої позиції на рівні зростання продуктивності праці, динаміці середньорічних темпів приросту ВВП, знижується частка країни у світовій продукції обробної промисловості. За грудень 2000-го — лютий 2001 р. рівень промислового виробництва в Америці знизився на 3,2 %. Безробіття на 2002 р. сягнуло 6 %, найвищого рівня за останні дев'ять років. Вразливою стороною США, які протягом майже всієї своєї історії були країною високих протекціоністських тарифів, є зростаюча залежність країни від геополітичної ситуації, зокрема світової кон'юнктури.

На економіку США негативно вплинули події, пов'язані з низкою безпрецедентних терористичних актів 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні, коли кілька мусульман-фанатиків, використовуючи тактику пілотів-камікадзе, спричинили загибель майже 3000 осіб та завдали значних руйнувань, зокрема доценту було знищено Всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку (збитки, завдані одному лише Нью-Йорку, становлять від 33 до 36 млрд дол.). Істотні витрати з державного бюджету — понад 80 млрд дол. заплановано на війну, яку в березні 2003 р. Сполучені Штати розпочали проти Іраку.

Передбачається, що США, зрештою, поступляться першим місцем у машинобудуванні країнам Євросоюзу, а в електроніці — Японії, яка збереже також головну роль у виробництві електротехнічного устаткування.

Японія протягом післявоєнного періоду перетворилася на економічно могутню державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні — одні з найвищих у світі. Причому за останні десятиріччя зростання продуктивності праці перевищувало рівень заробітної плати, яка поступово стала однією з найвищих у світі. Японія — одна з найбільших торгових держав світу, до того ж 98 % її експорту припадає на готові промислові вироби. Наприклад, на неї припадає понад 2/5 лічильної техніки, що надходить на світовий ринок, а також морських суден, мотоциклів та роботів; понад 1/5 продажу автомобілів, сталі, текстильних виробів.

Проте, незважаючи на досягнення, японська економіка вже понад десять років перебуває в стані стагнації. У той час як середні темпи зростання ВВП США з 1992 по 2000 р. становили 3,6 %, цей показник в Японії не пе-

ревищує 1 %. У багатьох галузях промисловості, де раніше домінувала Японія, її компанії у конкурентній боротьбі з виробниками США, Європи, нових азійських економік втрачають свої позиції. Так, значна частина японських компаній, які недавно були безперечними лідерами в галузі виробництва електроніки і комп'ютерних чипів, тепер змушені поступитися перед натиском Intel і Microsoft. Небезпеку для економіки Японії становить також уповільнення економічного розвитку США, що передусім призведе до зниження попиту на японські автомобілі, 40 % експорту яких припадає на американський ринок. Змушена брати у борг для пожвавлення своєї економіки, Японія стала найбільшим боржником серед розвинутих країн світу. Її урядовий борг становить понад 120 % ВВП. Чимало японських компаній переносять свої виробничі потужності в сусідні країни, наприклад Китай та Індонезію, де затрати на робочу силу є набагато меншими, ніж в Японії.

Разом з тим Японія все ще залишається другою після США економічною потугою у світі. Її зовнішньоторговельні позиції хоч і похитнулись, але ще доволі сильні.

З огляду на рівень економічного розвитку в післявоєнний період серед західноєвропейських країн виділяються ФРН, Франція, Велика Британія та Італія. На цю "велику четвірку" припадає більше третини території і дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинутих країн світу знизилась порівняно з 60-ма роками, ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. Головною "винуватицею" тенденцій до зменшення частки "четвірки" у західноєвропейській економіці стала Англія, частка якої від 1960 р. зменшилась у ВВП Західної Європи на 25 %. Водночас частка Франції та Італії у ВВП за цей період трохи підвищилась. Найрозвинутішою і стабільною в економічному розвитку залишається ФРН, на яку істотно не вплинуло навіть об'єднання з НДР (1990), що зумовило використання понад 1,25 трлн євро на "підтягування" економіки останньої. Частка ФРН у західноєвропейському ВВП становить близько 20 %.

Отже, бурхливий розвиток науки, техніки, технології в другій половині ХХ ст. в провідних країнах світу привів до розвитку концепції **постіндустріального суспільства**. Її головним теоретиком є американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 1970-х років вказував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою є не кількість вироблених благ, а їх якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Американська консультативна компанія "Global Business Network", яка офіційно займається обслуговуванням Конгресу США, нещодавно опублі-

кувала футурологічний прогноз, завдяки якому можна довідатися, що очікує людство у 30-х роках XXI ст. (попередній прогноз, який GBN зробила в 1961 р. на 30 років уперед, підтвердився на 90 %).

Зокрема, основою технічного прогресу стане загальна комп'ютеризація. Мініатюрні комп'ютери розумітимуть людську мову та почерк і перетворюються на особистого секретаря, який виконуватиме безліч функцій. Комп'ютери також керуватимуть автомобілями, тому потреби у водіях не буде. Потужно розвиватиметься роботизація. Прибирання, прання, готування їжі — усім цим займатимуться роботи, яких люди сприйматимуть як домашніх тварин.

Час нафти і вугілля закінчиться. Використовуватимуться лише ядерна енергія, енергія сонця і вітру. На далекі відстані люди подорожуватимуть на реактивних літаках зі швидкістю 2500 км/год. Переліт із Нью-Йорка до Європи триватиме всього дві з половиною години. Потяги на магнітній подушці замінять нинішні залізничні локомотиви.

На Місяці з'явиться перша колонія з видобутку корисних копалин. За допомогою генної інженерії виведуть фантастичні рослини й тварин. Помідор вагою в декілька кілограмів або курка з вівчарку нікого вже не дивуватимуть. За допомогою генетиків, за погодженням з батьками, майбутній дитині заздалегідь підбиратимуть стать, вагу, колір волосся, очей тощо.

Температура на Землі підвищиться на 2—2,5 градуси. На півдні Канади будуть субтропіки, а південь США перетвориться на пустелю. Близько 15 % території країн Південно-Східної Азії, Японії та Великої Британії буде затоплено.

У промисловості й сільському господарстві буде зайнято приблизно 10 % робочої сили. 60 % працюватимуть у сфері інформатики й обслуговування. 30 % будуть безробітними. Для таких людей, як особи без певного місця проживання, алкоголіки, наркомани, психічно хворі, створять спеціальні гетто й резервації. Зростання злочинності змусить уряди серйозно посилити кримінальне законодавство і запровадити довічне ув'язнення та страту навіть за не дуже тяжкі злочини.

5.1.5. “Спільний ринок” — Європейський Союз

У 50-х роках у більшості європейських держав були розвинуті індустриальні господарства. Їхній розвиток відзначався динамічністю і стабільністю. Швидкі темпи економічного зростання доповнювалися початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський економічний простір. Організаційне оформлення цей процес отримав ще в 1951 р. Саме тоді в Парижі (Паризька угода) було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залі-

зорудну, металургійну галузі промисловості й контролювала 60 % виплавлення сталі, 50 % видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

Важливим кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Договір підписали у 1957 р. шість перелічених вище західноєвропейських країн. Мета Співтовариства — створити “спільний ринок”, забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку тощо. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. Євратом, створений у тому ж році, мав координувати розвиток атомної енергетики. У 1958 р. були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів та Європарламент. Бюджет Співтовариства формувався із внесків його членів.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, перш за все між ФРН і Францією. Вже в наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції. З 1 липня 1968 р. було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на продукції багатьох видів. У листопаді 1993 р. набрав чинності Маастрихтський договір, згідно з яким Співтовариство поступово трансформується у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 р. на єдину валюту — євро — перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами, а з 2002 р. стало єдиною грошовою одиницею у 12 країнах ЄС: Німеччині, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Ірландії, Греції, Іспанії, Португалії, Австрії, Фінляндії. З 1 січня 2007 р. повноправним членом євросони стала Словенія.

Нині Євросоюз — одна з найпотужніших інтеграційних зон світу, яка об'єднує 27 країн із сукупним ВВП понад 10 000 млрд євро. З 1 травня 2004 р. повноправними членами Євросоюзу відразу стали 10 країн: Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Мальта й Кіпр. З 1 січня 2007 р. до Європейського Союзу приєдналися Болгарія і Румунія. З їх вступом територія ЄС збільшилася більш ніж на третину — до 4,23 млн кв км, внутрішній ринок зріс до 487 млн споживачів, що більше, ніж у США та Японії, разом узятих.

Наступне розширення Європейського Союзу, як очікується, відбудеться не раніше 2010 р. Найближчими кандидатами на вступ до ЄС вважаються держави Балкан і Туреччина. Стосовно інших країн, географічно розміщених у Європі, у тому числі й України, то долю їх майбутнього членства в Євросоюзі поки що не визначено.

Економічний потенціал Євросоюзу, що невпинно прогресує, близький, а за окремими напрямками перевищує економічний потенціал США. Сьогодні ЄС є незаперечним лідером світової торгівлі, забезпечуючи майже 40 % світового експорту, тоді як США — менше 12,3 % (1948 р. — 22 %). ВВП ЄС становить близько 10 трлн дол. США, промислове виробництво — 22 % світового. Країни ЄС посідають панівні позиції в експорті капіталу, будучи, по суті, визначальним інвестиційним центром світової економіки (протягом 1990-х років п'ять найбільших європейських інвесторів — Німеччина, Велика Британія, Франція, Нідерланди та Швеція — забезпечували 80 % загального обсягу експорту іноземного капіталу). Значна увага приділяється соціальним складовим економічної політики. Таким чином, Євросоюз має всі шанси стати справді глобальним центром з перспективами стійкого зростання та посилення впливу на забезпечення стабільності та демократії в Європі й усьому світі.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ — початок ХХІ ст. стали періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості, зростання виробництва товарів масового споживання, підвищення життєвого рівня населення. Масове застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації надало економічному розвитку технотронного характеру. Людська діяльність все більше набуває духовного виміру. Фізична праця поступається місцем розумовій. Індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

5.2. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

В 1939 — НА ПОЧАТКУ 2000-х років

5.2.1. Господарство України в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови

Розв'язання Другої світової війни принесло Україні значні територіальні зміни. Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Західна Волинь у 1939 р., а Північна Буковина і Південна Бессарабія в 1940 р.) були приєднані до Радянської України і СРСР в цілому.

Відразу ж після приєднання тут відбулися важливі економічні зміни. Було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт. Націоналізація майже 2 тис. промислових підприємств, переважна кількість яких були середніми і дрібними, призвела до зниження їх ефективності, що негативно позначилось на становищі значної частини населення. На селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства, якого позбавляли землі, реманенту, худоби.

Водночас радянська влада асигнувала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі східних районів направили ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливо велику увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості. На початок німецько-радянської війни 1941 р. у Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття. Будівництво і реконструкція фабрик і заводів збільшили потребу в робочих руках. Одночасно розпочалося переселення робітників до східних районів України. Так, з вересня 1939 р. по червень 1941 р. із Західної України на підприємства Донбасу виїхало 17 тис. робітників.

Обережність, з якою радянська влада зміцнювала свої позиції у Західній Україні, найкраще помітна у проведенні земельної реформи. Суцільна колективізація сільського господарства не становила її головної мети. Конфісковані землеволодіння поміщиків, монастирів і державних чиновників передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. До кінця 1939 р. було конфісовано майже третину всіх сільськогосподарських угідь. Але лише близько половини цієї площі роздали селянам. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів. Колективізація сільських господарств розпочалася навесні 1940 р. До середини 1941 р. було колективізовано близько 13 % господарств. Західноукраїнські селяни не бажали йти до колгоспів, незважаючи на те, що колгоспникам надавалися величезні пільги й технічна допомога. Зі свого боку, радянська влада не наполягала на різкому збільшенні кількості колгоспників. Вона здебільшого турбувалася про зміцнення захисту своїх західних кордонів. Важливішим за колективізацію сільського господарства для радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством.

Ця мета досягалася в першу чергу репресіями. Найбільш поширеним і страшним їхнім різновидом стала депортація. Тисячі уявних “ворогів народу” без усякого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невільницької праці у страхітливих умовах. Багато депортованих гинули, часом цілими сім'ями. Всього із Західної України в 1939—1940 рр. було вислано, за різними підрахунками, від 10 до 20 % населення. Чимало невинних людей, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, було по-звірячому закатовано.

Головними жертвами радянських репресій у 1939—1941 рр. стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери. До початку німецько-радянської війни було проведено арешти власників фабрик і заводів, банків, заможних селян. Були репресовані активні діячі кооперативного руху, а кооперативні об'єднання “Центросоюз”, “Центробанк”, “Маслосоюз”, “Народна торгівля” та ін. одержавлені. Вони втратили свій кооперативний, самодіяльний характер і були включені у відповідні державні чи псевдокооперативні структури.

Поспіх в одержавленні засобів виробництва і торгівлі, коли, незважаючи на політичну та економічну недоцільність, було націоналізовано сотні дрібних, фактично ремісничих підприємств, а також демонтаж розгалуженої системи західноукраїнської кооперації, надмірне скорочення приватної торговельної мережі, бюрократична неповороткість нових управлінських структур у сфері виробництва і обслуговування призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Дефіцитом стали білий хліб, м'ясо і м'ясопродукти, а в окремих районах навіть сіль і мило. За порівняно незначний час небачено виросли черги в магазинах, різко стрибнули вгору ринкові ціни, розцвіла спекуляція. Ці та інші упущення, що негативно вплинули на матеріальне становище населення, не кажучи вже про репресії, не могли не викликати, а в багатьох випадках і зміцнити політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства.

Важким в умовах комуністичного режиму залишалося й становище населення східних областей України. Незважаючи на те, що на кінець 1930-х років масовий огульний терор припинився, його жажливі наслідки, передусім морально-психологічні травми продовжували справляти свій згубний вплив на суспільство. Практично на будь-якому великому підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. Залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві боялася брати на себе відповідальність.

Труднощі в економіці командно-адміністративна система намагалася усунути притаманними їй наказними методами. Так, за найменше порушення — прогул чи запізнення людина звільнялася з роботи, а нерідко й позбавлялася волі. Іншим указом збільшувався робочий час, заборонявся самовільний вихід робітників і службовців з підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної і нестандартної продукції прирівняли до свідомого шкідництва. Водночас було вжито заходів до подальшого розгортання так званого “соціалістичного змагання”. Неучасть у ньому почала розглядатися як ознака нелояльності.

На початок 1940-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої “матеріально-технічної бази соціалізму” як, по суті, потужного воєнно-промислового комплексу (на 1941 р. асигнування на оборону становили більше 43 % державного бюджету). Причому українська промислова база являла собою її наріжний камінь. На 1940 р. Україна видобувала

50,5 % загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7 чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7 % — електроенергії тощо. Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури в тому ж році колгоспи України дали понад 20 % загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73 — цукру, 20 % — м'яса та ін.

Однак, незважаючи на форсовані темпи індустріалізації та досягнення в ряді галузей важкої промисловості, їх результати значною мірою були знівельовані авантюрою політикою комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним. Особливо це проявилось з початком німецько-радянської війни.

У червні 1941 р. розпочалася **німецько-радянська війна**. Господарство України з початку воєнних дій було переорієнтовано на потреби оборони. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, понад 4 млн осіб, відповідно з Києва — 197 підприємств і 300 тис. осіб. Крім цього, з України евакуювано 30 212 тракторів, більше ніж 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкур, хутра тощо. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях. Форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти зерно та інші види продовольства. Що неможливо було вивезти — спалювали, з наказу сталінського керівництва в Україні застосовувалась тактика “спаленої землі”. У Донбасі було затоплено всі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, усі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо. Усе це негативно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишилося на окупованій німцями території.

Нацистський режим, який встановився на українських землях, поставив перед собою завдання підкорити та колонізувати Україну, знищити її народ. Гітлер планував переселення в Україну в найближчі двадцять років 20 млн німців. Це була частина його стратегічного плану завоювання для арійської раси “життєвого простору” на Сході. Українці, як й інші слов'яни, трактувалися як недолюди (*Untermenschen*); їхнє історичне призначення полягало у тому, щоб слугувати вищій арійській расі. Ставлення до них з точки зору нацистів було не моральним, а чисто технічним питанням: як найкраще використати місцевий людський потенціал для побудови тисячолітнього Райху. Воно мало розв'язуватися трояко: одна частина місцевого населення підлягала винищенню, інша — зведенню до статусу рабів, решта — виселенню до Азії.

Масові страти відбувалися майже в кожному місті. Іншим засобом винищення мирного населення мав стати голодомор. За словами історика Я. Грицака, існують свідчення, що в листопаді 1941 р. на конференції у Східній Пруссії за участю Гітлера та інших високопоставлених нацистських чиновників було прийняте таємне рішення про створення штучного голоду в Україні. Уже в грудні 1941 р. німецька адміністрація вирішила збільшити обсяг продовольчого постачання Райху з України шляхом зменшення числа

“надлишкових споживачів” — “євреїв і населення українських міст, таких як Київ”, для яких навіть не встановлювалася норма раціонованого пайка. В інших українських містах передбачалося різко скоротити ці норми. Щоб перешкодити перевезенню продуктів харчування до міст, на дорогах встановлювався спеціальний контроль і закривалися міські базари. У результаті цих заходів у великих містах склалася катастрофічна ситуація з продовольством. Наприкінці 1941 р. харчова норма продовольства в Києві становила лише 30 % необхідного мінімуму.

Серед інших заходів окупаційної влади окремої згадки заслуговує примусова мобілізація робочої сили з України. З літа 1942 р. запроваджувався обов’язковий дворічний термін праці для всіх молодих людей віком 18—20 років. Хати тих, хто не з’являвся на виїзд до Німеччини, спалювалися.

Під час війни німці з властивою їм педантичністю і скрупульозністю здійснювали пограбування України, вивозячи з неї марганець, руду, вугілля, шкіру, целюлозу, будматеріали, промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м’ясо, олію, масло, цукор, лікарські трави і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, які залишилися непошкодженими, німецька адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала. Цікаво, що здійснюваний нацистами економічний визиск де в чому нагадував господарювання комуністів, зокрема, у дещо зміненій формі та під іншою назвою було збережено колгоспну систему разом з трудовими й адміністративним апаратом. Тим самим радянські колгоспи й радгоспи визнавалися найефективнішим способом викачування з місцевого населення хліба і продовольства.

Відступаючи з України, нацисти, як і більшовики у 1941 р., вдавалися до тактики “спаленої землі”, тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Тільки безпосередні збитки, завдані господарству республіки, становили 285 млрд крб у цінах 1940 р. (загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб, з яких 255 млрд — Росії). Ця сума вп’ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом останніх п’ятнадцяти довоєнних років. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й господарство України, становили майже 1,2 трлн крб — 40 % національного багатства.

На руїни було перетворено 720 великих і малих міст та 28 тис. сіл України (близько 250 сіл були знищені дотла), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою.

Проте найстрашнішими були людські втрати, які, за підрахунками дослідників, в Україні становили 8 млн осіб (військові — 2,5 млн, цивільні — 5,5 млн), тоді як у Німеччини і Росії ці показники виявилися значно мен-

шими — 6,5 та близько 6 млн осіб. Загальні ж демографічні втрати України, які включають убитих у боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становили понад 14 млн осіб.

Відбудова зруйнованого війною господарства відбувалася у надзвичайно складних умовах. За роки війни змінилася структура економіки. З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації. Натомість за нове обладнання, яке надходило в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Щоправда, відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджальними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова та легка промисловість. Уже на кінець війни частка Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зростає до 26,7 %. У 1945 р. Україна дала 18 % загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2 % сталі. Усього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Було відбудовано ДніпроГЕС, заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, машинобудівні заводи Києва, Харкова, введено в дію газопровід Дашава — Київ. На кінець 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Особливо складним у повоєнний період було становище сільського господарства, яке внаслідок війни та колективної системи господарювання повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися в основному жінки і діти. Селянство, як і раніше, залишалось найбільш упослідженою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Оплата праці сільських виробників була символічною, а існували вони в основному за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечувалося пенсіями. У більшості колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

Катастрофу сільського господарства України завершила жорстока посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946—1947 рр., який охопив значну територію, де проживали мільйони людей, передусім південь: Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. За найскромнішими підрахунками, понад 1 млн осіб загинуло. Юрби голодуючих, рятуючись від біди, ринули в західні області України. СРСР, як підтверджують найновіші дослідження, мав достатні резерви для забезпечення людей зерном. Однак у 1946—1947 рр., як і в 1921—1923 та 1932—1933 рр., добіру пшеницю ви-

возили за кордон, а населення партія й уряд кинули на поталу. У цілому експорт зернових із СРСР тільки 1946 р. склав 1,7 млн т, що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим регіонам (*підраховано, що для боротьби з голодом в Україні у 1946 р. потрібно було 15 тис т зерна*). При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит.

Від голодної смерті багатьох східних українців врятувала допомога селян західноукраїнських областей. Тут не було посухи, не знали вони й колгоспів. Західні українці чесно, по-християнськи виконали людський обов'язок перед земляками, які опинилися у безвихідному становищі. Але їхньої допомоги було недостатньо, оскільки масштаби катастрофи були надто великими.

До ЦК КП(б)У надходило багато листів з проханням надати допомогу, продовольчу позику. Спостерігалися випадки людоїдства. “Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, — зазначав тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у мемуарах, — що він їздив до одного з колгоспів перевіряти, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала в цьому колгоспі. Ось як він розповідав про це: “Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежала на столі. При цьому вона промовляла: “Манечку ми вже з’їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємось ще трішечки”. Уявляєш собі все це, ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей!”.

Такий стан речей підштовхнув М. Хрущова до рішучих дій. Він наказав підготувати для уряду СРСР документ, який містив би об’єктивну оцінку продовольчої ситуації в республіці. М. Хрущов просив упровадити для південних областей продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення продуктами харчування. Він ризикував, бо знав про невдоволення Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує планів хлібопостачання у союзний фонд, а й звертається з проханням нагодувати власне населення. У відповідь Сталін назвав М. Хрущова “підозрілим елементом”, але все ж дав указівку виділити Україні продовольчу і насіннєву позику, а також 140 млн крб для організації безплатного харчування населення. Хоча ця “допомога” була мізерною, але якоюсь мірою полегшувала становище українських селян південних областей.

Після голоду 1946—1947 рр. розпочалося повільне піднесення сільсько-го господарства. Проте підхід до розв’язання аграрних проблем залишався старим: форсування виробництва в умовах жорстокої централізації та регламентації колгоспного життя. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946 р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові та натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів.

У 1947 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов розпочав в Україні гучний проєкт, який передбачав об’єднання колгоспів у так звані “агроміста”, що теоретично мали сприяти високоефективному використанню го-

стродефіцитної сільськогосподарської техніки. Проект також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Однак остання обставина викликала велике невдоволення серед населення, і уряд змушений був відмовитися від проекту агроміст.

У цілому до початку 50-х років сільське господарство залишалося збитковим. Незважаючи на збільшення посівних площ, валова продукція землеробства становила лише 84 % довоєнного рівня.

У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 10 : 1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб переоцінювалися карбованець за карбованець, від 3000 до 10 000 крб — з розрахунку 3 : 2, а понад 10 000 — зменшувалися наполовину. Облігації державних позик змінювалися на облігації конверсійної двопроцентної позики 1948 р. у співвідношенні 3 : 1. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5 : 4, тобто вилучалось 20 % їх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень. 31 березня 1950 р. підвищено курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу. Отже, радянський уряд боровся з інфляцією фактично за рахунок добробуту народу.

Значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України. Тут розпочалися форсована ліквідація приватної власності, передусім на землю, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. Враховуючи, що раніше Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина, Бессарабія і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав, за 5—10 років ці землі, згідно з партійними постановами, мали зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР.

На західноукраїнських землях розширювалися старі виробництва: видобуток нафти (район м. Долини), природного газу (Дашавське, Угерське, Більче-Волинське родовища у Львівській області). Відкриті перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Створено нові галузі промисловості, зокрема виробництво автобусів, радіоапаратури. У Львові, Ужгороді, Чернівцях, Станіславі (з 1962 р. Івано-Франківськ), Тернополі та інших містах будували заводи-гіганти: найбільший в Європі Жидачівський паперовий, Калуський хімічний комбінати, ряд заводів у Львові (автобусний, автонавантажувачів та ін.).

У цілому в 1950 р. промислове виробництво західних областей становило 10 % загальноукраїнського проти 3 % у 1940 р. Швидкими темпами зростало число промислових робітників. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. їх кількість була у 6,8 разів більшою, ніж у 1940 р. Успіхи в розвитку промисловості свідчили про завершення процесу індустріалізації захід-

них областей України. Доцільно вказати й на суттєві недоліки в її проведенні. Індустріалізація здійснювалась бездумно, без урахування економічної доцільності, наявності сировини. Внаслідок такого підходу, наприклад, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі з 560 підприємств СРСР і т. зв. країн народної демократії. Не бралися до уваги проблеми охорони навколишнього середовища, хімічні заводи будувалися в курортній зоні тощо.

У 1948—1949 рр. комуністичний режим здійснив колективізацію сільського господарства. Її проводили тим же методом, що й у 30-х роках в УРСР: посилення податкового тиску на заможних селян, примус, депортація непокірних до Сибіру, Середньої Азії. На початку 1950 р. було колективізовано 96% селянських господарств і усупільнено 99,4% орної землі.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалась шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Поряд із вагомими успіхами, насамперед у галузях важкої промисловості, темпи розвитку харчової та легкої промисловості, сільськогосподарського виробництва значно відставали, не задовольняли потреб населення у предметах споживання. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів широкого вжитку доходило до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба ставало проблемою. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток здійснювався переважно на екстенсивній основі. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у т. ч. Україну, в план Маршалла, однак сталінський режим відмовився і переніс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

5.2.2. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи і спроб її модернізації

У 50-х—першій половині 60-х років основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

Значну увагу було приділено реорганізації управління промисловістю. На думку М. Хрущова, першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства (у 1950 р. існувало 30 всесоюзних і 21 союзно-республіканське міністерство) були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Зокрема, надмірна централізація управління породжувала ситуацію, коли виробництво меблів

у 1950-х роках в Україні контролювало 35, а взуття — 11 міністерств. Це вело до справжнього хаосу: так, підприємства Івано-Франківської області, однієї з найбільших постачальників лісових матеріалів у республіці, одержували ліс не з околиці, а з північно-східних регіонів СРСР (Карельської АРСР та Архангельської області). Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінська (Білорусія), а Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поруч, не знав куди збувати фанеру.

Щоб зменшити розтратність централізованого виробництва, уже з 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. Якщо в 1950 р. в Україні 65 % всього виробництва було підпорядковано центру, то в 1956 р. ця частка зменшилась аж до 24 %. Решту 76 % контролювали республіканські міністерства. У 1957 р. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). Новоутворені органи здійснювали управління господарством в окремих економічно-адміністративних районах і перебрали владу над підприємствами, що раніше належали союзним і змішаним міністерствам. При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Уряд вважав, що реформа допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

І дійсно, організація раднаргоспів дала певний ефект. Унаслідок ліквідації окремих міністерств значно скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі задіяні для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними машинами, пиловсмоктувачами, холодильниками, швейними машинами, велосипедами та іншими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції у 50-х — першій половині 60-х років майже вдвічі перевищували ці самі показники за 1965—1985 рр. У цьому сенсі роки правління Хрущова були найдинамічнішими для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи М. Хрущова мали половинчастий характер. Ні він, ні тим більше його най-

ближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного зростання цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомлюючи, що його резерви вичерпалися. Підприємства замість опіки міністерств і відомств опинилися під пресом раднаргоспів. По-старому Москва ставила виробничі завдання, встановлювала ціни на основні види товарів, забирала значні суми прибутків. І найголовніше — Держбанк СРСР, який регулював господарську діяльність підприємств, не став ближче до України.

Чи не найбільшою помилкою М. Хрущова, за словами Я. Грицака, було фатальне нерозуміння ним того, що насправді сталося на Заході у післявоєнні десятиліття. Поставивши у 1957 р. перед країною завдання за 20 років догнати і перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, він старанно вираховував, скільки тонн заліза має виробити Радянський Союз на душу населення, щоб реалізувати задумане. Парадокс же ситуації полягав у тому, що, збираючись конкурувати із західним світом, М. Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються у зовсім інший бік. Тим часом, як промислово розвинуті країни, у т. ч. і США, розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз “переганяв” їх за видобутком сировини.

Поряд з експериментами у промисловості М. Хрущов намагався реформувати сільське господарство, яке перебувало у хронічній кризі. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953 р. він домігся для колгоспів підвищення у 2—5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, масло, зерно; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків. Ці послаблення дещо оживили немічне сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, М. Хрущов запропонував програму освоєння цілих земель у Казахстані та Західному Сибіру. Були розорані величезні площі, що дорівнюють території сучасної Німеччини. Україна змушена була направити туди близько 100 тис. молодих людей, чимало з яких і донині живуть у Казахстані, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці. Освоєння цілих та перелогових земель дало змогу на деякий час забезпечити населення СРСР хлібом та хлібобулочними виробами, але не вирішило проблем хронічного відставання сільського господарства.

Наступним кроком М. Хрущова стала т. зв. “кукурудзяно-горохова епопея”. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектору економіки в США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що мало підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. У цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвід-

повідальності й загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Її сіяли навіть в Архангельській області. Тому, посіявши в 1962 р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна епопея стала темою для багатьох анекдотів. Погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільськогосподарства, спричинилося до поглиблення його кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільськогосподарства України зріс на 65 %, то в 1958—1964 рр. — на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

У суто комуністичному дусі вирішував М. Хрущов проблему забезпечення населення продуктами, зокрема молоком, м'ясом та виробами з них. Будучи безкомпромисним ворогом приватної чи особистої власності, він орієнтував тваринництво тільки на суспільний сектор. Словом, повний достаток м'яса і молока мали забезпечити тільки колгоспи і радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли тримати на селі в приватному господарстві більше однієї корови. В Україні це рішення було втілене в життя, що призвело до масового зменшення поголів'я худоби, свиней. Замість повного достатку неймовірно підвищилися ціни на м'ясо, сало, інші продукти сільськогосподарства.

У цілому негативні наслідки мала й ліквідація М. Хрущовим МТС та передача їхньої техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням “рукотворних морів” — Канівського і Київського водосховищ, які “похоронили” сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

У 1964 р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежневим. Прагнучи задекларувати свою нібито реформаторську сутність, воно розпочало діяльність з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна.

“Косигінська реформа”, суть якої полягала у введенні прогресивних елементів ринкових відносин (госпрозрахунку) в планову економіку СРСР, мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники та спростити звітність для підприємств, які переводилися на госпрозрахунок (тобто самофінансування), створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систе-

му управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектору тощо.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: пожвавилось сільськогосподарське виробництво, покращилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. До 1970 р. обсяг промислового виробництва, за офіційними даними, зріс на 50 %. Було побудовано майже 1900 великих підприємств. Сільськогосподарське виробництво збільшилось на 21 %. Але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватися: ініціатива підприємств не стикувалася з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату, нарешті, в Західному Сибіру знайшли великі поклади нафти, що ще більше знизило інтерес до реформ. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настали “золоті роки стабільності”.

Причини невдачі економічних реформ 50—60-х років лежать в основі тоталітарно керованої економіки, якою й була економіка радянська. Економічне реформування не могло принести успіху без істотних політичних змін, демократизації і без реального суверенітету республік.

5.2.3. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х — першій половині 80-х років

До середини 1970-х років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50—60-х років динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. По суті, українська економіка, перетворившись на інтегральну частину “загальносоюзного народногосподарського комплексу”, стала заложницею економічної стратегії центру. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки—видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів — швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їхньої продукції неухильно знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому, 15-му місці у Радянському Союзі. Та всі ці негаразди української економіки мало турбували Москву, яка пов’язувала свої економічні перспективи із освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми була залучена й

Україна, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно позначилася на Україні також економічна політика центру, орієнтована на т. зв. валові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості (у 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9 % виробів). Зрештою, саме в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території республіки, у результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6 % території Радянського Союзу, було побудовано близько 40 % атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювала не на Україну, а виробляла енергію для європейських країн РЕВ.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. У середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекося у структурі економіки обумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50—60 % і більше.

Протягом 70-х років в Україні, скутій ланцюгами командно-адміністративної системи, відбувалося уповільнення економічного розвитку, яке перетворилося на цілковитий занепад на початку 80-х років. Замість упровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів, яких вже не вистачало, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів (наслідком чого повинна була стати сировинна й екологічна кризи). Це давало короточасний ефект, але кінцеві результати були низькими, фондівіддача падала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст обсягу виробництва промисловості — з 50 до 14 %; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %; національний дохід впав у своєму прирості з 45 до 16 %. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося у 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах. Складається враження, що радянська промисловість зводилася до схеми: “Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин...” (За даними док-

тора економічних наук М. Лемешева, 60—80 % товарів, які вироблялися у 1980-х роках, нікому не були потрібні.)

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування (протягом 70-х років у галузь було вкладено 27 % усіх капіталовкладень в українську економіку), результати були мізерними. Нерідко добрі справи тут вироджувалися у свою протилежність. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Сумну картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві (свідченнями цього були сезонні “мобілізації” працівників інших секторів народного господарства, освіти і науки на збирання врожаїв) та відстала система переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, у результаті чого щорічні втрати врожаїв з окремих видів сягали понад 30 %.

Наслідком такого господарювання стало систематичне невиконання планів в аграрному секторі. Постійно падали середньорічні темпи зростання виробництва (якщо у 1960—1970 рр. вони становили 4,5 %, то в 1981—1985 — 3,9 %) та приросту сільськогосподарської продукції (з 1,5 % у другій половині 70-х років до 0,5 % в першій половині 80-х). Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером закупівлі зерна за кордоном. Якщо в усіх розвинутих країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР у 1966 р. воно знизилося з 737 кг на одну особу до 694 кг у 1985 р. Складалась абсурдна ситуація, яка нагадувала ін'єкцію в протез: капіталовкладення зростали, а віддача від них зменшувалася. Основною причиною такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їхньої праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували надходження “нафтодоларів”. З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2 % до 54,4 %. Враховуючи значне зростання цін на нафту в 70-ті роки, Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти: за різними даними, за період з 70-х до середини 80-х років вони становили від 135 до 200 млрд дол. США. Однак “нафтодолари” використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства. Переорієнтація індустріально розвинутих країн на енергозберігаючі технології на початку 80-х років призвела до зниження попиту на нафту, що значно зменшило валютні надходження в СРСР.

Відповідно до цього змінювався і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х — на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійний ріст середньої заробітної плати, який в 1970—1979 рр. становив 30 %. Адже підвищення номінальної заробітної плати зовсім не означало зростання реальної, оскільки не було підкріплене збільшенням маси пропонованих товарів і послуг. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років становили 32 млрд крб. Неможливість реалізації доходів через хронічні дефіцити на споживацькому ринку вела до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку “тіньової економіки” (з 60-х до кінця 80-х років “тіньовий” сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і становив більш як 20 % від національного доходу), формування мафіозних угруповань.

Отже, криза, що охопила економіку України, була результатом т. зв. “соціалістичних методів господарювання”. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, сили наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити заінтересованості людей у наслідках своєї праці, обмеживши особисте споживання до мізерного рівня, перетворила трудівника на пасивного споживача у багатьох випадках безплатних благ і послуг. Як наслідок, наприкінці 70-х — на початку 80-х років Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви. Про це, серед іншого, свідчила активізація робітничого руху. Лише за один 1981 рік в одному тільки Києві відбулося 6 страйків, а в розташованій поруч Прип’яті дійшло до заворушень на ґрунті нестачі продуктів харчування. Промовистим у цьому зв’язку є той факт, що у близькому для Брежнєва Дніпропетровську на будинку обкому партії 29 лютого 1981 р. з’явився транспарант із написом: “Солідаризуємося зі всіма, хто проти вас”.

5.2.4. Пошуки шляхів реформування господарської системи у другій половині 80-х років та їхня невдача

На середину 1980-х років усеохоплююча криза вразила всі сфери життя СРСР. Неefективна “соціалістична економіка” хронічно не забезпечувала потреб країни. З кожним роком знижувався життєвий рівень населення. Разючого удару і без того критичному економічному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та радянська агресія в Афганістані (за десять років афганської війни (1979—1989) майже 150 тис. українців узяли участь у бойових діях, 3290 — не повернулися, 62 — вважаються зниклими безвісти або полоненими. Отримали поранення понад 8 тисяч українців, 4687 з яких повернулися додому інвалідами). Тривала виснажлива гонка озброєнь. Зазнали руйнації суспільні відносини,

мораль, загрозливих масштабів набирало повальне п'янство, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію. Подібна перспектива змусила М. Горбачова на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. оголосити про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Почався період, що увійшов в історію під назвою “перебудова”.

Висунута програма перетворень в економіці передбачала “прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Але невдовзі стало зрозуміло, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі. Реформатори ж прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому їхні спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств на основі формули “самостійність”, “самофінансування”, “самоокупність” (було прийнято закон “Про державне підприємство та об'єднання”), активізацію приватної ініціативи (за законами “Про кооперацію”, “Про індивідуальну трудову діяльність” тощо) не увінчалися успіхом. Наслідком цього були подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної (на безгрошовій основі, натуральній) економіки, а в новому підприємницькому секторі — “економіки казино”, коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

До абсурдних спроб поєднати ринок і централізоване планування додалися проєкти керівництва про забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком та запровадження в побут населення “здорового способу життя”. Перший нічим не був обґрунтований, не мав ні бази, ні умов для реалізації такого широкомасштабного завдання, а тому так і залишився “прекрасною мрією радянських людей”. Другий проєкт був зведений до подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв, вирубування виноградників у Криму й на Закарпатті, часткової ліквідації виноробних виробництв. Проте алкоголізм, який становив реальну загрозу фізичної, розумової і моральної деградації суспільства, подолати не вдалося, а бюджет однієї лише України втратив 10 млрд крб (*реальна собівартість літра дешевої горілки становила на початок 80-х років близько 4 копійок, а коштував цей літр понад 8 крб*). До того ж значно поширилося самогонваріння, що призвело до дефіциту цукру, почастишали випадки отруєння неякісним алкоголем та його сурогатами, збільшилося число наркоманів.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема, частка важкої промисловості становила більше 60 %. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95 % продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядку-

вання. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком із вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, 1990 р. лише 36,2 % витрат державного бюджету України покривалися власними доходами, решта — перерозподілом союзних.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми робітництва і, як наслідок, привели до формування масового незалежного робітничого руху. Влітку 1989 р. розпочалися шахтарські страйки, які охопили найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у т. ч. Донбас та Львівсько-Волинський басейн. Крім економічних, шахтарі висували й деякі політичні вимоги, передусім про заміну місцевої влади. Уряд змушений був піти на поступки, задовільнивши майже всі домагання страйкарів.

Величезною проблемою для української економіки став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив 50 мільйонів кюрі, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, скинутих у 1945 р. на Хіросіму. Катастрофічні екологічні й економічні наслідки Чорнобильської трагедії не піддаються точним оцінкам. Досить сказати, що до початку 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн га орної землі й 1,5 млн га лісу, що становило майже 12 % території республіки. З господарського обігу вилучено близько 190 тис. га землі. У цілому жертвою радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч людей змушені були змінити місце проживання. Число людей, які загинули від радіоактивного опромінювання та викликаних ним хвороб, не піддається точному оцінюванню. *(На початок 2001 р. офіційно померлими від катастрофи на ЧАЕС вважалися 15 тисяч осіб. Більше 70 тисяч стали інвалідами.)* Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, в результаті аварії на ЧАЕС постраждало близько 3,5 млн осіб. Понад третина з них — діти. Витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської трагедії тільки за період з 1986 по 1989 р. становили більше 10 млрд дол. США, а непрямі витрати — 25 млрд дол. Щорічно Україна змушена витрачати 800—900 млн дол. для вирішення чорнобильських проблем. Сама ж ЧАЕС згідно з міжнародними домовленостями наприкінці 2000 р. припинила своє функціонування.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала поштовхом до пробудження українського суспільства, оскільки яскраво висвітлила колоніальне становище України: рішення про замовчування справжніх наслідків катастрофи приймалися саме в Москві. Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. “Декларації про державний суверенітет України”. У своїй преамбулі цей документ проголосив “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рів-

ноправність у зовнішніх зносинах”. Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада. Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. По суті, Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон “Про економічну самостійність Української РСР”, прийнятий 2 серпня того ж року. Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо.

Тим часом тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та падіння обсягів промислової продукції. Національний дохід у 1990 р. скоротився на 4 %, а в 1991 р. — ще на 13 %! Дефіцитом окрім промислових товарів стали м’ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростав “чорний ринок”, значна частина продукції вивозилася за межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. удвічі (у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їх зростання щонайменше у 1,5 раза перевищувало зростання доходів) призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Оскільки не було проведено належної індексації вкладів, це підвищення фактично знецінило всі нагромадження й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень, зароблених роками важкої праці. Знижувалися якість і тривалість життя. Україна ще наприкінці 1980-х років стала єдиною республікою в СРСР, де смертність населення перевищувала народжуваність.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена у республіканську. Створювалися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

У березні 1991 р. Україною прокотилися багатотисячні шахтарські страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні: надання Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного закону, забезпечення реальної незалежності усіх республік СРСР, відставка союзного та республіканського урядів. А вже у червні на всеукраїнському з’їзді страйкових комітетів було висловлено вимогу про вихід України зі

складу СРСР, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. Стагнація економіки переросла у тяжку кризу. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу в суспільстві. Спроби кремлівської верхівки розв'язати проблему силовими засобами зазнали невдачі.

5.2.5. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в роки незалежності

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України. Цей день відкрив нову еру в історії нашої держави. Одним із найважливіших завдань, що постали перед першим всенародно обраним Президентом України Л. Кравчуком, Верховною Радою та урядом: забезпечити українському народові нормальні умови життя, підняти рівень його добробуту. Для цього необхідно було здійснити перехід від командної до ринкової економіки, що дало б змогу вивільнити творчу енергію народу та якісніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила “Основи національної економічної політики”. У документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон “Про приватизацію майна державних підприємств”. Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі зрушення в аграрному секторі. Зокрема, створювалися фермерські господарства, чому сприяв закон “Про селянське (фермерське) господарство”. У січні 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон “Про форми власності на землю”, яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю. Приймалися інші закони і постанови. У Міжнародний валютний фонд була спрямована розширена програма ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушений в процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в політиці, так і в економіці. Озна-

ками останніх були: тотальне одержавлення економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки (*у радянський час Україна, займаючи 2,6 % території СРСР, була причетна до виробництва 38 % його озброєнь та військового спорядження*); катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін., що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, а тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі, за словами С. Кульчицького, створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив увесь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах.

Небезпека такого підходу виявилася вже у січні 1992 р., коли Росія розпочала лібералізацію цін, внаслідок якої вартість газу в Україні за 1992 р. зросла в 100 разів, а нафти — у 300 разів. Враховуючи величезну залежність української економіки від російських енергоносіїв, це призвело до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, розкручування маховика інфляції. Кризу в промисловому виробництві поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. Адже промисловість України виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції становила напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. На відміну від російських лідерів, українські не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню вертикальну систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного, услід за Росією, відпуску цін у січні 1992 р. в Україні проводилась відверто **проінфляційна політика**, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Уряд практично не робив спроб удатися до жорсткої грошово-кредитної політики. У результаті восени 1992 р., під кінець перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра, місячна інфляція перейшла рубіж 50 %, тобто стала гіперінфляцією. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. склав 85 %, промислова продукція — 91 %, продукція сільського господарства — 89 %. Найбільший спад відбувся у транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більше як в 30 разів.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра Л. Кучму, колишнього директора найбільшого воєнного заводу “Південмаш”. У листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід з рубльової зони. У країні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва. Однак у своїй політиці Л. Кучма акцентував увагу на відновленні порядку й адміністративної системи управління економікою, а не на впровадженні ринкових елементів. На початку 1993 р. прем'єр одержав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на найближчі шість місяців для здійснення свого плану економічних реформ. Проте до якихось позитивних змін в економіці це так і не привело. У перші місяці намітилось деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте дорогою ціною — посиленням кредитної емісії, безперестанною роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70 % в місяць. Намагання уряду Кучми стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 р. Верховна Рада вдовольнила прохання Кучми і звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував Ю. Звягільський.

Політика нового Кабінету Міністрів полягала в посиленні регуляцій і податків. Вона, за словами історика Я. Грицака, зробила майже неможливою нормальну економічну активність — українські громадяни, які, скажімо, заробляли місячно еквівалент до 100 американських доларів, мали бути віддавати державі у вигляді податку 90 % цієї суми. Така ситуація вела або до гіпертрофованого зростання “тіньової економіки”, або подальшого обмеження виробничої та комерційної діяльності. Зосередивши у своїх руках велику владу, Л. Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. Його нерішучість у впровадженні змін пояснювалася небажанням зачіпати інтереси старої номенклатури, яка прихильно поставилася до

української незалежності. Щоправда, така позиція новонавернених “незалежників”, як правило, пояснювалась не якимись високопатріотичними мотивами, а прагматичним розрахунком: позбавившись московської опіки, вони стали господарями ситуації в Україні. Зокрема, зберігаючи за собою керівні пости, ця т. зв. “еліта” могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів (*у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10 256 % і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі*).

У 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23 %, виробництво промислової продукції — на 27,8 %, сільськогосподарської — на 16,5 %. Капітальні вкладення за 1992—1994 рр. знизились на 57 %. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5 % ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі (*станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США*). Істотно знизився рівень життя населення.

Подібна політика викликала значне невдоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності. Передусім це відчувалося на зрусіфікованих Сході, Півдні та в Криму, де почали вивлятися регіоналістські й сепаратистські тенденції, підтримувані Москвою.

Загострилося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, яке на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їх консервативна політика дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності й ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

Улітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Л. Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва чітко дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Головною проблемою, яка постала перед новообраним Президентом, була економічна криза. Її подолання з нетерпінням очікувала вся Україна. Перші кроки Президента Кучми у цій сфері були багатообіцяючими. У жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2—3 роки після проголошення економічного курсу Л. Кучми в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. Почалась реальна приватизація. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, з яких 4051 відносилось до загальнодержавної власності. Це удвічі більше, ніж у 1994 р. У підсумку за 3,5 роки частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. У результаті темпи зростання цін почали зменшуватися з 400 % в 1992 р. до 40 % в 1996.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації карбованця який був тоді в обігу, в 100 тис. разів, і заміні його гривнею. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке потворне породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали позитивні результати. Насамперед це знайшло відображення у зменшенні темпів падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. У 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися — 3,2 % проти 10,1 % в 1996 р. Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більш ніж у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1 %.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997) та Росії (1998). Надзвичайно складною залишалася фінансова ситуація більшості промислових підприємств. У 1997 р. збитковим було кожне друге підприємство (у 1995 р. — кожне п'яте, у 1990 р. — кожне одинадцятье). У січні — лютому 1999 р. порівняно з аналогічним періодом 1998 р. абсолютний обсяг прибутку в економіці зменшився на 40 %, при цьому в будівництві й торгівлі було отримано взагалі від'ємний фінансовий результат. Якщо на початку 1999 р. заборгованість українських підприємств перед бюджетом становила 13,3 млрд грн, то на середину року — вже 16,4 млрд грн. Платіжна дисципліна була майже відсутня; почалася повальна бартеризація економіки. За даними на кінець 1997 р., близько 40 % усієї промислової продукції реалізовувалося за бартером (на початку року — 32 %). У паливно-енергетичному комплексі рівень бартеру досяг 45 %, машинобудуванні — 48 %, виробництві будматеріалів — 58, цукровій промисловості — 62 %. У шинній і нафтохімічній промисловості бартер став практично єдиним засобом розрахунків. На 1999 р. грошима оплачувалося трохи більше третини всієї продукції.

Головна причина переходу українських підприємств на бартер — плачевний стан їхніх обігових засобів і особливо гостра нестача готівки. З іншого боку, підприємства не могли поповнювати свої обігові засоби за рахунок кредиту, позаяк ставки були непосильними для більшості з них. У результаті частка кредитів у фінансуванні інвестицій скоротилася з 49 % ВВП у 1992 р. до 5 % в 1996. Немало спричинилася до бартеризації і діюча податкова система. Вона змушувала підприємців, які, в принципі, мали можливість розрахуватися “живими” грошима, йти на здійснення товарообмінних операцій, бо тільки так вони могли послабити дію податкового пресу.

Криза істотно вплинула на інвестиційну сферу, що проявилася в падінні норм прибутків, зниженні національного доходу. За підрахунками експертів, для нормального розвитку української економіки потрібно 40—50 млрд дол. Оскільки таких засобів в уряді не було, основний розрахунок робився на приплив іноземних інвестицій. Однак з моменту проголошення незалежності країни потреби в капіталовкладеннях істотно перевищували пропозицію. За період з 1991 по 2001 р. в Україну прийшло лише 3,9 млрд дол. іноземних інвестицій, тоді як, наприклад, за цей же період в Угорщину з населенням у п'ятеро меншим, ніж в Україні, та Польщу — приблизно по 40 млрд дол. інвестицій, у Росію — 21 млрд, у Румунію — 8 млрд дол. При цьому в Україні обсяг іноземних інвестицій на душу населення становив всього 79 дол. (*серед країн колишнього СРСР цей показник був меншим тільки в Білорусі*). Причини такого несприятливого становища пов'язані з нестабільною політичною ситуацією у країні, частою зміною і заплутаністю податкового законодавства, корумпованістю чиновництва, небажанням бюрократії допускати іноземний капітал в Україну через неможливість впливу на нього тощо.

Одним з небагатьох порівняно динамічно реалізовуваним блоком економічних перетворень на мікрорівні стала **приватизація**. Вона планувалася як елемент системи ринкових реформ. А паралельно з нею повинен був бурхливо розвиватися новий приватний капітал. Ефективний з моменту народження, він покликаний був рекрутувати в приватизовані підприємства і власників з досвідом конкурентної поведінки, і нові відносини управління, і засоби для розвитку, а самий процес перетворити з формально юридичної дії в реальну економічну трансформацію. Новий приватний капітал мав можливість стати власником приватизованих підприємств безпосередньо в процесі масової приватизації, в основному за допомогою фінансових посередників.

Приватизація змушена була відігравати невластиву їй авангардну роль, створюючи корпоративний сектор економіки, ринкову інфраструктуру, прошарок дрібних власників, систему позабанкових фінансових посередників. У 1997 р. частка держави в основних фондах виробничого сектору економіки зменшилася з 81,4 % (1990 р.) до 55,7 %, у чисельності працівників (без колгоспів і малих підприємств) — з 82,9 % (1992 р.) до 60,6 %, у прибутку (без сільського господарства) — до 29,7 %. До 1 січня 1999 р. частка

держави в основних фондах цього сектору наблизилася до 50 %, за кількістю працівників — до 58—55 %.

У 1997 р. вперше виявилася і різниця в ефективності роботи державних підприємств і акціонерних товариств. Дані економічних досліджень за галузями, в яких державний сектор не регулював ціни, свідчили, що за загального для обох груп погіршення об'ємних показників недержавні підприємства краще використовували працю і капітал, досягли вищої рентабельності. За даними Фонду державного майна, за 9 місяців 1999 р. частка продукції, вироблена роздержавленими підприємствами, у промисловості склала 55,1 % від загального обсягу виробництва в Україні, а вартість основних фондів і нематеріальних активів приватизованих підприємств — 53,4 % від загальної вартості цих показників усіх підприємств. Аналогічні процеси відбувалися в сільськогосподарському виробництві, де колективні підприємства продовжували втрачати свої позиції. Якщо в 1997 р. приватні господарства виробили 55,7 % всього продовольства, то в 1998 р. — уже 58,8 %. У 2000 р. у підсобних та фермерських господарствах вирощувалося майже 98 % картоплі, 84 % овочів, 11,4 % зернових культур.

Однак масштаби позитивних змін були мінімальними, загальноекономічна динаміка залишалася негативною. Приватизація не виправдала сподівань суспільства в тому значенні, що сама по собі не забезпечила створення розвинутих конкурентних ринків, не привела до кардинальних змін в господарській поведінці власників і вищих менеджерів, не запобігла погіршенню становища української економіки. Якщо спочатку масова сертифікатна приватизація призвела до розпилення власності серед дрібних акціонерів і переважання працівників у структурі власності більшості приватизованих підприємств, то надалі послаблення контролю за державною власністю, особливо у традиційно прибуткових сферах, спричинило масове присвоєння державного майна. У результаті в Україні склалася ситуація, коли, за даними фахівців, близько двох десятків “сімей” (кланів) захопили 4/5 так званої загальнонародної власності, залишивши всім іншим для боротьби за персональне фізичне виживання 1/5 цієї власності. Це була плата за політизацію і соціалізацію процесу, за можливість швидкої приватизації в країні практично без приватного капіталу, за тотальне домінування у приватизаційному процесі корумпованої бюрократії. Як наслідок, в Україні, за словами відомого економіста О. Пасхавера, почався процес формування бюрократичного капіталізму, коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу.

Загострення економічної ситуації передусім відбилося на становищі населення. Якщо у 1997 р. ВВП на одну особу в Україні становив 1040 дол. США, то в 1998 р. — 816, а в 1999 р. — близько 600 (*у розвинутих країнах цей показник становив від 25 до 42 тис. дол. США*). Протягом 1997—1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі й склала менше 50 дол. США. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та

споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн осіб. За межею бідності опинилася більша половина українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі.

Причини такого становища крилися в низькій якості економічної політики, яка проводилася протягом усіх останніх років, відсутності політичної волі щодо оптимізації податкової системи, зниженні бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження, що з них випливали, при високих цінах на кредитні ресурси паралізували виробничо-споживчий обіг. Якщо в 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4 %, то у 1998 р. — 39 %, тобто в бюджет було сплачено тільки 61 % всіх нарахованих податків.

Втрата виробниками обігових засобів, як один з найгірших наслідків завищеного оподаткування (за різними даними, *прямі й непрямі податки сягали 60—80 %*), призвела до зниження конкурентоспроможності продукції: підприємства змушені були йти на дорожчу закупку сировини, матеріалів, енергоносіїв шляхом невідгідного для них бартерного обміну, що звужувало зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. За наявності ж попиту виробники не мали можливості на нього реагувати через відсутність грошових засобів. Кредитування у свою чергу стримувалося внаслідок великого ризику неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система стала головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Але держава, замість того, щоб зупинити і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукувала нові джерела і бази для оподаткування.

Значною мірою існуюча податкова система об'єктивно сприяла формуванню “тіньової” економіки, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави (*втрати державного бюджету від “мінізації” економіки, за словами Президента України, становили 12—15 млрд грн на рік*). “Тіньова” економіка, яка є неоподатковуваною структурою, має дві складові. Перша з них — це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування (*“тінь” на 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше для 75 % населення України*). Значною мірою вона була об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне падіння соціального захисту. “Тіньова” економіка стала результатом пошуку підприємствами шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робить неможливим їхнє функціонування у правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який має значну вагу і, на думку окремих спеціалістів, становить не менше половини об'ємів “тіньової” економіки, характеризується навмисним ухи-

ленням від дій державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням у тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

За останні роки “тіньовий” сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його обсяги на 1999 р. досягли не менше 60 % ВВП. За словами голови Державної податкової адміністрації України (ДПАУ) М. Азарова, у “тіньовій” економіці в цей час оберталося 10—12 млрд дол. США і більше 6 млрд грн (*для порівняння: в легальному обігу перебувало близько 10 млрд грн*). На думку зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено приблизно 40 млрд дол. США, які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у “тіньовій” економіці капітал не направлявся на інвестування національного виробництва, не міг бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об’єктивно сприяв зростанню податкового пресу, що, у свою чергу, заганяло в “тінь” ще більший обсяг економіки. Відповідно держава втрачала можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності мало неофіційний характер, функціонувало стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляло під дію державно-правових регуляторів. По суті, “тіньова” економіка стала економічною і фінансовою базою утворення паралельної державі інфраструктури влади. Водночас, перебуваючи під постійною загрозою викриття та страхом застосування репресивних санкцій з боку влади, “тіньовий” сектор економіки блокує утворення великого легального національного капіталу, оскільки вільні фінансові ресурси направляються за кордон для забезпечення їх збереження. Це утворює певний інвестиційний вакуум, який заповнюється іноземним капіталом, ставлячи національну економіку під суттєвий зовнішній вплив. “Тіньова” економіка деформує свідомість людей, веде до правового нігілізму, ототожнення ринкових відносин з протиправною діяльністю, що формує психологічний опір реформам.

Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний зовнішній борг. Протягом 1994—1999 рр. він зріс більше ніж втричі й становив 12,5 млрд дол. США за ліквідних валютних резервів у 768 млн дол. Сюди додавалося зростання внутрішньої заборгованості з виплати заробітної платні, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р. За оцінкою Рахункової палати, лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було витрачено майже 10 млрд грн, тобто 95 % усіх доходів держбюджету.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави протягом 1990-х років не мала стратегічної основи, здійснювалася фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України, що зовсім недостатньо для формування умов економічно-

го зростання. Уряд у різних складах виявився нездатним забезпечити необхідне управління економічними процесами, виявляв недостатньо ініціативи, значною мірою сприяв “тінізації” української економіки, нерідко відлякував зовнішніх інвесторів своєю непередбачуваністю та корумпованістю. Яскравим свідченням останнього став один із колишніх прем’єр-міністрів П. Лазаренко, який з 1999 р. перебуває в американській в’язниці й звинувачується у “відмиванні” сотень мільйонів доларів США. (*Загальна сума незаконних операцій Лазаренка, за даними швейцарських слідчих, складає близько 880 млн дол. США.*) Не відзначалася плідністю законотворча діяльність Верховної Ради, яка, замість прийняття життєво необхідних законів, багато часу й енергії витрачала на внутрішні міжусобиці. Не на висоті виявився і сам Президент. Зокрема, він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом протягом трьох років видавати укази з економічних питань, не врегульованих законом. Чимало помилок було допущено у кадрових питаннях. Як наслідок, майже кожен рік позначався зміною уряду (у червні 1995 р. замість В. Масола головою уряду був призначений С. Марчук, у травні 1996 р. його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В. Пустовойтенко). Усе це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками, створило несприятливий економічний режим у країні. Якщо у 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол. США, то у 1998 р. — лише 40,8 млрд дол. Рівень падіння склав 74,2 %, причому на 1994—1998 рр. припадало 51,4 %.

Не вдалося Л. Кучмі розгорнути й широко рекламувану боротьбу з такими чи не найбільшими перешкодами на шляху досягнення економічного процвітання і демократії в Україні, як **корупція та хабарництво**. Особливістю українського економічного життя стало поступове злиття влади й бізнесу. З одного боку, численність заборон, обмежень, необхідність ліцензувань тощо, а також надзвичайно високий рівень податків і нецивілізовані методи діяльності податкових адміністрацій до крайнощів ускладнюють бізнесову діяльність. З іншого — окремі підприємницькі структури підкупляють чиновників, проштовхують своїх лобістів в органи виконавчої, законодавчої чи представницької влади загальнодержавного і регіонального рівнів, добиваючись надання пільг з усіх цих обмежень. (*За даними Державної податкової адміністрації, на 2000 р. 364 народні депутати України мали офіційний дохід від комерційних структур. Парламентарі очолювали 202 підприємства і були засновниками 473 підприємств. Загалом, народні депутати мали пряме або непряме відношення до господарсько-фінансової діяльності 3105 підприємств. У 1999 р. ці підприємства імпортували на територію України сировину та товари народного споживання на 13,2 млрд грн. (25,3 % імпорту України); експортували — на 5,2 млрд грн (10,1 % експорту України). За результатами господарської діяльності в 1999 р., згадані підприємства мали недоїмку до бюджету в розмірі 4,1 млрд грн.*)

Таким чином, апарат органів влади спочатку формує масу перешкод на шляху розвитку бізнесу, а потім за винагороду дозволяє наблизити біз-

несменам ці перешкоди обходити. Як наслідок, державна влада, у т. ч. і її вищі ешелони, що нерідко використовується для незаконного збагачення окремих осіб, ухилення від відповідальності, переслідування опонентів тощо, дедалі більше зростає з напів- або й цілком злочинними кланами, втрачає імунітет проти кримінальної корозії. Показовою у цьому зв'язку стала заява посла США в Україні С. Пфайфера, який, згідно з даними тижневика "Дзеркало тижня", на початку грудня 1999 р. зазначив, що найвище українське керівництво "повинне розірвати свої зв'язки з особами, які втягнуті в корупційну діяльність або мають стосунки з кримінальними угрупованнями".

Злочинні утворення продовжували контролювати переважну більшість суб'єктів підприємницької діяльності, значну частину державних підприємств (за результатами експертних досліджень, в Україні під контроль організованої злочинності потрапили до 85 % банків і не менше 40—50 % приватних підприємств), мали суттєвий вплив на розподіл ліквідної продукції українського ринку. У грудні 1999 р. Президент Кучма змушений був визнати, що "криміналізовані буквально всі сфери економіки" і "доводиться говорити про фактичну втрату керованості" економічними процесами.

Зміцнівши, мафіозні структури почали ставити перед собою не лише економічні, а й політичні цілі, намагаючись опанувати легальні методи впливу на соціально-політичні процеси, інструменти володіння публічною політикою, введення своїх людей у структури влади. У результаті Україна перетворилася в одну з найкорумпованіших держав світу. (За результатами опитування авторитетного британського тижневика "The Economist", у 1998 р. Україна одержала найвищий бал за рівнем корумпованості серед 97 країн світу. За 1999 р., згідно з міжнародним індексом корупції, Україна посіла 21-е місце у списку найбільш корумпованих країн світу, а за оцінками експертів Всесвітнього економічного форуму — третє місце після Болівії та Колумбії серед 59 країн світу з найвищим рівнем корупції в політиці. У 2000 р. у традиційному рейтингу корумпованості країн, випущеному міжнародною організацією "Transparency International", Україна — третя у світі за рівнем корумпованості після Нігерії та Югославії.)

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ, безплідна й виснажлива боротьба всередині самої влади зумовили затяжний економічний спад, призвели до зниження довіри суспільства не лише до влади, а й до об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжувалася наростанням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що ве-

ло до серйозного порушення основних параметрів економічної безпеки України.

У листопаді 1999 р. в Україні відбувся другий тур президентських виборів, де зійшлися діючий Президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Український народ, поставлений перед дилемою: комуністичне вчора чи шлях реформ, важкий і непослідовний, обрав останнє. Він ще раз надав кредит довіри Л. Кучмі, сподіваючись від нього активних та рішучих дій у розв'язанні існуючих проблем. Після президентських виборів кардинальних змін зазнала розстановка політичних сил у законодавчій гілці влади, де досі домінували представники лівих сил. У січні 2000 р. одинадцять парламентських фракцій заявили про створення правоцентристської більшості у Верховній Раді та прагнення до конструктивної співпраці з Президентом, спрямованої передусім на реформування української економіки. Реалізацію курсу реформ було покладено на новий Кабінет Міністрів, який у грудні 1999 р. очолив колишній голова Правління Національного банку України Віктор Ющенко, керівник “нової хвилі”, не пов'язаний з партійно-номенклатурним минулим. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву **“Реформи заради добробуту”**.

Після невпинного економічного занепаду протягом десяти останніх років перебування В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра України повернуло українцям віру в можливість стабільної економіки та поліпшення життя, відновило довіру до нашої держави з боку Заходу, одним із свідчень чого стало рішення Ради ЄС у жовтні 2000 р. про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою. Його уряд починав із ситуації, коли країна стояла перед загрозою дефолту, проблемами продовольчої безпеки, енергосистема не одержувала реальних грошей, обсідали внутрішні й зовнішні борги, додавали тривоги нестабільні ціни й нестабільні гроші тощо. За рік, незважаючи на припинення припливу в державу коштів МВФ, вдалося уникнути дефолту, реструктуризувати й скоротити на 17 % (на 2,1 млрд дол. США) обсяг зовнішнього державного боргу, який протягом 1993—1999 років щорічно збільшувався в середньому на 64 % і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол. США; зберегти життєстійкість енергетичної системи і повернути назад наростаючий процес “віялових” відключень електроенергії, перейти до політики збалансованого державного бюджету; вжити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні, замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима, утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків настільки *(за даними ДПАУ, за підсумками 2000 р., надходження в бюджет збільшилися порівняно з попереднім більш як на 5 млрд грн)*, що це дало змогу майже на третину скоротити заборгованість із виплати зарплати (у бюджетній сфері на 52 % : з 540,6 млн грн до 262,1 млн грн), а пенсії навіть підвищити на 10 %, закріпити тенденції до економічного зростання. Якщо протягом 1992—1999 рр. розмір валового продукту країни скоротився на 60 %, то протягом 2000 р. він уперше за десятиріччя виріс майже на 6 %.

Здійснене на ринкових засадах реформування промисловості дозволило не тільки зупинити спад виробництва, але й забезпечити його реальне зростання. За підсумками 2000 р., темп приросту промислового виробництва становив 12,9 %. Поліпшилася структура реалізації. Частка промислової продукції, реалізованої за бартером, за вісім місяців 2000 р. була майже вдвічі меншою, ніж у 1999 р. (17 проти 33,5 %). Позитивна тенденція до скорочення бартерних операцій мала місце в усіх галузях. Поліпшилися фінансові результати діяльності галузей промисловості. Порівняно з відповідним періодом 1999 р. сума збитків зменшилась з 575,1 до 51,6 млн грн (збитковими залишалися машинобудування (-35,3 млн грн) та легка промисловість (-16,3 млн)). Обсяг отриманих прибутків зріс із 131 до 4380,6 млн грн. Аналіз свідчить, що найістотнішими чинниками пожвавлення промислового розвитку в 2000 р. були: сприятлива кон'юнктура зовнішніх ринків, у результаті якої вперше в історії молодій державі експорт перевищив імпорт більш як на 700 млн дол., поглиблення процесів реформування власності та розвитку підприємництва, часткове оздоровлення фінансового стану підприємств та підвищення на цій основі інвестиційної активності. У 2000 р. Україна залучила рекордний обсяг прямих іноземних інвестицій в сумі 750 млн дол. США. Статистично значущою стала залежність між поглибленням реформ у сфері власності, розвитком підприємництва та пожвавленням виробництва. Найбільших темпів приросту виробництва було отримано саме в тих галузях, де істотно переважала недержавна власність (*частка промислової продукції, яка випускалася підприємствами недержавної форми власності, зростає з 71,4 до 75,7 % і досягла в чорній металургії 85,9 %, кольоровій металургії — 86,2, деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості — 96,8, легкій промисловості — 97,8, харчовій промисловості — 93,7 %*). Певні позитивні зрушення сталися у формуванні галузевої структури виробництва через прискорений розвиток деревообробної і легкої промисловості та окремих високотехнологічних підгалузей машинобудування, однак структурні зміни ще не стали провідною ланкою поліпшення якісних показників роботи. Домінуючою пропорцією промислового виробництва залишалася й навіть мала тенденція до збільшення і так значна частка сировинних галузей — чорної та кольорової металургії, хімічної і нафтохімічної промисловості. Їхня частка зростає на 4,4 %, натомість частка продукції машинобудування зменшилась на 4,1 %.

Протягом 2000 р. вперше за останнє десятиріччя було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до зростання, передусім за рахунок приватного сектору, у сільському господарстві. При закладених у програмі уряду 1,6 % зростання сільськогосподарського виробництва становило 7,6 %. Позитивні зрушення сталися на тлі проведення аграрної реформи, значною мірою ініційованої Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” від 3 грудня 1999 р. Відбулося масштабне паювання землі, щоправда, без права купівлі-продажу (6,4 млн селян одержали у власність 26,5 млн га), яке

створило передумови для включення її в економічний обіг. 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було реформовано в 14,7 тис. господарств ринкового типу. Саме вони разом із 37 тис. фермерських та 11,5 млн особистих селянських господарств, на думку уряду, “заклали інституційну основу приватного господарювання”. Стимули для нарощування виробництва започаткувала лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Українські банки стали більш охоче надавати кредити сільськогосподарським підприємствам. Усе це привело до того, що селяни дедалі швидше позбуваються нажитих десятиріччями радянських звичок та менталітету і переходять на працю за ринковими принципами. Водночас аграрна реформа в Україні поки що не призвела до підвищення економічної ефективності аграрного виробництва. Показники продуктивності праці українських аграріїв порівняно з розвиненими країнами залишаються низькими. Так, на одного працівника АПК України припадає річна валова додана вартість — 2500 дол. США, що у 8—16 разів менше, ніж у розвинених країнах. Нові перспективи для ефективнішого господарювання, можливо, відкриє ухвалений Верховною Радою 25 жовтня 2001 р. Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі — її можна продавати, купувати, передавати у спадок.

Незважаючи на пожвавлення української економіки протягом 2000 р., вирішення більшості соціальних завдань розвитку, викладених в урядовій програмі “Реформи заради добробуту”, відбувалося повільно. За окремими важливими параметрами, передусім зростанням реальних доходів населення, враховуючи інфляційні процеси в країні, змін на краще, по суті, не сталося. *(Якщо взяти доларовий показник середньої зарплати в колишніх республіках СРСР, то в Україні він становив 54 дол. США, у Росії — 81 дол., у Білорусі — 74 дол., а в Таджикистані взагалі — 8,7 дол. Але ці “54 долари” за своєю суттю не можуть слугувати показником добробуту населення. Адже при тому, що курс гривні до долара в 2000 р. залишався незмінним, інфляція становила майже 26 %. Тобто вартість долара в Україні протягом 2000 р. знизилась на чверть, і на 1 дол. можна придбати значно менше умовного товару, ніж у 1999 р. Щоправда, в 1999-му, як і в попередні роки, зарплата та пенсії часто не виплачувалися або виплачувалися вкрай нерегулярно.)* У той час, коли лівову частку прибутків громадян, як і раніше, поглинали витрати на харчування, житло, послуги житлово-комунального господарства, — на одяг, товари культурно-побутового призначення, медичне обслуговування доводилося заощаджувати здебільшого за рахунок кількості й якості продовольства, відпочинку тощо. Серед **недоліків** діяльності уряду В. Ющенка у 2000 р. можна назвати й те, що йому не вдалося створити безпечні й стабільні умови для національного капіталу, добитися значного зниження податків, навести необхідний порядок у державному секторі економіки тощо. Однак згадані проблеми нагромаджувалися роками, а тому їх вирішення потребує тривалого часу, оскільки Україна втрати-

ла свій шанс швидкого ефективного реформування ще в першій половині 90-х років, правильно обраних економічних орієнтирів та політичної волі.

За образним порівнянням одного з відомих в Україні аналітиків, українська економіка схожа на автомобіль, двигун якого протікає в кількох місцях. Уряд Ющенка лише “заліпив” найбільші “дірки”, й економічний автомобіль рушив з місця. Свідченням правильності обраного ним курсу, закладеного в урядовій програмі “Реформи заради добробуту”, стало **наро- щування темпів економічного зростання в січні — квітні 2001 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього.** Так, за 4 місяці приріст реального ВВП становив 8,5 % (у квітні зростання сягнуло майже 11 %), продукції сільського господарства — 6 %, промислового виробництва — 18,4 %. Цей показник був одним з найкращих в Європі. Зростання промислового виробництва в Україні в першому кварталі 2001 р. було зафіксовано в усіх без винятку галузях, при цьому найбільш істотне — у галузях, орієнтованих на кінцевого споживача, що свідчило про позитивні зміни в структурі економіки. Зокрема, у деревообробній промисловості зростання досягло 28,6 % порівняно з аналогічним періодом 2000 р., у легкій — 27,4 %, целюлозно-паперовій — 26,6, харчовій — 22,7 %. Рекордно високі темпи збільшення виробництва були зафіксовані в першому кварталі в машинобудуванні — 22,6 %. Попри деяке погіршення світової кон’юнктури, навіть у металургії обсяг виробництва в січні — березні зріс на 20,8 %. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі товарами в першому кварталі 2001 р. збільшився порівняно з відповідним періодом минулого на 6,4 % — до 7359,4 млн дол., у тому числі експорт збільшився на 20,9 %, склавши 3799,3 млн дол. (зокрема, збільшився експорт машинного обладнання, швейних виробів і сільськогосподарської продукції), а імпорт скоротився на 5,8 % до 3560,1 млн дол. При цьому позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 239,2 млн дол. (за січень — березень 2000 р. негативне сальдо становило 636,4 млн дол.). Протягом січня — квітня 2001 р. в Україні зберігалася стабільність на валютному ринку, знижувалося коливання курсу гривні, збільшився рівень золотовалютних резервів Національного банку, надходження в держбюджет зросли на 14,2 %, а обсяги кредитування реального сектору української економіки — на 13 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Рівень інфляції за цей час склав 4,3 % (у т. ч. у квітні 1,5 %), замість прогнозованих 7,8 %, індекс споживчих цін становив усього 2,6 %, що втричі менше за відповідний показник 2000 р. Офіційний рівень безробіття у квітні знизився на 0,1 % — до 4,1 %. Реальні доходи громадян за перший квартал 2001 р. вирости на 7,5 %. Такому зростанню сприяло підвищення з 1 березня рівня зарплати працівникам окремих галузей бюджетної сфери в середньому на 25 %, збільшення пенсій з 1 лютого, а також погашення заборгованості з виплати зарплат (за даними на 10 квітня, заборгованість із зарплати в бюджетній сфері з початку року скоротилась на 60,7 %: з 262,1 млн грн до 103,4 млн грн). До кінця 2001 р. планувалося

також підвищення заробітної платні бюджетникам на 25—30 %, а педагогам — на 50 %.

На тлі ефективної діяльності уряду В. Ющенка повною несподіванкою стало рішення Верховної Ради України про його відставку. Власне, результати урядової роботи ініціаторів відставки цікавили найменше. Тому нагадування Кабінету Міністрів про виплату ним протягом року 6-мільярдної заборгованості з виплати зарплат і пенсій, нарощування темпів економічного зростання тощо почутими не були. Причини відставки крилися в тому, що своєю політикою В. Ющенко викликав незадоволення комуністів та олігархів, які, по суті, об'єдналися у нову парламентську більшість. Щойно розбагатілі побоювалися втратити свої прибутки, їх непокоїла боротьба прем'єр-міністра проти корупції та тіньової економіки, бо сформована система давала їм можливість зосереджувати і нагромаджувати капітал не стільки за рахунок організації ефективного виробництва, скільки за рахунок нечесної приватизації і несплати коштів у бюджет. Тому, коли навівши елементарний порядок в економіці, уряд Ющенка спробував зламати цю систему, ввести рівні правила гри на ринку для всіх, почав призупиняти процеси нечесної приватизації, змусив розраховуватися, зокрема на енергоринку, грошима (згідно зі статистикою торгового дому "Газ України", українські споживачі у 2000 р. оплатили 76,7 % поставленого газу, що вдвічі вище за показник 1999 р. — 37,5 %. На ринку ж електроенергії відсоток бартерних угод скоротився з 57% від загального обсягу в 1999 р. до 4 % у 2000 р., у результаті чого надходження "живих грошей" зросло в 5,1 раза), відмінив адресні пільги більш ніж двомстам фірмам, після чого наразився на відчайдушний опір олігархів. Комуністів так само не влаштовувало оздоровлення країни, оскільки з поліпшенням умов життя народу їхні шанси перемогти на виборах істотно знижувалися. У результаті, ідеологічно несумісні за своєю природою політичні сили: комуністи та промислові й фінансові магнати — колишні червоні директори, партійні та комсомольські функціонери, які в хаосі пострадянських змін прибрали до рук ласі шматки державної власності, об'єдналися навколо одної мети — відправити у відставку уряд В. Ющенка. Це вкрай нерозважливе і незрозуміле для переважної більшості українського суспільства рішення комуно-олігархічних сил за мовчазної згоди Президента було прийнято на сесії Верховної Ради 26 квітня 2001 р.

Незважаючи на відставку уряду В. Ющенка, здійснені ним економічні реформи дали можливість новому Кабінету Міністрів, який з 29 травня 2001 р. очолив керівник Української спілки промисловців і підприємців, народний депутат України Анатолій Кінах, продовжити курс на зростання вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. зростання ВВП в Україні становив 9 %, обсяг промислового виробництва — 14,2 %, рівень інфляції скоротився до 6,1 %. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових — у півтора раза більше, ніж 2000 р.; у 2002 р. — понад 37 млн т зерна.

Проте, на думку експертів, уряд Кінаха не зумів ефективно використати здобутки свого попередника В. Ющенка і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р., сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (*майже на 15 %*), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. За перші шість місяців 2002 р. порівняно з тим самим періодом минулого року, зменшилося виробництво 66 із 150 найважливіших видів промислової продукції, знизилася темп зростання ВВП (*за шість місяців 2002 р. реальний ВВП зріс на 4,3 %, тоді як за такий же період минулого року — на 9,4 %*) та обсяги експортно-імпортних операцій. Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростала їх збитковість (*збитковими були 52 % всіх суб'єктів господарювання*), істотно поглиблювалася платіжна криза. Якщо впродовж 2000—2001 рр. дещо зменшилася кредиторська заборгованість, то надалі вона зросла до 299 млрд грн, майже на третину перевищуючи річний обсяг ВВП. Значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Якщо у 2000 р. добилися профіциту бюджету, коли прибутки перевищили витрати, то наступний 2001-й закінчили з дефіцитом. Наповнення казни за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4 % від запланованого. За даними Центру антикризових явищ, спостерігалася тенденція до істотного відпливу іноземних інвестицій (*за перший квартал 2002 р. вони скоротилися вдвічі*). Не дивно, що за рівнем щорічних доходів на душу населення — 379 євро — Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджуючи тільки Молдову. Критичну ситуацію в соціальній сфері змушений був визнати навіть Президент Л. Кучма, який у посланні до Верховної Ради за 2002 р. констатував, що рівень життя 83,2 % населення України нижчий за прожитковий мінімум. Понад 27 % українців проживають за межею бідності. Як наслідок, на заробітки за кордон виїхали від двох до п'яти мільйонів громадян України.

16 листопада 2002 р. уряд А. Кінаха було відправлено у відставку. Новим, десятим за роки незалежності прем'єр-міністром 21 листопада став голова Донецької облдержадміністрації **Віктор Янукович**. Його Кабінет за формальними ознаками виявився першим у новітній історії України коаліційним урядом, сформованим із представників парламентської більшості.

Після уповільнення в період прем'єрства А. Кінаха зростання економіки протягом 2003—2004 рр. істотно прискорилося. Зокрема, приріст ВВП у 2003 р. (9,4 %) та 2004 р. (12,7 %) роках перевищив середню величину за всі попередні роки незалежності. Обсяги промислового виробництва зросли відповідно на 16 і 13 %. Частка прибуткових підприємств, яка в 2002 р. становила 61 %, збільшилася до 65 %. У 2004 р. одержано рекордний врожай зернових — 45 млн т, що у 2,2 рази більше показника 2003 р. та на 16 % — показника 2002 р. Заборгованість із зарплати скоротилася у 2,5 рази, а в бюджетній сфері була повністю погашена. Середня заробітна плата протягом двох років роботи уряду В. Януковича підвищилася на 42 %, а

мінімальна — на 44 %. Правда, цього середньостатистичне зростання населення не відчуло, оскільки ціни на товари, які становлять основу споживчого кошика — основні продукти харчування і пальне, зростали втричі більшими темпами, ніж реальні заробітки. До того ж, незважаючи на зростання обсягу коштів від приватизації державного майна на загальну суму 9,2 млрд грн, що більше, ніж за часів трьох попередніх урядів (А. Кінаха, В. Ющенко, В. Пустовойтенка) разом узятих, державний борг України за дворічне урядування В. Януковича збільшився на 20 млрд грн. Чисті міжнародні резерви НБУ лише протягом вересня — початку листопада 2004 р. скоротилися з 10 651,8 млн дол. США до 8769,3 млн, тобто зменшилися на 1882,5 млн дол. Бездумне підвищення зарплат і пенсій, викликане участю прем'єр-міністра В. Януковича у боротьбі за президентську посаду, призвело не лише до дестабілізації фінансово-грошової сфери, карколомного збільшення грошової маси, знецінення гривні та стрімкого зростання цін, а й поставило на межу краху всю пенсійну систему держави. Рівень інфляції за 2004 р. сягнув 12,3 %, а дефіцит державного бюджету зріс із 1 млрд грн за попередній бюджетний період до 10,2 млрд грн.

Отже, нав'язана Україні владою кланово-олігархічна модель розвитку поглиблювала кризу, тотальну бідність, безробіття, вела державу до стану національної катастрофи. Проте суспільство терпіло з останніх сил, чекаючи президентських виборів 2004 р., щоб скористатися правом на вільне волевиявлення і легітимно змінити осоружну владу. І коли в нього відібрали останню надію, нахабно сфальсифікувавши результати виборів, мільйони людей вийшли на майдани і вулиці, щоб захистити демократію. Масові акції протесту були закономірною реакцією громадян України на цинічні утиски людської моралі та гідності, продовження національного приниження українського народу, злочинну філософію зрощення олігархічного капіталу з владою, тотальну корупцію, знуцання влади над бізнесом, фізичні розправи, залякування перед виборами, спроби нав'язати суспільству на найвищу державну посаду кандидата з кримінальним минулим. Зрештою, це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ, є джерелом влади. Так, у листопаді 2004 р. розпочалася **Українська помаранчева революція**.

Одним із наслідків революційних подій кінця 2004 р. стало обрання президентом України **Віктора Ющенка**. Його офіційна церемонія вступу на посаду відбулася 23 січня 2005 р. 4 лютого того ж року Верховна Рада України дала згоду на призначення головою уряду **Юлії Тимошенко**, чью кандидатуру запропонував президент. За призначення першої в історії України жінки на посаду прем'єр-міністра парламентарії проголосували рекордною кількістю голосів — 375. Тоді ж затвердили програму нового уряду з промовистою назвою “Назустріч людям”.

Початок діяльності уряду Ю. Тимошенко був доволі оптимістичним. Однією з найбільш резонансних його заслуг стали повернення у державну власність і наступна чесна приватизація металургійного комбінату “Криворіжсталь”, раніше незаконно проданого за безцінь. Незважаючи на при-

хований дефіцит бюджету (32,6 млрд грн), який дістався новому Кабміну від попередників, без підвищення податків і жодної позики на 70 % було збільшено дохідну частину державного бюджету, на 280,5 млн дол. зменшено суму державного боргу, створено рівні умови для бізнесу, сформовано єдину систему оподаткування, створено концепцію енергетичної безпеки тощо. Зріс рівень доходів громадян, соціальних виплат і пенсій. Зокрема, середній розмір пенсії лише за перші два місяці 2005 р. збільшився до 383 грн проти 316 на 1 січня 2005 р., зросли зарплати лікарям, освітянам, науковцям, удесятеро збільшилася допомога при народженні дитини — до 8470 грн. Як наслідок, у липні 2005 р. авторитетний американський журнал “Forbes”, складаючи рейтинг 100 найвпливовіших жінок світу, назвав українського прем'єра Ю. Тимошенко третьою за впливовістю жінкою планети.

У пасиві уряду Ю. Тимошенко були непередумане скасування вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, заяви щодо масштабної реприватизації, адміністративний тиск на нафтотрейдерів. Упродовж першої половини 2005 р. дещо уповільнилося економічне зростання. Негативними факторами були висока інфляція, цінові сплески на ринку м'яса, цукру, бензину. Та найбільшою проблемою стали внутрішні конфлікти на владному Олімпі, у результаті яких 8 вересня 2005 р. уряд Ю. Тимошенко було відправлено у відставку.

Черговим прем'єр-міністром України 22 вересня 2005 р. було призначено колишнього голову Дніпропетровської обласної державної адміністрації Юрія Єханурова, який досі виконував обов'язки голови уряду. Новий Кабінет Міністрів зосередився на виконанні поточних завдань, зберігаючи економічну стабільність і передбачуваність свого курсу. Значною мірою така політика сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав Україну країною з ринковою економікою, вилучивши її зі списку країн із перехідною економікою. У лютому наступного року новий статус України визнав і сенат США.

Загалом за 2005 р. рівень реальних доходів населення зріс на 20,1 %, номінальна заробітна плата — на 34 %, зарплата в бюджетному секторі — більш ніж на 50 %. Приріст реальних доходів населення на одиницю ВВП зріс із 1,3 до 7 %. Рівень інфляції за 2005 р. скоротився і становив 10,3 %, а оптова інфляція з 24 % у 2004 р. зменшилася до 9 % у 2005 р. Надходження до державного бюджету в 2005 р. збільшилися в 1,6 раза порівняно з попереднім роком. Прямі іноземні інвестиції зросли в кілька разів до рекордної суми 7,8 млрд дол. На початку 2006 р. було зупинено падіння промислових показників у багатьох ключових галузях — хімічній, машинобудівній, нафтовій. Щоправда, у стані депресії перебували будівництво й оптова торгівля, які потребували радикальних реформ. Важливим досягненням у соціальній сфері було створення у 2005 р. 1 млн 139 тис. робочих місць.

Істотно послабили діяльність уряду Ю. Єханурова труднощі, які виникли з експортом м'яса, молока, металу тощо в Росію, і, особливо, газовий

конфлікт з останньою. Прагнучи шляхом підняття цін на газ збільшити прибуток від його продажу, а також захопити частину ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з російськими, отримати через створення т. зв. газотранспортного консорціуму доступ до української газо-транспортної системи та вплинути на зовнішньополітичний курс України, російський уряд руками “Газпрому” в ніч на 1 січня 2006 р. зупинив постачання газу в Україну. 4 січня обом сторонам удалося підписати договір, згідно з яким ціна газу, що постачався в Україну посередницькою фірмою “РосУкрЕнерго”, збільшилася майже удвічі. Це стало причиною підвищення цін на енергоресурси і тарифів житлово-комунального господарства для населення в 2,5—3,5 раза. Як наслідок, інфляція перевищила прогнозовані державним бюджетом 2006 р. показники, а реальні доходи українців в останні місяці 2006 р. почали знижуватися.

Після парламентських виборів 2006 р. за ініціативою парламентської більшості, до якої увійшли фракції Партії регіонів, Соціалістичної та Комуністичної партій, президент В. Ющенко змушений був запропонувати на посаду прем’єр-міністра України кандидатуру В. Януковича. 4 серпня 2006 р. він удруге за кар’єру був затверджений Верховною Радою на цій посаді.

Отже, незважаючи на величезний потенціал української економіки, наявність значного середнього класу, одного з найосвіченішого на пострадянському просторі населення, а також на те, що у 2000 р. Україна пододала тривалу економічну кризу і з того часу істотно підвищила свій ВВП, якісного поліпшення життєвого рівня населення не сталося. Головними розпорядниками суспільних і природних ресурсів і надалі залишаються олігархи та кланова номенклатура. Сподівання після Помаранчевої революції на швидке просування України шляхом реформ, слідом за найближчими західними сусідами, поки що не виправдались.

5.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІКИ ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ ТА КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

5.3.1. Господарство країн з перехідною економікою

Створення так званої “соціалістичної системи” означало перехід країн до нових механізмів економічного розвитку. До 1950 р. були в основному подолані труднощі повоєнної відбудови. 50—60-ті роки стали періодом форсованої індустріалізації на основі екстенсивного розвитку. Економічна

політика засновувалася на методах і механізмах, що використовувалися в тодішньому СРСР. Це зумовило її уніфікацію. Використовувалися однакові інструменти впливу на господарське життя. Було здійснено перетворення у трьох напрямках: націоналізація промисловості, впровадження планової економіки, аграрні реформи.

Вихідні умови для європейських соціалістичних країн були різними. Лише СРСР, Чехо-Словаччина, Німецька Демократична Республіка (НДР) мали сформований промисловий комплекс. За рівнем національного доходу на душу населення, промислового розвитку, зовнішньоторгових зв'язків у 1950 р. існувало три групи країн:

- 1) найбільш розвинуті — Чехо-Словаччина, НДР;
- 2) з рівнем удвоє меншим за цими показниками — Угорщина, Польща;
- 3) Радянський Союз, Болгарія, Румунія, показники яких у 2,5 раза й більше відрізнялися від країн першої групи.

Було проголошено курс на вирівнювання і зближення рівнів економічного розвитку країн. Ставилася завдання подолання аграрного характеру господарства та перетворення їх на індустріально розвинені. Протягом 50—60-х років утвердилася суспільна форма власності. Характерною ознакою стало прискорення економічного зростання. Середньорічні темпи приросту господарства були вищі, ніж в економічно розвинених країнах, особливо в 50-х роках. Проте головна увага тут приділялася галузям, що не були носіями технічного прогресу: металургії, важкому машинобудуванню, виробництву будівельних матеріалів. У наступних десятиріччях у країнах “соціалістичного табору” розпочинається уповільнення темпів розвитку, а в деяких країнах (Польща, Угорщина, Чехо-Словаччина) почали спостерігатися кризові явища в національних економіках. Темпи щорічного зростання суспільного виробництва тут різко впали: із 2,9 % у 1981—1985 рр. до 1,8 % у 1989 р. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років усі східноєвропейські країни опинилися в умовах глибокої соціально-економічної кризи.

Головними причинами різкого зниження темпів економічного зростання, а потім і глибокої економічної кризи у країнах регіону стала неефективність адміністративно-планового розвитку та використання досягнень НТП, нераціональна структура суспільного виробництва, висока енерго- та матеріаломісткість національного виробництва, низька продуктивність праці тощо.

З розпадом “соціалістичної системи” більшість країн, які туди входили, розпочали перехід від нежиттєздатного політизованого господарства до природної ринкової економіки, де вільні конкурентні ціни й приватна власність визначають поведінку виробників і споживачів. Виходячи з цього, головним напрямом програм та практики ринкових реформ у даних країнах став процес роздержавлення й приватизації. Значну увагу було приділено подоланню монополізму й розвиткові конкуренції, лібералізації цінової політики та зовнішньоекономічної діяльності, кардинальній зміні грошової, фінансово-кредитної та соціальної політики.

Країни з перехідною економікою можна поділити на дві групи. Першу групу утворюють Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія. До них примикають Албанія, а також Словенія, Хорватія, Сербія і Чорногорія та інші держави, що виникли на терені колишньої Югославії. Друга група — п'ятнадцять держав, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Вони, як і Словенія, Словаччина, Хорватія, проходять через стадію формування державності, що надає специфічного характеру перехідній економіці у цих країнах.

Попередні оцінки показують, що зростання виробництва в країнах з перехідною економікою було навіть значнішим, ніж припускала більшість спостерігачів. У Польщі та Словаччині, починаючи з 1993 р., щорічне збільшення ВВП становило 5—7 %, трохи менший ріст був досягнутий у Чехії, Угорщині, Хорватії, Словенії, Румунії. Болгарія, хоча і не досягла таких успіхів у прирості виробництва, але після невдалої спроби комуністичного реваншу також стала на шлях оздоровлення економіки. У 2000 р. зростання ВВП у Східноєвропейському регіоні, у т. ч. і в Україні, становило 6 %.

Досить відчутною поки що залишається різниця в ступені економічного розвитку постсоціалістичних країн Європи. Так, згідно з даними Віденського інституту міжнародних економічних порівнянь, валовий внутрішній продукт Польщі у 2001 р. був на 27 % більшим, ніж у 1989 р. — до початку реформ (*у інших країнах регіону економічні реформи розпочалися пізніше, тому для порівняння взято 1990 р.*), у Словенії ВВП у 2000 р. був на 20 % вищим, ніж у 1990 р., в Угорщині — на 8 %, у Словаччині — на 5 %. Усі інші постсоціалістичні країни не досягли в 2000 р. власних показників ВВП за 1990 р. Чехія та Македонія трохи не дотягнули до рівня ВВП десятирічної давності. Естонія, Хорватія, Румунія та Болгарія зуміли забезпечити лише три чверті ВВП 1990 р. Литва, Латвія та Росія зупинилися на двох третинах, а валовий внутрішній продукт України, попри її економічні досягнення в 2000 р., не дотягнув навіть до половини рівня десятирічної давності.

Значна роль в успішному розвитку таких країн, як Польща, Словенія, Угорщина, Чехія та інші, належить створенню в них сприятливого інвестиційного клімату. Це — загальна лібералізація господарської діяльності; забезпечення відносної стабільності законодавства та передбачуваності змін у ньому; встановлення раціонального рівня оподаткування, з пільгами для інвестицій та реінвестицій; правильна амортизаційна політика; виважена політика доходів, яка активізує споживчий попит тощо.

Результатом такого комплексного підходу став процес активного відновлення інтенсивного внутрішнього капіталоутворення. У Польщі, Чехії та Словенії відповідний показник уже перевищив дореформений, а в Словаччині — значно наблизився до його рівня. В Угорщині деяке відставання щодо цього компенсується вагомими успіхами в залученні іноземного приватного капіталу. У цілому за останні роки валовий обсяг внутрішніх капіталовкладень (% ВВП) помітно зріс і становив у 1996 р. у Польщі 19,1 %, в

Угорщині — 22,7, у Чехії — 27,7, у Словаччині — 34,9, а в 1995 р. у Словенії — 22 %.

При цьому окремі країни, що досягли найпомітніших успіхів у поліпшенні інвестиційного клімату (Польща, Угорщина, Чехія), активно залучали капітал найбільших транснаціональних компаній (ТНК), із включенням відповідних національних виробництв до їх глобальної системи розподілу і постачання. Так, в Угорщині ряд найважливіших підприємств було повністю або переважно продано у власність іноземних інвесторів. В автомобільну промисловість цієї країни значні кошти інвестували такі ТНК, як “Audi” (Німеччина) — 530 млн дол., “General Motors” (США) — 283 млн дол. і “Suzuki” (Японія) — 280 млн дол., а у сферу виробництва споживчих товарів — “Unilever” (Велика Британія — Нідерланди) — 150 млн дол., що сприяло модернізації відповідних галузей. У Чехії такий тип стратегії є характерним для виробництва скла, легкових автомобілів та інших транспортних засобів, для харчової та хімічної промисловості, для сфери телекомунікацій тощо. Зокрема, заслуговує на увагу створення тут сучасного, експортоспроможного виробництва миючих засобів компанією “Procter & Gamble”. У Польщі цей метод ефективно використано в тракторному виробництві: “Daewoo Corporation” (Південна Корея) придбала польське підприємство вартістю 1,1 млрд дол.

Водночас, досвід центрально- та східноєвропейських країн з перехідною економікою показує, що конкретні засоби пристосування підприємств до більш жорсткого ринкового економічного середовища використовуються залежно від того, які з цих засобів є доступнішими та відносно дешевшими. Причому на перших фазах трансформаційного процесу підприємства (навіть ті з них, які мають для цього значні потенціальні можливості) у переважній більшості випадків намагаються уникати внутрішньої перебудови своєї структури, оскільки найчастіше це пов'язано з болісними конфліктами інтересів усередині самого підприємства (організації). Навпаки, переважають намагання коригувати умови діяльності. Причому в багатьох випадках превалюють надії на використання методів державної підтримки, а також слабкостей недосконалої на початках системи законодавчого регулювання.

Так, під тиском національних виробників практично в усіх згаданих країнах вибірково коригувався курс на лібералізацію імпортного режиму. Зокрема, у Польщі селективний протекціонізм поширився на окремі виробництва, що перебувають на стадії реконструкції, а також на сільськогосподарських виробників. Тут із процесу лібералізації було виключено імпорт алкогольних і тютюнових виробів, палива, а також запроваджувалися додаткові податки на імпортні автомобілі та вироби електроніки. В Угорщині було збережено квоти та ліцензії щодо імпорту окремих споживчих товарів, запроваджувалося (1995) додаткове 8-відсоткове мито на всі види імпорту. У Чехії та Словаччині застосовувалися додатковий 20-відсотковий податок

на імпорт споживчих товарів, а також системи попередніх імпорتنих депозитів щодо окремих груп напоїв.

Однак, незважаючи на подібні кроки, протекціонізм та інші засоби державної підтримки в даних країнах застосовуються відносно обмежено. Переважають ті адаптаційні процеси, які дедалі більше спираються на реструктуризаційні мікроекономічні механізми. Саме вихідна обмеженість державної допомоги, її концентрація виключно на пріоритетних напрямках розвитку, які дають помножений ефект, за наявності чітких і прозорих механізмів її надання, стали передумовою для кардинальної зміни пануючих у суспільстві очікувань і, як результат, формування стратегії позитивного пристосування на рівні підприємств (організацій).

Ряд дослідників відносять до перехідних суспільств, причому найбільш ефективних, і Китай, незважаючи на збереження там при владі комуністичної партії і відповідної їй політичної системи. Швидке піднесення китайського господарства на основі розширення ринкових відносин, приватного й недержавного секторів, експортоорієнтованої моделі розвитку свідчить про справжні успіхи тамтешньої перехідної економіки на тлі кризи цілого ряду перехідних суспільств. Якщо протягом перших двадцяти післявоєнних років Китай стійко займав останнє місце у світі за величиною ВВП на душу населення, то завдяки безпрецедентно високим темпам економічного зростання в наступні роки цей показник до 1996 р. підвищився з 12 до 49 % від середньосвітового рівня. Загальний обсяг ВВП Китаю протягом другої половини ХХ ст. збільшився в 22,4 раза, а його частка у світовій економіці зросла з 2,7 до 10,2 %. Протягом 1979—1999 рр. реальні доходи на душу населення в Китаї збільшилися в 4,8 раза. Всього за п'ятнадцять років, що пройшли від початку реформ, експортна квота цієї країни виросла у 8 разів і в 1993 р. становила близько 24 % ВВП. За кількісними показниками економіки Китай уже посів 6-те місце у світі, з 1993 р. міцно посідає перше місце серед країн, що розвиваються, за рівнем залучення інвестицій. Загальна сума прямих іноземних інвестицій у китайську економіку становить 350 млрд дол. США, і вона збільшується кожен рік більш ніж на 40 млрд дол. Фахівці прогнозують, що за умов збереження сучасних темпів розвитку Китай до 2020 р. стане чільною економічною потугою світу.

Більшість перехідних економік вже пройшли стадію індустріалізації, населення цих країн має значний рівень освіченості. Такі країни, як Чехія, Росія, Україна та інші мають розвинені галузі науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Дослідження показали, що чимало підприємств цих країн потенційно конкурентоспроможні на світових ринках. Загалом населення даних країн підтримує основні цінності, які формують “дух індустріальної цивілізації”. Це не дає змогу вважати їх країнами, що розвиваються. Водночас взяті в сукупності в середньому найважливіші показники перехідних економік поступаються перед відповідними даними розвинутих ринкових систем, взятих у цілому. Зокрема, у Польщі в середині 90-х років фірми, що оперували у сфері високих технологій, випускали лише 3,5 %

усієї промислової продукції, тоді як у більш розвинених країнах відповідний показник становить до 20 %.

Важливою проблемою східноєвропейських країн є істотна залежність їх економічного зростання від економіки значних споживачів їхнього експорту — США та країн Західної Європи.

Перехідні економіки лише наближаються до ринку як усталеної форми господарювання, приватний, недержавний сектор перебуває на етапі становлення, зміцнення й набуття легітимації. Із закінченням цього процесу виникне відносно завершена економіка, яка розвиватиметься через зміни вже на власній основі.

5.3.2. Країни, що розвиваються

Розпад колоніальної системи після Другої світової війни — одна з визначних подій сучасної історії. Цей процес умовно можна поділити на три етапи. Перший, з 1945 р. до середини 50-х років, коли в основному відбулося визволення Азії. Другий, з половини 50-х до середини 60-х років, привів до появи незалежних держав у Північній та Тропічній Африці. Третій етап, з 1965 до 1990 р., завершив деколонізацію півдня “чорного континенту”.

З розпадом колоніальної системи відкрилися перспективи для суверенного розвитку десятків нових держав в Азії, Африці, Латинській Америці. Вони займають понад 60 % території Землі, де проживає 77 % світового населення. Тут зосереджено 89,3 % розвіданих світових запасів нафти й 50,5 % — газу. Більше 50 % світових запасів і видобутку марганцевої руди, хромітів, ванадію, золота, платини, алмазів припадає тільки на країни Африки. За роки незалежності ці країни здійснили складні соціально-економічні перетворення, досягли певних успіхів у створенні основ національної економіки. Проте переважній більшості з них не вдалося істотно скоротити відставання від промислово розвинутих країн з ринковою економікою, вирішити багато гострих соціальних проблем.

Хоч країни, що розвиваються, істотно різняться рівнем економічного розвитку, соціально-економічними структурами, мають національні, історико-культурні, релігійні своєрідності, можна виділити їхні спільні або близькі риси. Це передусім кількісне і якісне відставання продуктивних сил від рівня постіндустріальних держав. Більшість даних країн має мало-розвинену економіку. Їм притаманна відсталість соціально-економічної структури, яка характеризується багатоукладністю економіки, великою часткою кастово-феодальних та інших докапіталістичних укладів. Спільною рисою переважної більшості цих країн є низький рівень життя населення, слабкорозвиненість соціальної інфраструктури. І нарешті, їхньою особливістю є набагато істотніший і жорстокіший вплив релігій, традицій на соціально-економічний розвиток, ніж в індустріальних країнах.

Незважаючи на те, що частка країн, що розвиваються, у світовому виробництві підвищилась за 1980—1990 рр. з 13,1 до 16 %, виробництво ВВП на душу населення зростало дуже повільно через високі темпи збільшення населення, а в багатьох державах навіть абсолютно скоротилось. Це зумовило збереження значної дистанції між ними і країнами з розвинутою ринковою економікою. У 1991 р. ВВП на душу населення становив відповідно 830 і 18 211 дол. США.

Істотно відстають країни, що розвиваються, від розвинених держав з ринковою економікою за рівнем продуктивності праці. Це відображає їхню загальну соціально-економічну відсталість і пояснюється незавершеністю індустріалізації, невідповідністю сучасним вимогам структури економіки, дуже слабким освоєнням досягнень НТП, вкрай низьким рівнем інвестицій у людський капітал і багатьма іншими факторами.

Значної гостроти в країнах Азії, Африки та Латинської Америки набувають соціальні проблеми. У державах із високим рівнем безробіття мільйони людей позбавлені можливості брати участь у виробництві й різко обмежені у споживанні. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації або забезпечення існування маси незайнятих людей потрібні великі кошти, у той час як існує гострий дефіцит фінансових ресурсів.

Величезною проблемою для країн, що розвиваються, є зростання заборгованості перед розвиненими країнами. Так звана боргова криза особливо вразила країни Латинської Америки та Африки. Вона призвела до затяжного економічного спаду багатьох з них у 80-ті роки. Значна частина боргів набула репутації “безнадійних”. У зв’язку з цим країни, що розвиваються, у 80—90-ті роки почали робити дедалі більший акцент на залучення інвестицій транснаціональних компаній. Їх приплив не призводить безпосередньо до зростання боргу й водночас може бути важливим джерелом фінансування економіки, а також каналом одержання засобів виробництва, технологій, “ноу-хау”, інженерно-консультаційних послуг, управлінського досвіду.

Незважаючи на притаманну всім країнам, що розвиваються, соціально-економічну відсталість, між ними існує істотна різниця на рівні розвитку продуктивних сил, динаміці соціального росту й, нарешті, у ступені адаптації до техногенної цивілізації.

Значно зросла диференціація між країнами зазначеної групи у 80—90-х роках. Вона була спричинена багатьма соціально-економічними, політичними та іншими факторами. Відмінність умов виробництва (зокрема, забезпеченість природними ресурсами), демографічної ситуації, місця у міжнародному поділі праці, як і специфічність політичної ситуації, будуть і в перспективі визначати дедалі більшу нерівномірність розвитку цих держав.

Особливу групу утворює більшість країн — експортерів нафти (Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Об’єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія та ін.), які мають високий рівень прибутку на душу населення, значні експортні

надходження. У 70-ті роки ці країни динамічно розвивалися, інвестували великі кошти у національну економіку, соціальну інфраструктуру. Так, у Саудівській Аравії дохід від експорту в 1974 р. становив 30 млрд дол., а в 1981 р. — понад 101 млрд дол. В Об'єднаних Арабських Еміратах щорічний середній дохід на душу населення на початку 80-х років досяг найвищого рівня в світі — 23 тис. дол. Упродовж 70—80-х років провідне місце у світі посідав і Кувейт — 16 тис. дол. на душу населення щорічно. Однак через падіння у 80-х роках попиту на нафту й різке зниження світових цін на неї ці держави в останні роки дещо уповільнили темпи зростання. Наприклад, надходження в бюджет Саудівської Аравії склали в 1998 р. лише одну п'яту від надходжень 1980 р. Різко погіршилось становище таких держав, як Венесуела, Нігерія, Алжир, бюджети яких на 80—95 % залежать від нафти. Складною залишається ситуація в Іраку, який після ліквідації в 2003 р. режиму С. Хусейна перебуває під міжнародним контролем.

Інша група країн, що розвиваються, так звані нові індустріальні країни, у 80-ті роки перетворилась на полюс світового зростання. Динамічно модернізуючи свою економіку, диверсифікуючи галузеву структуру господарства, нові індустріальні країни займають дедалі помітніше місце у глобальній економіці.

Усе ж, більшість країн, що розвиваються, особливо африканських, перебувають у скрутному становищі внаслідок соціально-економічної та культурної відсталості. Вони складають так звані “найменш розвинені держави”. За класифікацією ООН, до них належить 47 держав (Афганістан, Бангладеш, Ефіопія, Йемен, Сомалі, Уганда, Чад та ін.) з населенням близько півмільярда осіб. Середній рівень доходу на душу населення тут становить всього 250 дол. Не маючи значних запасів природних ресурсів, відчуваючи гострий дефіцит фінансових коштів для економічного розвитку, ці держави в останні десятиліття практично витіснилися з міжнародного поділу праці й перебувають у надзвичайно скрутному становищі.

Характерними рисами економіки найменш розвинених країн є такі: доіндустріальний рівень продуктивних сил; домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі; вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів; початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку; однобока спеціалізація експортного сектору тощо.

Низький рівень економічного розвитку згаданих держав та значна нерівномірність розподілу прибутків серед окремих верств населення призводить до значних проблем. Так, у країнах на південь від Сахари за межею бідності живе близько половини населення. Щорічний ріст сільськогосподарської продукції тут не перевищує 1,5 %, тоді як населення зростає на 3 %, тобто вдвічі швидше. За даними ООН, близько 60 % населення Тропічної Африки систематично недоїдає, у тому числі 40 % дітей у віці до 5-ти років.

Жалюгідний стан економіки призвів до різкого скорочення державних асигнувань на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10—12 разів вища за показники розвинутих країн. Половина дорослих в Африці — неписьменні. Тільки 11 % дітей закінчують школу, а вчаться у вузах — лише 1,4 %.

Світове співтовариство намагається допомогти найменш розвиненим державам у вирішенні їхніх соціально-економічних проблем. Зокрема, у червні 1999 р. лідери провідних індустріальних країн домовилися про списання половини зовнішнього боргу найбідніших країн. Згідно з цією ініціативою, буде списано 70 млрд дол. США із загальної суми заборгованості більш як 30 країн, яка становить майже 130 млрд дол. Окрім того, для забезпечення фінансування допомоги найбіднішим країнам світу була підтримана пропозиція про продаж близько десятої частини золотих резервів МВФ, які оцінюються у 27 млрд дол.

5.3.3. Нові індустріальні країни

Поглиблення науково-технічного прогресу, зміна і модернізація сучасної системи міжнародного поділу праці створили сприятливі умови для динамічного розвитку деяких країн, які дістали назву “нові індустріальні країни” (НІК). За відносно короткий час вони створили значний промисловий потенціал, розвинули окремі сучасні галузі індустрії, різко збільшили промисловий експорт, посівши важливе місце в міжнародному поділі праці.

Число і склад учасників даної групи не є незмінним. У 80-ті роки сюди включали країни й території Східної Азії (Південна Корея, о. Тайвань, Гонконг, Сингапур), деякі найбільш розвинені країни Латинської Америки (Бразилія, Мексика, Аргентина), іноді й Індію, Єгипет. Однак із зазначених країн лише азійська четвірка так званих “драконів” стабільно підтвердила свою репутацію нового полюсу росту світової економіки і найчастіше пов'язується з поняттям “нові індустріальні країни”. 90-ті роки показали, що, крім НІК, так би мовити, першої хвилі, з'являються НІК другого ешелону — Малайзія, Таїланд, Індонезія, і, у перспективі, третього — Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка.

Критерії зарахування країн до нових індустріальних досить умовні: ВВП на душу населення не менше 1100 дол., частка переробної промисловості у ВВП більше 20 %. Привертають увагу й такі характеристики НІК, як високі темпи зростання, динамічні макроекономічні та внутрішньогалузеві структурні зрушення, зростання професійного рівня робочої сили, інтенсивна участь у міжнародному поділі праці, широке використання іноземного капіталу з метою розвитку тощо.

Розвиток економічного потенціалу нових індустріальних країн, насамперед вражаючий “ривок” азійської четвірки НІК першого покоління зу-

мовлені, на думку дослідників, об'єктивними процесами у світовій економіці загалом і в економіці зазначених країн зокрема. Під впливом НТП, екологічної проблеми, демографічної ситуації у 60—70-ті роки у розвинених країнах з ринковою економікою деякі галузі легкої промисловості, металургії, хімії (а згодом машинобудування та електроніки) почали втрачати порівняльні переваги. Зростання витрат виробництва (заробітна плата, охорона навколишнього середовища тощо) робило іноді просто не вигідним випуск продукції згаданих галузей і викликало їх перенесення у країни, що розвиваються. Деякі з цих країн, маючи традиційні порівняльні переваги (дешева робоча сила, наявність сировини, низькі ціни на землю і т. п.), стали районом активних операцій транснаціональних компаній, які організували тут експортне виробництво промислової продукції. Залучення ТНК до індустріалізації виявилось найбільш значним у тих країнах, які раніше за інших взяли курс на *експорторієнтовану модель розвитку* і створили сприятливий клімат для іноземних інвестицій. Це були НІК першого покоління.

Позитивну роль у становленні цілого ряду галузей господарства в НІК Азії відіграла політика захисту національної економіки від зовнішньої конкуренції. Так, у Південній Кореї створено галузі, які були відсутні в країні: чорну та кольорову металургію, машинобудування, суднобудування, автомобілебудування, електронну промисловість тощо. Це дало можливість здійснити структурну перебудову промисловості, реорганізувати і зміцнити провідні “базові” галузі, ліквідувати ряд диспропорцій в економіці, стимулювати розвиток дрібного та середнього підприємництва з тісною прив'язкою його до експортного сектору.

Із середини 80-х років процес експорторієнтованої моделі розвитку охопив деякі інші країни, що розвиваються. У зв'язку зі зростанням вартості робочої сили, підвищенням курсів національних валют (відносно долара) НІК першого покоління почали, у свою чергу, втрачати власні порівняльні переваги у виробництві працемісткої продукції. Активно переорієнтувавшись у бік технологічно складної, наукомісткої продукції, азійська четвірка НІК, з певною участю ТНК, почала масово переміщувати працемісткі виробництва у країни з дешевою робочою силою — Малайзію, Індонезію, Таїланд та інші, чим і сприяла появі нових індустріальних країн другого покоління.

З початком 90-х років друге покоління НІК стало найдинамічнішою за темпами економічного зростання групою країн в Азії і світі взагалі. Однак, як згодом виявилось, їхні економіки не були готовими до таких різких змін. У 1997 р. у Таїланді, Малайзії, Індонезії, а також Південній Кореї вибухнула глибока *фінансова криза*, яка супроводжувалася обвалом котирувань тамтешніх акцій, масовою втечею капіталу, різким падінням курсів національних валют. Серед причин кризи, крім значних спекуляцій, які сприяли обвалу фондових ринків, були недорозвинутість фінансового сектору і його зарегульованість, недостатньо обачлива фінансова політика

місцевих банків і промислових підприємств, яка призвела до нагромадження непосильних короткострокових боргів, загальний “перегрів” економіки, штучно завищені котирування на біржах і ціни нерухомості, велика залежність експортних структур у деяких економіках регіону від імпорту комплектуючих матеріалів тощо. На сьогодні економічне становище у згаданих країнах стабілізується.

З усієї групи країн, що розвиваються, НІК найшвидше пристосувалися до нових умов світового ринку. Вони стали невід’ємною складовою міжнародного поділу праці. Про це свідчить їх експортна спеціалізація. Основою експорту є вироби легкої промисловості. Серед НІК виділяються держави, які займають провідні позиції на світових товарних ринках цих виробів. Гонконг посідає перше місце в світі з експорту одягу, Тайвань — перше місце з експорту взуття. До першої десятки найбільших експортерів товарів легкої промисловості входять Бразилія, Сингапур, Малайзія, Південна Корея. Остання також посідає значне місце у світовому автомобілебудуванні.

Вражаючих успіхів НІК Азії досягли в розвитку електротехнічної та електронної промисловості. Стрімкий розвиток цих галузей зумовлений не тільки залученням нових індустріальних країн до наукомісткого виробництва, а насамперед прискореним розвитком подетального і поопераційного поділу праці на світовому рівні. Головну роль тут відіграють транснаціональні компанії, які перетворюють цілі країни на своєрідні цехи. Це можна проілюструвати на прикладі Малайзії, яка за порівняно короткий термін (майже 7 років) стала світовим виробником мікросхем і напівпровідників. Якщо на початку 70-х років у країні не існувало підприємств електронної промисловості, то в 1988 р. їх налічувалося 225 з кількістю зайнятих понад 700 тис. осіб. На початок 90-х років НІК вийшли на третє місце у світі (після Японії і США) із виробництва електронного й електротехнічного обладнання. Вони поступаються США і Японії за обсягом продажу відповідних товарів, але випереджають такі країни, як ФРН, Англія, Франція.

Відчуваючи загрозу своїм економічним інтересам з боку НІК, країни Заходу прагнуть запобігти або обмежити отримання новими конкурентами перспективних технологій, новітнього обладнання. Проте, незважаючи на ці труднощі, нові індустріальні країни (зокрема, країни першого ешелону) здійснюють трансформацію економічних структур, орієнтуючись вже на капіталомісткий тип розвитку виробництва. Так, Тайвань, Південна Корея, Сингапур створюють наукові й промислові центри, розширюють власні наукові дослідження. Показово, що в опублікованому в 1996 р. Всесвітнім економічним форумом, який базується в Женеві, рейтингу найконкурентоздатніших країн світу перші два місця посідають Сингапур та Гонконг. До першої десятки входять також Тайвань і Малайзія.

У 70—80-ті роки про НІК говорили лише як про перспективний ринок збуту чи сферу вкладання капіталу, а тепер ці країни перетворились на відчутний центр впливу на структуру світових продуктивних сил, міжнародні потоки товарів і фінансових ресурсів. НІК значно впливають на економічну

політику решти країн, демонструючи одну з моделей успішного подолання економічної та соціальної відсталості. Якщо у 50-ті роки та ж Південна Корея мала дохід на душу населення 5,6 % від рівня США, то на початку 90-х — уже 34 %. Середньорічна заробітна плата зросла з 80 дол. у 1960 р. до 10 тис. дол. у 1997 р. Аналогічні показники в Сингапурі й Гонконзі.

Значну увагу нові індустріальні країни приділяють регіональному економічному співробітництву. У 1967 р. було створено *Асоціацію держав Південно-Східної Азії* (АСЕАН). Її члени — Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сингапур та ін. — проголосили своєю метою “прискорення економічного розвитку, соціального і культурного прогресу, сприяння становленню миру та стабільності у Південно-Східній Азії”. Економічне об’єднання, зокрема, взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитна торгівля в рамках асоціації стали ще одним фактором для піднесення рівня виробництва та перетворення цього регіону в один із центрів тяжіння світової економіки.

Серед загальних для всіх азійських нових індустріальних країн *складових успіху* варто виділити: максимально ефективне використання зовнішніх факторів економічного розвитку (пільгові кредити, участь у міжнародному поділі праці й залучення транснаціональних корпорацій, іноземні технології); послідовну внутрішню політику, яка забезпечила відносну політичну й економічну стабільність; ефективну макроекономічну політику (підтримання стабільних внутрішніх цін і реальних обмінних курсів валют, стимулювання підвищення попиту й пропозицій у галузі інвестиційних товарів, що сприяло нагромадженню капіталу і виробничому інвестуванню). Успіхи НІК Азії навряд чи можна пояснити без такого фактора, як соціально-культурні (соціально-психологічні) особливості їхнього населення. Працелюбність і відповідальність, престиж знань і кваліфікації, енергійність і ділова кмітливність — ці риси населення країн Південно-Східної Азії сприяли підвищенню продуктивності праці і якості продукції, швидкому зростанню підприємництва й створенню в цілому такого психологічного клімату, який забезпечив готовність суспільства, незважаючи на певні труднощі, йти важким шляхом динамічної модернізації і прискореного залучення до передових досягнень світової цивілізації.

Отже, цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до формування спільних рис та ознак господарського розвитку світової економіки. Водночас відбувається диференціація між різними країнами та регіонами залежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку, ступеня інтегрування у міжнародний поділ та кооперацію праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей. Усе це спонукає країни до найширшого використання як внутрішніх, так і зовнішніх джерел і факторів економічного зростання, до гармонізації національної та міжнародної економічної політики, взаємоприспосовування господарських механізмів й інституціональних структур на міждержавному і міжнародному рівнях, уніфікації господарського законодавства.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Якими були економічні наслідки Другої світової війни? У чому полягає значення плану Маршалла для відбудови європейської економіки? Чим були зумовлені причини та наслідки голоду 1946—1947 рр. в Україні?
2. Проаналізуйте чинники, що сприяли “економічному диву” Німеччини та Японії в 1950—1960-х роках.
3. Назвіть основні причини, суть та наслідки світових інтеграційних процесів.
4. Визначте тенденції й напрями розвитку світового господарства у 1950-х роках — на початку ХХІ ст. Охарактеризуйте структурні зрушення у світовому господарстві.
5. Назвіть основні центри економічного суперництва у світовому господарстві на сучасному етапі.
6. До чого зводилися основні напрями розвитку господарства України в другій половині 60—80-х роках? Обґрунтуйте його стагнаційний характер.
7. Яке значення має науково-технічний прогрес для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?
8. Порівняйте економічну політику президентів Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенко.
9. Що сприяло проведенню грошової реформи 1996 р. в Україні? У чому полягала її суть?
10. Визначте характерні ознаки розвитку країн з перехідною економікою. Назвіть основні причини та наслідки швидкого економічного зростання нових індустріальних країн.
11. У чому полягає суть постіндустріального суспільства?
12. Якою є роль держави в розвитку національних господарств розвинених країн на сучасному етапі?

Частина II

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Розділ 6

ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Виникнення економічної думки та її еволюція відбувалися паралельно зі становленням людського соціуму та розвитком економіки. Однак минули десятки та сотні тисяч років, перш ніж було сформульовано закономірності господарського розвитку та виникла економічна наука. Процес формування наукових економічних поглядів охоплює добу стародавнього світу, середньовіччя, занепаду феодалізму і зародження капіталізму.

Процес формування економічної думки стародавнього світу має свої особливості. У країнах Стародавнього Сходу утворилися рабовласницькі держави з деспотичною царською владою, яка регламентувала усе господарське життя тамтешніх країн. Тому східна економічна думка була спрямована на організацію управління державним господарством. Особлива увага приділялася розвитку сільського господарства, яке ґрунтувалося на праці царських рабів, побудові загальнодержавних іригаційних систем, державним податкам і фінансам. “Віддай кесарю кесарево, а Богу — Богове!” — цей вислів з Євангелія від Матвія свідчить водночас про силу і роль держави в економіці, необхідність коритися сильній державній владі та визнання релігією її законності.

У стародавню добу найвищого рівня розвитку економічна думка досягла в античній Греції, мислителі якої дали не лише розгорнуту характеристику полісного рабовласницького господарства, а й намагалися осмислити загальноекономічні процеси свого часу.

Особливості східної та античної економічної думки визначалися типом цивілізацій, що склалися: на Сході — *азійське суспільство* з відповідним способом виробництва, в античному світі — *античне суспільство*.

Особливістю економічної думки стародавнього світу було також те, що вона ще не виокремилася в самостійний напрям суспільної думки, була “вкраплена” у *синкретичну* (нерозчленовану) свідомість, розвивалася в рамках загальнофілософського світосприйняття. Її розвивали великі мислителі, теократи, чиновники високого рангу. Вона мала не стільки аналітичний, скільки нормативний характер, часто базувалась на традиціях і міфології, категоріях моралі та етики, релігійних постулатах тощо.

6.1. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

У рабовласницьких державах Стародавнього Сходу поступово склався специфічний *азійський спосіб виробництва*, соціальною базою якого була сільська землеробська община державних рабів, а економічною основою — державна власність на землю. Основу економіки становило зрошувальне землеробство, що вимагало будівництва складних іригаційних систем і сильної централізованої деспотичної держави. Економіка була переважно натуральною, ринок — нерозвинений, як і товарно-грошові відносини.

Специфіка цього господарського устрою зумовила особливості східної економічної думки.

Більшість писемних джерел, з яких можна довідатися про економічні уявлення того далекого часу, тут мали державно-нормативний характер. У їх основі — проблеми організації і управління державним господарством, регламентація економічних взаємовідносин, нормування та облік виконаних робіт, створення державних запасів і фондів.

У країнах Стародавнього Сходу майже все було суворо регламентовано. Зокрема йдеться не тільки про натуральне господарство, а й про зародки товарного.

Економічній думці Стародавнього Сходу властивими були глибокий символізм, апріорність, невіддільність від міфологічного розуміння світу, схильність до повчань. Вона ще не була виокремлена від політико-правової та релігійної ідеології. Тому основними джерелами її вивчення є трактати державних чиновників з господарської, соціально-політичної та релігійно-філософської тематики, а також збірки законів. Центральне місце відводилося проблемам організації та управління державним господарством, обліку державного майна (наприклад, в “Артхашастрі” чи “Гуань-цзи”) або регламентації майнових відносин, формам контролю за економічною діяльністю населення (Закони Хаммурапі, Хетські закони та ін. кодекси законів).

6.1.1. Стародавній Єгипет

В Єгипті ще у IV тис. до н. е. утворилася деспотична рабовласницька держава з бюрократичною ієрархією управління, що вимагала цілої армії освічених чиновників, яких називали писцями. Писців готували у спеціальних школах — “школах писання”, що існували при центральних державних відомствах. Саме писці різних рангів складали біографії фараонів, вельмож і жерців, різного роду повчань, закони та посадові інструкції, з яких можна довідатися про тогочасні економічні відносини, організацію господарського життя і державного управління.

Особливою формою давньоєгипетських писемних соціально-економічних пам’яток були *повчання* — своєрідні дидактичні твори, більшість яких мають форму порад батька синові.

Однією з перших відомих письмових пам’яток стало *“Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікарі”* (XXII ст. до н. е.), автор якого від імені фараона дає рекомендації його спадкоємцеві щодо підвищення ефективності роботи чиновницького апарату управління, від злагодженості роботи якого залежало економічне процвітання держави та успіх царювання, запорукою чого є згуртованість підданих, вірність їх фараонові, ефективне функціонування апарату управління. При цьому автор вважає, що фараон повинен постійно турбуватися про своїх чиновників — писців усіх рангів, заохочувати їх матеріально, підбирати не за походженням, а за здібностями. Однак, повчає автор, фараон повинен жорстоко тримати у покорі бідних. “Той, хто бідний, — ворог, — стверджує він. — Будь жорстоким до незаможного, карай його за твоїми законами...” Водночас потрібно пам’ятати: “заможний народ сумирний, він не повстає”, “сприятт процвітання народу свого”, “остерігайся карати несправедливо”, “створи собі пам’ятник любов’ю підданих” тощо.

Інша писемна пам’ятка — *“Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піоні”* (XX ст. до н. е.) — це своєрідний “посібник” для молодих кар’єристів, які прагнуть “вийти в люди” та посісти високе місце в ієрархії державної системи управління. У “Повчанні” Ахтоя прославляються грамотні управителі, автор показує суттєві переваги посади писця і навчає майбутніх чиновників правил поведінки з начальниками, колегами, підлеглими, друзями та рідними. Це повчання має й іншу назву — “Сатири на різні професії”, адже показує переваги професії писця, протиставляючи її гіркій долі представників інших професій, що мають набагато менше почестей та привілеїв.

Однак з часом уявлення про ідеального правителя змінюється. Якщо для Ахтоя III вищим призначенням царя була турбота про підданих, то в *“Повчанні фараона Аменмхета I своєму синові”* (XVI ст. до н. е.) зазначається, що всі підлеглі — раби царя, а придворним вірити не можна, адже жоден з них цього не заслуговує.

Цікавими документами соціально-економічної думки Стародавнього Єгипту є *“Речення Іпусера”* (відома його копія XIII ст. до н. е.) та *“Пророцтво Неферті”* (відома копія XV ст. до н. е.), які описують соціальний переворот, що стався в Єгипті ще у XXIII—XXI ст. до н. е. і призвів до розпаду централізованої системи управління та його бюрократичного апарату, знищення податкових декларацій, документів судової палати, порушивши сувору регламентацію господарського життя і контроль за діяльністю безпосередніх виробників.

У пам’ятці *“Речення Іпусера”* автор викладає погляди чиновництва на соціально-політичний переворот у Єгипті. Він стривожений тим, що бідні та “недостойні” захопили власність багатих і “достойних”, чиновників позбавили посад і привілеїв. Іпусер, який, мабуть, був наближеним до фараона, докоряє тому за нездатність управляти державою і дає поради стосовно відновлення сильної централізованої влади, яка б навела порядок у країні, розореній безвладдям, повернула посади писцям, відновила трудову повинність селян. Він наголошує на необхідності боротьби з безконтрольним зростанням лихварства та боргового рабства, недопущення збагачення нижчих верств населення, відвернення загрози громадянської війни і вимагає рішучими заходами відновити економічну, політичну та військову могутність Єгипту.

Подібні думки висловлено й у *“Пророцтві Неферті”*.

6.1.2. Месопотамія, Мала Азія і Палестина

На території Месопотамії (межиріччя Тигру та Євфрату) у XIX—XVI ст. до н. е. існували могутні держави: Старовавилонське царство зі столицею у легендарному Вавилоні, Ассирія, Хетське царство. У цих країнах уже була досить розвинена приватна власність, існували значні елементи товарно-грошових відносин. Проте великою проблемою стало розширення сфери боргового рабства, що позбавляло державу платників податків і воїнів, суттєво послаблюючи її. Упорядкувати соціально-економічні відносини у Вавилонії та навколишніх країнах намагалися укладачі кодексів законів, викарбуваних клинописом на камені чи записаних на обпалених глиняних табличках.

У *“Законах Ешнунни”* (XX ст. до н. е.)¹ — збірнику законів, що містить 59 статей, встановлюються фіксовані ціни на основні продукти, норми заробітку та матеріальна відповідальність наймитів за невиконану роботу. Основним товарним еквівалентом, тобто грошима, визначалося срібло (у сиклях — ваговій одиниці приблизно у 8,4 г), а допоміжним — ячмінь; між ними встановлювалися строгі пропорції. У *“Законах Ешнунни”* було зроблено спробу пов’язати ціни на основні товари з рівнем орендної плати, нор-

¹ Ешнунна — стародавнє місто у Вавилонії, у басейні ріки Тигр.

мою процента, цінами на нерухомість. Ці закони відображають достатньо високий рівень товарно-грошових відносин у Месопотамії — більш розвинених, ніж у Стародавньому Єгипті того часу.

У той самий час було упорядковано “*Закони Лінід-Іштара*”, що містили 43 статті. У вступній частині зазначається, що ці закони мають “встановити справедливість у країні” і припинити потік скарг до царя від незадоволених та ображених. Для послаблення тягара боргового рабства передбачалося час від часу звільняти боржників від боргових зобов’язань. Було встановлено єдиний товарний еквівалент — срібний сикль, регламентовано орендні відносини. Це означає, що чотири тисячі років тому на берегах Тигру та Євфрату існували приватна власність на землю і грошова позика.

Проте найвідомішим кодексом законів Старовавилонської держави стали “*Закони Хаммурапі*” (XVIII ст. до н. е.), які були названі так за іменем царя, що правив у Вавилоні у 1792—1750 рр. до н. е. Ці закони, увічнені клинописом на камені, стали пам’яткою про першу в історії спробу управляти господарським життям на основі правових норм.

У контексті економічної думки у кодексі варто виділити закони, в яких упорядники висловили своє ставлення до приватної власності, оренди землі, торгівлі та лихварства, відносин найму та боргового рабства. У “*Законах Хаммурапі*” багато було запозичено і з попередніх збірок законів, шумерських судових ухвал, нового законодавства.

Текст кодексу містить 247 законів і поділяється на три частини. Перша з них — обширний вступ, в якому Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, “щоб сильний не утискав слабого”. Потім іде перелік усіх добрих справ, які цар зробив для міст своєї держави. Друга частина — це самі закони, а третя — ґрунтовні висновки.

Відповідно до кодексу, для уникнення руйнації натурально-господарських відносин і загрози суверенітету країни у зв’язку з ослабленням державних структур та армії внаслідок скорочення податкових надходжень до скарбниці, вводилися надзвичайно жорсткі правові норми. Їх порушення тягло за собою найсуворішу економічну, адміністративну і кримінальну відповідальність аж до страти. Наведемо кілька прикладів законодавчих установок кодексу Хаммурапі:

- той, хто зазіхнув на чужу власність, зокрема й на раба, віддається у рабство або карається на смерть;
- за несвоєчасну сплату боргів ні царські воїни, ні інші мешканці держави більше не позбавляються своїх земельних наділів;
- строк боргового рабства для будь-кого не повинен перевищувати трьох років, а сам борг скасовується після відбування строку покарання;
- межа процента грошової суми не може перевищувати 20 %, а натуральної — 33 % від її первісної суми.

Під час правління Хаммурапі приватна власність досягла значного розвитку. У Вавилонії існували різні види земельної власності: царські, храмові, общинні, приватні землі. І царським, і храмовим господарством уп-

равляв цар через своїх чиновників — це було найважливіше джерело доходів. За правління Хаммурапі царська земля роздавалася в користування орендарям. Значення царського господарства було великим і в галузі торгівлі та обміну.

Правління Хаммурапі характеризувалося інтенсивним розвитком приватної власності на землю, чому значною мірою сприяло розширенням мережі зрошувальних каналів. Приватне землеволодіння було великим і дрібним. Великі землевласники використовували працю рабів і наймитів, а дрібні самі обробляли свій наділ. Водночас розвиток приватного землеволодіння вів до скорочення общинних земель, занепаду общини. Землі могли вільно продаватися, віддаватися в оренду, передаватися у спадок без будь-яких обмежень. Особливо сприятливий правовий режим існував стосовно майна царських воїнів (ілку).

У законах Хаммурапі є низка статей, які регулюють оренду землю. Як правило, розмір орендної плати поля дорівнював третині врожаю з цієї землі. Якщо оренда дорівнювала половині врожаю, землевласник зобов'язувався брати участь у витратах на обробку поля. Сади, які давали більший дохід, здавали в оренду й за дві третини врожаю. Оренда була короткостроковою (на рік чи два). На довший термін віддавалася в оренду неосвоєна земля. Якщо орендар не використовував землю, він сплачував оренду, виходячи з розміру врожаю сусідів. Таке законодавство сприяло розвитку господарства Вавилонії.

Крім оренди землі, кодекс регулював також оренду майна: помешкань, кораблів, свійських тварин, возів, рабів. Закони встановлювали не тільки розмір орендної плати, а й відповідальність за псування речей чи знищення найнятого майна. Були поширені угоди особистого найму. Крім сільсько-господарських робітників, наймали лікарів, учителів, будівельників, ветеринарів, охоронців. Закони визначали розмір і порядок оплати праці цих осіб, а також відповідальність за результати праці (зокрема лікаря на випадок смерті хворого).

Досить детально кодекс Хаммурапі регулював умови позики. Характерною рисою було прагнення захистити боржника і відвернути боргове рабство, максимальний строк якого обмежувався трьома роками. Розмір процента за позику також обмежувався.

За умов існування приватної власності як на нерухоме, так і рухоме майно, значного розвитку набули угоди купівлі-продажу. Продаж найцінніших речей (землі, будівель, кораблів, помешкань, рабів, худоби) завірявся письмово (на глиняних клинописних табличках) при свідках. Продавцем міг бути тільки власник речі. Продаж майна ілку (воїнів) визнавався недійсним, адже воно за законом вилучалося з обігу. Крім згаданих, законодавство Хаммурапі знало угоди зберігання (поклажі), партнерства, доручення, міньби.

Основний мотив *“Законів Хаммурапі”* — зупинити розорення самостійних виробників, захистити їх приватну власність, обмежити свавілля лих-

варів, відрегулювати ціни та трудові відносини, узаконити оренду землі та найману працю. Закони підкреслювали необхідність здійснювати облік витрат і доходів, встановлюючи його правила (прообраз сучасного бухгалтерського обліку!), та захисту прав споживачів.

Найважливішими джерелами економічної думки Нововавилонського царства (626—539 до н. е.) стали господарські та юридичні документи, судові протоколи та рішення, орендні контракти, купчі, векселі, накладні, бухгалтерські рахунки, ділові й приватні листи, що збереглися в руїнах стародавніх міст на клинописних глиняних табличках. Ці пам'ятки свідчать, що у Вавилонії було досить розвинене сільське господарство з єдиною іригаційною системою, було скасовано боргове рабство для вавилонян, існували розвинені відносини оренди землі, бурхливо прогресувало товарне виробництво з позикою грошей під заставу майна, що привело до виникнення перших в історії банків — так званих “ділових домів”. Зокрема, широковідомими були “ділові дома” родин Егіді (у самому Вавилоні) та Мурашу (у Сиппарі, важливому адміністративному та економічному центрі Вавилонії), які здійснювали торговельні операції і надавали гроші в позику, що стало основою їх економічної могутності. Навіть цар та його наближені прагнули прихильності всесильних “банкірів”.

Водночас, незважаючи на достатньо широкий розмах товарно-грошових відносин, у вавилонському суспільстві ще не існувало монетної форми грошей, а в обігу було срібло, яке приймалося за вагою в сиклях (приблизно 8,4 г) і півсиклях навіть за дрібних угод. У “ділових домах” вкладники одержували 13 % річних на вкладений капітал у сріблі, а позичальники капіталу, як правило, сплачували 20 % річних.

Безцінною історичною пам'яткою для вивчення господарського життя у стародавньому світі є *Біблія*, яка в міфологічній формі відобразила історію життя стародавніх євреїв та інших народів Палестини та навколишніх країн.

Старий Завіт Біблії є збіркою книг, написаних різними авторами в період з XIII по II ст. до н. е.¹

У *п'ятикнижжі Мойсея* — першій частині “Біблії” — формулювалася господарська етика стародавніх євреїв (заповіді), в яких акцент було зроблено на правах людини. Заповіді містять норму соціальної поведінки стародавніх семітів. Серед десяти заповідей даються шість моральних норм поведінки: пошана до батьків, заборона убивства, крадіжу, гріховних любощів, лжесвідощтва, замаху на чужу власність.

Характерною рисою “закону Мойсея” є його всеохопність. Усі сфери людської діяльності та усі дії людини, навіть найбільш далекі від суто ду-

---

¹ Старий Завіт включає 50 книг і є збіркою вибраних творів стародавньої єврейської літератури та літератури навколишніх народів (зокрема, розповіді про Великий потоп та Вавилонське стовпотворіння запозичені у шумерів та халдеїв). Він містить три частини: П'ятикнижжя Мойсея, або Тора, Пророки (стародавні хроніки і пророцтва народних проповідників) та Священні Писання (збірка текстів релігійного змісту).

ховних питань, співвідносяться з нормами та правилами (заповідями), які вважаються одержаними від самого Бога. Це стосується і сфери, яку ми називаємо галуззю господарської діяльності та економічних відносин.

Два начала знаходяться в основі Мойсейового закону — справедливість і праведність. І в тому, і в іншому людина зобов'язана наслідувати Богові. *Справедливість* у цьому випадку означає визнання шести основних прав людини: на життя, власність, одяг, житло, працю і відпочинок. *Праведність* передбачає виконання людиною своїх обов'язків відповідно до заповідей Бога — стосовно близьких родичів, бідних, сиріт, найманих робітників і рабів. Щодо ближніх — це насамперед допомога бідним і хворим. Заборонялося використовувати потреби ближніх для власного збагачення, гостро критикувалися лихварство і боргове рабство. Не можна було затримувати плату за працю найманого робітника, обважувати і обмірювати покупців. Людина — не господар своєї землі, худоби та іншого майна, а тільки управитель цими земними благами, які належать Богові.

Усі ці заповіді впливали з однієї спільної: *“Люби ближнього свого, як самого себе!”* Це правило стосувалося не тільки вільних, а й рабів. Не можна було повертати на місце раба, що втік. Субота була днем відпочинку для усіх, у тому числі рабів і домашніх тварин.

Особливі правила були встановлені для суддів: судити лише за справедливістю, не запобігати перед багатими і не потурати бідним чи сиротам. Перед законом усі були рівні — і вільний, і раб!

Вимагалось періодично прощати борги, відпускати на волю рабів, які продалися в рабство через злидні, повертати землю, закладену за борги. Заборонялося завдавати каліцтво рабам, притісняти вдів і сиріт. Якщо при дотриманні усіх цих заповідей людина ставала багатою, це розглядалося як відплата за справедливість і праведність. Таке багатство було знаком божої прихильності. Тяжка підневільна праця трактувалася Божою карою за вчинені гріхи.

Відмінність законів Мойсея від законів Хаммурапі та хетів — в акценті на правах людини, а не на охороні власності.

Основний мотив уявлень Старого Завіту — засудження лихварства та боргового рабства. Невідомі автори та упорядники Біблії виступали проти відчуження земельних наділів за борги, засуджували будь-яке гноблення, злочини економічного характеру, хабарництво, несправедливий суд, надмірне нагромадження багатства і “купання” в розкошах. Лихварство звинувачувалося в розоренні самостійних господарств, а боргове рабство вимагалось обмежити шістьма роками. Старий Завіт захищає бідні верстви населення, засуджує свавілля можновладців, накопичення багатства, закликає до патріархального життя, відновлення давніх традицій, норм і звичаїв.

Прагнення до соціальної справедливості та співчуття знедоленим, які відображено у Біблії, сприяли виникненню та поширенню християнства, справивши непересічний вплив на розвиток економічної думки середньовіччя.

6.1.3. Стародавній Китай

Старокитайські економічні ідеї формувалися в руслі основних течій суспільної та релігійної думки — конфуціанства, легізму, моїзму та даосизму, які склалися у VI—III ст. до н. е. як офіційна державна ідеологія і вели між собою гостру полеміку з багатьох філософських, соціальних та господарських питань.

Основні положення *конфуціанства*, яке справило визначальний вплив не лише на давньокитайську економічну думку, а й на вчення пізнішої доби, і поширилося на сусідні країни, викладені його засновником *Кун Фу-цзи*, або, як його назвали європейці, *Конфуцієм* (551—497 до н. е.) у збірнику праць *“Бесіди і роздуми”* (“Лунь юй”), записаному і впорядкованому його учнями та послідовниками. У ньому Вчитель Кун Фу (“учитель” китайською — “цзи”) навчає своїх учнів *теорії природного права*, в якій стверджується, що першопричиною світу є Бог, який, створивши людей, більше не втручається у їхнє життя, а тому людське суспільство розвивається за власними законами, пізнається розумом, охороняється та регулюється державним правом.

Економічні погляди Конфуція ґрунтувалися на морально-етичному принципі гуманізму та вченні про ідеали. Ідеальним він вважав патріархальне суспільство, основою якого є сім'я, що живе за канонами старокитайських традицій. Ідеально досконалою людиною такого суспільства є гуманна особа, котра поважає батьків, людей, старших за віком і вищих за соціальним станом, ставиться до всіх доброзичливо і виважено, вона сумирна і справедлива, невибаглива в їжі та побуті, не суперечить старшим і владі. Гуманна людина знає тільки обов'язки, тоді як негуманна та аморальна — лише власну вигоду.

Етичні норми та принципи гуманізму були покладені в основу управління державою, яку Конфуцій вважав єдиною великою сім'єю, а її правителя — батьком народу, тому правитель повинен бути досконалою особистістю. Перш ніж виховувати народ, правитель мусить зробити його багатим і щасливим. Багатство має розподілятися рівномірно між усіма, але відповідно до соціального стану людей. Поділ суспільства на стани, “благородних” і “простих”, рабовласників і рабів Учитель Кун Фу вважав природним і законним. Владу “благородних” людей над “простими” він пояснював вищими моральними якостями перших.

Економічні ідеї конфуціанства розвивалися його учнями і послідовниками. Зокрема, конфуціанець *Мен-цзи* (372—289 до н. е.) доводив законність поділу людей на управителів, “які напружують мозок”, і підлеглих, “які напружують м'язи”. Підлегли зобов'язані утримувати правителів. Відповідно до цього, Мен-цзи розробив проект земельної реформи, за яким основою господарської структури мала стати сільська община з восьми родин,

кожній з яких держава надавала рівну земельну ділянку, а дев'яту таку ж ділянку община повинна була обробляти спільно — урожай з неї мав надходити до державної казни для утримання управлінців. Конфуціанець вважав вічним поділ праці на розумову і фізичну, підкреслював необхідність “гуманного” правління для процвітання країни.

Мен-цзи розробив 12 принципів успішного управління: 1) підкоряй людей не силою, а доброзичливістю; 2) не допускай розпусти; 3) поважай мудрих та їх поради; 4) знижуй податки, не утискай людей; 5) не відволікай народ від справ його; 6) люби свій народ; 7) завоюй серця своїх підданих; 8) поважай поважних; 9) зберігай добру людську натуру; 10) спрямовуй свій народ у бік добра і любові; 11) шукай те, що втратила свідомість; 12) будь завжди справедливим.

Інший конфуціанський мислитель *Сюнь Цін-цзи* (313—238 до н. е.) виходив зі “злої” природи людини, що, до речі, суперечило ідеям його вчителя. Він вважав, що людина набуває добродетності тільки в праці та в результаті відповідного виховання. У своїх проектах державного устрою Сюнь-цзи вимагав навести порядок в країні, для чого пропонував поділити людей на ранги за посадами, віком і багатством. При цьому держава приймає закони тільки для людей нижчих рангів, а вищі управляються за допомогою традицій, релігійних ритуалів і музики. Держава, на думку Сюнь-цзи, зобов'язана забезпечити добробут народу, розподіляючи доходи відповідно до рангів. Сюнь Цін-цзи був матеріалістом, відкидав “волю Неба” і заперечував божественність природи, людину він оголосив, поряд із небом і землею, творцем усіх речей. На думку Сюнь-цзи, наважливішою функцією правителя є розподіл обов'язків у державі.

Китайський мудрець розумів значення поділу і кооперації праці в суспільстві. Він говорив: “не може одна людина володіти мистецтвом усіх ремесел, і якщо люди не будуть спиратися одне на одного, то це призведе до злиднів”.

Варто наголосити, що вчення Сюнь-цзи сформувалося під значним впливом легізму.

Легізм (кит. “фацзя”) виник і розвивався як течія суспільної думки в V—III ст. до н. е. в боротьбі з конфуціанством. Легісти, або “законники”, обґрунтовували необхідність державного управління не на традиціях, ритуалах і моральних нормах гуманізму, а на досконалому законодавстві та реформуванні економіки.

Засновниками легізму були *Цан Чань* (VI—V ст. до н. е.) і *Лі Куї* (424—386 до н. е.), але найвідомішими легістами стали *Гуньсунь Ян* (390—338 до н. е.), більш відомий під іменем *Шан Яна* — правителя області Шан у могутньому давньокитайському царстві Цінь, та *Хань Фей* (280—233 до н. е.).

Лі Куї висунув ідею державного регулювання товарних цін на продукцію сільського господарства шляхом збільшення пропозиції на ринку продовольства за фіксованими державними цінами.

Гуньсунь Ян (Шан Ян) у своїй концепції виходив з того, що в основі процвітання країни знаходиться розвиток землеробства, яке утримує всю економіку. Державі на основі прийняття відповідних законів потрібно проводити активну політику “повернення до землі”. Шан Ян пропонував залучати до примусової праці нероб і жебраків, запровадити єдиний земельний податок відповідно до площі оброблюваної землі, заборонити спекуляцію зерном, віддавати у рабство тих, хто збіднів від лінощів, увести державну монополію на виробництво та торгівлю залізом і сіллю. Він вважав, що потрібно поглиблювати поділ праці на основі спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Водночас Гуньсунь Ян виступав проти освіти та культури в будь-якому їх прояві, стверджуючи, що “темним людом легше керувати та змушувати до важкої праці”. Легіст закликав знищувати всіх “паразитів”, до яких відносив книги і музику, мораль і норми етики конфуціанства, гострий розум і повагу до старих порядків, а також лінощі та неробство, користолубство і пристрасть до розкошів, красивого одягу і смачної їжі, зневагу до обов’язків тощо.

Інший “законник”, *Хань Фей*, написав книгу “Хань Фей-цзи”, тобто “Вчення Хань Фея”, в якій проголошував необхідність дотримання “єдиного суворого закону”, тим самим виступаючи за централізоване законодавство. На думку легіста, мудрий і сильний правитель повинен спиратися на сильні справедливі закони, уміти використовувати силу влади і вправно керувати людьми.

Хань Фей виділив *три інструменти управління* (закон, владу та мистецтво управління) та *два його важелі* (покарання і винагороду). Різно виступаючи проти вчення конфуціанства з його консервативністю і непорушним авторитетом давнини, Хань Фей обґрунтовував ідею прогресивного розвитку суспільства. Водночас він наголошував на егоїстичній природі людини, стверджуючи, що не потрібно брати до уваги спонукальний мотив її дій, адже справжня їх оцінка вимірюється практичними результатами. Людина скрізь і всюди прагне до власної вигоди, вважав Хань Фей, а тому її моральність визначається не вродженими рисами природи, а гармонією користі окремої особи і держави.

Критиком конфуціанства був і *Мо Ді-цзи* (479—381 до н. е.), засновник *моїзму*, вчення якого базувалося на ідеї природного права, рівності всіх людей від народження. Тому Мо-цзи вимагав рівноправності всіх в управлінні державою, розподілу посад відповідно до особистих якостей, а не належності до певного соціального стану. Державу він розглядав як результат домовленості людей, а виникнення майнової нерівності пов’язував із порушенням цієї домовленості. Засобом вирішення усіх суспільних суперечностей Мо-цзи вважав етичні відносини, що складаються на ґрунті “взаємної любові”. Правитель держави та всі її громадяни, міркував мудрець, повинні керуватися громадською, а не власною вигодою.

За вченням моїзму, головною спрямовальною силою в суспільстві є “воля Неба”, що можна тлумачити як геніальну здогадку про існування об’єктивних суспільних, у тому числі економічних, законів. Моїзм існував до III ст. до н. е.

Основоположником *даосизму* став сучасник Конфуція, напівлегендарний мислитель *Лао-цзи* (604—517 до н. е.), який виклав суть цього вчення у трактаті “*Дао-де-цзин*”, що у перекладі означає “Шлях добродетності, або Книга про силу та ідею”.

“*Дао-де-цзин*” — зовсім невеличкий за обсягом твір. Він поділений на короткі параграфи, що мають характер афоризмів. Послідовники Лао розвивали, коментували й поширювали вчення свого вчителя. З часом “Дао де дзин” перетворився на величезну збірку ідей даосизму, налічуючи нині разом з коментарями понад 1100 томів. Сам даосизм давно перетворився на своєрідну релігійну течію, існуючи насамперед як морально-етичне вчення і маючи й нині мільйони прихильників у всьому світі.

Основною категорією вчення даосизму є “дао” (“дао” китайською означає “шлях”), що відображає природний хід речей, споглядання життя, бездіяльність, обмеження бажань, забезпечуючи майнову рівність у суспільстві. Багатство Лао-цзи вважав грабунком, а правителя країни — головним злодієм. Він писав, що людей, котрі збагачують “великого злодія”, не можна вважати розумними. Однак, на його думку, є справедливе небесне “дао”, яке відбирає награване у багатих і віддає бідним — своєрідна вища справедливість, але поряд з ним є й лихе людське “дао”, яке збагачує багатих і принижує бідних.

Даосисти міркували, що держава надто втручається у людську діяльність, встановлюючи безліч заплутаних законів. Це породжує несправедливість. Щоб її подолати, потрібно відмовитися від законів, знань, культури, прогресу і цивілізації, повернутися до первісного природного стану суспільства, в якому відмінності між людьми виявлятимуться лише в майстерності їх праці.

Даосизм — перша в історії людства соціальна утопія, заповітна мрія про справедливий суспільний устрій.

Особливе місце в історії старокитайської економічної думки займає колективний трактат “*Гуань-цзи*” (IV—III ст. до н. е.). Він об’єднав близько 500 праць кількох тисяч учених, що працювали у своєрідній “академії” — “Палаці наук біля Західних воріт”, яку заснував у своїй столиці — місті Ліньцзи — правитель могутнього царства Ці на початку IV ст. до н. е. З творів, що увійшли до цієї енциклопедичної праці, до наших днів збереглося лише 76. Серед учених “академії”, безумовно, були й талановиті економісти, принаймні у трактаті пропонуються оригінальні та розумні заходи щодо створення ефективної системи державного регулювання економіки.

“*Гуань-цзи*” за формою є збірником порад правителю для якнайкращого управління країною і народом. Автори трактату, як і Конфуцій, ставили перед правителем основне завдання: зробити державу багатою, а народ щас-

ливим і задоволеним. Так само, як і Конфуцій, вони виступали за непорушність станового поділу суспільства, вважаючи, що без Богом обраних шляхетних і вищих станів країна не мала б доходів, однак не може бути, щоб усі були шляхетними, тоді нікому було б працювати.

Основними складовими поняття багатства китайські енциклопедисти поряд із золотом та перлами називали й інші матеріальні блага, товарна вартість яких на ринку не підлягає сумніву. При цьому роль золота як товару і міри обчислення ресурсів держави пояснювалася насамперед його природним призначенням використовуватися як гроші та сприяти такому обмінові, у результаті якого вигоди в одних є більшими, ніж у інших.

Програма державного регулювання господарського життя, викладена вченими “Палацу наук біля Західних воріт”, містить такі положення:

- управління економікою повинно здійснюватися через державні закони, яким має підкорятися і правитель. “Закон — не знаряддя в руках правителя, а сила, яка стоїть над ним і повинна збагачувати народ, а не скарбницю”, — підкреслюється в “Туань-цзи”;
- захист національної економіки від ринкової стихії через державне регулювання цін;
- стабілізація економіки шляхом прискореного розвитку землеробства та створення державних зерносховищ;
- вивчення природних властивостей землі, оцінка її якості та впровадження на цій основі єдиного гнучкого земельного податку;
- заборона відривати селян від праці на землі;
- формування державних фінансів без запровадження прямих податків;
- досягнення рівноваги національної економіки шляхом утворення державних хлібних запасів та кількісного аналізу господарських процесів;
- регулювання кількості грошей в обігу таким чином, щоб забезпечувати їх високу купівельну спроможність.

Деякі з цих положень не втратили своєї актуальності донині, що свідчить про глибину і високий рівень зрілості економічної думки у Стародавньому Китаї — дивовижній і таємничій країні високорозвиненої цивілізації.

6.1.4. Стародавня Індія

Давньоіндійські економічні погляди містяться насамперед у релігійній літературі буддизму і брахманізму (індуїзму) — релігій, які сформувалися в VI—V ст. до н. е. і стали провідною ідеологією давньоіндійського суспільства і оточуючих країн. Відповідно, уся суспільна думка, зокрема й економічна, буквально пронизана релігійною ідеологією.

Найдавнішою пам’яткою індійської старовини є широковідома збірка пісень “Рігведа” (XI ст. до н. е.) — давньоіндійський епос, що засвідчує іс-

нування рабовласницьких відносин на початку становлення давньоіндійської цивілізації.

Буддійські тексти оцінюють людей за їх ставленням до власності. В основі буддизму закладено ідею про те, що будь-яка світська діяльність, у тому числі господарська, приносить страждання і особисту залежність. Щоб звільнити свою особистість, потрібно відмовитись від сім'ї та будь-якого майна, за винятком чаші для милостині та священного жовтого одягу. Тільки так, на думку буддистів, можна знайти майбутнє спасіння, розчинитися у Всесвіті та досягти божественного блаженства — нірвани. Рабство у буддизмі розглядається як перешкода на шляху духовного спасіння, доступного тільки тим, хто є особисто вільним. Власність на майно сприймається невіддільною від особистості. Буддизм не заперечує господарської діяльності, однак монахи зобов'язані відмовитися від власності та господарської діяльності на шляху до нірвани.

Так навчав індійців засновник буддизму — царевич (син магараджі) **Гаутама**, який жив у VI ст. до н. е. і став **Буддою**, тобто “Просвітленим”. Він роздав бідним усе своє багатство і жив, збираючи милостиню та проводячи час у пасивному спогляданні світу і в контакті з Космосом, поринаючи в нірвану.

Література **індуїзму** містить концепцію трьох цілей життя: релігійного обов'язку, матеріальної вигоди та чуттєвої насолоди. Дві перших відображають погляди на економічні (господарські) процеси.

Найвідомішим джерелом індуїзму є “**Закони Ману**” (“**Манавадхармашастрі**”) — книга про релігійний обов'язок (драхму), які приписуються міфічному родоначальнику усіх людей Ману (староінд. слово *тапи* означає “людина”; у деяких інших індоевропейських мовах є майже аналогічні поняття: зокрема, англійське чи німецьке *тап (тапп)* також означає “людина”).

У Стародавній Індії поняття права як сукупності самостійних норм, що регулюють суспільні відносини, не існувало. Повсякденне життя індусів підпорядковувалося правилам, затверджених у нормах, які були швидше етичними, ніж правовими. Усі ці норми просякнуті релігійною ідеологією. Норми, що визначали поведінку людей у їхньому повсякденному житті (драхми), містилися у збірниках — дхармашастрах, найбільш відомими з яких і стали “**Закони Ману**”.

Закони Ману, записані санскритом, містять 2650 двовіршів (шлоків), поділених на 12 розділів: 1-й розділ містить уявлення про походження Всесвіту, людини і людського суспільства, каст (варн); 2-й — правила життя людини в період учнівства; 3—4-й — правила життя сімейної людини (шлюбні звичаї, культові установки тощо); 5-й — правила поведінки з жінками; 6-й — правила життя відлюдника; 7-й — установки про обов'язки правителя та управління державою; 8-й — установки про судочинство та юридичну практику; 9—10-й розділи присвячені сімейним відносинам, покаранням за різні порушення, обов'язкам членів варн; 11-й — установкам

про покаяння й обітницям для спокути здійснених гріхів; 12-й — описанню посмертних дарів за погані справи у земному житті.

Усе індійське суспільство, за старожитними індуїстськими традиціями, було поділено на чотири каст (варни): брахмани (управителі), кшатрії (воїни), вайшії (господарники) і шудри (недоторкані) — найбезправніші члени суспільства, що виконували найбруднішу роботу та обслуговували три вищі каст. Змішання каст каралося дуже суворо, як і зміна роду занять.

Основним обов'язком представників трьох вищих каст було жертвоприношення та даріння майна богам. Шудри не могли брати участь у принесенні жертв богам, не мали права навіть читати священні тексти, тому ніколи не могли досягти нірвани. Майно тих, хто служить богам, приносячи їм жертви, вважалося власністю богів, а тих, хто жертв не приносить, — власністю злих духів. Тому власність, багатство, добробут потрібні насамперед для служіння богам. Найвищим ідеалом господарювання, яке було сферою діяльності вайшіїв — скотарів, землеробів, ремісників, торгівців, вважалися самостійність і економічна незалежність.

У період створення “Законів Ману” в Індії вже добре розуміли відмінності між власністю і володінням, тому охороні приватної власності приділялася значна увага. Закони вказують сім можливих способів виникнення права власності: спадок, даріння або знахідка, купівля, завоювання, лихварство, за виконання роботи, а також одержання милостині. У Стародавній Індії був відомий і такий спосіб набуття права власності, як давність володіння (понад 10 років). Закони підкреслюють, що тільки за законного підтвердження способу набуття людина перетворюється з володаря на власника. Купити річ можна було тільки в її власника. Якщо чесний покупець набув крадену річ, остання поверталася її колишньому власникові. За незаконне привласнення чужої власності накладався значний штраф.

Серед основних об'єктів власності закони називають землю. Тут розрізняються землі царські, общинні, у приватній власності. Того, хто незаконно привласнював чужу землю, оголошували злодієм.

“Закони Ману” твердо встановлювали непорушність і спадкоємність боргових зобов'язань. Якщо боржник не міг сплатити борг вчасно, він повинен був його відпрацювати. При цьому кредитор, якщо він належав до нижчої касті, не міг змусити боржника з вищої касті відпрацьовувати борг. Особа більш високого походження віддавала борг частинами. Допускалося повернення боргу силою, хитрістю, примусом. У випадку смерті боржника його зобов'язання переходили до сина та інших родичів померлого.

В Індії того часу була відома й угода оренди землі. Вона набуває значення і поширюється у зв'язку з процесом майнової диференціації общини. Общинники, що розорилися і втратили землю, змушені були орендувати її.

Однією з угод, які згадуються в “Законах Ману”, є угода купівлі-продажу. Вона вважалася дійсною, якщо здійснювалася у присутності свідків, а продавати річ міг тільки її власник. Встановлювалися відповідні вимоги до

предмета угоди і заборонялося продавати товар поганой якості чи недостатній за вагою. Протягом 10 днів після здійснення купівлі-продажу угоду можна було розірвати без будь-яких поважних причин. Особливістю цієї угоди для Індії було те, що тут існувало обмеження торгівлею людьми, а торгівля взагалі розглядалася тільки як заняття для нижчих каст.

У “Законах Ману” добре простежується ставлення до різних професій та сфер економіки. Найбільш почесними заняттями вважалися землеробство, а також скотарство, деякі види ремесел і торгівлі. Водночас тут містяться великі списки осіб, з якими не можна спілкуватися, запрошувати на поминки, викликати як свідків до суду, приймати від них подарунки чи їжу тощо. Майже у всіх таких списках зустрічаються лихварі, деякі категорії ремісників, люди, зайняті “нечистими” промислами, — азартні гравці, повії, продавці м’яса (для досягнення нірвани потрібно було суворо дотримуватись вегетаріанства), слуги, навіть царські. Мабуть і служба при царському дворі суперечила вимогам брахманської “чистоти” та ідеалу вільного, повноправного, економічно незалежного господарника.

Важливим джерелом староіндійської економічної думки став трактат “*Артхашастра*”, написаний наприкінці IV ст. до н. е. радником правителя могутнього царства, царя (магараджі) Чандрагупти I *Каутільсю Вішнугупта*.

Основна економічна ідея трактату “Артхашастра” (словосполучення “Артхашастра” у перекладі з санскриту означає “наука про вигоду, практичну користь”; артха — матеріальна вигода, користь, шастра — наука, настанова) — показати, що основну роль в економіці відіграє держава. Каутілья пише, що цар (раджа), який очолює державу як намісник богів, покликаний забезпечити правильний напрям діяльності людей. Щоб виконувати свої функції, він повинен опанувати відповідні науки, основною з яких є політика, що вчить, як створюється, зберігається, примножується і розподіляється багатство. Від політики, яку обере цар, залежить розквіт чи занепад країни. Кінцевою метою будь-якої політики є збагачення державної казни шляхом розширення кількості платників податків. “Сила держави залежить від її казни”, — повчає Каутілья, тому результати діяльності кожного царського чиновника потрібно розглядати залежно від доходу, надходження якого до державної казни він забезпечує.

Каутілья виклав свої погляди на роль державних фінансів і податків. Дохідну частину казни, підкреслював він, повинні утворювати натуральні податки з населення, прибутки державних господарств і митні платежі. Каутілья висловив геніальну для того часу ідею про необхідність дотримання активного державного бюджету (казни) шляхом зменшення витрат держави та збільшення її доходів, а також про розвиток продуктивних сил і державне регулювання товарних цін засобом створення державних товарних запасів.

Торкаючись проблем ринкового ціноутворення, автор “Артхашастри” розглядає “вартість речей”, визначаючи її величину кількістю робочих

днів, потрібних для їх виробництва, а розмір винагороди за працю ставить у залежність від її результатів.

Каутілья був геніальним економістом, ще в IV ст. до н. е. висунувши ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Він став першим, хто розглядав вплив конкуренції на ціну. У зв'язку з тим, що індійський мислитель показує можливість відхилення ринкової ціни від вартості під тиском конкуренції, він розрізняв ціну і вартість. Каутілья рекомендував регламентувати прибуток торговця, обмеживши його рівнем 5 % від ціни товару на місцевому ринку і 10 % — від ціни імпортного товару. Надлишковий торговельний прибуток він радив обкладати величезними штрафами на користь царської казни.

Автор “Артхашастри” розглядав гроші як засіб існування, однак засуджував приватне нагромадження багатства у грошовій формі. Каутілья вважав грошовитих багатіїв скнарами, які мучать себе і слуг, а тому в окремих випадках рекомендував конфіскувати їх грошові багатства.

Трактат “Артхашастра” дає достатньо повне уявлення про розвиток рабовласницького державного господарства, організацію праці та структуру продуктивних сил, а також про стан землеробства, кооперацію праці селян, єдину іригаційну систему, про наступний розвиток кастової системи в Індії.

6.2. АНТИЧНА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА

Античність — особлива доба в історії середземноморських народів — охоплює період з VIII ст. до н. е., коли сформувалися давньогрецькі поліси і було засновано Рим, до падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е.

Для *античного суспільства* характерними були такі ознаки: основу економіки становили землеробство і тваринництво, а в містах — ремесло і торгівля; поєднання різних форм державного управління: демократії і деспотії, аристократії та олігархії, республіки і монархії, військової та адміністративно-бюрократичної систем; панівна форма власності — приватна (на рабів і продукт), общинна форма власності на землю, свобода особистості вільних громадян; натуральне господарство з відносно розвинутим ринком і товарно-грошовими відносинами; основна маса виробників — раби у приватній власності, водночас зберігалася й сільська община з вільними селянами та ремісники — у містах.

Економічна думка античного світу розвивалася насамперед у Греції, а також у Римі, де набула певних особливостей.

6.2.1. Стародавня Греція

Мислителі Стародавньої Греції зробили значний внесок у дослідження закономірностей розвитку *античного способу виробництва*, розробку основ натурального господарства, елементів товарно-грошових відносин. Вони не лише давали рекомендації щодо раціонального ведення господарства, а й намагалися теоретично осмислити економічні процеси, які відбувалися в ту давню добу.

Економічною основою античного способу виробництва, який існував у формі *полісного господарства*, була общинна, а потім і приватна власність на землю, праця вільних селян і ремісників з використанням праці рабів, які перебували у приватній власності. У IV ст. до н. е. у Стародавній Греції намітилася криза полісного господарства, основною ознакою якої стало послаблення зв'язку між належністю до полісної громади та земельною власністю. Якщо раніше кожен громадянин обов'язково володів землею на території поліса, то тепер безземельні з'являються навіть серед заможних людей, яким належало багато майна та рабів-ремісників. Земля стала об'єктом купівлі-продажу, товарно-грошові відносини підривали натуральне полісне господарство.

Основою добробуту поліса поступово ставала рабська праця. Є згадка про ремісничі майстерні, де трудилися по 100—120 рабів. Однак праця вільних у ремеслі не була повністю витіснена рабською працею. Тільки у каменоломнях і копальнях, на підземних роботах, у нестерпно важких умовах, працювали виключно раби. Водночас деякі види ремісничої і торговельної діяльності, лихварство вважались принизливими для повноправних громадян. Зокрема, зневажалася робота, пов'язана із залежністю від інших осіб, навіть посада управителя чужого маєтку. Водночас отримувати плату чи допомогу від держави не вважалось ганебним чи принизливим. Заняттями, яких цуралися повноправні громадяни, займалися переважно метеки (неповноправні), вільновідпущеники (колишні раби) і варвари (негреки). Їх внесок у розвиток економіки грецьких полісів був дуже великим.

Розвиток товарно-грошових і кредитних відносин сприяв виокремленню прошарку багатих ділків, які нажили величезні багатства, мали сотні та тисячі рабів. Їхні економічні інтереси виходили далеко за вузькі межі полісного господарства, а контроль держави та її податки здавались їм надто обтяжливими. Розквіт економічного життя Еллади (Греції) супроводжувався загостренням соціальних контрастів і внутрішніх суперечностей у полісі.

Багата рабовласницька верхівка побоювалася полісної бідноти, яка зазіхала на її майно та привілейоване становище. Якщо в Афінах ці суперечності зводилися переважно до дебатів на народних зборах, судових процесів і літературної полеміки, то в інших давньогрецьких полісах боротьба між

багатими і бідними громадянами нерідко призводила до кривавих сутичок. Оскільки бідняки були повноправними громадянами поліса, вони вимагали матеріальної допомоги від держави, однак використовували її не на виробничу діяльність, а на свої споживчі потреби, тому кількість бідних не зменшувалася, а зростала.

Саме в період кризи полісного господарства старогрецька економічна думка досягла найвищого злету. У цьому плані найбільше значення мають наукові розвідки Ксенофонта, Платона, Арістотеля. Ідеї цих видатних мислителів стали вихідним пунктом для формування економічної науки.

Давньогрецький мислитель, воєначальник і державний діяч **Ксенофонт Афінський** (430—355 рр. до н. е.) прожив, як і більшість непересічних людей тієї далекої доби, цікаве і бурхливе життя. Ксенофонт засуджував політичний і економічний устрій сучасних для нього Афін, захоплюючись порядками аграрної Спарти та законами Лікурга — давньоспартанського законодавця (IX—VIII ст. до н. е.), який своїми законами намагався обмежити розвиток товарно-грошових відносин. Ксенофонт вважав, що вихід з економічної кризи, яку переживали Афіни, полягає в поліпшенні ведення натурального рабовласницького господарства, залученні до поліса іноземців і стягненні з них податків, що збагатить державну казну, розширенні видобування срібла і продаж державою рабів.

Свої економічні погляди Ксенофонт виклав насамперед у праці **“Економікос”** (“Про домашнє господарство”), написаній у формі діалогу філософів Сократа (*Ксенофонт був учнем Сократа, тому намагався використати авторитет свого учителя для підтвердження своїх поглядів*) і Критобула. Він визначав “економікос” (“устрій домашнього господарства”) як науку, що навчає людей господарювати. Під “господарством” Ксенофонт розумів управління майном, а під майном — усе, що корисне для людини, чим людина може користуватися, задовольняючи свої потреби. Отже, “економікос” для давньогрецького мислителя — наука про управління натуральним господарством, яке Ксенофонт вважав найдоцільнішим устроєм господарського життя.

Роздумуючи над сутністю багатства, Ксенофонт розглядав його з позицій споживача, розуміючи під ним блага (майно), які можна нажити, якщо споживати так, щоб мати лишки. У трактаті “Економікос” він описує дбайливого господаря, який, дешево скуповуючи занедбані земельні ділянки, за допомогою рабської праці підвищує їхню родючість, а потім перепродає з великою для себе вигодою. Характерно, що це робиться зі спекулятивною метою, а земля уже виступає як товар, якість якого поліпшують, щоб якнайвигідніше продати. Втім, Ксенофонт водночас доводив, що багатство надмірно нагромаджувати негідно, його потрібно використовувати для підтримки близьких і друзів, безпеки та слави.

Ксенофонт пропагував раціональне ведення господарства. Він стверджував, що єдиний шлях до заможного життя — “споживати так, щоб залишався надлишок”, який забезпечує прибутковість натурального господар-

ства. Добрий господар, повчав Ксенофонт, повинен мати запаси на цілий рік, молоти зерно на ручних млинах, випікати хліб удома, самому шити одяг тощо.

Основною сферою економіки Ксенофонт вважав сільське господарство, яке називав “годувальником громадян”, основою добробуту народу. Розвиток землеробства при цьому визначає стан решти виробництва. Водночас він зневажливо ставився до ремесла, торгівлі, лихварства, фізичної праці, яку вважав заняттям рабів. Так, висловлюючи своє ставлення до ремесла, Ксенофонт писав, що воно “руйнує тіло працюючого, змушуючи його вести сидячий спосіб життя та залишаючи мало часу для турботи про друзів і рідне місто”. Рабство для нього було природним станом речей, а раби — живим знаряддям виробництва.

У праці *“Про доходи”* Ксенофонт роздумує над важливими теоретичними проблемами економічної ролі держави. Він радить залучати до поліса більше неповноправних і вільновідпущеників, звільнивши їх від деяких обтяжливих повинностей (наприклад, служби у війську) і надавши певні пільги, зокрема право забудовувати пустуючі міські території. Далі він рекомендує поліпшити умови здійснення зовнішньої торгівлі, для чого слід будувати державні торговельні кораблі та віддавати їх в оренду приватним особам. Ксенофонт також пропонує державі скупити якомога більше рабів і віддавати їх за плату в наймання приватним підприємцям, які орендують у держави срібні копальні — головне природне багатство Афін. Увесь твір пронизує думка: держава повинна збагачуватися тими ж способами, що й приватні особи — рабовласники та підприємці. Державна казна повинна використовуватися для підтримки повноправних громадян поліса.

Ксенофонт здійснив важливий аналіз деяких явищ товарного виробництва. Він першим в історії протиставив розумову працю фізичній, звернувши увагу на більшу розвиненість поділу праці у великих полісах і на його залежність від розмірів ринку, цінність життєвих благ визначав їх корисністю. Гроші Ксенофонт розглядав як засіб обігу товарів і засіб нагромадження багатства. Справжніми грошима при цьому він вважав тільки срібло, яке, на його думку, є грошима за своєю природою і, на відміну від золота, не піддається впливові ринкових коливань.

Великий філософ стародавнього світу *Платон* (427 чи 426 — 347 рр. до н. е.) свої економічні погляди яскраво виклав у знаменитих творах *“Держава”* і *“Закони”*.

Основною темою його досліджень за умов кризи полісного господарства були пошуки досконалого державного устрою — “ідеальної держави”, концепцію якої Платон побудував на основі поділу праці.

Кожна людина, міркував філософ, народжується з тільки їй притаманними здібностями і тому повинна знайти свою сферу діяльності, “свою справу”, яка найбільше їй підходить. Потреби кожної людини різноманітні, і задовольнити їх можна, тільки використовуючи спеціалізовані види праці багатьох людей. На основі цього Платон дійшов висновку, що поділ праці

об'єктивно об'єднує людей у державу, яка вирішує суперечності між обмеженими індивідуальними можливостями людей та їх безмежними потребами.

Недоліком будь-якої держави, на думку Платона, є постійна боротьба громадян за свої економічні інтереси та матеріальні блага, що призводить до її розколу на дві держави — багатих і бідних. Щоб зупинити цю боротьбу, а з нею і розкол суспільства, треба ліквідувати причини, які, як вважав мислитель, породжують ненаситну жадобу людей до багатства, забезпечити майнову рівність і тим самим соціальну справедливість для вільних громадян. “Конструкцію” такої держави і розробляв Платон.

Модель “ідеальної держави” він запропонував у праці “Держава”, на основі принципу майнової рівності та поділу праці. Під рівністю він розумів такий розподіл сукупного багатства (майна), коли кожна людина одержує свою частку відповідно до своїх природних здібностей, що й забезпечує соціальну справедливість.

Виходячи з цих міркувань, усе повноправне населення “ідеальної держави” Платон поділив на три стани: філософи (правителі), стражі та ін. — землероби, ремісники, дрібні торгівці. Рабів і вільновідпущеників він не відносив до громадянського суспільства. Перші два стани повинні управляти державою, а щоб ними не заволоділа пристрасть до збагачення, вони позбавляються будь-якої власності та грошей, повинні утримуватися за рахунок держави, жити і харчуватися в спеціальних таборах, мати спільних дружин і дітей. Їхні потреби мусили задовольняти представники третього стану і раби. Таким чином, для панівних станів у моделі Платона створюються умови, подібні до комуністичного устрою. Тому фантастичні побудови цього вченого часто відносять до соціальних утопій.

Інший проект “ідеальної держави” Платон виклав у праці “Закони”. Цей проект ґрунтується на принципах рівності та господарської самостійності сімейних господарств. У цьому випадку, щоб не ввести людей у спокусу збагачення, пропонувалося надати кожній сім'ї окреме житло та рівноцінну ділянку землі. Кількість ділянок має бути незмінною, усі вони залишаються у державній власності, не можуть продаватися, а лише переходять у спадок до одного з дітей. Вартість однієї ділянки визначала “міру бідності”, а “міра багатства” визначалася вчетверо більшою, надлишки мали надходити до державної казни. Розмір державних податків встановлюється відповідно до розмірів багатства (майна) їх платників. За цим самим критерієм усі громадяни поділялися на чотири майнових класи з правом переходу з одного класу до іншого в міру збагачення чи збідніння. Усе це мало забезпечити майнову рівність, справедливість і мир у державі.

Заслужують на увагу теоретичні роздуми Платона стосовно деяких явищ товарного виробництва. Зокрема, він поставив питання про рівність і співвимірність товарів. На його думку, співвимірними товари стають завдяки грошам у процесі обміну.

Платон став першим з античних мислителів, хто запропонував запровадити державне регулювання цін, встановити їх розумний рівень, який забезпечуватиме “розумний” прибуток. Він зазначав, що за певних умов місця та часу товари мають продаватися за однією визначеною ціною.

Досліджуючи суть грошей, давньогрецький філософ визначив такі їх функції: міру вартості, засіб обігу товарів і засіб нагромадження. Водночас саме нагромадження грошей, як і торгівлю чи лихварство — його джерела, Платон називав недостойними для вільних греків (еллінів) заняттями. Він вперше виокремив повноцінні (всезагальні) і неповноцінні (внутрішні, місцеві) гроші.

Платон був пристрасним прихильником натурального господарства, а тому гнівно засуджував торгівлю, лихварство та кредит, грошові доходи, які призводять до майнової нерівності і соціальної несправедливості, проти чого він усе життя вів теоретичну боротьбу. Водночас рабство Платон вважав природним явищем, у його проектах “ідеальної держави” воно зберігається, навіть надаються поради щодо посилення експлуатації рабів.

Одним із перших мислителів, які намагалися дослідити суть та дію економічних законів, був видатний античний учений *Арістотель* (384 — 322 до н. е.).

Численні праці Арістотеля (він написав 28 книг обсягом понад 445 тис. рядків) охоплювали широкий спектр різних галузей знань — логіку і фізику, біологію і психологію, етику і політику, риторіку і поетику, які на той час узагальнювалися широким поняттям “філософія”. Віддав він належне й економіці, погляди на яку виклав у працях “*Етика*”, “*Політика*”, “*Афінська політія*” та ін.

Арістотель вважав, що суспільство розвивається за природними законами, одним з яких є універсальний закон панування і підкорення. З цих позицій він пояснював природність існування рабства, а рабів розглядав як живе майно, покликане приносити користь. З іншого боку, Арістотель пояснював існування рабства з позицій поділу праці на розумову і фізичну: вільні займаються розумовою працею, а раби — фізичною. “Вільний тому і є вільним, що не знає фізичної праці”, — пояснював філософ. Однак він був прихильником ліберального рабства з огляду на можливі повстання рабів, засуджував поневолення еллінів (греків), вважаючи, що рабами можуть бути тільки варвари, тобто населення усіх територій поза межами Еллади (Греції).

Утворення держави Арістотель пояснював природним прагненням людей до спілкування. У його розумінні, держава досягає найвищого розквіту за умов, коли її громадяни не мають надлишку багатства, але й не є бідними, тобто живуть заможним, “середнім”, життям. Арістотель, як і Платон, також будував проекти “кращої держави”, основою структури якої уявляв “середній клас”, спроможний нівелювати майнові суперечності. Уся земля повинна, за уявленнями Арістотеля, поділитися на дві частини — приватну та державну. Державою управляють вільні громадяни, наглядаючи за його

суспільним життям і контролюючи, а раби створюють необхідні для вільних життєві блага.

Досліджуючи природу багатства та закономірності його нагромадження, Арістотель вводить поняття “економіка” і “хрематистика”.

Економіка створює справжнє багатство, тобто сукупність життєвих благ, необхідних для громадян і держави. Джерелом багатства тут є виробництво, розміри якого обмежуються розумним рівнем споживання для забезпечення нормального життя. Економіку Арістотель вважав потрібною і природною.

Хрематистика — це надмірне нагромадження багатства у грошовій формі, яке не має меж, а тому є протиприродним. З цих позицій засуджується заняття торгівлею і лихварством, адже вони сприяють хрематистиці. Особливо негативно Арістотель ставився до лихварства — найганебнішої, на його думку, справи, яка суперечить людській природі. “Торгівля і лихварство, — писав він, — ніколи не бувають обмеженими у досягненні мети, бо кінцевою метою тут є безмежне багатство та володіння грішми”.

Аналізуючи закономірності товарного обміну, Арістотель визначив, що він породжується поділом праці, сприяючи утворенню спільноти людей. Життєві блага, з одного боку, використовуються для споживання, а з іншого — для обміну на інші блага. Власне, таким чином він підходить до розуміння двох сторін товару — як споживної і як мінової вартості, тобто його корисності та цінності. Арістотель виявив також розуміння того, що мінова вартість є зародковою формою товарних цін.

Стародавній дослідник вивчав розвиток форм обміну, починаючи з простого обміну товару на товар ($T - T$), а потім і обмін товарів з посередництвом грошей ($T - G - T$). З появою грошей як капіталу метою торгівлі стає хрематистика — нагромадження багатства у грошовій формі ($G - T - G'$, де G' — гроші з торговельним прибутком). Таким чином, Арістотель розглядав дві форми грошей — гроші як простий засіб обігу товарів і міра вартості та як засіб обігу як грошовий капітал і засіб нагромадження багатства.

6.2.2. Стародавній Рим

У II—I ст. до н. е. в економіці Стародавнього Риму, який став світовою імперією, відбувалися процеси переходу від дрібного виробництва до великих господарств рабовласницького типу — латифундій (землеробських господарств) та ергастерій (рабовласницьких ремісничих майстерень), в яких використовувалася як праця сотень рабів, так і наймана праця вільних. Більшість із таких господарств працювала на ринок і залежала від попиту на товари. Водночас у цей період, а особливо на початку нової ери, розпочався занепад рабовласницького господарства, який дедалі більше поглиблювався. Праця рабів усе переконливіше демонструвала свою неефективність, посилення жорстокої експлуатації рабів оберталось масштабними повстан-

нями, які постійно потрясали велику імперію. За цих умов зароджувалася нова система економічних відносин, що виявилось, зокрема, у виникненні колонату.

Значно посилилася соціальна диференціація римських громадян. Представники нобілітету нажили величезні багатства, а основна маса громадян втратила земельні наділи, пролетаризувалася, скупчилася у великих містах, насамперед у Римі, вимагаючи від влади “хліба і видовищ”. Прошарок вільного селянства — основа економічної могутності Риму — поступово зникав. За цих умов загострилися проблеми організації діяльності великих робовласницьких господарств, насамперед землеробських, які становили основу давньоримської економіки як в Італії, так і у провінціях. Тому в центрі уваги економічної думки Стародавнього Риму було питання організації рабської праці, управління нею, а також великою приватною власністю. Усі ці питання набули відображення у працях Катона Старшого, Варрона, Колумели та ін.

Марк Порцій Катон Старший (234—149 до н. е.) жив ще в добу розквіту рабовласницького господарства. У трактаті “*Землеробство*” він розглядав працю в сільському господарстві як найбільш почесне і вигідне заняття для вільного громадянина, хоча й не заперечував корисності інших галузей виробництва. Перевагу Катон надавав господарству середнього розміру. Прибутковість, підкреслював знатний римлянин Марк Порцій, — це і честь, і слава господаря. Він рекомендував більше продавати і менше купувати у період зростання цін, тобто орієнтуватися на ринкову кон’юнктуру.

Катон багато уваги приділяв характеристиці рабів, праця яких, на його думку, повинна бути максимально інтенсивною. У господарстві він радив підтримувати жорстку дисципліну, суворо карати рабів за лінощі та провини.

Багато проблем економічного розвитку Риму було закладено ще за республіки (*Рим формально став імперією у 27 р. до н. е., коли Гай Октавіан Август став першим римським імператором (принцепсом сенату)*), коли вирішувалася доля аграрних реформ, спрямованих на збереження господарств вільних селян, які були найбільшими платниками податків і основою римської армії. Найбільш відомий проект земельної реформи запропонували народні трибуни брати *Гракхи — Тиберій* (162—133 до н. е.) та *Гай* (153—121 до н. е.). Цей період запровадження аграрних реформ у Римі одержав в історії назву “руху Гракхів”.

Реформи мали на меті збереження в Римі прошарку вільних селян, які були основою економіки і армії, однак, не витримуючи конкуренції з великими рабовласницькими господарствами, розорювалися. Реформи передбачали наділення землею зубожілих селянських родин — переважно у провінціях, а також надання римського громадянства усім вільним жителям Італії. Вони викликали величезний спротив великих землевласників, які організували заколот і Тиберія Гракха — а за кілька років і його брата Гая

— убили, незважаючи на священну недоторканність народного трибуна. Разом з ними загинули багато їх прибічників.

Внаслідок перемоги противників реформи усі прогресивні починання братів Граків були зведені нанівець. Римські селяни були приречені на зuboжіння, поступово селянство як основний клас римського суспільства зникло, панівною формою стали рабовласницькі господарства.

Марк Теренцій Варрон (116—27 до н. е.) у праці *“Про сільське господарство”* розкривав напрями раціоналізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, показував розвиток товарного господарства. Він доводив, що інтенсифікувати виробництво можна тільки на наукових засадах. Критерієм прибутковості латифундій Варрон вважав вигідний вивіз продукції у сусідні регіони та закупівлю необхідних товарів.

Варрон дав таку класифікацію сільськогосподарських знарядь праці: ті, що розмовляють (раби), ті, що мукають (воли), та німі (речі). Він радив стимулювати рабську працю більш вільним режимом, поліпшеним харчуванням, зменшенням обсягу роботи, переведенням на становище колонів тощо. Принцип матеріальної заінтересованості, на його думку, має застосовуватися як до найманої, так і до рабської праці.

Луцій Юній Модерат Колумела (I ст. н. е.) у творі *“Трактат про сільське господарство”* виявляв занепокоєння занепадом землеробства у зв'язку зі зникненням вільних селян і поширенням колонату. Він виклав програму інтенсифікації сільського господарства за такими основними напрямками: впровадження у виробництво науки (агрономії, селекції тощо) і збільшення витрат на неї; зростання обсягу товарного виробництва (на ринок); підвищення продуктивності праці рабів шляхом їх матеріального стимулювання та організації змагання між ними; раціональне розміщення рабів на робочих місцях (групами не більше 10); звільнення від рабства та відпущення на волю найбільш старанних рабинь; добір наглядачів за здібностями і людськими моральними якостями; передача землі в оренду колонам та вільним селянам.

Твір Колумели — свідоцтво занепаду сільського рабовласницького господарства Стародавнього Риму та початку тривалого переходу до системи феодалних відносин.

6.2.3. Економічні ідеї раннього християнства

За умов економічної, політичної і моральної кризи рабовласницького ладу в I ст. н. е. у Римській імперії виникла нова релігія — християнство, яке стало вченням пригноблених і принижених. Віровчення християнства викладене в *Новому Завіті Біблії*, створеному в I—II ст. н. е. Тут можна знайти уявлення християн про економічні проблеми того часу та шляхи їх вирішення.

Раннє християнство морально засуджувало майнову нерівність, поділ людей на бідних і багатих. Багатство розглядається як уособлення та причина всіякого зла. В *Євангелії від Марка* стверджується, що “легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до царства Божого”. Економічні погляди християнства ґрунтуються на рівності усіх людей перед Богом, справедливості, соціальной оцінці праці. “Якою мірою міряєте, — промовляє Христос у *Євангелії від Матвія*, — такою буде відміряно і вам”. Щоб відповідати християнському ідеалу, радилося або продати все своє майно, або, ще краще, роздати його нужденним.

Християнство визнавало працю основою людського життя і проголошувало принцип всезагальності праці та рівної оплати за рівну працю. Відомі гасла “Якщо хтось не хоче працювати, хай і не їсть”, “Кожен отримує винагороду за працею своєю” проголосив *апостол Павло* — фактичний засновник християнства.

Ранньохристиянська економічна думка гнівно засуджувала лихварство, стягнення процента за позику. В *Євангелії від Луки* Христос підкреслює: “Давайте в позику, не очікуючи нічого”.

Уявлення про економічні погляди раннього християнства, яке швидко поширювалося по території Римської імперії, дає також християнська релігійна література того періоду.

Найвідомішим християнським автором перших століть нової ери був *Августин Блаженний* (353—430) — єпископ однієї зі східних провінцій Римської імперії. Він розвивав ідею християнської рівності усіх людей, яка заперечувала висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Це був новий погляд на соціально-економічні відносини — відносини рівних перед Богом суб’єктів. Августин Блаженний найпочеснішим заняттям людини визнавав землеробство, він засуджував торгівлю заради наживи та позику під процент. Цей єпископ доводив, що фізична праця не менш почесна, ніж розумова.

Водночас суперечливий характер християнського вчення і прагнення перетворити його на панівну ідеологію рабовласницького суспільства сприяли появі консервативних тенденцій: визнання та виправдання рабства, існуючої ієрархії соціальних груп населення, наголошення на необхідності покори і терпіння.

Християнство справило суттєвий вплив на наступний розвиток економічної думки, насамперед європейської. Численні економічні концепції, переплітаючись із релігійною ідеологією, апелювали до християнських норм моралі та права. Наступний етап еволюції економічної думки Європи був пов’язаний саме з цим.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягали особливості економічної думки стародавнього світу?
2. Які основні економічні ідеї характеризують пам'ятки економічної думки Стародавнього Єгипту та Месопотамії?
3. Які економічні положення містяться в “Законах Хаммурапі”?
4. Які напрями суспільної думки існували у Стародавньому Китаї? Яке значення мало конфуціанство для розвитку суспільної думки Китаю?
5. Які економічні ідеї знайшли відображення у старокитайському трактаті “Гуань-цзи”?
6. Які економічні проблеми розглядалися у староіндійському трактаті Каутільї “Артхашастра”?
7. Які особливості були притаманні античній економічній думці?
8. Які проблеми товарного виробництва і грошей розглядалися мислителями Стародавньої Греції?
9. Який зміст вкладав Арістотель у поняття “економіка” та “хрематистика”?
10. У чому полягають особливості староримської економічної думки?
11. Які економічні ідеї висловлювалися в ранньому християнстві?

Розділ 7

ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

На зміну рабовласницькому прийшов феодальний устрій, який ґрунтувався на приватній феодальній власності на землю і позаекономічному примусові кріпосних селян до праці з метою привласнення земельної ренти у формі панщини, натурального або грошового оброку. Більша господарська самостійність селян порівняно зі становищем рабів чи колонів викликала їх більшу зацікавленість у результатах своєї праці, вела до зростання в певних межах продуктивності праці та розвитку продуктивних сил. Водночас зростала натуралізація виробництва, згортались товарно-грошові відносини. Це стосувалося як сільського господарства, так і ремесла. Цеховий лад ремісничого виробництва був консервативним і закостенілим. Добі феодалізму в цілому був властивий примітивний і рутинний стан техніки.

Феодальний спосіб виробництва охоплює так зване Середньовіччя — від падіння під натиском варварів Західної Римської імперії у 476 р. до буржуазних революцій XVI—XVIII ст. У його розвитку можна виокремити три періоди: *ранній* (V—X ст.), *зрілий* (XI—XV ст.) і *пізній* (XVI—XVIII ст.) феодалізм.

У період раннього та зрілого середньовіччя відчувався значний занепад культури, науки, грамоти та освіченості населення, що було характерним і для панівних соціальних груп. Так, знаменитий король франків Карл Великий, який правив на початку IX ст. (імператор — з 800 р.), не умів ні писати, ні читати, хоча знав кілька мов. Темрява неучтва прийшла на зміну злету культури і науки античного світу.

Феодальне суспільство мало становий характер, йому були властиві ієрархічна структура панівних верств населення, система васальної залеж-

ності, широкі відносини корпоративного типу (сусідські общини, міські комуни, ремісничі цехи, купецькі гільдії, чернечі та лицарські ордени тощо). Політична влада перебувала в руках земельних власників (світських та церковних феодалів). Величезну роль відігравали традиції, безроздільне панування релігійного світогляду.

Усе це накладало свій відбиток на розвиток економічної думки як у Європі, так і на Сході, хоча тут були значні відмінності. Економічні погляди Середньовіччя охоплювали широке коло проблем, починаючи з обґрунтування законності феодального землеволодіння, вічності поділу людей на “благородних” і “низьких” і закінчуючи посиленням уваги до проблем товарного виробництва та грошових відносин. Середньовічна економічна думка розвивалася повільно, характеризує певним примітивізмом (насамперед у Європі), значним впливом релігійної ідеології та церковних традицій. Лише в пізньому Середньовіччі, коли розпочався Ренесанс (Відродження), разом із загальним піднесенням культури, науки та освіти економічна думка вийшла на новий якісний рівень свого розвитку.

7.1. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

Особливості феодальних економічних поглядів Сходу визначалися специфікою матеріальних умов розвитку виробництва. Основою господарського устрою залишалася сільська община, яка модифікувалася у форми державного феодалізму. При цьому зберігалася державна власність на землю, не було панщини та кріпосного права. Тому в центрі уваги економічної думки залишалися питання державного управління, оподаткування, поповнення державної казни, розвиток сільськогосподарського виробництва.

Величезний вплив на розвиток економічної думки Близького Сходу справив іслам — релігія арабів, які, завоювавши в VII—IX ст. обширні території Передньої і Центральної Азії, Північної Африки і навіть Іспанію, поширили її у своїх нових володіннях. Арабські вчені у деяких теоретичних розвідках виступали послідовниками ідей античних мислителів, багато в чому випереджаючи закостенілу та догматичну економічну думку Європи того часу. Серед арабських дослідників особливо виокремлювався Ібн Хальдун, ідеї якого випередили свій час і справили суттєвий вплив на розвиток світової економічної думки.

На Далекому Сході найбільш помітною була економічна думка Китаю, де продовжувалися традиції конфуціанства і легізму. Китайське середньовіччя не так різко відрізнялося від стародавнього устрою. Те, що часто називали рабовласництвом, у Китаї, на відміну від Західної Європи, було більш подібне на феодалізм.

7.1.1. Середньовічний Китай

У добу феодалізму економічна думка Китаю розвивалася передусім державними чиновниками, серед яких варто виділити *Лі Гоу* (1009—1059) і *Вана Аньші* (1021—1086). Вони будували свої концепції на ґрунті конфуціанського підходу, виокремлюючи основне і другорядне та виявляючи інтерес передусім до методів державного управління економікою і збагачення держави.

У трактаті *Лі Гоу* під довгою назвою “*План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу*” основним засобом зростання багатства держави називаються фінанси, які формуються через податки та різноманітні збори, а основним джерелом багатства — землеробство. Сільське господарство, на думку Лі Гоу, є “стовбуром” економіки (головне), а торгівля та ремесло — її “гілками” (другорядне).

Для стабілізації сільського господарства Лі Гоу радив залучати до праці “бродячий люд”, забороняти захоплення земель феодалами та перехід селян у ремісники. Він пропонував розподіляти матеріальні блага серед людей за їх соціальним станом та визначеними рангами.

Метою державного регулювання економіки, як вважав Лі Гоу, є забезпечення економічної рівноваги, якої можна досягти, встановивши державний контроль над ринком і цінами. З цією метою він радив створити державні хлібні запаси і так стабілізувати ціни на продовольство.

Ідеї державного регулювання економіки продовжував розвивати *Ван Аньші*, який виклав проект її реформування під назвою “*Новий закон*”. Основні ідеї цього проекту були такими: стимулювання селян через заміну натурального податку грошовим; захист селян від гніту лихварів шляхом надання їм державного кредиту під заставу майна і 20 % річних; надання кредиту дрібним торговцям під невеликий процент, щоб вони могли витримати конкуренцію з великою торгівлею; створення державного апарату управління торгівлею.

7.1.2. Економічні ідеї Корану

Економічні погляди арабів періоду утворення першої загальноарабської держави відображено у *Корані*, сури якого складено на основі проповідей і висловлювань пророка Мухаммеда протягом 610—632 рр. Установки Мухаммеда стали основою для розробки економічних концепцій у мусульманському світі.

Коран санкціонував божественне походження майнової і соціальної нерівності, переваги одних людей над іншими — багатих над бідними, чоловіків над жінками. Тут зазначається, що сам Аллах дав “перевагу одних над

іншими” для підтримання порядку на землі: “Ми розділили серед них (людей. — *Авт.*) прожиток у житті ближньому і підняли одних сходами над іншими, щоб одні з них брали інших у прислугу”. Коран вимагає від правовірних безумовної покори існуючій владі, закликає їх до помірності у споживанні, скромності та гідності, засуджує скупість, марнотратство, розкішне життя, нагромадження грошового багатства. Кожний віруючий зобов’язаний витратити частину свого майна на милостиню, яка, власне, є однією з форм податку.

Мухаммед навчав, що Аллах з повагою ставиться до торгівлі, розглядає торговельний прибуток як нормальне явище, тоді як лихварський процент називав “породженням Сатани”. Коран вимагає від правовірних суворо дотримуватися міри і ваги, не обважувати, не обраховувати, не завдавати людям збитків. Іслам захищає приватну власність і суворо карає зазіхання на неї.

7.1.3. Економічні погляди Ібн Хальдуна

Видатний арабський учений *Абу Зайд Абд ар-Рахман Ібн Мухаммед аль-Хадрамі Ібн Хальдун* (1332—1406) жив і працював у Північній Африці — Тунісі та Єгипті. Його теоретична спадщина мала великий вплив на розвиток економічної думки і вивчається в усьому світі.

В основі вчення Ібн Хальдуна — *теорія соціального прогресу*, або *соціальної фізики*. У ній стверджується, що об’єднання людей у суспільство об’єктивно зумовлено виробничою потребою — необхідністю спільного добування життєвих благ. При цьому суспільне життя розглядається як кооперована виробнича діяльність людей, результатом якої стає зростання продуктивності виробництва та маси засобів існування. Зазначаючи, що “...умови, в яких живуть різні покоління залежать від того, як люди здобувають засоби для існування”, Ібн Хальдун виокремив три етапи еволюції людського суспільства: 1) дикість (існування людей у стаді); 2) “сільський”, примітивний етап, коли люди жили в селах і займалися лише землеробством і скотарством; 3) “міський”, цивілізований етап, коли люди оселяються у містах і займаються ремеслом, торгівлею, науками і мистецтвами.

Перехід від примітивного до цивілізованого етапу пояснюється появою додаткового продукту, привласнення якого породило майнову нерівність, відносини панування і підкорення, поділ людей на майнові групи, якими потрібно управляти, що вимагає примусу та поневолення. У результаті формується ієрархічна система вертикального підпорядкування на чолі з правителем, який одноосібно присвоює і розподіляє додатковий продукт (*Ібн Хальдун став першим дослідником в історії економічної думки, хто виокремив необхідний і додатковий продукт*). У зв’язку з цим Ібн Хальдун висловив глибоку думку про існування природних законів економічного розвитку, які управляють господарською діяльністю людей, спрямовують соціальний прогрес.

Змальовуючи схему еволюції суспільства, Ібн Хальдун розмежовує категорії необхідної і додаткової праці, необхідного і додаткового продукту, підкреслюючи, що “основна праця” дає необхідне, а “додаткова праця” створює додатковий продукт.

Ібн Хальдун зробив великий внесок до наукового аналізу деяких категорій товарного виробництва. Виняткове значення має його тлумачення двоїстої природи товару — споживної вартості (корисності) та вартості (цінності). Споживну вартість він називає “предметами споживання”, до яких відносить усе те, що людина набуває і використовує для задоволення своїх “запитів і потреб” і що породжується цілеспрямованою діяльністю людини. У товарному виробництві, міркував Ібн Хальдун, задоволення потреб можливе тільки через обмін, в основі якого — рівновелика кількість затраченої праці. У прирівнюванні товарів він вбачав прирівнювання праці, тобто дав визначення поняття трудової вартості. Однак вартість він розумів не тільки як форму прирівнювання кількості затраченої на виробництво праці, а й як матеріальну субстанцію — сукупність затрат праці та сировини.

Ціну товару Ібн Хальдун визначав грошовим вираженням його вартості. Водночас він вказував, що іноді до ціни, крім вартості, включають податки та різні ринкові побори, що зумовлює її зростання. Коливання товарних цін він пояснював впливом ринкового попиту та пропозиції.

Грошима він називав золото і срібло, вважаючи, що вони є мірою вартості “усього того, що люди створюють своєю працею”, засобом обігу товарів, “предметом зберігання”, “основою доходів, накопичень і скарбів” (засобом нагромадження). Він засуджував “псування” (фальшування) грошей, зазначаючи, що “люди, котрі перетворюють мідь у золото та срібло — злодії, найгірші зі злодіїв, адже вони привласнюють це золото”.

Великого значення Ібн Хальдун надавав торгівлі, яка, поряд із землеробством і ремісництвом, розглядалася ним як природний спосіб добування необхідних життєвих засобів. Він вважав позитивним прагнення людини отримувати дохід за рахунок дешевої купівлі та дорожчого продажу благ. Разом із тим він рішуче виступав проти надмірної дорожнечі благ першої необхідності, особливо спекуляції хлібом, яка погіршує становище бідняків. Відстоюючи низькі ціни на хліб, арабський мислитель зазначав, що оскільки є вкрай велика потреба в цьому товарі, “необхідно віддати перевагу його важливості для прожиття над вигодами купців”.

Багатство арабський мислитель розглядав як сукупність життєвих благ, створених працею, а торговельний прибуток — як різницю між купівельною і продажною ціною товару.

Займаючи високий пост намісника халіфа в Єгипті, Ібн Хальдун безупинно намагався боротися з корупцією у бюрократичному чиновницькому апараті управління. Зрештою він зробив песимістичний висновок, що бюрократична система невіддільна від корупції, а тому непереможна.

Ібн Хальдун висловлював глибокі наукові думки і справедливо вважається найвидатнішим економістом середньовіччя.

7.2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ФЕОДАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Європейське середньовіччя охоплює історичний період від розпаду Римської імперії у V ст. до буржуазних революцій XVI—XVIII ст. На руїнах Західної Римської імперії поволі утворювалися централізовані феодальні держави.

Домінуючою системою господарського життя залишалося землеробство. Основою розподільчих відносин була земельна рента. Організація ремесла і торгівлі мала суворо регламентований характер. Купецькі гільдії впорядковували торговельні відносини, ремісничі цехи суворо контролювали рутинну технологію, інструменти, тривалість та обсяги ремісничого виробництва.

Основу соціальної структури феодального суспільства становили кріпосні селяни, які звільнилися від залежності лише в період пізнього середньовіччя. Селяни сплачували оброк (ренту) землевласникам або відробляли панщину, були платниками основної маси феодальних повинностей. Феодали-землевласники були звільнені від податків, але були зобов'язані виконувати військову повинність, здійснювати судочинство, підтримувати громадський порядок у своїх уділах. Частина інших верств населення (служителів церкви, купців, ремісників, слуг) була незначною.

Перехід до феодалізму супроводжувався згортанням товарно-грошових відносин, натуралізацією економіки, послабленням економічних зв'язків між країнами, територіями і господарствами, що зрештою призвело до феодальної роздробленості більшості країн, занепаду ремесла, торгівлі, освіти та культури. Відбулося поступове закріпачення колись вільних общинників. Темні й свавільні сеньйори не лише жорстоко визискували селян, а й вступали у конфронтацію з містами — центрами ремесла і торгівлі, грабували купців, обкладали їх поборами, вели безперервні війни між собою за землю і владу.

Ядром світогляду європейського середньовіччя, його ідеологічною і моральною основою було християнство, яке стало державною релігією ще з IV ст. У добу Середньовіччя з'явилося безліч монастирів, які стали великими адміністративно-господарськими центрами, соціальними інститутами, виробничими осередками. Монастирі та чернечі ордени були великими землевласниками, мали власних кріпаків. Монастирі стали культурними й освітніми центрами, які монополізували просвітництво аж до XIII—XIV ст., коли виникли перші світські університети, втім, і вони довгий час перебували в полоні християнської схоластики і богослів'я. Критерієм істини у середньовічній освіті і культурі виступало Святе Письмо, важливу роль відігравали також твори "Отців Церкви" Тертуліана, Климента, Кіпріана, Августина Блаженного, Григорія та ін., що мали нормативний характер.

Економічна думка на кожному з виокремлених етапів мала свої особливості. На етапі становлення феодальних відносин відбувся значний занепад науки та культури, який тривав і в добу розвинутого феодалізму. У цей період європейській економічній думці був властивий примітивізм, вона зазнавала істотного впливу церкви, розвивалася передусім ченцями та богословами, яким далеко було до інтелектуальних пошуків, теоретичних розвідок та узагальнень античних мислителів. Християнська схоластика вбивала живу думку, намагаючись втиснути її у прокрустове ложе церковних догм.

Лише в період розкладу феодалізму на хвилі Ренесансу відродилася наукова думка, яка зусиллями меркантилістів, що відмовилися від поєднання науки з церковними догмами, пішла далеко вперед. Її матеріальною основою став швидкий розвиток товарного виробництва та торгівлі.

У цей час відбувалося звільнення селянства від кріпосної залежності, яке супроводжувалося його знеземеленням і зубожінням. Селяни відповідали численними повстаннями, вимагаючи справедливого розподілу землі, остаточного звільнення від кріпацтва, скасування феодальних порядків. Зростала опозиція католицькій церкві, що призвело до поширення ересей і Реформації, в Європі палали релігійні війни. На цей період припадає поширення соціальних утопій.

Усе це, з одного боку, зумовило нерозвинутість ранньофеодальної економічної думки, а з іншого — внесло нові моменти у трактування важливих економічних проблем. Усе більше утверджувалася суспільна думка про працю як єдине джерело існування усіх людей, про рівність усіх перед Богом, про необхідність допомагати нужденним, про кару Божу за грабіж і здирство. Водночас засуджувалися надмірне нагромадження багатства, марнотратство, розкішне життя.

7.2.1. Економічні пам'ятки Франкської держави

Наймогутнішою державою ранньофеодальної Європи було Королівство франків, яке утворилося у V ст. на півночі Європи, а згодом розширилося на території сучасних Нідерландів, Бельгії, Люксембургу, значної частини Німеччини, Франції, Швейцарії, Австрії та Італії. Джерелом вивчення економічної думки є його державні документи, які відображають ставлення їхніх авторів до процесу розпаду сільської общини та зародження феодальних відносин.

У найдавнішому з них — збірці законів салічних (північних) франків "*Салічна правда*", яка складалась протягом V—VI ст., — визнається рівне право всіх общинників на землю сільської общини, рівність всіх вільних франків перед законом, підтверджується недоторканність общинного майна. Водночас у збірнику вже містяться статті, які стають на захист індивідуальної приватної власності. "*Салічна правда*" упорядковувалася у період

розкладу общинного господарства салічних франків і зародження нових соціально-економічних відносин.

Важливим джерелом феодальної економічної думки є також так званий “господарський регламент” “*Капітулярій про вілли*” (“Закон про маєтки”), який на початку IX ст. видав король франків *Карл Великий* (742—814). Цей документ дає уявлення про економічну політику феодальної держави. Тут уже навіть не згадується общинне землеволодіння, визнається монопольне право сеньйорів на земельну власність. Водночас населення Франкської держави зобов’язується виконувати різні повинності та платити натуральний оброк власникам землі. Цей закон визнає натуральне господарство ідеальною формою економічних відносин і рекомендує створювати у феодальному маєтку все необхідне, щоб не залежати від ринку. “Капітулярій про вілли” зафіксував перемогу класичних феодальних суспільних відносин у державі франків.

7.2.2. Каноністи і Тома Аквінський

Економічна думка розвиненого феодалізму перебувала під цілковитим впливом католицької церкви, її носіями були переважно ченці та богослови. Найбільший вплив на економічну думку цього періоду мала *канонічна доктрина*, яка трактувала всі господарські процеси з позицій християнства та античної економічної думки, насамперед поглядів Арістотеля, які були значно вихолощені та приведені у відповідність до церковних догм.

Загальні положення канонічної течії виклав у XII ст. італійський ченець *Граціан* у трактаті “*Кодекс канонічного права*”.

Центральне місце у вченні *каноністів* займає положення про “справедливу ціну”, під якою розуміли обсяг трудових витрат на одиницю продукту, тобто “справедлива ціна” не може містити прибутку. Обмін на основі “справедливої ціни”, на думку каноністів, забезпечує рівновагу в економіці. Державну власність вони вважали ідеальною, а приватну розглядали як Божу кару за гріхи людські.

Як справжні фактори виробництва каноністи розглядали землю та працю, а як найважливіші його сфери — землеробство і ремесло. Вони засуджували торговельний прибуток і лихварський процент, які, за канонічними уявленнями, порушують обмін за “справедливою ціною”, а тому вимагали заборони великої торгівлі та лихварства.

Найвідомішим представником канонічної доктрини став домініканський монах і богослов з Італії, виходець із шляхетного роду, син графа *Тома Аквінський* (1225—1274). У 1323 р. його було канонізовано як католицького святого, а у 1879 р. спеціальною енциклікою папи Лева XIII вчення святого Томи визнано офіційною і “єдино правильною філософією католицизму”. Свою концепцію Тома Аквінський виклав у трактаті “*Сума теології*”, який донині вважається енциклопедією католицизму.

В основі економічних поглядів Томи Аквінського були тексти Священного Писання, праці “Отців Церкви” та вибрані положення вчення Арістотеля.

Майже усі економічні явища “святий Тома” розглядав як поєднання суперечностей. Зокрема, з одного боку, всі життєві блага він оголошував спільними, створеними Богом, а з іншого — природною вважав приватну власність, яка є необхідною, а тому “кожен повинен боронити своє”. Ще одна його теза: усі люди рівні перед Богом, тому потрібно забезпечувати своє існування власною працею. Водночас поділ суспільства на багатих і бідних Тома, услід за Арістотелем, пояснював відмінностями природних здібностей людей, а прагнення піднятися над своїм соціальним станом вважав гріховним порушенням “Божого порядку”.

Господарським ідеалом Томи Аквінського було натуральне господарство, водночас він допускав й існування товарного обміну на ґрунті “справедливої ціни”. Останню Тома, з одного боку, розглядав як суму рівних витрат виробництва, а з іншого — включав до неї й прибуток. У першому випадку “справедлива ціна” забезпечує обмін “рівних речей”, що відповідає євангельському принципіві рівності, а в другому — “справедливою” вважалася ціна, що забезпечує продавцеві рівень життя, який відповідає його соціальному становищу у феодальному суспільстві, тобто рівень “справедливої ціни” міг бути різним залежно від соціального статусу продавця. Справедливість, на думку Томи Аквінського, ґрунтується на об’єктивних умовах обміну, визначається відносинами сторін товарної угоди і реалізується в ціні, яка відображає затрати праці, а також витрати на сировину, інструменти тощо. Зокрема, обмін взуття на будинок повинен здійснюватися в пропорції, в якій будівельник “перевищує чоботаря в затратах праці та витратах”.

Тома Аквінський визнавав необхідність грошей як “міри матеріального життя в торгівлі та обороті”, розрізняв внутрішню і номінальну вартість золотих монет, засуджував практику їх “псування” державою (випуск неповноцінних грошей). Разом із тим він гнівно засуджував нагромадження грошового багатства, вважаючи, що гроші створено лише як засіб обміну товарів. З аналогічних позицій Тома Аквінський підходив і до оцінки торгівлі та лихварства.

Він допускав необхідність існування торгівлі як засобу до життя і форми обміну товарів, але засуджував її як засіб наживи. Лихварство він взагалі вважав смертним гріхом, а процент від позики — продажем того, чого насправді не існує, а тому він є протиприродним і богопротивним.

Тома Аквінський доводив справедливість привласнення феодалами земельної ренти як частини продукту, створеного природою на їх землях, і як плати землевласнику за управління своїм помістям.

7.2.3. Єресі та Реформація

Одним із напрямів середньовічної економічної думки стали єресі, які відображали відмінні від офіційної католицької церкви погляди. Єресі набули відображення в *Реформації* — процесі розколу католицької церкви та виникнення *протестантантизму*. Реформація включала два напрями єресей — бюргерські та плебейсько-революційні.

Бюргерські єресі спрямовувалися проти феодалізму, розкоші церкви і духовенства, вимагали усунення папства від влади та політичної діяльності, повернення до простої ранньохристиянської моралі, рівності всіх членів релігійних общин. Ці погляди були відображені в релігійних вченнях *Мартіна Лютера* (1483—1546) з Німеччини і *Жана Кальвіна* (1509—1564) із Швейцарії, які стали засновниками лютеранської та кальвіністської протестантських християнських церков.

Плебейсько-революційні єресі підтримували всі бюргерські вимоги, а водночас доповнювали їх вимогами громадянської рівності — селян і ремісників із сеньйорами, плебеїв (простолюдинів) з аристократами, вимагали скасування панщини, оброку, податей, станових привілеїв і самих станів.

Єресі, як правило, відображали економічні вимоги повстань експлуатованих селян та міських низів, знаходячи втілення у програмах бунтівників. Йдеться, зокрема, про єресь богомолів у Болгарії (X—XIII ст.), селянське повстання під проводом Дольчіно в Північній Італії (1304—1307), селянські війни у Франції (Жакерія, 1358 р.) і Німеччині (поч. XIV ст.), повстання англійських селян під проводом Уота Тайлера (1381), гуситські війни в Чехії (1419—1434) та багатьох інших.

Ідеологію єретиків найбільш чітко виразили лідери Селянської війни у Німеччині (1524—1525 рр.), насамперед *Томас Мюнцер* (1490—1525) — народний мислитель і бунтівник.

Мюнцер запропонував програму перебудови суспільних відносин на основі справедливості та ліквідації кріпосницької системи. Він нещадно критикував феодальний лад, оголошував баронів винуватцями всіх бід і розпусти в суспільстві, називав їх “сподвижниками диявола”. Т. Мюнцер закликав до бунту, повалення насильницькими методами влади сеньйорів.

Соціальним ідеалом “шаленого Томаса”, як називали його сучасники, було суспільство без класів і пригноблення, що ґрунтується на засадах повної рівності та справедливості. Він був рішучим прихильником спільності майна та кооперованої праці усіх працездатних, об’єднаних у комуні. Мюнцер закликав повернутися до принципів соціально-економічного устрою ранньохристиянських общин і віщував неминучість настання справедливого “тисячолітнього царства Христа”.

Критика Мюнцером феодалізму була досить послідовною, а вимоги ліквідації кріпосництва та великого землеволодіння відображали нагальні потреби селянства. Здійснення антифеодальних вимог його програми об’єктивно сприяло б прискореному розвитку капіталістичного ладу.

7.2.4. Соціальні утопії

У XVI—XVII ст. у період розкладу феодалізму і зародження нових капіталістичних відносин у Західній Європі з'являються фантастичні проекти справедливого безкласового суспільства, соціальні утопії, які відображали і проекти державного устрою Платона, і химерні фантазії Ямбула — давньогрецького мрійника про ідеальне суспільство рівноправних людей, і соціально-економічні концепції раннього християнства, і хиліастичні вчення середньовічних еретиків (*хиліазм* (від гр. *chilioi* — тисяча), або *міленаризм*, — релігійно-містичне вчення про тисячолітнє земне “царствування Христа”, яке має настати перед “кінцем світу”; був властивий як ранньому християнству, так і еретичним середньовічним ученням).

Безпосередньою матеріальною причиною появи соціальних утопій у пізньому Середньовіччі стали розорення селянства, зубожіння народних мас, їх жахливе становище, що спонукало до посилення стихійної боротьби проти феодалів, а також ересі і Реформація.

Перше “креслення” утопічного соціалістичного суспільства створив **Томас Мор** (1478—1531) — англійський письменник-гуманіст і державний діяч.

Саме Мор придумав словосполучення “утопія”, що перекладається з латини як “місце, якого не існує”. Утопія — це дивовижний острів всенародного щастя та добробуту, який був народжений фантазією англійського гуманіста і різко контрастував із жахливою дійсністю феодального життя.

У книзі “*Утопія*” (1516), яка поставила автора в ряд найбільш прогресивних мислителів того часу, Т. Мор гнівно виступав проти знеземлювання селян, “огороджування” сеньйорами (лордами-землевласниками) їх земельних наділів для випасу овець, вовна яких приносила великі доходи. Англійський мислитель, виступаючи на захист простого люду, алегорично писав, що “вівці пожирають навіть людей, спустошують і розорюють поля, будинки та міста”. Причиною всіх соціальних лих Мор вважав приватну власність і гроші, існування яких приписував поганим нахилам людей.

На противагу існуючому несправедливому ладові Т. Мор змальовує наївну фантастичну країну ідеального суспільного устрою на острові Утопія — прообраз республіканського ладу. У цій державі не існує ні приватної власності, ні грошей, ні багатих, ні бідних, усі блага утопійці одержують безоплатно і порівну. Працюють вони шість годин на добу, вільний час віддають самовдосконаленню, займаючись науками та мистецтвами. Виборні посадові особи стежать, щоб усі займалися корисними справами.

Погляди Мора були обмеженими, він проповідував грубозрівняльний розподіл благ, який робить бідними всіх людей, дріб'язкову регламентацію побуту, основою ідеального суспільства вважав землеробство та ремесло, не

враховуючи значення технічного прогресу, допускав існування хоча й ліберального, але все ж рабства (для злочинців).

Т. Мор не розумів нереальності своїх проектів, наївно вважаючи, що “весь світ з легкістю давно перейняв би закони утопійської держави, якби не одне чудовисько, правитель і наставник усякої погибелі — людська гордіня”. Однак його критика феодалізму мала непересічне значення і певною мірою сприяла переходові до нового ладу.

Модель подібного утопічного суспільства описував у своїй книзі “*Місто Сонця*”, яка була опублікована 1623 р., італійський філософ, чернець-бунтівник *Томмазо Кампанелла* (1568—1639.), до постриження в ченці — *Джованні Доменіко*).

Як і Мор, Кампанелла засуджував приватну власність і розкішне життя феодалів-експлуататорів. Несправедливому суспільному устрою він протиставив вигадане ним комуністичне суспільство, в якому люди живуть общинами, без приватної власності, розподіл благ здійснюється без участі грошей.

І хоча солярії (жителі Міста Сонця) працюють усього чотири години на добу, віддаючи весь свій вільний час розвиткові фізичних і духовних здібностей, “ідеальне суспільство” Кампанелли не дуже привабливе: праця є примусовою, розподіл благ цілком зрівняльний, існує детальна регламентація побуту, спільність дружин і дітей, секретні служби здійснюють нагляд за жителями, придушується будь-яка ініціатива особи (усі мусять бути рівними навіть за розумом!), особистість повністю “розчиняється” в общині. Кампанелла описував типовий “казармовий соціалізм” із примусовим “щастям” повністю знеособлених громадян.

В “ідеальному” суспільстві Кампанелли жінки повністю зрівняні у правах з чоловіками, навіть військова служба є для них обов’язковою. При цьому “чоловіки і жінки... носять майже однаковий одяг”, який видається їм один раз на три роки, діти “до трьох років вчать говорити і вчать абетку”, а до десяти років засвоюють усі науки за єдиним підручником під назвою “Мудрість”, який є останньою істиною на всі часи. Згодом усі “...отримують посади у сфері тих наук ремесла, в яких вони досягли найбільших успіхів — за вказівкою свого вождя чи керівника”.

Певні особливості мали погляди англійських утопістів XVII ст. У період Англійської буржуазної революції 1642—1649 рр. значного поширення набули ідеї левелерів (зрівняльників) і дигерів (копачів).

Левелери на чолі з Джоном Лільберном (1614—1657) засуджували абсолютизм, виступали за свободу та рівноправність кожної особи, за республіканську форму правління, політичні та податкові реформи.

Дигери, очолювані Джерардом Уїнстенлі (1609 — після 1652), засуджували велику земельну власність, виступали за спільність землі для всіх. Ця програма була викладена в “Декларації бідного пригнобленого люду Англії” (1649), яку написав вождь дигерів.

У трактаті “*Закон свободи*” (1652) Дж. Уїнстенлі розробив проект майбутньої республіки, в якій не існує приватної власності, усі вільно користуються землею, сім’ї одержують усе необхідне у достатній кількості з громадських складів, немає жебраків і нероб, “уся праця на землі або заняття ремеслами виконується юнацтвом та особами, що втратили свободу”. Цей проект має всі риси соціальної утопії.

Усі соціальні утопії описували наївні проекти суспільства, які ґрунтувалися на спільній власності, у них не було місця товарному виробництву і грошам, а розподіл благ здійснювався на зрівняльних засадах. Утопісти мріяли про час, коли всі люди звільняться від бідності та гноблення і зможуть розвивати свою особистість.

7.3. МЕРКАНТИЛІСТИ

Розвиток продуктивних сил, поглиблення поділу праці та розширення її кооперації, зростання міст як центрів ремесла і торгівлі у країнах Західної Європи створили матеріальні передумови для поступового переходу від переважно натуральних економічних до товарно-грошових відносин. Товарний обмін ставав усе більш необхідною умовою господарського життя. З розвитком внутрішньої торгівлі сформувалися національні ринки товарів.

Великі географічні відкриття започаткували виникнення світового ринку та швидкий розвиток міжнародної торгівлі, з якою пов’язувалися зростання ролі грошей і нагромадження багатства у грошовій формі. Економічну могутність країн за цих умов стали вимірювати їх грошовими ресурсами. Від стабільного грошового обігу все більше залежало матеріальне становище всіх верств населення. Грошам приписували надприродні властивості, їм поклонялися як втіленню багатства. Виникла суспільна потреба в науці про збагачення. Її створили меркантилісти, об’єктом дослідження яких стали гроші, грошовий обіг, торгівля, торговельний прибуток, ринок, лихварство, процент, капітал.

Передумови виникнення меркантилізму були такі:

- поступове витіснення натурального господарства товарним, розвиток товарного обігу, розширення торговельних зв’язків;
- інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, виникнення світового ринку, започатковане Великими географічними відкриттями XV—XVI ст.;
- ліквідація політичної роздробленості в західноєвропейських країнах, виникнення сильних централізованих держав, утворення перших колоніальних імперій;
- поглиблення суспільного поділу праці, розвиток мануфактур, створення великих підприємств, що випускають експортну продукцію;

- розширення сфери діяльності та посилення ролі торговельного капіталу, поява перших купецьких монопольних об'єднань;
- розвиток наукового знання, посилення прикладного значення науки;
- ліквідація ідеологічної монополії релігійного мислення.

Меркантилізм — перша в історії економічної думки спроба теоретично обґрунтувати необхідний напрям національної економічної політики. Він характеризується такими загальними ознаками: 1) об'єктами дослідження є торгівля і грошовий обіг як джерела та сфера багатства; 2) багатство отожднюється із золотими і срібними грошима та скарбами; 3) безпосереднім джерелом багатства вважається прибуток від зовнішньої торгівлі, хоча його передумови створюються у виробництві; 4) нагромадження грошового багатства можливе тільки за відповідної економічної політики держави, яка бере під контроль зовнішню торгівлю.

Меркантилізм розірвав з християнськими традиціями, догматизмом і схоластикою середньовічної економічної думки, з її пошуками “справедливої ціни”, засудженням торговельного прибутку і процента. Відкривши одне з джерел нагромадження капіталу — торговельний прибуток, теорія меркантилізму показала більш зріле та ефективне вирішення економічних проблем доби первісного нагромадження капіталу (XV—XVII ст.).

Меркантилісти не тільки дали назву економічній теорії — “політична економія”, а й фактично започаткували її як науку. Вони здійснили першу теоретичну розвідку капіталізму, розкрили низку закономірностей його розвитку, зібрали і використали в аналізі великий статистичний матеріал, описали нові галузі виробництва та виробничі професії, ввели поняття “національне багатство”, “грошовий баланс”, “активний торговий баланс” та ін., поставили питання про економічну роль держави, започаткували спеціальну економічну літературу.

Меркантилізмові, однак, не судилося створити систему наукових економічних уявлень у повному розумінні цього слова. У теоретичному плані він був ще незрілим, що пояснюється незрілістю самого об'єкта дослідження — ринкової економічної системи, яка тоді перебувала на стадії свого становлення, коли торгівля переважала виробництво й у сфері обігу формувалися великі капітали. За таких історичних умов меркантилізм не зміг вийти за межі торгівлі та грошового обігу, не досліджував виробництво, а тому й не став системою наукових економічних знань.

Меркантилізм — перша в історії економічна школа, яка мала багатьох прибічників і послідовників. Вона виникла ще до епохи Великих географічних відкриттів на гребені європейського Ренесансу, існувала протягом XVI—XVIII ст. і у своєму розвитку пройшла два етапи — раннього та зрілого меркантилізму.

7.3.1. Ранній меркантилізм, або монетаризм

Ранній меркантилізм, виникнувши ще наприкінці XV ст., існував до початку XVII ст.

У XIV—XV ст. у країнах Західної Європи зростання товарообігу на- штовхувалося на нестачу грошей — золотих і срібних монет. Ті країни, які внаслідок історичних обставин одержали їх у достатній кількості (Іспанія та Португалія), зайняли провідні позиції у світовій торгівлі й активізували розвиток своїх національних господарств. Склалося уявлення, що наявність великого запасу золота і срібла — ключ до вирішення проблем розвитку вітчизняної економіки та зростання національного багатства.

Теоретичні дослідження та економічна політика держави, спрямовані на нагромадження грошей у національному масштабі шляхом державного регулювання грошового обігу та зовнішньої торгівлі, отримали назву *монетаризму*.

Ранній меркантилізм — система монетаристських економічних поглядів, яка ґрунтувалася на *теорії грошового балансу*. Її суть зводилася до обґрунтування необхідності ввезення якомога більшої кількості грошей із- за кордону та заборони вивезення грошей за кордон, обмеження імпорту іноземних товарів шляхом встановлення митних бар'єрів, а також посилення видобування золота і срібла.

Провідними представниками монетаризму стали купці та банкіри *Гаспар Ск'яруффі* (1519—1584) і *Бернардо Даванцатті* (1529—1606) з Італії, *Вільям Стаффорд* (1554—1612) з Англії, іспанець *Хуан Маріана* (1575—1624).

Флорентійський банкір Б. Даванцатті, наприклад, порівнював гроші з кров'ю, нестача якої в живому організмі веде до смерті, а в економічному — до занепаду та кризи. Інший італійський банкір — Г. Ск'яруффі пропонував скликати всеєвропейську конференцію з питань грошового обігу і створити єдину монету для всіх країн (для роздробленої на багато держав і “державок” Італії це питання було особливо актуальним). Англійський купець В. Стаффорд доводив шкідливість вивезення монети за кордон, пропонував заборонити ввезення до Англії деяких товарів. Ідеолог іспанського монетаризму Х. Маріана вимагав від свого уряду заборонити зовнішню торгівлю, крім експорту іспанських товарів в обмін на повноцінні монети.

Монетаристи радили більше продавати за кордон і менше купувати зарубіжних товарів, зменшувати ваговий вміст своїх золотих і срібних монет для збільшення їх кількості.

Варто підкреслити, що уряди провідних європейських країн значною мірою використовували поради теоретиків “грошового балансу” у своїй економічній політиці. Вони приймали закони, які регламентували грошовий обіг і зовнішню торгівлю. Зокрема, в Іспанії вивезення золота та срібла

за кордон каралося смертю, а в Англії іноземні купці змушені були витратити грошову виручку від продажу своїх товарів на закупівлю англійських, що фактично означало заборону вивезення грошей. Усі торговельні операції за участю іноземних купців в Англії контролювалися державними чиновниками та обкладались високим митом.

Монетаризм як суто адміністративна система нагромадження грошового багатства із середини XVI ст. у більшості європейських країн породив глибоку економічну кризу, що зумовило необхідність перегляду теоретичних основ меркантилізму.

7.3.2. Зрілий меркантилізм

Після епохи Великих географічних відкриттів економічна ситуація в Європі докорінно змінилась. До Європи ринув справжній потік заморського золота, що призвело до його значного здешевлення та “революції цін”. “Грошовий голод” було ліквідовано, що сприяло швидкому зростанню торгівлі та грошового обігу. Стало очевидним, що накопичений у “скринях” нерухомих грошовий скарб, як писав у той час великий Вільям Шекспір, “ржавіє і згниває, лиш в обороті золото зростає”.

За цих економічних умов нові ідеологи меркантилізму висунули більш зрілу теорію — *теорію активного торгового балансу*, яка ґрунтувалася на таких основних положеннях: 1) джерелом національного багатства є прибуток від зовнішньої торгівлі; 2) держава збагачується тим більше, чим більше товарний експорт переважає імпорту товарів; 3) головними засобами збільшення активного торгового балансу країни визнаються посередницька торгівля, розвиток експортних галузей промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортованій сировині; 4) недоцільними визнаються заборона вивезення грошей за кордон і обмеження імпорту іноземних товарів.

Теорія активного торгового балансу формувалася протягом досить тривалого часу, її авторами стали купці, банкіри, підприємці, комерсанти, митники, державні чиновники. Зрілий меркантилізм мав національні особливості, монетаризм не відразу здавав свої позиції, тому перехід на нові принципи економічної політики в різних країнах відбувався не одночасно, що визначалося також рівнем їх економічного розвитку. Найбільш розвинутим і типовим був англійський меркантилізм, який уже у XVI ст. став офіційною державною політикою.

Томас Мен (1571—1641), один із директорів Ост-Індської компанії, був не тільки найвідомішим теоретиком англійського меркантилізму, а й фундатором теорії активного торгового балансу. Уже тільки одна традиційно довга для того часу назва його основної праці — *“Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства”* (1630) — дає класичне формулювання теорії торгового балансу.

Мен доводив, що зовнішня торгівля — основа процвітання держави і що не має інших способів збільшення національного грошового багатства, крім активного зовнішньоторгового балансу. Він наголошував на необхідності розвивати експортну промисловість та її сировинну базу, обмежувати імпорт іноземної продукції, підвищувати міжнародну конкурентоспроможність вітчизняних товарів. Англійський меркантиліст допускав вивезення грошей, оскільки “золото породжує торгівлю, а торгівля збільшує гроші”, засуджував навмисне “псування” монет урядом.

Внаслідок політичної та економічної роздробленості в Італії не було умов для практичного меркантилізму, однак тут активно розвивалася банківська справа й італійські вчені розробляли теоретичні проблеми грошового обігу. Наприклад, Антоніо Серра (XVII ст., точні дати життя не встановлено) у творі “*Короткий трактат про причини, які можуть привести до достатку золота та срібла у країнах, що не мають рудників, стосовно Неаполітанського королівства*” (1613) виступив із критикою монетаризму, заборони вивезення грошей, жорсткої регламентації грошового обігу і підтримав теорію торгового балансу. Він радив розвивати в Неаполітанському королівстві та інших італійських державах власні промисловість і зовнішню торгівлю.

Французький меркантиліст *Антуан Монкретьєн де Ваттевіль* (1575—1621) — поет і бунтар, який прожив бурхливе, повне пригод життя, 1615 р. опублікував невелику працю “*Трактат політичної економії*”, в якій дав назву економічній науці — *політична економія*. Словосполучення “політична економія” було утворено ним з трьох грецьких слів: *politikos* — “державний”, “громадський”, *oikos* — “домашнє господарство” і *nomos* — “закон”. Отже, “політична економія” — це “державне управління домашнім господарством”.

Політичну економію Монкретьєн визначав як науку про багатство, “скупність правил господарської діяльності” та про “торговий баланс”.

Французький меркантиліст усе ж вбачав різницю між грошима і багатством, добробутом. “Не достаток золота і срібла робить державу багатою, — писав він, — а наявність предметів, необхідних для життя і для одягу...”

Монкретьєн виступав за активне втручання держави в економічне життя, висуваючи на чільне місце розвиток промисловості та негативно ставлячись до сільського господарства. З метою пожвавлення промисловості він радив королівській сім’ї розвивати мануфактури, створювати громадські майстерні, які сприятимуть зайнятості злидарів, відкривати ремісничі школи, підвищувати якість національної продукції, щоб конкурувати з англійськими товарами, тощо. Однак розвиток промисловості він не вважав самоціллю, наголошуючи: “головною метою різних ремесел” і найліпшим способом збагачення держави є зовнішня торгівля. Тому “купці надзвичайно корисні державі”, а їхній прибуток виправданий, адже вони ризикують у своїх торговельних операціях.

Проте у Франції монетаризм був відомий більше як державна політика, ніж як економічна теорія. Ідеологом політики пізнього меркантилізму тут став *Жан-Батіст Кольбер* (1619—1683), який на посаді суперінтенданта (контролера) фінансів уряду короля Людовіка XIV протягом 1661—1683 рр. проводив економічну політику з позицій активного торгового балансу.

Меркантилістична політика уряду Ж.Б. Кольбера була названа *кольберизмом*. Його специфіку визначало те, що стимулювання мануфактурного виробництва супроводжувалося заборонаю експорту та імпорту хліба. Низькі ціни на хліб вважалися необхідною умовою розвитку промисловості та торгівлі. Землеробство обкладалося високими податками, які використовувалися для створення нових мануфактур. При цьому в землеробстві зберігалися консервативні феодальні господарські форми. Усе це на багато років зумовило кризу французького сільського господарства — основної виробничої галузі, а згодом негативно відбилося і на розвитку промисловості та економіки в цілому.

7.3.3. Історичне значення меркантилізму

Меркантилізм залишив глибокий слід у розвитку економічної думки. Він став першою спробою наукового аналізу господарської діяльності, маючи такі *позитивні наслідки*: осмислення національної економіки як єдиного цілого, початок виокремлення економічної науки в самостійну галузь, започаткування спеціальної літератури економічного призначення; винайдення терміна “політична економія”, який став назвою науки; збагачення економічної думки концепцією комерціалізації господарського життя, виявлення суттєвих закономірностей товарно-грошового обігу, кредитних відносин; постановка проблеми про економічну роль держави; подолання релігійних догм в економічній думці; використання і розвиток емпіричного методу дослідження; започаткування теорії міжнародної торгівлі, виявлення взаємозв'язку між зовнішньою торгівлею та внутрішнім економічним розвитком; усвідомлення ринкового механізму кругообігу доходів як важливого чинника стимулювання сукупного попиту.

Меркантилізм об'єктивно сприяв розвитку ринкових відносин, тим самим підриваючи устої феодалізму. Водночас загальна оцінка історичної ролі меркантилізму пов'язана з цілою низкою дискусійних питань.

Гострій критиці була піддана меркантилістична теза про необхідність проведення державою політики протекціонізму, яка призвела економіки провідних європейських країн до глибокої кризи. Гасло меркантилістів “Грабуй сусідів для власного збагачення” виявилось неспроможним. Нарешті, виявилася помилковість меркантилістичних уявлень про природу багатства та його джерела. Ця помилка була зумовлена методологічною недосконалістю меркантилізму, нерозвиненістю самого об'єкта дослідження — ринкової економіки початкового етапу її розвитку.

7.4. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

7.4.1. Пам'ятки економічної думки Київської Русі

Літературними джерелами, які дають уявлення про ранньоукраїнську економічну думку, стали літописи, княжі грамоти, тексти економічних угод з іншими країнами, акти та ін. державні документи Київської Русі — першого державного утворення IX—XII ст. на етнічних українських землях і феодальної роздробленості наступного періоду.

Серед них особливе місце займає *“Руська Правда”* — видатна пам'ятка соціально-економічної та юридичної літератури XI—XII ст. (до складу *“Руської Правди”* увійшли *“Правда Ярослава”* (30-ті рр. XI ст.), *“Правда Ярославичів”* (1072) та *“Статут Володимира Мономаха”* (1113)).

Цей документ — кодекс законів, який відображає соціальні, економічні, суспільно-політичні та правові відносини в Київській Русі, а також містить багаті матеріали про організацію господарського життя того періоду. Статті *“Руської Правди”* особливу увагу приділяють відносинам власності, регулюють майнові права, захищаючи право власності князів і бояр на землю та кріпаків, право на одержання земельної ренти і податків, визначаючи обмеження майнових і особистих прав залежного населення. Окремі статті показують соціальну структуру староруського суспільства та організацію вотчинного господарства (дідизни) на основі кріпосної й навіть рабської праці.

“Руська Правда” дає широке уявлення про економічні відносини в Русі (господарське життя, власність, податі, великі князівсько-боярські володіння, майновий і соціальних статус окремих категорій населення) у XI—XII ст. Зокрема, тут описується процес захоплення знаттю селянських земель та перетворення вільних землеробів (смердів) на залежних вотчинників, виникнення відробіткової земельної ренти, її поступове перетворення у продуктову, а потім і на грошову, під усе це підводиться правова основа. Хоча йдеться про добу панування натурального господарства, виникнення грошової ренти свідчило про наявність певних ознак товарно-грошових відносин. Про це свідчить хоча б те, що в цьому кодексі часто трапляються поняття, аналогічні нинішнім категоріям товарного господарства: *“товар”*, *“гроші”*, *“ринок”*, *“торгівля”* тощо. Окремі статті *“Руської Правди”* регулювали товарний обмін, торгівлю, лихварство, грошовий обіг. Наприклад, обмежувалися лихварські операції, упорядковувалася система боргових зобов'язань, надання позик як у натуральній, так і в грошовій формі. *“Статут Володимира Мономаха”* захищав купців і міських жителів від сва-

вілля лихварів шляхом встановлення обмежень рівня процента і умов його сплати (лихвар мав право лише тричі отримувати процент, а потім втрачав право на позичений капітал; лише на позики під 20 % і менше не було обмеження строку стягнення процентів).

“Руська Правда” містила статті, які визначали міру покарань, систему штрафів за порушення встановлених норм. Зокрема зазначалося: “За голову боярина... чи громадян відомих [потрібно сплатити] 80 гривень; за князівського отрока, кухаря, купця, за усяку людину руську — 40. За раба нема провини, але, хто убив його, повинен платити господареві урок: за ремісника — 12, за холопа — 5, за порушення межі — 12 гривень...”

У другій половині XI ст. процес феодалізації Київської Русі прискорився, що посилювало соціальні антагонізми. У цей час в економічних пам’ятках набувають поширення погляди суспільного примирення і загальної злагоди. Так, церковний служитель *Іоанн* в “*Ізборнику Святослава*” (1076) закликав усіх “сильних і багатих” у всьому дотримуватися міри та здорового глузду, до справедливості у відносинах із залежними і підлеглими. Жадоба влади та наживи, на думку автора, повинна поступитися місцем турботі про знедолених. Жажливе гноблення одних і нестримне збагачення інших *Іоанн* оголосив злочином. Водночас він закликає народ до покори, слухняності, терплячості, радить сподіватись на справедливий “суд Божий” і вічні муки на тому світі всіх гнобителів, а в цьому житті потрібно віддано працювати на свого володаря, адже чесна праця — святий обов’язок кожного і джерело багатства.

У період феодалної роздробленості Київської Русі в XII—XIV ст. економічна думка як форма суспільної свідомості у багатьох літературних джерелах містила ідею об’єднання і збереження політичної та економічної цілісності держави. Зокрема, чернець Києво-Печерського монастиря *Нестор*, автор літопису “*Повість минулих літ*” (“*Повесть временных лет*”) (бл. 1113) — видатної староруської літературної пам’ятки — виступає захисником феодалного землеволодіння, закликає васалів вірно служити своїм боярам за одержану землю, вимагає суворого покарання за порушення права власності. Водночас літописець засуджує прагнення бояр і князів до нестримного накопичення багатства, закликає їх стати прикладом працьовитості для народу. Самообмеження і працьовитість *Нестор* вважає найважливішими з людських чеснот, оскільки багатство виникає з праці всього народу. Запоруку господарського успіху та цілісності Русі він вбачав у згоді князів на відновлення єдності держави.

Усі писемні джерела цього періоду проникнуті ідеєю державності та народної єдності. Тривогою за долю народу і рідної землі, яка потерпала від князівських чвар, проникнуті такі відомі писемні пам’ятки, як “*Повчання дітям*” *Володимира Мономаха* (початок XII ст.), “*Слово о полку Ігоревім*” (1185), “*Моління Даниїла Заточника*” (початок XIII ст.).

Твори великого князя київського *Володимира Мономаха*, об’єднані в пам’ятці “*Повчання дітям*”, містять важливі спостереження та узагаль-

нення стосовно економічного ладу тодішньої Русі. Вони обґрунтовують норми і правила управління державою, спрямовані на зміцнення централізованої влади, відображають прагнення упорядкувати суспільне життя на основі моральних принципів. Мономах засуджував гонитву за багатством, надмірне нагромадження грошей, насильство над селянами та посилення їх експлуатації з боку феодалів. Він закликав правлячі верстви піклуватися про свою землю та підданих, дбати про злагоду та соціальний мир, розумів значення розвитку землеробства, скотарства, ремесла і торгівлі для зміцнення могутності держави.

Київський князь Володимир Мономах закликав дотримуватися усталених норм християнської моралі, наголошував на необхідності поваги до старших, заступництва за молодших, милосердя до бідних і скривджених, щоб “не забувати злидених, сиріт, вдів і не дозволяти сильним згубити людину”, до чесності та працелюбності.

“Слово о полку Ігоревім” — перлина не тільки давньоруської, а й світової літератури, високохудожньою мовою розповідає про невдалий похід на половців і жорстоку поразку новгород-сіверського князя Ігора Святославича. Невідомий автор поеми вбачає причину трагедії у роз’єднанні руських земель. Він засуджує князів за міжусобиці та чвари, закликає до відновлення єдності Київської Русі, радить правителям не зазіхати на чужі землі й діяти узгоджено, інакше руські землі загарбають вороги.

Цінні господарські спостереження та узагальнення соціального життя Київської Русі XII ст. містить “Слово”, або “Моління Даниїла Заточника”. Його автор — чернець *Даниїл*, за схимництво прозваний *Заточником*, виражає інтереси князівських дружинників, виступаючи водночас проти боярської знаті, яка прагне обмежити владу великого князя, засуджує прагнення до надмірного збагачення бояр і князів за рахунок захоплення общинних земель і пограбування селян. Даниїл Заточник змалював просто жахливе становище селянства. Тільки смерть звільняє селянина від повинностей і страждань, писав він. Соціальні суперечності, на думку Даниїла, озлоблюють людей, роблять їх жорстокими і нещадними. У зв’язку з цим він покладає великі надії на розвиток освіти серед вищих верств населення; освіченість, за його переконаннями, спроможна перевиховати злих панів, зробити їх добрими і благодійними. Шляхом поширення освіти автор “Слова” сподівався викоренити зло та несправедливість.

7.4.2. Пам’ятки економічної думки періоду литовсько-польського панування

Феодалною роздробленістю Русі скористалися сусіди, колись могутня держава була загарбана в середині XIV ст. Литвою і Польщею, які поділили між собою землі етнічних українців.

У період литовсько-польського панування на території України було запроваджено Магдебурзьке право, яке надавало містам право самоврядування. Воно захищало українських міщан від сваволі та зазіхань іноземних і місцевих феодалів, які намагалися підкорити міста своїй владі.

Економічні відносини у Великому князівстві Литовському регламентував основний кодекс законів — *Литовський статут*, який з'явився у 1529 р., згодом переглядався і доповнювався в 1566 і 1588 рр. Він надав великі привілеї шляхті — литовським, польським та українським магнатам, остаточно закріпивши селян за феодалними маєтками. Селянам навіть заборонялося розпоряджатися власними земельними наділами без дозволу панів. За порушення панської власності було значно посилено міри покарання. Усе це показує, що Литовський статут відображав інтереси литовської, польської та української шляхти.

У 1557 р. великий князь литовський затвердив інший спеціальний статут — *“Уставу на волоки”*, який зобов'язував державну адміністрацію організовувати всюди, де це можливо, так звані фільварки, тобто сільськогосподарські маєтки. За цим статутом земля фільварків і селянські наділи проголошувалися власністю великого князя і поділялися на так звані волоки. Волокова реформа детально регламентувала панщину, згодом призвела до розкрадання магнатами селянських земель, пауперизувала селянство, посилила його закріпачення та безправ'я.

У 1569 р. за Люблінською унією Литва об'єдналася з Польщею в єдину державу — Річ Посполиту, першість в якій перейшла до Польщі. У 1596 р. було укладено Берестейську церковну унію, яка стала угодою між православною церквою і папським престолом у Ватикані на землях Речі Посполитої. Ідеологічна релігійна боротьба у зв'язку із впровадженням унії і греко-католицької церкви зумовила виникнення цілої плеяди українських публіцистів, які захищали соціально-економічні інтереси українського населення, сприяли ідейній підготовці Національно-визвольної революції українського народу XVIII ст.

Український народ піднімався на боротьбу проти унії та католицизму, що відображалось у творах українських публіцистів-полемістів. Серед них найпомітнішим був *Іван Вишенський* (1545 — 20-ті рр. XVII ст.). Він створив велику кількість “писань”, “послань” і так званих “викривлень”, в яких полемізував з прихильниками уніатства, гостро критикував польсько-католицьку реакцію, унію, злочини і провини можновладців. Український публіцист, відстоюючи ідею соціальної рівності, засуджував багатство та розкішне життя шляхти, наголошуючи, що це — несправедливе багатство, адже нажите воно шляхом привласнення благ, створених “працею і потом” кріпаків. Полемічні твори українських публіцистів справили суттєвий вплив на розвиток суспільної думки та формування національної самосвідомості українського народу.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості економічної думки середньовіччя? Чим була зумовлена її специфіка?
2. У чому виявилася самотність економічної думки Київської Русі?
3. Які основні економічні ідеї та господарсько-правові норми знайшли відображення в “Руській Правді”?
4. У чому сутність концепції “соціальної фізики” Ібн Хальдуна?
5. Яким вимогам, на думку Томи Аквінського, має відповідати “справедлива ціна”?
6. Який економічний зміст мали ересі та Реформація?
7. Які економічні явища в соціальних утопіях Т. Мора і Т. Кампанелли оголошувалися причиною усіх людських бід?
8. Якими були історико-економічні передумови виникнення меркантилізму?
9. Як меркантилісти трактували поняття “багатство”, “обмін” і “гроші”? Яка сутність політики економічного протекціонізму?
10. Які основні відмінності між раннім і зрілим меркантилізмом? Які економічні теорії містилися в основі раннього та зрілого меркантилізму?
11. Що означав термін “політична економія”, запропонований французьким меркантилістом А. Монкретьєном?
12. У чому історичне значення та обмеженість меркантилізму?

Розділ 8

ВИНИКНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Починаючи з XVII ст. у передових європейських країнах швидко розвиваються ринкові економічні відносини. В аграрній сфері поволі з'являються господарства підприємницького типу з найманою працею, у промисловості інтенсивно розвиваються мануфактури, розширюються торгівля та кредит. З розвитком промисловості з'явилися нові джерела доходу, формується промисловий капітал, який дедалі більше підпорядковував собі торговельний. Виникла необхідність у формуванні нової економічної ідеології, яка б теоретично узагальнила та пояснила нові економічні процеси. Цю місію *виконала класична політична економія*, об'єктом дослідження якої стали матеріальне виробництво та об'єктивні закони економічного життя.

Економічна наука як самостійна галузь знань з'явилася тоді, коли предметом її дослідження стало виробництво. Найбільший внесок у формування та розвиток класичної політичної економії зробили англійські та французькі вчені XVII—XIX ст. — В. Петті, П. Буагільбер, Р. Кантільйон, Ф. Галіані, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Д. Рікардо, Дж.С. Мілл та ін.

Певний час панувала думка, яку пропагував К. Маркс, що до класичної школи належать вчення, які ґрунтуються на *трудовій теорії вартості*, тобто вчення В. Петті, П. Буагільбера, Ф. Кене, А. Сміта, Д. Рікардо і С. Сімонді. Водночас погляди таких видатних економістів, як Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Дж.С. Мілл та ін., оголошувалися вульгарними та ненауковими.

Проте уявлення про поняття “класичний” стосовно розвитку економічної науки розширилися. Як писав у зв’язку з цим російський дослідник М.Д. Кондратьєв, в основі вчення класиків “лежить проповідь господарського устрою, що спирається на принцип свободи індивідуальної господарської діяльності як ідеалу”.

Отже, до класичної політичної економії варто віднести всі концепції, в основі яких принципи *свободи підприємництва* та *вільної торгівлі*, тобто *економічного лібералізму*. Ці принципи відображено у вислові, який став гаслом класичної школи: “*laissez faire, laissez passer*”, або “хай все йде так, як іде”, який приписується французькому економісту, фізіократу *Вінсенту де Гурне* (1712—1759). Це словосполучення означає вимогу повного невтручання держави в економічне та ділове життя. При цьому з кінця XVII — початку XVIII ст. ідея “економічного лібералізму” перетворилася на своєрідний девіз ринкової ліберальної економічної політики. І саме з цього часу зароджується нова теоретична школа економічної думки, яку пізніше й назвуть *класичною політичною економією*.

Класична школа розпочала рішучу боротьбу з протекціоністською ідологією меркантилістів, звернувшись до найновіших досягнень економічної науки тієї доби та розгорнувши фундаментальні теоретичні дослідження. “Класики”, на відміну від меркантилістів, по суті заново сформулювали і предмет, і метод вивчення економічної теорії, перенісши теоретичні дослідження зі сфери товарного та грошового обігу до сфери виробництва і застосувавши для цього нові методологічні прийоми, які забезпечили достатньо глибокий науковий аналіз економічних явищ і процесів.

Отже, у свій “класичний період” політична економія набула рис справді наукової дисципліни, що вивчає проблеми *економіки вільної конкуренції* (*вільного підприємництва*).

У розвитку класичної політичної економії можна виокремити такі етапи: **перший** — етап зародження; він пов’язаний з іменами таких видатних дослідників, як В. Петті, П. Буагільбер, Р. Кантільйон, Д. Юм, а також фізіократів Ф. Кене і А. Тюрго; **другий** повністю охоплює період творчості засновника економічної науки А. Сміта; **третій** — етап розвитку і розгалуження класичної школи; це період творчості видатних послідовників та інтерпретаторів вчення А. Сміта, йдеться про дослідження Ж.-Б. Сея, Т. Мальтуса, Д. Рікардо та наукову дискусію між ними; **четвертий** — етап завершення, він пов’язаний із занепадом класичних принципів у дослідженнях Ж. Сімонді, Н. Сеніора, Ф. Бастіа, Г.Ч. Керрі, Дж.С. Мілла.

8.1. ЗАРОДЖЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

У XVII ст. в Англії швидко розвивався капіталізм, зростали торгівля, грошовий обіг, промислове виробництво. Ця країна поступово випереджала в економічному розвитку інші країни, які раніше були попереду — Францію і Нідерланди, Іспанію і Португалію. Вона витісняла своїх конкурентів на світових ринках завдяки виробництву більш дешевих і якісних товарів. Усе це створило сприятливі умови для теоретичного аналізу ринкової економіки, яка розвивалася бурхливими темпами. Не випадково саме в Англії зародилася *класична політична економія*, основоположником якої став Вільям Петті.

8.1.1. Вільям Петті

Вільям Петті (1623—1687) — цікава і колоритна постать у науці та суспільно-політичному житті свого часу.

Свої економічні погляди В. Петті виклав у працях *“Трактат про податки і збори”* (1662), *“Політична арифметика”* (1662), *“Слово мудрим”* (1665), *“Політична анатомія Ірландії”* (1672), *“Дещо про гроші”* (1682) та ін.

У ранніх працях (приблизно до 1670 р.) економічні проблеми Петті розглядав ще з позицій теорії активного торгового балансу, проте, на відміну від меркантилістів, намагався проникнути в суть економічних явищ і процесів, дослідити їх причинну залежність. Наукові пошуки зрештою привели його до розуміння того, що багатство створюється працею в матеріальному виробництві, а торгівля його тільки розподіляє. В. Петті вперше проголосив джерелом багатства працю і землю, що стало його історичною заслугою. *“Труд — батько та найактивніший чинник багатства, а земля — його мати”*, — писав він.

Англійський фундатор класичної політичної економії перейшов від емпіричного опису економіки до виявлення причинних залежностей її функціонування, застосування методу наукової абстракції. Одним із перших вчений висловив ідею про необхідність вивчення об’єктивних економічних законів, які порівнював з природними.

Досліджуючи матеріальне виробництво, В. Петті першим у Європі сформулював основні положення *трудової теорії вартості*. Основним джерелом вартості (багатства) він визнавав працю. Це положення В. Петті обґрунтував вченням про “природну ціну”, під якою фактично розумів вартість товару. Якщо певна кількість хліба обмінюється на певну кількість срібла, міркував Петті, то срібло виражає “природну ціну” цієї кількості хліба. Ці

кількості хліба та срібла обмінюються, тому що на них затрачена однакова кількість праці і робочого часу. Однак, на думку Петті, вартість створює не будь-яка праця, а тільки та, яка затрачена на виробництво золота і срібла, тоді як інші товари виявляють свою вартість тільки при прирівнюванні до грошей (золота і срібла). Петті, таким чином, не відокремлював вартість товару від його ціни. Водночас, про що вже йшлося, Петті робить висновок, що участь у створенні вартості (багатства), крім праці, бере й земля (природа).

Шукаючи відповідь на питання, чим вимірюється вартість праці, Петті обґрунтував свою *концепцію заробітної плати як ціни праці*, яка стала одним з класичних варіантів у економічній теорії. Величину заробітної плати англійський дослідник трактував через “природну ціну праці”, рівень якої визначається фізіологічним мінімумом засобів існування найманого робітника та членів його сім’ї. Звідси він робить два важливих висновки: *по-перше*, рівень заробітної плати визначається економічними, а не правовими чинниками; *по-друге*, працівник отримує тільки частину створеної ним вартості, а решту присвоює власник підприємства.

З огляду на визначальну роль сільського господарства в економіці та землі у створенні багатства, Петті значну увагу приділяв розгляду проблем *земельної ренти і ціни землі*.

Ренту він розглядав з двох боків: як загальну форму привласнення *додаткового продукту*, під яким розумів надлишок над витратами виробництва, і як власне *диференціальну земельну ренту*, що виникає у зв’язку з відмінностями в родючості земельних ділянок та їх розташуванні відносно ринків збуту продукції.

Отже, В. Петті став чи не першим європейським дослідником, який виокремив категорію додаткового продукту і пов’язану з нею категорію *необхідного продукту*.

На основі ренти Петті намагався розв’язати питання про ціну землі, яку визначав сумою ренти з певної ділянки за 21 рік (час спільного життя трьох поколінь, який починається тоді, коли фермеру, що орендує цю землю, 50 років, його синові — 28, а внукові — 7 років). Отже, ціну землі Петті розглядав як наперед закуплену певну кількість річних рент або як *капіталізовану ренту*.

Позичковий процент англійський теоретик визначав як функцію від земельної ренти та ціни землі, тобто як *грошову ренту*.

Англійський дослідник сформулював та намагався вирішити проблему грошового обігу, звернувши увагу на кількість грошей в обігу як фактор економічної стабільності. Таким чином його можна вважати найближчим попередником *кількісної теорії грошей*.

В. Петті дослідив проблеми оподаткування і фінансів, розкрив джерела і структуру податків і державного бюджету. Аналізуючи цільові видатки держави, він виокремив їх статті, зокрема, на оборону, управління, будівництво доріг і мостів, утримання шкіл та інтернатів, допомогу сиротам та інвалідам тощо.

В. Петті започаткував математизацію економічного аналізу й економіко-математичні методи дослідження. З його ім'ям пов'язане створення нової наукової дисципліни — економічної статистики, яку він називав “політичною арифметикою”.

8.1.2. П'єр Буагільбер

Родоначальником французької класичної політичної економії став *П'єр Буагільбер* (1646—1714). На його економічні погляди вплинули особливості розвитку французької економіки. Протекціоністська економічна політика уряду Ж.Б. Кольбера породила глибоку соціально-економічну кризу у Франції, наочно продемонструвала банкрутство принципів меркантилізму.

У творах *“Роздрібна торгівля у Франції”* (1688), *“Дослідження про рідкісність грошей”* (1696), *“Роздуми про природу багатства”* (1707), *“Звинувачення Франції”* (у двох томах, 1707) та ін. П. Буагільбер виступив із різкою критикою меркантилізму, доводячи, що причиною занепаду економіки Франції, зокрема сільського господарства, є неправильна економічна політика. Він став на захист селян, гордо називав себе їхнім “адвокатом”. Підкреслюючи тяжке становище французького селянства, Буагільбер вимагав особливого захисту сільського господарства шляхом підвищення цін на хліб, вважаючи, що багатство нації полягає не у грошах, а в матеріальних благах, які створюються у виробництві, головним чином землеробському. Такі міркування були властивими економічній думці Франції того періоду, яка залишалась переважно аграрною країною.

Французький учений підкреслював об'єктивну сутність економічних законів, які він вважав подібними до законів природи. Він виступив переконаним прихильником господарської свободи і вільної торгівлі, вимагаючи відмови від політики протекціонізму, втручання держави в економічні процеси. З цього приводу він писав: “Щоб задовольнити всі потреби держави і повернути народові давній добробут, не потрібно ніяких чудес, досить лише перестати здійснювати насильство над природою”.

Буагільбер, розглядаючи багатство нації, вбачав його суть не у грошах, а в різноманітних корисних благах, створених у виробництві, передусім сільськогосподарському. Визначаючи виробництво багатства предметом економічних досліджень, він, на відміну від В. Петті, метою товарного виробництва проголошував споживання, приділяючи увагу насамперед речовому змісту багатства як суми споживчих вартостей (корисностей).

Розглядаючи багатство нації, Буагільбер застосував поняття *національного доходу*, розуміючи під ним сукупний дохід від сільського господарства. Тим самим він одним з перших в економічній науці почав використовувати макроекономічний підхід, розглядаючи економіку як єдине ціле.

Першим в історії економічної думки Буагільбер звернув увагу на те, що цінам ринкової рівноваги відповідають цілком визначені пропорції суспіль-

ного виробництва. Наголошуючи на необхідності рівноваги ринкової економіки, французький дослідник трактував мінові відносини як замкнуте коло купівлі та продажу, що пов'язують між собою усіх товаровиробників.

Розрізняючи ціну товару та його “природну вартість”, мірою якої він вважав робочий час, що пропорційно розподіляється вільною конкуренцією між окремими галузями виробництва, Буагільбер став одним із фундаторів *трудової теорії вартості*. На його думку, суспільний поділ праці зумовлює обмін продуктами праці, а обмін здійснюється відповідно до затрат праці на виробництво благ.

Водночас гроші, що опосередковують обмін товарами, за уявленнями Буагільбера, порушують природну рівновагу товарного обміну. У грошах він бачав основне зло і причину народних страждань, доводив, що гроші спотворюють пропорції обміну, а тому товари не обмінюються за “природною вартістю”. Для викорінення влади грошей Буагільбер радив звести їх роль до простого знаряддя обміну, а тому вважав можливим замінити металеві гроші паперовими. “Їх кількість не є благом, — наголошував учений, — їх має бути достатньо, щоб підтримати ціни на засоби існування”.

Багато уваги Буагільбер приділяв податковій політиці, підкреслюючи, що доцільними є тільки ті податки, які сприяють розвиткові економіки.

8.1.3. Річард Кантільйон

Англійський економіст і банкір ірландського походження, який вів свої справи в Англії та Франції, *Річард Кантільйон* (1680—1734) залишив своєрідний і помітний слід в історії економічної думки. Після його смерті залишився рукопис книги “*Дослідження природи торгівлі в цілому*”, яка була видана тільки в 1755 р. спочатку французькою, а потім і англійською, справивши суттєвий вплив на розвиток економічної науки, зокрема класичної школи та фізіократів.

Р. Кантільйон, услід за В. Петті, вважав джерелом багатства землю та працю, які й визначають “дійсну вартість” економічних благ. Він висловлював правильну думку, що у процесі обміну під дією попиту і пропозиції ціна благ може відхилитися від їх “дійсної вартості”.

Гроші Кантільйон трактував як один із різновидів товару і цим пояснював дію механізму руху золота між країнами: золото і товари рухаються з тієї країни, де вони дешеві, у країну, де вони дорогі (тому Р. Кантільйона без достатніх на те підстав інколи відносять до теоретиків пізнього меркантилізму). Він обґрунтував *кількісну теорію грошей*, ставши одним із її фундаторів, гадав, що коливання цін на місцевих ринках є результатом нерівномірності розподілу грошей, а отже, і доходів, між окремими регіонами та країнами.

Як і інші дослідники періоду раннього капіталізму, Кантільйон вважав земельну ренту складовою додаткового продукту взагалі. Він бачав різни-

цю між вартістю робочої сили та вартістю, створеною працею, хоча підкреслював, що “дійсна вартість” товару створюється як працею, так і землею.

Непересічним досягненням британського економіста стала побудова схеми *суспільного відтворення*, в якій він намагався показати кругообіг виробничого капіталу і сукупного продукту. Це була перша в історії спроба макроекономічного аналізу виробництва. Тим самим Кантільйон фактично започаткував теорію відтворення суспільного виробництва.

Великою заслугою Кантільйона стало й те, що він вперше розглядав суть *підприємництва* як господарської діяльності, спрямованої на одержання доходу, вивчав господарську роль *підприємця*, якого вважав “головним рушієм економіки”. Отже, можна вважати, що Кантільйон став першим теоретиком управління фірмою.

Багато положень, розроблених Р. Кантільйоном, зокрема відмінність прибутку та підприємницького доходу, аналіз впливу девальвації валют на торгівлю, залежність між кількістю грошей в обігу і масою товарів, були пізніше сприйняті та розвивалися класичною і неокласичною економічними теоріями.

Багатство і різноманітність економічних ідей, висловлених Р. Кантільйоном у його посмертній праці, вплив, який вони справили на наступний розвиток економічної думки, поставили його у ряд видатних і оригінальних мислителів у галузі економічної теорії XVIII ст.

8.1.4. Девід Юм

Проблемами економічного розвитку займався видатний британський просвітитель, історик, філософ, економіст і державний діяч, шотландець за походженням *Девід Юм* (1711—1776). Д. Юм, перебуваючи в 1763—1766 рр. на дипломатичній службі у Парижі, зблизився з гуртком французьких енциклопедистів (Д. Дідро, Ж.Л. д’Аламбер, В. Мірабо, К.А. Гельвецій та ін.), які справили значний вплив на формування його поглядів. Він був другом Адама Сміта.

Економічні ідеї Д. Юма, розвинуті в його творах і присвячені питанням торгового балансу, грошового обігу і рівня процента, мали велике значення для наступного розвитку політичної економії.

Як противник меркантилізму, Д. Юм виступав проти державного протекціонізму, за вільну торгівлю, яка, на його думку, є важливим рушієм економічного добробуту нації. Він доводив, що завданням зовнішньої торгівлі є не лише одержання доходу і збільшення національного багатства, а й придбання натуральних продуктів.

Д. Юм став видатним представником і одним із фундаторів *кількісної теорії грошей*, він принципово відкидав навіть постановку питання про існування субстанції (суті) вартості (це було пов’язано з його філософськими суб’єктивно-ідеалістичними та агностичними позиціями). Аналізуючи так

звану “революцію цін”, яку Європа пережила в XVI—XVII ст., Юм вважав, що ціни товарів залежать тільки від маси грошей в обігу, а ототожнюючи поняття засобу обігу з рахунковими знаками (мірою вартості), він дійшов сумнівного висновку, що “товари входять у процес обігу без ціни, а золото та срібло — без вартості”.

Як і інші сучасні йому економісти, Юм виходив з основного рівняння простої кількісної теорії грошей: $MV = PT$, де M — грошова маса, V — швидкість обігу грошей, P — середні ціни, T — сукупна маса товарів.

Водночас Д. Юм звернув увагу і на іншу обставину: приплив золота в країну справляє поступовий вплив на внутрішні ціни, які зростають нерівномірно; саме ця нерівномірність викликає зміни у виробництві. Юм при цьому вслід за Р. Кантільйоном зазначав: “зростання кількості золота та срібла сприятливе для промисловості тільки у проміжку між припливом металів і підвищенням цін”. Ефект активної ролі грошей у короткому ринковому періоді пізніше почали називати *ефектом Кантільйона — Юма*.

Д. Юм був одним із перших, хто звернув увагу на тенденцію норми прибутку до вирівнювання й утворення *середньої норми прибутку* внаслідок переміщення капіталів із менш прибуткових до більш прибуткових галузей.

Економічні ідеї Юма, насамперед кількісна теорія грошей, набули значного розвитку в наступних економічних вченнях. Кількісна теорія нині є провідною в поясненні економічної природи грошей і закономірностей грошового обігу. Економічні твори Д. Юма об’єктивно сприяли розвиткові капіталізму в Англії.

8.2. ФІЗІОКРАТИ

Новий етап у розвитку економічної думки представлений *фізіократами* (термін “фізіократія” утворений грецькими словами *physis* — природа, і *kratos* — влада, тобто означає “влада природи”), які жили та працювали у Франції. Хоча тут досить активно розвивалися промислові мануфактури та зароджувався капіталізм, до кінця XVIII ст. Франція залишалася аграрною та феодальною країною. Дворянська форма землеволодіння і протекціоністська державна політика стали основним гальмом економічного розвитку та утвердження нових, ринкових відносин. У 50—70-х роках XVIII ст. у Франції загострилися соціальні антагонізми та економічні суперечності, що вимагали негайного розв’язання. Французькі просвітителі — Ф. Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ж.Л. д’Аламбер, К.А. Гельвецій та ін. — проголосили старі феодальні порядки неприродними і нерозумними, вимагали їх заміни новими, більш гуманними, що відповідають природі людини.

Центр економічних суперечностей, у зв'язку з відносною нерозвиненістю промисловості, перебував у сільському господарстві, і вирішення аграрної проблеми стало основним питанням економіки Франції того періоду. Аграрні проблеми теоретично намагалися розв'язати фізіократи.

Фізіократи — невелика група французьких економістів-теоретиків другої половини XVIII ст., які на основі спільності вчення вперше в історії економічної думки об'єдналися в наукову школу. Школа фізіократів виникла як негативна реакція на меркантилізм, існувала усього 22 роки (з 1756 по 1778 рр.), але її ідеї поширилися всією Європою.

Економічна школа фізіократів генетично належить до *класичної політичної економії*, її представниками були Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо, В. де Гурне, П. Мерсьє де Ла Рів'єр та ін., але особливий інтерес викликають погляди двох перших — Кене та Тюрго. Фізіократів уперше в історії економічної думки почали називати економістами.

Роль фізіократів полягає в тому, що вони піддали нищівній критиці меркантилізм, принципи якого у Франції мали велике практичне застосування, перенесли центр ваги теоретичних досліджень, услід за Буагільбером, зі сфери обігу, де багатство тільки розподіляється, до сфери виробництва, де воно створюється, вперше дали аналіз капіталу, чистого продукту і розподілу доходів, поставили проблему продуктивної і непродуктивної праці, започаткували теорію відтворення і теорію корисності. Тим самим вони заклали основу для наступного наукового аналізу економічних явищ і процесів. Школа фізіократів створила першу в історії політичної економії систематизовану наукову концепцію, тобто економічне вчення.

Обмеженість економічного вчення фізіократів полягає в помилковості його центральної ідеї про сільське господарство як єдиної сфери створення багатства. Такий підхід був зумовлений аграрним характером економіки Франції, певними традиціями вітчизняної політичної економії, зокрема поглядами П. Буагільбера, а також наслідками фінансової авантюри Джона Лоу. Звідси виник цілий ряд сумнівних теоретичних положень і практичних висновків.

8.2.1. Економічне вчення Ф. Кене

Фундатором економічної школи фізіократів став видатний французький економіст *Франсуа Кене* (1694—1774). Економічну програму фізіократів Ф. Кене виклав у працях "*Загальні принципи економічної політики землеробської держави*" (1758), "*Економічна таблиця*" (1758), "*Природне право*" (1765) та ін.

У теоретичній системі Ф. Кене можна виокремити кілька елементів: 1) вчення про "природний порядок"; 2) вчення про "чистий продукт"; 3) вчення про капітал; 4) "модель" суспільного відтворення (господарського кругообігу).

У вченні про “природний порядок” Кене виклав філософську платформу економічного світогляду фізіократів. “Природний порядок” полягає в тому, що суспільство підпорядковується природним законам, які є універсальними та незаперечними, вічними і незмінними, встановленими Богом для щастя і блага людей.

Основою “природного порядку” в суспільстві є визначення права власності та повага до влади. Проте недостатньо знати про існування “природного порядку”, розмірковував Кене, його необхідно пізнати, пристосуватися до нього, діяти за його вимогами, тому що він найвигідніший для людського роду. Кожна особа зуміє знайти найдоцільніший і вигідний для неї шлях, дотримуючись “природного порядку”. Суть його така, наголошував Кене, що приватний інтерес одного ніколи не може бути відокремленим від загального інтересу усіх, а це можливо тільки за умов повної свободи. “Світ рухається сам собою, — писав Кене, — варто тільки надати йому повну свободу”.

Концепція “природного порядку” мала велике практичне значення. Ідея вільного природного розвитку руйнувала всю будову старого політичного та економічного режиму Франції. У теоретичному плані вона показала природність і об’єктивність економічного життя, яке розвивається за своїми внутрішніми закономірностями.

Другим центральним елементом наукової системи Кене стало його вчення про “чистий продукт”, в якому закладена найбільш помилкова і водночас найбільш характерна теза вчення фізіократів.

“Чистий продукт” Кене — це надлишок вартості продукту, створеного в землеробстві, над продуктом спожитим (витратами виробництва). “Чистий продукт”, вважав Кене, утворюється виключно в землеробстві, єдиній галузі, де вироблене багатство (життєві блага) перевищує вартість споживання. У жодній іншій галузі економіки, на його думку, людська праця нічого не створює, там вона є “непродуктивною” і лише переміщує чи обмінює готовий продукт, як торгівля, або переробляє сировинні матеріали сільськогосподарства, як промисловість. Переробляти готове, зауважував Кене, не означає примножувати його.

Кене також вважав, що “чистий продукт” створюється не працею самою по собі, а працею у “спілці” із землею, природою. Природа допомагає праці створювати багатство. Оскільки “чистий продукт” є дарунком природи, єдиною його формою фізіократи вважали *земельну ренту*, яку фермери і селяни змушені повністю віддавати земельним власникам у вигляді орендної плати.

Французький теоретик не визнавав існування прибутку. Доходи промислових підприємців і ремісників він розглядав як заробітну плату, яку їм виплачують фермери за виконану роботу та послуги. Їхні доходи Кене включав до витрат виробництва. Виходило, що вартість продукції промисловості дорівнювала витратам її виробництва без всякого прибутку. Торго-

вельний прибуток Кене взагалі не вважав економічною категорією і розглядав його як результат нееквівалентного обміну та обману покупців.

Фізіократи вперше в економічній науці поставили питання про критерії “продуктивної” праці. *Концепція “продуктивної праці”* Ф. Кене тісно пов’язана з його вченням про “чистий продукт”. Помилкова теза про те, що “продуктивною” є тільки праця, яка створює “чистий продукт”, тобто лише праця в землеробстві, тоді як в інших галузях економіки праця визнавалася “непродуктивною”, знайшла продовження в наступних економічних вченнях (проблема “продуктивної” і “непродуктивної” праці розглядалася у вченнях А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса та деяких інших дослідників). Не варто, однак, думати, що фізіократи зневажали промисловість, торгівлю та ін. “непродуктивні” галузі; працю в цих галузях вони вважали “безплідною” в тому розумінні, що вона не створює нового багатства.

Важливе наукове значення має *вчення фізіократів про капітал*. На відміну від меркантилістів, які ототожнювали капітал з грошима, фізіократи зосередили дослідження на *продуктивному капіталі*, єдиною формою якого вважали капітал, задіяний у сільському господарстві; він застосовується для створення “чистого продукту”.

Проаналізувавши речовий склад продуктивного капіталу, Кене поділив його на дві частини залежно від характеру обігу та від способів, якими ці частини входять до вартості річного продукту. Витрати, які в землеробстві повторно здійснюються кожного року (на насіння, добрива та працю), він назвав “*щорічними авансами*”, а витрати на інвентар, робочу худобу, будівлі тощо, які функціонують багато років і передають свою вартість на продукт за частинами, — “*початковими авансами*”. Тим самим Ф. Кене започаткував поділ капіталу на основний (“початкові аванси” Кене) та оборотний (“щорічні аванси”), але не тільки в землеробстві, а й у всіх галузях матеріального виробництва.

Варто зазначити, що промисловий і грошовий капітали Ф. Кене називав “безплідними”.

Чи не найважливішим елементом теоретичної системи Кене стала його *теорія кругообігу багатства (теорія суспільного відтворення)*, в якій він висунув та обґрунтував ідею, що багатство (сукупний продукт) рухається по колу між суспільними класами і безперервність цього обігу “дає життя економічному організму” (ідея господарського кругообігу Ф. Кене нині знаходиться в основі усіх моделей макроекономічної рівноваги, хоча уявлення про нього суттєво змінилося). Кене вперше в історії політичної економії увів поняття “відтворення”, під яким розумів процес безперервного повторення виробництва та збуту.

Теорію відтворення і схему (таблицю, як її назвав Кене) *господарського кругообігу* французький фізіократ розглянув у трактаті “Економічна таблиця”. Тут він показав процес відтворення на прикладі розподілу сукупного річного продукту між трьома класами суспільства: “*продуктивним*”, до якого він відніс селян і фермерів; *земельних власників*, які одержують “чи-

стий продукт” (король, поміщики, церква); “*безплідним*”, який включав підприємців і найманих працівників у промисловості, ремісників і торговців, міщан і священників та всіх інших.

Головною проблемою, яку Кене вирішував в “Економічній таблиці”, було визначення основних пропорцій, що забезпечують рівноважний розвиток економіки. Він побудував схему реалізації річного продукту і формування передумов для повторення процесу його виробництва, тобто відтворення.

Процес реалізації валового продукту землеробства, який, за уявленнями фізіократів, утворює весь сукупний продукт суспільства, представлений Кене п’ятьма послідовними актами купівлі-продажу, які відбуваються між трьома виокремленими суспільними класами. У результаті цього реалізується продукт, призначений для обміну; частина продукту залишається в розпорядженні “продуктивного” класу — харчі та насіння; землевласники одержують “чистий продукт” у формі ренти, витрачають його на закупівлю продовольства у селян і промислової продукції у “безплідного” класу; останній закупає у селян необхідну йому сировину і продає їм засоби праці; промислова продукція використовується фермерами і селянами для заміщення спожитої частини “первісних авансів” (основного капіталу). Процес реалізації завершився і створив умови для нового циклу виробництва та продовження господарського кругообігу.

“Модель” Кене (він назвав свою “модель” відтворення схемою (таблицею), але вона має всі ознаки моделі, хоча цей термін почав застосовуватись значно пізніше) стала першою геніальною спробою показати процес макроекономічного відтворення, виявити його пропорції. І хоча вона побудована на деяких помилкових передумовах (продукт створюється тільки в землеробстві, промисловість та інші галузі матеріального виробництва, крім сільськогосподарського, вважаються “непродуктивними”, “безплідними”, усі доходи обмежуються рентою, або “чистим продуктом”), усе ж це була перша спроба (услід за Кантільйоном) макроекономічного аналізу в історії економічної науки.

8.2.2. Економічні погляди А.Р.Ж. Тюрго

Особливе місце серед фізіократів займав *Анн Робер Жак Тюрго* (1727—1781), фізіократична система якого була найрозвиненішою і реально відображала зародження нових економічних відносин, розвиток капіталізму.

Теоретична доктрина Тюрго викладена в його головній праці “*Роздуми про створення і розподіл багатства*” (1766), представленої у вигляді 100 коротких тез, а також у трактаті “*Цінність та гроші*” (1789) та деяких інших. Тюрго узагальнив фізіократичну систему, розглянув проблеми ціноутворення, вартості та грошей, проаналізував капітал і доходи.

Доводячи постійність дії природних законів, Тюрго поширював їхній вплив і на суспільство, у тому числі на сферу економіки. Він сформулював

один із перших варіантів раціоналістичної теорії суспільного прогресу. Визнаючи роль економічних відносин як одного з факторів прогресу суспільства, Тюрго пов'язував різні форми політичного устрою з етапами господарського розвитку. Економічне життя він розглядав як результат дії універсальних законів природи і суспільства. У зв'язку з цим Тюрго засудив політику протекціонізму, відстоюючи принципи свободи підприємництва і невтручання держави в економічне життя.

Французький фізіократ проголосив землеробство істинним джерелом “чистого продукту”, вважаючи, що праця в цій галузі “є єдиною працею, яка виробляє понад те, що йде на її оплату”.

Тюрго деталізував трикласову суспільну структуру Кене, розділивши клас фермерів на два — підприємців, які авансують виробництво, вкладаючи “щорічні” і “початкові аванси” (оборотний і основний капітал), і найманих сільськогосподарських працівників, що живуть на заробітну плату. “Безплідний” клас він також поділив на два — капіталістів-підприємців, які отримують прибутки, і найманих робітників, які одержують заробітну плату.

Найманого робітника Тюрго характеризує як такого, що позбавлений засобів виробництва, які протистоять йому як чужа власність іншого класу. Відносини між робітниками та підприємцями, на думку Тюрго, регулюються законом мінімуму засобів існування, до якого тяжіє заробітна плата. Він вважав, що механізм, який зводить заробітну плату до мінімуму засобів існування найманих робітників, полягає у відставанні попиту на працю від її пропозиції і конкуренції між робітниками.

На відміну від Ф. Кене, А. Тюрго визнавав *прибуток* особливою формою доходу, хоча й трактував його як частину ренти, а з іншого боку, А. Тюрго вважав прибуток також винагородою підприємцям за їх виробничі турботи, працю, здібності та ризик. Він допускав поряд з промисловим прибутком існування й торговельного прибутку.

А. Тюрго помітив тяжіння прибутку, ренти і процента, який він також трактував як частину ренти, до рівноважної (середньої) величини, однак розвинути цю ідею йому завадила відома обмеженість фізіократичного вчення про “чистий продукт”.

Капітал Тюрго визначав як “нагромаджену цінність” і намагався виявити суть і способи його зростання. Однак основною формою капіталу він усе ж вважав землеробський капітал, а основною формою доходу — земельну ренту.

Тюрго не сприйняв теорію трудової вартості, започаткувавши основи *теорії корисності*. Він розрізняв суб'єктивну і об'єктивну цінність товарів: під *суб'єктивною цінністю* розумів оцінку блага її власником, а *об'єктивна цінність* встановлюється ринком — залежно від співвідношення попиту та пропозиції. Цінність (вартість) кожного блага, яке обмінюється, як гадав Тюрго, не має іншого виміру крім потреби в ньому, бажання його

мати та домовленості сторін і є “вираженням міри оцінки, яку людина дає предметам своїх бажань”.

Таким чином, основою вартості блага, на думку Тюрго, є його корисність, яка суб’єктивно визначається покупцями і продавцями. Ці суб’єктивні оцінки під впливом конкуренції перетворюються на ринкові ціни, які визнають і покупці, і продавці. Такі ідеї дають підставу віднести А. Тюрго до найперших попередників *маржиналізму* (теорії граничної корисності благ).

Значною заслугою Тюрго стала розробка ним “закону зменшення землеробського продукту”, за яким зростання затрат праці на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною. Це означає, що Тюрго сформулював *закон спадної родючості землі*, який згодом було покладено в основу розробки більш універсального економічного закону — *закону спадної віддачі ресурсів*.

А. Тюрго завершив економічну теорію фізіократів, намітив шляхи наступного розвитку політичної економії, які реалізувалися у вченні А. Сміта.

Істотний вплив на наступний розвиток економічної науки справили сформульовані фізіократами положення про природну закономірність суспільного життя, розвиток економіки за об’єктивними законами; джерело утворення багатства (вартості), яким є не товарний обмін, як стверджували меркантилісти, а виробництво; розмежування продуктивної і непродуктивної праці; капітал, його структура і роль у суспільному виробництві та відтворенні; господарський кругообіг продукту, пропорційність суспільного відтворення; спадний характер віддачі капіталу в землеробство (закон спадної родючості землі); необхідність утвердження принципів економічного лібералізму.

8.3. ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ АДАМА СМІТА

Класична політична економія найбільшого розквіту досягла в Англії у період мануфактурного капіталізму і промислового перевороту другої половини XVIII ст. Англія тієї доби в економічному плані вже була найрозвиненішою країною світу. Тут ринкові відносини досягли більшої зрілості, ніж деінде. Русійною силою підприємницької економіки стали підприємці (буржуазія), які намагалися досягти панівного становища і в громадському житті. Відчувалася суспільна потреба в теоретичному обґрунтуванні переваг вільного підприємництва та фритредерства (політики “вільної торгівлі”) над феодальною регламентацією економіки і державним протекціонізмом. Усе це створювало необхідні умови для об’єктивного наукового аналізу

явищ і процесів ринкової економіки, яка досягла вже достатньої зрілості для цього, і розквіту економічної думки.

Незважаючи на оригінальність, логіку і силу свого економічного вчення, фізіократи були тільки предтечею наукової політичної економії. Справжнім творцем економічної науки став геніальний шотландський економіст *Адам Сміт* (1723—1790). Хоч економічна наука й не розпочинається безпосередньо з А. Сміта, але саме він став тим, хто написав першу в економічній теорії працю, в якій викладається загальна основа економічної науки, тому й став її фундатором.

Знаменита праця А. Сміта “*Дослідження про природу і причини багатства народів*” (1776) стала найвидатнішим твором класичної політичної економії. У цій книзі А. Сміт узагальнив раніше накопичені економічні знання, здійснив глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів, створивши логічну наукову систему. Тому він по праву вважається основоположником економічної науки

8.3.1. Методологічні основи вчення А. Сміта

Центральною проблемою політичної економії Адам Сміт вважав дослідження економічного розвитку нації, зростання її *багатства*. Уже перші слова, з яких розпочинається “Багатство народів”, свідчать про це: “Річна праця кожного народу є первісним фондом, який надає йому всі необхідні для існування та комфорту життя продукти”. Вони дозволяють зрозуміти, що економіка будь-якої країни, розвиваючись, примножує багатство народу не тому, що ним є гроші, а тому, що його потрібно бачити в матеріальних ресурсах, які створює “річна праця кожного народу”.

З першої ж фрази своєї книги Сміт засуджує меркантилістичне мислення, висуваючи для цього, здавалося б, зовсім не новий аргумент про те, що *багатство народу створюється працею*, яка є його суттю і природою. Цю думку він потім розвиває власною концепцією поглиблення поділу праці, яка за змістом є фактично доктриною технічного прогресу як основного засобу зростання багатства “будь-якої країни в усі часи”.

Вихідним положенням теоретичної системи Сміта стало з’ясування спонукальних мотивів людини до економічної діяльності. З цією метою він вводить поняття *економічної людини*, виокремлюючи лише господарську сторону діяльності реальної людини та абстрагуючись від будь-яких інших мотивів її поведінки. Починаючи від Сміта і до наших днів економічна наука, по суті, вивчає не живу людину, а “людину економічну” — фантом, що має мало спільного з реальними людьми. Ця обмеженість і породила уявлення про винятковий егоїзм “економічної людини”, яка, знаючи про все на світі, виявляє невгамовну жаждою до особистого безмежного збагачення.

Суть “економічної людини” Сміт змальовує уже в другому розділі першої книги “Багатства народів”, де стверджує, що поділ праці є результатом

певної схильності людської природи до торгівлі та обміну. Нагадавши читачеві спочатку, що собаки один з одним свідомо кістками не обмінюються, Сміт виділяє здатність “економічної людини” до обміну, водночас характеризує її як закінченого егоїста, який невгамовно прагне лише до особистого збагачення.

З цих позицій Сміт розглядає людське суспільство як сукупність “економічних людей”, які утворюють “міновий союз”, обмінюючись між собою життєвими благами. Створюючи продукт, обмінюючи його на інший або вкладаючи капітал у діло, людина, писав Сміт, думає насамперед про власну вигоду, а не про суспільні інтереси. Однак “у цьому випадку, як і в багатьох інших, вона невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила до її намірів... Дбаючи про свої власні інтереси, вона часто більш ревно служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається це робити”.

“Невидима рука” Сміта — це суспільні умови і правила економічної поведінки, за яких завдяки вільній конкуренції підприємців і через реалізацію їх приватних інтересів ринкова економіка буде найдоцільнішим чином вирішувати всі суспільні проблеми і зумовить гармонію особистої і громадської волі з максимально можливою вигодою для всіх і кожного. Інакше кажучи, під “невидимою рукою” потрібно бачити *стихийні об’єктивні ринкові закони*, які діють незалежно від волі та бажань “економічних людей”, спрямовуючи їхню діяльність у необхідне русло.

Умови, за яких найбільш ефективно реалізуються як особисті, так і громадські інтереси і виявляється дія “невидимої руки” економічних законів якнайкращим способом, Сміт назвав *“природним порядком”*, розуміючи під ним теоретичну модель економіки вільного підприємництва, що ґрунтується на принципах “природної свободи” — вільної гри ринкових сил і конкуренції. Отже, “у кожному цивілізованому суспільстві” діють всесильні та невідворотні економічні закони — у цьому лейтмотив методології досліджень А. Сміта. Неодмінною умовою дії економічних законів, за переконанням Сміта, є *вільна конкуренція*. Тільки вона може позбавити учасників ринку влади над ціною, і чим більше на ньому буде продавців, тим менш імовірним стає монополізм, адже монополісти, за словами дослідника, штучно підтримують нестачу товарів на ринку, щоб підвищити ціни і збільшити свої доходи, а тому ніколи не задовольняють повністю дійсний попит.

“Невидимій руці” економічних законів А. Сміт протиставляв “видиму руку” державного управління. Він проповідував економічний лібералізм, невтручання держави у господарське життя, вимагав скасування державної регламентації промисловості та торгівлі, вільної торгівлі землею, свободи переміщення робочої сили і товарів, заміни політики протекціонізму політикою вільної торгівлі.

Державі для досягнення правових і господарських гарантій і визначення меж власного невтручання залишаються, як зазначав Сміт, “три вельми важливих обов’язки”: 1) витрати на громадські роботи (щоб “створювати й

утримувати певні громадські будівлі та суспільні установи”, забезпечуючи винагороду чиновникам, викладачам, суддям, священникам та всім іншим, хто служить інтересам “государя і держави”, але не створює благ власною працею); 2) витрати на забезпечення зовнішньої безпеки; 3) витрати на правовий захист, включаючи охорону прав власності.

Розглядаючи джерела зростання національного багатства, А. Сміт викремлює передусім сільське господарство, помилково надаючи йому перевагу над промисловістю. З одного боку, він переконує читача, що не торгівля та інші галузі сфери обігу, а праця у сфері виробництва є основним джерелом багатства, а з іншого — що “для примноження багатства варто надавати перевагу розвитку сільського господарства, а не промисловості”, адже, на думку вченого, капітал, що вкладається в землеробство, ефективніший, додаючи значно більшу вартість до дійсного багатства і доходу. При цьому А. Сміт міркував, що з розвитком економіки ціни на промислові товари будуть знижуватись, а на сільськогосподарські — зростати. Тому в країнах, де сільське господарство є найвигіднішою сферою прикладання капіталу, приватні капітали будуть застосовуватися найвигіднішим для суспільства способом. Ця хибна теза є тим більше незрозумілою, що в Англії, як ніде інше в той час, бурхливо розвивалося прибуткове мануфактурне виробництво, з’явилися перші фабрики, де як рушій машин використовувалося водяне колесо. Втім, тут, певно, відіграв роль вплив вчення фізіократів, насамперед Ф. Жене і А. Тюрго, яке А. Сміт оцінював дуже високо.

За Смітом, *головне завдання політичної економії* “полягає у збільшенні багатства і могутності кожної країни; тому вона не повинна надавати перевагу чи особливо сприяти зовнішній торгівлі предметами споживання переважно перед внутрішньою торгівлею або транзитною торгівлею переважно перед тією й іншою”. Тут Сміт особливо підкреслює протилежність своїх висновків принципам меркантилізму, який надавав особливу перевагу зовнішній торгівлі, вважаючи її основним джерелом поповнення багатства країни.

Предмет політичної економії А. Сміт розширив до дослідження умов *виробництва і нагромадження матеріального багатства* та законів їх руху.

Розглядаючи політичну економію як науку про об’єктивні економічні закони виробництва і нагромадження багатства, Сміт визначив її позитивну і нормативну сторони. *Позитивна сторона* політичної економії полягає в теоретичному дослідженні умов виробництва і нагромадження, а *нормативна* — у розробці підґрунтя господарської поведінки “економічної людини”, наданні рекомендацій для проведення такої економічної політики держави, яка б змогла “забезпечити народу достатній дохід чи засоби існування, а точніше, забезпечити йому можливість добувати їх собі...”

Сміт значно збагатив арсенал методів економічних досліджень, розробивши *метод логічної абстракції*, суть якого полягає у виділенні головного, найсуттєвішого в явищі, яке вивчається, та абстрагуванні від друго-

рядного, несуттєвого, що дає змогу виділити і дослідити найважливіші сторони явища, визначити його суть. Заслуга А. Сміта полягає в тому, що він уперше в історії економічних досліджень перейшов від аналізу окремих проблем до теоретичних узагальнень та систематизації економічних знань, тим самим створивши економічну науку.

8.3.2. А. Сміт про сутність і джерело багатства

На відміну від фізіократів, Сміт доводив, що багатство країни створюється сукупною працею працівників усієї сфери матеріального виробництва, а не лише селян і фермерів.

Багатство — це не гроші, а матеріальні блага!

Зростання багатства націй Сміт пов'язував із розвитком обміну, який спонукає до поділу праці, нагромадження капіталу за умов економічної свободи. Серед чинників примноження багатства народу він виокремив: частку населення, зайнятого продуктивною працею, або кількість праці, зайнятої в матеріальному виробництві; продуктивність праці зайнятих у виробництві; розвиток обміну та наявність відповідних ринків збуту; зростання доходу і капіталу.

Сміт починає свій аналіз багатства з *поділу праці* як причини зростання її продуктивності.

На прикладі англійської шпилькової мануфактури, який став хрестоматійним, шотландський вчений показав як поділ праці підвищує її продуктивність, вказуючи при цьому на потрібний ефект: підвищення кваліфікації працівників, економію робочого часу внаслідок їх спеціалізації, застосування машин та механізмів. Тому величину багатства нації він поставив у залежність від кількості зайнятого у виробництві населення і рівня продуктивності праці, вважаючи останній фактор головним.

Серед чинників, що сприяють збільшенню “кількості роботи, яку може виконати внаслідок поділу праці однакова кількість працівників”, Сміт називав зростання майстерності та вправності робітників, економію часу на перехід від однієї роботи до іншої, технічне удосконалення виробництва, “винайдення всіх машин, що полегшують і скорочують працю”.

Економіку він розглядав як велику майстерню, в якій люди різними видами своєї праці створюють сукупне багатство і співпрацюють на ґрунті поділу праці. Кожна окрема “економічна людина” не в змозі виробляти всі потрібні їй блага, вона спеціалізується на виробництві якогось одного з них, яке потім обмінює на всі інші необхідні блага. Поділ праці, таким чином, зумовлює співпрацю всіх для задоволення потреб кожного, що сприяє зростанню багатства, добробуту та суспільному прогресу.

Сміт вказував також на залежність глибини поділу праці від розмірів ринку і нагромадження капіталу. На думку шотландського дослідника, обмеженість ринкового попиту стримує розвиток поділу праці. “Коли ринок

незначний, — писав Сміт, — то через неможливість обміняти весь надлишок продукту своєї праці на необхідні продукти праці інших людей ні в кого не може бути мотивації цілком присвятити себе якомусь одному заняттю”.

Величезного значення у зростанні багатства народів А. Сміт надавав розширенню ринків, обміну і торгівлі, розвиткові шляхів сполучення, які сприяли розширенню “промислів будь-якого роду”. При цьому він наголошував на важливості відкриття нових ринків збуту. У торгівлі Сміт виокремлював внутрішню, зовнішню і транзитну. Остання “забезпечує доставку надлишкового продукту з однієї країни в іншу”.

На думку видатного економіста, “капітал, вкладений у внутрішню торгівлю, зазвичай заохочує і утримує велику кількість продуктивної праці в цій країні і підвищує вартість її річного продукту більшою мірою, ніж такий самий капітал, вкладений у зовнішню торгівлю, а капітал, зайнятий у цій останній, має в обох цих випадках ще більшу перевагу над капіталом такого ж розміру, вкладеним у транзитну торгівлю”.

У теорії *абсолютної переваги у зовнішній торгівлі* Сміта принципи розумної та раціональної поведінки суб’єкта господарювання переносяться у сферу міжнародної торгівлі: якщо можна купити товар за кордоном за нижчою ціною, ніж у себе вдома, то краще це зробити, водночас спеціалізуючись на виробництві того товару, який дешевше виготовляти вдома, а не купувати його за кордоном, внаслідок певних конкурентних переваг цієї вітчизняної галузі, продаючи ці товари за кордон.

Поділ праці та спеціалізація країн на товарах, у виробництві яких вони мають абсолютну перевагу над іншими, експорт таких товарів після задоволення внутрішніх потреб в обмін на інші товари, витрати на виробництво яких за кордоном менші, — усе це дає можливість забезпечити загальну економію витрат у країнах — торговельних партнерах, адже кожна з них випускає насамперед ті товари, на які витрачає менше ресурсів, ніж інші країни.

Отже, *абсолютна перевага* — здатність країни виробляти товари з меншими витратами ресурсів, ніж в інших країнах.

Аналізуючи обмін товарів, Сміт відводив важливу роль *грошам*. На його думку, гроші є не результатом домовленості людей чи наслідком творчої діяльності видатних особистостей, а *особливим товаром*, який стихійно виокремився зі світу інших товарів у результаті тривалого історичного розвитку обміну. Отже, А. Сміт став фундатором *товарної теорії грошей*.

Водночас, на думку автора, “Багатства народів”, гроші є не багатством, а тільки сприяють його обігу і слугують мірою його цінності. “Гроші, — підкреслював Сміт, — велике колесо обігу, знаряддя обміну та торгівлі”. Таким чином, він розглядав гроші переважно технічним засобом мінового процесу, ставлячи на чільне місце їхню функцію засобу обігу. Тому він вважав можливою і доцільною заміну золота та срібла банкнотами, тобто паперовими грошима, які в необхідній кількості повинні випускати в обіг банки. Тут Сміт фактично сформулював *закон грошового обігу*.

Грошовому кредиту шотландський основоположник економічної науки відводив скромне місце, розглядаючи його тільки як засіб активізації капіталу.

8.3.3. А. Сміт про вартість і капітал

На ґрунті дослідження поділу праці Сміт розвинув власну *теорію вартості* товарів і послуг. Варто підкреслити, що вона до кінця XIX ст. залишалася центральною теорією політичної економії, навколо неї розгорнулася найзапекліша полеміка послідовників та критиків учення Сміта.

Відзначивши такі властивості товару, як *споживна вартість* (корисність) і *мінова вартість* (здатність обмінюватись на інші товари в певній пропорції), Сміт першу з них залишив без глибокого аналізу, зосередившись на аналізі другої.

Теорія мінової вартості Сміта дуалістична.

В одному варіанті він твердо стоїть на позиціях *трудової теорії вартості*, вказуючи, що “праця є єдиним загальним, так само як і єдиним точним, мірилом вартості або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо порівнювати між собою вартості різних товарів у всі часи та у всіх місцях”, тому саме праця визначає “дійсну ціну” товарів, тоді як гроші становлять їх “номінальну ціну”. Величину мінової вартості Сміт визначав не індивідуальними затратами праці окремих виробників товару, а середніми за цих умов затратами праці. Він вказував також, що кваліфікована і складна праця створює в одиницю часу вартість більшу, ніж некваліфікована і проста праця.

В іншому випадку мінову вартість А. Сміт визначав як ту кількість живої праці, на яку можна обміняти певний товар. Таким чином, мінова вартість в одному випадку визначається Смітом затратами праці на виробництво товару, а в іншому — купленою працею.

Водночас він схилився й до ще одного варіанта визначення величини вартості товару — на основі витрат виробництва. За цими поглядами, праця не є єдиним джерелом і єдиною мірою вартості, оскільки капітал і земля також створюють вартість, яка приєднується до вартості, створеної працею. Праця, капітал і земля, на думку Сміта, породжують доходи — заробітну плату, прибуток і ренту, сума яких і визначає вартість (ціну) виробництва, а остання, у свою чергу, стає і джерелом, і мірою мінової вартості (цінності) товару.

Ціну, яка встановлюється на рівні виробництва, Сміт назвав *природною ціною*, а ціну, яка відхиляється від природної під впливом попиту і пропозиції, — *ринковою ціною*.

Висновки А. Сміта стосовно існування “дійсної (природної) ціни”, яка визначається чи тільки працею, чи то затратами як праці, так і капіталу та землі, призвели згодом до того, що одні послідовники видатного британ-

ського вченого бачили тільки “трудоу” природу походження вартості товарів, а інші розглядали її крізь призму витрат виробництва. Сам Сміт більше схилився до теорії витрат виробництва, вказуючи, що праця лежить в основі мінової вартості товарів тільки в “ранньому і примітивному стані суспільства”, коли виробники використовували власні засоби виробництва та не продавали свою працю.

З теорією вартості Сміта тісно пов’язана його *концепція продуктивної праці*, яка фактично стала продовженням аналогічної концепції фізіократів. Проте, на відміну від останніх, джерелом багатства Сміт оголосив сукупну працю всіх працівників сфери матеріального виробництва, а не лише сільського господарства.

За трактуванням Сміта продуктивною є лише та праця, яка створює вартість і на купівлю якої витрачається капітал, а працю, яка оплачується з доходів, він відносив до непродуктивної, тобто такої, що не створює вартості. Сміт писав: “продуктивна праця — це праця, яка збільшує вартість матеріалів, які вона переробляє”, а також “закріплюється і реалізується в якомусь певному предметі чи товарі, який можна продати і який існує ще певний час після того, як закінчена праця”, а непродуктивна праця — це послуги, які “зникають у момент їх надання”, праця для їх надання “нічого не додає до вартості, не закріплюється і не реалізується в якомусь окремому предметі чи товарі, придатному для продажу”.

Тут ідеться про матеріалізацію праці: матеріалізована в певній речі праця є продуктивною, а праця нематеріалізована — непродуктивною.

На жаль, майже всі економісти класичної школи беззастережно та некритично сприйняли смітівське розмежування праці на продуктивну і непродуктивну, а К. Маркс, услід за Д. Рікардо, абсолютизував його, стверджуючи, що продукт створюється тільки у сфері матеріального виробництва. Сучасна економічна наука відкидає всі основні постулати цієї концепції автора “Багатства народів”. З цього приводу відомий західний дослідник історії економічної думки М. Блауг зазначив: “Розмежування продуктивної і непродуктивної праці, введене Смітом, — це, мабуть, одна з найбільш згубних концепцій в історії економічної думки. Але за всього критичного ставлення до викладу цієї ідеї у Сміта не можна не визнати, що вона в жодному разі не двозначна і не безглузда”.

У *теорії капіталу* А. Сміта очевидно є більш прогресивна позиція порівняно з фізіократами. На відміну від останніх, Сміт продуктивним справедливо вважав капітал, зайнятий не тільки у сільському господарстві, а й у всій сфері матеріального виробництва.

Капітал Сміт тлумачив з двох сторін: як вартість, що приносить прибуток, і як запаси засобів виробництва, потрібні для продовження процесу виробництва. Згадані запаси, зауважував Сміт, складаються з двох частин, від першої з них “очікують одержати дохід”, а “друга частина — це та, що йде на безпосереднє виробниче споживання...” Відповідно до цього, автор

“Багатства народів” поділив капітал на основний, який він, утім, називав і постійним, та оборотний, уперше увівши ці терміни до наукового обігу.

До *основного капіталу* Сміт відніс знаряддя праці та машини, будівлі та споруди торгово-виробничого призначення, трудовий досвід і здібності робітників, а до *оборотного* — матеріали, готові вироби, продовольство, необхідне для робітників, і гроші, які потрібні для обігу товарів.

З цього випливає, що основний капітал складається, у тому числі, “з набутих і корисних здібностей усіх жителів чи членів суспільства”, тобто ніби включає “людський капітал”. Відмінності між двома частинами капіталу Сміт вбачав у тому, що основний капітал приносить прибуток, не переходячи від одного власника до іншого, тоді як оборотний капітал, приносячи прибуток, постійно покидає свого власника в одній формі, а повертається до нього в іншій, перебуваючи у безперервному русі.

Величезного значення Сміт надавав *нагромадженню капіталу*, вважаючи його одним із найважливіших джерел збагачення нації. Він стверджував, що чим більшим є національний капітал, тим швидше розвиваються землеробство та промисловість, поглиблюється поділ і підвищується продуктивність праці, зростає попит на неї. Усе це, у кінцевому підсумку, сприяє зростанню добробуту народу.

Отже, капітал у А. Сміта стає справжнім “господарем” економічного життя. Капітал або відкриває праці нові можливості, або перешкоджає їм; він або робить “плідними” землю і працю людини, або залишає їх бездіяльними, мертвими. А. Сміт намагався довести, що нагромадження капіталу — ключ до багатства народу, що кожен ощадливий господар — благодійник нації, а марнотрат — її ворог. Значно пізніше, уже в ХХ ст., цю тезу А. Сміта блискуче заперечив інший видатний британський економіст — Дж.М. Кейнс, який сформулював так званий “парадокс ощадливості”, підкресливши, що не ощадливість, а споживання є благом для нації у макро-економічному розумінні.

Внесок великого шотландця у *теорію відтворення*, яку так блискуче увів до проблематики економічної теорії Ф. Кене, полягає в тому, що він розмежував валовий і чистий дохід. Під *валовим доходом* класик розумів вартість сукупного продукту чи витрати на його виробництво. *Чистий дохід*, за Смітом, — це новостворена за рік вартість, тобто *національний дохід* — це сукупний дохід нації.

Водночас А. Сміт, характеризуючи те, з чого складається “уся ціна річного продукту праці”, що підлягає розподілу, цілком зводить її до доходів, з яких складається, як він міркував, ціна товару. Він стверджував: “Ціна будь-якого товару в кінцевому підсумку все ж зводиться до суми усіх доходів, адже будь-яка частка ціни повинна за необхідністю виявлятися чийось прибутком”. Цю сумнівну позицію класика економічної науки, який не включив до вартості та ціни продукту величину амортизації засобів праці, критично оцінили його наступники, а К. Маркс охарактеризував як “неймовірно догму Сміта”.

8.3.4. Теорія доходів та їх розподілу

У теорії *розподілу доходів* Сміт виходив з того, що в ринковому суспільстві існують три основних класи: капіталісти, землевласники та наймані робітники. Вони є основними, тому що доходи, які вони одержують, є *первинними*: капіталісти отримують *прибуток*, землевласники — *ренту*, наймані робітники — *заробітну плату*. Доходи решти груп населення є *вторинними*, адже їх джерелом є перерозподілені первинні доходи — прибуток, рента чи заробітна плата.

Теорії розподілу Сміта властива та сама дуалістичність, як і теорії вартості. Це зумовлено тим, що розподіл доходів він трактував як із позицій теорії трудової вартості, так і з позицій теорії витрат виробництва.

Зокрема, за словами великого шотландця, рента — це “перше відрахування з продукту праці, затраченої на обробку землі”; прибуток — “друге відрахування з продукту праці”; заробітна плата — “продукт праці”, який “становить природну винагороду за працю”. Водночас прибуток і рента трактуються природними частинами доходу від вартості, створеної капіталом і землею.

Визначаючи заробітну плату “продуктом праці”, що “становить природну винагороду за працю”, Сміт зазначає, що за умов “первісного стану суспільства”, коли у виробництві застосовувалися власні засоби виробництва і не було найманої праці, працівник одержував у винагороду повний продукт своєї праці. Йому не доводилось ділитися своїм доходом ані з землевласником, ані з роботодавцем.

За умов капіталістичного виробництва, коли праця стала найманою, заробітна плата стає “природною ціною праці”, величина якої визначається вартістю засобів існування, необхідних для робітника та його сім’ї. Сміт стверджував, що заробітна плата повинна дещо перевищувати рівень, достатній для можливості існування людини. В іншому випадку робітникові просто неможливо було б утримувати сім’ю і “раса робітників вимерла б після першого ж покоління”.

Виходячи з цього, А. Сміт намагався розкрити ринковий механізм коливання рівня заробітної плати навколо “природної ціни праці”, тобто нормального рівня заробітної плати. Нижньою її межею він визнавав фізичний прожитковий мінімум засобів існування, за якого зменшується народонаселення і скорочується пропозиція праці. У разі зростання рівня заробітної плати ситуація поступово змінюється — населення зростає і збільшується пропозиція праці. Таким чином, безпосередньою причиною зміни рівня заробітної плати Сміт вважав коливання попиту і пропозиції на ринку праці.

Водночас британський дослідник виділив низку чинників, які впливають на рівень заробітної плати: національні традиції, культурний рівень

нації, норми споживання продуктів, організованість робітників у боротьбі за свої інтереси. При цьому Сміт розглядав три можливих стани суспільства з позицій економічного розвитку та оплати праці: прогресивний, стаціонарний і регресивний розвиток. Першому стану властиве зростання багатства, попиту на працю і заробітної плати; становище робітників за умов другого стану стає важким через зниження заробітної плати внаслідок зменшення попиту на працю, а за умов третього стану — жахливим, нестерпним і жалюгідним.

Автор “Багатства народів” наголошував, що наймані робітники, які “годуєть націю і створюють усі доходи”, заслуговують на пристойну заробітну плату. На його думку, висока заробітна плата вигідна суспільству в цілому, оскільки стимулює зростання продуктивності праці та сприяє збільшенню сукупного багатства нації.

Науковою заслугою А. Сміта стало розмежування заробітної плати на *номінальну* і *реальну*, а також аналіз диференціації останньої.

Сміт завершив теоретичне виокремлення категорії *прибутку*. Ґрунтуючись на теорії трудової вартості, він визнавав прибуток частиною вартості, яка залишається після відрахування заробітної плати. Класик також зазначав, що вартість, яку робітники додають до вартості матеріалів, розпадається на дві частини: одна іде на оплату праці робітникам, а друга — на оплату прибутку підприємцям. Водночас Сміт визначав прибуток і як частину доходу підприємця, яка залишається після сплати ним ренти та процента. Відповідно до теорії витрат виробництва, він трактував прибуток і як результат використання продуктивного капіталу, і як винагороду капіталістові за ризик і працю з авансування капіталу.

А. Сміт вказав на тенденцію норми прибутку до зниження, яку він пояснював тим, що в економічно розвинених країнах утворюється надлишок капіталу, який сприяє зростанню їх конкуренції і, як наслідок, веде до зниження їх прибутковості. Тому низький рівень прибутку та процента він вважав свідченням економічного процвітання та здоров'я нації.

Позичковий процент британський учений розглядав як винагороду за прибуток, який позичальник (боржник) одержує внаслідок позики капіталу, яка (винагорода) сплачується кредитору. Сміт при цьому вважав, що позичковий процент “завжди є доходом похідним”, вторинним, який, якщо не буде сплачений з прибутку на позичений капітал, має сплачуватися з інших доходів.

Ренту шотландський економіст розглядав як надлишок вартості над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера-орендаря, який сплачується землевласнику. Разом із тим А. Сміт трактував ренту також з позицій фізіократів, тобто розглядав її як продукт природи, який залишається після відрахувань та заміщення всього того, що створено працею людини. При цьому Сміт розрізняв поняття ренти (дохід землевласника) і орендної плати (витрати орендаря землі).

Хоча вчений не застосовував поняття *диференціальна рента*, у його книзі містяться положення про залежність доходу землевласника від родючості та місцерозташування землі, а також від вкладень капіталу в останню.

8.3.5. Історичне значення теоретичної спадщини А. Сміта

В історії економічної думки А. Сміт займає особливе місце — фактичного творця економічної науки. Історична заслуга великого вченого полягає в тому, що він узагальнив і систематизував накопичені до нього економічні знання, здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки, що дало змогу виявити субординовану систему економічних категорій і принципів, а наступним поколінням економістів створити власні системи економічних вчень.

Книга А. Сміта “Багатство народів”, на думку французьких дослідників історії економічної думки Ш. Жіда і Ш. Ріста, проникнута високою ідеєю про “очевидну і просту систему економічної свободи”, викладеною Смітом як теорія природного самочинного механізму, який постійно пристосовує виробництво товарів до дійсного попиту на них, і стала чи не найважливішою теорією в усій політичній економії.

А. Сміт розкрив роль ринку і ринкового механізму ціни, попиту і пропозиції в організації економічного життя, уперше в історії у закінченому вигляді виклав теорію економічного розвитку на основі ринкових механізмів. Він дослідив систему мотивів та стимулів господарської діяльності, показав роль та значення особистого інтересу як рушійної сили економічного прогресу за умов вільної конкуренції.

Він уперше системно виклав концепцію економічного лібералізму як у виробництві, так і міжнародній торгівлі, приділивши особливу увагу інституційним засадам ефективного функціонування ринкової економіки. Обґрунтування принципу абсолютних переваг у зовнішній торгівлі дало поштовх до розвитку теорії міжнародної торгівлі.

А. Сміт не тільки розвивав теорію трудової вартості, а й виявив водночас геніальну непослідовність, заклавши основи багатofакторного аналізу вартості та дослідження чинників відхилення ринкової ціни від вартості.

Економічні ідеї Сміта стали тією основою, на якій згодом розвивалася політична економія. І хоча деякі з них із часом виявилися помилковими, проте значення геніального економічного вчення Сміта не зменшується з роками, а все нові й нові дослідники постійно відкривають у ньому невідомі раніше грані.

8.4. УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА XVII—XVIII ст.

Результатом Національно-визвольної революції XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького стало звільнення селян від кріпосної залежності. Водночас протягом періоду так званої Гетьманщини в Україні сформувалася нова панівна верхівка — козацька старшина, яка наполягала на поверненні кріпосного права і відмежування козацтва від селянства. Селянське питання і роль козацької старшини в українському суспільстві стали головними. Навколо них починаючи з другої половини XVII ст. точилась запекла ідеологічна боротьба. У поглядах на цю проблему в середовищі освіченої частини українства виокремилися два напрями соціально-економічної думки — прогресивно-патріотичний і консервативний.

8.4.1. Економічна думка в Україні на зламі століть

Прогресивний характер економічної думки відображає “*Літопис Самовидця*” невідомого автора, в якому розглянуто найважливіші соціально-економічні проблеми України періоду 1648—1703 рр.

Автор “Літопису” належав до тих нечисленних представників козацької старшини, які під впливом посилення соціальних антагонізмів у другій половині XVII ст. виступали за пом’якшення суспільних суперечностей і соціальну злагоду. Він засуджує економічне, національне та релігійне гноблення українського народу, виступає проти реставрації старих кріпосницьких порядків у Лівобережній Україні (Правобережна Україна залишалася під владою Польщі).

Консервативні економічні погляди козацької старшини відображають творитак званих “старшинських літописців”, передусім *Григорія Граб’янки* та *Самійла Величка*. Обидва всіляко намагалися довести, що козацька старшина походить із шляхетного староруського войовничого роду, а тому в законодавчому порядку має бути зрівняна в правах з російським “благородним” дворянством. “Старшинські літописці” виступали за відновлення феодальних відносин та встановлення повної влади української шляхти над кріпосними селянами.

Помітну роль у розвитку суспільної думки та ідей просвітництва в Україні починаючи з другої половини XVII ст. відіграла *Києво-Могилянська колегія*, яка була заснована в 1632 р., а з 1701 р. набула статусу *академії*. Її випускником, а згодом професором і ректором став один із найосвіченіших і визначних вітчизняних мислителів того часу — просвітник, історик, філософ, літератор, політичний і релігійний діяч *Феофан Прокопович* (1681—1736).

Ф. Прокопович був палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму — необмеженої царської влади, а тому висунув концепцію її “божественного” походження та природності поділу суспільства на стани. В економічних поглядах Прокопович був прихильником меркантилізму, проповідував політику активного господарського та торгового балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління та економічного протекціонізму. Розвинена економіка, вважав Прокопович, — запорука загального добробуту та соціальної злагоди.

8.4.2. Яків Козельський

Економічна думка України XVIII ст. розвивалася під значним впливом особливостей її соціально-економічного і політичного життя, яке зазнало суттєвої еволюції. Після Переяславської угоди та приєднання України до Росії російський уряд невпинно та послідовно обмежував автономію України і в 1764 р. ліквідував її остаточно.

Водночас із посиленням російського абсолютизму та насаджування феодальних відносин в Україні українське селянство і рядове козацтво поступово перетворилися на залежну масу кріпаків. Натомість козацька старшина перетворювалася на українську шляхту. Диференціація і поляризація українського суспільства зумовили зростання соціальної напруженості в країні.

З 70—90-х років XVIII ст. після поділів Польщі між Росією, Австро-Угорщиною та Пруссією уся територія України, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття, опинилася у складі Російської імперії. У цей період тут починають зароджуватися ринкові відносини, розвиток яких суттєво гальмувався кріпосницькою системою. Звільнення селян із кріпацтва, проблема поміщицького землеволодіння та господарювання стали головними темами публічного обговорення та ідейної боротьби, у результаті чого визріла передова суспільно-політична, філософська та економічна думка, яка відображала життєві інтереси українського народу. Її представники розвивали просвітницькі ідеї, виступали за ліквідацію кріпосного права, змальовували нестерпне становище поневоленого народу, вимагали ліквідації привілеїв родового дворянства.

Найяскравішим представником прогресивної економічної думки України цього періоду став філософ, правознавець і народний просвітитель **Яків Козельський** (1727—1795).

У своїх соціально-просвітницьких творах та ідеях Я. Козельський вимагав негайного звільнення селян від кріпосного гніту і критикував ліберальних просвітників, які вважали, що цього можна досягти шляхом розвитку та поширення освіти серед поміщиків і селян — щоб перші зрозуміли всю

жахливість кріпосництва і соромилися свого становища кріпосників, усвідомивши необхідність звільнення селян, а другі зрозуміли всю ганебність становища рабів і доросли до розуміння необхідності здобуття свободи. На його думку, не освіта є передумовою свободи народу, а свобода є передумовою розвитку освіти.

Я. Козельський одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого та розширеного відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим — розширення виробництва за рахунок посилення гноблення кріпосних селян.

Найбільшу увагу у своїх творах Я. Козельський приділив дослідженню проблеми праці, яку ділив на “урівняну”, тобто необхідну, і “дарункову”, або додаткову. Під “дарунком” український філософ розумів частину виробленого продукту праці, яку виробники — селяни та ремісники — віддавали безоплатно власникові засобів виробництва чи землі.

Як вважав Я. Козельський, праця — єдине джерело багатства, однак праця кріпака втрачає ефективність внаслідок його незаінтересованості в результатах виробництва. Для збільшення суспільного багатства мислитель пропонував запровадити обов’язкову і загальну примусову трудову повинність для всіх працездатних, у тому числі шляхтичів, а продуктивність праці підвищити на основі методів морального та матеріального заохочення.

Я. Козельський раніше за А. Сміта відкинув твердження фізіократів про сільськогосподарську працю у землеробстві як єдине джерело утворення “чистого продукту”. Праця, стверджував український філософ, стає джерелом багатства в будь-якій сфері виробництва.

Соціальним ідеалом для Я. Козельського було суспільство рівноправних людей, яке існує на принципах соціальної, політичної, правової та господарської свободи. У руслі цієї ідеї він пропонував рівномірно розподілити працю між усіма, щоб у результаті кожен пересічно працював менше. Мислитель був переконаний, що рівна праця забезпечить рівне споживання для всіх, життя в достатку і без злиднів.

Ідею рівності Я. Козельський поширював і на власність. Кожна людина, міркував він, має право на власність і продукт своєї праці. Найефективнішою формою власності філософ вважав дрібну приватну власність, а спонукальним мотивом господарської діяльності дрібного власника — особисту вигоду. При цьому Козельський думав, що найдоцільнішим варіантом вирішення проблеми власності є її рівномірний розподіл між дрібними власниками.

8.4.3. Григорій Сковорода

У цей же період надзвичайно своєрідні та цікаві економічні ідеї висловлював славетний український філософ, народний просвітник, видатний гуманіст і поет *Григорій Сковорода* (1722—1794).

Центральне місце в економічних поглядах Сковороди займала проблема людини та ролі праці в її житті. Він виходив з того, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, а природу людини визначає її здатність до праці. Пізнавши свою внутрішню сутність, міркував український народний геній, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, в якому може найповніше розкрити свої здібності. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою. У праці Г. Сковорода вбачав основу добробуту, початок і кінець радощів і печалей людини і суспільства.

Водночас Г. Сковорода гнівно засуджував і висміював у своїх творах марнотратство та дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення в українському суспільстві. Ці вади негативно впливають на людину, яка втрачає людську сутність і гідність, вважав видатний філософ.

Вислови Г. Сковороди промовляють самі за себе: “Освіта не повинна зуживати свого впливу тільки на одних жерців науки, котрі жруть її і котрим вона приїдається, але повинна переходити на увесь народ; увійти в нього й засісти в серці й душі всіх тих, котрі мають дізнатися правди, — і я людина, і мені не чуже, що людське...”; “Як не можна горсткою піску засипати бездонний океан, як не можна широко розкинене полум’я погасити краплиною води, як не можна орлові літати в маленькім пуделочку, так не може дух чоловічий заспокоїтись матеріальними добрами. Дух чоловічий — це безодня безконечна, як небо, або час. Нерозумні люди! Чи довго ви ще будете залишатись у блуканні? Чому ви не думаєте про того, кого називаємо Богом? Чому ви не стараєтесь наблизитись до Нього? У шуканні Бога чоловік знайде повне заспокоєння бажань свого духа”.; “Всі люди думають тільки про блага земні. Купці дурять покупців, щоб здобути грошей якнайбільш. Поміщики скуповують помістя й заводять коней закордонних. Службовці гнуться перед начальством, щоб стати вище над іншими. Юристи гнуть закони на власну вигоду. Віршороби улещують вельмож віршами... А в мене одна думка не виходить з голови: як би мені розумно жити й розумно з цього світу відійти. Страшна Смерте з замахненою косою! Ти не милуєш нікого — ні царя ні селяка: ти нищиш усіх, як вогонь солону нищить. Усі тремтять перед тобою, крім тих, хто сумлінні має чисте мов кришталь...”

Г. Сковорода мав величезний вплив на своїх сучасників і на наступні покоління українців, і не тільки своєю етичною наукою, а головним чином своїм життям, в якому слово ніколи не розходилося з ділом: його вчення було в повній згоді з його життям. Щоб оцінити цей вплив, досить сказати, що сучасники бачили в ньому “мандрівну академію”, а його самого вважали за університет. Він мав багато учнів, яких називали “сковородинцями”, і коли треба було в Україні знайти добру і порядну людину, то шукали між ними.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Якими були соціально-економічні передумови виникнення класичної політичної економії?
2. Чим відрізнялася методологія досліджень В. Петті від методології меркантилістів?
3. Яку роль відіграли В. Петті та П. Буагільбер у зародженні класичної політичної економії? Які відмінності та спільні риси їх економічних вчень?
4. Які особливості мало вчення фізіократів?
5. У чому полягало наукове значення економічної таблиці Ф. Кене?
6. За якими напрямками А. Тюрго розвивав меркантилістичну систему? У чому особливість його вчення?
7. У чому полягають обмеженість та історичне значення вчення фізіократів?
8. Чому А. Сміт вважається творцем економічної науки?
9. У чому сутність поглядів А. Сміта на багатство, вартість, капітал, гроші і доходи?
10. У чому сутність концепцій А. Сміта про “економічну людину” та “невидиму руку ринку”?
11. Як А. Сміт визначав продуктивну і непродуктивну працю?
12. Які прогресивні економічні ідеї висловлювали українські мислителі XVIII ст. Я. Козельський та Г. Сковорода?

Розділ 9

ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Ідеї економічного вчення А. Сміта швидко поширювалися по всьому світові, знаходячи своїх послідовників і супротивників. Особливого поширення вони набули в Англії та Франції — країнах, де з кінця XVIII і до середини XIX ст. завершився промисловий переворот і відбувся перехід до індустріального (фабричного) виробництва. Ця подія знаменувалася заміною ручної праці машинною, перетворенням мануфактур на фабрики, створенням ринкової інфраструктури.

Якісні зміни в економіці зумовили зростання темпів економічного розвитку і ще більше зміцнили віру економістів нової доби у всесильність ідей економічного лібералізму, оспіваного їх кумиром — А. Смітом. Меркантилістичні уявлення і державний протекціонізм відійшли в минуле, а дедалі більша лібералізація економіки провідних країн світу нібито була доказом мудрої справедливості економічного вчення Сміта.

Водночас непослідовність деяких положень сміт'янської теорії стала “міною уповільненої дії”, яка зрештою привела до розмежування в таборі класичної політичної економії. Однак розмежування послідовників класичної школи не можна пояснити тільки непослідовністю та двозначністю певних положень вчення А. Сміта. Основною причиною стали якісні зміни в ринковій економіці, нові явища і процеси, які класична економічна теорія XVIII ст. була не в змозі пояснити.

9.1. ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ Ж.-Б. СЕЯ

Жан-Батіст Сей (1767—1832) — видатний і послідовний продовжувач економічних ідей Адама Сміта у першій третині XIX ст. у Франції, який абсолютизував вчення свого вчителя про економічний лібералізм і стихійний ринковий механізм господарювання. Ж.-Б. Сей узяв на себе нелегку місію популяризатора та інтерпретатора вчення Сміта.

Ж.-Б. Сей ретельно проаналізував погляди свого кумира, систематизував і модифікував їх з позицій прихильника теорії витрат виробництва, звівши до кількох логічно обґрунтованих основних економічних принципів (законів). Як Франція, так і вся Європа (крім Англії) знайомилися із вченням А. Сміта у тлумаченні Ж.-Б. Сея. Коментуючи, розвиваючи, інколи й спрощуючи окремі положення теорії Сміта, дискутуючи з цього приводу зі своїми англійськими сучасниками Т. Мальтусом і Д. Рікардо, Сей сформулював та обґрунтував низку фундаментальних економічних принципів, які донині знаходяться в основі багатьох теоретичних концепцій.

З численних праць Ж.-Б. Сея варто виділити *“Трактат політичної економії”* (1803), *“Катехізіс політичної економії”* (1817), *“Повний курс практичної політичної економії”* (у шести частинах, 1828—1829).

Несправедливими видаються звинувачення К. Маркса, який називав Ж.-Б. Сея “найбільш вульгарним буржуазним економістом”, хоч останній і спрощував певні положення теорії А. Сміта, популяризуючи їх. Про це пишуть і французькі автори: “Неясність Сміта часто плідна для розуму, а ясність Сея не дає йому жодного стимулу”. З повагою та симпатією до Ж.-Б. Сея ставилися його сучасники — титани економічної думки Д. Рікардо і Т. Мальтус.

9.1.1. Ж.-Б. Сей про предмет політичної економії, багатство і вартість

Пояснюючи погляди А. Сміта на *предмет* і *метод політичної економії*, Ж.-Б. Сей у чіткій формі виклав своє їх бачення. Він дорікав Сміту за те, що той зробив значну поступку нормативній (практичній) стороні економічної теорії. Французький дослідник намагається порвати з давньою традицією, яка сягає ще вчень каноністів і меркантилістів, стосовно намагань зробити з теорії практичні рекомендації, свого роду інструкції для адміністраторів і державних чиновників.

За визначенням Сея, політична економія — наука виключно про спонтанний (стихийний) і об’єктивний економічний устрій, “про закони, які управляють багатствами”, вона є простим викладом способу, яким “утворю-

ються, розподіляються і споживаються багатства”. Тому економічну науку, за переконанням Сея, потрібно відокремити від економічної політики та статистики. За Сеєм, *політична економія — наука суто теоретична та описова*. Роль ученого-економіста він вбачав у спогляданні, описанні та аналізуванні економічних процесів і явищ, а не в повчанні та наданні якихось порад щодо методів і форм господарювання.

Економічні закони в інтерпретації Сея подібні до законів природних — їх не встановлюють, не творять і не відкривають люди, вони самі випливають із природи речей, управляють законодавцями та державами, не знають кордонів і суворо карають тих, хто діє всупереч їм.

Це означає, що Сей, як і більшість класиків, сконструював модель політичної економії за взірцем точних наук, закони яких мають універсальний характер. Він гадав, що як і для фізики, так і для політичної економії важливим є не стільки нагромадження фактів дійсності, скільки правильне формулювання загальних принципів, на основі яких потім можна зробити об’єктивні наукові висновки.

Сей завершив критику поглядів фізіократів на *продуктивну працю*, яку розпочав ще А. Сміт. Проте, якщо Сміт тільки допускав існування продуктивної сили землі та сил природи, то Сей прямо заявив, що в усій діяльності, спрямованій на створення життєвих благ у будь-якій формі, людина повинна співпрацювати тільки у згоді з природою.

На відміну від А. Сміта, його французький послідовник вважав продуктивною і працю з надання послуг. У сфері послуг, на думку Ж.-Б. Сея, створюється особливий нематеріальний продукт, який, так само як і матеріальний, речовий, має мінову цінність і корисність. (Протягом тривалого часу теоретики, насамперед англійські, не визнавали послуги продуктом. Лише згодом висновки Ж.-Б. Сея про продуктивність послуг було визнано більшістю економістів світу.) Ж.-Б. Сей будь-яку корисну працю трактував продуктивною. Виробляти, міркував французький теоретик, означає просто створювати корисності, збільшувати здатність речей і послуг задовольняти людські запити.

Сей допускав можливість вимірювання вартості не тільки кількістю затраченої праці та інших факторів, а й мірою корисності продукту праці. Зокрема, у “Трактаті політичної економії” він писав, що “цінність є мірилом корисності”. Цими положеннями Ж.-Б. Сей продовжив розвиток *теорії суб’єктивної цінності*, започаткованої ще Галіані та А. Тюрго, значно збагативши її власними висновками. За теорією суб’єктивної цінності, у виробництві створюється споживна вартість (корисність), а остання надає благам цінності (вартості). Цінність продукту, міркував французький теоретик, становить суть багатства.

Саме висновки Сея були покладені в основу *концепції граничної корисності* “австрійської економічної школи” — однієї з базових у сучасній економічній теорії, що дає змогу вважати його одним з фундаторів теорії корисності. Сей був також біля витоків *закону спадної корисності благ* — одного з основоположних економічних законів.

9.1.2. Концепція розподілу доходів

Помітне місце в дослідженнях Ж.-Б. Сея зайняла *концепція розподілу*, яку він побудував на основі теорії витрат виробництва і яка нині широко відома під назвою *теорії “трьох факторів” виробництва*. Спрощена схема розподілу продукту (багатства) за цією концепцією має такий вигляд.

Праця, капітал і земля розглядаються як основні виробничі фактори, надаючи послуги зі створення вартості. На ринку виникає попит на ці продуктивні послуги з боку підприємців, які комбінують їх для виробництва необхідних корисних благ. При цьому підприємець є тільки посередником між продуктивними послугами та споживачами. Кожен з трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів: наймані робітники (носії праці) одержують заробітну плату, капіталісти (власники капіталу) — процент, земельні власники — ренту, підприємці — підприємницький дохід — за “діяльність, талант, дух порядку і керівництво”.

Отже, дохід на капітал — *прибуток* — Сей розділив між власниками капіталу і підприємцями (керівниками виробництва) на процент і підприємницький дохід. При цьому в центрі механізму розподілу доходів знаходиться підприємець.

Підприємець, на думку Сея, — активний, цілеспрямований, освічений, талановитий винахідник, прогресивний землероб, промисловець чи смілива ділова людина, яка готова йти на ризик заради зростання багатства. Підприємець комбінує фактори виробництва з метою створення продукту для задоволення потреб споживачів (ідеї Ж.-Б. Сея про підприємця як новатора, носія технічного прогресу розвинув у 30—40-х років. ХХ ст. відомий австрійський теоретик Й. Шумпетер, який на їх основі розробив власну теорію підприємництва). Французький учений вважав, що саме підприємці, а не всі капіталісти в широкому розумінні, а також землевласники і наймані робітники здійснюють виробництво багатства, а тому домінують при його розподілі.

Триєдина формула, що впливає з *теорії “трьох факторів”* Ж.-Б. Сея, за якою кожен фактор виробництва винагороджується певним доходом, по суті стала своєрідною інтерпретацією поглядів А. Сміта. Йдеться про те, що, запозичивши в А. Сміта ідею про класову структуру суспільства та її вплив на походження і розподіл багатства, Ж.-Б. Сей ніби “уточнює”, що названі фактори — “праця”, “капітал”, “земля” — мають самостійне значення у створенні доходів найманих робітників, капіталістів і землевласників.

Отже, Ж.-Б. Сей відкидає будь-яку думку про можливість експлуатації праці за умов вільної конкуренції та вільного продажу робочої сили, а його учні, зокрема Ф. Бастіа, на основі висновків свого вчителя намагалися вивести положення про “гармонію економічних інтересів” усіх класів суспіль-

ства, будуючи свої міркування на відомій ідеї А. Сміта про те, що особистий інтерес “економічної людини”, спрямований “невидимою рукою” ринку, обов’язково збігається із суспільним. Таким чином, у теорії Ж.-Б. Сей кожен із власників виробничих факторів зацікавлений у процвітанні інших.

У теорії “трьох факторів” Ж.-Б. Сей започаткував аналіз категорії “людський капітал”. Зокрема, він наголошував, що “людина не народжується з тими здібностями і силами, які були б достатніми для виконання навіть найлегшої роботи. Ці здібності і сили можна розглядати як капітал, який утворився щорічним нагромадженням і послідовним збільшенням витрат на його виховання”. Сей стверджував, що кошти, витрачені на фахове зростання працівника, витрачаються продуктивно, тому що створюють людину та її внутрішній капітал.

Концепція розподілу доходів Сей сприяла прогресові економічної науки. За своєю сутністю вона фактично є *макроекономічною*, водночас будучи значно точнішою від знаменитої схеми суспільного відтворення Ф. Кене, адже у варіанті Сей доходи (продукт) розподіляються між реальними особами, а не гіпотетичними, придуманими класами. А теорія “трьох факторів” нині знаходиться в основі уявлень більшості сучасних економістів про прирودу вартості (цінності).

9.1.3. Теорія ринків, або “закон Сей”

Чи не найбільше значення в теоретичній спадщині Сей має його *теорія ринків*, яка згодом одержала назву “*закону Сей*”. “Продукти купуються за продукти” як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі — така квінтесенція теорії ринків Сей. Ця проста думка викликала справжній фурор.

Суть “закону Сей” полягає в тому, що при досягненні суспільством усіх принципів економічного лібералізму *виробництво (пропозиція) буде породжувати адекватне споживання (попит)*, тобто виробництво товарів і послуг за умов смітівського “природного порядку” обов’язково породжує доходи, на які ці товари та послуги вільно реалізуються. Сей передбачав, що гнучке і вільне ціноутворення на ринку викликатиме майже миттєву реакцію на зміну ринкової кон’юнктури, стаючи гарантією *саморегулювання економіки*. Відповідно, *сукупний попит* автоматично дорівнює *сукупній пропозиції*, що забезпечує рівновагу ринкової економіки за умов вільної конкуренції. При цьому всі доходи споживаються, тобто використовуються на закупівлі товарів і послуг. Так, за Сеєм, стихійно й об’єктивно діє ринковий механізм ціноутворення, який і є механізмом саморегулювання ринкової економіки.

На ґрунті своєї теорії ринків Ж.-Б. Сей зробив висновок про принципову можливість безкризового розвитку ринкової економіки. Він допускав існування часткових диспропорцій, коли одного товару виробляється забагато, а іншого існує нестача. При цьому Сей підкреслював, що диспропорції ви-

никають не внаслідок загального зростання обсягу виробництва, а тому, що не виробляються товари, яких потребує ринок. Для подолання труднощів зі збутом в одних галузях, Сей радив розширювати виробництво в інших. “Попит на товари будь-якої галузі зростає тоді, коли зростає пропозиція товарів і послуг в усіх галузях”, — таким був висновок Сея.

Як можна пояснити “довгоживучість” концепції Ж.-Б. Сея про безперешкодну та повну реалізацію сукупного продукту і безкризове економічне зростання, яка є далеко не беззаперечною, свідомством чого були періодичні кризи ринкової економіки? Тут можна вказати на три обставини, які ґрунтуються на теоретичній спадщині А. Сміта: 1) “природний порядок” А. Сміта передбачає гнучкість цін і гнучкість заробітної плати, взаємовигідний за пасивної ролі грошей обмін працею та її результатами для всіх ринкових суб’єктів; іншого стану речей “закон Сея” не визнає; 2) “закон Сея” за принципами економічного лібералізму виключає будь-яке державне втручання в економіку; 3) теорія ринків Ж.-Б. Сея передбачає поступальний розвиток ринкових відносин на основі досягнень науково-технічного прогресу.

Отже, лише за таких ідеальних умов можна визнати справедливість “закону Сея”. Справді, якщо припустити можливість бартерної економіки, де гроші є лише рахунковими одиницями і сукупний попит на них дорівнює цінності всіх товарів і послуг, призначених для обміну на гроші, тоді загальне перевиробництво товарів справді було б неможливим. Саме тоді “продукти купуються за продукти”. “Закон Сея” має насамперед теоретичне, а не практичне значення, а тому він і справив великий вплив саме на теорію, яка намагалася відшукати абстрактні принципи досягнення економічної рівноваги.

Водночас за сучасними концептуальними положеннями, економічні кризи зумовлені не стільки недосконалістю “закону Сея”, скільки закономірностями переростання вільної конкуренції у монополію чи недосконалу конкуренцію. А “закон Сея” справедливий лише за умов абсолютно вільної конкуренції.

9.2. ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ Т. МАЛЬТУСА

Визначним представником класичної політичної економії в Англії був *Томас Мальтус* (1766—1834). Творчість цього непересічного дослідника належить до першої чверті XIX ст., але результати його наукових розвідок мають цінність і для сучасної економічної науки.

Перша праця Т. Мальтуса — “*Дослід про закон народонаселення*” (1798) — була опублікована ним анонімно. Вона викликала бурхливу, переважно негативну реакцію, піддавалася нападкам з боку багатьох учених і

політиків. З цієї причини, а точніше для поліпшення своєї праці Т. Мальтус у 1799—1802 рр. здійснив поїздку країнами Європи, а через деякий час (у 1803 р.) підготував друге, виправлене видання своєї книги, цього разу під своїм іменем. За його життя було здійснено ще кілька перевидань цієї праці, яка з невеликого памфлета перетворилася у чималий трактат.

Крім “Дослідів”, який зробив його автора відомим і навіть знаменитим, Т. Мальтус написав ще кілька значних праць, серед яких потрібно виділити “Дослідження про природу та зростання земельної ренти” (1815) і “Принципи політичної економії, розглянуті у плані їх застосування” (1820). Остання з них у творчому плані стала головною працею Т. Мальтуса. Сучасники вважали Мальтуса видатним економістом за його дослідження багатьох основоположних проблем економічної теорії. Однак до історії економічної думки він увійшов насамперед як автор теорії народонаселення.

9.2.1. Мальтузіанська теорія народонаселення

У праці “Дослід про закон народонаселення” Мальтус виходив з таких основних положень: 1) суспільство перебуває в рівноважному стані, коли виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідної чисельності населення; 2) у разі порушення цієї рівноваги в суспільстві виникають сили, які повертають його до рівноважного стану; 3) ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції; 4) існує закон народонаселення, за яким і населення, і продовольство за відсутності перешкод безмежно зростають, але швидкість зростання населення вища, ніж швидкість зростання продуктів харчування.

Зокрема, за сприятливих обставин населення буде зростати у геометричній прогресії (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64 і т. д.), а виробництво продовольства — в арифметичній (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 і т. д.). З цього випливає, що кількість населення подвоюється кожних 20—25 років, а виробництво продуктів харчування за цей самий період зростає значно меншими темпами (тільки на 20—25 %).

Саме в перенаселенні англійський пастор вбачав основну причину зростання розпусти, хвороб, злиднів, голоду і безробіття та інших бід суспільства. “Через перенаселення, — писав Мальтус, — бідність може стати жалюгідною і гіркою долею усього людства”. Уся його книга є аналізом того, як досягти бажаної рівноваги між населенням і виробництвом достатньої кількості продуктів харчування.

Т. Мальтус сприйняв тезу А. Сміта про те, що зростання багатства може відбуватись необмежено, однак проблему бачив у іншому ракурсі: економічне зростання обмежене небезпекою більш швидкого зростання населення, ніж це допускається зростанням виробництва предметів споживання. Передбачаючи майбутні заперечення, Т. Мальтус не один раз повторював, що він не заперечує проти зростання чисельності населення, але пропонував

“встановити між населенням і продовольством таке співвідношення, яке б не викликало боротьби між ними”, тобто досягти стану економічної рівноваги суспільства. “Вороги, з якими я борюся, — наголошував він, — суть розпуста та злидні”.

Свій закон народонаселення Мальтус вивів, спираючись на біологічну здатність людини до продовження роду, яку вважав природним інстинктом, а також на популярний у той час закон *спадної родючості* землі. Народ сам винен у своїх стражданнях, стверджував Мальтус, оскільки має природну пристрасть до швидкого розмноження, а його біди доповнюються обмеженістю ресурсів для виробництва предметів споживання, що виявляється через спадну родючість земель.

Оскільки, за висновками Т. Мальтуса, населення зростає значно швидше виробництва продуктів споживання, то для збереження рівноваги “необхідно, щоб розмноження постійно затримувалося”. У примітивних суспільствах це досягається через хвороби, голод і війни, а в ринковому суспільстві — через регулювання заробітної плати та “моральне стримування” народжуваності. Регулювання заробітної плати відбувається автоматично в тому розумінні, що надмірне зростання населення знижує заробітну плату і тим самим обмежує зростання населення в наступному поколінні. Навпаки, зростання заробітної плати призводить до зростання населення і тим самим — до зростання бідності наступного покоління. Зокрема, багатий урожай спричинить наступний голод: “достаток, заховаючи шлюби, породжує надлишок у населенні, потреби якого вже не можуть задовольнитися урожаєм звичайного року.”

На думку Мальтуса, якщо людина не може прогодувати сім'ю, не готова взяти на себе всі турботи щодо народження і виховання дітей, вона повинна відкласти свій шлюб, а якщо така готовність не настане ніколи — взагалі відмовитися від нього. Мальтус любив повторювати, що будь-які спроби подолати злидні, звертаючись до державних субсидій чи приватної благодійності, можуть тільки послабити головне обмеження надмірного зростання населення — необхідність кожного самому турбуватися про себе та повною мірою відповідати за свою непередбачливість. Ніхто зі здатних до праці не має “права на прожиток, якщо він не може прогодувати себе власною працею”. При цьому бідна людина не може зазіхати на власність багатих, адже приватна власність необхідна для зростання виробництва споживчих товарів і тим самим для поліпшення становища бідних.

Зростання злиднів внаслідок надлишку населення соціально небезпечно, адже може викликати нестабільність у суспільстві (бунт), тому Мальтус пропонує так і шляхи вирішення проблеми бідності: 1) створення ощадних кас, де нагромаджуються гроші та навчаються бережливості; 2) зростання “середнього класу”.

Оскільки, на думку англійського вченого, соціальна рівність принципово неможлива, а поділ суспільства на дуже багатих та дуже бідних небажаний, то основою здорового зростання населення, тобто зростання без бідно-

сті, є зростання виробництва і “середнього класу”. “Не надмірні розкоші невеликої кількості людей, а помірні розкоші всіх класів суспільства, — підкреслював Мальтус, — становлять багатство і добробут народу”. “Середній клас” є основою суспільства, але повинні бути також бідніші й багатші, що він пояснює так: “Якщо відняти в людини надію на підвищення та небезпеку зниження, то не було б тих старанності та завзяття, які змушують кожную людину поліпшувати своє становище і які є головним двигуном суспільного добробуту”.

Незважаючи на окремі недоліки і недостатню коректність, орієнтацію виключно на екстенсивні можливості у зростанні виробництва предметів споживання, ігнорування науково-технічного прогресу у цій галузі, ідея Мальтуса в принципі справедлива й актуальна. Правильність наукового передбачення англійського вченого стала очевидною, хоча, на щастя, його похмурі прогнози не виправдалися.

Така система поглядів на народонаселення отримала в економічній науці назву *мальтузіанства*. Сучасних прихильників теорії народонаселення Мальтуса називають *неомальтузіанцями*.

9.2.2. Теорія заробітної плати

З теорією народонаселення тісно пов’язана мальтусівська теорія заробітної плати. Т. Мальтус доводив, що внаслідок тиску зростання населення на рівень заробітної плати, остання визначається *мінімальною вартістю засобів існування* робітника, що й визначає рівень заробітної плати. Але сам мінімум у різних країнах може суттєво відрізнятись. Зокрема, Мальтус наводить такий приклад: якщо в Англії основу харчування робітників становить пшениця, то в Ірландії — картопля; але ринкова ціна пшениці вища від ринкової ціни картоплі, тому заробітна плата англійського робітника вища, ніж ірландського, а результатом є “ірландські халупи та лахміття”.

Економічно важливе значення має не номінальна, а реальна заробітна плата, яка, за Мальтусом, визначається ціною продовольства. Тому бідність не можна подолати шляхом роздання грошової допомоги: “Коли існує нестача певного товару, — наголошує Мальтус, — то він не може бути розподілений між усіма: він надходить тому, хто пропонує за нього вищу ціну. Тому, коли відчувається нестача продовольства, порівняно з населенням, то зовсім однаково, чи будуть нижчі класи одержувати два шилінги або п’ять”.

Водночас Мальтус рішуче виступав проти зрівняльності у доходах: “Рівність не створює достатньо сильного мотиву до праці і не сприяє перемозі над природними лінощами... Неминуча бідність, до якої дуже швидко має призвести будь-яка система рівності...” Відповідно він виступав і проти закону про допомогу бідним, яка зумовить швидке збільшення чисельності населення, що просто змете систему соціальної допомоги.

Лише мінімальний рівень заробітної плати може забезпечити найоптимальнішу пропорцію між зростанням населення і збільшенням виробництва предметів споживання. У цьому й полягає суть *закону заробітної плати* Т. Мальтуса. За ним, заробітна плата в суспільстві не може зростати, незмінно залишаючись на низькому рівні. Цю думку, до речі, поділяв й Д. Рікардо.

9.2.3. Теорія вартості

Хоча найбільший резонанс в науковому світі викликала мальтузіанська теорія народонаселення, чи не найбільш плідною в теоретичній спадщині Т. Мальтуса була *теорія витрат виробництва*.

Т. Мальтус не сприйняв положення А. Сміта про те, що вартість пов'язана лише з працею, заперечуючи абсолютизацію трудової вартості. Натомість він розвивав інший аспект учення свого вчителя — про те, що вартість утворюється усіма факторами виробництва. На думку Т. Мальтуса, *величина вартості товару визначається витратами його виробництва*, до яких він відносив матеріальні витрати та затрати живої праці. Ці ідеї були покладені в основу *теорії витрат виробництва*, яку згодом позитивно сприйняла більшість західних економістів. Серед її прихильників був і видатний англійський економіст ХХ ст. Дж.М. Кейнс.

Достатньо суперечливим, виходячи з теорії витрат виробництва, стало трактування Т. Мальтусом *прибутку*. Прибуток він визначав як надлишок вартості над витратами виробництва, який виникає не у виробництві, як стверджували А. Сміт і Д. Рікардо, а в обігу — при реалізації товарів за цінами, що перевищують витрати виробництва.

Ця сумнівна теза змусила Мальтуса шукати можливості повної реалізації виробленого продукту, що знайшло відображення в його теорії реалізації. Мальтус міркував, що робітники внаслідок низької заробітної плати не в змозі закупити всі вироблені товари, тому необхідно, щоб існували непродуктивні класи, які зможуть викупити частину продукту, в якій втілений прибуток.

Парадоксом стало те, що це помилкове твердження привело Мальтуса до правильного висновку про існування меж зростання капіталу внаслідок недостатнього попиту. “Капіталізувати дохід тоді, коли немає достатнього попиту на продукти, — писав Мальтус, — так само безглуздо, як безглуздо заохочувати шлюб і розмноження населення, коли немає попиту на робочі руки та немає фонду для прокорму нового населення”.

У цьому пункті, випередивши свій час, Мальтус кинув виклик класичній економічній теорії, яка стверджувала, що джерелом зростання багатства є ощадливість, що виробництво завжди повинно перевищувати споживання. Визнаючи ці висновки великою мірою правильними, він зазначав, що принцип ощадливості, доведений до крайнощів, підриває стимули до виробниц-

тва: “Якби кожен задовольнявся простою їжею, найскромнішими одягом і житлом, то, очевидно, і не існувало б ніяких інших видів харчів, одягу і житла...”.

Ці положення концепції Т. Мальтуса згодом розвинув Дж.М. Кейнс у своїй теорії, показавши, що нестача сукупного попиту призводить до стагнації економіки, а ощадливість, як її розуміли класики, неминуче зумовлює парадокс, зменшуючи сукупний попит і тим самим збіднюючи націю.

9.2.4. Закон спадної віддачі

Видатним став внесок Мальтуса у формування одного з тріади фундаментальних економічних законів — *закону спадної віддачі ресурсів* (до тріади фундаментальних економічних законів відносять також закон попиту і пропозиції та закон спадної корисності).

Його суть полягає в тому, що кожен додатковий приріст одного з виробничих ресурсів — капіталу, праці чи землі (пізніше додали ще один ресурс виробництва — підприємницькі здібності) — за незмінної кількості інших з певного моменту призводить до зменшення приросту виробленого продукту. Цей ефект спостерігається і тоді, коли приріст усіх ресурсів відбувається непропорційно.

Спадний приріст продукту зумовлений тим, що зростаючий обсяг кожного з виробничих ресурсів поєднується з фіксованим обсягом (чи з меншим зростанням) інших. Закон спадної віддачі показує, що зростаюча віддача ресурсів, тобто збільшення їх корисного ефекту, можлива тільки за умов їх якісного поліпшення і зростання ефективності застосування. Втім, останній висновок зробили послідовники Мальтуса вже значно пізніше.

Значну увагу Т. Мальтус приділяв проблемам *земельної ренти* — насамперед *диференціальної*, яким присвятив спеціальну працю — “*Дослідження про природу та зростання ренти*” (1815). Він не визнавав існування *абсолютної ренти*, а в дослідженні природи диференційної земельної ренти продовжував традиції класичної школи, розвиваючи погляди В. Петті, А. Сміта і Д. Рікардо.

9.3. ТЕОРЕТИЧНА СИСТЕМА Д. РІКАРДО

У першій половині XIX ст. не було більш авторитетного економіста, ніж *Давід Рікардо* (1772—1823). Д. Рікардо виявив себе послідовником і водночас активним опонентом окремих теоретичних положень спадщини А. Сміта. До його думки прислухалися усі провідні теоретики того часу —

Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Дж. Мілл та ін. Вони пишалися дружбою з Рікардо, хоча в окремих положеннях були його науковими опонентами.

Послідовники Рікардо утворили *рікардіанську школу* в політичній економії, представниками якої були такі визначні економісти, як Дж. Мілл, Дж. Мак-Куллох, Дж.С. Мілл та ін. На вченні Д. Рікардо, який був найбільш послідовним прибічником трудової теорії вартості, ґрунтувався К. Маркс, розробляючи основні положення *марксистської політичної економії*. Водночас саме проти рікардіанського вчення було спрямоване вістря критики багатьох його сучасників і наступного покоління економістів ХІХ ст.

Найвідоміша праця Д. Рікардо — “*Засади політичної економії та оподаткування*” (1817), в якій він найбільш повно виклав свою систему економічних поглядів. Однак він написав і кілька менш відомих праць, зокрема з питань економічної природи грошей і закономірностей грошового обігу, заміни золотих грошей паперовими, які опублікував до 1807 р.

9.3.1. Методологічні основи вчення Д. Рікардо

Д. Рікардо був економістом періоду промислового перевороту, коли в Англії бурхливо розвивався капіталізм, ще більш рельєфно виявилася класова структура суспільства.

Солідаризуючись з А. Смітом, Д. Рікардо також виокремив у суспільстві *три основних класи* — власників землі, власників грошей і капіталу, необхідного для її обробки, і найманих робітників, працею яких вона обробляється, — і *три види доходів* — ренту, прибуток і заробітну плату. Виходячи з цього, Рікардо дав своє трактування “головного завдання політичної економії”, яке полягає, за його словами, у тому, щоб *визначити закони, які управляють розподілом доходів*. Усю сукупність економічних відносин між людьми він звів до *відносин розподілу*, які й вважав *предметом політичної економії*.

В основі процесів розподілу доходів у суспільстві в системі Рікардо знаходяться саме класові взаємовідносини, адже він був переконаний, що “зростання доходів капіталістів (прибуток) обов’язково зменшує доходи робітників (заробітну плату), і навпаки”, вбачаючи в цьому жорстку й об’єктивну закономірність з оберненим зв’язком.

Рікардо першим в історії економічної науки в основу своєї теоретичної системи свідомо та недвозначно поклав *трудоу теорію вартості*, з позиції якої розглядав усі економічні процеси, закони і категорії.

За аналогією з концепцією “природного порядку” А. Сміта головною умовою примноження багатства країни, яке розглядається як сукупність вироблених життєвих благ, Рікардо вважав *вільну конкуренцію* та інші принципи *економічного лібералізму* — вільне підприємництво, вільну торгівлю та інші “економічні свободи”. Лише за умов вільної конкуренції, підкреслював він, “інтереси індивіда та цілого не зіштовхуються”, а режим

вільної конкуренції “у цілому з тими чи іншими практичними відступами є найбільш доцільним і більше за все відповідає інтересам нації”. Це показує, що найдосконалішим суспільством Рікардо вважав суспільство, де найповніше реалізуються принципи вільної конкуренції і вільного підприємництва, тобто капіталістичне (ринкове).

У рікардіанській теоретичній системі під час дослідження економічних процесів і явищ широко застосовувалися як метод логічної абстракції, запропонований ще А. Смітом, так і математичні методи, за допомогою яких Рікардо здійснював їх кількісний аналіз, заклавши основу *модельного підходу* через побудову простих економічних моделей. Як точний і послідовний теоретик, який здатен отримати неочевидний висновок з аналізу запропонованих ним простих економічних моделей, Д. Рікардо (за винятком, можливо, Дж.М. Кейнса) не має собі рівних в історії світової економічної думки.

9.3.2. Рікардіанська теорія вартості

Теорії вартості, яка і в А. Сміта займала одне з центральних місць у його дослідженнях, Д. Рікардо присвятив перший розділ своїх “Зasad політичної економії”. Тут він полемізує зі своїм великим попередником, заперечує подвійне трактування вартості Смітом, беззаперечно відстоюючи її однофакторне — трудове — походження. “Вартість товару або кількість якогось іншого товару, на яку він обмінюється, — наголошує Рікардо, — залежить від відносної кількості праці, котра необхідна для його виробництва, а не від більшої чи меншої винагороди, яка сплачується за цю працю”. Так англійський дослідник уперше в історії економічної думки показав повну прихильність до *трудової теорії вартості*.

Отже, Д. Рікардо не сприйняв думку А. Сміта, за якою вартість визначається працею тільки у “примітивному стані суспільства”. Завжди та всюди вартість визначається тільки працею, твердить Рікардо, і “це є абсолютним і загальним законом”, тому “вартість товару прямо пропорційна кількості праці та обернено пропорційна продуктивності праці”.

Як і А. Сміт, Д. Рікардо розмежовував споживну (корисність) і мінову вартість (цінність) товару, вказавши, що корисність, хоч і є необхідною основою мінової вартості, не може бути її мірилом. Тому Д. Рікардо розрізняє *вартість* і *багатство*. Багатство визначається кількістю доступних споживних вартостей (корисностей), тоді як вартість (цінність) — це мінова вартість, яка залежить не від достатку, а від важкості чи легкості виробництва.

Д. Рікардо передусім зосередився на дослідженні економічної природи *мінової вартості*. Насамперед він відхилив твердження А. Сміта, що вартість визначається купленою на товар працею або доходами чи витратами виробництва. Він вважав, що товари, які мають корисність, здобувають

свою мінову вартість з двох джерел: своєї рідкості та кількості праці, необхідної для їх виробництва. Однак вплив рідкості на величину мінової вартості він відносив лише до невеликої групи невідтворюваних благ, якими є шедеври мистецтва і раритети — рідкісні книги, монети, антикваріат тощо. Вартість решти товарів, які обмінюються на ринку, однозначно вимірюється кількістю затраченої на їх виробництво праці.

Водночас Д. Рікардо розмежовував як “субстанцію вартості” і як “внутрішню міру вартості”. Першу він назвав “абсолютною вартістю”, під якою розумів уречевлену в товарі певну кількість робочого часу, а другу — “відносною вартістю”, або, власне, “міноюю вартістю”, під якою розумів втілену в товарі працю, яка здатна “виражати споживну вартість іншого товару, обмінюючись на нього”. “Відносну вартість” Д. Рікардо фактично ототожнював із ціною товару або його “ринковою вартістю”. При цьому Д. Рікардо розрізняв природну та ринкову ціни і трактував їх так само, як і А. Сміт.

Визначивши вартість працею, англійський теоретик поставив питання про те, які ж витрати праці визначають величину вартості. Він дійшов висновку, що величина вартості товару регулюється не фактично затраченою працею окремого працівника, а працею, необхідною для виробництва товару за найгірших умов. Сама постановка проблеми про розмежування *індивідуальної* та *суспільно необхідної праці* відіграла важливу роль у розвитку економічної думки і, зокрема, стосовно розробки механізму дії закону вартості.

Важливо, що до *вартості товару* Рікардо включав не тільки вартість, створену живою працею, а й вартість капіталу, зайнятого в його виробництві. Від цього залежить і *ціна товару*. На ціну товару можуть впливати попит і пропозиція на ринку, але, як зазначав Рікардо, цей вплив має тимчасовий характер, тому в кінцевому підсумку ціна визначається *витратами виробництва* (затратами живої і уречевленої праці). Так виникло положення класичної теорії, за яким ціна товару в короткому ринковому періоді визначається співвідношенням попиту і пропозиції, а в більш тривалому періоді — витратами виробництва.

Тут позиція Рікардо не зовсім послідовна, адже визначаючи вартість витратами праці, він водночас допускав, що в її створенні бере участь і капітал. Англійський дослідник дотримувався трудової теорії вартості насамперед тому, що вона була зручним наближенням до реальності в короткі проміжки часу, коли трудові витрати становлять основну частину усіх витрат. Однак у тривалому періоді зростає значення інших витрат, але Рікардо не акцентував на цьому увагу.

9.3.3. Рікардіанська теорія грошей

Багато уваги Рікардо приділив питанням *грошей* і *грошового обігу*. Це було пов'язано й з тим, що наприкінці XVIII ст. в Англії встановилася *система золотого стандарту*, яка означала закріплення за золотом монопольної ролі грошей, а в 1816 р. вона була закріплена законодавчо. Д. Рікардо відгукнувся на цю актуальну проблему.

У перших працях, зокрема “Дослідженні про природу грошей” (1807), він трактував гроші з позицій *товарної теорії*. Вартість грошей (золота і срібла) Рікардо визначав затратами праці на їх виробництво, виокремлював специфіку грошей як особливого товару, який є мірою вартості всіх інших товарів і засобом їх обігу. Там він зазначав також, що кількість паперових грошей в обігу повинна визначатися вартістю товарної маси на ринку.

Однак в основній праці Д. Рікардо недвозначно став на позиції *кількісної теорії грошей*. За нею вартість грошей встановлюється у сфері обігу та визначається їх кількістю.

Відхід Д. Рікардо від товарної до кількісної теорії грошей викликав згодом різку критику його позиції з боку К. Маркса, який послідовно сповідував товарну теорію грошей. Однак деякі дослідники творчості Д. Рікардо вважають, що саме на основі розробки кількісної теорії грошей він зробив відкриття, яке стало його головним внеском до економічної науки. Йдеться про дослідження законів, які управляють обігом товарів і грошей у міжнародних економічних відносинах.

За стабільного розвитку економіки, міркував Рікардо, в обігу кожної країни перебуває необхідна кількість золотих грошей, яка відповідає величині її багатства (виробленим життєвим благам). Гроші обертаються за своєю дійсною вартістю. Вони не вивозяться з країни і не завозяться до неї, тому між грошовими масами різних країн встановлюється рівновага. Однак вона порушується, якщо в одній з країн утвориться пасивний торговий баланс (обсяг імпорту перевищуватиме обсяг експорту). У цьому випадку гроші “помандрують” за кордон для оплати надлишку імпорту. Гроші в такій країні стануть дефіцитом, їх цінність зросте, товарні ціни знизяться, що стимулюватиме експорт товарів. Зростання товарного експорту сприяє поверненню грошей до країни. Грошовий потік з-за кордону буде існувати доти, доки виплачена сума дефіциту не повернеться повністю. У країні, куди гроші переміщуються внаслідок встановлення активного торгового балансу, відбуваються протилежні процеси.

Таким чином, ринкові сили країн-партнерів приводять їхні торгові баланси до рівноваги, тобто до такого стану, коли в кожній з країн встановлюється необхідна кількість золотих грошей. Відповідно до цього, Рікардо зробив висновок про необхідність *вільної торгівлі*, яка приводить до рівно-

ваги співвідношення між кількістю золота в країні та рівнем цін завдяки вільному переміщенню товарів і грошей між країнами.

Варто виділити ще два положення грошової теорії Рікардо, які справедливо входять до “золотого фонду” класичної політичної економії:

1) гроші як товари у разі зменшення своєї вартості зумовлюють необхідність зростання заробітної плати, що, у свою чергу, як зазначав Рікардо, “неминуче супроводжується зростанням цін на товари”;

2) гроші як загальний засіб обміну між цивілізованими країнами “розподіляються між ними у пропорціях, які змінюються з кожним удосконаленням у торгівлі та машинах, з кожним утрудненням у добуванні харчів та інших предметів життєвої необхідності для зростаючого населення”.

Отже, залишаючись в цілому переконаним послідовником трудової теорії вартості, у галузі грошового обігу Д. Рікардо відходить від неї, стверджуючи, що “ні золото, ні будь-який інший товар не можуть слугувати завжди досконалою мірою вартості для всіх речей”. Тому він став палким прихильником повної заміни золотих грошей паперовими та вилучення їх з обігу за умови дотримання обережності в цьому процесі, пам’ятаючи негативний досвід Дж. Лоу, щоб паперових грошей не випускалось в обіг більше, ніж потрібно.

9.3.4. Теорія капіталу та відтворення

Капітал Д. Рікардо характеризував як “частину багатства країни, яка використовується у виробництві та складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин тощо, необхідних, щоб привести в рух працю”. Тут його позиція в цілому співзвучна з позицією інших представників класичної політичної економії, які зверталися до теорії капіталу. Однак, на відміну від них, Рікардо зумів довести, що внаслідок нерівномірності прибутку на вкладений капітал останній “переміщується від одного заняття до іншого” (з галузі до галузі), тобто фактично розкрив механізм *міжгалузевої конкуренції капіталів*.

Рікардо розглядав капітал як “вічну” категорію, частину багатства, що витрачається з метою майбутнього виробництва. Водночас він зробив крок уперед порівняно з А. Смітом у трактуванні *основного та оборотного капіталів*. Рікардо розрізняв їх залежно від характеру зношуваності та часу обігу.

Досліджуючи закономірності економічного розвитку суспільства, де панують принципи необмеженої вільної конкуренції підприємців і свобода торгівлі, Рікардо, мабуть, не міг передбачити того, що за умов економічного лібералізму неминуче з’являються тенденції їх обмеження і, як наслідок, невідповідність обсягу виробленого продукту та платоспроможного попиту. Тобто йдеться про можливість *економічних криз* (криз надвиробництва) у ринковій економіці вільної конкуренції. Заради справедливості варто зазна-

чити, що подібна криза зі спадом виробництва вперше відбулася в 1825 р., на батьківщині видатного економіста, тобто за два роки по його смерті.

Отже, у *теорії відтворення* Рікардо солідаризувався з Ж.-Б. Сеєм, визнаючи його “*закон ринків*”, тобто догму про безкризовий і рівноважний стан економіки за умов повної зайнятості. Зокрема, підтверджуючи висновки Сея, він писав: “Продукти завжди купуються за продукти або послуги; гроші слугують тільки мірилом, за допомогою якого здійснюється цей обмін. Певний товар може вироблятися з надлишком, і ринок буде так ним переповнений, що не буде навіть відшкодований капітал, витрачений на цей товар. Але це не може відбутись одночасно з усіма товарами”.

Ринкову економіку Д. Рікардо, як і Ж.-Б. Сей, вважав ідеальною саморегульованою системою з необхідними зворотними зв'язками. Виробництво товарів створює необхідні доходи, на які можна закупити всі інші товари. Якщо з якихось причин відбулося надвиробництво одного з товарів, ринок сам “сигналізує” виробникам зниженням цін на цей товар про необхідність переходу до виробництва іншого товару.

Теза Рікардо про “безкризовість” капіталізму зовсім не означає, що він взагалі не допускав можливості економічних криз. “Меж для попиту і для споживання капіталу, поки він приносить хоч якийсь прибуток”, як писав Рікардо, не існує в довгостроковій перспективі, а в середні за часом періоди можливість криз зумовлена неправильним розподілом ресурсів, коли їх забагато в галузях, де є великий попит на товари, і замало там, де попит малий.

9.3.5. Теорія розподілу доходів

У *теорії розподілу* Д. Рікардо насамперед цікавив кількісний аспект проблеми — пропорції поділу створеного багатства. При цьому він розвивав погляди А. Сміта на заробітну плату, прибуток і ренту як *первинні доходи* трьох головних класів суспільства — робітників, підприємців (капіталістів) і землевласників.

Концепцію *заробітної плати* Д. Рікардо запозичив у своїх попередників (В. Петті, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміта), трактуючи її як *ринкову ціну праці*, але намагався “вдосконалити” з позицій теорії народонаселення та закону заробітної плати Т. Мальтуса.

Виходячи з того, що праця є товаром і має вартість, Рікардо розмежовував природну та ринкову ціну праці. Під *природною ціною праці* він розумів суму життєвих засобів, необхідних для існування робітника та членів його сім'ї. Структуру засобів існування англійський теоретик ставив у залежність від рівня економічного розвитку країни, її культури та історичних традицій, норм споживання тощо. *Ринкова ціна праці*, на думку Рікардо, коливається навколо її природної ціни під впливом природного руху робітничого населення.

Д. Рікардо вважав, що величину заробітної плати стихійно регулює “природний закон”, який призводить до швидкого розмноження населення, коли ринкова ціна праці перевищує її природну ціну, або мінімум засобів існування; тоді посилюється конкуренція робітників на ринку праці і заробітна плата знову знижується до мінімального рівня. У кінцевому підсумку рівень заробітної плати, за переконанням Рікардо, повинен дорівнювати *фізичному прожитковому мінімуму*. При цьому він зробив сумнівний і вкрай песимістичний прогноз із приводу перспективного рівня заробітної плати у зв’язку з темпами народонаселення: “заробітна плата має спадну тенденцію, адже вона регулюється пропозицією і попитом, тому що приріст кількості робітників буде постійно перевищувати приріст попиту на працю”.

Видатний англійський дослідник виокремлював також *номінальну заробітну плату* як грошове вираження ціни праці і *реальну заробітну плату* як її *натуральне вираження*.

У тісному взаємозв’язку із заробітною платою Рікардо розглядав *прибуток*. Він виходив з того, що вартість товару завжди розпадається на заробітну плату та прибуток, тому зростання заробітної плати зумовить зменшення прибутку, і навпаки. Звідси він зробив досить сумнівний висновок: зростання або зменшення заробітної плати не впливає на ціни товарів, а визначає лише величину прибутку.

Водночас Рікардо розглядав прибуток, з одного боку, як частину вартості, яка залишається після відрахування заробітної плати, а з іншого — як дохід підприємця на вкладений у виробництво капітал. При цьому в другому випадку його більше цікавила не суть прибутку як економічної категорії, а тенденція його норми до зниження. Цей феномен Рікардо пояснював дією закону спадної родючості землі. Оскільки природна родючість ґрунту спадає, міркував він, ціни на продовольство зростають, підвищується заробітна плата, а величина прибутку відповідно зменшується. Звідси й виникає *тенденція до зниження норми прибутку*, яку вчений розглядав як катастрофу, адже це, на його думку, зумовить у майбутньому значне зменшення нагромадження капіталу, потім скорочення виробництва, що в поєднанні зі зменшенням віддачі землі може зрештою призвести до голоду і вимирання людності.

Проте найбільший внесок у концепції розподілу доходів Рікардо зробив у *теорію земельної ренти*.

Він розглядав *ренту* як частину продукту землі, що сплачується землевласникові як “вільний дар природи”, результат її “праці”. При цьому Рікардо попереджував: “Праця природи оплачується не тому, що вона робить багато, а тому, що вона робить мало. Чим скупішою вона стає на свої дари, тим більшу ціну вимагає за свою роботу”.

Однак свою теорію ренти Рікардо усе ж побудував на основі теорії трудової вартості. Джерелом ренти, наголошував він, є не сама природа, а праця, якій сили природи на кращих і середніх землях сприяють у підвищенні

продуктивності, посилюючи її дію. Внаслідок цього виникає надлишок над середнім прибутком — доходом орендаря землі, оскільки вартість товарів сільськогосподарського виробництва визначається затратами праці на найгірших землях. Цей надлишок привласнюється землевласниками як *диференціальна рента*, адже всі ділянки землі диференційовані за своєю якістю. На найгірших землях диференціальна рента не утворюється.

Рікардо вважав, що величина ренти зростає завдяки тому, що суспільство змушене поступово переходити до залучення до господарського обігу дедалі гірших земель. Однак земля — ресурс обмежений, а її спадна родючість посилює тенденцію до зростання ренти. Варто зазначити, що, як і всі класики, Рікардо розглядав землю не як економічно, а як фізично обмежений ресурс, тобто не враховував можливості її штучного поліпшення.

Концепція ренти Д. Рікардо зберігає свою актуальність донині. Головні її ідеї полягають у тому, що *рента завжди сплачується за користування землею*, адже її кількість обмежена, а якість — різна. Як пояснював Рікардо, “не тому хліб дорогий, що виплачується рента, а рента виплачується тому, що хліб дорогий”, а сама “рента не є складовою ціни товарів”. Переконливими є й названі ним *рентоутворюючі чинники*: різна родючість земель і різна їх віддаленість від ринків, де можна реалізувати одержану з них товарну продукцію.

9.3.6. Принцип порівняльної переваги в зовнішній торгівлі

Непересічне значення нині надається і *принципові порівняльної переваги*, виведеним Рікардо для міжнародної торгівлі.

Д. Рікардо продовжив традиції класичної школи, доводячи необхідність і доцільність політики *вільної торгівлі* у міжнародній сфері. Зовнішня торгівля, писав він, “корисна для країни тим, що збільшує масу і різноманітність предметів, на які може використовуватись дохід, і створює завдяки різноманітності та дешевизні товарів потяг до заощадження і нагромадження капіталу”.

Ще А. Сміт пояснював існування і вигідність міжнародної торгівлі відмінностями *абсолютних витрат* виробництва товарів у різних країнах, на основі чого розробив *теорію абсолютної переваги*, яка доводить, що поділ праці і спеціалізація країн з випуску товарів, у виробництві яких вони мають абсолютну перевагу, робить вигідним їх експорт в обмін на інші товари, витрати виробництва яких нижчі за кордоном.

Д. Рікардо в аналізі зовнішньої торгівлі пішов значно далі. Він довів її доцільність і у випадку відсутності абсолютної переваги у виробництві певних товарів. Рікардо міркував так: завжди, коли за відсутності торгівлі зберігаються відмінності між країнами у співвідношенні витрат виробництва різних товарів, кожна країна буде мати *порівняльну перевагу*, адже завжди знайдеться товар, виробництво якого в цій країні здійснюється

більш ефективно, ніж виробництво усіх інших за наявного співвідношення витрат у різних країнах.

Закон порівняльної переваги Д. Рікардо гласить: “країна повинна спеціалізуватися на виробництві якогось товару та експортувати його, якщо відмінність між витратами виробництва цього товару і вищими витратами виробництва інших товарів більша, ніж в інших країнах”. Саме цей принцип, як вважав Рікардо, “визначає, що вино повинно вироблятися у Франції і Португалії, що хліб повинен вирощуватись в Америці і Польщі, а різні металеві вироби повинні створюватися в Англії”.

Рікардо виходив з того, що в міжнародній торгівлі, на відміну від внутрішньої, не відбувається вирівнювання оплати праці. Тому взаємовигідна міжнародна торгівля можлива, якщо різні країни володіють відносною перевагою стосовно виробництва різних товарів. Вона враховує відмінності не тільки у виробництві, а й в оплаті праці. Прибуток на капітал зростає тільки тоді, коли більш дешеві імпортовані товари купують наймані робітники.

Отже, якщо кожна країна спеціалізується на випуску тих продуктів, у виробництві яких має найбільшу відносну ефективність, то міжнародна торгівля буде взаємовигідною незалежно від того, що деякі з них можуть бути більш економічно розвиненими, ніж інші. За цих умов реальна заробітна плата буде зростати в усіх країнах, що експортують товари.

Однак для цього потрібно, щоб існувала вільна зовнішня торгівля. Протекціонізм і митні обмеження зовсім не допомагають внутрішньому розвитку економіки. Навпаки, вони призведуть до зниження реальної заробітної плати, адже викличуть подорожчання імпортованих товарів і зниження продуктивності праці в усьому світі внаслідок відхилення від найбільш оптимальної структури виробництва, що визначається спеціалізацією і поділом праці, у тому числі міжнародним.

9.4. УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПІД ВПЛИВОМ ІДЕЙ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

На початку XIX ст. кріпосницьку систему Російської імперії охопила глибока криза, яку вона так і не змогла подолати до самого свого кінця. До офіційного оголошення царем та урядом у 1856 р. підготовки реформи, спрямованої на ліквідацію кріпацтва, головним питанням, навколо якого точилися запеклі дискусії в усьому суспільстві, були проблеми скасування кріпацтва і подолання його наслідків, взаємовідносин між поміщицьким і селянським господарствами, умов звільнення селян від кріпосної залежності. У поглядах на ці проблеми як в Україні, так і в Росії в цілому сформувався ліберальний і радикальний напрями економічної думки.

Представники першого з них основним засобом ліквідації кріпацтва проголошували просвітницьку діяльність, освіту народу, його виховання в душі християнських чеснот, а також перевиховання поміщиків та усвідомлення ними необхідності проведення аграрної реформи. Ліберали розробляли різноманітні проекти реформ, спрямовані на розвиток ринкових відносин і поступову ліквідацію кріпацтва. Найбільш помітними представниками ліберального напрямку економічної думки в Україні на початку XIX ст. були В. Каразин і Д. Журавський.

Політична економія як наука набула певного розвитку в Україні на початку XIX ст. Вона була введена як самостійна навчальна дисципліна в університетах, гімназіях і ліцеях ще в 1803 р. Однак самостійні теоретичні дослідження українських учених з'явилися значно пізніше — тільки в 40-х роках. Розвиток української політичної економії XIX ст. відбувався насамперед у сфері впливу класичної школи, а також західноєвропейських і російських соціалістичних ідей, німецької “історичної” школи, марксизму і маржиналізму на вітчизняному соціально-економічному ґрунті. У середині XIX ст. найбільше відчувався вплив економічного лібералізму класичної політичної економії.

9.4.1. Ліберальний напрям української економічної думки на початку XIX ст.

Василь Каразин (1773—1842) — відомий учений-енциклопедист і громадський діяч, засновник Харківського університету, активний реформатор економіки. Його проекти реформування різних галузей господарства були спрямовані на прискорення розвитку капіталістичних економічних відносин в Україні та Росії. Він не був прихильником негайного звільнення селян від кріпацтва, однак із метою викорінення поміщицької сваволі виступав за скасування панщини та заміну її грошовою рентою. Для цього В. Каразин пропонував наділити селян землею у вічне користування, а ту поміщицьку землю, яка залишиться, обробляти найманою працею. При цьому він вимагав вільного продажу державних земель.

Ідеї свого аграрного проекту В. Каразин намагався реалізувати у власному маєтку в селі Кручик Харківської губернії.

Для подолання економічної відсталості український реформатор розробив також низку проектів реформ інших галузей економіки, метою яких було прискорення господарського розвитку країни та ринкових відносин. Зокрема, він пропонував вжити заходи стосовно скорочення зовнішнього боргу держави на основі вдосконалення фінансової системи, підвищення курсу карбованця і розвитку вітчизняної промисловості. Каразин вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за

його переконаннями, можуть бути лише приватні господарства. Тому він розгорнув пропаганду за розвиток підприємництва “по-європейськи”.

У політичному плані В. Каразин виступав за перетворення абсолютної монархії на конституційну. За свої проекти реформ, практичну реформаторську діяльність і політичні погляди він зазнав репресій з боку царизму: перебував під арештом, поліційним наглядом, йому забороняли жити в столицях тощо. Проте Каразин не змінив переконань і до кінця життя відстоював свої погляди.

Найглибший аналіз дореформеної економіки України здійснив *Дмитро Журавський* (1810—1856) — видатний дослідник, економіст і статистик, учений секретар і редактор статистичного відділу Комісії для обстеження Київського навчального округу при Київському університеті. Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах, Д. Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого зробив висновки про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні.

Аналізуючи стан поміщицького господарства, Д. Журавський показав його неефективність, що зумовлювалася вкрай низькою продуктивністю використання кріпацької праці, незацікавленістю кріпаків у її результатах. Підрахувавши кількість робочих днів, які були б необхідні для виконання усіх робіт у поміщицькому господарстві за умов вільного найму робочої сили, він довів, що тільки чверті робочих днів, затрачених кріпаками в поміщицьких маєтках Київської губернії, було б досить для виконання всіх робіт. Інакше кажучи, праця вільнонайманих робітників виявилася учетверо продуктивнішою, ніж праця підневільних кріпаків, а фактичні затрати кріпацької праці на три чверті перевищили дійсні потреби! Тому вчений дійшов висновку, що лише заміна кріпацької праці працею найманих робітників ліквідує марнотратство суспільної праці в поміщицьких господарствах. Цей висновок він зробив на прикладі успіхів і високої ефективності господарств, які застосовували найману працю і нову техніку, впроваджували підприємницькі, тобто капіталістичні, форми виробництва.

Багато уваги вчений приділяв проблемі розвитку малого і дрібного виробництва в Україні за умов кріпосницької системи господарювання. Він виявив причини низької продуктивності, занепаду й розорення малих поміщицьких і дрібних селянських господарств. На його думку, одночасно мають бути й малі, й великі господарства, але за конкретних умов України дрібна і мала власність повинні мати пріоритет і фінансову підтримку держави.

Основну причину відсталості промисловості в Україні Д. Журавський вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку зuboжіння населення і зниження його купівельної спроможності внаслідок панування кріпосницької системи, а також відсутності шляхів сполучення.

На створення умов для розвитку дрібних селянських господарств був спрямований проект аграрної реформи Д. Журавського. Його суть полягала в негайному звільненні селян від кріпацької залежності, наданні їм половини земель, на яких вони господарювали раніше, без викупу, рішучому і повному відокремленні селянських господарств від поміщицьких, створенні умов для їх самостійного розвитку.

9.4.2. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії

Українська політична економія розвивалась передусім на університетських кафедрах у Києві, Харкові та Одесі. У наукових працях та лекційних курсах українські професори визначали предмет цієї науки, досліджували економічні категорії, показували значення теорії для пояснення і визначення напрямів розвитку народного господарства. Українські теоретики зазначали, що політична економія сприяє правильному й глибокому розумінню суспільних явищ і практичному вирішенню соціально-економічних проблем. Вони доводили неспроможність і непридатність феодальних господарських форм, реакційність кріпосництва, аргументували необхідність і прогресивність капіталістичних методів господарювання, розкривали роль економічної теорії в реалізації цих процесів.

Одним із перших навчальних курсів політичної економії в Україні був курс, розроблений професором Харківського університету *Тихоном Степановим* (1795—1847). Він не був оригінальним теоретиком, основні економічні категорії трактував з позицій класичної політичної економії А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, а також С. Сісмонді. У своїх наукових працях і лекційному курсі Т. Степанов торкався майже всіх проблем, які розглядала класична політична економія. Це стосується передусім предмета економічної теорії, суті та джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів — заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу і кредиту та ін.

Варто однак зазначити, що Т. Степанов не лише аналізував і пояснював класичні економічні ідеї, а й використовував їх для аналізу господарських процесів у російській економіці, з'ясування природи та критики кріпосницької системи.

Зокрема, розглядаючи питання про джерела багатства, він підкреслював, що всі соціальні групи людей (класи) мають рівне право на його використання, а справедливість у розподілі багатства, доступність освіти удосконалюють суспільний порядок і державу. Степанов був прихильником багатотакторності у створенні багатства, підкреслював роль праці, капіталу та землі в цьому, водночас наголошуючи на особливому значенні фактора праці, який приводить у рух усі інші фактори виробництва.

Т. Степанов першим серед українських економістів піддав гострій критиці теорію народонаселення Т. Мальтуса, вважаючи її загрозою для ро-

зуміння майбутнього розвитку людської цивілізації. Він вірив у розум людини, її здатність здолати природні обмеження у виробництві життєвих благ. Перспективи економічного розвитку він пов'язував з просвітою та прогресом науки.

Переконаним прихильником принципів класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів **Іван Вернадський** (1821—1884).

Проблеми, які все життя досліджував І. Вернадський, і нині потребують пильної уваги та глибокого вивчення. Земельні реформи, кредитування сільського господарства, створення ефективного капіталу — усе це знайшло відображення у працях талановитого українського економіста, демографа, статистика.

У своїх наукових працях І. Вернадський проповідував доктрину економічного лібералізму на основі відомого принципу *laissez faire*, тобто вільної конкуренції та вільного підприємництва. Він вважав, що економічний протекціонізм, будь-яке втручання держави в приватну ініціативу суперечать об'єктивній дії економічних законів.

У працях *“Предмет політичної економії”*, *“Курс політичної економії”*, *“Нариси політичної економії”* та ін.¹ український учений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів, роль праці у створенні суспільного багатства та зміну її форм. На думку Вернадського, завдання політичної економії полягає в дослідженні природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними та незмінними; вони не підвладні сваволі влади і, як писав вчений, “виявляються в усій своїй силі скрізь, де існують праця та обмін”. Однак об'єктивну дію економічних законів він пов'язував виключно з товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки. За його переконанням, політична економія є не наукою про матеріальне багатство взагалі, а дослі-

¹ Усі праці українських авторів цього періоду, як утім і до розпаду Російської імперії, публікувалися виключно російською мовою. Українська мова, на відміну від австро-угорської Галичини, була заборонена не тільки в науковому обізі, а й у повсякденному вжитку, вважалася “мужицькою” та “неестетичною”, оголошувалася спрощеним діалектом російської (цю думку, зокрема, висловлював навіть такий прогресивний російський демократ, як В. Белінський). Ця традиція згодом продовжувалась і в Радянському Союзі. Тому українські вчені, у тому числі економісти, і в той період вважалися, та й дотепер вважаються (навіть Г. Сковорода!), з позицій імперських кіл Росії, російськими науковцями.

Водночас І. Вернадський, усі праці якого теж були написані російською, був українським патріотом, чудово володів українською, кохався в українській культурі. Такими ж він виховав і своїх дітей, зокрема славетного вченого із світовим ім'ям, творця теорії ноосфери Володимира Вернадського — першого президента Української академії наук (1918).

джує лише одну його сторону — цінність речей, яка виявляється тільки в обміні та відображає ставлення покупців до речей.

Єдиним фактором вартості, джерелом багатства та доходів І. Вернадський визнавав працю. Через працю, підкреслював він, визначається ставлення людини до речового багатства і людини до людини. У питанні про продуктивну та непродуктивну працю вчений поділяв позицію Ж.-Б. Сея, тобто продуктивними вважав усі види праці, у тому числі у сфері нематеріального виробництва. Він розрізняв корисність, яку називав “придатністю”, мінову вартість і вартість товару.

Український економіст багато уваги приділяв дослідженню зміни форм праці на різних етапах суспільного розвитку. При цьому він міркував, що в докапіталістичному господарстві існувала монополія на засоби виробництва, позаекономічний примус до праці, хижачька експлуатація працівників, а тому не було будь-яких стимулів до вільної праці. За умов капіталізму праця набуває іншого змісту стосовно засобів виробництва, вона перебуває в “протиборстві з володінням”. Наймана праця має незаперечні переваги перед кріпацькою, а велике виробництво — перед дрібним. Велике підприємницьке виробництво об’єднує продуктивні сили, робить можливим глибший поділ праці, застосування машин, а тому забезпечує більш ефективне, порівняно з феодалізмом, господарювання.

Наприкінці 50-х років XIX ст. розгорнулася гостра дискусія між публіцистами стосовно проблем, пов’язаних з неминучим розкріпаченням селян. І. Вернадський опинився в самому центрі цієї дискусії. Він обстоював найбільш ліберальну форму розв’язання цього питання, а саме: повну приватну власність у сільському господарстві та повну свободу для сільського населення.

І. Вернадський гостро полемізував з такими відомими російськими публіцистами, як В. Панаєв, М. Чернишевський і М. Добролюбов, які на сторінках журналу “Современник” обстоювали позиції індивідуального звільнення кріпаків та збереження общинної власності на землю.

Розуміючи прогресивність ринкової організації виробництва, І. Вернадський був переконаним і послідовним противником соціалістичної ідеї — як такої, що не відповідає людській природі. У людині, вважав він, закладено природний потяг до приватного виробництва та обміну. На переконання вченого, соціалістичні ідеї виникають за умов примітивної общинної форми господарювання. З цього приводу він вів тривалу та гостру полеміку з М. Чернишевським та іншими прихильниками соціалістичного перетворення суспільства.

Помітну роль у розвитку економічної науки в Україні у 50—90-х роках відіграв видатний учений і державний діяч, київський професор *Микола Бунге* (1823—1895). Свою теоретичну концепцію він виклав передусім у працях “*Основи політичної економії*” (1870) та “*Нариси політико-економічної літератури*” (1895).

Варто зауважити, що теоретичні погляди та розробка проблем економічної політики в М. Бунге не відзначались стрункністю і послідовністю. Він не був прихильником теоретичної концепції якоїсь однієї економічної течії, його погляди характеризувались еклектичністю, деякі явища він пояснював, поєднуючи прямо протилежні висновки різних економічних шкіл.

Спочатку (у 50—70-х роках) М. Бунге міцно стояв на позиціях економічного лібералізму, поділяючи погляди А. Сміта, Т. Мальтуса і особливо Дж.С. Мілла. Під їхнім впливом він розглядав процес розвитку капіталізму як природний і об'єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві, виступав за вільний розвиток приватної ініціативи, необмежену конкуренцію, невтручання держави в економічні процеси.

Услід за А. Смітом, М. Бунге підкреслював, що приватні економічні інтереси збігаються із суспільними через поділ праці — незалежно від дійсних намірів людей. Гармонія соціальних відносин, міркував учений, можлива лише за умови, коли суспільний устрій ґрунтується на природних суспільних законах — законах конкуренції, які створюють умови для доцільного та ефективного економічного розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності М. Бунге вважав неприродними, такими, що не відповідають людській суті.

З класичних ліберальних позицій М. Бунге трактував і теоретичні основи економічної політики. Він рішуче відкидав державний економічний протекціонізм як метод впливу на економічне життя, вважав, що він позбавляє виробників стимулів суперництва та постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції та розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей, на його думку, встановлює тільки режим вільної, нічим не обмеженої торгівлі, тобто фритредерство (вільна торгівля). Вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства, сприяють концентрації і централізації промисловості та кредитних ресурсів. У результаті велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва — акціонерні компанії.

Політичну економію М. Бунге розглядав як науку, що “досліджує суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані”. Серед них чільне місце відводилося вартості, або цінності. Водночас М. Бунге був непослідовним у тлумаченні цієї категорії. Спочатку він розглядав вартість, спираючись на висновки Т. Мальтуса, тобто як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величина цінності тут визначається співвідношенням попиту та пропозиції, які залежать від корисності, праці та матеріальних витрат. Згодом він почав трактувати цінність благ з позицій теорії “трьох факторів” Ж.-Б. Сея. У кінцевому підсумку в цьому питанні М. Бунге став на позиції австрійської школи, визначаючи цінність благ суб'єктивною оцінкою їх корисності.

Останнє трактування Бунге набуло розвитку в дослідженнях його послідовників, тому він вважається основоположником так званої *київської економічної школи* — суб'єктивно-психологічного напрямку української політичної економії.

У концепції розподілу М. Бунге поєднуються теорія “трьох факторів” Ж.-Б. Сея та теорії “економічних гармоній” Ф. Бастіа і Г.Ч. Керрі. Якщо вартість створюється працею, капіталом і землею, міркував український економіст, то вона розподіляється між найманими робітниками, підприємцями і землевласниками у формах заробітної плати, прибутку і ренти. Водночас він заперечив висновок Д. Рікардо, ніби прибуток є відрахуванням від заробітної плати, наголошуючи на тому, що таке твердження визначає антагонізми між провідними класами суспільства і стає аргументом на користь прибічників соціалізму. Частка доходів, на думку М. Бунге, визначається виключно участю факторів, власниками яких є робітники, підприємці та землевласники, у виробництві, у їх суперництві. При цьому він дещо відходить від принципів класичного економічного лібералізму і стверджує, що тільки держава спроможна посприяти справедливому розподілу доходів і забезпечити “гармонію економічних інтересів у країні”.

М. Бунге був послідовним противником соціалістичних ідей і марксистської політичної економії. Натомість він високо оцінював внесок Ф. Бастіа та Г.Ч. Керрі за критику рікардіанського висновку про альтернативність прибутку і заробітної плати, за їхні теорії “гармонійного розвитку” і “класового миру”, які дали аргументи в боротьбі з соціалістичними ідеями, які в цей час поширювалися по Україні.

Професор політичної економії і статистики Київського університету *Афіноген Антонович* (1848—1917) вважав основним питанням політичної економії, від якого залежить розуміння всіх інших питань цієї науки, проблема цінності благ. Йй він присвятив спеціальне дослідження — “*Теорія цінності*” (1877). Проаналізувавши погляди Г. Шторха (російського економіста, який відкидав теорію трудової вартості Д. Рікардо, підтримуючи погляди Т. Мальтуса на природу та джерела вартості) на цінність з погляду споживання, Т. Мальтуса, Г. Маклеода, Ф. Бастіа — з погляду розподілу, Д. Рікардо, Г.Ч. Керрі та К. Маркса — з погляду виробництва, А. Антонович дійшов висновку про їхню помилковість з боку як змісту, так і методу дослідження. Власну думку він обґрунтовував на основі поєднання теорій “трьох факторів” Ж.-Б. Сея та трудової теорії вартості К. Маркса.

Спираючись на власну концепцію цінності, А. Антонович сконструював свою *концепцію розподілу*, яка ґрунтується на уявленні, що кожен економічний суб'єкт — найманий робітник, підприємець чи землевласник — одержує ту частку доходу, яку створив. Поділяючи погляди Ф. Бастіа та Г.Ч. Керрі стосовно гармонії економічних інтересів учасників виробництва, А. Антонович зробив висновок про її зростання і досягнення зрештою повної рівності між ними, що визначить справедливу частку кожного в доходах.

У праці “*Основи політичної економії*” (1879) А. Антонович дослідив питання про предмет політичної економії, визначаючи, що політична економія — наука про суспільний елемент діяльності людей, спрямованої на задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягала суть трансформації класичної політичної економії на початку ХІХ ст.?
2. Яке історичне значення мають дослідження Ж.-Б. Сея? Які теорії Сея увійшли до скарбниці світової економічної думки?
3. У чому полягає значення “закона ринків” Ж.-Б. Сея?
4. Які основні теорії розвивав Т. Мальтус? Який фундаментальний економічний закон він сформулював?
5. Що спільного між поглядами Ж.-Б. Сея і Т. Мальтуса на економічну природу вартості?
6. У чому сутність теорій заробітної плати, прибутку і ренти Д. Рікардо? Яка теорія вартості лежить в основі його вчення?
7. Чому Д. Рікардо був переконаний у неминучості погіршення становища найманих робітників із розвитком капіталізму?
8. У чому відмінність теорій міжнародної торгівлі А. Смита та Д. Рікардо?
9. У чому виявилася відмінність поглядів Ж.-Б. Сея і Т. Мальтуса з одного боку та Д. Рікардо — з іншого в питанні про суть і джерела вартості (багатства)?
10. Хто з українських економістів початку ХІХ ст. став послідовником ідей класичної політичної економії?

Розділ 10

ЗАВЕРШЕННЯ КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Бурхливий розвиток ринкових економічних відносин першої половини ХІХ ст. зумовив еволюцію економічної думки. У 20—40-х роках провідні позиції в англійській політичній економії займала *рікардіанська школа* — течія послідовників Д. Рікардо, які систематизували і популяризували, конкретизували і деталізували його вчення. Проте згодом рікардіанці намагалися поєднати теорію трудової вартості Рікардо з теорією “трьох факторів” Ж.-Б. Сея та теорією витрат виробництва Т. Мальтуса, з чого й розпочався занепад рікардіанської школи. Це насамперед стосувалось поглядів і праць таких відомих рікардіанців як Дж. Мілл, Дж. Мак-Куллох, Р. Торренс, Дж.С. Мілл.

Вчення Рікардо стало також основою для виникнення утопічних теорій так званих *соціалістів-рікардіанців*, які, використовуючи висновки Рікардо, намагалися довести необхідність заміни капіталізму більш доцільним і справедливим, на їхню думку, ладом. Рікардіанське вчення багато в чому стало підґрунтям і для марксистського економічного вчення, фундатором якого у 40—60-х роках став видатний німецький економіст К. Маркс.

У 20—40-х роках у класичній школі, у традиціях якої капіталізм розглядався найбільш доцільним економічним ладом, посилилася його критика з позицій дрібних власників. Її виразником став насамперед франкошвейцарський економіст Ж.Ш. Сімонді. Цей напрям продовжив й інший французький дослідник — П.Ж. Прудон.

Нарешті, у 30—40-х роках з’явилися й відверті критики рікардіанського вчення, які заперечували справедливість основних його висновків. Ними

стали Н. Сеніор з Англії, Ф. Бастіа з Франції, перший відомий американський економіст Г. Ч. Керрі та ін. А представники так званої *історичної школи* в Німеччині піддавали критиці всю систему класичної політичної економії.

В останній третині ХІХ ст. класична політична економія завершилася і зійшла з історичної арени, однак її основні ідеї були продовжені у вченні неокласиків, які здійснювали свій аналіз уже в іншу історичну добу.

10.1. КРИТИКИ КАПІТАЛІЗМУ

З позицій інтересів дрібних власників — селян, фермерів, ремісників — розвивали свої теорії відомі економісти Ж. Ш. Сімонді і П. Ж. Прудон.

Дрібні власники не належали до жодного з основних класів капіталістичного суспільства, які виокремила класична політична економія, тобто землевласників, підприємців (капіталістів) і найманих робітників. Однак, на думку Ж. Ш. Сімонді і П. Ж. Прудона, без дрібних власників, які не використовували у виробництві найманої праці, а працювали самостійно, капіталізм не можливий. Водночас їх становище постійно погіршувалося, що викликало протест з боку тих же Ж. Ш. Сімонді та П. Ж. Прудона, які, намагаючись захистити інтереси дрібних власників і критикуючи капіталізм, створили новий напрям економічної теорії, який одержав назву *дрібновласницької політичної економії*.

Ж. Ш. Сімонді критикував капіталізм з позицій класичної політичної економії, а П. Ж. Прудон виступав проти основних принципів останньої.

10.1.1. Економічний романтизм Ж. Ш. Сімонді

Видатний французький історик і непересічний економіст *Жан Шарль Леонард Сімонд де Сімонді* (1773—1842) жив і працював у Женеві, яка знаходиться у франкомовній частині Швейцарії.

У розвитку економічних поглядів Ж. Ш. Сімонді можна виокремити два періоди. Спочатку він був палким прихильником економічного лібералізму, а отже, й класичної політичної економії. З цих позицій він і опублікував у 1803 р. працю *“Про комерційне багатство”*, де викладав і популяризував основні ідеї А. Сміта, виступаючи за вільну конкуренцію і вільну ринкову гру особистих інтересів. Свої нові економічні погляди Ж. Ш. Сімонді виклав у працях *“Нові засади політичної економії”* (1819) і *“Нариси з політичної економії”* (1837—1838), в яких започаткував критику економіки вільної конкуренції з позицій інтересів найманих робітників і дрібних

власників. Хоча Сісмонді вважав себе учнем і послідовником А. Сміта, однак піддав гострій критиці методологію, предмет і практичні висновки класичної політичної економії.

Сісмонді протиставив *метод* Сміта методів Рікардо. Він писав, що Сміт намагався розглядати кожне економічне явище у зв'язку із соціальним середовищем, в якому воно відбувається, тоді як Рікардо просто абстрагувався від соціальних аспектів, запровадивши в науку абстрактний метод. Ж.Ш. Сісмонді вважав політичну економію моральною наукою, яка має ґрунтуватися на досвіді дослідника, спогляданні реальної дійсності, тобто емпіричному методі, а також детальному вивченні матеріального становища і конкретних історичних умов життя людей. Тому *предметом політичної економії* Сісмонді проголосив людину, її добробут, розглядаючи її як науку про “щастя роду людського”. Він вимагав, щоб політична економія бачила за абстрактними схемами живу людину.

Більшість основних економічних категорій Ж.Ш. Сісмонді трактував, ґрунтуючись на висновках класичної політичної економії. Він стояв на позиціях *трудової теорії вартості*. Гроші він тлумачив як продукт праці, який має внутрішню вартість. Прибуток розглядав як відрахування від продукту праці робітників і тому вважав грабунком останніх, який здійснюють капіталісти. Капітал, услід за А. Смітом, Ж.Ш. Сісмонді визначав як продуктивний запас, частиною матеріального багатства, що приносить прибуток. У вченні про ренту він дотримувався поглядів фізіократів, тобто вважав ренту дарунком землі.

Французький дослідник розрізняв трудові та нетрудові доходи. Заробітна плата, на його думку, повинна дорівнювати всій вартості, створеній працею робітника. Водночас під впливом ідей Т. Мальтуса рівень заробітної плати він поставив у залежність від кількості населення, а тому пропонував обмежити його зростання, виходячи з рівня доходу кожного. Ж.Ш. Сісмонді засуджував шлюб робітників, якщо ті не могли забезпечити нормальне життя своїм сім'ям.

Сісмонді піддав гострій критиці капіталізм, а також економічний лібералізм класичної політичної економії, її погляди на велике машинне виробництво, вільну конкуренцію, гармонію економічних інтересів, стихійний механізм встановлення економічної рівноваги через попит і пропозицію, невтручання держави в економічне життя. Він заперечував ідею класичної політичної економії, насамперед А. Сміта, про довершеність капіталізму, його природність і гармонійність. Велика машинна індустрія, підкреслював Сісмонді, витісняє робітників з виробництва, породжує безробіття, посилює конкуренцію на ринку праці, яка зумовлює зниження заробітної плати і, як наслідок, обмежує попит на засоби існування. Будь-який технічний прогрес він не вважав корисним, якщо той не супроводжується зростанням попиту на блага.

Вільна конкуренція, зазначав Сісмонді, має згубні економічні та соціальні наслідки, що виявляється в зuboжінні народних мас і концентрації ба-

гатства в руках небагатих. На його думку, індустріальне суспільство має тенденцію до формування двох антагоністичних класів — працюючих і непрацюючих власників засобів виробництва та капіталу, розмежування бідних і багатих. Свобода конкуренції прискорює цей процес і знищує всі проміжні верстви населення. Дрібні власники — фермери, селяни, ремісники — не спроможні витримати конкуренцію з великим виробництвом і розоряються, поповнюючи лави найманих робітників. У суспільстві не залишається місця ні для кого, крім великого капіталіста і зубожілого найманого робітника, стверджував Сімонді. Капіталізм, таким чином, відчужує власність від праці, цілком підпорядковує працю капіталові. Дослідник обґрунтував необхідність побудови ладу, “який забезпечив би як бідному, так і багатому задоволення, радість і спокій, такого порядку, за якого ніхто не страждає”.

Виходячи з цього, капіталізм, конкуренцію, безробіття, машинне виробництво Ж.Ш. Сімонді оголосив соціальним злом. На цій основі він намагався спростувати тезу А. Сміта про природну відповідність особистого та суспільного інтересів.

Однак основним об’єктом критики був Ж.Ш. Сімонді не А. Сміт, а Ж.-Б. Сей. Сімонді рішуче відкидав “теорію трьох факторів” останнього. Рента виникає не із землі і не з капіталу — прибуток, усе багатство створюється працею, підкреслював він.

На противагу “теорії ринків”, або “законові Сея”, який доводить можливість безкризового розвитку капіталізму, Ж.Ш. Сімонді створив власну *концепцію реалізації і криз*, яка займає центральне місце в його економічному вченні. “Закон Сея” помилковий, твердив Сімонді, кризи надвиробництва є закономірними для капіталізму внаслідок *недоспоживання* населення.

Сімонді вважав, що для реалізації продукту необхідно, щоб обсяг виробництва дорівнював обсягові первинних доходів суспільства. Якщо обсяг виробництва перевищує обсяг доходів, частину продукту реалізовано не буде. Оскільки з розвитком капіталізму доходи робітників скорочуються внаслідок зниження заробітної плати та їх витіснення з виробництва машинами, обсяг споживання скорочується. Однак капіталісти в гонитві за прибутком нарощують обсяги виробництва, нагромаджують частину доходу, призначеного для споживання. Тому за умов “чистого капіталізму”, на думку Сімонді, частина вартості залишається нереалізованою. Для повної реалізації продукту потрібні доходи “третього класу” — дрібних власників.

Отже, основною причиною *криз надвиробництва*, як вважав Ж.Ш. Сімонді, є несправедливий розподіл доходів, з одного боку, і зменшення про шарку дрібних власників, які розоряються, — з іншого. У результаті виникає недоспоживання продукту.

На ґрунті своєї теорії криз і ринків Сімонді зробив висновок про приреченість капіталізму, який знищує основу свого існування. Вихід він вбачав

у поверненні до простого товарного виробництва, відродженні дрібних власників, поділі великих промислових підприємств на багато окремих незалежних майстерень, а великих капіталів — між багатьма середніми та дрібними капіталістами. Для того щоб здійснити всі ці заходи, а також обмежити приватну ініціативу та не допустити зловживань, держава повинна безпосередньо втручатися в економіку.

На думку Ж.Ш. Сімонді, держава повинна загальмувати технічний прогрес і розвиток промисловості, тим самим створивши умови для розвитку дрібної власності, яка має стати основою економіки і забезпечити повну реалізацію створеного продукту.

10.1.2. Економічні погляди П.Ж. Прудона

П'єр Жозеф Прудон (1809—1865) був іншим відомим представником дрібновласницького напрямку в політичній економії. Свої погляди він виклав у працях “*Що таке власність?*” (1840), “*Система економічних суперечностей, або Філософія злиднів*” (1846), “*Вирішення соціальної проблеми*” (1848).

Вихідною в теоретичній концепції П.Ж. Прудона стала критика *власності*, яку він оголосив, щоденним грабунком. Проте таке тлумачення аж ніяк не означає, що він заперечував власність у будь-якій формі як привласнення благ чи як право на володіння багатством. Навпаки, дрібну приватну власність він розглядав як право на вільне володіння і розпорядження плодами своєї праці та заощадженнями, що в його розумінні й становило “сутність свободи”.

Під власністю, яку він засуджував і вважав крадіжкою, Прудон розумів право “за своєю волею користуватися та розпоряджатися благами, створеними іншими, плодами ремесла та праці інших”. Він заперечував власність, яка дає право “добувати нетрудові доходи у формах оренди, ренти, прибутку, процента, дисконту, привілеїв, монополії, премій, хабарів”.

Чому трудящі не виступають відкрито проти свого щоденного пограбування? Відповідаючи на це запитання, Прудон дав свою версію прибутку. При розподілі доходів між капіталістами і робітниками, стверджував він, виникла “помилка в рахунку”. Капіталіст виплачує кожному окремому робітникові вартість його індивідуальної праці, але залишає в себе вартість, створену завдяки колективній силі праці (кооперації), — остання більша від тієї, яку б створили всі кооперовані робітники поодиноці. Колективна праця створює надлишок над сумою усіх заробітних плат, який, на думку Прудона, і утворює *прибуток*. Кожен робітник вважає свою працю повністю оплаченою, тоді як насправді він отримує лише частину створеної ним вартості.

Розглядаючи антагонізм праці і капіталу крізь призму інтересів дрібних власників, Прудон дійшов висновку, що причина експлуатації праці поля-

гає в нееквівалентному обміні. Як наслідок, капіталісти, фінансисти та банкіри грабують трудящі класи, у тому числі дрібних власників, беручи з них данину у формі процента і відрахувань від заробітної плати. Щоб уникнути цього і досягти рівності в економічних відносинах, Прудон запропонував запровадити в життя свою *концепцію еквівалентності послуг*, в основу якої заклав принцип: “Роби для інших те, що хочеш, щоб робили для тебе”.

Ця концепція включає теорію “конституційованої вартості”, проект реформи системи обміну шляхом заснування “народного банку” і виробничих кредитних спілок.

Теорія “конституційованої вартості” стала основою економічної концепції Прудона. Він розглядав вартість як носій споживної і мінової вартості, тобто і корисності, і цінності, які зумовлюють одна одну і водночас суперечать одна одній. Споживна вартість є втіленням достатку, мінова вартість відображає рідкісність продукту. “Конституційована вартість” — це синтез споживної і мінової вартостей, який реалізується в еквівалентному обміні, коли товарів випускається стільки, скільки потрібно суспільству, що створює умови для повної реалізації всіх товарів і послуг. Отже, за Прудона, “конституційована вартість” затверджується обміном і виступає як пропорційна вартість, яка забезпечує рівновагу попиту і пропозиції.

З метою реформування обміну Прудон пропонував організувати так званий *банк обміну*, який би приймав товари у виробників і взамін видавав би так звані *трудоі гроші* — талони чи бони обміну, на яких було б зазначено, скільки часу затрачено на виробництво зданого до банку блага. На талони виробники могли одержати у “банку обміну” інші блага такої ж вартості, а також безпроцентний кредит. Ліквідувавши процент через “обмінні банки”, Прудон сподівався ліквідувати нетрудові доходи. Він вважав, що кінцевим результатом реалізації його утопічної ідеї буде злиття класів в один клас трудящих, а продукти будуть обмінюватися за “реальними цінами”. Оскільки “капітал і праця будуть ототожненими, суспільство зможе існувати самостійно і не потребуватиме уряду”. Урядова система зіллється з економічною системою, і настане анархія.

Прудон висунув також ідею безпроцентного кредиту для робітників і дрібних власників, а також програму “мутуалізму” — визволення трудящих від експлуатації через виробничі, кредитні та споживчі асоціації (спілки), що ґрунтуються на принципах взаємодопомоги.

П.Ж. Прудон рішуче виступав проти комуністичної ідеї, зазначаючи, що в “суспільстві, про яке мріють соціалісти, слабкі пригноблювали б сильних, ліниві та нездари жили б за рахунок працьовитих та здібних. Комунізм є системою рабства, оскільки спільність володіння вимагає примусової організації праці, позбавляє членів суспільства свободи дій перетворює їх усіх на рабів держави”.

Система економічних поглядів П.Ж. Прудона була покладена в основу *прудонізму* — напряму в робітничому русі, з яким уперто боролися марксистки.

10.2. ЕВОЛЮЦІЯ РІКАРДІАНСЬКОЇ ШКОЛИ. ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ ДЖ.С. МІЛЛА

Дискусія Д. Рікардо з Т. Мальтусом започаткувала полеміку між прихильниками і противниками рікардіанства. Погляди Д. Рікардо поділяла більшість англійських економістів-теоретиків першої половини ХІХ ст., серед яких найвідомішими були Дж. Мілл, Дж. Мак-Куллох, Т. Тук, Р. Торренс. Рікардіанцем називав себе також син Джеймса Мілла — видатний економіст Джон Стюарт Мілл¹. Однак останній лише частково представляв рікардіанську школу. Він, власне, започаткував нову течію англійської економічної думки.

10.2.1. Економічні погляди послідовників Д. Рікардо

Найближчий однодумець і послідовник Д. Рікардо Джеймс Мілл (1773—1836) був, як і Т. Мальтус — їх спільний друг і разом з тим науковий опонент, пастором, але згодом відмовився від духовного сану.

Свої економічні погляди Джеймс Мілл виклав у праці “*Елементи політичної економії*” (1821), в якій систематизовано розкрив вчення Д. Рікардо. Однак на низку проблем у нього був і власний погляд.

Всупереч теорії вартості Рікардо Дж. Мілл стверджував, що у створенні вартості бере участь не тільки праця, а й капітал, а капіталіст виступає організатором виробництва. Тому він вважав прибуток законною винагородою підприємця за його працю і за вкладений капітал. Дж. Мілл вбачав суперечність не між заробітною платою і прибутком, як Рікардо, а між прибутком і рентою. Тільки земельних власників він вважав паразитичним класом, а тому вимагав присвоєння земельної ренти державою, що фактично означало націоналізацію землі.

Дж. Мілл став творцем *теорії фонду заробітної плати*, за якою величина заробітку визначається розміром фонду, що є у капіталістів для оплати найманої праці.

Джон Рамсей Мак-Куллох (1789—1864) основну свою працю — “*Основи політичної економії*” — опублікував у 1825 р. Він вважав, що в цілому стоїть на позиціях рікардіанського розуміння природи вартості і багатства, однак, на відміну від свого вчителя, трактував працю як процес, який виконують не тільки люди, а й машини, інструменти, тварини та сили природи. Звідси випливає, що й вартість створюється не лише працею, а й капіталом

---

¹ За майже двохсотрічною вітчизняною традицією, прізвище Мілл (Mill) у нас писалося і вимовлялося як Мілль.

і землею, тобто розуміння вартості Дж. Мак-Куллохом було ближче до поглядів Ж.-Б. Сея і Т. Мальтуса, ніж Д. Рікардо. Тому відносини між робітниками та капіталістами, на відміну від Д. Рікардо, Дж. Мак-Куллох розглядав як відносини рівноправних партнерів, кожен з яких отримує свою законну частку доходу — заробітну плату і прибуток.

10.2.2. Економічне вчення Дж.С. Мілла

Англійський економіст *Джон Стюарт Мілл* (1806—1873) — останній видатний представник класичної політичної економії, який називав себе послідовником Д. Рікардо. У вченні Дж.С. Мілла класична економічна теорія досягла кульмінації свого розвитку і з ним вона практично й завершилася. П. Самуельсон так написав про нього: “Він був визнаним і незаперечним авторитетом у наукових колах, його дослідження виходили далеко за межі технічної економіки”.

Свої політико-економічні ідеї Дж.С. Мілл виклав у працях “*Нариси про деякі нерозв’язані питання політичної економії*” (1844) та “*Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування у соціальній філософії*” (1848).

“*Основи політичної економії*” складаються, як і велика праця А. Сміта, з п’яти книг, в яких відповідно розглядаються виробництво, розподіл, обмін, прогрес капіталізму і роль держави в економіці. У перших трьох книгах Дж.С. Мілл чітко і систематизовано виклав основні елементи класичної політичної економії, доповнивши їх уточненнями критиків Д. Рікардо та новими ідеями епохи. Ці книги вважають “підсумком, завершенням і найкращим викладом доктрин класичної школи в найбільш точній формі”.

Однак у четвертій і п’ятій книгах Дж.С. Мілл уже виступав з позицій *соціального реформізму* — нового напрямку в політичній економії, чим завдав відчутного удару по класичних доктринах. Виняткову популярність праці Дж.С. Мілла пояснюють саме вдалим переплетенням елементів класичного та антикласичного підходів. Всебічний розгляд майже всіх основних теоретичних проблем предмета досліджень дав змогу Міллу-молодшому зайняти унікальне місце в історії економічних вчень.

Інколи Дж.С. Мілла — з “легкої руки” марксистів — представляють талановитим вульгаризатором учення Д. Рікардо. Це дуже несправедлива недооцінка його особистого внеску до економічної теорії. Щоправда, сам Дж.С. Мілл оцінював свою роль досить скромно, про що писав так: “Я сумніваюсь, що у книзі існує хоча б одна думка, яку не можна представити логічним висновком із вчення Рікардо”. Проте Дж.С. Міллу-молодшому вдалося створити власну теоретичну концепцію, спираючись на вчення А. Сміта і Д. Рікардо.

Дж.С. Мілл одним із першим визначив *предмет політичної економії* через людську поведінку в економіці та здатність людини оцінювати ефек-

тивність різних засобів для досягнення мети. Він виходив із того, що політична економія розглядає людину як істоту, яка прагне до багатства і для цього обирає різні фактори і засоби.

Дж.С. Мілл узагальнив і систематизував закони та принципи, відкриті А. Смітом, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сеєм і Т. Мальтусом, що надало класичній політичній економії логічної форми фундаментальної економічної науки. Він вважав, що без законів і принципів жодна сума знань не може претендувати на роль науки. Для класичної політичної економії, зазначав англійський теоретик, характерним є визнання природних (об'єктивних) законів, універсальних для всіх епох і народів. Він виокремлював основні з них: закон особистого інтересу, який характеризує класичну школу як індивідуалістську; закон вільної конкуренції, який дає змогу назвати її школою економічного лібералізму; закон попиту і пропозиції, який визначає цінність будь-якого продукту, а також виробничих послуг, праці, капіталу і землі; закон заробітної плати, який визначає природну і ринкову ціну праці; закон міжнародної торгівлі, який управляє обміном між країнами.

Дж.С. Мілл виклав закони так, як їх розуміли класики, тобто як універсальні та об'єктивні. Однак сам Мілл почав сумніватися в об'єктивності усіх економічних законів. Якщо у виробництві, міркував він, діють природні закони, які змінити неможливо, адже в них є щось від “фізичних істин”, то в розподілі діють закони, що є результатом людських суб'єктивних рішень, а тому їх можуть змінити ті ж люди, навіть за умов приватної власності. У законах виробництва, підкреслював він, “немає нічого, що залежало б від волі людини”, вони “незмінні, як закони природи”, однак законами розподілу “управляє людська інтуїція”, тому вони “різні в різні віки і в різних країнах”.

Таким чином, протиставивши закони виробництва законам розподілу, Дж.С. Мілл розпочав, хоча ще й не дуже сміливу, критику основ класичної політичної економії.

Іншим новим моментом у методології дослідження Дж.С. Мілла, безумовно, є спроба виявити відмінності понять статика і динаміка в економіці, запозичених ним у О. Конта — французького філософа і соціолога ХІХ ст. У розділі 1 книги ІV своєї основної праці він зазначав, що всім економістам було властиве прагнення пізнати закони економіки “суспільства стаціонарного і незмінного” і що тепер варто додати “динаміку політичної економії до її статики”. Але, як підкреслює М. Блауг, “у Мілла, однак, “динаміка” означає аналіз історичних змін, тоді як під “статикою” він, певно, розуміє те, що нині називається статичним аналізом...” Це означає, що “динаміка” Дж.С. Мілла не є динамікою в сучасному розумінні.

Важливе місце у вченні Дж.С. Мілла займає *теорія продуктивної праці* (викладена у розділах 2 та 3 книги І). Автор солідаризується з А. Смітом, стверджуючи, що “тільки продуктивна праця створює багатство”, тобто “матеріальні блага”. Новизна підходу Мілла виявляється в тому, що продуктивною він також вважає працю з охорони власності та набуття кваліфіка-

ції, яка дає змогу збільшувати нагромадження. Англійський теоретик стверджував, що доходи від продуктивної праці мають виробниче споживання, якщо це споживання “підтримує і збільшує продуктивні сили суспільства”, навіть споживання робітниками заробітної плати.

Стосовно суті *заробітної плати* Дж.С. Мілл в основному дотримувався поглядів Д. Рікардо і Т. Мальтуса. Він характеризував її як “плату за працю”, вважаючи, що вона залежить від попиту на робочу силу та її пропозиції. При цьому повторюється висновок про неминучість мінімального рівня заробітку робітників, що стало основою його *доктрини “робочого фонду”*. За цією доктриною, ні класова боротьба, ні профспілки не можуть запобігти формуванню заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму. Однак пізніше Мілл офіційно відмовився від доктрини “робочого фонду”, визнавши, що профспілки дійсно впливають на дії з обмеження заробітної плати, які може “здійснити конкуренція на ринку праці”. Тут варто зазначити, що Дж.С. Мілл, як і Д. Рікардо, не ототожнював поняття “мінімум заробітної плати” і “фізіологічний мінімум”, вважаючи, що перше перевищує друге.

Розділи 4—6 книги I Мілл присвятив *теорії капіталу*. Капітал він характеризував як “раніше нагромаджений запас продуктів минулої праці”. Тут Мілл-молодший підкреслює: інвестиції розширюють зайнятість і можуть запобігти безробіттю.

Земельну ренту, яку А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Д. Рікардо та їх послідовники (крім Мілла-старшого) розглядали як природний і необхідний феномен, Дж.С. Мілл вважав явищем аномальним і неприродним, оскільки вона дає землевласникам те, що не є результатом їхньої праці. Незалежно від того, наголошував він, як фізіократи, А. Сміт, Т. Мальтус і Д. Рікардо визначали ренту, у будь-якому випадку її потрібно віддати суспільству в цілому за принципом “кожному — продукт його праці”. З цією метою він пропонував підвищити земельний податок до такого рівня, щоб він поглинув ренту. На основі цієї ідеї, яку Дж.С. Мілл запозичив у свого батька, згодом сформувалася соціалістична концепція націоналізації землі.

Ідеальною Мілл-молодший вважав дрібну селянську власність на землю, яка нейтралізує несправедливість, породжену рентою, оберігає дрібних виробників від розорення і переходу до стану найманих робітників, розвиває приватну ініціативу і запобігає природній тенденції бездумного розмноження населення. При цьому теорія народонаселення Т. Мальтуса, якщо судити за розділом 10, для нього стала незаперечною аксіомою. Свою прихильність до мальтузіанства Дж.С. Мілл підкреслює в “Автобіографії”, називаючи його “великою доктриною”, “об’єднавчим знаменом для економістів”, “єдиним засобом реалізації прогресу людства”.

До *теорії вартості* Дж.С. Мілл звернувся у книзі III своєї праці. У розділі 1 він розглядає поняття “вартість”, “мінова вартість”, “споживна вартість” та деякі інші, звертаючи увагу на те, що вартість (цінність) не може зростати одночасно для всіх товарів, тому що вартість — *відносне поняття*. Мілл поділяє позицію Рікардо, за якою вартість створюється працею, під-

креслюючи в розділі 4 цієї ж книги: саме кількість праці “має першорядне значення” у випадку зміни вартості.

У книзі III розглядається й *теорія грошей*. Тут Дж.С. Мілл виявляє, як і Д. Рікардо, прихильність до *кількісної теорії грошей*. За його словами, “вартість самих грошей змінюється обернено пропорційно до кількості грошей: будь-яке збільшення кількості зменшує їхню вартість, а будь-яке зменшення збільшує її в зовсім однаковій пропорції”. Тому й ринкові ціни регулюються насамперед кількістю грошей в обігу. При цьому висловлюється теза про “нейтральність” грошей, яка пояснюється тим, що гроші — тільки хитромудрий засіб для економії часу і праці, механізм, який дає змогу “швидко і зручно робити те, що без нього робилося б і так, але не настільки швидко і зручно, і як у багатьох інших механізмів, його очевидний і незалежний вплив виявляється тільки тоді, коли він виходить з ладу”.

Найперші вислови стосовно *соціалізму і соціалістичного устрою* суспільства серед помітних представників класичної політичної економії належать Дж.С. Міллу. Ці питання він розглядає у книзі II своєї праці у зв’язку з проблемами власності.

За всієї доброзичливості до “соціалізму” автор “Основ політичної економії” принципово відмежовується від соціалістів у тому, що соціальна несправедливість нібито пов’язана з існуванням приватної власності як такої. На його думку, проблема полягає тільки в подоланні індивідуалізму, порожденного приватною власністю, тому її варто розглядати в іншій площині, адже “тільки у відсталих країнах світу нарощування виробництва є найважливішим завданням — у найрозвиненіших країнах необхідним вважається удосконалити розподіл”.

Визнавши закони розподілу суб’єктивними, Мілл намагався довести, що через сферу розподілу можна реформувати капіталізм, і тим самим започаткував *реформістський напрям* у політичній економії.

Дж.С. Мілл, на відміну від інших представників класичної школи, не вважав сучасний йому капіталізм доцільним та ідеальним ладом, а тому запропонував широку програму *соціальних реформ*, в якій намагався, за його словами, “поєднати максимум індивідуальної свободи в дії зі спільним володінням природними багатствами земної кулі та рівною участю всіх у продуктах праці”.

Основні ідеї соціальних реформ Мілла зводились до таких вимог: 1) ліквідація системи найманої праці шляхом створення кооперативної виробничої асоціації; 2) соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку; 3) обмеження соціальної нерівності шляхом скасування права спадщини.

Режим найманої праці Дж.С. Мілл вважав неприродним і руйнівним для людини, таким, що вбиває інтерес до трудової діяльності. Тому він пропонував замінити відносини найманої праці відносинами робітничої асоціації, які б ґрунтувалися на принципах рівності всіх партнерів, спільного вкладення капіталів у виробництво, виборності робітниками управлінсько-

го апарату. У кооперативному ідеалі Мілла відчувається вплив французьких та англійських соціалістів-утопістів.

Право спадщини, тобто право передачі багатства його власника своїм спадкоємцям — особам, які його не створили, Дж.С. Мілл вважав так само незаконним і несправедливим, як і право на одержання ренти, тому вимагав його скасування.

Соціальні реформи, на думку Мілла, повинна проводити держава. Ідея активної участі держави в соціально-економічному розвитку суспільства та пов'язані з цим реформи охоплюють у праці видатного англійського економіста багато проблем.

Будучи переконаним прихильником невтручання держави в економічні процеси (принципу *laissez faire*), Дж.С. Мілл усе ж розумів, що є сфери соціально-економічної діяльності, де ринковий механізм безсилий чи неприйнятний, які він назвав сферами “ринкового безсилля”. І для того, щоб без руйнування “системи приватної власності” забезпечити “її поліпшення і надати повне право кожному членові суспільства користуватися її вигодами” та утвердити порядок і стабільність, за яких “ніхто не бідний, ніхто не прагне стати багатшим і немає жодних причин остерігатися бути відкинутим назад внаслідок зусиль інших прошовхатися вперед”, потрібна допомога держави у справі створення ринкової інфраструктури, розвитку фундаментальної науки, підтримки професійних спілок тощо. (За життя Дж.С. Мілла в Англії були закони, які забороняли чи обмежували діяльність профспілок. Не в останню чергу, завдяки зусиллям Мілла-молодшого, наприкінці XIX ст. заборона на діяльність профспілок була знята.)

Однак, на думку Мілла-молодшого, держава не повинна контролювати систему народної освіти. Не можна дозволяти урядові, зауважував він, “ліпити почуття і думки людей, починаючи з юного віку”, тому потрібна система приватних шкіл або обов'язкова домашня освіта до певного віку. Державні школи, вважав Мілл, можуть існувати як винятки — для сиріт чи в віддалених районах країни.

Доктрина соціальних реформ Дж.С. Мілла своїм виникненням “зобов'язана” його припущенню, що “не можна змінити закони виробництва, але не закони розподілу”. У цьому виявилось очевидне нерозуміння того, що “виробництво і розподіл не утворюють відокремлені сфери; вони взаємно і майже всебічно проникають одне в одного”. Тому пропозиції Дж.С. Мілла стосовно реформування капіталізму були багато в чому тенденційними.

10.3. КРИТИКИ РІКАРДІАНСТВА

Одночасно із вченням Дж.С. Мілла, який називав себе рікардіанцем, з'явилася низка економічних теорій, які піддавали критиці систему поглядів класичної політичної економії, насамперед економічну систему Д. Рікардо. Найвідомішими критиками рікардіанства стали представники класичної політичної економії — Н.В. Сеніор в Англії, Ф. Бастіа у Франції та Г. Ч. Керрі у США.

10.3.1. Насау Вільям Сеніор

Насау Вільям Сеніор (1790—1864), англійський економіст, очолював кафедру політичної економії Оксфордського університету (першу під такою назвою в Англії). Курс лекцій, який він там читав, був опублікований у 1836 р. під назвою *“Основні засади політичної економії”*. Ця книга вважалася кращим твором з політичної економії в Англії після *“Зasad політичної економії та оподаткування”* Д. Рікардо і до появи основних праць Дж.С. Мілла.

Н. Сеніор звів політичну економію до чотирьох основних принципів, з яких виводив усі інші: 1) принцип індивідуалізму (кожен працює на себе); 2) принцип зростання населення; 3) принцип зростання продуктивності промисловості; 4) принцип спадної дохідності сільського господарства.

Він намагався зробити з політичної економії точну науку, тому його вважають одним з фундаторів наряду чисті політичної економії.

В історії економічної думки Н. Сеніор став відомий насамперед *“теорією утримання”*. Введене ним поняття *“утримання”* можна розуміти і як *“заощадження”*. Вчення Д. Рікардо про працю як єдине джерело вартості Н. Сеніор протиставив тезу, за якою цінність (вартість) продукту створюється як затратами праці, так і витратами капіталу, тобто витратами виробництва. На його думку, праця є результатом *“жертви”* робітника, який заради неї *“жертвує”* своїм спокоєм, дозвіллям і здоров'ям. Капітал — це *“жертва”* капіталіста, який утримується від його особистого споживання, вкладаючи у виробництво. Винагородою від *“жертви”* робітника та *“утримання”* капіталіста стають заробітна плата і прибуток.

Інша концепція Н.В. Сеніора одержала досить іронічну назву — *“теорія останньої години Сеніора”*. У ній він стверджував, що прибуток створюється в останню годину робочого дня тривалістю 11,5 год, а вартість праці (заробітна плата) відтворюється за попередні 10,5 год. Звідси випливало, що скорочувати робочий день до величини, меншої від 11,5 год, не можна, оскільки в підприємців зникнуть стимули до *“утримання”* від особистого споживання капіталу.

Сеніор також дав відмінне від рікардіанського трактування *ренти*. Він вважав, що тільки за умов “чистої” конкуренції цінність (вартість) товару складається лише з “жертв” робітників і “утримання” підприємців. У разі виникнення будь-якої монополії, зокрема монополії власності на землю, виникає надлишок між цінністю продукту та витратами його виробництва, який він і назвав рентою. Отже, рента виникає не тільки при використанні землі, а скрізь, де існує монополія.

10.3.2. Фредерік Бастіа

Французький економіст *Фредерік Бастіа* (1801—1850) — один із найвідоміших послідовників вчення Ж.-Б. Сея — свої погляди виклав у праці “Економічні гармонії” (1850).

Бастіа намагався довести відсутність соціальних конфліктів у ринковому суспільстві і стверджував, що “загальні закони соціального світу гармонійні, вони спрямовані на всебічне удосконалення людства”. Те, що на перший погляд здається антагонізмом, зауважував він, за більш ретельного вивчення виявляється фактором гармонії. Економічні гармонії Бастіа вбачав скрізь: у цінності, обміні, власності, конкуренції, виробництві, споживанні, розподілі.

Економічна концепція Ф. Бастіа одержала назву *теорії економічних гармоній*, в якій він повністю відійшов від основних положень учення Д. Рікардо. Так, вартість Бастіа розглядав як результат співвідношення двох послуг, які обмінюються. Подібно до того, як будь-яка власність чи будь-яке майно є сумою вартостей, зазначав автор “Економічних гармоній”, і власність, і майно є нічим іншим, як сумою наданих послуг. Але чому, наприклад, діамант має більшу вартість, ніж вартість склянки води? Тому, відповідає Бастіа, що той, хто поступається діамантом, надає більшу послугу, ніж той, хто поступається склянкою води.

Під послугами Бастіа розумів не тільки власне вартість, а й ціну всіх благ. Виробничі послуги вивляються в позиції, у ренті, у заробітній платі, адже той, хто відкладає виплату чи споживання, надає послугу. Зокрема, капітал з’являється тому, що капіталіст відкладає його споживання. Утримання від споживання вимагає напруги волі, винагородою за яку стає процент.

Ф. Бастіа виступив також проти теорії розподілу Д. Рікардо. Якщо в Д. Рікардо величина *прибутку* обернено пропорційна величині *заробітної плати*, то Ф. Бастіа протиставив цьому закон гармонії, за яким інтереси капіталу і праці збігаються, тому частка капіталу (прибуток) і частка праці (заробітна плата) у вартості зростають одночасно, причому заробітна плата зростає швидше, ніж прибуток. Французький опонент Д. Рікардо назвав це явище “великим, дивовижним, необхідним і невблаганним законом капіталу”. У своїх висновках Ф. Бастіа спирався на тенденцію норми прибутку до

зниження, проте вважав це питання не проблемою розподілу продукту між капіталістами та робітниками, а проблемою співвідношення між вартістю капіталу і величиною доходу. Рента, на думку Ф. Бастіа, виникає тому, що капіталісти вкладають капітал у землю, тобто рента — це дохід на капітал, вкладений у землю.

Ф. Бастіа, таким чином, виступав адвокатом капіталізму вільної конкуренції, стверджував, що в цьому суспільстві існує гармонія інтересів на основі обміну послугами, а тому воно є досконалим, стабільним і справедливим.

10.3.3. Генрі Чарльз Керрі

З відкритою критикою економічної системи Рікардо виступив перший відомий американський економіст-теоретик *Генрі Чарльз Керрі* (1793—1879). Свої економічні погляди він виклав у працях *“Принципи політичної економії”* (1840), *“Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури та комерції”* (1850), *“Принципи соціальної науки”* (1859).

Здобуття незалежності від Англії, наявність вільних родючих земель, природних багатств, імміграція капіталів і технічного прогресу з Європи, відсутність феодальних гальм спричинили швидкий розвиток у США економіки ринкового типу. Особливості еволюції американської економіки набули відображення в економічних теоріях Г.Ч. Керрі.

Американський економіст піддав критиці всю систему класичної політичної економії, але особливо “дісталосся” вченню Д. Рікардо, насамперед за класовий підхід до розподілу доходів. Американський економіст вважав, що “економічна система Рікардо — це система розбрату і ворожнечі між класами”, яка провокує соціальні конфлікти. Водночас економічні концепції відомих представників класичної політичної економії Ж.-Б. Сея, Т. Мальтуса, Дж. Мілла, Дж.С. Мілла та ін. він також вважав такими, що сіють антагонізм у суспільстві, розривають його на частини, “закликаючи до громадянської війни”. Однак політичну економію він розглядав у руслі ідей класичної школи, трактуючи її як “науку про багатство, яка вивчає об’єктивні та незмінні економічні закони, аналогічні законам природи”. Останні, на думку вченого, здатні забезпечити постійний економічний прогрес та економічне зростання.

Вартість Керрі трактував як міру панування людини над природою, як оцінку “опору, який потрібно подолати перед тим, як ми оволодіємо бажаною річчю” у певний момент і в певному суспільстві.

На противагу класовій *теорії розподілу* Д. Рікардо Г.Ч. Керрі висунув власну *теорію гармонії класових інтересів*, яка є в основі його *концепції вартості*. Гармонію інтересів він вважав універсальним економічним законом, що зумовлює відсутність соціальних суперечностей.

За цією концепцією, вартість продукту визначається кількістю праці, необхідної не для виробництва, а для його відтворення. На думку Керрі, зі зростанням продуктивності праці витрати на відтворення товарів зменшуються, що відповідно зумовлює зменшення частки засобів виробництва у вартості продукту, а отже, й частки капіталу і процента на нього, як винагороди капіталістові за вкладений капітал. Відповідно зростають цінність праці та її частка у продукті.

На цій основі Керрі зробив висновок, що з прискоренням технічного прогресу капіталістичного виробництва частка доходів робітників (заробітна плата) зростає і абсолютно, і відносно, а частка капіталістів (прибуток) абсолютно зростає, а відносно зменшується. Звідси виникає гармонія їхніх інтересів у виробництві, оскільки з розвитком капіталізму становище робітників поліпшується швидше, ніж зростають доходи капіталістів.

У своїй *концепції ренти* Г. Ч. Керрі ігнорував суперечності між землевласниками і капіталістами-орендарями, про які писали Д. Рікардо та його послідовники. Під земельною рентою американський економіст розумів процент на вкладений у землю капітал, тобто як одну з форм прибутку, що суперечило висновкам класичної політичної економії.

Якщо Д. Рікардо доводив, що ціни на сільськогосподарську продукцію постійно зростають унаслідок зростання величини земельної ренти, що зумовлюється залученням до господарського обігу все гірших земельних ділянок, то Г. Ч. Керрі зробив прямо протилежний висновок: до використання насамперед залучаються бідні землі, а лише потім розробляються більш родючі, що поступово підвищує продуктивність праці в сільському господарстві й здешевлює ціни сільськогосподарської продукції¹. Це вигідно як капіталістам та найманим робітникам, так і землевласникам, тому немає економічної бази суперечностей між цими класами.

У своїх перших працях Г. Ч. Керрі був палким прихильником не тільки вільного підприємництва, що визначило його належність до класичної школи, а й вільної торгівлі між країнами. Однак уже в 1848 р. він перейшов на протекціоністські позиції. Пізніше у праці “Принципи соціальної науки” він піддав гострій критиці *теорію вільної торгівлі* класичної школи та економічну політику фритредерства в Англії, яка й ґрунтувалася на класичних теоретичних принципах. Керрі вважав, що вільна торгівля дає виго-

¹ Цей несподіваний і парадоксальний висновок Г. Ч. Керрі обґрунтовував фактами з історії освоєння земель Північної Америки першими колоністами. Родюча земля у природному стані була заростана чагарників і трав чи дрімучими лісами, тому її дуже важко було очистити для обробітку. Ще важче було освоювати заболочені землі, відвойовувати їх у водної стихії, створюючи захисні дамби. Тому першопроходці спершу освоювали схили та пагорби, ділянки, що легко піддавалися обробітку, а потім поступово, протягом життя кількох поколінь розчищали родючі долини для їх введення у сільськогосподарський обіг. Звичайно, ситуація в сільському господарстві давно обжитої Європи була зовсім іншою, що й зумовило інший підхід до аналізу вартості та ренти.

ду лише окремим націям, які виробляють дешеві продукти, та гальмує розвиток інших. Допускаючи правомірність застосування принципів економічного лібералізму в національній економіці й виражаючи інтереси США в їхній конкурентній боротьбі з Великою Британією і Францією, Керрі заперечував їх необхідність у відносинах між націями. Замість міжнародного поділу праці американський теоретик пропонував застосовувати комплексний агропромисловий розвиток економіки як запоруку економічної незалежності націй.

10.4. ІСТОРИЧНИЙ НАПРЯМ У ПОЛІТИЧНІЙ ЕКОНОМІЇ

Економічна відсталість Німеччини на межі XVIII—XIX ст., нерозвиненість ринкових відносин і тягар феодальних пережитків, територіально-економічна роздробленість країни, відсутність єдиного внутрішнього ринку та зовнішніх джерел нагромадження капіталу, панування на німецьких ринках товарів більш індустріально розвинених країн, острах революційних заворушень, несприйняття принципів класичної політичної економії, спрямованих на свободу підприємництва та фритредерство, створили умови, в яких з'явилася німецька *історична школа* в економічній теорії. Свою назву вона набула завдяки “історичному методу”, який її теоретики намагалися запровадити в економічні дослідження.

Теоретико-методологічними та ідеологічними передумовами появи неортодоксальних ідей та теорій історичної школи у Німеччині стали: давні традиції історико-філософських досліджень, формування історичної школи права; прикладний характер розвитку економічного знання, зорієнтованого на теорію і практику управління державою; зростання національної громадянської самосвідомості та поширення ідеології романтизму, що ґрунтувалася на прагненні національної єдності та побудови сильної централізованої німецької держави.

Суспільна думка Німеччини того часу, пронизана ідеями національної єдності, знайшла відображення в дослідженнях видатних філософів І. Канта, Й. Фіхте, А Мюллера, які поставили в центр суспільного прогресу людину, підкреслювали пріоритетність морального закону і моральних норм, розглядали державу як суспільний інститут, що створює передумови для розвитку нації, заперечували пріоритет універсальних закономірностей і надавали перевагу національним особливостям тощо.

“Історичний метод” заперечує існування загальних закономірностей економічного розвитку та акцентує увагу на його національній специфіці, тому історична школа обмежувалася описом конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн. Її представники по-новому тракту-

вали предмет економічної науки, вбачаючи його в історії народного господарства. Історична школа в цілому критикувала економічні вчення А. Сміта та Д. Рікардо, їхні ідеї економічного лібералізму, і виступала з позицій економічної відрубності країн, крайнього вираження протекціоністської політики держави.

“Історична” школа, виникнувши в Німеччині, у своєму розвитку пройшла два етапи: *“старої” історичної школи* (40—60-ті роки XIX ст.) і *“молодої” історичної школи* (“перша хвиля” — 70—90-ті роки XIX ст.; “друга хвиля” — 90-ті роки XIX ст. — 30-ті роки XX ст.). Однак вона не стала суто німецьким явищем і мала значний успіх в інших країнах.

“Історичний метод” запропонували попередники історичної школи — німецькі вчені *Адам Мюллер* (1779—1829) і *Фрідріх Ліст* (1789—1846), які проповідували національну замкненість і автаркію (відрубність), виступали проти міжнародного поділу праці. Особливий вплив на формування історичної школи в Німеччині справили ідеї Фрідріха Ліста.

10.4.1. Система “національної політичної економії” Ф. Ліста

Основна праця Ф. Ліста красномовно називається *“Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика і німецький митний союз”* (1841). Тут учений виступив із різкою критикою класичної політичної економії, виокремивши в ній три, на його думку, істотних недоліки: 1) “хімерний космополітизм”, ігнорування специфічних національних інтересів; 2) “мертвий матеріалізм”, винятковий інтерес до мінових вартостей і ігнорування продуктивних сил; 3) “дезорганізуючий індивідуалізм”, здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації.

Вважаючи, що підхід класичної політичної економії до вивчення господарських процесів є поверховим, Ф. Ліст розробив власну теоретичну систему, в основу якої поклав *історичний метод* дослідження, що ґрунтувався на вивченні економічних явищ у історичному аспекті.

Праця Ліста “Національна система політичної економії” була присвячена обґрунтуванню нагальної потреби в захисті “надзвичайних інтересів” Німеччини та інших колоніальних держав з метою подолання “острівного панування Англії”. Її вихідною ідеєю було національне об’єднання Німеччини та її перетворення на індустріально розвинену країну, здатну до зовнішньоекономічної експансії.

У вченні про *національну політичну економію* Ліст підкреслював, що “наука не має права не визнавати природу національних відносин” і повинна спрямовуватися на забезпечення процвітання окремої нації, яка є чимось середнім між індивідом та всім людством.

Ліст заперечував існування універсальних законів економічного розвитку, виходячи з незіставності національних економік, які мають власний

шлях розвитку та національну специфіку. Тому, на його думку, виникає необхідність у створенні “національної політичної економії”.

Нове розуміння предмета економічної теорії зумовило виникнення нового методу дослідження — “*історичного методу*”. “Історичний метод” Ліста має такі аспекти: осмислення еволюції господарського розвитку різних країн у просторово-часовому вимірі; зіставлення господарського розвитку різних націй; залучення до аналізу правових, культурних, морально-етичних чинників, особливостей природного середовища, ментальності націй тощо. Це означає, що наголос робиться на *особливостях* економічного розвитку країн, а не на *загальних закономірностях*, як у класичній політичній економії.

Ф. Ліст започаткував *теорію національних продуктивних сил*. До складу продуктивних сил нації він відносив: моральні та фізичні сили людей; громадські та політичні заклади; природні ресурси країни; матеріальний капітал (сільськогосподарський, мануфактурний, торговельний). Однак найбільшого значення вчений надавав *людському капіталу*, який формується шляхом пізнання, засвоєння та примноження накопичених людством знань, ідей, винаходів, відкриттів, навичок професійної діяльності тощо. Тому освітні, наукові, духовні, мистецькі та правові заклади, які примножують людський капітал, також належать до продуктивних сил.

Продуктивні сили, за Лістом, є постійним джерелом суспільного добробуту та найважливішою передумовою прогресивного розвитку нації, її інтелектуальних, соціальних, матеріальних сил, сукупністю суспільних умов, які визначають економічне зростання; вони здатні створювати багатство, і ця здатність є важливішою за саме багатство.

У *концепції стадій економічного розвитку* Ліст обґрунтував теорію економічного прогресу нації. Він виокремив такі *стадії економічного розвитку націй*: I) дикунство; II) скотарство; III) землеробство; IV) землеробсько-мануфактурний стан; V) землеробсько-мануфактурно-комерційний стан як господарський ідеал. На думку Ліста, землеробського стану досягли сучасні йому Італія, Іспанія і Португалія, землеробсько-мануфактурної стадії — США та Німеччина, п'ятої стадії досягла тільки Англія, але до неї наближалася Франція

Для досягнення цього ідеалу потрібні певні передумови: вигідне географічне розташування, значна територія, великі запаси природних ресурсів, а також схильність нації до мануфактурного розвитку, її здатність до самовідданої праці та високий моральний дух. У зв'язку з цим німецький учений зазначав, що за схильністю до мануфактурного розвитку та моральним духом німецька нація переважає всі інші народи, тому для економічного піднесення їй не вистачає території, яку необхідно збільшити за рахунок сусідів (Голландії, Данії тощо); союз із Німеччиною стане запорукою їх успішного економічного розвитку в майбутньому.

Ліст обґрунтував також необхідність *активної економічної ролі держави* та політики “*виховного протекціонізму*”.

Концепція стадійного економічного розвитку дала вченому підстави зробити висновок, що держава повинна враховувати специфіку кожного етапу господарського розвитку нації для неухильного зростання її продуктивних сил. На думку вченого, для країн, які перебувають на III (землеробство) та V (аграрно-мануфактурно-комерційній) стадіях, доцільною є національна економічна політика вільної торгівлі, яка дає змогу найповніше реалізувати національні економічні інтереси. Водночас для держав, що перебувають на IV (аграрно-мануфактурній) стадії, вкрай важливою є політика протекціонізму, спрямована на захист ще не зміцнілої національної промисловості. Ліст писав, що за допомогою протекціонізму держава здійснює “індустріальне виховання нації” на шляху до вищої стадії розвитку; протекціонізм “розвиває та зміцнює національні продуктивні сили...”, а свобода міжнародної торгівлі “буде корисною за умов, коли всі держави досягнуть однакової стадії економічного розвитку”. Водночас дослідник був переконаний, що політика протекціонізму не має абсолютного значення і є виправданою тільки як виховний засіб, спрямований на розбудову національних продуктивних сил та вирівнювання економічного розвитку різних країн.

Отже, за Ф. Лістом, держава за умов ринкової економіки повинна відігравати активну роль в економіці, створювати матеріальні, інституціональні та культурні передумови для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів та спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей.

У зв’язку з цим Ф. Ліст обґрунтував необхідність розвитку державного сектору в економіці як невід’ємної складової народногосподарського комплексу. На його думку, “державна економіка” повинна стимулювати економічний прогрес нації.

10.4.2. “Стара” історична школа в Німеччині

Історичний підхід свого найповнішого відображення набув у вченні так званої “старої” історичної школи, яка склалася в Німеччині в 40—50-х роках XIX ст. Її заснували *Вільгельм Рошер* (1817—1894), *Бруно Гільденбранд* (1812—1878) і *Карл Кніс* (1821—1898).

“Стара” історична школа заперечувала справедливість висновків класичної політичної економії у цілому, насамперед вчення А. Сміта та Д. Рікардо, дорікаючи їм в антиісторизмі, у прагненні побудувати економічну теорію, закони якої застосовувалися б безумовно до усіх епох і народів, що, на думку Рошера та його прибічників, є принциповою помилкою. Вони обстоювали “відносне значення” законів господарської діяльності, їх “мінливість”, яка “крокує поряд і паралельно з розвитком самого народу та його потреб”, а на думку Кніса, закономірностей економічного розвитку взагалі немає.

Політична економія — наука національна, стверджували вони. Історична школа оголосила такі категорії, як “гроші”, “капітал”, “вартість”, “прибуток”, “приватна власність” та ін., “вічними і незмінними”. Вартість зводилася до корисності, прибуток уявлявся як плата підприємцю як організатору виробництва. Варто підкреслити, що ці підходи пізніше були запозичені розробниками концепції маржиналізму — основи неокласичної економічної теорії.

“Стара” історична школа сприйняла основні принципи концепції “національної політичної економії” Ф. Ліста, сформулювала альтернативні класичній політичній економії методологічні положення, яких потім дотримувалися їх наступники. Вона трактувала відносну цінність економічних знань, їх еволюцію у процесі історичних та інституційних змін, ґрунтувалася на “історичному” методі досліджень. Її представники підкреслювали важливу економічну роль держави у країнах, що стають на шлях трансформування економіки і потребують мобілізаційних зрушень нації.

У цілому “стара” історична школа ідеалізувала пруський шлях розвитку ринкового господарства з його феодальними пережитками, стала зрядом національної консолідації Німеччини під егідою юнкерської Пруссії.

Водночас її представники не зробили навіть спроби побудувати цілісну економічну концепцію, альтернативну класичній. Відкинувши поняття економічного закону та абстрактно-дедуктивний метод класичної школи, вони фактично перетворили політичну економію на економічну історію та економічну політику, а вивчення проблем та механізмів функціонування ринкової економіки замінили дослідженням її еволюції та простим збиранням фактів.

Фундатором “старої” історичної школи, яка стала так називатися після появи “молодої” історичної школи в 70-х роках, вважають *Вільгельма Герорга Фрідріха Рошера* — відомого німецького економіста, професора Лейпцизького університету, автора книг “*Історія англійської політичної економії XVI—XVII століть*” (1851), “*Програма лекцій з історичного методу*” (1854), “*Система політичної економії, або Засади народного господарства*” (1854—1894), “*Історія національної політичної економії*” (1874).

В. Рошер поставив мету вплинути на формування національної політики, залучивши до аналізу “історичний” метод дослідження.

Він, як і Ф. Ліст, стверджував, що не існує єдиної для всіх країн і народів політичної економії та єдиних універсальних законів економічного розвитку. Рошер писав, що “для всіх народів не може бути одного економічного ідеалу, подібно до того, як одяг не шийють за однією міркою”. Критикуючи принципи класичної школи, німецький дослідник вважав, що окремі індивіди керуються у своїй економічній поведінці не лише прагненням вигоди, а й суспільними інтересами, сімейними турботами, почуттям національної єдності тощо.

Завдання економічної науки Рошер вбачав не стільки в теоретичному аналізі та отриманні абстрактних висновків, скільки в емпіричному дослідженні історичних фактів, вивченні конкретних форм і методів організації господарської діяльності, виявленні причин національних особливостей економічного розвитку, дослідженні специфічних законів функціонування національних економік. Політична економія повинна не розробляти якісь економічні ідеали, а здійснювати простий виклад спочатку господарських потреб і природи народів, а потім законів і закладів, покликаних ці потреби втамувати, і зрештою, перейти до викладу більшого чи меншого успіху в цій справі. “Наша мета, — зазначав Рошер, — просто описати економічну природу людини та її економічні запити, дослідити закони і характер рішень, що їх прийняли для задоволення цих запитів...”

Фундатор історичної школи особливо наголошував на необхідності розробки політичною економією практичних рекомендацій, спрямованих на використання наявних ресурсів економічного розвитку і вдосконалення суспільства з урахуванням довгострокових інтересів кожної нації. Рошер стверджував, що історія народів торує собі шлях еволюційними засобами “позитивного права”, а нація творить історію під керівництвом держави.

Варто зазначити, що в такому трактуванні політична економія перетворюється на історію народного господарства кожної окремої країни.

Універсальному вченню класичної політичної економії В. Рошер протиставив власну версію історичного розвитку націй, застосувавши еволюційний підхід та виокремивши при цьому такі великі періоди: I — *найдавніший*, за якого головним фактором виробництва була земля; II — *середньовічний*, коли найбільшу роль відігравала праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва; III — *новий*, пов’язаний із пануванням капіталу.

Німецький дослідник підкреслював, що у третьому періоді еволюції суспільства зростають можливості економічного прогресу націй завдяки розвитку індустрії, транспорту, механізації виробництва. Водночас Рошер наголошував, що ці зміни загострюють соціальні конфлікти, поглиблюють розшарування суспільства на багатих і бідних. Однак усі ці суперечності можна розв’язати шляхом державних реформ — еволюційно, а не через революцію. Він рішуче виступав проти будь-яких соціальних революцій.

Важливий внесок у розвиток концепції “старої” історичної школи зробив *Бруно Гільденбранд*, насамперед у праці “*Політична економія сьогодення і майбутнього*” (1848).

Б. Гільденбранд розвивав “історичний” метод за такими позиціями: перетворення політичної економії на науку, що має справу з економічним розвитком націй; заперечення концепції “економічної людини” А. Сміта з її прагненням звести господарську поведінку до егоїстичних прагнень та ігноруючи мораль, право, національні звичаї та їхній вплив на мотивацію економічної діяльності; здійснення спроби періодизації історії господарського розвитку людства на основі способу обміну, тобто міновий концепції: I — *на-*

туральне господарство середньовіччя з нерозвиненим безгрошовим обміном; II — *грошове господарство* мануфактурного періоду, в якому гроші стають посередником товарного обміну; III — *розвинене кредитне господарство*, в якому обмін здійснюється на основі кредиту; захист принципів ринкової економіки, недоторканності приватної власності та гостра критика *утопічного соціалізму*.

Найпоследовнішим провідником ідей “старої” історичної школи став *Карл Густав Кніс* — німецький економіст, дослідник економічної історії, професор Марбурзького, Фрайбурзького та Гейдельберзького університетів, який з позицій “історичного” методу у своїй основній праці *“Політична економія з погляду історичного методу”* (1853) заперечував повторюваність економічних явищ в історії різних народів, висуваючи на перший план відмінності у ступенях еволюції, традиціях та здібностях різних націй. Він наголошував на таких аспектах: 1) не існує універсальних економічних законів, господарський розвиток кожної нації унікальний і неповторний; 2) необхідно аналізувати господарську еволюцію народів у тісному взаємозв’язку з іншими аспектами їх суспільного буття — правом, мораллю, звичаями, національною ментальністю тощо; 3) спостереження економічного розвитку роблять можливими емпіричні узагальнення та вплив на господарські явища і процеси засобами державної економічної політики, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей.

10.4.3. “Молода” історична школа: перша хвиля

Об’єднання німецьких земель завершилося в 1871р. у результаті перемоги Пруссії у війні з Францією. В єдиній державі на основі промислового перевороту швидко розвивався капіталізм, хоча він і мав національну специфіку, що вивлялося в залишках феодальних і навіть патріархальних відносин, відбувалися зміни в соціальній структурі суспільства, зростали масштаби застосування найманої праці. Водночас посилювалася зовнішньо-економічна і політична експансія молоді централізованої німецької держави, культ якої панував серед науковців. Під впливом цих суперечливих умов у Німеччині склалася так звана *молода (нова) історична школа* — наступниця “старої”.

Найбільший внесок у концепцію “молодої” історичної школи зробили *Густав фон Шмоллер* (1838—1917), *Луїо Брентано* (1844—1931) і *Карл Бюхер* (1847—1930). Головна відмінність “молодої” історичної школи від “старої” полягає в її полеміці з марксизмом, який до того часу поширився в Європі, тоді як критичне вістря “старої” школи було спрямоване насамперед проти ідей класичної політичної економії, яка до 70-х років XIX ст. була вже завершена.

“Молода” історична школа “першої хвилі” (70—90-ті роки XIX ст.) включала дві основних течії: консервативну, яку очолював Г. Шмоллер —

прихильник традиційних підвалин німецького суспільства, монархії та націоналізму, і буржуазно-ліберальну, очолювану Л. Brentano — прихильником поступового реформування буржуазного суспільства шляхом розвитку профспілкового руху і з метою досягнення “класового миру”.

Засновник “молодої” історичної школи та лідер її консервативного напрямку видатний німецький економіст, професор Галльського, Страсбурзького та Берлінського університетів *Густав Шмоллер* свої економічні погляди виклав у працях “*Основи загального вчення про народне господарство*” (1872), “*Народне господарство, наука про народне господарство та її методи*” (1897) та ін.

Консервативна течія успадкувала від “старої” історичної школи основні принципи та метод.

Соціальним ідеалом Шмоллера була юнкерська держава з “просвіченою монархією”, якій належить вирішальна роль в економіці. Лише “сильна рука” державного управління може навести порядок в економіці, досягти “класового миру”, вважали консерватори.

Прагнучи перетворити економічну теорію з “голого вчення про ринок та обмін” на морально-етичну науку, Г. Шмоллер зосередився на розгляді таких питань:

— заперечення плідності теоретичних узагальнень та абстрактно-дедуктивного аналізу класичної політичної економії, а згодом і маржиналізму;

— запровадження так званого етичного принципу до економічних досліджень на основі уявлень, що господарське життя нації визначається не стільки природними і технічними, скільки моральними, психологічними та етичними факторами;

— розуміння політичної економії як науки, покликаної вивчати людську діяльність, спрямовану на задоволення різноманітних запитів, водночас заперечення застосування математичних методів в економічних дослідженнях; Шмоллер стверджував, що людська психіка і мораль непідвладні математиці;

— обґрунтування ключової ролі держави в суспільному житті; держава Шмоллер вважав “найвагомим капіталом нації”, покликаним протистояти проявам класового егоїзму та класових зловживань, виховувати робітників у дусі “соціальної солідарності” з підприємцями;

— пропаганда реформ, які б усунули майнову нерівність у суспільстві; водночас заперечення законодавчого обмеження робочого дня, законності профспілок та страйків, підтримання спілок підприємців, локаутів, “чорних списків” активних страйкарів тощо.

Прагнення до практичної реалізації зазначених ідей спонукало Густава Шмоллера до заснування в Німеччині в 1872 р. “*Спілки соціальної політики*” — об’єднання університетських професорів навколо ідей історичної школи для пропаганди здійснення соціально-економічних реформ.

Буржуазно-ліберальне крило “молодої” історичної школи як головний засіб досягнення “класового миру” між працею і капіталом розглядало не державу, а професійні спілки. На цьому й ґрунтувалися погляди його лідера

Луїо Брентано — активного діяча “Спілки соціальної політики”. Економічні погляди Брентано знайшли відображення у працях “*Сучасні робітничі гільдії*” (1871—1872), “*Про відношення заробітної плати і робочого часу до продуктивності праці*” (1877), “*Класична політична економія*” (1888) та ін.

У названих працях Л. Брентано заперечував існування універсальних законів економічного розвитку, визнавав провідну роль етичних та правових чинників господарського розвитку, дотримувався мінової концепції на основі визнання пріоритету чинників розподілу та обміну над виробництвом, пропагував ідеї “соціального партнерства” і реформи як засобу попередження революційних заворушень пролетаріату, заперечував твердження про вище значення держави порівняно з індивідом, виступав за примусове “картелювання” промисловості, вбачаючи позитивну роль монополій в оздоровленні економіки та відверненні кризових явищ на основі планомірного пристосування виробництва до попиту. Л. Брентано вважав картелі спілками виробників, що пристосовують виробництво до попиту з метою уникнення надвиробництва, падіння цін, банкрутства підприємств, знецінення капіталу, безробіття і голоду.

Реформістська програма Брентано передбачала часткові поступки робітникам за участю профспілок і державного законодавства про працю, включала організацію споживчої кооперації, житлового будівництва тощо.

Водночас Брентано поділяв історичні догми своїх попередників, відводячи вирішальну роль в економіці, услід за Шмоллером, етичному і правому регулюванню, факторам розподілу та обміну, а не виробництва, ігнорував існування об’єктивних законів економічного розвитку.

Характер методології і загальних висновків історичної школи виявлявся й у працях такого серйозного дослідника історії народного господарства, як *Карл Бюхер*. Він поділив економічну історію людства на три стадії:

- 1) *домашнє* (натуральне, самодостатнє) *господарство*;
- 2) *міське* (ремісничє просте товарне) *господарство*;
- 3) *народне* (ринкове) *господарство*.

Періодизація Бюхера тлумачила економічну історію в дусі мінової концепції, заперечуючи вирішальну роль сфери виробництва та загальні економічні закони.

Отже, на відміну від “старої” історичної школи, “молода” не обмежувалася констатацією необхідності застосування “історичного” методу економічних досліджень, а широко використовувала його на практиці. Заперечуючи класичний і неокласичний (маржиналістський) підходи до аналізу економічних процесів і явищ, вона стверджувала, що закони економіки не можуть відкриватися шляхом дедуктивних, логічних узагальнень, а вимагають емпіричних спостережень, індукції та дослідження національної економіки в конкретних реаліях її історичного розвитку.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягали причини завершення класичної політичної економії?
2. Що поєднує вчення Ж.Ш. Сімонді — послідовника класичної школи та соціаліста П.Ж. Прудона?
3. У чому сутність теорії “утримання” Н. Сеніора?
4. Які основні положення теорій “гармонії класових інтересів” Ф. Бастіа та Г.Ч. Керрі?
5. За що Н. Сеніор, Ф. Бастіа і Г.Ч. Керрі гостро критикували рикардіанство — вчення Д. Рікардо?
6. В якому напрямі відбувалася еволюція рикардіанської школи?
7. Чому Дж.С. Мілл вважається завершувачем класичної політичної економії?
8. Фундатором якої течії економічної теорії став Дж.С. Мілл?
9. Чому Дж.С. Мілл протиставляв закони розподілу законам виробництва?
10. Які передумови сприяли формуванню в Німеччині “старої” історичної школи?
11. У чому сутність концепції “старої” історичної школи?

Розділ 11

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ УЧЕНЬ

Незалежно і паралельно зі створенням і розвитком класичної політичної економії виникла й розвивалася соціалістична соціально-економічна доктрина. І тільки в середині XIX ст. К. Маркс зробив спробу синтезувати обидва ці напрями в єдине ціле.

Соціалістичні вчення — невід’ємний елемент історії економічної думки, який виріс із мрій і уявлень людей про можливість досягнення справедливого суспільства із загальним щастям для всіх громадян, що протиставлялося несправедливості та пригнобленню спочатку в рабовласницькому та феодальному, а потім і в капіталістичному суспільстві. Усі різноманітні соціалістичні концепції об’єднували гостра критика панівного ладу та несприйняття його основи — приватної власності, яка оголошувалася головною причиною гноблення людини людиною, поділу суспільства на багатих і бідних.

Услід за соціальними утопіями XVI—XVII ст. з’явилися соціалістичні вчення XVIII—XIX ст., пов’язані з іменами таких відомих мислителів, як К.А. Сен-Сімон, Ш. Фур’є, Р. Оуен, а також соціалістів-рікардіанців та ін.

11.1. УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Важливу роль у розвитку економічної думки відіграв перехід від феодального до капіталістичного етапу розвитку людства. Він відбувався протягом досить тривалого часу, через ряд соціальних революцій. Серед них особливе місце займає Велика французька революція 1789—1794 рр., яка під гаслами Свободи, Рівності та Братерства повалила феодальний режим і абсолютизм у Франції, прискорила її економічний, політичний і соціальний розвиток. Вона стала рубежем цілої епохи — доби переходу людства до нового суспільного ладу, однією з найважливіших подій світової історії, хоча, як і будь-яка революція, залишила глибокий кривавий слід на тілі багатьох націй.

Проте ідеологічна підготовка антифеодального перевороту у Франції та інших країнах розпочалася задовго до цього. Видатну роль відіграли французькі просвітителі та енциклопедисти — Д. Дідро, Ж.Л. д'Аламбер, Ф. Вольтер, Ж. Мельє, Мореллі, Г. Маблі, Ж.Ж. Руссо та ін. Вони не лише підготували ідеологічний ґрунт антифеодального перевороту, а й створили основу для появи соціалістичних учень.

Соціалісти, виховані на ідеях Т. Мора і Т. Кампанелли, французьких просвітителів, розчарувавшись в результатах буржуазних революцій, почали виступати з рішучою критикою капіталістичного ладу і змальовували фантастичні картини “світлого майбутнього”, до якого закликали йти під гаслами Французької революції — Свободи, Рівності, Братерства. Найвідомішими серед них були представники *пізнього утопічного соціалізму* А.К. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен. У суто теоретичному плані їхні погляди були на глухому узбіччі економічної думки. Хоча вони й містили елементи глибокої критики панівного суспільного ладу та кілька цікавих здогадок про напрям майбутнього соціального розвитку, але в цілому не мали серйозних теоретичних основ.

11.1.1. Клод Анрі де Сен-Сімон

Яскравим представником пізнього утопічного соціалізму був французький мислитель *Клод Анрі де Сен-Сімон* (1760—1825). Свої утопічні ідеї він виклав у творах “*Про промислову систему*” (1820), “*Катехізіс промисловців*” (1823), “*Нове християнство*” (1825) та ін.

К.А. Сен-Сімон намагався зрозуміти суть поступального розвитку людства, вважаючи, що воно проходить три стадії (формації): рабовласницьку, феодальну і промислову, або індустріальну. Перехід від однієї стадії до іншої здійснюється через зростання обсягу знань і вдосконалення господар-

ства, що й становить суть історичного прогресу. Ключовими чинниками поступального розвитку суспільства, таким чином, визнавалися *наука* та *індустрія*.

Кожна формація, на думку Сен-Сімона, у свою чергу, проходить два етапи: *органічний*, або рівноважний, і *критичний*, коли рівновага розвитку порушується. На органічному етапі при владі перебуває клас, що має в цей час найбільше господарське значення; на критичному етапі влади прагне інший клас, економічна сила якого постійно зростає. Наслідком політичної боротьби між ними стає зміна суспільної формації. Тому він не визнавав капіталістичний устрій вічним і природним, а зміну суспільних устроїв пов'язував із політичною боротьбою класів.

Сен-Сімон вважав, що на початку XIX ст. на стадії *індустріального суспільства* влада належала невиробничій (торговельній) буржуазії, однак майбутнє цієї формації він пов'язував з великим індустріальним виробництвом і промисловим класом, під яким розумів союз підприємців, робітників і вчених: підприємці управляють виробництвом з одного центру за єдиним планом, що розробляється вченими. Конкуренцію змінить асоціація, усі будуть зобов'язані працювати, а праця кожного оцінюватиметься за принципом: "Від кожного — за здібностями, кожному — за його внеском". Однак для створення такого справедливого суспільства замало змінити матеріальні умови виробництва і життя, потрібні також духовне перевиховання людей і підвищення їх освіченості.

Отже, до *характерних особливостей* моделі ідеального суспільства Сен-Сімона належать: панування великого машинного виробництва, прихід до влади індустріальної еліти; управління з єдиного центру, планомірний розвиток виробництва та розподілу в масштабах усього суспільства; прихід асоціації, що ґрунтується на принципах абсолютної рівності та обов'язкової праці для всіх, яка замінить конкуренцію; збереження приватної власності як форми, що є основою суспільства, законодавче регулювання власності; рушійною силою нового суспільства стануть освічені люди; зміна функцій держави в напрямі від управління людьми до управління речами.

Романтик Сен-Сімон міркував, що за умов індустріальної системи суспільство об'єднуватиме нова релігія, яку він назвав "новим християнством". У нього він вкладав оновлений зміст, вважаючи, що його суть становитиме сплав ідей про справедливий устрій суспільства.

11.1.2. Шарль Фур'є

Визначним французьким утопістом був і *Шарль Фур'є* (1772—1837), який прагнув створити соціальну науку, що ґрунтується на гармонії та справедливості. В основу свого вчення він, як і К.А. Сен-Сімон, поклав ідею історичної закономірної еволюції людського суспільства. Однак, на відміну від К.А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є вороже ставився до ідеї політичної рево-

люції, яка, на його думку, грабує багатих тільки для того, щоб збагатити інтриганів та авантюристів.

Свої ідеї Ш. Фур'є виклав у працях “*Всесвітня гармонія*” (1803), “*Теорія всесвітньої єдності*” (1822), “*Новий господарський та соціетарний світ*” (1828) та ін.

Ш. Фур'є, як і всі соціалісти, основу всіх лих убачав у приватній власності, з відразою ставився до ринку і конкуренції. Приватна власність, вважав він, породжує анархію виробництва, призводить до несправедливого і нерівномірного розподілу багатства та марнотратного використання ресурсів. Торгівля через конкуренцію призводить до виникнення монополії, яка всім диктує свої умови. Експлуатацію робітників Фур'є пояснював перш за все їх обманом як покупців. Поділ суспільства на багатих і бідних, на його думку, є причиною економічних криз надвиробництва. У зв'язку з цим, Фур'є дійшов висновку про приреченість *цивілізації* (так він називав капіталізм) і необхідність її заміни *гармонією* (так він називав комунізм).

Фур'є звинуватив класичну політичну економію за її прихильність до цивілізації (капіталізму), наголошуючи, що вона “промовляє лише до гаманця.., перетворюючи насолоду і розкіш на релігійні дійства” і породжуючи “легіони виснажених голодом людей, які продають себе майже задарма”.

Цивілізація, за переконанням мислителя, не в змозі подолати суперечності між невеликою групою багатіїв і знедоленою більшістю, веде до експлуатації та гноблення трудового люду паразитуючими верствами населення, породжує конкуренцію, господарську анархію і соціальний хаос, загострює суперечності колективного та індивідуального інтересів, “торговельний феодалізм”, що ґрунтується на обмані та спекуляції.

Вихід із нестерпної, на думку французького мрійника, ситуації, створеної цивілізацією, він убачав у переході до колективної власності. Власність усупільнюється, але не в масштабах всього суспільства, а в межах асоціацій вільних виробників (фаланг), де спільно живуть, працюють і відпочивають трудові колективи чисельністю в одну — дві тисячі осіб. Кожна фаланга займає та обробляє певну ділянку землі, розподіляє продукт і доходи (розподіл частково здійснюється і за вкладеним капіталом). Одержаний прибуток частково зараховується на трудові акції кожного, а частково спрямовується до суспільного фонду споживання.

Цікаво, що чималі засоби, потрібні для організації фаланг, Фур'є сподівався одержати від підприємців, які також стають фалангістами. Вступивши до фаланги, вони стають її акціонерами, а весь створений там продукт буде розподілятися у співвідношенні 5 : 4 : 3 між працею, капіталом і знаннями. За таких умов роль держави стає малопомітною, тому Фур'є часто називають одним із попередників анархізму.

Основою гармонії стане сільське господарство, а промисловість виконуватиме допоміжну функцію. Безкласовість і відсутність експлуатації зумовлюються тим, що у фалангах усі будуть як підприємцями, так і робітниками.

ками, змінюючи вид діяльності по кілька разів на день. На зміну конкуренції, яка, за словами Фур'є, дає вигравш одному за рахунок програшу всіх інших, прийде трудове змагання, в якому виграють усі. Поступово зникне протилежність між фізичною і розумовою працею, адже всі будуть по черзі займатися всіма видами праці, а це зумовить і зникнення протилежності між містом і селом. Французький утопіст сподівався, що праця стане для всіх потребою і задоволенням.

Перехід до гармонії вчений передбачав мирним, еволюційним шляхом, на основі поступових реформ, агітації та позитивного прикладу. Він вважав, що політична боротьба, а надто революції, є величезним нещастям для людства.

11.1.3. Роберт Оуен

Найвідомішим соціалістом початку XIX ст. в Англії був *Роберт Оуен* (1771—1858), автор праць “*Новий погляд на суспільство*” (1813), “*Виклад раціональної системи суспільства*” (1830), “*Книга про новий моральний світ*” (1840) та ін.

Якщо утопічні “моделі” соціалізму К.А. Сен-Сімона і Ш. Фур'є були абстрактними, умоглядними, відображали політ їхньої уяви, то Р. Оуен намагався здійснити практичні перетворення. Він зробив низку конкретних пропозицій щодо поліпшення умов праці та побуту робітників, ставши біля витоків англійського фабричного законодавства.

Якщо французькі утопісти заперечували висновки класичної політичної економії, то Р. Оуен у своїх поглядах спирався на рікардіанський варіант трудової теорії вартості. Услід за Д. Рікардо він проголосив єдиним джерелом вартості працю, однак зробив із цього соціалістичний висновок: продукт повинен повністю належати тому, хто його виробляє своєю працею. Причиною економічних криз, які для Оуена стали підтвердженням минулості капіталізму, він вважав суперечність між зростанням виробництва і зменшенням обсягів споживання. Злидні і кризи зникнуть лише тоді, писав Оуен, коли праця буде організована по-соціалістичному.

Англійський соціаліст щиро вірив у реальність соціалізму, мету якого вбачав у забезпеченні щасливого майбутнього всього людства на засадах суспільної власності. Клітинкою прийдешнього суспільства він уявляв *кооперативну общину*, основою багатства якої буде обов'язкова для всіх спільна праця. Саме Оуен сформулював основний принцип соціалізму: “від кожного — за здібностями, кожному — за працею”. Шляхом чергування занять землеробством і промисловістю в кооперативній общині він сподівався ліквідувати суперечність між містом і селом.

Гроші, на думку Оуена, потрібно скасувати, адже вони є знаряддям експлуатації. Їх можна замінити квитанціями “трудомих грошей”, які засвідчують кількість праці, затраченої виробником на виготовлення товару. Цей

товар він має здати на “базар справедливого обміну” — громадський склад, де за свої квитанції може одержати необхідні йому блага.

Р. Оуен спробував здійснити свої ідеї на практиці. Однак організований ним “базар справедливого обміну” швидко розпався внаслідок затоварювання неходовими товарами і дефіциту ходових, які перепродувалися за справжні гроші. Невдало закінчилася й спроба Оуена організувати “кооперативні общини” для поступового перетворення капіталізму шляхом його кооперації на соціалізм. Він сподівався, що позитивний приклад окремих “кооперативних общин” приведе до суцільної кооперації суспільства. Однак усі кооперації, які Оуен створив в Англії та США, або розпалися, або перетворилися на колективні підприємства капіталістичного типу.

Англійський реформатор намагався також реорганізувати капіталістичне виробництво на соціалістичних засадах. Для цього він запропонував створити “Спілку виробників”, для організації якої підприємці мали продати свої підприємства профспілкам. Але і з цього нічого не вийшло, капіталісти не бажали продавати свої підприємства, а у профспілок не вистачало засобів, щоб їх викупити.

Соціальна утопія Р. Оуена та його реформаторська діяльність мали суперечливий характер, були нереалістичними, однак його ідеї справили вплив на англійський робітничий рух, діяльність профспілок і розвиток економічної думки.

11.2. МАРКСИСТСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ

Початок формування *марксистської політичної економії* належить до 40-х років XIX ст., коли в передових країнах світу на зміну феодалізму прийшов та утвердився розвинений капіталізм епохи вільної конкуренції. Проте становлення нового суспільного ладу проходило непросто, із загостренням соціальних суперечностей і революційними потрясіннями. Це й зумовило матеріальні передумови виникнення марксизму.

У їх формуванні важливу роль відіграв промисловий переворот, який в Англії розпочався у 70-х роках XVIII ст. і в основному завершився до 1825 р. Виникнення машинної індустрії дало змогу капіталізму розвиватися більш інтенсивно, фабрична система викликала небачене зростання продуктивних сил, стала очевидною його прогресивність. Однак капіталізм народжувався і зростав у муках, його становлення супроводжувалося масовим розоренням селян і ремісників, формуванням армії найманої праці. Відбулася швидка зміна соціальної структури суспільства, на перший план вийшли суперечності між двома основними класами — найманими робітниками і капіталістами (підприємцями). Технічний прогрес посилював їх,

адже разом зі зростанням продуктивності праці зростала її інтенсивність, збільшувалася тривалість робочого дня. Економічні кризи надвиробництва, які свідчили про певну неспроможність конкурентного механізму саморегулювання, підривали ринкову економіку, зумовлюючи масове безробіття. Саме ці моменти і привернули пильну увагу фундаторів марксистського вчення.

Низка антифеодальних революцій в Європі створила політичні передумови генезису марксистської теорії. К. Маркс і Ф. Енгельс зробили висновок про неминучість зміни соціального устрою виключно революційним шляхом, через насильство одних над іншими. Вони стали натхненними “співцями пролетарської революції”, їх вчення набуло революційного напрямку (К. Маркс називав соціальні революції “локомотивами історії, які рухають людство вперед”). Воно сповідувало неминучість загибелі капіталізму під натиском внутрішніх суперечностей, насамперед антагонізму між працею (найманими робітниками) і капіталом (капіталістами), намагалося дати економічне обґрунтування соціалістичної революції. Фундатори марксизму принципово — і, як з’ясувалось, помилково — заперечували саму можливість поступового еволюційного вдосконалення капіталізму шляхом його реформування.

Соціальною базою революційних змін марксизм визнавав пролетаріат — клас найманих робітників, який народжувався в муках промислового перевороту і невпинно зростав разом із розвитком великого машинного виробництва. Розкриття історичної ролі пролетаріату як “могильника капіталізму” стало маніакальною ідеєю марксистського економічного вчення. К. Маркс рішуче і безжально поділив суспільство на два ворогуючих табори — “підприємців-експлуататорів” і “пролетарів”, не визнаючи жодних компромісів між ними і не бажаючи бачити шляхів соціального примирення. Тому марксистичні намагались внести революційну ідею в робітничий рух, який виник задовго до формування марксистської концепції, зваблюючи його, як записано в “Маніфесті Комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса, “завоюванням усього світу” під гаслом “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”.

Оцінюючи в цілому внесок марксистського вчення в економічну науку і визнаючи теоретичну цінність багатьох його положень, потрібно зазначити суперечливість і неоднозначність багатьох наукових висновків К. Маркса. Безсумнівно, що воно мало велике значення у плані драматичної, а часто й трагічної долі населення тих країн, де намагались запровадити марксистські принципи організації соціалістичного суспільства в життя.

Створення *марксистської (пролетарської) політичної економії* насамперед пов’язане з науковою діяльністю великого німецького економіста та філософа *Карла Генріха Маркса* (1818—1883).

К. Маркс залишив дуже глибокий слід в історії економічної думки. Його ідеї часто виходять за рамки власне економічних проблем, поєднуючись із

філософськими, соціологічними та політичними. У створенні марксистської політичної економії помітну участь брав також найближчий друг К. Маркса — німецький учений *Фрідріх Енгельс* (1820—1895).

Найвизначнішим твором марксистської політичної економії став “*Капітал*” К. Маркса, який автор створював протягом 1844—1883 рр. Однак Маркс так і не встиг завершити свою фундаментальну працю. За життя він видав тільки I том “*Капіталу*” (1867), а II і III томи стали посмертними книгами К. Маркса, які видав його друг Ф. Енгельс відповідно в 1885 та 1893 рр. Їх зміст був буквально “витягнутий” Ф. Енгельсом з чималих рукописів К. Маркса, далеко ще не закінчених.

У I томі “*Капіталу*” під назвою “Процес виробництва капіталу” досліджуються проблеми товару і грошей, викладаються Марксові теорії вартості, капіталу, додаткової вартості — центральної концепції марксистського економічного вчення, заробітної плати, а закінчується він дослідженням процесу нагромадження капіталу і формулюванням “загального закону капіталістичного нагромадження”.

У II томі “*Капіталу*”, який називається “Процес обігу капіталу”, викладаються проблеми кругообігу та обігу капіталу, марксистська теорія суспільного відтворення, економічної циклічності та обігу всього суспільного капіталу.

III том (“Процес виробництва та обігу капіталу, взятий у цілому”) присвячений проблемам перетворення додаткової вартості у прибуток, процент і ренту.

IV том “*Капіталу*” (у трьох частинах) під назвою “Теорії додаткової вартості” був виданий К. Каутським — ідеологічним спадкоємцем К. Маркса і Ф. Енгельса — у 1905—1910 рр. і містить критичний аналіз економічної думки від меркантилістів до соціалістів-рікардіанців.

“*Капітал*” К. Маркса став у один ряд з такими шедеврами економічної думки, як “Багатство народів” А. Сміта, “Засади політичної економії” Д. Рікардо, “Основи політичної економії” Дж.С. Мілла, а за глибиною аналізу та охопленням проблем навіть перевершив їх. Про його критичну спрямованість проти тогочасної економічної науки свідчить підзаголовок — “*Критика політичної економії*”.

11.2.1. Методологія марксистських досліджень

За визнанням самого Маркса, як учений він *методологічно* виходив із трьох наукових джерел: *англійської політичної економії Сміта — Рікардо, німецької класичної філософії Гегеля — Фейєрбаха та французького утопічного соціалізму Сен-Сімона — Фур'є*. У перших він запозичив, серед багатьох інших, *трудоу теорію вартості*, у других — ідеї *діалектики і матеріалізму*¹, у третіх — поняття *класової боротьби* та ідею *соціалістичного устрою*.

Творча спадщина К. Маркса має багато спільного з теоріями А. Сміта та Д. Рікардо. У цьому розумінні він став продовжувачем учення класичної політичної економії в тій її частині, яка ґрунтується на *трудовій теорії вартості*.

У методології Маркса центральне місце займає концепція *базису і надбудови*, яку він виклав у праці “*До критики політичної економії*” (1859). Під економічним базисом К. Маркс розумів сукупність *виробничих відносин*, які “складають економічну структуру суспільства” і яким відповідає “певний ступінь розвитку їх матеріальних продуктивних сил”.

Над “реальним економічним базисом здійснюється юридична та політична надбудова”. Економічний базис і продуктивні сили визначають *спосіб виробництва* життєвих благ, останній зумовлює соціальні, політичні та духовні процеси життя взагалі. “Не свідомість людей визначає їхнє буття, — наголошував Маркс, — а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість”. Відтак К. Маркс досліджував економіку як базисну самодостатню структуру, вважаючи, що за всієї важливості надбудови матеріальне виробництво є незалежним і не потребує залучення до аналізу позаекономічних явищ і процесів.

У концепції базису і надбудови Маркс зробив спробу дати економічну інтерпретацію історії з урахуванням діалектики взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, яка, на його думку, відображає лінійний процес зміни суспільно-економічних формацій та неминучості переходу від капіталізму до соціалізму. Маркс вважав, що недіалектичний підхід класичної політичної економії, яка, власне, й відкрила закони розвитку капіталізму, не дав їй можливості зрозуміти, що вони мають специфічний і перехідний характер, трактуючи їх як універсальні та вічні. З цих позицій

¹ *Діалектика* — процес розвитку чогось у всій різноманітності його форм і в усій його суперечливості (Г. Гегель). *Матеріалізм* — один із двох головних філософських напрямів, протилежний *ідеалізму*. Він виходить з того, що світ — матеріальний, а матерія існує поза і незалежно від свідомості, що матерія первинна, а свідомість — вторинна (Л. Фейєрбах). К. Маркс і Ф. Енгельс намагалися поєднати діалектику і матеріалізм у своєму філософському вченні *діалектичного матеріалізму*.

Маркс підпорядкував свої економічні дослідження ідеї неминучості загибелі капіталізму.

Важливо зазначити, що в аргументах Маркса стосовно неминучого краху капіталізму головним є не порушення ринкового принципу розподілу доходів між суспільними класами, а те, що ця система не забезпечує повної зайнятості, тяжіє до колоніальної експлуатації та війн. Суспільним ідеалом він вважав *соціалізм* і *комунізм*, які пізніше у праці “*Критика Готської програми*” (1875) назвав двома фазами комуністичного суспільства, за якого не існуватиме приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, а кожна особа здобуде справжню свободу.

Виходячи з розуміння базису та надбудови, які постійно змінюються, Маркс по-новому розглядає *предмет політичної економії*, під яким розуміє сукупність виробничих відносин, а також систему законів їх розвитку — економічних законів. Економічні закони капіталізму перехідні, тому й предмет економічної науки має змінюватися разом зі зміною суспільного устрою. Пізніше Ф. Енгельс у праці “*Анти-Дюрінг*” (1878) виокремив *політичну економію капіталізму*, на зміну якій з перемогою нових суспільних відносин прийде політична економія соціалізму. Однак у працях К. Маркса “До критики політичної економії” та “Капітал” політична економія пов’язується виключно з існуванням капіталізму.

Фундатори марксизму розглядали політичну економію як *класову науку*, яка відображає економічні інтереси певного панівного класу, і *партійну науку*, ідеологічною. З цього приводу один із послідовників марксистського вчення Е. Бернштейн зазначав, що “наука не може бути тенденційною, а марксизм — тенденційний”, тому “розвиток марксистського вчення повинен розпочатися з його критики”.

Значним був внесок К. Маркса в розвиток *методу економічних досліджень*. Грунтуючись на *абстрактно-теоретичному підході*, діалектиці та матеріалізмі, він розробив *діалектичний метод*, який включав і смітівську логічну абстракцію, і закони матеріалістичної діалектики, а також індукцію та дедукцію, аналіз і синтез, поєднання історичного та логічного, одиничного, особливого та загального тощо.

11.2.2. Теорія класів і класової боротьби

К. Маркс використав теоретичні положення А. Сміта та Д. Рікардо про класову структуру капіталістичного суспільства для обґрунтування власної *теорії класів*. Проте центральною ідеєю його теорії, на відміну від поглядів класиків, стала *класова боротьба* з тенденцією до спрощення і поляризації суспільних груп навколо головних антагоністичних класів — буржуазії (капіталістів) та пролетаріату (найманих робітників). Ще в “*Маніфесті Комуністичної партії*” (1848) зазначалося, що “історія... завжди була історією боротьби класів”, тому капіталістичне суспільство не є винятком з

цього правила. Це положення далі було розвинене в “Капіталі” та інших творах видатного вченого.

Якщо А. Сміт і Д. Рікардо виокремлювали три суспільних класи — земельні власники, капіталісти і робітники, між якими розподілялися доходи у формах ренти, прибутку і заробітної плати, то К. Маркс акцентує увагу на відносинах в історичній драмі капіталізму тільки двох класів, вважаючи, що значення ренти як одного з основних первинних доходів з розвитком економіки дедалі зменшується у зв’язку з її індустріалізацією, а тому на арені боротьби залишаються тільки два великих класи — пролетаріат, який володіє робочою силою, і капіталісти, що привласнюють додаткову вартість, створену найманою робочою силою.

На основі своєї класової теорії, Маркс намагався довести, що в суспільстві існує диктатура буржуазії, яка, використовуючи право приватної власності на засоби виробництва, встановила за умов капіталізму систему панування капіталу. Вихід із цього нестерпного становища він вбачав лише у пролетарській революції, яка встановить *диктатуру пролетаріату*. З усього того, що Маркс зробив нового в теорії класів, за його ж визнанням, головне “полягало в доведенні” необхідності здійснення революційного перевороту для встановлення диктатури пролетаріату, лише через неї можливий перехід до нового справедливого безкласового суспільства без приватної власності та експлуатації праці.

11.2.3. Марксова теорія вартості

Однією з ключових у “Капіталі” стала *трудова теорія вартості*, спираючись на яку, К. Маркс потім розробив *теорію додаткової вартості* та сформулював висновки про антагоністичну й експлуататорську суть капіталізму, які з цього випливають.

На відміну від А. Сміта, який визначав вартість товару витратами праці тільки “у примітивному стані суспільства”, коли немає найманої праці й застосовуються власні засоби праці, і навіть Д. Рікардо, який просто не брав до уваги роль інших факторів виробництва у створенні вартості, крім праці, вважаючи їхню роль незначною, К. Маркс абсолютизував роль праці як єдиного фактора вартості, піддаючи нищівній критиці усі вчення, які стверджували інакше.

Трудова теорія розглядається Марксом уже в першому розділі I тому “Капіталу”, де формулюється теза про принцип обміну товарів відповідно до їхньої вартості, яка визначається кількістю праці, затраченою на їх виробництво. Маркс тут пояснює, що вартість утворюють не будь-які витрати праці, тобто кількість робочого часу в годинах праці, а “суспільно необхідний робочий час”, або витрати часу “за середнього в цей час рівня вмілості та інтенсивності праці”. Таким чином, трактування вартості на підставі виміру трудових витрат Маркс вважав єдино правильним, незважаючи на-

віль на відхилення ціни товару під тиском попиту і пропозиції від його вартості.

Маркс стверджує, що за умов ринкової економіки обмін товарів здійснюється за **законом вартості**, без якого обмін не можливий у будь-якому суспільстві. Суть його полягає в тому, що всі товари обмінюються на основі вартості, яка в них міститься. Відхилення цін від вартості під дією попиту і пропозиції, зазначає Маркс, є умовою дотримання закону вартості, адже в одному випадку ціна встановлюється на рівні, вищому від вартості, а в іншому — на рівні, нижчому від вартості, що взаємно компенсується в цілому в усій економіці.

Однак у перших розділах III тому “Капіталу” Маркс вводить поняття **ціни виробництва** — форми, в якій перебуває **вартість**. Ціна виробництва (витрати виробництва разом із прибутком) оголошується тут завжди співвідносною з “кушівельною ціною”. Маркс зовсім не відмовляється від трудової теорії вартості, він пояснює, що тільки за “простого товарного виробництва”, тобто за умов доринкової економіки, і на початкових етапах розвитку капіталізму “ціни фактично регулюються виключно законом вартості”, тоді як за умов розвиненого капіталізму “під перетворенням цінності у ціни виробництва ховається від безпосереднього спостереження сама основа для визначення цінності...”, тобто вартість.

Маркс виокремлює дві сторони товару — **споживну вартість**, що відображає його корисність, і **вартість**, формою якої є **мінова вартість**, тобто здатність товару обмінюватися на інший товар у певних кількісних пропорціях. Для пояснення двох властивостей товару він розвиває положення про **двійстий характер праці**, яка створює товар, виокремлюючи працю **конкретну** (індивідуальну, приватну), що створює споживну вартість, і працю **абстрактну** (суспільно необхідну), що створює вартість.

Розглядаючи історичну еволюцію **мінової вартості**, чи **форми вартості**, Маркс обґрунтовує **товарну теорію грошей**, коли кінцевою формою еволюції мінової вартості стає **грошова форма вартості**. “Гроші, — зазначає він, — це товар особливого роду, який служить загальним еквівалентом для всіх інших товарів”, виступаючи мірою їх вартості, засобом обігу, нагромадження, платежу та міжнародних розрахунків (світовими грошима).

У питанні про суть і вартість грошей К. Маркс майже повністю поділяє позиції Д. Рікардо і Дж.С. Мілла, за винятком одного — кількісної теорії грошей. Він заперечує її, посиляючись на непостійний характер за визначений період часу кількості торговельних оборотів і оборотів грошової маси.

11.2.4. Марксова теорія капіталу

Від розгляду суті грошей Маркс переходить до визначення суті **капіталу**, досліджуючи перетворення грошей у капітал. “Капітал — це гроші, — наголошує Маркс, — але гроші — це ще не капітал”.

У “Капіталі” можна знайти кілька трактувань капіталу.

По-перше, уже у визначенні категорії “капітал” її суть порівнюється Марксом із “засобами експлуатації робітника і встановлення влади капіталіста над робочою силою”, тобто капітал розглядається як *система капіталістичної експлуатації* найманої праці.

По-друге, капітал трактується як *самозростаюча вартість* (вартістю, що приносить прибуток).

По-третє, Маркс доводить, що капітал приносить прибуток (самозростає) лише в поєднанні з робочою силою, яка створює *додаткову вартість*, тобто вартість понад вартість самої робочої сили. Тільки той робітник для капіталіста продуктивний, який виробляє додаткову вартість, тобто служить самозростанню капіталу.

Новим для політичної економії стало положення Маркса про *органічну будову капіталу*, яка передбачає поділ капіталу на дві вартісні частини: *постійний капітал* — вартість засобів виробництва та *змінний капітал* — вартість робочої сили. Саме через ці категорії Маркс переходить до характеристики більш важливого для нього поняття — *норми експлуатації* найманої праці, яку він визначав через співвідношення додаткової вартості до змінного капіталу, тобто як *норму додаткової вартості*.

Поділяючи капітал на постійний і змінний (а не як у А. Сміта і Д. Рікардо — на основний і оборотний), К. Маркс мав на увазі як специфіку їх руху цих частин капіталу, так і специфіку їхнього впливу на величину додаткової вартості та вартості створюваного продукту. При цьому він зробив принциповий висновок: додаткову вартість приносить лише змінний капітал (вартість робочої сили), а постійний капітал участі в самозростанні вартості не бере. Тому частка додаткової вартості на підприємстві чи в галузі економіки тим більша, чим вища частка змінного капіталу та праці, але тим менша, чим більша частка постійного капіталу (вартості засобів виробництва) в органічній будові капіталу.

Основний та оборотний капітал К. Маркс розглядає у II томі “Капіталу”, коли йдеться про *кругообіг капіталу* та його *оборот*. Відмінність між основним і оборотним капіталом Маркс вбачає в тому, що перший переносить свою вартість на продукт за частинами, а другий — одразу. Основний капітал (вартість засобів праці) — це частина постійного, а оборотний капітал (вартість предметів праці та робочої сили) включає як елементи постійного капіталу, так і весь змінний капітал.

Маркс виокремив *промисловий капітал* як продуктивний капітал, що приносить прибуток, здійснюючи кругообіг у функціональних формах грошового, виробничого та товарного капіталів. *Грошовий капітал* він відокремив від *товарного капіталу*, зазначаючи, що вони “усамостійнилися внаслідок суспільного поділу праці й однобічності способів існування різних функціональних форм, що їх промисловий капітал то набирає, то позбувається у сфері обігу”.

Маркс відокремив засоби виробництва від капіталу та гроші — від грошового капіталу, розмежувавши капітал на *капітал-власність* і *капітал-функцію*. Ці категорії він застосовував для аналізу прибутку і процента як доходів: капітал-власність (грошовий капітал) приносить процент, а функціонуючий капітал (у формі засобів виробництва і вартості робочої сили) — прибуток. Ці проблеми він розглянув у III томі “Капіталу”.

11.2.5. Теорія додаткової вартості

Центральним елементом та ядром економічного вчення К. Маркса є *теорія додаткової вартості*. У ній він намагається довести, що хоча робоча сила як товар продається за вартістю, але саме вона є тим єдиним і специфічним товаром, цінність якого (у засобах, потрібних для найманого робітника та членів його сім'ї) не може встановлюватися за умов капіталізму в точній відповідності до трудової теорії вартості. Суть цього явища полягає в тому, пише Маркс, що праця кількісному вимірюванню піддається точно, а вартість робочої сили багато в чому визначається рівнем споживання, національними традиціями та психологією людей.

Тому автор “Капіталу” робить однозначний висновок: робоча сила у виробництві створює вартість більшу, ніж її власна, тобто *додаткову вартість*, яка, таким чином, є результатом “неоплаченої праці” найманих робітників, що продають свою робочу силу. При цьому вартість робочої сили відтворюється протягом *необхідного робочого часу*, а додаткова вартість створюється у *додатковий робочий час*.

З цього випливає: оскільки капіталіст привласнює результат “неоплаченої праці”, тобто додаткову вартість, він *експлуатує* найманого робітника, а норма експлуатації визначається через *норму додаткової вартості* (співвідношення тривалості додаткового та необхідного робочого часу, або додаткової вартості, яка створюється в додатковий робочий час, і вартості робочої сили, яка відтворюється у необхідний робочий час):

$$m^I = \frac{m}{V} \cdot 100,$$

де m^I — норма додаткової вартості (норма експлуатації); m — додаткова вартість (додатковий робочий час); V — вартість робочої сили (вартість змінного капіталу, або необхідний робочий час).

Отже, *норма експлуатації* — це *норма додаткової вартості*.

К. Маркс розрізняє абсолютну та відносну додаткову вартість. Під *абсолютною додатковою вартістю* він розуміє надлишок над вартістю робочої сили в результаті подовження тривалості робочого дня або зростання інтенсивності (напруги) праці, а під *відотною додатковою вартістю* — надлишок над вартістю робочої сили, який утворюється внаслідок зменшення тривалості необхідного робочого часу за незмінного робочого дня, що досягається капіталістом шляхом підвищення продуктивності найманої праці.

Продуктивність праці, за Марксом, обернено пропорційно впливає на вартість одиниці створеного працею товару, тобто її зростання зменшує вартість робочої сили.

З цього Маркс робить однозначний принциповий висновок, що за незмінної тривалості робочого дня і навіть певного його скорочення величина створеної найманими робітниками додаткової вартості зростає під впливом зростання продуктивності праці. А оскільки в будь-якому суспільстві діє об'єктивний економічний закон невинного зростання продуктивної сили праці, то *за умов капіталізму експлуатація найманої праці постійно зростає*.

Теорія додаткової вартості стає для К. Маркса вихідною позицією для визначення введеного ще фізіократами поняття *продуктивної праці*. У “Капіталі” К. Маркс по суті солідаризується з трактування “продуктивної праці” Дж.С. Мілла, який продуктивною вважав працю, що збільшує вартість, однак уточнює свою позицію, зазначаючи, що “праця продуктивна, по-перше, тоді, коли виробляє додаткову вартість, зростаючої не у формі “абсолютної”, а “відносної” додаткової вартості, яка дозволяє здешевити вартість життєвих засобів, і по-друге, якщо визнати, що продуктивна праця може створювати додаткову вартість тільки у сфері виробництва, а не обігу”.

11.2.6. Теорія заробітної плати

Марксова *теорія заробітної плати* логічно впливає з його теорії додаткової вартості.

Автор “Капіталу”, на відміну від усіх представників класичної політичної економії, які розуміли під заробітною платою плату *за працю*, трактує *заробітну плату* найманого робітника як результат обміну останнього з капіталістом *за робочу силу*, а не за працю. “Характерною особливістю капіталістичної доби, — підкреслював Маркс, — є той факт, що робоча сила для самого робітника набуває форми належного йому товару”. Цей товар, подібно до всіх інших, має свою вартість, яка “визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а отже, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі”.

За Марксом, *заробітна плата є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили*. “Перетвореною формою” вона є тому, що виступає на поверхні явищ платою за працю, адже нібито оплачується увесь робочий день, а не його частина, коли створюється вартість специфічного товару — робочої сили.

За цим підходом, заробітна плата еквівалентна ціні засобів життєзабезпечення робітника і членів його сім'ї. Рівень заробітної плати визначається продуктивною силою праці, яка, у свою чергу, зумовлена ступенем механізації та технічного оснащення виробництва, що, у кінцевому підсумку, стає

перешкодою для зростання заробітної плати, адже технічний прогрес породжує постійний надлишок робочої сили. Останній визначає підсумок відносин обміну між капіталістами і робітниками не на користь робітників. Маркс характеризує “власника робочої сили” як людину, яка понуро бреде і упирається, “продавши свою власну шкуру і тому не бачачи в майбутньому ніякої перспективи, крім однієї: що цю шкуру будуть дубити”.

За переконанням К. Маркса, *реальна заробітна плата* “ніколи не зростає пропорційно збільшенню продуктивної сили праці”, і навіть профспілки, на які могли б розраховувати робітники, за умов вільної конкуренції не можуть скільки-небудь серйозно змінити таку ситуацію. Автор “Капіталу” далі дає зрозуміти, що зниження вартості та ціни товарів і послуг завжди буде супроводжуватися відповідним зниженням номінальної заробітної плати, внаслідок чого не варто очікувати суттєвого зростання реальної заробітної плати, зрештою відбудеться “пауперизація та розумова деградація робітничого класу”.

11.2.7. Загальний закон капіталістичного нагромадження

В останньому відділі I тому “Капіталу” К. Маркс сформулював так званий *загальний закон капіталістичного нагромадження*. Заради висновку, що міститься у ньому, він, власне, й створював своє економічне вчення. Тут Маркс намагається довести, що капіталізм приречений на загибель, а його “могильником” стане пролетаріат, який здійснить соціалістичну революцію.

Через поняття *органічної будови капіталу* Маркс досліджує причини утворення відносного перенаселення, або промислової *резервної армії праці*. Він вважав, що під дією технічного прогресу нагромадження (збільшення обсягу) капіталу здійснюється так, що постійний капітал зростає вищими темпами, ніж змінний, а тому *відносно* скорочується частка найманої праці у суспільному продукті, відбувається *відносне зубожіння* робітничого класу. Водночас разом зі зростанням обсягу виробництва та розмірів підприємств, коли велике виробництво дедалі більше витісняє дрібне та середнє, зростає ступінь його експлуатації.

Тим самим він обґрунтовував неминучість загибелі капіталізму, яка настане тоді, коли становище пролетаріату стане зовсім нестерпним і він здійснить переможну соціалістичну революцію одночасно в усіх країнах розвинутого капіталізму.

Отже, нагромадження капіталу — це, за Марксом, результат зростання в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній, тобто “концентрації та централізації капіталу”, що одночасно супроводжується збільшенням “резервної армії праці”. Саме таку природу нагромадження капіталу Маркс називав не інакше як “абсолютним, загальним законом капіталістичного нагромадження”.

Однак уже найближчі наступники К. Маркса показали, що його закон капіталістичного нагромадження не має абсолютного значення. Зокрема, Е. Бернштейн зауважував, що велике виробництво “не поглинає дрібне та середнє, а саме може процвітати поряд із ними”. На протигагу марксистському закону Е. Бернштейн розробив *теорію демократизації капіталу*, в якій дійшов висновків про пом’якшення суперечностей капіталізму. Трагічна помилка Маркса, вважав він, полягала в його недооцінці здатності ринкової системи еволюціонувати під впливом реформ і знаходити розумний компроміс між працею і капіталом. Мимоволі згадується одне зле, але влучне зауваження: у своїй критиці буржуазного суспільства Маркс “сприйняв родові муки капіталізму за його передсмертну агонію”.

11.2.8. Марксова теорія відтворення і економічного циклу

К. Маркс у II томі “Капіталу” продовжив дослідження *суспільного відтворення*, розпочатоого ще Ф. Кене, а також виклав свою *теорію економічного циклу*.

Центральна ідея марксистської теорії суспільного відтворення, спрямованої на виявлення особливостей відтворювального процесу за умов економіки вільної конкуренції, полягає в тому, що досягненню рівноваги в економіці та послідовному економічному зростанню перешкоджають внутрішні антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва.

К. Маркс, виступаючи проти міркувань А. Сміта і Ж.-Б. Сея про зведення в кінцевому підсумку сукупного продукту суспільства до суми первинних доходів, створив основоположну схему відтворення, яка описує взаємозв’язок двох підрозділів суспільного виробництва — виробництва засобів виробництва (I підрозділ) та виробництва предметів особистого споживання (II підрозділ) — і визначив *пропорції обміну* між ними, які забезпечують рівновагу економіки за умов *простого і розширеного відтворення*.

Вартість продукту кожного з підрозділів він поділив на три частини: C — стара вартість, що використовується на заміщення зношених засобів праці в кожному підрозділі, $V + m$ — нова вартість (V — необхідний продукт, m — додатковий продукт), яка за умов простого відтворення вся йде на споживання, а за умов розширеного відтворення частина додаткового продукту використовується на нагромадження.

Тоді вартість суспільного продукту (ВСП) можна уявити сумою продукту обох підрозділів: $ВСП = I(C + V + m) + II(C + V + m)$.

Пропорції рівноваги за умов простого відтворення:

- 1) $I(V + m) = II C$;
- 2) $I(C + V + m) = I C + II C$;
- 3) $I(V + m) + II(V + m) = II(C + V + m)$.

Тобто I підрозділ виробляє засоби виробництва такої вартості, щоб їх було досить для заміщення і поповнення зношених і витрачених засобів

виробництва в обох підрозділах, а II підрозділ — стільки предметів споживання, щоб забезпечити ними обидва підрозділи (людей, які з ними пов'язані).

Пропорції обміну *розширеного відтворення* мають такий вигляд:

- 1) $I(V + m) > II C$;
- 2) $I(C + V + m) > I C + II C$;
- 3) $I(V + m) + II(V + m) > II(C + V + m)$.

Нерівність виникає, оскільки частина додаткового продукту I підрозділу (Im), утворюючи фонд нагромадження, не надходить до II підрозділу, а залишається у своєму підрозділі.

Дотримання цих пропорцій, на думку Маркса, зумовлює рівновагу суспільного відтворення. Втім, цю рівновагу він пов'язував із майбутнім плановим господарством (соціалізмом), вважаючи, що за умов ринкової економіки (капіталізму) з її приватною власністю та стихійним ринковим механізмом нестабільність є хронічною.

На основі своєї теорії відтворення Маркс висунув *теорію циклічності економічного розвитку* за капіталізму, тобто явищ, які він характеризував як "*економічні кризи*". Отже, значення Марксових схем полягає не тільки у з'ясуванні відмінностей між простим і розширеним відтворенням, а й у спробі остаточно переконати всіх у фатальному характері "основної суперечності капіталізму" — виробляти не задля споживання, а заради прибутку.

Позитивним моментом концепції відтворення К. Маркса стала чудова аргументація критики *теорії економічних криз* Ж.Ш. Сімонді й Т. Мальтуса, які вбачали їх причину в недоспоживанні трудящих, а досягнення необхідного рівня споживання пов'язували з існуванням так званих "третіх осіб" (у Ж.Ш. Сімонді — це дрібні власники, а в Т. Мальтуса — непродуктивні прошарки суспільства). Однак безперечною є й негативна сторона теорії економічних циклів самого К. Маркса. Річ у тім, що в точному розумінні слова в "Капіталі" не стільки подано теорію криз, скільки показано наслідки нагромадження капіталу і розподілу доходів за капіталізму, що неминуче, за переконанням К. Маркса, призводить до періодів "загального надвиробництва".

За Марксом, циклічний процес розпочинається з *кризи*, продовжується у *депресії* і *пожвавленні* виробництва та закінчується його *піднесенням*, коли стрімко зростає сукупний попит для нагромадження заради максимізації прибутку, до чого прагнуть усі капіталісти, здійснюючи *масову заміну основного капіталу*, що стає *причиною* наступної кризи та нового економічного циклу. Кризу сам Маркс розглядав як насильницький метод, за допомогою якого об'єктивний ринковий механізм досягає нових пропорцій порушеної економічної рівноваги.

Тому фактично картина циклічного процесу, описана К. Марксом, як зазначає М. Блауг, "є одночасно і карою, і очищенням", адже "все, що Маркс мав на увазі, зводилося до того, ніби капіталізові властива тенденція до

безперервного розширення виробництва безвідносно до існування ефективного попиту, який і надає сенс цьому виробництву”.

Прямим підтвердженням цього є й слова самого Маркса у II томі “Капіталу” про те, що “кінцевою причиною всіх дійсних криз завжди залишаються бідність і обмеженість споживання мас, що протидіють прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили таким чином, ніби межею їх розвитку була тільки абсолютна споживна здатність суспільства”.

11.2.9. Теорія доходів та їх розподілу

К. Маркс висунув оригінальну *теорію доходів*, яка ґрунтується на його *теорії додаткової вартості*. Він розглядає її у III томі “Капіталу”. Однак можна сказати, що вона була не зовсім завершена, адже більшість матеріалів цього тому після смерті автора містились у чорнових начерках, а Ф. Енгельс намагався надати їм закінченого вигляду.

Суть марксистської теорії доходів полягає в тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників, тобто *прибуток, процент і земельна рента*, розглядаються як результат розподілу ними *додаткової вартості*, створеної найманими робітниками у сфері матеріального виробництва. Це означає, що всі класи, які одержують означені первинні доходи, трактувалися Марксом як класи експлуататорські, в якій би господарській сфері вони не діяли.

У теорії прибутку К. Маркс розглядає перетворення вартості товару на ціну його виробництва, додаткової вартості — у прибуток, норми додаткової вартості — у норму прибутку.

Якщо вартість товару визначається затратами суспільно необхідної праці на його виробництво, підкреслює Маркс, то *ціна виробництва* є перетвореною (зовнішньою) формою вартості й включає *витрати виробництва* (вартість витраченого капіталу) та *середній прибуток*, який є перетвореною (зовнішньою) формою *додаткової вартості*.

Маркс рекомендує розрізняти поняття “норма додаткової вартості” та “норма прибутку”. *Норма додаткової вартості* розраховується ним як співвідношення додаткової вартості та змінного капіталу (вартості робочої сили), а *норма прибутку* розглядається, оскільки йдеться про прибуток як “зовнішню форму” додаткової вартості, шляхом обчислення співвідношення додаткової вартості та сукупного (суми постійного і змінного) капіталу, тобто витрат виробництва.

Використовуючи названі категорії, Маркс демонструє прекрасне розуміння “секретів” господарського механізму ринкової економіки за умов вільної конкуренції. Він показує, що кожен капіталіст прагне до максимізації саме норми прибутку, оскільки в прибутку, а не в додатковій вартості самій по собі, він вбачає запоруку успіху в жорсткій конкурентній боротьбі.

Міркування К. Маркса про норму прибутку багато в чому збігаються з положеннями теорії Д. Рікардо. Зокрема, за К. Марксом, також природним є зумовлений конкуренцією механізм “переливання” капіталу з одного заняття (галузі) до іншого, що відображає міжгалузеву конкуренцію капіталів. Її результатом стає утворення *середнього прибутку* (рівного прибутку на рівний капітал). Водночас через цей механізм розкривається *тенденція норми прибутку до зниження*. Відмінності між міркуваннями К. Маркса та Д. Рікардо в цьому питанні полягають насамперед у тому, що німецький дослідник розглядає розподіл між секторами економіки загальної маси додаткової вартості, а англійський — прибутку. Однак більш суттєві відмінності є передусім у тлумаченні суті закону тенденції норми прибутку до зниження.

Якщо Д. Рікардо, а також Дж.С. Мілл, пояснюють цю тенденцію зростанням цін на товари першої необхідності, що зумовлюється зростанням населення та дією “закона спадної родючості землі”, то в К. Маркса пояснення інші. Він вважає, що норма прибутку має спадну тенденцію внаслідок трансформації органічної будови капіталу ($C : V$) та зменшення в його структурі частки змінного капіталу (V), який є єдиним джерелом додаткової вартості, що зумовлюється “абсолютним, загальним законом капіталістичного нагромадження”. Відносне зменшення змінного капіталу призводить до скорочення виробництва додаткової вартості, а відтак — і до тенденції норми прибутку до зниження. У цьому Маркс вбачав історичний феномен саморуйнації капіталізму.

Оскільки додаткова вартість створюється виключно у сфері виробництва, то *торговельний прибуток* на капітал, зайнятий у сфері обміну, є, за Марксом, частиною прибутку на промисловий капітал, якою останній “ділиться” з торговельним за послуги з реалізації товарної продукції. Участь *торговельного капіталу* в розподілі додаткової вартості ще більше зменшує загальну норму прибутку.

У *теорії процента* Маркс розглядає утворення процента та підприємницького доходу — інших форм розподілу додаткової вартості. *Процент* у нього — плата за використання *грошового капіталу*, який надається в позику, тобто *позичкового капіталу*. Джерелом позичкового процента є *прибуток* (додаткова вартість), який приносить позика під час використання у виробництві. Інша частина прибутку на позичений капітал, яка залишається у підприємця-позичальника, утворює *підприємницький дохід*, заради якого і здійснювалася грошова позика.

Непересічне значення мають також дослідження Марксом *ринку цінних паперів* як складової ринку *позичкового капіталу* та його висновок про існування *фіктивного капіталу* — капіталу, що знайшов відображення в цінних паперах.

Суть *теорії ренти* в “Капіталі” майже аналогічна теорії ренти Д. Рікардо. Відмінність полягає насамперед у тому, що К. Маркс поряд із *диференціальною* розглядає й *абсолютну ренту*.

Виникнення *абсолютної земельної ренти*, існування якої, крім К. Маркса, не зміг довести жоден з економістів, автор “Капіталу” пов’язує зі специфічно низькою нормою органічної будови капіталу в сільському господарстві, яку він назвав “технічним відставанням”, і приватною власністю на землю. У зв’язку з першим чинником, міркував Маркс, ціна сільськогосподарської продукції завжди вища від її “ціни виробництва”, а монополія приватної власності на землю перешкоджає “переливанню” капіталів у сільське господарство, тому норма прибутку тут не знижується до середнього показника. Завдяки цьому власник землі отримує можливість вимагати з підприємця-орендаря орендну плату, яка перевищує рівень диференціальної ренти, тобто абсолютну ренту.

Як доводив Маркс, на відміну від диференціальної ренти, яка не одержується з найгірших земель, абсолютну ренту будуть приносити всі без винятку земельні ділянки доти, доки існуватиме приватна власність на землю. Водночас зазначається, що “теорія абсолютної ренти Маркса не має жодної сили поза рамками його теорії додаткової цінності та необхідності перетворення цінності на ціну, що впливає з цього”.

11.2.10. Марксистське вчення про соціалізм і комунізм

Досліджуючи об’єктивні закономірності еволюції капіталізму, К. Маркс і Ф. Енгельс зробили висновок, що цей експлуаторський устрій неминуче зміниться більш справедливим ладом — комунізмом. К. Маркс вважав, що комунізм стане справжньою історією людства, а всі попередні устрої — це лише його передісторія. Однак у їхніх працях не можна відшукати наукової моделі комунізму, уявлення класиків марксизму про майбутній справедливий устрій не вибудовані у струнку систему. Вони сформулювали загальні положення, які лише в чорнових начерках відобразили їхнє бачення комуністичного майбуття.

На думку фундаторів “наукового комунізму”, основні риси майбутнього суспільства будуть такими:

— комуністичний лад пройде у своєму розвитку дві стадії (фази): нижчу — *соціалізм* і вищу — *комунізм*, а перед соціалізмом буде короткий *перехідний період* (К. Маркс, “Критика Готської програми”, 1875);

— спільними рисами обох фаз будуть: утвердження суспільної власності, рівність усіх трудящих стосовно засобів виробництва; відсутність товарного виробництва, грошей, конкуренції та ринку; відсутність експлуатації, колективізм, планове і безкризове господарство тощо; Ф. Енгельс з цього приводу в статті “Принципи комунізму” писав: “Анархія у виробництві зміниться планомірністю... Це буде стрибок із царства необхідності до царства свободи”;

— для соціалізму характерним буде збереження деяких рис попереднього устрою: поділу праці, розподілу за працею, держави (диктатури про-

летаріату), яка “сама становить лише перехід до знищення будь-яких класів”;

— комунізм як вища стадія стане “справжньою історією людства”; на цій стадії відбудуться докорінні перетворення суспільства, тоді, як писав Маркс, “зникне підпорядкування людини поділові праці, що поневолює її, водночас зникне протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане першою необхідністю життя; коли разом із всебічним розвитком індивідів зростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, лише тоді... суспільство зможе написати на своєму знамені: “Від кожного за здібностями, кожному за потребами”.

Усі ці положення не конкретизовані, жодного механізму їхньої реалізації не розроблено. Тому ідея комунізму в К. Маркса і Ф. Енгельса сприймається як утопія, довгостроковий футурологічний прогноз (сам К. Маркс розраховував на перемогу комунізму лише років за 350—450 від свого часу), відірваний від реального життя. Водночас ця ідея містить у собі значний гуманістичний потенціал, який справив суттєвий вплив на еволюцію соціалістичної думки.

Перебільшені уявлення про можливості соціалізму і комунізму стали в К. Маркса і Ф. Енгельса наслідком недооцінки ними потенційних можливостей капіталізму. Останній не загинув під натиском власних суперечностей, як це пророкував К. Маркс, зате спроба побудувати соціалізм і в майбутньому комунізм за туманними начерками німецького генія та авантюрними планами його інтерпретаторів закінчилася повним провалом, і за мірками історії, відносно швидко.

11.2.11. Історичне значення економічного вчення марксизму

Теоретичний спадок К. Маркса надзвичайно багатий і значущий, як би нині ми до нього не ставилися. Він вражає глибиною узагальнень, “залізною” логікою висновків, органічною єдністю історичного і логічного. Серед найбільших здобутків марксизму в галузі економічної теорії потрібно виокремити такі:

- збагачення методології дослідження економічних та соціальних процесів, створення оригінального аналітичного апарату наукового дослідження;
- обґрунтування концепції історичної єдності людства на шляху еволюції соціально-економічних формацій;
- глибоке дослідження капіталізму, яке виявило низку важливих рис ринкової економічної системи;
- розвиток теорії суспільного відтворення та циклічного розвитку економіки, яка набула відображення в сучасних інвестиційних теоріях циклу;

— глибокий аналіз товарного виробництва і грошового обігу, збагачення трудової теорії вартості, суті грошей і грошових функцій, які позитивно вплинули на розвиток досліджень у цих напрямках, та ін.

Водночас із позицій сьогодення потрібно виокремити й суттєві обмеження та вразливі місця марксистської економічної теорії:

— тенденційність, політична упередженість, запрограмованість кінцевих результатів дослідження, що особливо виявилось стосовно висновку про історичну обмеженість і експлуататорську суть капіталізму та його заміну комунізмом, коли увага зосереджувалася виключно на суперечностях і конфліктах та їх екстраполяції (перенесення) на майбутнє;

— жорстка непримиримість стосовно інших теоретичних та методологічних позицій, визнання власної думки єдино правильною, претензія на “істину в останній інстанції”;

— помилковість і безкомпромісність позиції стосовно антагоністичної класової боротьби як стрижня історії людства;

— ідея жорсткої односторонньої залежності між “базисом” і “надбудовою”, системою виробничих відносин і соціальним укладом життя;

— безкомпромісно однофакторний, на відміну від А. Сміта і навіть Д. Рікардо, аналіз вартості, ціни і доходів на основі визнання тільки одного чинника — праці та образливе несприйняття думки інших дослідників про їх багатofакторну природу¹;

— сумнівність багатьох прогностичних положень, які не витримали перевірки часом: про загибель капіталістичної системи, неминучість світової пролетарської революції та розквіт соціалізму, характер капіталістичного нагромадження і зникнення дрібного виробництва, відносно зубожіння трудящих, зростання органічної будови капіталу і безробіття, стосовно спадної тенденції середньої норми прибутку;

— сумнівність основоположної концепції марксистської політичної економії — теорії додаткової вартості, надмірну абстрактність і надуманий характер якої зрештою визнавали й найближчі послідовники марксизму, такі як Е. Бернштейн чи К. Каутський.

Поняття “марксизм” поширилося в 70-ті роки XIX ст. Послідовники К. Маркса пов’язували його з перетворенням утопічного соціалізму на науку та з ідеєю революційного перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Згодом марксизм став ідеологічною основою соціал-демократичного руху, який на зламі століть розпався на реформістську та революційну

¹ На відміну від толерантних і доброзичливих А. Сміта і Д. Рікардо, К. Маркс і Ф. Енгельс не соромилися образливих і знущальних епітетів у своїх оцінках інших учених та їх теорій, подібних швидше на вирок. Чого варте тільки звинувачення Марксом непересічних дослідників Ж.-Б. Сея і Т. Мальтуса у поверховості та вульгарності їхнього аналізу лише тому, що вони не поділяли його захоплення трудовою теорією вартості, або зневажлива характеристика Ф. Енгельсом теорії граничної корисності маржиналізму як “теорії безмежної безкорисності”, тоді як її справедливості визнала більшість серйозних дослідників.

течії. В останній перемогло найбільш екстремістське трактування марксизму, тоді як у першій марксизм піддали суттєвій критиці, відмовившись від багатьох його основних положень — про вартість і додаткову вартість, капіталістичну експлуатацію, зубожіння трудящих, пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату тощо.

Парадоксом стало те, що марксистська теорія, розроблена на основі досвіду розвитку передових у економічному і соціальному аспектах капіталістичних країн, найбільшого поширення набула у відсталих на той час, як економічно, так і соціально, країнах, таких як Росія чи пізніше Монголія, Китай, В'єтнам, Албанія, Північна Корея, Куба та ін. Там були здійснені так звані соціалістичні революції — “в ім'я Маркса, але не за Марксом”.

Сучасні дослідники вважають марксистську економічну теорію одним із найважливіших напрямів світової економічної думки, однак підкреслюють, що більшість її положень належить минулому, повернення до якого просто неможливе.

11.3. УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КІНЦЯ ХІХ ст. ПІД ВПЛИВОМ ІДЕЙ СОЦІАЛІЗМУ

Після реформи 1861 р. і звільнення селян від кріпацтва в Україні, як і у всій Російській імперії, активізувалося громадсько-політичне життя всіх верств населення. Економічна думка тут розвивалася під впливом конкретних історичних, політичних і господарських умов, європейської та російської економічної науки.

11.3.1. Українські громади

Напівколоніальне становище України у складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської, їх великодержавна шовіністична політика зумовили виникнення і поширення української національної ідеї і націоналістичної ідеології. Організаційною формою національного руху в Україні стали так звані *громади*, які в 60-х роках ХІХ ст. виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та поширилися в інших містах України.

Громади об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах стали називати *українофілами*. Громадівський рух був національним підґрунтям, на якому розвивалася ліберальна суспільно-економічна думка.

Одним із перших осередків, навколо якого згуртувалися літературні, наукові та громадські сили України, став часопис “*Основа*”, який видавав-

ся у 1861—1862 рр. у Санкт-Петербурзі. Основними його видавцями були В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяковський. Головне завдання журналу вони вбачали у висвітленні національно-культурного руху українського народу.

З економічних проблем “Основа” висвітлювала питання ліквідації кріпацтва, господарських відносин поміщиків і селян, аналізувала стан поміщицького господарства, доводила неспроможність старих кріпосницьких порядків і життєздатність нових — капіталістичних, пропонувала рецепти пореформеного розвитку економіки. Для вирішення фінансових труднощів України часопис рекомендував розвивати різноманітні галузі виробництва, організовувати нові банки та акціонерні товариства, нарощувати експортне виробництво та збільшувати експорт товарів, економно витрачати державні субсидії тощо. “Основа” ознайомлювала читачів з новинками європейської економічної теорії, підкреслюючи необхідність капіталістичної реорганізації економіки України і ринкових перетворень.

Вживання і розвиток української мови, видання і розповсюдження українських книг, поширення національної ідеї стали приводом для звинувачень *українофілів* у пропаганді революційних ідей серед селян, у сепаратизмі. Діяльність українофілів заборонив царський уряд, часопис “Основа” було закрито, громади перейшли на нелегальне становище.

Їх легальна діяльність відновились наприкінці 60-х років. Важливу роль у цьому відіграло відкриття в 1873 р. в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та його друкованого органу — часопису “*Записки Географического общества*”. В економічних статтях цього журналу з ліберальних позицій розглядалися питання розвитку промисловості та торгівлі, економічної історії, проблеми пореформених аграрних відносин.

У 1874—1875 рр. основним друкованим органом громадівців була газета “*Киевский телеграф*”, де українофіли критикували залишки кріпосництва, що гальмували розвиток економіки, апелювали до уряду з приводу податкової системи та перерозподілу податків, аналізували систему найманої праці та нових трудових відносин, розглядали проблеми утворення нових для України форм організації підприємницької діяльності — акціонерних товариств.

У 70-х роках Київська громада розпалась на два утворення — “Стару громаду” і “Молоду громаду”. Представники першої відігравали провідну роль у діяльності українофілів, їх характеризували помірковані ліберальні погляди. Найпомітнішими діячами “Старої громади” були вчені, письменники та діячі культури В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Житецький, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, В. Рубінштейн та ін. До “Молодої громади” належали радикально налаштовані громадівці, які включилися до революційної боротьби народників.

Діяльність українофільських громад у 1876 р. була знову заборонена, не дозволялося також друкувати і ввозити з-за кордону, зокрема з австро-

угорської Галичини, книги і публікації українською мовою. З того часу легальна діяльність громад була перенесена за кордон. З 1876 р. видатний громадівець М. Драгоманов розпочав видавати в Женеві український збірник “Громада”, а потім — і часопис під тією ж назвою.

Михайло Драгоманов (1841—1895) — видатний історик, етнограф, письменник, публіцист, фольклорист, літературний критик, філософ і економіст — займав особливе місце у громадівському русі.

Суспільно-політичні, економічні та філософські погляди М. Драгоманова сформувалися під впливом ідей кирило-мефодіївців, Т. Шевченка, П.Ж. Прудона, англійських лібералів, російських революціонерів-демократів та ін. Він був прихильником ідей демократизму та федералізму і намагався поєднати завдання українського визвольного руху із сучасними йому західноєвропейськими ліберально-демократичними та соціалістичними течіями в суспільному житті. Водночас він прагнув зберегти і розвинути ті українські національні традиції, що не стояли на перешкоді прогресивного розвитку. Свій ідеал М. Драгоманов убачав у добровільному об’єднанні гармонійно розвинених особистостей, застерігаючи від зловживання елементами примусу в суспільному житті.

Він був прихильником утворення федеративної держави, яка б на основі адміністративного децентралізму, культурно-національної автономії, широких інтегративних зв’язків вирішила національне питання демократичним шляхом. Зразком для її утворення український мислитель бачив тогочасний устрій Швейцарії, США, Англії. Він був прихильником визнання пріоритету політичної свободи над економічними, суспільними та класовими інтересами, примату загальнолюдських культурних цінностей над національними особливостями. Разом із тим Драгоманов не відкидав широкого впливу національних традицій на формування культурної спадщини народів. Він виступав за відокремлення церкви від держави та секуляризацію українського громадського та культурного життя, засуджував втрату Україною національної державності і вказував на негативний вплив цього фактора на подальшу долю українського народу. Водночас вказуючи на історичні права українців на самовизначення, Драгоманов не вірив у можливість відновлення національної державності, а тому прагнув спрямувати український суспільний рух на боротьбу за демократизацію та федералізацію в межах Російської та Австро-Угорської імперій.

М. Драгоманов закликав до об’єднання і створення союзу всіх прогресивних сил Східноєвропейського регіону, але одночасно застерігав від їх повного організаційного злиття і нівелювання особливостей українського громадсько-політичного руху. Він виступав проти українського регіонального сепаратизму, його політична програма мала загальноукраїнський характер, у ній підкреслювалась єдність усього українського народу від Закарпаття до Кубані; намагався налагодити тісні контакти і взаєморозуміння всередині українського громадського та культурного життя, хотів подолати “історичну прірву” між Галичиною та Наддніпрянською Україною. Він вва-

жав, що до часу повалення російського самодержавства центром українського національного руху повинна залишатися Галичина, якій варто було б позбутися надмірної провінційності.

Працюючи над проблемами міжнародного суспільно-політичного та культурного життя, М. Драгоманов не створив власної цілісної та завершеної економічної програми. Ще за часів навчання в гімназії він вважав себе соціалістом. Соціалізм Драгоманова — насамперед етичний, йому властиве прагнення до соціальної справедливості. Драгоманов заперечував марксистську теорію як помилкову, нездійсненну і шкідливу для українського політичного життя.

Величезна заслуга М. Драгоманова полягала в обґрунтуванні української національної ідеї, пропаганді української національної культури, намаганні розбудити національну самосвідомість українців у боротьбі проти насильницької русифікації, за право користуватися рідною мовою без будь-яких обмежень, прагненні об'єднати всі українські землі. Він був переконаним прихильником панславізму.

Політичні погляди М. Драгоманова ґрунтувалися на ідеї дрібновласницького соціалізму французького економіста П.Ж. Прудона із засадами “громадства”, федералізму та анархізму. Кінцевою метою він вбачав “цілковите безначальство і цілковите громадство” (під “громадством” М. Драгоманов розумів соціалізм), тобто виступав за суспільство без політичної влади, що ґрунтується на засадах спільного вирішення всіх питань громади.

Економічні погляди українського мислителя зосереджувалися насамперед на проблемі розвитку післяреформенних аграрних відносин. Учений підкреслював антинародний характер реформи 1861 р., яка не тільки не дала селянам землю, а й відібрала більшу частину тієї, на якій вони господарювали раніше.

Визнаючи прогресивний характер ринкового господарства в розвитку продуктивних сил і технічного прогресу, український учений наголошував на його негативних рисах — кризах, безробітті, експлуатації трудящих мас, яка, на його думку, характерна для капіталізму, надмірній диференціації населення за рівнем доходу і за власністю. Тому він пропонував заходи, спрямовані на поліпшення становища робітничого класу за умов капіталізму: освіта трудящих, поширення серед них ідеї “спільноти” усіх трудівників, боротьба за покращення умов праці та підвищення заробітної плати. Однак радикальних змін у суспільстві можна досягти, тільки знищивши приватну власність і встановивши “громадство” (соціалізм), вважав Драгоманов.

Соціалізм він трактував як таку організацію господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці належатимуть робітничим громадам, а земля і продукт праці в сільському господарстві — сільським громадам.

Будучи соціалістом за переконанням, М. Драгоманов водночас став переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, насильниць-

кої соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Досягнення “громадства” або соціалізму, як процесу тривалого та еволюційного, він відкладав на далеку перспективу.

М. Драгоманов розумів значення поширення в Україні новітніх європейських економічних теорій, вказуючи на їхню роль в інтелектуальному розвитку народу та розумінні законів розвитку економіки. При цьому він не надавав перевагу перекладу фундаментальних праць класиків чи маржиналістів, а пропонував створити популярний курс політичної економії, в якому просто і зрозуміло викласти суть сучасних економічних теорій.

Революційне крило громадського руху представляла київська “Молода громада”, серед членів якої найбільш помітним був учений, доктор медицини *Сергій Подолинський* (1850—1891). Після закінчення природничого факультету Київського університету С. Подолинський практично до кінця свого короткого життя проживав в еміграції.

Очевидно, що економічні погляди С. Подолинського сформувалися під впливом громадівства, однак у них відчувається і вирішальний вплив марксизму та прудонізму, з ученнями яких він ознайомився, перебуваючи за кордоном, а також його природничої освіти. За ідейними переконаннями С. Подолинський був соціалістом і не зраджував їм до кінця життя. Наприкінці 70-х років у Відні він організував видавництво соціалістичної літератури українською мовою, яка використовувалася для революційної пропаганди.

С. Подолинський, услід за М. Драгомановим, трактував соціалізм із позицій громадівства, тобто як “громадство”, з рисами анархізму і федералізму. Цей лад, на його думку, існуватиме на основі общинного (громадського) землеволодіння. Українофільство, тобто громадівський рух, він вважав соціально-демократичною партією, метою якої є ліквідація в Україні залишків не тільки феодалізму, а й капіталізму, що має відбутися шляхом передачі власності на землю сільським общинам, а на фабрики та заводи — робітничим артілям. Соціалістичні перетворення передбачалося здійснити шляхом селянської революції.

Як уже зазначалося, погляди С. Подолинського перебували також під суттєвим впливом марксистського вчення, яке він популяризував і використовував для аналізу економічних процесів, що відбувалися в Україні. Він був особисто знайомий з К. Марксом, листувався з ним, надсилав йому свої праці для рецензування. Окремі з них Маркс оцінював досить високо.

Зокрема, у праці *“Ремесла та фабрики на Україні”*, спираючись на вчення К. Маркса про три стадії розвитку капіталізму у промисловості — просту кооперацію, мануфактуру і фабрику, С. Подолинський доводить, що капіталізм у промисловості України, як і в інших країнах, проходить через стадії ремесла, мануфактури та фабрики. З марксистських позицій дослідник показує переваги капіталізму над феодалізмом, історичну минуність капіталізму і закономірність його заміни соціалізмом. Останній, на його

думку, створить набагато кращі можливості для розвитку продуктивних сил і більше відповідає людській суті та принципам моралі.

У праці *“Про бідність”* С. Подолинський популярно викладає марксистську теорію додаткової вартості та механізм капіталістичної експлуатації на прикладі виробництва зерна і цукру в Україні. Пояснюючи категорії “капітал”, “необхідний продукт”, “додатковий продукт”, “робочий час”, “додаткова вартість”, “норма додаткової вартості”, він робить висновок, що головне зло капіталізму — приватна власність, а покінчити з ним можна, лише перейшовши до соціалізму через насильницьку соціальну революцію.

С. Подолинський намагався довести неминучість переходу до соціалізму, виходячи з дії природних законів. У статті *“Праця та її відношення до розподілу енергії”* (1880) він, за власними словами, робить спробу “погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями”. Відповідно до положення про єдність фізичних сил та кількісну незмінність енергії, український дослідник доводив, що енергія Всесвіту — величина стала, але розподіляється вона по його простору нерівномірно. На Землі сонячна енергія нагромаджується насамперед рослинами, а хліборобська праця має здатність впливати на її розподіл так, щоб найдоцільніше використовувати сили природи для задоволення людських потреб. (Сьогодні пояснення процесу праці з погляду природничих наук багатьма вченими оцінюється як видатне наукове відкриття світового рівня, а вплив праці на розподіл світової енергії одержав назву “закону Подолинського”.) Способом виробництва, що якнайкраще використовує природну енергію для задоволення потреб людей, на думку Подолинського, є соціалістичний.

С. Подолинський дав нам розуміння перетворень енергії на Землі, як ніхто інший. Концепція життя людини як “генератора”, як “накопичувача” енергії Сонця на Землі через хліборобську працю дає означення для змісту ефективної й неефективної праці людини. Землеробська праця, включаючи її специфічні функції, стає змістом життя заради виживання, продовження самого Життя на Землі. Рослини роблять те, що ніхто не здатен зробити, — накопичують енергію Сонця, яка залишається і в рослинних залишках — вугіллі, природному газі та нафті. Однак рослини не можуть активно контролювати і підвищувати ефективність процесу накопичення енергії. Тільки людина своєю працею здатна це робити.

Економічні та політичні погляди С. Подолинського перебували під впливом тогочасних соціалістичних ідей, а тому мають багато вад, і ці вади доведені історією. Водночас ідеї українського вченого є відмінними від того теоретичного соціалізму, який ми знаємо тепер. У широкому розумінні Подолинський роз’яснював розумність колективного співжиття з позицій енергетичної ефективності, однак не зумів чітко сформулювати особливості такого співжиття.

11.3.2. Народництво

Українська народницька ідеологія була породжена тими ж соціально-економічними та політичними причинами, що й російська. Народники, діяльність яких обмежувалася 60—90-ми роками XIX ст., вірили в самобутність соціально-економічного розвитку своєї країни, ідеалізували селянство як рушійну революційну силу. Проте український народницький рух порівняно з російським мав особливості: на відміну від Росії, в Україні не було общинного землеволодіння, що надавало суттєву своєрідність обґрунтуванню теоретичних засад українського народництва; більшість українських народників були українофілами, “громадівцями”, мали зв’язок з національно-визвольним рухом, стояли на платформі української національної ідеї.

У народництві виокремились дві течії — революційна та ліберальна.

Революційне народництво в Україні було налаштоване проти експлуатації селянства, національного гніту, на повалення царизму та національне визволення. Теоретичною і політичною програмою їх революційної практики, яку вони пов’язували з національними особливостями як Росії в цілому, так і України як її частини, став марксизм. Найпомітнішими представниками цього крила українського народництва були І. Фесуненко, В. Романенко, В. Волховський.

Революційне народництво в Україні було представлене переважно лавровськими та бакунінськими групами¹.

¹ *Петро Лавров* (1823—1900), ідеолог і теоретик російського революційного народництва, один із керівників терористичної групи “Народна воля”. Доводив можливість переходу Росії до соціалізму, минаючи капіталізм, через селянську революцію та общинне землеволодіння. Прихильники Лаврова створили окрему течію в народницькому революційному русі. Однак, вважаючи народ вирішальною силою революції, “лавровці” були впевнені, що він до неї ще не готовий, а тому потрібно перевиховувати народні маси, проводячи революційну агітацію і пропаганду, що є завданням інтелігенції.

Михайло Бакунін (1814—1876), видатний революціонер, ідеолог і теоретик міжнародного та російського анархізму і течії російського революційного народництва, яка робила ставку на кривавий селянський бунт у спілці зі злидненням пролетаріатом і декласованою біднотою для досягнення соціалізму, в якому не буде приватної власності і політичної влади. На відміну від Лаврова, Бакунін вірив у постійну “генетичну” готовність народних мас до всезнищуючого революційного бунту.

У Росії існував і третій напрям революційного народництва, ідеологом і теоретиком якого був *Петро Ткачов* (1844—1885). “Ткачовці” сподівались на захоплення влади в результаті змови, політичного перевороту, встановлення “диктатури революційної меншості”. Вони не вірили в революційні можливості селянства, волю і владу якому сподівалися “подарувати” після успіху революційного заклоту різночинної інтелігенції та студентства. “Ткачовство” не набуло поширення в Україні.

“Лавровці” провадили пропаганду революційної боротьби проти царизму і за національне визволення серед селянства, а також інтелігенції та робітників. Вони вимагали повної ліквідації поміщицького землеволодіння, доводили альтернативність та антагоністичність інтересів селян і поміщиків, пропагували гасла братерства і рівності, закликали селян до повстання, революції за “волю і землю”, за соціалізм і національне визволення.

“Бакунінці” закликали до негайного селянського бунту за переділ землі та анархічні ідеали. Оскільки в Україні не було общинного землеволодіння, вони вбачали теоретичну базу для обґрунтування своєї концепції в переділі давно поділених земель, експропріації їх у поміщиків.

Ліберальне народництво виходило з необхідності зміни несправедливого суспільного устрою мирним еволюційним шляхом. Вони негативно сприймали принципи ринкового господарства, вважаючи, що в Україні не існує бази для розвитку капіталізму, протиставляли йому суспільство дрібного кооперованого селянсько-ремісничого господарства. Найвідомішими представниками ліберального народництва були П. Чубинський, П. Червінський, М. Левитський і Т. Осадчий.

Зокрема, *П. Чубинський* здійснив аналіз післяреформеного стану селянського господарства, який підтвердив напівкріпосницький характер реформи 1861 р. Він закликав до державної підтримки селянства, надання йому кредитів на пільгових умовах, організації ощадно-позичкових товариств, провідну роль у чому мала відіграти інтелігенція, до ліквідації перешкод щодо вільного переміщення робочої сили, розвитку кустарних промислів, що мало створити більш сприятливі умови для появи нових робочих місць.

П. Червінський (1849—1931) намагався обґрунтувати самобутній характер економічного розвитку Росії та України, спираючись на поєднання теорій марксизму і німецької “історичної школи” в політичній економії. При цьому він виокремив чотири типи господарства в розвитку людства, які змінювали один одного: патріархальне, рабське, кріпосне і товарне господарство. Три перших типи він об’єднав під назвою “особисте натуральне господарство”, протиставляючи йому “товарне господарство”, якому властива протилежність інтересів продавців і покупців товарів і робочої сили. Економіку Росії П. Червінський розглядав як перехідну від “особистого натурального” до товарного господарства. Тому він пропонував поєднати натуральне господарство з великим технічно вдосконаленим товарним виробництвом. У поєднанні “корінних основ” російського господарського ладу зі “здоровою основою європейської цивілізації” П. Червінський вбачав найвигідніший господарський устрій і своєрідність вітчизняного шляху економічного розвитку.

Широковідомим представником ліберального народництва в Україні був також *М. Левитський* (1859—1936). Спираючись на теорію реалізації і криз Ж.Ш. Сісмонді, він заперечував прогресивну роль капіталізму, немишчучість його розвитку в Росії та Україні. Паростки ринкових відносин у

Росії Левитський вважав штучним явищем, закликав затримати і зупинити їх розвиток. Капіталізові український народник протиставляв дрібне натуральне господарство селян і ремісників та різні форми кооперативного господарства, яке вважав найбільш доцільним устроєм.

Варто наголосити, що М. Левитський був визнаним прихильником, теоретиком і практиком кооперативного руху в господарстві України. Зокрема, на основі ідей його праці “*Артільний договір*” тільки протягом 1894—1896 рр. на Півдні України було організовано 85 кооперативних спілок, або артільей.

Відомий народник, економіст і статистик *Т. Осадчий*, оперуючи фактичним матеріалом про стан розвитку селянського господарства, змушений був визнати, що капіталізм у Росії та Україні бурхливо розвивається, а також прогресивність капіталістичних економічних відносин. Однак із позицій народницької ідеології він вважав цей процес украй небезпечним і небажаним. Ринковим формам господарювання Т. Осадчий протиставляв дрібне виробництво, вважаючи ідеальним самодостатнє, тобто натуральне, господарство середнього розміру.

11.3.3. Розвиток економічної думки в Галичині

Галицький край — західна частина українських земель — тривалий час перебував у складі Речі Посполитої, а після трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст. зрештою потрапив під владу Австро-Угорщини. Австрійське панування продовжувалося з 70-х років XVIII ст. до 1918 р., коли розпалася імперія Габсбургів. З 1920 р. Галичину знову захопила відроджена Польща.

Хоч економічна думка обох частин України — як у Російській, так і в Австрійській імперіях — становила єдність як складова культури одного народу, однак розвивалася в різних соціально-економічних і політичних умовах та сферах наукового впливу, відображаючи їхні характерні особливості. Зокрема, населення Галичини зазнавало подвійного національного гніту — австрійського та польського, адже влада польської шляхти збереглася і після руйнації Польської держави. Тутешня ситуація характеризувалася особливою соціальною та міжнаціональною напруженістю. Це зумовило переважно радикальну спрямованість економічної думки, яка представлена плеядою видатних діячів, серед них потрібно виділити В. Навроцького, М. Павлика, О. Терлецького, І. Франка та ін.

Першим дослідником економіки Галичини за умов розвитку ринкових відносин був талановитий публіцист, етнограф, статистик та економіст, уродженець Тернопілля (народився в с. Котузів на Теребовлянщині) *Володимир Навроцький* (1847—1882). Він був добре обізнаний з теоріями західних економістів, у тому числі з марксистським ученням, застосовував його категорії в аналізі різних аспектів соціально-економічного розвитку краю.

Наприклад, галицький дослідник простежив процес концентрації великої земельної власності в руках земельних магнатів і роздроблення селянської власності на землю, майнової диференціації в галицькому селі та роль у ній новонароджуваного капіталу.

В. Навроцький гнівно реагував на знеземелення галицьких селян, засуджував монополію шляхти на виробництво та продаж алкогольних напоїв, викривав колонізаторський характер австрійської податкової системи, яка відображала інтереси польської шляхти, адже податковий тягар лягав переважно на селян.

У галузі економічної теорії український учений піддав гострій критиці теорію “економічної гармонії” Ф. Бастіа, доводячи, що капіталістичне суспільство поділяється на антагоністичні класи — експлуататорів та експлуатованих, між якими не може бути ні спільних інтересів, ні “гармонії”. Він виступив прихильником соціалістичних принципів побудови суспільних відносин.

З позицій революційного демократа розглядав соціально-економічні проблеми Галичини доктор юриспруденції, економіст, історик, філософ та публіцист *Остан Терлецький* (1850—1902). Головне, на його думку, економічне питання — аграрне він пропонував вирішити революційним шляхом, водночас вважаючи за можливе та доцільне й за умов панівного устрою створювати господарства на ґрунті громадської власності на землю.

Змальовуючи капіталізм як експлуататорський спосіб виробництва, О. Терлецький аналізував такі його категорії, як “приватна власність”, “анархія виробництва”, “конкуренція”, “безробіття”, “заробітна плата” та ін. Майбутнє людства він пов’язував із соціалізмом, водночас вважаючи, що Галичина не дозріла до революційного вибуху, оскільки розвиток капіталізму тут ще не загострив до краю антагонізм між багатими і бідними. Однак цей процес у Галичині вже розпочався і відбувається швидко, тому своє завдання О. Терлецький вбачав у роз’ясненні робітникам і селянам їх жалюгідного становища безжально експлуатованих мас.

Письменник, поет, публіцист *Михайло Павлик* (1853—1915) вважав себе захисником “робітничого народу” Галичини, до якого відносив наймитів, дрібних господарів та всіх людей фізичної праці. Йому були добре знайомі книги К. Маркса і Ф. Енгельса, він часто цитував їх, підтверджуючи власні висновки. Лише згодом він розчарувався у марксизмі, хоча соціалістом залишався все життя.

У своїх працях М. Павлик головну проблему вбачав у ліквідації експлуататорського капіталістичного ладу та його заміні соціалістичним, намагаючись змалювати цей процес у деталях. Зокрема, на його думку, соціалістична економіка має базуватися на колективній власності громадян і колективному господарюванні. Він вважав, що перехід до соціалізму можливий і еволюційним шляхом, на ґрунті розвитку свідомості та розуму людей. Усі розумні люди, наголошував М. Павлик, повинні прагнути до соціалізму, переваги якого надто очевидні.

На межі двох століть чи не найпомітнішою постаттю суспільного життя не тільки Галичини, а й усієї України, без сумніву, був *Іван Франко* (1856—1916) — славетний український письменник, визнаний філософ та історик, літературознавець та економіст, взагалі енциклопедично освічена людина. Економічні питання займають значне місце у його творчій спадщині.

Як економіст, І. Франко насамперед приділяв велику увагу дослідженню стану економіки Галичини. На багатющому статистичному і фактичному матеріалі він усебічно висвітлив стан економіки краю до реформи 1848 р. і після неї. Письменник наголошував, що в результаті скасування кріпосного права галицькі селяни були позбавлені значної частини землі, а високі викупні платежі за землю призвели до безнадійної заборгованості та масового розорення селянства.

Основну причину соціальної нерівності та експлуатації І. Франко вбачав у приватній власності, тому її ліквідацію і заміну суспільною власністю на землю та всі інші засоби виробництва вважав першочерговим завданням. Здійснити це український гуманіст мислив без насильства, хоча й не виключав застосування радикальних методів.

Надзвичайно великого значення І. Франко надавав політичній економії, вважаючи її найважливішою з усіх наук. Певний час він сам викладав політичну економію в робітничих гуртках Львова, мріяв підготувати популярний підручник з цього предмета. Його економічний світогляд формувався під впливом вчення соціалістів-утопістів, Ф. Лассаля і М. Чернишевського, Дж.С. Мілла. Із середини 70-х років Франко став прихильником марксистського економічного вчення і навіть переклав українською 24-й розділ І тому “Капіталу” К. Маркса, а також окремі розділи книги Ф. Енгельса “Анти-Дюрінг”. При цьому він розробив українську політекономічну термінологію, адже до того по всій Україні була поширена російська, німецька та польська термінологія¹.

І. Франко не був економістом-теоретиком, він в основному популяризував економічну теорію, передусім марксистське вчення, ідеї якого він використовував як засіб роз’яснення робітникам і селянам їхнього економічного становища та з метою пропаганди ідей соціалізму.

Під впливом марксизму поступово змінилися погляди І. Франка на предмет політичної економії. Спочатку, сприйнявши ідеї німецької “історичної” школи, він трактував політичну економію як науку про розвиток народного господарства, згодом вважав її наукою про багатство та працю як його джерело; нарешті, він дійшов висновку, що політична економія — “це наука абстрактна”, предметом дослідження якої є не тільки економічні закономірності розвитку суспільства та його історичного характеру, а й “за-

¹ Як уже згадувалось, практично вся економічна література українських авторів у Росії видавалася російською, а в Галичині просто не було такої літератури, тут використовувалися книги німецьких, австрійських і польських авторів.

гальні закони праці людської”. В економічній праці “*Доповнення до “Основ суспільної економії”*” він писав, що економічна наука не визнає незмінності суспільного ладу, а “мусить шукати таких форм, котрі після нашого знання були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробуту, ніж нинішні форми”.

З марксистських позицій І. Франко розглядав категорії “товар”, “гроші”, “капітал”, “рента” та багато інших, послідовно дотримувався теорій трудової та додаткової вартостей, виробництво на основі найманої праці вважав капіталістичним та експлуататорським, пояснюючи механізм капіталістичної експлуатації на ґрунті теорії додаткової вартості, приватну власність розглядав як основу поділу суспільства на антагоністичні класи. Водночас під терміном “робітник” він розумів і пролетаря, і сільського наймита, і дрібного підприємця, і демократичну інтелігенцію — усіх, “хто працює і хліб заробляє в поті чола”.

Загальний закон капіталістичного нагромадження К. Маркса І. Франко намагався ілюструвати численними прикладами з життя Галичини. Проте суть заробітної плати український поет розглядав не з марксистських позицій, а насамперед з погляду так званого “залізного закону заробітної плати” Ф. Лассалья. Не сприйняв І. Франко також марксистські висновки про необхідність і неминучість пролетарської революції та наступної диктатури пролетаріату, а соціалізм пов’язував насамперед із громадою як основною господарською одиницею, заперечуючи при цьому роль і необхідність централізованого управління.

Згодом український мислитель взагалі розійшовся з марксизмом. У 1897 р. в часописі “Життя і Слово”, який він видавав разом зі своєю дружиною Ольгою, серед багатьох інших з’явилася стаття І. Франка “*Соціалізм і соціал-демократизм*” з гострою критикою української соціал-демократії та соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса. Критику марксизму як “релігії, що ґрунтується на догмах ненависти і класової боротьби” Франко продовжив і надалі.

Невід’ємним елементом економічного світогляду І. Франка було усвідомлення ним необхідності національного визволення України від колоніального поневолення і воз’єднання українського народу в єдиній соборній державі.

11.3.4. Поширення в Україні марксистського економічного вчення

Марксистські економічні ідеї в Україні розвивалися на благодатному ґрунті соціалістичних теорій громадівців і народників. Марксистська політична економія почала поширюватися в Україні, починаючи з 70—80-х років XIX ст. серед прихильників теорії трудової вартості та її логічного

продовження — теорії додаткової вартості К. Маркса. Серед них варто назвати таких учених, як С. Подолинський, Г. Цехановецький, М. Косовський, але особливе місце займав М. Зібер.

Приват-доцент, а пізніше професор Київського університету *Микола Зібер* (1844—1888) зробив чи не найбільший внесок у поширення марксистського економічного вчення в Україні. Це підтверджується хоча б тим, що навіть К. Маркс у передмові до четвертого видання I тому “Капіталу” згадує київського професора М. Зібера як одного з популяризаторів і продовжувачів свого вчення.

М. Зібер з марксистських позицій досліджував широке коло економічних проблем. Зокрема, у праці *“Нариси первісної економічної культури”* (1883) він велику увагу приділив вивченню закономірностей економічного розвитку первісного суспільства, виникненню та еволюції різних форм власності, великого і дрібного виробництва в землеробстві.

М. Зібер довів, що через общинну форму власності пройшли усі народи Землі, а на ґрунті общинного землеволодіння виникла приватна власність. Виходячи з цього, він заперечив тезу народників про унікальність економічного шляху Росії, якій властива общинна власність на землю, і наголосив, що російська економіка розвивається на основі дії об’єктивних і загальних законів і неминуче прийде до капіталізму.

Проте серед українських економістів 70—80-х років М. Зібер найбільш відомий як популяризатор і захисник економічного вчення К. Маркса. Ще у магістерській дисертації *“Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв’язку з пізнішими доповненнями та роз’ясненнями”*, яку він захистив у 1871 р., Зібер доводив, що теорія вартості і капіталу К. Маркса є прямим продовженням і розвитком теорії Сміта — Рікардо за нових умов. Протягом 1876—1882 рр. Зібер пише й публікує кілька статей під загальною назвою *“Економічна теорія Карла Маркса”*, в яких викладає і коментує зміст I тому “Капіталу”. У 1885 р. побачила світ його праця *“Давід Рікардо і Карл Маркс у їхніх суспільно-економічних дослідженнях”*, в якій продовжується широка популяризація марксистської політичної економії.

Як коментатор і популяризатор марксистського економічного вчення М. Зібер намагається показати антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва, всіляко відстоює теорію трудової цінності та теорію додаткової вартості, детально аналізує розвиток форми вартості і процес виникнення грошей, характеризує їх функції.

Значну увагу у своїх працях М. Зібер приділяв аналізу категорій капіталу та прибутку. Теорію додаткової вартості К. Маркса він називає найвищим досягненням людської економічної думки. Український економіст повністю сприйняв вчення марксизму про закономірність зміни суспільно-економічних формацій, проте заперечував його революційні висновки. Новий суспільний лад — соціалізм, на його думку, здійсниться внаслідок поступового еволюційного розвитку капіталізму, в якому відбудеться соціалізація виробничих відносин. Він сподівався також, що новий колективіст-

ський соціальний устрій виникне на основі міжнародної домовленості урядів провідних капіталістичних країн.

Цікавою і своєрідною була постать професора політичної економії Київського та Харківського університетів *Григорія Цехановецького* (1833—1898), який хоча й критично в цілому сприймав марксистську політичну економію, однак своїм аналізом економічних проблем сприяв її популяризації, часто звертаючись до основних положень вчення К. Маркса, використовуючи їх у лекційному курсі.

Г. Цехановецький у працях *“Значення Адама Сміта в історії політико-економічних систем”* (1859), *“Короткий огляд політичної економії”* (1866) виявив себе переконаним прихильником економічного лібералізму, тобто вільного підприємництва та невтручання держави в економічне життя. Парадоксом стало те, що Цехановецького, який у цілому не поділяв марксистських поглядів, у 80-х роках звільнили з роботи за їх... пропаганду!

Прихильником трудової теорії вартості виступив учень Г. Цехановецького, професор Харківського університету *Михайло Косовський*, у праці якого *“Цінність і ціна”* (1883) закон “мінової вартості” названо “основним законом політичної економії”.

М. Косовський критично проаналізував існуючі теорії цінності та дійшов висновку про правильність застосування в цьому питанні діалектичного методу, який запропонував К. Маркс. Він писав, що “елементом, який визначає цінність благ, може бути тільки суспільно необхідний робочий час”, одиницею виміру якого є проста праця. Аналізував М. Косовський і залежність між цінністю і продуктивністю праці.

Український прихильник теорії трудової вартості, яку він абсолютизував, заперечував висновки дослідників, які пов’язували вартість із співвідношенням попиту та пропозиції, зокрема виступав проти теоретичних узагальнень Дж.С. Мілла. Він виступав і проти теорії граничної корисності австрійської школи та проти тверджень економістів, які намагалися поєднати працю і корисність як два фактори вартості благ, як це робив А. Шеффле, а теорію витрат виробництва Т. Мальтуса називав просто безглуздом.

Варто також зазначити, що як ортодоксальний марксист розпочинав творчу діяльність і такий відомий український економіст, як М. Туган-Барановський, а в Галичині віддав марксизмові шану й славетний письменник І. Франко, який виявив себе також непересічним філософом і економістом.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Якими були історичні передумови виникнення утопічного соціалізму на початку XIX ст.?
2. Які теоретико-методологічні особливості притаманні утопічному соціалізму?

---

3. Що спільного та відмінного між соціалістичними утопічними концепціями К.А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена?

4. Які теоретико-методологічні особливості має система економічних поглядів К. Маркса?

5. Яка теорія К. Маркса лежить в основі його економічного вчення?

6. Які основні проблеми аналізує К. Маркс у I томі "Капіталу"?

7. У чому суть марксистської теорії відтворення та економічного циклу?

8. Які основні положення марксистської теорії доходів та їх розподілу?

9. Як К. Маркс та Ф. Енгельс характеризували соціалізм і комунізм?

10. У чому полягають обмеженість та історичне значення економічного вчення марксизму?

11. Якими були економічні ідеї українських соціалістів-громадівців М. Драгоманова і С. Подолинського?

Розділ 12

МАРЖИНАЛІЗМ І НЕОКЛАСИЧНА ТЕОРІЯ

Протягом 30 останніх років XIX ст. класичну політичну економію остаточно змінила *маржинальна економічна концепція*, яка зрештою стала основою *неокласичної економічної теорії*. Значною мірою ця зміна була наслідком величезного прогресу як в економіці, так і в науці.

Виникнення маржиналізму зумовили насамперед об'єктивні причини. Разом із прискоренням розвитку ринкових відносин, поглибленням поділу праці та усупільненням виробництва, що виявилось в утворенні монополій, і водночас зростанням індивідуалізації господарського життя, посилювалася взаємозалежність суб'єктів економічної системи. Під впливом науково-технічного прогресу відбулися глибокі якісні зміни в характері, структурі виробництва та методах управління економікою, якісні зрушення у структурі споживчих потреб, формувався ринок споживача, який прийшов на зміну ринку виробника.

Об'єктивний, але стихійний ринковий механізм уявлявся приватному підприємцеві сліпою силою, яка може принести й успіх (процвітання), і невдачу (розорення). Свої розрахунки він пов'язував з вибором правильного, обґрунтованого рішення про обсяги виробництва та продажу, рівень цін тощо. Специфічною формою відображення цього прагнення і стала маржинальна економічна теорія.

Потреба в новій економічній теорії зумовлювалася також кризовим станом класичної політичної економії, прогресом точних наук, зокрема мате-

матичних методів аналізу, еволюцією філософії, психології, соціології у напрямку подолання кризи позитивізму¹ та формування нових парадигм.

Переоцінка цінностей, усталених за майже 200 років еволюції класичної політичної економії, формування принципово нових поглядів на основні проблеми економічної науки, методи їх дослідження і вирішення, створили умови переходу до неокласичної (маржинальної) економічної теорії.

Практична роль маржиналізму полягала в результатах, отриманих неокласичними дослідженнями під час вивчення конкретних проблем ринку: взаємозв'язку ціни та попиту на окремі товари, комбінації різних чинників виробництва у межах окремих підприємств тощо. Це відображало риси, властиві маржиналізмові, тобто дослідження ринкової поведінки окремого суб'єкта господарювання, виявлення закономірностей економічного розвитку на рівні фірми (підприємства).

Основна ідея маржиналізму — дослідження **граничних економічних величин** як взаємопов'язаних явищ економічної системи на рівні окремої фірми чи галузі, якщо йдеться про неокласичну економічну теорію. Завдяки маржиналізму “економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання”. При цьому варто мати на увазі, що альтернативність застосування виробничих ресурсів і часу можлива тільки у разі досягнення якоїсь однієї з поставлених цілей.

Варто зазначити, що з часом маржиналізм перетворився на **метод економічних досліджень**, який полягає в застосуванні й аналізі граничних величин. Неокласична теорія застосовувала маржинальний метод у процесі дослідження на рівні підприємства чи галузі, тобто на рівні **мікроекономіки**.

Переоцінку двохсотрічних цінностей класичної політичної економії наприкінці XIX ст. нерідко характеризують як “**маржинальну революцію**”. Однак спочатку цей факт ніхто не помітив, а сам термін “маржинальна революція” вперше застосував один із фундаторів маржиналізму Л. Вальрас у 1886 р. Крім франко-швейцарця Л. Вальраса, засновниками маржиналізму вважалися австрієць К. Менгер та англієць В. Джевонс.

Основні постулати маржиналізму розроблялися представниками кількох економічних шкіл: **австрійської** (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бьом-Баверк), **математичної** (Л. Вальрас, В. Джевонс, В. Парето та ін.), **кембриджської** (А. Маршалл) і **американської** (Дж.Б. Кларк).

Проте дещо пізніше — після звернення до праць здавалося б давно забутих дослідників — з'ясувалось, що маржиналізм мав попередників.

¹ **Позитивізм** (від лат. *positivus* — позитивний) — філософський напрям, заснований у 30-х роках XIX ст. учнем К.А. Сен-Сімона Огюстом Контом (1798—1857), який вважав, що наука покликана пізнавати не сутність, а явище. Конт стверджував, що дослідження сутності речей та першопричин явищ є не тільки безглуздим, а й недопустимим. Позитивне знання трактувалося як узагальнення і систематизація здорового глузду на основі пізнання об'єктивного, корисного і достовірного. Природничі науки вважалися еталоном, висувалася теза про необхідність відповідного реформування суспільних наук.

12.1. ПРЕДТЕЧІ ТА ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МАРЖИНАЛІЗМУ

У 1878 р. у бібліотеці Британського музею випадково була знайдена книга нікому тоді не відомого німецького автора Г. Госсена, видана ще в 1854 р. Вона містила виклад принципів маржинального аналізу. Л. Вальрас, К. Менгер і В. Джевонс втратили пріоритет фундаторів маржиналізму, хоча вони виклали його принципи незалежно від Госсена, книга якого їм була зовсім невідомою. Згодом з'ясувалося, що крім Госсена, першовідкривачами категорії “гранична корисність”, яка використовувалася для аналізу ринкової поведінки споживачів, були відразу кілька авторів: німецький економіст-аматор Й.Г. фон Тюнен, французький дослідник А. Курно та деякі інші. Вони, за словами М. Блауга, буквально “наштотхнулися на закон спадної граничної корисності приблизно в один і той самий час”, розвиваючи ідеї Ф. Галіані, А. Тюрго і Ж.-Б. Сея про спадну корисність благ.

12.1.1. Попередники маржиналізму

Найбільш раннім попередником маржиналізму був німецький барон і талановитий оригінальний економіст *Йоганн-Генріх фон Тюнен* (1783—1850). Його книга *“Ізольована держава”* (1826) була давно відома в середовищі економістів-теоретиків, але сприймалася передусім як керівництво з раціонального ведення сільськогосподарського підприємства, а тому не була своєчасно помічена як предтеча “маржинальної революції”.

Застосовуючи у своїх розрахунках показники основних факторів виробництва і при цьому зберігаючи незмінними чи то капітал, чи то землю, а також довівши вплив зміни цін факторів виробництва на оптимальне поєднання використовуваних ресурсів, Й.Г. Тюнен, по суті, вивів *закони граничного аналізу* в “економічній системі” з метою, як він сам зазначав, “досягнення максимуму в значеннях функції з багатьма змінними”. Він фактично довів, що найбільший чистий дохід досягається тоді, коли сума *граничних витрат* на фактори виробництва буде дорівнювати *граничній цінності продукту*. Це положення нині знаходиться в основі неокласичної теорії ринкової рівноваги фірми.

Дослідження Тюнена яскраво продемонстрували механізм формування рівня ренти в результаті конкуренції між фермерами за надбання найліпшої земельної ділянки, враховуючи віддаленість останньої (родючість ділянок барон Тюнен не диференціював) від міста (ринку збуту). Зокрема, за Тюне-ном, максимальна земельна рента буде одержуватись із найближчих до міста земель, тобто в першому “концентричному кільці”, а в наступних буде

поступово зменшуватися, тоді в останньому, яке символізує межі “ізолюваної держави”¹, її не буде взагалі. Тим самим було покладено початок нової — неklasової — теорії розподілу доходів, яка ґрунтується на *теорії граничної продуктивності* факторів виробництва. Її основи Тюнен виклав у другому томі “Ізолюваної держави”, який побачив світ у рік смерті автора — у 1850 р.

Таким чином, розпочавши з дослідження конкретних сільськогосподарських проблем, Й.Г. фон Тюнен розробив загальноекономічний метод аналізу широкого кола господарських процесів і явищ на основі граничного підходу, ставши предтечею маржиналізму, просторової економіки та економетрії.

Французький математик *Антуан Курно* (1801— 1877) справедливо вважається не тільки одним із попередників маржиналізму, а й піонером широкого застосування математичних методів в економічній теорії.

А. Курно у книзі “*Дослідження математичних принципів у теорії багатства*” (1838), спираючись на аналіз функціональних залежностей, сформулював поняття *економічної рівноваги*, вивів математичні основи *граничного аналізу* в економіці, заклав основи математичного апарату *теорії фірми*, запровадив фактор конкуренції між двома продавцями, запропонувавши і дослідивши *модель дуополії*, увів до наукового обігу поняття “функція попиту”, “еластичність попиту” та ін., міркуючи, що “для повного та точного вирішення часткових проблем економічної системи неминує, щоб система розглядалась як ціле”. Однак дослідження проблем загальної ринкової рівноваги, як він думав, знаходиться поза можливостями математичного аналізу, що через 36 років блискуче спростував Л. Вальрас, який продемонстрував головні принципи вирішення цієї проблеми. А проблеми рівноваги економічної системи як цілого уже у ХХ ст. геніально вирішив Дж.М. Кейнс.

Але найбільшого значення для розвитку неокласичної теорії набули дослідження німецького юриста та спеціаліста страхової справи *Германа Генріха Госсена* (1810—1858), який у 1850 р. закинув усі свої справи з наміром здійснити в економічній науці, як він сам про це писав, таке ж важливе відкриття, яке зробив Н. Копернік у галузі астрономії. У праці “*Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, які з цього випливають*” (1854) Г.Г. Госсен сформулював економічні принципи, які в сучасній економічній літературі називають “законами Госсена”.

Перший “закон” Госсена гласить: зі зростанням *запасу* певного блага його гранична корисність зменшується. *Другий “закон” Госсена* стверджує, що оптимальна структура споживання (попиту) досягається за *рівності граничних корисностей* усіх благ, що споживаються.

¹ “Ізолювана держава” Й.Г. Тюнена — спрощена з науковою метою модель “ідеальної держави”, або замкнутої економічної системи. Розроблені Тюненом на основі цього принципи ціноутворення та розподілу доходів дають змогу визнати його “батьком” економічної теорії “використання простору”.

Ці основоположні принципи пізніше повторно виявили творці теорії граничної корисності благ. А. Госсен, зустрівши повну байдужість до своїх досліджень і не дочекавшись визнання своїх відкриттів, глибоко розчарувався в науці, викупив практично весь тираж своєї книги та спалив його. Однак через 20 років після смерті давно забутого автора кілька примірників праці Г.Г. Госсена усе ж стали набутком наступних поколінь.

12.1.2. Маржиналізм як економічна теорія

Провідним принципом маржиналістських досліджень став *суб'єктивно-психологічний підхід* до економічних явищ.

У маржинальних побудовах, як правило, основним було не узагальнення фактів господарського життя, а суб'єктивна оцінка цих фактів окремою особою. При цьому вважалося, що, спираючись на суб'єктивні оцінки, можна пояснити загальні правила економічної поведінки, будь-які економічні явища та процеси. Зокрема, представник австрійської економічної школи Ф. Візер взагалі вважав політичну економію одним із розділів прикладної психології, яка вивчає господарське життя¹.

Прихильники маржиналізму споглядали ринкову економіку очима ізольованого господарського суб'єкта, вважаючи, що участь в економічних процесах повністю зумовлена його психологічними оцінками особистих вигод і втрат. Побудова теорії зводилася до того, щоб на ґрунті подібних оцінок пояснити різні економічні явища — ціну, попит, пропозицію, витрати виробництва, прибуток тощо.

Інша методологічна опора маржиналізму — *принцип раціональності економічної поведінки* особи за умов вільного підприємництва. Відповідно до цього, ринкова економіка уявлялася як сукупність раціонально мислячих суб'єктів господарювання, поведінка яких спрямована на максимізацію власної вигоди. Цей принцип висував на перший план сферу споживання, а сфері виробництва відводив підпорядковану роль².

Важливе місце в методології маржиналізму займав *принцип рідкості*. Це означає, що в основу більшості маржиналістських теорій покладено припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу чи якогось блага. Тому ціна життєвих благ, за цими уявленнями, вирішально залежить від попиту на них.

У надрах маржиналізму співіснували різні підходи до *принципів економічного аналізу*. Економісти “австрійської” школи (К. Менгер, Ф. Візер,

---

¹ Суб'єктивно-психологічний підхід набув у концепції маржиналізму неординарного втілення. Якщо теорії “австрійської” школи (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бьом-Баверк) пронизані ним наскрізь, то в теоріях Л. Вальраса, А. Маршалла та Дж.Б. Кларка його роль суттєво менша.

² Ця методологічна позиція більш яскраво виражена у вченні “австрійської” школи і менш помітна в теоріях Л. Вальраса, А. Маршалла та Дж.Б. Кларка.

Е. Бьом-Баверк) аналізували економічні явища на основі *причинно-наслідкової залежності*, намагаючись, зокрема, знайти кінцеву основу ціни.

Теоретики “кембриджської” (А. Маршалл) та “американської” (Дж.Б. Кларк) шкіл, так само як і економісти-математики (Л. Вальрас, В. Парето та ін.), категорично відкидали згаданий принцип, застосовуючи передусім *функціональний аналіз*, тобто виявляли функціональні залежності економічних явищ і процесів, не переймаючись тим, що є причиною, а що наслідком. Тим самим відкривався шлях до найширшого застосування кількісних методів дослідження функціональних взаємозв'язків. Тому маржиналізм, на відміну від класичної політичної економії, широко застосовував *математичні та статистичні методи* аналізу.

Усі маржиналістські школи застосовували також принципово новий метод економічного аналізу, який дає змогу визначати *граничні величини* для характеристики змін, що відбуваються в економічних явищах. У цьому одна з найважливіших відмінностей маржиналізму від класичної політичної економії, теоретики якої обмежувалися, як правило, лише характеристикою суті економічного явища, відображаючи його в середній або сумарній величині.

Характерною рисою маржинальної методології є теза про *ідеологічну нейтральність аналізу*.

На думку маржиналістів, політична економія може стати справжньою наукою, лише звільнившись від класового підходу, характерного для класичної теорії, впливу ідеології та політики, відокремившись від конкретно-економічних дисциплін. Щоб підкреслити об'єктивність своїх досліджень, неокласичні теоретики відмовились від традиційної назви науки “*політична економія*” на користь більш нейтральної — “*економікс*” (*economics*). Застосовувати цей термін першим запропонував В.С. Джевонс, але в науковий обіг його ввів А. Маршалл. Більшість англійських і американських теоретиків підтримали цю пропозицію. Лише Дж.М. Кейнс у 30-х роках ХХ ст. повернув “права громадянства” терміну “політична економія”.

З ідеєю “чистої теорії” безпосередньо пов'язаний перегляд визначення предмета досліджень. Якщо “політична економія” призначена для вивчення універсальних економічних законів і незалежна від ідеології, міркували маржиналісти, то перед нею треба поставити загальну проблему, яка не змінюється з розвитком суспільства і не зачіпає нічиїх класових інтересів. Тому предметом “економікс” була проголошена проблема *економічної поведінки суб'єкта господарювання при використанні ним рідкісних виробничих ресурсів*.

Таке обмеження предмета економічної теорії сприяло поширенню статичного підходу до досліджень, адже обмеженість ресурсів передбачає наперед визначений обсяг виробництва. Це означає, що маржиналісти розглядали економіку в “застиглому” стані. Зокрема, хоча Дж.Б. Кларк виокремлював “динаміку” у спеціальний розділ економічної теорії, проте навіть він залишався в полоні *статичного підходу*. Динаміка розглядалася ним як

механічне продовження статички та вивчала короточасний період переходу від одного стану статичної економічної рівноваги до іншого. Тому всі фундаментальні неокласичні (маржинальні) теорії ґрунтувалися на статичній рівновазі економіки, за якої попит дорівнює пропозиції, усі заощадження перетворюються в інвестиції, ресурси використовуються повністю, а національний дохід максимальний.

Маржиналісти по-новому оцінювали роль грошей в економіці, що розглядалися як активний фактор впливу на неї. Класики ще з часів Д. Юма, тобто протягом більше як 100 років, доводили, що *гроші* є “нейтральними” хоча б у короткостроковому періоді. “Маржинальна революція” дала докази для поступового відходу від ортодоксальної *кількісної теорії грошей* Юма — Рікардо — Мілла. За маржинальною інтерпретацією, кількісна теорія показує активну роль грошової маси в економічному регулюванні, насамперед антиінфляційному.

Було виокремлено “оновлені” *функції грошей*: засіб обігу, рахункова одиниця (міра вартості), засіб збереження вартості та міра відкладених платежів. Стало можливим визнати, що “гроші — це все, що виконує функції грошей”. Такий підхід зумовив наступний “пріоритет” грошових методів впливу на економіку в маржинальних (неокласичних) побудовах, що насамперед виявилось у теорії сучасних монетаристів та їх попередників.

У “маржинальній революції”, як правило, виокремлюють два етапи:

— **перший етап** — “ранній маржиналізм” — охоплює 70—80-ті роки XIX ст., коли відбулося узагальнення маржиналістських ідей у працях К. Менгера, Л. Вальраса, В. Джевонса та їх послідовників;

— **другий етап** — формування на ґрунті маржиналізму *неокласичної теорії* — розпочався у 90-х роках XIX ст., коли на перший план вийшли теорії англійця А. Маршалла, американця Дж.Б. Кларка та італійця В. Парето.

Варто назвати *особливості еволюції маржиналізму*.

По-перше, на початковому етапі маржиналізм у своїй суб’єктивній течії акцентував увагу на значенні економічного аналізу попиту, тоді як класики надавали перевагу проблемам виробництва, тобто пропозиції. Пізніше неокласики, які вважали себе наступниками класичної політичної економії, обґрунтували необхідність одночасного (системного) вивчення обох сфер.

По-друге, маржиналісти першої хвилі, як уже згадувалося, використовували причинно-наслідковий аналіз, а неокласики перейшли до функціонального аналізу економічних явищ і процесів.

По-третє, на етапі формування неокласичної теорії поряд з функціональним аналізом утвердився й *метод математичного моделювання економічних процесів як засіб реалізації концепції економічної рівноваги на рівні мікроекономіки*, який ґрунтувався на “законі ринків” Ж.-Б. Сея з його головною ідеєю про саморегулювання та “автоматичну” рівновагу економіки.

12.2. МАРЖИНАЛІЗМ: ПЕРША ХВИЛЯ

Як уже згадувалося, перший етап “маржинальної революції” був пов’язаний з творчістю економістів *австрійської школи*, а також маржинальними ідеями таких представників *математичної школи* в економічній теорії, як англієць В.С. Джевонс і француз Л. Вальрас. Варто зазначити, що виокремлення “математичної” школи в економічній теорії достатньо умовне, адже до неї відносять економістів, що ширше, ніж інші, застосовують в економічних дослідженнях математичні методи. Водночас у самій “математичній” виокремлюють й інші школи. Так, Л. Вальрас очолював так звану *лозаннську школу*, яка базувалася у Лозаннському університеті у Швейцарії, а В.С. Джевонс — лондонську школу в Лондонському університеті.

12.2.1. Австрійська школа граничної корисності

Серед економістів *австрійської школи* найбільш відомими стали *Карл Менгер* (1840—1921) — засновник школи, а також його учні та послідовники *Ейген фон Бьом-Баверк* (1851—1914) і *Фрідріх фон Візер* (1851—1926), які вважаються фундаторами *теорії граничної корисності благ*. Тому австрійську школу маржиналізму часто називають *школою граничної корисності*.

Свої оригінальні економічні погляди К. Менгер виклав у праці *“Підвалини політичної економії”* (1871), над якою працював більшу частину свого життя (друге видання вийшло у 1923 р. уже після смерті австрійського дослідника). Курйозною, напевно, можна назвати ту обставину, що К. Менгер, спираючись у своїх дослідженнях на літературні джерела німецьких авторів — насамперед праці представників так званої “історичної” школи, зовсім не був знайомий з творчим спадком німецьких попередників маржиналізму Й.Г. фон Тюнена і Г.Г. Госсена.

Як уже згадувалося, менгерівська методологія дослідження мала окремі спільні риси з методологією класичної школи. Як і класики, Менгер виокремлював центральну категорію дослідження — *вартість*, яку, втім, називав *цінністю*, але не у зв’язку з витратами виробництва (витратами праці), а у зв’язку із *суб’єктивним параметром* — *граничною корисністю*. Тому в Менгера первинною є не сфера виробництва, а сфери споживання та обігу, де й виявляється корисність блага.

Головним інструментом дослідження в К. Менгера став *мікроекономічний аналіз*, або *індивідуалізм*, тобто виявлення економічних відносин і показників на *рівні окремого суб’єкта господарювання* (за термінологією Менгера — *“господарство Робінзона”*). Австрійський дослідник виходив

із того, що виявити та вирішити всі економічні проблеми можна на мікрорівні (рівні окремого індивіда) з урахуванням феномену власності та зумовленості (рідкісності) економічних ресурсів і благ. Варто визнати — це був однобічний підхід, що блискуче довів у 30-х роках ХХ ст. Дж.М. Кейнс. Однак він був властивим усій системі маржиналізму і неокласичного напрямку початку нового століття.

Як зазначалося, Менгер намагався виявити причинно-наслідковий зв'язок економічних явищ і процесів, що стало особливою ознакою “австрійської” економічної школи. Схильність до розгляду “причинного зв'язку і законів” спрямувала наукові пошуки Менгера за зовсім непізнаним шляхом досліджень, що виявилось передусім у поділі життєвих благ на “порядки” та обґрунтуванні принципу їх “комплементарності” (доповнюваності).

За Менгером, *благо першого порядку* забезпечує безпосереднє задоволення потреб людини, а *блага нижчих порядків* — другого, третього та ще “нижчих” — вимагають використання “опосередкованим чином”.

Зокрема, хліб — це благо “першого порядку”, а паливо і піч — блага “другого порядку”. Водночас, як писав Менгер, “у жодному випадку не можна спожити одиничне благо вищого порядку, якщо водночас не розпоряджатися іншими (комплементарними) благами”. Блага нижчого порядку розглядаються Менгером як неминуча передумова виробництва благ, вони виступають як “засоби для виробництва” відповідно до “законів причинності” і лише через певний час піддаються змінам, “перетворюючись на блага першого порядку”, тобто виникає можливість їх безпосереднього споживання. При цьому до благ нижчого порядку — “засобів для виробництва” — Менгер пропонував відносити не тільки сукупність сировини, використувані ділянки землі, машини, інструменти тощо, а й “користування капіталом і діяльність підприємця”.

На основі цього аналізу, розробляючи *теорію цінності*, яка визначається *граничною корисністю*, Карл Менгер ніби заново “відкрив” так звані закони Госсена. Він вважав, що гранична корисність певного блага визначається двома основними чинниками — інтенсивністю індивідуальної потреби в ньому та рідкісністю (запасом) цього блага. Чим вищим є порядок цього блага, тим більша нагальність (інтенсивність) потреби в ньому і тим вище оцінює благо особа, що й визначає його граничну корисність. Чим менша інтенсивність потреби, тим нижча суб'єктивна оцінка граничної корисності.

Інакше на граничну корисність блага впливає його рідкісність (запас). Якщо запас блага зменшується, то за незмінної інтенсивності потреби в ньому його гранична корисність зростає, а коли кількість (запас) блага зростає, суб'єктивна оцінка граничної корисності зменшується.

Остання ситуація видавалася Менгеру найреальнішою, що дало йому можливість сформулювати *принцип спадної корисності*. За цим принципом цінність однорідного блага визначається тією найменшою корисністю, якою володіє остання одиниця запасу цього блага. Ставлячи цінність блага

в залежність від його рідкості, Менгер дійшов висновку, що вона визначається обсягами пропозиції блага. Тому він вважав, що цінність однакових благ визначається вартістю найменш важливої одиниці або останньої в запасі.

Таким чином, фундатор маржиналізму відкинув теорію вартості класичної школи, яка в будь-яких варіантах визначала вартість товару затратами праці — чи як єдиного фактора вартості, чи в комплексі з іншими.

За Менгером, “неспроможною є думка, що кількість праці або інших предметів виробництва, необхідних для виробництва благ, є моментом, який визначає міру цінності благ”. При цьому він наводить аргумент, порівнюючи цінність діаманта та склянки води: гранична корисність діаманта для мандрівника, якого мучить спрага, у пустелі близька до нуля, тоді як гранична корисність склянки води дуже висока, що й визначає її цінність на цей конкретний момент.

Теорія вартості австрійської школи одержала назву *теорії зумовленості*, адже при цьому вартість блага “зумовлюється” його граничною корисністю. При цьому передбачається, що цінність (вартість) благ “першого порядку” зумовлюється цінністю (граничною корисністю) благ “наступних порядків”, які використовуються при виготовленні перших.

К. Менгер категорично заперечив існування “експлуатації” за умов ринкової економіки, як і “можливість відбирати в робітників частину продукту праці”. Він писав, що праця — тільки один елемент виробничого процесу, який “є економічним благом не більшою мірою, ніж елементи виробництва”. Тому, на його думку, власники капіталу і землі живуть не за рахунок робітників, а “за рахунок користування землею і капіталом, яке для індивіда та суспільства має цінність так само, як і праця”.

Австрійський теоретик піддав серйозній критиці й *теорію заробітної плати* “класиків”, за якою ціна простої праці прагне до мінімуму, але при цьому повинна “прогодувати” робітника та його сім’ю. Такий підхід помилковий, запевняв Менгер, адже він означає, що заробітна плата за просту працю буде, як правило, на мінімальному рівні. Він вважав, що потрібно зводити вищу ціну інших видів праці до витрат капіталу, до “ренти” з таланту тощо, тобто фактично розглядав заробітну плату як *рентний дохід*, який визначається перевагою, здобутою високою кваліфікацією праці чи талантом.

Значну увагу Менгер приділив проблемам *обміну*. Обмін він зводив до відносин двох партнерів, результат яких взаємовигідний, але не еквівалентний, що знову заперечує висновки класичної школи. За його словами, “обмін благами означає для суб’єктів, що обмінюються, приєднання до їх майна нового майнового об’єкта, а тому обмін можна порівняти з виробничою діяльністю”. Обмін, продовжує Менгер, “це не тільки вигода, а й економічна жертва, викликана міною операцією, яка відбирає частину економічної корисності, роблячи неможливою реалізацію блага там, де ще недавно вона здійснювалася”.

Отже, засновник “австрійської” школи доводив, що *обмін є продуктивним*, адже він змінює граничну цінність блага, зменшуючи чи збільшуючи його запас. Економічні мінові операції, писав він, є такими ж виробничими, як промисловість чи землеробство, адже *мета будь-якого господарства полягає не у фізичному збільшенні кількості благ, а в можливості найбільш повного задоволення людських потреб*.

Карл Менгер наполягав на тому, що ціни на товари не випливають із пропорцій їх обміну і що кількості благ в акті обміну не є еквівалентними. З цього приводу він стверджував: “...дослідники в галузі явища ціни напружували свої зусилля для вирішення проблеми зведення сподіваної рівності між двома кількостями благ до його причин, і одні шукали ці причини у затратах однакової кількості праці на дані блага, інші — у рівних витратах виробництва, виникала навіть дискусія з приводу того, чи віддаються блага в обмін одне на інше, тому що вони — еквіваленти, чи блага тому еквіваленти, що в міновому акті віддаються одне за інше, тоді як насправді *ніде і ніколи не буває рівності у цінності двох кількостей благ* (рівності в об’єктивному розумінні)”.

З погляду теорії маржиналізму найбільш важливою в теоретичному спадку *Ейгена фон Бьом-Баверка* (1851—1914) стала праця “*Основи теорії цінності господарських благ*” (1886), хоча він розглядав маржинальні проблеми і в інших працях: “*Капітал і прибуток*” (1884), “*Позитивна теорія капіталу*” (1889), “*Природна вартість*” (1889), “*Теорія Карла Маркса та її критика*” (1896) та ін. У них ґрунтовно розвивалася і вдосконалювалася *теорія граничної корисності* — “візитна картка” австрійської школи.

Насамперед Бьом-Баверк дав більш розгорнутий виклад теорії граничної корисності. Він намагався довести, що мінова цінність (вартість), як і споживна (корисність) визначається граничною корисністю на основі їх суб’єктивних оцінок. Австрійський теоретик при цьому розрізняв *суб’єктивну та об’єктивну цінність*, вважаючи, що перша — це “особиста оцінка блага споживачем і продавцем”, а друга — це “пропорції обміну, які формуються на ринку під впливом конкуренції”. З цих позицій ціна товару є “результатом зіткнення на ринку різних суб’єктивних оцінок продавців і покупців”, які ставляться в залежність від граничної корисності. Зокрема, суб’єктивна оцінка блага з боку покупця визначає верхню межу його ринкової ціни, а з боку продавця — її нижню межу.

У Бьом-Баверка, як і в інших представників австрійської економічної школи, виникали певні проблеми, коли суб’єктивним оцінкам блага потрібно було надати розмірність грошової форми. Ці труднощі він намагався вирішити, вводячи поняття *граничної корисності грошей*, прирівнюючи її до суми граничних корисностей благ, які індивід може купити за останню одиницю свого грошового доходу.

Для цього Бьом-Баверк також розробив поняття *субституційної граничної корисності* (з лат. *substitutio* — “підстановка” — заміщення одного

іншим, як правило, подібним за властивостями і призначенням; у цьому випадку йдеться про заміщення одного блага іншим). Гранична корисність певного блага, доводив він, збігається з користю, яку приносить остання одиниця запасу цього блага; при цьому остання одиниця блага задовольняє найменш настійливу потребу. Його гранична корисність визначається граничною корисністю іншого блага, від якого людина змушена відмовитися, щоб купити перше.

Недарма у згаданих “Основах теорії цінності господарських благ” Е. Бьом-Баверк поставив головне завдання — обґрунтувати “*закон величини цінності речі*”, відповідно до такого трактування: “Цінність речі вимірюється величиною граничної користі цієї речі”. Основою цінності, запевняє Бьом-Баверк, є не найбільша чи середня, а *найменша користь*, що дає змогу за конкретних господарських умов спожити цю річ раціонально.

На прикладі господарської діяльності та споживання “одинокого поселенця” (аналога улюбленого персонажа К. Менгера — Робінзона Крузо) він робить висновок: *чим більше є однорідних матеріальних благ, тим менша “за інших рівних умов” цінність окремої їх одиниці, і навпаки.*

Підкреслюючи безкомпромісність своєї позиції, Бьом-Баверк стверджував, що його підхід “робить непотрібним і незадовільним звертання до поняття “витрати виробництва” для визначення цінності благ”.

Теорію граничної корисності Бьом-Баверк доповнив власною теорією, яка набула широкого розголосу, — “теорією очікування”, центральною ідеєю якої стало психологічне пояснення виникнення прибутку на грошовий капітал, тобто процента.

“*Теорія очікування*” Бьом-Баверка ґрунтується на твердженні, що для раціонального суб’єкта певне благо нині має більшу граничну корисність, ніж у майбутньому. Але раціональний суб’єкт — оптиміст за натурою — розраховує, що запас такого блага в перспективі зросте, а тому прогнозує зменшення своєї оцінки його граничної корисності. Саме з цієї обставиною, тобто з впливом фактора часу (очікувань) на граничну корисність господарських благ, пов’язував Бьом-Баверк походження процента. “Теорію очікування” часто називають *психологічною теорією процента*.

Австрійський учений зазначав: коли раціональний суб’єкт надає свій грошовий капітал у позику, він передбачає зменшення своїх оцінок його граничної корисності, а тому одержання від боржника після закінчення терміну кредиту тієї ж грошової суми призвело б до зниження його добробуту. Тому кредитор вимагає повернення більшої суми грошей, намагаючись тим самим як мінімум компенсувати можливе погіршення свого становища. Надлишок повернених грошей і утворює прибуток на грошовий капітал (процент). Бьом-Баверку подібний обмін уявлявся еквівалентним.

Він стверджував, що *процент на капітал* є категорією загальноекономічною й існує в будь-якому суспільстві, де здійснюється обмін товарів поточного й наступного споживання. Залежно від розміру капіталу і часу “очікування” складається більший чи менший процент на капітал.

Варто підкреслити, що питання про впровадження фактора часу в аналіз економічних явищ стало помітним досягненням австрійської школи. Згодом воно набуло більш глибокого і продуктивного застосування в теорії А. Маршалла. З ідеї Бьом-Баверка можна розпочати відлік різноманітних “теорій очікувань”, що зайняли помітне місце в сучасній неокласичній теорії, і лагових концепціях економістів-математиків.

Фрідріх фон Візер (1851—1926) пропагував, удосконалював і популяризував учення австрійської школи у своїх основних працях “*Про походження та основні закони господарської цінності*” (1884), “*Природна цінність*” (1899), “*Теорія суспільного господарства*” (1914). До помітних заслуг австрійського вченого варто віднести впровадження до наукового обігу і, відповідно, до теоретичного спадку австрійської школи термінів *закони Госсена, гранична корисність, зумовлення (implicit), граничний продукт, рідкісність ресурсів*. Крім того, Ф. Візер став автором низки оригінальних ідей у руслі школи граничної корисності, які він одягнув у шати “законів” і “теорій”.

Найбільш відомим з них став так званий закон Візера, викладений австрійським дослідником у *теорії продуктивних благ*.

У цій теорії Візер стверджував, що раціональні господарські суб’єкти не можуть оцінити корисність далеких від них факторів виробництва (продуктивних благ), які не пов’язані безпосередньо з їх споживанням. Це означає, що ціни продуктивних благ, насамперед праці та капіталу, визначаються опосередковано — через граничні корисності споживчих благ, вироблених цими продуктивними благами. Для оцінки останніх застосовується показник “граничного продукту”.

Граничний продукт — це те споживне благо з багатьох, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають найменшу граничну корисність.

Отже, гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага, що застосовувалось при виготовленні граничного продукту, тобто певної частини витрат виробництва. Останні визначають граничні корисності інших, “неграничних” споживних благ, вироблених з цього продуктивного блага. Це для австрійського дослідника означало, що “цінність благ вищого порядку завжди і без винятків зумовлена цінністю благ нижчого порядку, для виробництва яких вони призначені”. Це положення й увійшло до економічної науки як *закон Візера*.

“Закон Візера”, таким чином, показує взаємозв’язок між граничною корисністю і витратами виробництва. Однак він “спрацьовує” лише тоді, коли пропозиція продуктивних благ (виробничих ресурсів) буде незмінною, що визначається їх *рідкісністю*.

У зв’язку з тим, що у виготовленні споживних благ бере участь не один, а кілька виробничих ресурсів (продуктивних благ), Ф. Візер та інші економісти “австрійської” школи розглядали проблему формування доходів власників цих ресурсів. Тут їхня позиція мало чим відрізняється від поглядів

прихильників теорії факторів виробництва, наприклад, теорії “трьох факторів” Ж.-Б. Сея.

Ще одним неординарним моментом у творчості Ф. Візера є дослідження так званої зумовленої вартості в рамках його ж “*теорії зумовленого доходу*”. З цього приводу Візер зазначав, що “завдання зумовлення завжди зводиться тільки до того, щоб із множини причин виділити вирішальні з погляду поставленої цілі і тому практично значущі”.

Зокрема, стосовно виробництва, пояснює Візер, застосування “зумовлення” гарантує досягнення мети. Далі він наголошує, що “зумовлення є не чим іншим, як актом обчислення корисності”, а “в теорії зумовлення ми досліджуємо закони обчислення корисності для такого складного випадку, коли засоби виробництва виконують свої функції у взаємозв’язку”.

У “теорії зумовленого доходу” відбувається перехід від так званого *кардиналістського* (кількісного) до *ординалістського* (порядкового) *підходу* у вимірі корисності благ. Візер відмовляється від вимірювання граничної корисності окремих благ і переходить до визначення граничної корисності *наборів* благ, оперуючи показниками надання переваги одному набору споживних благ перед іншими.

На закінчення варто додати, що як Ф. Візер, так і К. Менгер та Е. Бьом-Баверк різко негативно сприймали ідею усупільнення виробництва та власності.

Зокрема, Ф. Візер стверджував, що “приватний господарський порядок — єдина форма великого громадського економічного союзу, яка себе виправдала і досвідом століть довела більш успішну суспільну взаємодію, ніж за загального підкорення за наказом”. Визнаючи правомірність виключно приватної економіки, австрійський маржиналіст міркував, що суспільство не повинно відхиляти право приватної власності, інакше “дуже швидко держава стала б єдиним власником усіх засобів виробництва, що, однак, у жодному разі не повинно відбутися, адже вона не в змозі так само ефективно управляти цими засобами виробництва, як це робить приватна особа”.

12.2.2. Основоположники математичної школи в економічній теорії

Фундаторами маржиналізму поряд з К. Менгером стали представники так званої *математичної школи* в економічній науці — англійський теоретик В.С. Джевонс і франко-швейцарський дослідник Л. Вальрас, які посилили та збагатили маржиналізм застосуванням математичних методів, від чого принципово відмовлялися австрійські маржиналісти.

Яскравий слід в економічній науці за своє недовге життя залишив англійський дослідник *Вільям Стенлі Джевонс* (1835—1882). Свої економічні погляди він виклав у працях “*Теорія політичної економії*” (1871) та “*Принципи науки*” (1874).

Суб'єктивізм маржинальних ідей у працях В. Джевонса полягає в таких основних моментах.

По-перше, головним завданням економічної науки він вважав знаходження можливостей **максимального задоволення потреб за мінімуму зусиль**. При цьому пріоритет надавався проблемам корисності, тобто споживання і попиту, та її максимізації.

По-друге, Джевонс розглядав корисність і цінність благ у функціональній залежності, як і ціну та граничну корисність. Він вважав, що ціна товару функціонально залежить від його граничної корисності, а остання, у свою чергу, залежить від товарних цін, зумовлених витратами виробництва. Це означає, що він не надавав самостійного значення граничній корисності у відриві від витрат виробництва.

По-третьє, Джевонс вважав досконалим (вільним) конкуренцію головною умовою успішного розвитку ринку. Конкуренція змушує суб'єктів господарювання виробляти та обмінювати такі комбінації благ, які найбільшою мірою задовольняють їхні потреби.

В.С. Джевонс розробив ті самі принципи граничного аналізу, що й Г. Госсен, але незалежно від нього. Це дає змогу вважати його одним із фундаторів маржиналізму.

Сприймавши ідеї утилітаризму англійського філософа Джеремі Бентама, що виявилось і в трактуванні основного завдання економічної науки, яке співзвучне з бентамівським постулатом про те, що "природа поставила людину під управління двох верховних володарів — **страждання і задоволення**, В.С. Джевонс ототожнював економічну рівновагу з балансом насолоди і страждань раціонального суб'єкта господарювання і намагався дати цьому балансові математичне тлумачення, тобто знайти принцип оптимальності структури споживання, відображеного у "другому законі Госсена".

Водночас із іменем В.С. Джевонса пов'язаний поступовий відхід від традицій маржиналізму, перетворення математики з методу викладу на метод дослідження. Англійський економіст-математик оперував уже не суб'єктивним, а математичним розумінням граничної корисності. Він доводив, що раціональний суб'єкт не в змозі оцінити корисність нескінченно малої зміни кількості певного блага, а тому суб'єктивно-психологічний зміст граничної корисності, який особливо властивий "австрійській" школі, зникає.

Спираючись на свої висновки і керуючись тим самим принципом максимальної корисності, Джевонс вивів рівняння рівноваги для різних сфер відтворення.

Зокрема, щонайкраще співвідношення обміну одного товару на інший досягається тоді, коли воно обернено пропорційне співвідношенню їх граничних корисностей, а пропорції останніх такі ж, як і співвідношення цін цих товарів. Якщо ж ідеться про поділ праці на виробництво якихось двох товарів, то умови рівноваги будуть такими: співвідношення граничної продуктивності цих видів праці повинно бути обернено пропорційним співвід-

ношенню граничних корисностей названих товарів. Рівновагу у виробництві забезпечує пряма пропорція між співвідношеннями граничних витрат і граничних корисностей.

Це означає, що, на відміну від інших представників раннього маржиналізму, В.С. Джевонс не надавав граничній корисності самостійного значення — у відриві від витрат виробництва. Як пояснював Джевонс, “праця (витрати виробництва) управляє пропозицією, пропозиція регулює потреби (граничну корисність), потреби визначають цінність”. Ця логічна схема в економічній теорії отримала назву “ланцюжка Джевонса”.

Ще одним фундатором маржиналізму справедливо вважається французький економіст, один з основоположників “математичної” школи в економічній теорії *Марі Еспрі Леон Вальрас* (1834—1910), який значну частину свого життя прожив у Швейцарії, працюючи у Лозаннському університеті.

Основна теоретична праця Леона Вальраса “*Елементи чистої політичної економії*” була видана ще в 1874 р. Саме тому французького дослідника відносять до фундаторів маржиналізму.

У своїй основній праці Л. Вальрас здійснив аналіз структури загальної системи економічних наук, виокремивши *чисту економічну теорію* (власне політичну економію або позитивну теорію ринкового господарства), яка досліджує цінність (багатство) “за гіпотетичних умов абсолютної конкуренції” і є “теорією мінової цінності та обміну”. У її основі, на думку дослідника, знаходиться модель загальної економічної рівноваги; *прикладну економічну теорію* (нормативну теорію розподілу), яка вивчає фундаментальні проблеми суспільного виробництва; *соціальну економічну теорію* (прикладну теорію або теорію політики), яка аналізує різноманітні способи і форми привласнення цінності (багатства), стверджуючи, що “соціальна економіка” є наукою, спрямованою “на розподіл суспільного багатства” і має на меті “наміри віддати кожному те, що йому належить”.

Л. Вальрас визнав підхід англійської класичної політичної економії (теорія трудової вартості А. Сміта і Д. Рікардо) до визначення цінності (вартості) надто вузьким, а підхід французької школи (багатофакторна теорія вартості Ж.-Б. Сея та його послідовників) — надто широким, тому запропонував теорію корисності, за якою “цінність породжується рідкісністю благ”.

Вважаючи, як і всі маржиналісти, основою цінності (вартості) товару його граничну корисність, Вальрас, проте, не обмежився аналізом попиту та споживання і формулюванням понять, пов’язаних з цим. Він зробив спробу застосувати математичну модель, щоб виявити умови стабільності та рівноваги економічної системи.

Відмінною рисою моделі Л. Вальраса порівняно з побудовами А. Курно, В. Джевонса та ін., не кажучи вже про “моделі” Ф. Кене і Ж.-Б. Сея, було те, що він уперше в історії економічної думки намагався дослідити не часткову, а *загальну економічну рівновагу* симетричних ринків. Тому фран-

цузького дослідника справедливо вважають засновником сучасного *макро-економічного моделювання*.

Модель загальної економічної рівноваги Л. Вальраса в математичній формі відображає взаємозв'язок ринків товарів і послуг і ринків факторів виробництва (землі, праці та капіталу) за умов ринкового господарського механізму *вільної конкуренції*, що зумовлює єдину рівновагу безлічі ринків. Вальрасівська модель дає змогу зрозуміти, що визначення цін на товари, вироблені для ринку, і цін на виробничі ресурси (фактори) може бути тільки одночасним, а не по черзі в тому чи іншому порядку. У ній аргументовано доводиться, що часткова рівновага (рівновага частини ринків з усієї їх множини) не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки з певною кількістю ринків.

Отже, Вальрас трактував загальну економічну рівновагу як стан, за якого в економіці у цілому вирівнюються сукупний попит і сукупна пропозиція та існує повна зайнятість землі, праці і капіталу.

Хоча франко-швейцарський дослідник розглядав статику загальної економічної рівноваги, вплив його концепції на західну економічну науку був величезним. З неї розпочалися всі сучасні теорії економічної рівноваги, вона лягла в основу економетрії, зокрема побудов рівноваги американського економіста російського походження В. Леонтьєва.

У своїй моделі Л. Вальрас зробив ряд припущень і спрощень.

Зокрема, він застосовував задані функції граничної корисності, що означало заданість початкової кількості товарів і послуг, які реалізуються на ринках, а також заданість функції граничної продуктивності виробничих факторів, що означало незмінну їх віддачу. Крім того, він виходив з того, що зміна ціни прямо залежить від перевищення попиту над пропозицією. Ці спрощення згодом призвели до критичної оцінки моделі Л. Вальраса з боку таких видатних економістів, як Нобелівські лауреати Дж. Гікс і М. Фрідман.

Водночас навіть з висот сучасної економічної теорії неправомірно применшувати видатний внесок Л. Вальраса в її розвиток. Зокрема, Й. Шумпетер писав, що “жоден економіст не може вважати свою освіту завершеною, якщо він до кінця не прочитав книгу Вальраса”. Л. Вальрас створив концепцію економічної системи і теоретичний апарат, які ефективно демонструють логіку взаємозв'язків і взаємозалежностей кількісних економічних показників.

Поява однодумців і продовжувачів учення Л. Вальраса зробила його засновником *лозанської школи* маржиналізму як складової більш широкої *математичної школи*.

До кінця XIX ст. праці В.С. Джевонса (так само, як і Л. Вальраса) були менш популярні, ніж побудови економістів австрійської школи, головним чином внаслідок широкого застосування математики та математичних методів дослідження, що погано сприймалося невідповідними читачами. Однак поступово ідеї австрійської школи відійшли в “тінь” досліджень інших напрямів маржиналізму.

12.3. ФОРМУВАННЯ НЕОКЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Формування *неокласичної економічної теорії (economics)* у руслі *маржиналізму* пов'язане насамперед із творчістю засновника і глави *кембриджської* економічної школи в Англії А. Маршалла, фундатора американської економічної школи у США Дж.Б. Кларка та учня і наступника Вальраса, італійського економіста В. Парето.

12.3.1. Економічне вчення А. Маршалла

Фундатором *economics* став видатний англійський теоретик *Альфред Маршалл* (1842—1924). Основна праця А. Маршалла “*Принципи економікс*” (*Principles of Economics*), над якою він почав працювати ще з 1867 р., тобто задовго до публікації праць К. Менгера, В.С. Джевонса і Л. Вальраса, і видав у Кембриджі у 1890 р. та яку виправляв і доповнював до кінця життя (вона витримала вісім видань ще за життя автора), складається із шести книг.

А. Маршалл вважав себе спадкоємцем класичної традиції, започаткованої Д. Рікардо і продовженої Дж.С. Міллом. Він стверджував, що принципи, відкриті класиками, будуть завжди зберігати своє значення, і систематизував їх у плідний синтез, адаптувавши “готову розвалитися доктрину Д. Рікардо до інтелектуального клімату вікторіанської доби. Працею “Принципи економікс” він визначив для багатьох поколінь тенденції економічного мислення в Англії”.

У “Принципах економікс” з погляду спадковості ідей класичної політичної економії А. Маршалл досліджував економічну діяльність людей з позицій “чистої теорії” та ідеальної моделі ринкового господарювання на ґрунті “досконалої конкуренції”. Термін “економікс” він застосовує вже на перших сторінках своєї книги в такому визначенні: “Політична економія, або економічна наука (*economics*), займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства; вона вивчає сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найтіснішим чином пов’язана зі створенням матеріальних основ добробуту”.

Англійський теоретик звертав увагу на подвійну мету економічних досліджень: 1) розвивати “чисту економічну науку”; 2) проливати світло на практичні питання.

Віддаючи належне класичній політичній економії стосовно визначення суті багатства, А. Маршалл полемізував з А. Смітом і Д. Рікардо, стверджуючи, що багатством є не тільки речові, а й неречові блага, тобто послуги, що зближує його позицію з висновками Ж.-Б. Сея. Розмірковуючи над сутністю категорії “капітал”, глава “кембриджської школи” зазначав, що капітал

має дві найважливіші складові: “здатність виробляти і здатність нагромаджувати”.

У праці А. Маршалла для дослідження економічних явищ широко застосовуються математичні методи. Однак він робить це значно обережніше, ніж представники математичної школи маржиналізму, хоча сам Маршалл мав базову математичну освіту. Визнаючи певну обмеженість математичних методів у дослідженні економіки, Маршалл зазначав, що “хороший математичний виклад економічних явищ може виявитися добротною математикою, але поганою економікою”.

Неокласична теорія, або *economics*, використовуючи маржинальний (граничний) аналіз, досліджує поведінку окремого суб’єкта господарювання (фірми, галузі), тобто рівень *мікроекономіки*. Подібний підхід став визначальним як для створеної Маршаллом “кембриджської школи”, так і для більшості неокласиків кінця XIX — першої половини XX ст.

Крім того, методологія “кембриджської школи” включає: *еволюціонізм*, що ґрунтується на визнанні поступовості, спадкоємності, неперервності розвитку господарського життя й економічної думки; *синтетичний підхід*, як спробу інтегрувати в єдину теорію найважливіші здобутки маржиналізму, класичної та історичної шкіл; *функціональний аналіз*, заперечення необхідності пошуків причин і наслідків економічних явищ, зосередження на аналізі їх зв’язків; широке використання *кількісних методів дослідження*, математичного та графічного аналізу; *принцип рівноважності*, що знайшло втілення в теорії часткової і загальної ринкової рівноваги.

Особливе місце в теоретичній спадщині А. Маршалла займає *теорія ринкової рівноваги*. Ринкову рівновагу Маршалл пов’язував із проблемою *вільного ціноутворення* на ринку досконалої конкуренції. Механізм ціноутворення він характеризував як “єдиний організм рівноважної економіки, який складається із мобільних та інформованих один про одного суб’єктів господарювання”. Ринкова ціна, наголошував Маршалл, формується через взаємодію так званих *ціни попиту* та *ціни пропозиції*. Перша визначається *граничною корисністю*, а друга — *граничними витратами*.

Отже, фундатор неокласичної теорії відмовився від головного постулату австрійської школи про визначальну роль суб’єктивних оцінок граничної корисності в аналізі цін, відводячи їм скромну роль лише одного з чинників впливу на попит. Водночас він поєднав теорії граничної корисності та витрат виробництва і дійшов висновку, що ні попит, ні пропозиція не мають пріоритету з погляду визначення цін. Тому цінність (вартість) товару Маршалл виводив зі спільної дії корисності та витрат виробництва, застосовуючи знамениту образну характеристику *“лез ножиць”*: можна було б, міркував британський вчений, “з рівними підставами дискутувати про те, чи регулюється вартість корисністю чи витратами виробництва, як і про те, чи розрізає паперовий листок верхнє чи нижнє лезо ножиць”.

Намагаючись знайти умови балансу ринкових попиту (граничної корисності) та пропозиції (граничних витрат виробництва), А. Маршалл роз-

робив свій варіант *теорії ринкової рівноваги*. Саме у творчості англійського дослідника ринкова рівновага, ідеї якої висловлювалися раніше, зокрема Л. Вальрасом, стала одним із фундаментальних понять неокласичної теорії (*economics*).

Досліджуючи механізм ринкового формування цін, Маршалл розглядав усі три його елементи — ціну, попит і пропозицію — у взаємодії. З одного боку, лідер кембриджських економістів вважав, що за умов вільної конкуренції попит і пропозиція впливають на рівень ціни: попит із прямою залежністю, а пропозиція — з оберненою. З іншого боку, ціна також впливає на попит і пропозицію, що знаходить відображення в *законі попиту* (зміна ціни має обернений вплив на зміну попиту) і *законі пропозиції* (зміна ціни прямо впливає на обсяг пропозиції).

Дослідження взаємодії ціни, попиту і пропозиції привело Маршалла до виявлення *ціни ринкової рівноваги*, тобто ціни, яка врівноважує попит і пропозицію на ринку конкретного товару, на якому встановлюється рівновага. Графічно рівноважна ціна визначається точкою перетину кривих попиту і пропозиції, що формуються за законами попиту і пропозиції. Їх згодом назвали “*хрестом Маршалла*” (рис. 12.1).

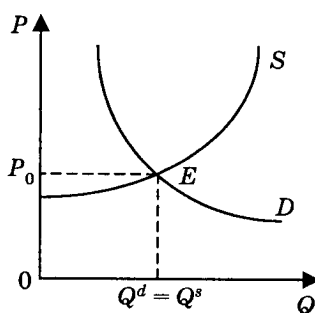

Рис. 12.1. “Хрест Маршалла”

Криві D (крива попиту, що відображає дію закону попиту) і S (крива пропозиції, що відображає дію закону пропозиції) перетинаються в точці E — точці рівноваги обсягів попиту і пропозиції, де $Q^d = Q^s$. Обсяги попиту та пропозиції вирівнюються ціною рівноваги цього ринку — P_0 . За цього рівня ціни кількість товару, яку прагнуть придбати покупці, дорівнює кількості товару, яку пропонують продавці. Такий ринок перебуває у стані рівноваги.

Отже, рівноважна ціна (P_0) — це ціна, що врівноважує обсяги попиту та пропозиції під дією ринкових конкурентних сил.

Коли реальна ринкова ціна перевищує ціну рівноваги, міркував Маршалл, то пропозиція перевищить попит, що зумовить зниження ціни, а якщо, навпаки, ринкова ціна встановиться на рівні, нижчому від рівноваж-

ної, то це зумовить зростання ціни. Так об'єктивно та автоматично за умов вільної конкуренції досягається рівновага кожного галузевого ринку.

Однак англійський учений розумів, що описує ідеальну картину ринкової взаємодії, а тому вводить до аналізу *фактор часу*, розглядаючи короткостроковий (короткий) і довгостроковий (тривалий) ринкові періоди.

У *короткому періоді* головним регулятором ціни є попит, адже, як пояснював Маршалл, пропозиція більш інертна, вона не встигає за коливаннями попиту, а тому запізнюється. Для її зміни потрібні нові умови виробництва, можливо, й додаткові виробничі ресурси. Тому в межах короткого періоду пропозиція залишається незмінною, а попит перетворюється на вирішальний фактор формування ціни. Коли ж ідеться про *тривалий ринковий період*, роль основного ціноутворюючого фактора переходить до пропозиції та пов'язаних із нею витрат виробництва. І чим довший період часу, тим більшим буде вплив на ціну пропозиції і тим меншим вплив попиту.

Розвиваючи теорію “ціни попиту”, А. Маршалл розробив концепцію *еластичності попиту*. Він поставив попит на певний товар у функціональну залежність від трьох факторів: граничної корисності, ринкової ціни та грошового доходу, який використовується на споживання. Особливе місце автор “Принципів економікс” відводив першому з них.

Гранична корисність дорівнює тій максимальній ціні, яку покупець ще згоден заплатити за визначений товар, тому вона стає верхньою межею коливань ринкової ціни. Услід за О. Бьом-Баверком, А. Маршалл стверджував, що максимальна “ціна попиту” є незалежною від ринку і визначається лише потребою в товарі та його запасом.

Під дією кожного зі згаданих факторів попит змінюється з певною *еластичністю*. Під *еластичністю попиту* Маршалл розумів функціональну залежність зміни обсягу попиту під впливом зміни граничної корисності та ринкової ціни товару і доходу його споживача. Зокрема, зміною ціни визначається *цінова еластичність попиту*. Видатний економіст зазначав, що “ступінь еластичності (або швидкості реакції) попиту на ринку залежить від того, якою мірою його обсяг зростає за цього зниження ціни або скорочується за цього підвищення ціни”.

А. Маршалл розрізняв еластичний і нееластичний попит. Попит буде *еластичним*, коли змінюватиметься більшою мірою, ніж ціна, яка зумовила зміну попиту, і буде *нееластичним*, якщо змінюватиметься меншою мірою, ніж ціна. Найменш еластичним, на думку англійського економіста, є попит на товари першої необхідності (воду, сіль, хліб, картоплю тощо). При цьому еластичність попиту висока за високих цін і значна за середніх; вона дедалі зменшується при зниженні цін і поступово зникає, коли внаслідок дуже значного падіння цін досягається рівень повного насичення цієї потреби.

Маршалл став першим економістом, який вивів криву попиту з функції корисності, “переклавши” закон спадної корисності “мовою цін”, першим дослідив поняття “цінова еластичність попиту”, надавши їй алгебраїчного та геометричного вираження.

Концепція еластичності попиту — безсумнівне наукове досягнення неокласичної теорії. Ідея функціональної залежності між товарним запасом (потребою) і коливанням цін має також практичне значення з погляду кількісного визначення динаміки попиту в міру насичення потреби в певному товарі, динаміки доходу виробників цього товару, динаміки цін на найближчі замітники (субститути) цього блага.

У розробленій А. Маршаллом **теорії пропозиції** провідна роль належить поняттю **граничних витрат**, під якими він розумів витрати на виробництво останньої одиниці певного блага з усього його запасу. Маршалл ототожнював граничні витрати з тією номінальною ціною (ціною пропозиції), за якою підприємець ще згоден поставляти товар на ринок. З позицій виробника ціна пропозиції стає початковим пунктом руху ринкової ціни до стану рівноваги.

Але, як підкреслював глава “кембриджської школи”, ціна пропозиції у різних галузях (виробництвах) веде себе неоднаково. Є галузі, в яких граничні витрати, а отже, й ціна пропозиції, не залежать від обсягу виробництва. У цих галузях діє **закон постійної віддачі** (постійної продуктивності) **виробничих факторів**, як назвав його вчений. Проте в інших галузях домінує **закон зростаючої віддачі** (зростаючої продуктивності), коли при зростанні обсягу виробництва граничні витрати зменшуються разом з цінами пропозиції. Нарешті, є галузі, що підкоряються **закону спадної віддачі** (спадної продуктивності), де при зростанні обсягів виробництва спостерігається збільшення граничних витрат та відповідних цін пропозиції. Маршалл підкреслював, що “в реальній дійсності ці дві тенденції зростання та скорочення віддачі постійно протидіють одна одній”.

Водночас поділивши витрати виробництва на **постійні** і **змінні**, А. Маршалл переконливо довів, що у тривалому ринковому періоді всі витрати стають змінними. Основною причиною, яка, як міркував англійський теоретик, змушує фірму покинути ринок, є перевищення її витрат над рівнем ринкової ціни.

Досліджуючи внутрішню структуру граничних витрат, А. Маршалл обґрунтовано відхилив версію Ф. Візера, який пов’язував витрати виробництва з граничною корисністю граничного споживного блага. У граничних витратах він вбачав суму доходів, які дістаються власникам окремих виробничих ресурсів, тим самим відтворивши відому позицію Ж.-Б. Сея, запропоновану в теорії “трьох факторів”.

Англійський дослідник, розглядаючи ринкові періоди діяльності фірми, виявив їх вплив на **еластичність пропозиції**. Він зазначав, що “коли ми розглядаємо тільки короткі періоди... існує еластичність пропозиції, відповідна еластичності попиту”, а “еластичність пропозиції товару... для тривалих періодів теоретично безмежна”.

Важливе значення має **теорія доходів** англійського вченого.

У традиціях маржиналізму Маршалл розглядав робітника як раціонального суб’єкта, який оцінює свою участь у виробництві крізь призму

дохідності та втрат. Якщо затрати праці вважати втратами робітника, що вимірюються суб'єктивною оцінкою тягаря праці, то *заробітна плата* є доходом, який залежить від цієї оцінки і призначений для грошової компенсації негативних емоцій робітника. При цьому “заробітна плата... має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею граничного працівника” (“граничний працівник” — останній з найманих працівників, що забезпечує приріст продукту, тобто створює граничний продукт).

Відповідним чином розглядалася і поведінка власника грошового капіталу. Передбачалося, що він може негайно витратити капітал на особисте споживання, керуючись власними уявленнями про його граничну корисність, або, за висловом Маршалла, “відкласти задоволення його споживання”, спрямувавши капітал у виробництво або віддавши його в позику під процент. *Ставка процента* також залежить від суб'єктивних оцінок власника капіталу, від того, чи визнає він другий варіант вигіднішим для себе. Полемізуючи з твердженням Н. Сеніора, який вважав, що процент є винагородою власнику грошового капіталу за утримання від його споживання, А. Маршалл стверджував, що “процент можна вважати винагородою за очікування”.

Маршалл вважав, що *прибуток* складається із двох самостійних видів винагороди власникам факторів виробництва: *підприємницького доходу та процента*.

За цими уявленнями, *підприємницький дохід*, який одержує підприємець як винагороду за свою діяльність, також розпадається на дві частини: перша розглядається як компенсація витрат підприємницької діяльності, а інша виступає у вигляді плати за ризик, пов'язаний з виробництвом на невідомий ринок. Надумку Маршалла, “риси, які повинен мати підприємець..., настільки значні й численні, що дуже мало людей повною мірою можуть мати їх”.

У випадку зростання попиту у підприємця утворюється тимчасовий надлишковий дохід, який Маршалл назвав *квазірендою*. Однак, якщо в короткому ринковому періоді попит зменшується, “квазіренда” зникає. Цей надлишковий дохід існує там, де виникає тимчасова перевага володіння якимось обмеженим економічним ресурсом.

12.3.2. Економічні теорії Дж.Б. Кларка

Джон Бейтс Кларк (1847—1938) — засновник *американської школи маржиналізму*, зробив помітний внесок у формування неокласичної теорії кінця XIX — початку XX ст.

Основні положення економічного вчення Дж.Б. Кларка викладено в працях, виданих наприкінці XIX ст. Йдеться про “*Філософію багатства*” (1886) і “*Розподіл багатства*” (1899), насамперед про останню. Головна

відмінність його вчення від розробок інших шкіл маржиналізму полягає в аналізі проблем виробництва і розподілу, який спирався на концепцію *граничної продуктивності* праці і капіталу. Тому американську школу маржиналізму, фундатором якої став Дж.Б. Кларк, часто називають “школою *граничної продуктивності*”.

Кращі наукові досягнення Дж.Б. Кларка потрібно розглядати у двох аспектах: *методологічному* та *теоретичному*. У першому випадку йдеться про новизну методології досліджень у рамках створеного Дж.Б. Кларком вчення про *три природних розділи економічної науки*, а в другому — про *закон граничної продуктивності факторів виробництва* і *вчення про статику та динаміку економічної системи*, які ґрунтуються на мікро-економічному аналізі виробництва та розподілу.

Отже, американський маржиналіст вніс певну своєрідність у *методологію* дослідження, поділивши економічну науку на три розділи: *перший*, на його думку, вивчає “універсальні закони” (закон граничної корисності, закон спадної продуктивності, закон граничної продуктивності), *другий* аналізує економіку у стані *статики* (непорушності), *третій* — досліджує закони *економічної динаміки* (руху економіки).

Структура його досліджень також оригінальна. Вона ґрунтується на кількох основних ідеях:

- *багатство* — це кількісно обмежені матеріальні блага;
- розглядаючи *закон специфічної продуктивності господарських благ*, американський вчений виокремлював чотири економічних (виробничих) фактори: *грошовий капітал*, що приносить *процент*; *капітальні блага*, які приносять *прибуток* і *ренду*; *підприємницьку діяльність*, яка приносить *підприємницький дохід*; *працю*, що приносить *заробітну плату*;
- виокремлення, як і у всіх маржиналістів, *граничної корисності блага*, “яку має останній з ряду однакових предметів”;
- вперше в історії економічної науки розглядається такий ресурс, як *капітальні блага*, до яких Кларк відніс *засоби виробництва* і *землю*; капітал — це “нескінченна послідовність благ, що змінюються, але завжди коштують певну суму”, а капітальні блага — предмети, в “яких капітал втілюється”;
- розподіл “суспільного доходу” регулюється суспільним законом, який “за цілком вільної конкуренції” може забезпечити кожному фактору виробництва створену ним суму багатства; кожен фактор виробництва має в суспільному продукті саме ту частку багатства, яку він виробляє;
- розподіл усього суспільного доходу на первинні доходи — заробітну плату, процент і прибуток — безпосередньо і цілком є *предметом економічної науки*;
- первинні доходи одержуються відповідно “за виконання роботи”, “за надання капіталу” та “за координування заробітної плати і процента”;
- при визначенні доходів “за здоровим глуздом” жоден із “класів людей”, зайнятих у виробництві, не буде “мати претензій один до одного”;

— в економічному розумінні виробництво продукту не завершено доти, доки представники торгівлі не довели його до покупця і не відбувся продаж, що і є “заключним етапом суспільного виробництва”.

Особливе значення має кларківське вчення про статику і динаміку економічної системи. Під *статикою* Дж.Б. Кларк розумів описання умов, необхідних і достатніх для встановлення *рівноваги ринкової економічної системи*. При цьому він зробив низку припущень, які полягали у відсутності технічного прогресу, переміщень праці та капіталу між сферами виробництва, незмінності їх обсягу, фіксованості потреб у споживчих товарах, пануванні цілком вільної (досконалої) конкуренції. Передбачалося, що економіка може мати не один, а кілька станів рівноваги, які визначаються незмінними, але іншими обсягами праці і капіталу.

Кларк доводив, що якщо хоч одне зі згаданих допущень не буде виконуватися, то рівновага системи порушиться, економіка прийде в рух для пошуку нового рівноважного стану статичної системи. Пояснити причини цього має *економічна динаміка*.

Для з'ясування суті динамічного розвитку економіки американський дослідник значно модифікував *теорію факторів виробництва*. При цьому він розглядав не три, а чотири виробничих фактори (ресурси): грошовий капітал, капітальні блага (засоби виробництва і земля), підприємницьку діяльність і працю.

У теорії Дж.Б. Кларка виробництво та розподіл розглядаються як сфери діяльності раціональних суб'єктів господарювання, тобто з позицій маржиналізму. До них належать: робітник (носіє праці), власник грошового капіталу та підприємець (носіє підприємницької діяльності). Підприємцями Кларк вважав лише тих осіб, які здійснюють організацію праці та управління виробничими ресурсами, не маючи власного капіталу. Вважалося, що робітник вкладає у виробництво свою працю, розраховуючи на *заробітну плату*, власник капіталу віддає його в кредит, сподіваючись на одержання процента, роль підприємця уявлялася більш складною.

За умов статичної рівноваги, міркував Кларк, підприємець є організатором виробництва і винагороджується *нормальним прибутком* (платою за підприємницьку діяльність). Однак, коли йдеться про динаміку, підприємець постає в новій іпостасі — він стає новатором, що рухає технічний прогрес, прагне до зменшення витрат виробництва та обігу нижче від середніх, одержуючи за це додатковий прибуток — *підприємницький дохід*.

На думку Кларка, у ситуації економічної статичності ціна продукту складається лише із суми заробітної плати, процента і нормального прибутку, а у стані динаміки вона додатково включає також підприємницький дохід. Отже, за Кларком, економічна рівновага можлива тільки у стані статичності господарської системи, а у стані динаміки вона неодмінно порушується.

Кожен фактор виробництва, на думку Кларка, характеризується *специфічною продуктивністю*, що полягає у створенні відповідних доходів.

Американський учений увів поняття *граничної продуктивності* факторів виробництва, яку він поставив у залежність від їх обсягу.

За так званим *законом спадної продуктивності праці*, за умови, коли обсяг усіх факторів залишається незмінним, а зростає лише чисельність робітників, кожен новий додатковий працівник буде виробляти все менший *граничний продукт праці*. Цей закон, як вважав Кларк, діє за умов і статички, і динаміки, однак у першому випадку його дія відчутніша, адже немає технічного прогресу, що при зростанні кількості працюючих зменшує фондоозброєність праці та знижує її продуктивність.

Підприємець, купуючи працю за ринковою ціною, сподівається на зростання випуску продукції, але водночас стежить за зміною продуктивності праці, очікуючи моменту, коли черговий додатковий працівник стає граничним; він випускає граничний продукт, що за вартістю дорівнює ринковій ціні праці. Наступне зростання зайнятості вже не ефективно, не вигідне підприємцеві, тому *граничний працівник* стає останнім у списку зайнятих на підприємстві. Продуктивність граничного працівника Кларк назвав *граничною продуктивністю праці*, на відміну від *середньої продуктивності праці* всіх робітників підприємства.

За такою ж схемою уявлялися дія *закона спадної продуктивності капіталу*, а також *граничний продукт капіталу* та його *гранична продуктивність*. Очевидною істиною для американського дослідника став висновок, що “один і той самий закон управляє заробітною платою і процентом— закон граничної продуктивності... За першого способу формування закону ми одержуємо... заробітну плату..., за другого — процент... Разом узяті ці величини становлять увесь статичний дохід суспільства”.

Потрібно зазначити, що категорії “граничного продукту праці та капіталу”, “граничної продуктивності праці та капіталу”, сформульовані Дж.Б. Кларком, стали одними з основоположних у сучасній неокласичній теорії.

Отже, на кожному підприємстві за умов статичної економічної рівноваги може встановитися найоптимальніше співвідношення між затратами факторів виробництва, яке забезпечує максимальний дохід на кожен їх одиницю. Це таке співвідношення, за якого гранична продуктивність праці та гранична продуктивність капіталу дорівнюють ринковим величинам відповідно заробітної плати та процента. Ринковий механізм, забезпечуючи рівновагу фірми, дає власникам виробничих ресурсів доходи, які дорівнюють створеним цими ресурсами частинам продукту.

Кларк підкреслював, що в будь-який момент економічна статика може змінитися динамікою, зокрема під дією технічного прогресу, який деформує механізм дії закону граничної продуктивності ресурсів. При цьому змінюються пропорції витрат факторів виробництва, які згодом знову стануть оптимальними і зумовлять статичну рівновагу фірми за більших обсягів виробництва.

Теорію граничної продуктивності Дж.Б. Кларк доповнив *теорією рівноваги економіки*. При цьому він застосував методи граничного аналізу у сфері макроекономіки, які маржиналісти, як правило, використовували на мікроекономічному рівні. З цією метою Кларк увів поняття *соціальної праці* (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), *соціального капіталу* (сукупність усіх капіталів в економіці) і *зони байдужості*. До останньої американський теоретик включив граничні одиниці “соціальної праці” і “соціального капіталу”, тобто тих працівників і ті частини капіталу, що виробляють найменший, тобто граничний, продукт.

Встановлення рівноваги всієї економічної системи Кларк пов’язував з оптимальними пропорціями між затратами “соціальних” виробничих ресурсів. Умови рівноваги можуть бути такими: продукт, створений у “зоні байдужості” “соціальною працею”, дорівнює загальному фондові заробітної плати (ціні “соціальної праці”); продукт, створений у “зоні байдужості” “соціальним капіталом”, дорівнює загальному обсягу процентних платежів (ціні “соціального капіталу”). На думку Кларка, ціни “соціальних” факторів виробництва, відхиляючись від своїх “граничних продуктів”, водночас приводять у рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Ці уявлення переносять мікроекономічний механізм досягнення економічної рівноваги до макроекономічної сфери, яка має власні закономірності. Відкрити їх Дж.Б. Кларку не судилося. Творцем макроекономічної теорії взагалі та теорії макроекономічної рівноваги зокрема став видатний англійський економіст ХХ ст. Дж.М. Кейнс.

12.3.3. Економічні ідеї В. Парето

Визначним представником неокласичної економічної теорії періоду її формування став італійський економіст, продовжувач традицій лозаннської школи маржиналізму *Вільфредо Парето* (1848—1923).

Цього вченого поряд з економікою цікавили також політика та соціологія, що знайшло відображення в його публікаціях. До його основних праць відносять *“Курс політичної економії”* (у двох томах, 1898), *“Вчення політичної економії”* (1906), *“Трактат із загальної соціології”* (1916) та ін.

В. Парето, як і Л. Вальрас, зосередився на дослідженні проблем *загальної економічної рівноваги*, виходячи з маржиналістських ідей економічного аналізу. Водночас якісно нові принципи дослідження, які застосовував Парето, дають змогу, на відміну від Вальраса, віднести його до маржиналістів “другої хвилі”, тобто до фундаторів неокласичної теорії. Це підтверджується такими обставинами.

По-перше, спираючись на функціональний аналіз, Парето подолав власний Вальрасу суб’єктивізм, що дало йому можливість відмовитися від розуміння корисності (потреби) як єдиної причини обміну і перейти до ха-

рактистику економічної системи в цілому, де й *попит* (споживання), і *пропозиція* (виробництво) *розглядаються як елементи економічної рівноваги*.

По-друге, якщо в моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса критерієм її досягнення вважалася максимізація корисності, яка не піддається виміру, то в моделі В. Парето застосовується критерій *оцінки виміру співвідношення переваг конкретного індивіда*, тобто виявлення порядкових (ординальних) величин, що характеризує їх черговість. *Ординалістський підхід* нині є основним у визначенні корисності.

По-третє, з метою дослідження В. Парето розглядає вибір споживача залежно як від кількості (запасу) певного блага, так і від кількості всіх інших ресурсів, використовуючи “криві байдужості”, які відображають збереження сумарних корисностей товарів у різних комбінаціях їх наборів і надання переваги одним комбінаціям перед іншими (вперше “криві байдужості” для аналізу корисності благ побудував англійський неокласик Френсіс Еджвурт). У результаті з’явилися *паретівські тривимірні діаграми*, на вісях яких відкладалася неоднакова кількість одного та другого блага, що знаходилися в споживача. Застосовуючи їх, можна виявити послідовність (порядок) надання споживачем переваг тому чи іншому товару, виявити його “байдужість” у конкретний момент стосовно споживання комбінацій двох альтернативних благ, які забезпечують однаковий рівень задоволення потреби. Із застосуванням поняття “байдужість” можна виміряти корисність, яку прямо оцінити неможливо.

По-четверте, у праці “Вчення політичної економії” В. Парето відмовився від традиційних підходів кількісної характеристики корисності на основі порівняння її оцінок різними суб’єктами і сформулював поняття *суспільної максимальної корисності*, відомої сьогодні під назвою *оптимуму Парето*, який покладено в основу так званої “нової економіки добробуту”.

Відповідно до “оптимуму Парето” розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо не можна поліпшити становище якогось одного раціонального суб’єкта, не погіршуючи становища інших. *Рух до оптимуму пов’язується з таким переміщенням ресурсів, яке підвищує добробут хоча б однієї особи, не зачіпаючи при цьому інтересів усіх інших*. Тим самим, на думку Парето, досягається гармонія всього суспільства. “Оптимум Парето”, таким чином, дає змогу прийняти оптимальне рішення про *максимізацію прибутку і корисності*. В “оптимумі Парето” стверджується: стабільна рівновага “визначається так, що за незначного порушення прагне бути відновленою”.

По-п’яте, на відміну від моделі Л. Вальраса, у моделі В. Парето аналізується не лише ситуація вільної (чистої) конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об’єктом економічних досліджень тільки у 30-х роках ХХ ст.

12.4. РОЗВИТОК ІДЕЙ МАРЖИНАЛІЗМУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ

12.4.1. Початки маржинальних досліджень в Україні

У 70—80-х роках українська політична економія починає сприймати ідеї маржиналізму. Українські економісти ведуть жваві дискусії з питань предмета політичної економії та “економікс”, економічної природи категорій “цінність” і “гранична корисність”, висуваючи часом досить оригінальні їх трактування.

Зокрема, професор Новоросійського університету в Одесі *Михайло Вольський* у праці під назвою “*Завдання політичної економії та її співвідношення з іншими науками*” (1872) у центр свого дослідження поставив проблему предмета політичної економії. Він вважав, що для наступного успішного розвитку цієї науки та набуття нею належної ролі необхідно точно визначити її предмет і окреслити те коло питань, яке входить до її компетенції. Вивчивши та проаналізувавши праці Ж.-Б. Сея, Ж.Ш. Сісмонді, Ф. Бастіа, Г. Шторха та деяких інших західних і російських теоретиків, він не погодився з їхнім трактуванням предмета політичної економії. На його думку, предметом економічної теорії є “праця із суспільного погляду”, яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Політична економія має бути наукою про людину, її діяльність, що спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб. Таке трактування предмета політичної економії стикується з трактуванням маржиналістів. Не випадково вартість, яку він називає цінністю, М. Вольський виводив із суспільної корисності благ.

Водночас в Україні в 90-х роках маржиналізм ще не набув широкого поширення, а більшість теоретиків сповідували принципи або класичної політичної економії, або марксистського економічного вчення. У цей час в основі більшості університетських курсів політичної економії була марксистська теорія вартості.

Проте вже наприкінці 90-х років XIX ст., а особливо на початку XX ст. більшість українських дослідників почали схилитися до принципів неокласичної теорії, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. Це пояснювалося тим, що вони усвідомили кризовий стан класичної політичної економії та марксистського економічного вчення і намагалися знайти правильні відповіді в теорії “економікс”. Поступово відбувалася зміна всієї системи економічних уявлень і понять, яка складалася протягом сотень років. Дедалі менше залишалося прибічників трудової теорії вартості як у класичному,

так і, особливо, у її марксистському варіанті. Популярним стає суб'єктивно-психологічний напрям економічних досліджень, теорії попиту та пропозиції, загальної економічної рівноваги, виробничих ресурсів, які розробляли ся неокласичною теорією і соціальною школою. Особливо плідно їх здобутки використовувала українська “математична” школа в економічній теорії.

У руслі цих процесів переглядалося багато положень не тільки класичної, а й марксистської політичної економії, ставлення до висновків якої кардинально змінилося в негативному плані. Колишні її прихильники сприймають теоретичні та методологічні засади, філософську основу насамперед неокласичної теорії.

За цих умов поширилася суб'єктивно-психологічна концепція так званої київської економічної школи, яку започаткував М. Бунге, а його наступником на межі двох століть став *Дмитро Піхно* (1853—1913), професор політичної економії Київського університету.

У працях Д. Піхна “*Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності*” (1886), “*Основи політичної економії*” (1890) та ін. розвивалися уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності та ціни, основні засади теорії попиту та пропозиції. Він досліджував роль потреб у формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Однак найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях в Україні на початку ХХ ст. стали Р. Орженцький, О. Білімович, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

Роман Орженцький (1863—1923), випускник Новоросійського (Одеського) університету, викладач Комерційної і Торговельно-морської шкіл в Одесі, професор Санкт-Петербурзького університету, один із перших академіків Української академії наук¹ оригінально обґрунтовував основні засади маржиналізму.

Зокрема, у праці “*Корисність і ціна: політико-економічний нарис*” (1895) Р. Орженцький ґрунтовно виклав і проаналізував теорію граничної корисності фундатора австрійської економічної школи К. Менгера. Ще в магістерській дисертації “*Вчення про цінність у класиків та каноністів*” (1896) Р. Орженцький дав історико-філософське трактування й обґрунтування психологічного напрямку в дослідженні економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії, розкрив суть теорії граничної корисності австрійської школи маржиналізму. У статті “*Основні закони цінності та їх практичне значення*” (1904) дослідник у власному оригінальному викладі розвинув ідеї Ф. Візера і Е. Бьом-Баверка,

¹ Йдеться про першу Академію наук незалежної України, засновану в 1918 р. за указом гетьмана П. Скоропадського. Її першим президентом став видатний учений *В. Вернадський*, а одним із засновників був М. Туган-Барановський, який очолив її соціально-економічний відділ.

увівши до наукового обігу поняття “об’єктивна оцінка ціни”, або “розцінки”, як він її називав, визначив її максимальне та мінімальне значення, критерій поділу благ на споживчі та продуктивні. Тут Р. Орженцький поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва за теорією продуктивності ресурсів, звернув увагу на взаємозалежність між ціною та витратами виробництва благ.

З часом Орженцький все більшу увагу приділяв соціальному обґрунтуванню економічних явищ. Наприклад, у статті “*До питання про природу психологічних явищ і методів їх дослідження*” (1914) економічна поведінка суб’єктів господарювання, цінність і ціна виступають уже не тільки продуктом суб’єктивної оцінки виробників і споживачів, а й результатом дії об’єктивних соціальних факторів, у тому числі обмеженості ресурсів. При цьому він наголошував, що соціальні фактори створюють значні обмеження поведінки індивіда. У кінцевому підсумку український учений дійшов висновку, що цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Професор політичної економії Київського університету *Олександр Білімович* (1876—?) продовжував традиції “київської” суб’єктивно-психологічної школи в політичній економії, започатковані ще М. Бунге та Д. Піхном. Розвиваючи та пропагуючи ідеї австрійської школи граничної корисності, він вбачав її заслугу насамперед у тому, що вона аргументовано заперечила висновки марксистського економічного вчення — про трудову вартість, додатковий продукт, двоїстий характер праці, робочу силу як товар, капіталістичну “експлуатацію” та ін.

У праці “*До питання про розцінку господарських благ*” (1914) О. Білімович обґрунтовує психологічну теорію цінності, пов’язує останню з потребами, з яких виводить величину господарської цінності благ, і пропонує власну їх класифікацію. Цінність дослідник розглядає як продукт суб’єктивних оцінок людей, а її величину, як і К. Менгер, пов’язує з інтенсивністю потреби в певному продукті та його запасом. Однак, на відміну від засновника австрійської школи з його кардиналістським підходом, О. Білімович заперечував не тільки практичну, а й теоретичну можливість вимірювання таких суб’єктивних величин, як інтенсивність потреби, гранична корисність окремого блага, його суб’єктивна цінність, розвиваючи ординалістський підхід до оцінки граничної корисності.

О. Білімович у праці “*Соціальна теорія розподілу*” (1916) доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва, а також у власній інтерпретації подав теорію “зумовленої” вартості. При цьому він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами виробничих факторів, або продуктивних благ, кожне з яких має свою продуктивність і створює відповідні вартість і дохід. Дохід на кожен з факторів виробництва визначає ціну останнього. З позицій австрійської школи український економіст роз-

глядав прибуток, який він визначав як різницю між оцінками теперішніх благ — заробітної плати, споживчих та продуктивних благ, і майбутніх благ — праці та капіталу, тобто як результат очікувань капіталу. Рівень заробітної плати та прибутку він поставив у залежність від граничної продуктивності праці та капіталу.

Представники українського маржиналізму були добре обізнані з досягненнями цього напрямку економічної теорії на Заході та в Росії, насамперед із теоріями “математичної” школи в економічній теорії. Зокрема, О. Білімовича сміливо можна назвати зачинателем “математичної” течії українського маржиналізму. Ще в працях, написаних в Україні, він дав найкраще для тогочасної української та російської наукової літератури описання переваг і недоліків застосування математичних методів в економічних дослідженнях. Утім, найважливіші свої розробки в цьому напрямі О. Білімович здійснив після 1918 р., коли вже перебував в еміграції. Досить вказати, що саме український економіст надав найкращу математичну інтерпретацію “Економічної таблиці” Ф. Кене і розробив ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Після розвалу Російської імперії і початку громадянської війни О. Білімович емігрував за кордон, проживав у Югославії, Німеччині та США. Наприкінці життя (у 30—40-х роках) він працював у Стенфордському університеті (штат Каліфорнія, США), займаючись дослідженнями аграрних проблем. Потім сліди його загубилися, невідомо навіть, коли і де він помер.

12.4.2. Економічне вчення М. Туган-Барановського

Найбільш знаним економістом-теоретиком України за всю її історію, без сумніву, був учений світового рівня *Михайло Туган-Барановський* (1865—1919). Особливо помітний його внесок у світову економічну думку в галузі маржинальних досліджень.

Яскравий український економіст, аналізуючи стан економічної думки кінця XIX ст., відзначив зміну напрямку загального її плину. У книзі *“Нариси з новітньої історії політичної економії та соціалізму”* (1906) він зробив висновок про загальну кризу економічної теорії та її розгалуження на три основні напрями: перший захищає нерегульований товарно-господарський лад; другий пропагує соціалістичну ідею як антипод першого; третій намагається зберегти товарно-господарський лад, для чого пропонує посилити державне втручання в економічне життя.

До першого напрямку вчений відносив класичну політичну економію і маржиналізм австрійської та математичної економічних шкіл, до другого — ортодоксальну марксистську політичну економію, до третього — історичну і соціальну економічні школи. Ці основні напрями розвитку політичної економії та відповідні їм школи, на його думку, виникли як альтер-

нативні й розвивалися у конфронтації одна з одною, при цьому перший і третій об'єднувалися проти марксизму та його революційної доктрини.

Прагнення подолати однобічність моністичного¹ пояснення всіх економічних процесів — з позицій або виключно класичної політичної економії, або марксистської трудової вартості чи граничної корисності маржиналістських шкіл у 90-х роках дали поштовх до поглибленого дослідження економічних явищ і процесів з погляду кембриджської та американської шкіл маржиналізму, які очолювали такі знані дослідники, як А. Маршалл і Дж.Б. Кларк. Вони представляли так званий *неокласичний напрям* економічної теорії, який визначав її наступний розвиток аж до кінця 30-х років ХХ ст.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. сам М. Туган-Барановський давно відійшов від ортодоксального марксизму і більше схилився до маржиналістських концепцій, залишаючись соціалістом.

Водночас економічні погляди українського економіста виявилися настільки оригінальними, що не вкладаються у рамки якогось одного напрямку економічної думки. Широкого визнання здобули його економічні теорії: психологічної цінності, економічних циклів, соціальна теорія розподілу, кон'юнктурна теорія грошей та ін.

Розробку *психологічної теорії цінності* 25-річний М. Туган-Барановський розпочав статтею *“Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності”* (1890), в якій висловив думку про те, що теорія граничної корисності австрійської школи, якщо її правильно розуміти, є підтвердженням теорії трудової вартості, а протистояння цих теорій ґрунтується на різних підходах до проблеми цінності: об'єктивному — у Д. Рікардо і К. Маркса та суб'єктивному — у К. Менгера.

Український учений намагається довести, що обидва принципи оцінки цінності узгоджуються між собою. На цьому ґрунті він сформулював закон, або “теорему цінності”, за яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям.

Ідея молодого вченого про вплив на величину вартості як об'єктивних факторів — затрат праці, так і суб'єктивних — корисності благ стала важливим здобутком світового значення. Водночас цим синтезом він заявив про власний шлях в економічній науці, який ґрунтується на засадах поєднання трудової теорії вартості й теорії граничної корисності. Тим самим М. Туган-Барановський розриває з ортодоксальним марксизмом, прихильником якого він спочатку був.

Український економіст став також фундатором сучасної *інвестиційної теорії економічних циклів*, основні положення якої виклав у працях *“Про-*

---

¹ *Монізм* (від грец. *monos* — “один”) — філософське вчення, яке визнає основою всього, що існує, тільки одне начало. У цьому випадку поняття “моністичний” застосовується в розумінні того, що докази ґрунтуються тільки на однібічному підході.

мислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя" (магістерська дисертація, 1894), *"Російська фабрика в минулому та сьогодні"* (докторська дисертація, 1899) та ін. Тут він з'ясовує причини циклічності та економічних криз, їх періодичність і неминучість у ринковій економіці.

Критично проаналізувавши найбільш відомі на той час теорії відтворення, криз і ринків, український дослідник довів некоректність теорії криз французького економіста Ж.Ш. Сісмонді, який причиною циклічності та криз називав недоспоживання народних мас, що нібито звужує можливості розширеного відтворення. Натомість М. Туган-Барановський позитивно сприйняв "теорію ринків" Ж.-Б. Сея, за якою пропозиція товарів породжує попит на них, встановлюючи рівновагу ринків, а також висновок Д. Рікардо стосовно можливостей зростання капіталістичного виробництва. Водночас учений дотримується погляду, за яким ринок керує виробництвом, а не виробництво ринком, що ближче до висновків Ж.-Б. Сея, а не Д. Рікардо з К. Марксом.

За допомогою схем відтворення М. Туган-Барановський довів можливість розширення суспільного виробництва за одночасного скорочення суспільного споживання без будь-якого порушення рівноваги між сукупною пропозицією і сукупним попитом. В основу своєї теорії криз учений поклав ідею про зв'язок циклічних коливань промислового виробництва з періодичним нагромадженням основного капіталу. Він прямо стверджує, що "періодичні кризи викликаються періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу".

Нагромадження капіталу, вважає дослідник, за повної неорганізованості національного виробництва, за анархії, яка панує на товарному ринку, неминуче призводить до криз. Виходячи з цього, учений дійшов висновку, що внутрішнім рушієм економічних коливань та економічної активності є *рух інвестицій*. "Кризи викликаються тим, — наголошував він, — що у фазі піднесення споживання капіталу відбувається швидше, ніж його утворення..." Циклічні коливання, зміна періодів піднесення і спаду відбуваються спочатку в галузях, що виробляють засоби виробництва, потім в обробних галузях, потім у добувних, у виробництві, зрештою, у галузях, де виробляють предмети споживання. Тому збільшення або зменшення інвестицій у галузі, де виготовляють засоби виробництва, викликає мультиплікаційний ефект зростання чи спаду економічної активності в усіх галузях.

Однак, якщо в Ж.-Б. Сея попит і пропозиція збалансовуються автоматично, а пропозиція зумовлює негайне перетворення заощаджень в інвестиції, то М. Туган-Барановський враховує можливість невикористання частини доходів на закупівлі товарів або інвестування виробництва, тобто вважає, що частина заощаджень не перетвориться в інвестиції. Проте і в Ж.-Б. Сея, і в М. Туган-Барановського зв'язка "заощадження — інвестиції" є головною

пружиною економічної активності¹. У свою чергу, обсяг інвестицій залежить від обсягу кредиту грошового капіталу. Обмеженість банківських ресурсів, їх непропорційне розміщення між різними сферами економіки змушує інвестиційні можливості, що й породжує економічні кризи.

Інвестиційна теорія циклів, фундатором якої став М. Туган-Барановський і яка згодом стала провідною в поясненні економічної циклічності, відкрила якісно новий етап у дослідженні проблеми циклічності, започаткувала сучасну *теорію кон'юнктури*, справила величезний вплив на наступний розвиток світової економічної теорії. Ідеї українського економіста пізніше використовувались такими провідними теоретиками, як А. Пігу, Р. Хоутрі, Дж.М. Кейнс, Р. Кан, Дж. Гікс та ін.

Зокрема, М. Туган-Барановський висловив ідею мультиплікації інвестицій, яка лише наприкінці 20-х років ХХ ст. відродилась у дослідженнях Р. Кана, а Дж.М. Кейнс на її основі в 30-х роках побудував свою загальну теорію зайнятості та макроекономічної рівноваги. Теорія кон'юнктури українського вченого була покладена в основу вчення про циклічність економічного розвитку та “довгі хвилі кон'юнктури” його учня — видатного російського економіста М. Кондратьєва.

Оригінальну *соціальну теорію розподілу*, відмінну від класичної, марксистської чи неокласичної, М. Туган-Барановський розробив у працях “*Теоретичні основи марксизму*” (1905) і “*Соціальна теорія розподілу*” (1913).

Він виходив із того, що будь-які існуючі теорії вартості, цінності та ціни не сумісні методологічно з теорією розподілу. Зокрема, дослідник вважав невдалою спробу пояснити проблему розподілу доходів з позицій рикардівської чи марксистської версій теорії трудової вартості.

Аналізуючи марксистську теорію розподілу, М. Туган-Барановський особливу увагу звертає на помилковість трактування категорії “робоча сила” К. Марксом. Останній розглядав робочу силу як специфічний товар, який має магічну здатність створювати вартість більшу від власної, тобто додаткову. Трактуючи К. Марксом заробітної плати як перетвореної форми вартості та ціни робочої сили М. Туган-Барановським вважав абсурдним. Він заперечував також некоректне трактування К. Марксом капіталу як пасивного та нерезультативного додатка до робочої сили, як і марксистську теорію капіталістичного нагромадження та зубожіння пролетаріату, яку називав такою, що не відповідає дійсності.

Натомість український учений виокремив два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: 1) зростання продуктивної сили праці —

---

¹ Ці висновки М. Туган-Барановського свідчать, що він став найбільш раннім попередником кейнсіанства — економічного вчення Дж.М. Кейнса, яке сформувалося тільки через три десятиліття після досліджень українського вченого.

економічний, або об'єктивний, фактор; 2) соціальна сила робітничого класу — соціальний, або суб'єктивний, фактор.

Зростання продуктивної сили праці він вважав основним чинником, адже підвищення продуктивності праці забезпечується науково-технічним прогресом, веде до збільшення національного доходу та частки працівників у ньому. Соціальний фактор — сила робітничого класу, діяльність профспілок, спрямована на захист його інтересів, тощо, на думку вченого, визначає конкретний рівень пересічної заробітної плати, який має стійку тенденцію до підвищення.

За своєю соціальною теорією розподілу Туган-Барановський з'ясовує і частку прибутку в національному доході. Прибуток розглядається як і дохід від власності на засоби виробництва. При цьому, якщо заробітна плата, як вважав дослідник, є доходом трудовим, то прибуток — нетрудовим, експлуататорським.

У кінцевому підсумку соціальна теорія розподілу ґрунтується на уявленні про боротьбу основних класів капіталістичного суспільства за поділ суспільного продукту. Величина частки, яка дістається кожному класові, з цих позицій залежить як від загального обсягу національного доходу, так і від соціальної сили кожного з класів. Водночас у зростанні сукупного продукту і підвищенні продуктивності праці зацікавлені всі класи, адже це збільшує обсяг доходу кожного з них. Тому в суспільстві, на думку українського вченого, виникає “гармонія соціальних інтересів”.

Новий методологічний підхід, застосований М. Туган-Барановським під час дослідження проблем розподілу доходів, надав його *соціальній теорії розподілу* міжнародного значення і сприяв її світовому визнанню. Ідеї українського вченого у сфері дослідження проблем розподілу згодом розвивалися в працях Й. Шумпетера, Дж. Гікса та інших видатних теоретиків економічної науки.

Одним із перших у Росії М. Туган-Барановський звернув увагу на монополізацію економіки у формі картелей і трестів, вбачаючи в цьому важливе явище розвитку світового господарства. Він зазначав, що в результаті утворення монополій споживачі обкладаються своєю рідною даниною на їхню користь, але, зрештою дійшов висновку, що держава здатна усунути шкідливий вплив монополій на економіку, обмеживши їхню діяльність.

М. Туган-Барановський зробив величезний внесок у дослідження історії, теорії та практики кооперативного руху. Він став одним з основоположників *кооперативної теорії*.

Серед багатьох його праць з цієї тематики варто виділити головне дослідження — “*Соціальні основи кооперації*” (1919), в якому український учений здійснив глибокі теоретичні узагальнення цієї проблеми, використавши світовий і вітчизняний досвід. Наукові ідеї та практичні рекомендації цієї праці здобули визнання в усьому світі, справили значний вплив на наступну еволюцію кооперативної теорії.

На думку М. Туган-Барановського, кооперовані підприємства — єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою перетворення існуючої системи господарювання. Якщо розвиток підприємницької, або капіталістичної, форми господарювання є природним, об'єктивним процесом, то кооперація, як думав дослідник, починає розвиватися внаслідок впливу на ринкове суспільство соціалістичного ідеалу, суть якого — у прагненні до економічної рівності усіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності.

З цього приводу вчений зазначає, що кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона є підприємництвом некапіталістичного типу. Капіталістичне підприємництво здійснюється заради прибутку, а кооперативне, за його переконанням, ніколи не має на меті тільки наживу.

У боротьбі з капіталістичними принципами підприємництва Туган-Барановський вбачав суть кооперативного руху. Кооперація служить не підприємцям, а тим, хто страждає від їх експлуатації. Кооперація, на думку українського економіста, стає формою захисту трудящих від натиску капіталу. З капіталістичним підприємництвом як типом господарської організації суспільства може боротися тільки кооперативне. Кооперація економіки — це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства.

На основі кооперативних теоретичних уявлень учений здійснив глибокий науковий аналіз основних типів і видів кооперації в усіх сферах і галузях економіки, детально проаналізував зарубіжний та вітчизняний досвід кооперативного руху.

За своїми поглядами М. Туган-Барановський до кінця життя залишався соціалістом реформістського спрямування. Свої соціалістичні погляди він виклав у численних працях, серед яких варто виділити *“Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку”* (1906), *“Соціалізм як позитивне вчення”* (1917), а також уже згадувану книгу *“Соціальні основи кооперації”* (1919).

Систематизувавши відомі в історії проекти майбутнього ідеального суспільства, М.І. Туган-Барановський поділив їх на проекти “соціалізму у вузькому розумінні” і “комунізму”. У першому випадку — це система грошового господарства, в якій виокремилось кілька підвидів відповідно до більшою чи меншою мірою централізованого товарного господарства: соціалізм державний, синдикальний (синдикати — профспілки, тобто йдеться про управління виробництвом профспілками), комунальний (комуна — община, тому йдеться про общинне самоврядування), анархічний (без політичної влади, з громадським самоврядуванням); у другому — система натурального господарства теж з кількома підвидами: комунізм державний, синдикальний, комунальний та анархічний.

Кінцевим соціальним ідеалом Туган-Барановського був *анархічний комунізм* — лад вільних людей, в якому немає експлуатації найманої праці. Однак таке суспільство він розглядав як мету, до якої потрібно прагнути та рухатися послідовно, але яка, можливо, ніколи не буде досягнута. У цьому український економіст солідаризувався з Е. Бернштейном, який під соціалізмом теж розумів рух до мети.

Тому для найближчого майбутнього найбільш бажаним уявлялося досягнення хоча б соціалізму з рисами державної або синдикальної системи. У примиренні “двох протилежних начал — свободи особи та панування спільноти” — вбачався головний зміст соціалістичного ладу. Водночас М. Туган-Барановський обґрунтовував необхідність соціалізму як із матеріальних, так і з соціально-правових позицій. У першому випадку соціалізм — це “господарська система найвищої продуктивності праці”, а в другому — “вимога природного права людини на свободу”.

В останніх працях М. Туган-Барановського обґрунтовувалися переваги централізованого планового керівництва господарством у поєднанні зі свободою кооперативної форми організації виробництва. За цими уявленнями, держава стає власником і верховним розпорядником усіх суспільних “капітальних благ”, передаючи їх частину в тимчасове користування трудових кооперативів. Останні повинні постачати в державні фонди певну кількість виробленого продукту, а решту використовувати для задоволення власних потреб і з метою розвитку.

М. Туган-Барановський заперечував революційне насильство як засіб досягнення соціалізму. Стосовно конкретних перспектив соціалістичних перетворень у Росії він стверджував, що “сучасна Росія до соціалізму ще безумовно не дозріла”, пророцьки наголошуючи, що соціалізм, який прийде на зміну нерозвиненому капіталізму, приречений на жорстоку диктатуру та злидні.

Величезне теоретичне і практичне значення мало обґрунтування М. Туган-Барановським ідеї про забезпечення національної грошової одиниці за умов відсутності золотого запасу так званим стратегічним товаром, яку він розвивав при впровадженні в січні 1918 р. національної української валюти — гривні, займаючи посаду генерального секретаря фінансів Центральної Ради, члена уряду незалежної України. Ідея забезпечити гривню українським цукром через півстоліття плідно розвивалася у вченні сучасних монетаристів про забезпечення валюти “стратегічними товарами”.

12.4.3. Маржинальні відкриття Є. Слуцького

Найвизначнішим українським представником “математичного” напряму економічних досліджень став учений зі світовим ім’ям *Євген Слуцький* (1880—1948), який народився і тривалий час проживав в Україні, закінчив

Київський університет, навчався в Німеччині, до 1928 р. працював професором Київського університету і Київського комерційного інституту.

Є. Слуцький став фундатором маржиналістської *математичної теорії споживання*. Розпочалося дослідження цієї проблеми з публікації у 1915 р. в одному з італійських часописів статті Є. Слуцького “*До теорії балансу бюджету споживача*”¹. Саме ідеї та методологія цієї статті започаткували якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначили принципово нові підходи до проблеми взаємозв’язку ціни, попиту та функції корисності.

До цього в середовищі маржиналістів і неокласиків панувала кардиналістська концепція оцінки поведінки споживача, яку започаткували учені австрійської школи. Вона виходила з можливості суб’єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага. Відштовхуючись від відомих розробок Л. Вальраса, Ф. Еджворта, В. Парето, український маржиналіст тісно пов’язав функцію корисності, яка визначала надання переваг споживачем певній корисності благ, з динамікою ціни та грошових доходів споживача. Застосувавши складний математичний апарат, Є. Слуцький виявив умови, за яких функція корисності досягає свого максимуму та запропонував способи обчислення її параметрів. Він розробив математичні методи, які дають змогу досліджувати величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

Ідеї Є. Слуцького, викладені в невеликій публікації 1915 р., стали основоположними в розвитку сучасної *ординалістської версії* споживацької поведінки та сучасної теорії попиту.

Є. Слуцький у працях “*Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки*” (видана німецькою в Мюнхені в 1926 р.)² та “*Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів*” (1927) продовжив дослідження психологічних засад раціональної поведінки господарських суб’єктів та моделювання довготривалих економічних коливань, які ґрунтувалися на неокласичних принципах.

Однак ученому на батьківщині не дали змоги продовжити свої дослідження в цьому напрямку. За умов жорсткої монополії на “істину” марксистсько-ленінського економічного вчення, коли всі альтернативні теорії, а

¹ Наукове значення статті Є. Слуцького було оцінено тільки через 20 років, коли відомі теоретики Р. Аллен і Дж. Гікс випадково знайшли її в цьому італійському часописі. У 1936 р. Р. Аллен у спеціальній праці ознайомив з ідеями Є. Слуцького, які він оцінив надзвичайно високо, широку наукову громадськість. У 1939 р. з друку вийшла книга Дж. Гікса “Вартість і капітал”, в основу якої було покладено теорію поведінки споживача Є. Слуцького (тут видатний англійський теоретик називає Є. Слуцького одним із своїх учителів). У СРСР стаття Є. Слуцького була видана в перекладі російською в Москві тільки в 1963 р.

² *Праксеологія* (від грец. слів *praxis* — “діло, діяльність, практика” і *logos* — “вчення”) — загальна теорія раціональної людської діяльності.

особливо маржиналістські, оголошувалися ненауковими, вульгарними та апологетичними, це було не тільки неможливо, а й небезпечно. Тому за радянської влади Є. Слуцький займався переважно проблемами математичної та економічної статистики.

Проведений аналіз свідчить, що українська суб'єктивно-психологічна школа маржиналізму, а особливо її математичний напрям, не тільки поширювала та популяризувала неокласичні ідеї, а й справила помітний вплив на їх розвиток.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які основні принципи маржиналізму?
2. Хто став безпосередніми попередниками маржиналізму?
3. Які економічні школи сформувалися у лоні маржиналізму в останній третині XIX ст.?
4. Чому К. Менгер, Л. Вальрас та В. Джевонс вважаються фундаторами маржиналізму?
5. Яка економічна теорія стала “візитною картою” австрійської економічної школи?
6. У чому сутність “закону Візера”?
7. Які основні положення теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса?
8. Розвиток яких економічних теорій дав змогу А. Маршаллу стати одним із засновників неокласичної економічної теорії?
9. Чому американську економічну школу називають також школою граничної продуктивності?
10. У чому сутність “закону Парето”? Що таке “Парето-ефективність”?
11. Розвиток яких теорій дав змогу М. Туган-Барановському стати економістом світового рівня?
12. Охарактеризуйте внесок українського економіста Є. Слуцького в розвиток теорії маржиналізму.

Розділ 13

ГЕНЕЗА ДЕЯКИХ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У ХХ ст.

На межі ХІХ—ХХ ст. відбулися суттєві зміни у світовому економічному розвитку. Пішла у небуття доба вільної конкуренції, а разом із нею завершилася класична економічна теорія. В економіці поступово запанувала монополія, яка загостила внутрішні суперечності капіталізму, що зумовило активізацію робітничого руху. Прискорення науково-технічного прогресу також прискорювало зміну обличчя ринкової економіки. Не менший вплив справили й Перша світова війна 1914—1918 рр., а потім Жовтневий переворот у Росії.

У галузі економічної теорії маржиналізм та ранній неокласичний напрям, які зосередилися на поясненні поведінки окремого суб'єкта господарювання за умов рідкості економічних ресурсів, не торкалися соціальних проблем, ґрунтуючись на ідеологічній нейтральності свого аналізу. Потрібна була теорія, яка б пояснила нові реалії економічної доби. Певною мірою це зробив інституціоналізм, який виник в останні роки ХІХ ст. як реакція на панування монополій, а також французький дирижізм. Значно пізніше, уже після найглибшої світової економічної кризи 1929—1933 рр., сформувався кейнсіанство, яке відповідало духу епохи.

Тому саме у цей період — на зламі ХІХ і ХХ ст. — відбулася серйозна модифікація багатьох давніх напрямів економічної думки. Насамперед це торкнулося “молодої” історичної школи в Німеччині, в якій наростала друга хвиля і виокремився соціальний напрям, та марксистського економічного вчення, яке розпалося на кілька течій.

13.1. ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНОГО НАПРЯМУ

Друга хвиля “молодої” історичної школи (90-ті роки XIX — 30-ті роки XX ст.) була представлена у працях таких відомих німецьких дослідників, як В. Зомбарт і М. Вебер, що внесли певну своєрідність до історичного напрямку економічної думки. Водночас з історичної школи виокремився соціальний напрям у політичній економії, репрезентований теоріями таких учених, як Р. Штольцман, Р. Штаммлер, О. Шпанн, Ф. Оппенгеймер та ін.

13.1.1. “Молода” історична школа: друга хвиля

Одним із найпомітніших представників другої хвилі “молодої” історичної школи став *Вернер Зомбарт* (1863—1941). Свої економічні ідеї він виклав у працях *“Сучасний капіталізм”* (1902), *“Буржуа”* (1913), *“Три політичні економії”* (1923), *“Німецький соціалізм”* (1934).

Найбільш відомим твором В. Зомбарта стала книга *“Сучасний капіталізм”* (1902) із підзаголовком “Історико-систематичне дослідження загальноєвропейського економічного життя від його зародження до сучасності”, в якій центральне місце займає історична економічна соціологія. На основі історичного економіко-соціологічного аналізу німецький дослідник прагнув осмислити походження та форми розвитку капіталізму, виявити систему цінностей, притаманних різним його стадіям. У цій та інших згаданих працях В. Зомбарт розглядав важливі проблеми економічного розвитку, спираючись переважно на історичний метод.

У своїх дослідженнях В. Зомбарт розмежовував поняття *господарська система* і *господарська доба*. Під першим він розумів абстрактну теоретичну конструкцію, позбавлену історичної специфіки і призначену для систематизації емпіричних фактів, а під другим — реальний господарський устрій. До структури “господарської доби” німецький учений включав такі елементи: технологічний спосіб виробництва (субстанція); суспільні відносини (форма); господарський дух (спонукальний мотив розвитку). При цьому він виокремив три групи найважливіших чинників еволюції господарської системи: техніко-економічні, соціально-економічні та соціально-психологічні (суспільна свідомість, мислення та ідеологія). Зомбарт вважав, що вони вказують на історичну своєрідність того чи іншого економічного устрою.

На засадах вивчення “історії духовного розвитку сучасної економічної людини” він дослідив еволюцію капіталізму, виокремивши в ній стадії *раннього* (молодість), *розвиненого* (зрілість) та *пізнього* капіталізму (старість). Зомбарт стверджував, що ці стадії відображають певні форми господарської

діяльності, спрямовані на збільшення багатства насамперед у грошовій формі. Зокрема, стадію розвинуеного (зрілого) капіталізму він трактував як господарську систему, підпорядковану виробництву заради одержання прибутку. Завдяки Зомбарту термін “капіталізм” став загальноживаним.

Особливу увагу Зомбарт приділив дослідженню “капіталістичного духу” як рушійної сили господарського розвитку націй. У його складі він виокремлював: “дух підприємництва” (прагнення до прибутку), пов’язаний з ініціативністю, авантюризмом, ризиком, насильством, багатством ідей, жадобю грошей, героїзмом, жагою пригод тощо; “бюргерський дух”, в основі якого — ощадливість, скромність, розрахунок, працьовитість, поміркованість, схильність до заощадження і раціоналізації тощо.

Підприємництво Зомбарт визначав як прагнення до “нескінченного”, до багатства, самовизначення і влади. За цими критеріями він виокремив шість основних типів капіталістичних підприємців: *розбійників* (учасників військових походів і заморських експедицій); *феодалів* (продавців зерна, вовни, розробників копалень тощо); *спекулянтів* (лихварів, банкірів, біржових гравців, засновників акціонерних компаній тощо); *купців* (вкладають торговельний капітал); *ремісників* (поєднують в одній особі майстра та комерсанта); *державних діячів* (розвивають акціонерні компанії).

При цьому німецький дослідник виокремив *функції підприємців*: організаторську, збутову та облікову.

В. Зомбарт також запровадив поняття *економічної кон’юнктури*, протиставивши концепцію про її коливання марксистській теорії криз.

Він обґрунтував можливість *еволюційного прогресу капіталізму* та його *мирного переростання в соціалізм*, ставши, таким чином, одним з авторів теорії “організованого капіталізму”.

Нарешті, В. Зомбарт започаткував концепцію “соціального плюралізму”, за якою розвиток суспільства відбувається не через зміну господарських систем, а шляхом їх співіснування. Тим самим його можна вважати одним із фундаторів теорії “змішаної економіки”, яка остаточно сформувалася вже у другій половині ХХ ст.

Вершини свого розвитку, як вважає більшість дослідників історії економічних учень, історична школа досягла у творчості видатного німецького історика, соціолога, філософа та економіста *Макса Вебера* (1864—1920), який виклав свої економічні ідеї у книгах “*Протестантська етика і дух капіталізму*” (1904), “*Господарська етика світових релігій*” (1916—1919), “*Загальна економічна історія*” (1919—1920) та ін.

М. Вебер досліджував широке коло економічних і соціальних проблем, системно аналізуючи процеси історичного розвитку і намагаючись створити синтетичну концепцію еволюції західної цивілізації. Він осмислював теоретичну спадщину німецьких мислителів, вплив Реформації на зміну феодалізму капіталізмом, що дало йому можливість поглибити методологію аналізу економічних і соціальних процесів, звільнивши її від націоналізму та односторонності історичного методу попередників. Він повернувся до абс-

трактно-логічного аналізу, із заперечення якого розпочала свій розвиток історична школа, визнаючи існування деяких загальних для усіх націй економічних закономірностей, що прокладають собі шлях через особливості конкретно-історичних обставин та національно-культурні традиції.

На відміну від інших представників історичної школи, які відводили державі вирішальне місце в економічному житті, М. Вебер розглядав людський соціум як сукупність людей, вільних від державного диктату, пояснюючи соціально-економічні процеси та явища на ґрунті особистих мотивів господарської поведінки, що зближує його з маржиналістами. Водночас він визнавав, що є суперечності між особистими і суспільними інтересами, а тому відводив державі цілу низку функцій з їх урегулювання.

М. Вебер створив власну теоретичну систему, в якій центральне місце належало *концепції “ідеальних типів” суспільного устрою*.

“Ідеальні типи” суспільного устрою — це певні теоретичні схеми, які дослідник створив для осмислення конкретних етапів історичного розвитку людства. Він трактував їх як “штучну побудову, яка дає змогу виявити економічні закономірності” й водночас містить певні реальні явища, що втілюються у логічні поняття (“феодалізм”, “капіталізм”, “економічна людина”, “економічний обмін” тощо). Такий підхід, на думку німецького мислителя, допомагає встановити причинно-наслідкові зв’язки між різними історичними утвореннями, їх важливі риси та унікальні аспекти.

У межах цієї концепції вчений висунув оригінальну *теорію розвитку капіталізму* як форми цивілізації, цілісного історико-культурного феномену, двигуном розвитку якого є раціоналізація суспільного життя.

У зв’язку з цим М. Вебер виокремив *дві ідеально типові орієнтації економічної поведінки індивідів*: по-перше, *традиційну*, яка ґрунтується на тисячолітніх традиціях і пов’язана з незмінними, рутинними методами діяльності, прагненням до збагачення в найгірших, крайніх проявах; по-друге, *цілераціональну*, яка домінує з появою ринкової економіки і є продуктом тих унікальних історичних умов, що склалися у Західній Європі в XVI—XVIII ст., та відображає “капіталістичний дух” господарювання.

М. Вебер пов’язував генезис капіталізму з відмовою від традиційної економічної поведінки та переходом до раціональної, вважаючи, що капіталізм виникає там, де “існує раціональне прагнення до капіталістичного прибутку” на основі не експлуатації, а застосування капіталу, раціонального зіставлення користі та витрат, що відповідає “капіталістичному духу” прагнення до вигоди. Він стверджував, що висока раціональність капіталістичної цивілізації нав’язує індивідам примусові норми діяльності, які для них означають втрату свободи, знеособлення, рутинізацію діяльності тощо. Тому німецький мислитель сподівався на виникнення нових суспільних інститутів, які подолають бюрократизм капіталістичного управління і поєднують творчу діяльність та управлінські функції у специфічній для окремої людини формі.

Учений здійснив *аналіз взаємозв'язків між етичним кодексом протестантизму і "капіталістичним духом"* як специфічною комбінацією звичок мислення та форм господарської діяльності.

На думку Вебера, саме протестантизм (особливо кальвінізм), який проголосив добродієністю трудовий аскетичний спосіб життя, стимулював виникнення раціональної господарської поведінки, що ґрунтується на підприємливості, ощадливості, поміркованості, скромності, порядності, прагненні життєвого успіху на основі раціонального застосування капіталу.

Отже, дослідник зробив висновок, що на певному етапі історичного розвитку Європи унікальне поєднання особливостей духовного життя та матеріальної заінтересованості "економічної людини" зумовило виникнення нової мотивації господарської поведінки, що ґрунтується на принципах раціоналізму: позитивному моральному санкціонуванні ощадливості та нагромадженні капіталу; аскетичному способі життя; прагненні до одержання законного прибутку як вияву високого професіоналізму; специфічних рисах людського характеру (працелюбності, ощадливості, діловитості, старанності, надійності, пунктуальності, чесності, порядності тощо).

Отже, дослідження В. Зомбарта і М. Вебера стали значним внеском у розвиток історичної традиції у політичній економії і водночас суттєво модифікували історичний метод. Вони започаткували аналіз морально-етичної природи суспільно-історичних процесів і національного менталітету як визначального чинника господарської поведінки, інституційних рамок економічної діяльності та чинників їх зміни тощо.

13.1.2. Соціальний напрям у політичній економії

Розвиток капіталізму і робітничого руху, монополізація економіки, поширення акціонерної власності, зростання добробуту широких народних мас європейських країн, розширення економічних і політичних свобод, посилення профспілок, вдосконалення системи соціального забезпечення, а також метаморфози історичної традиції в економічній науці зумовили виникнення нової її модифікації — *соціального напрямку*. Його представники активізували дослідження соціальних аспектів і умов розвитку господарських процесів.

Водночас варто зазначити, що соціальний напрям у політичній економії не утворив цілісного економічного вчення і був спрямований передусім на вирішення практичних проблем. Його представники об'єдналися на основі таких принципів: соціальний підхід до аналізу господарського життя, дослідження економіки як частини соціальної системи, посилена увага до проблем соціальної справедливості та соціальних інститутів (держави, профспілок, громадських об'єднань тощо); трактування виробництва як суто технічного процесу, що не має соціального змісту; заперечення об'єктивних економічних законів і об'єктивної зумовленості соціальної поведінки лю-

дей; дослідження соціальної мотивації та ціннісних чинників господарської поведінки; визнання примату неекономічних чинників соціально-економічного розвитку; активний захист приватної власності, заперечення експлуатації найманої праці, визнання можливості соціально-економічного прогресу капіталізму шляхом його реформування та державно-правового регулювання виробництва і розподілу.

Визначаючи сприятливе соціальне середовище, що ґрунтується на принципах соціальної справедливості, найважливішим чинником економічного розвитку, представники соціального напрямку виступали за свідому перебудову суспільних відносин шляхом їх поступового цілеспрямованого реформування з боку держави.

Ідеї соціального напрямку в економічній науці знайшли відображення у програмі заснованої в 1872 р. у Німеччині “Спілки соціальної політики”, яка отримала назву “*катедер-соціалізму*” (“соціалізму за професорською кафедрою”) як натяк на належність членів спілки до академічних кіл.

У соціальному напрямі варто виділити кілька течій: соціально-етичну, “ліберального соціалізму” та “універсальну”.

Соціально-етичну, або соціально-правову, течію очолили *Рудольф Штольцман* (1852—1930) і *Рудольф Штаммлер* (1856—1938).

Зокрема, Штольцман у працях “*Соціальні категорії*” (1896), “*Мета народного господарства*” (1907) стверджував, що економіка підпорядкована моральним ідеалам, а виробництво є суто технологічним засобом реалізації моральних цілей і зростання добробуту громадян, який набуває втілення в суспільному поділі праці, не маючи соціального змісту.

Р. Штольцман висунув власну концепцію вартості товару, яку він, услід за маржиналістами, називав “цінністю”. Він виходив з того, що праця створює корисність блага, яка пов’язана з його цінністю. У створенні останньої, поряд з працею, беруть участь також капітал і земля. У кінцевому підсумку Р. Штольцман поділяє висновки теорії факторів виробництва Ж.-Б. Сея, поєднуючи її з теорією корисності.

Заперечуючи наявність соціальних антагонізмів і експлуатацію найманої праці, Штольцман вважав підприємців організаторами виробництва та вождями нації, а робітників — їхніми партнерами і виконавцями. Тому заробітна плата і прибуток є виявом соціальної справедливості в розподілі доходів.

Основним фактором економічної діяльності Р. Штольцман вважав “соціально-правове регулювання”, тоді як Р. Штаммлер — право, як атрибут соціальної діяльності держави. Останній виклав цю думку у праці “*Господарство та право з погляду матеріалістичного розуміння історії*” (1910). Він стверджував, що соціальне життя регулюється зовнішнім чинником — суспільним життям людей, тому “цінність має значення лише для обміну товарів на основі... існуючого правопорядку”.

Штаммлер наголошував на об’єктивній зумовленості історичних процесів, а тому заперечував необхідність будь-якої соціальної активності лю-

дей, включаючи й політичну боротьбу, яку він трактував як невизнання людьми об'єктивних законів суспільного розвитку.

Франц Оппенгеймер (1864—1943) створив *теорію “ліберального соціалізму”*, яка стала підґрунтям ще однієї течії соціального напрямку.

Оппенгеймер виступив із реформістською критикою капіталізму за панування монополій, які породжують соціальну несправедливість у розподілі благ і доходів та експлуатацію найманої праці. Він ототожнив ринкову економіку з монополістичним капіталізмом, якому протиставив суспільство вільних товаровиробників, звільнене від конкуренції та експлуатації. Його Оппенгеймер назвав “ліберальним соціалізмом”. Це ідеальне суспільство ґрунтується на простому товарному виробництві, а тому капіталізм із його підприємницьким товарним виробництвом і монополіями видавався йому деяким відхиленням від цього природного стану суспільства, і це відхилення викликане соціальними причинами.

На думку Ф. Оппенгеймера, метою суспільства є повернення до простого товарного виробництва, тобто “ліберального соціалізму”, що ґрунтується на приватній власності та ринкових відносинах. “Соціальний підхід” означав для нього аналіз соціальних умов, які призводять до виникнення і панування монополій, відходу суспільства від свого природного стану.

Теорію “універсалізму” як течії соціального напрямку розробив австрійський економіст і соціолог **Отмар Шпанн** (1858—1950). Він виклав її у праці *“Фундамент народного господарства”* (1916). О. Шпанн також критикував капіталізм, однак подолання його суперечностей він пов'язував з державно-монополістичним регулюванням.

Концепція Шпанна ґрунтувалася на “універсальній системі” примату цілого над частиною: держави над монополістичними корпораціями, монополій — над дрібними фірмами, фірм — над найманими працівниками. У цьому була суть “соціального підходу” Шпанна, ідеальна система “універсалізму”, в якій держава і корпорації панують над особистістю.

Як і Р. Штольдман з Р. Штаммлером, О. Шпанн також стверджував, що функції підприємців у виробництві не менш важливі, ніж у найманих робітників. А тому й ті, й інші мають право на одержання власного доходу як частки сукупного продукту. Проте ця частка, на думку австрійського вченого, визначається у протиборстві праці з капіталом. При цьому, стверджував він, послуги підприємців ніколи не оцінювалися належним чином, а робітники завжди одержували невиправдано велику частку. Цю свою концепцію Шпанн назвав “теорією оберненої додаткової вартості”, натякаючи на її антимарксистський характер.

Якщо в Р. Штольдмана і Р. Штаммлера правове регулювання було засобом і вираженням товарного обміну, то О. Шпанн протиставляв правове регулювання обмінові як іншу форму суспільних зв'язків. На його думку, ринкова економіка ніколи не існувала в чистому вигляді, а поряд із регулюванням через обмін було й державне правове регулювання економіки: за феодалізму переважало регулювання ремісничого виробництва — через ієрархічну залежність васалів від сюзеренів; за капіталізму переважає рин-

кове регулювання, а державний вплив обмежується встановленням податків, тривалості робочого дня тощо. На зміну капіталізму прийде “універсалізм”, який реставрує феодальні відносини на новій технічній основі; державне втручання знову буде стосуватися не лише загальних умов виробництва, а й усього виробничого процесу.

У цілому соціальний напрям у політичній економії намагався дати відповіді на питання, що постали у зв’язку з виникненням і пануванням монополій. Водночас це була спроба розробки концепції, яка б враховувала соціальні аспекти розвитку ринкової економіки, боротьбу між працею і капіталом і яку б можна було протиставити марксизму. На відміну від марксистів, представники соціального напрямку бачили можливість економічного і соціального прогресу за умов ринкової економіки.

13.2. ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ ПРИМАРИ КОМУНІЗМУ

Марксистська економічна теорія в 90-х роках XIX ст. вступила у період глибокої кризи як теоретичного, так і методологічного плану, що виявилось у її розгалуженні на кілька течій.

Розбіжності між висновками марксистської економічної теорії і реальними процесами у ринковій економіці почали виявлятися уже у 70—80-х роках XIX ст. У провідних країнах світу не знаходила реального підтвердження історична тенденція капіталістичного нагромадження, провіщена К. Марксом у I томі “Капіталу”, за якою неминуче мали відбуватися зубожіння та пауперизація найманих робітників, їх перетворення на пролетаріат.

У робітничому русі, контрольованому до того часу марксистами, почався розкол, зумовлений розколом у галузі економічної теорії. Від ортодоксальної марксистської економічної теорії відокремилось кілька течій. Серед послідовників соціалістичних економічних ідей найбільшим впливом користувалися *правореформістська та лівореволюційна концепції*.

Поступово правореформістські принципи у формі соціал-реформізму завоювали провідні позиції серед європейських соціал-демократів, а “правовірні” марксистки залишилися в меншості (ліворадикальна концепція зберегла своїх adeptів переважно в Росії).

13.2.1. Соціал-реформізм

У кінці XIX ст. у середовищі європейських соціал-демократів розпочався перегляд основних положень марксистської економічної концепції. Це зрештою привело до формування *соціал-реформізму* — правореформістської течії соціалістичної економічної думки.

Духовним батьком і фундатором соціал-реформізму став знаний марксист, новий лідер німецьких соціал-демократів після смерті К. Маркса та Ф. Енгельса *Едуард Бернштейн* (1850—1932).

Колишній ортодоксальний марксист Е. Бернштейн у книзі “*Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії*” (1899) здійснив ревізію марксистської політичної економії, виклавши основи нового соціалістичного вчення — соціал-реформізму.

Водночас він вважав себе наступником К. Маркса за нових історичних умов. Однак, як писав Е. Бернштейн, “наступний розвиток і вдосконалення марксистського вчення повинні розпочатися з його критики”. Він вважав марксистську політичну економію тенденційною наукою, адже вона займає класові, партійні позиції, а справжня наука “не може бути тенденційною”, вона повинна об’єктивно та неупереджено здійснювати аналіз економічних явищ і процесів”.

Е. Бернштейн насмілювався переглянути те, що ортодоксальні марксистисти вважали недоторканим і майже священним, — вчення історичного матеріалізму. Вважаючи, що історичний матеріалізм є наріжним каменем марксистської теорії, Бернштейн наголошував, що в ньому надто багато схематичності, механічного детермінізму¹, фатальності. Він вбачав у концепції об’єктивних економічних законів недооцінку і навіть заперечення активної ролі практичної діяльності людей.

Суттєвим фактором методологічного плану стала позиція Бернштейна стосовно марксистського діалектичного методу досліджень. У книзі “*Історичний матеріалізм*” він назвав діалектичний метод “майже антропологічним відкриттям”, застерігав проти “пастки гегелівської діалектики”, небезпеку якої вбачав у “двозначності”, “мінливості” й “ухильності”. Патріарх соціал-реформізму попереджував, що гегелівські та марксистські схеми не можна перенести в життя точно та симетрично, оскільки воно складніше за всілякі спекулятивні побудови.

Бернштейн послідовно переглянув основу основ марксистського економічного вчення — *трудоу теорію вартості*. Він стверджував, що саме поняття вартості у тлумаченні Маркса “втрачає будь-яке конкретне значення і перетворюється на суто розумову конструкцію”. На протипагу Марксовій “абстрактній трудовій вартості” Бернштейн висунув поняття *економічної вартості*, яка стала синтезом трудової вартості та граничної корисності; вона містить як корисність (споживну вартість, або потребу), так і трудову вартість (вартість витрат виробництва). Характеризуючи свою концепцію вартості, Бернштейн досить самовпевнено заявив, що вона, нарешті, вирішує дискусію про вартість, яка триває в економічній теорії протягом століть.

¹ *Детермінізм* (від лат. *determinare* — визначати) — філософська концепція, яка визнає об’єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи і суспільства.

Відмова Е. Бернштейна від “чистої” трудової вартості зумовила перегляд ним учення К. Маркса про *додаткову вартість*. Якщо трудова вартість, на думку Е. Бернштейна, є “тільки умоглядною формулою та науковою гіпотезою”, то додаткова вартість є “лише абстрактною формулою, причому формулою, яка спирається на гіпотезу”, а тому “з теорії додаткової вартості не можна вивести наукової основи для соціалізму та комунізму”.

Логічним продовженням перегляду основних положень марксистського економічного вчення стала ревізія бернштейніанцями Марксової концепції *заробітної плати*. Вони відкинули розуміння заробітної плати як перетвореної форми вартості та ціни робочої сили, що має економічні межі. Зокрема, бернштейніанець К. Шмідт трактував заробітну плату як явище не виробництва, а розподілу, а сам Е. Бернштейн тлумачив поняття “товар — робоча сила” як суто риторичну формулу, а не наукову категорію.

Використовуючи реальний процес зростання добробуту більшої частини найманих робітників на межі століть, Бернштейн та його послідовники заперечили можливість як абсолютного, так і відносного зубожіння трудящих. Це стало підставою для заперечення коректності Марксового *загального закону капіталістичного нагромадження*. “Велике виробництво, — писав Бернштейн, — не тільки не поглинає дрібне та середнє, а й саме може процвітати тільки поряд з ними”.

Виходячи з цього, Е. Бернштейн розробив *теорію демократизації капіталу*, в якій дійшов висновків про пом’якшення суперечностей капіталізму. Зміну характеру ринкових відносин він інтерпретував як початок нової соціальної фази розвитку капіталізму, для якої характерне мирне, поступове, еволюційне переростання капіталізму в соціалізм.

На відміну від К. Маркса і Ф. Енгельса, під соціалізмом Е. Бернштейн розумів не майбутню формацію, яка прийде на зміну капіталізму, а “рух до кооперативного устрою або наявність такого устрою”. Безжальному та байдужому до людських доль Молохові Марксової експропріації він протиставив природну, без примусу господарську кооперацію на основі приватних підприємств, диктатурі пролетаріату — демократію як засіб і мету досягнення такого стану суспільства, коли жоден клас не користується ніякими привілеями, знищенню капіталу — збереження економічної основи ринкового господарювання. Для досягнення такого суспільства не потрібно революцій. Між революційним насильством і природним еволюційним розвитком Е. Бернштейн обрав останнє.

Водночас він ніколи не заперечував класової боротьби, але виступав проти її насильницьких форм, закликаючи не робити з неї жупелу і вважаючи, що зростання “середнього класу” природно сприятиме послабленню антагонізмів. Бернштейн правильно провістив тенденцію до соціальної стратифікації (поділу суспільства не на антагоністичні класи, а на прошарки населення, що взаємодіють), яка діє і нині, роблячи неможливою збройну революцію, позазаконне насильство.

Будь-яку класову диктатуру, зокрема й диктатуру пролетаріату, Бернштейн вважав атавізмом, свідоцтвом низької політичної культури, кроком назад до феодалізму з його закостенілими порядками, які потрібно розбивати силою. Порядки буржуазного суспільства, наголошував він, гнучкі, піддатливі до змін, розвиток цього суспільства відбувається шляхом розширювання “муніципальних вольностей”, що дає можливість не руйнувати громадянське суспільство та не перетворювати його членів у безрідних пролетарів, а підвищити працівника від становища *пролетаря* до становища *громадянина*, зробити громадянство всезагальним.

У результаті Е. Бернштейн побудував модель “класового миру”, де соціальні відмінності нівельовані, а всі члени *громадянського суспільства* однаково володіють різними частками національного багатства та однаково зацікавлені в його примноженні.

Розмірковуючи на тему “Що буде за комунізму?”, Бернштейн відносив до безплідних мрій висновки про “кінцеву мету” боротьби робітничого класу, яка (мета) його, за власним зізнанням, зовсім не цікавила. Набагато важливішим він вважав “боротьбу за реформи, боротьбу за соціальний прогрес, боротьбу за здійснення демократії”. Така щоденна боротьба за поліпшення становища трудящих і всього народу за допомогою кооперації та профспілок, шляхом реформування ринкової економіки і була для нього соціалізмом. Він вважав також нерозумним ставити перед суспільством штучну мету, якої немає у природних систем. Тому девіз Бернштейна “*Рух — усе, кінцева мета — ніщо!*” дає уявлення про його розуміння соціалізму та комунізму.

На бік соціал-реформізму поступово перейшли лідери II Інтернаціоналу К. Каутський і Р. Гільфердінг та більшість західноєвропейських соціал-демократів, австромарксистів, російські меншовики та ін.¹

В юності відомий німецький соціал-демократ *Карл Каутський* (1854—1938) перебував під значним впливом мальтузіанства, потім захопився концепцією Ф. Лассалья², однак під впливом книги Ф. Енгельса “*Анти-Дюрінг*” розірвав з лассальянством. Особисте знайомство з К. Марксом і

¹ *Австромарксизм* — один із різновидів соціал-реформізму, який склався в Австрії серед колишніх ортодоксальних марксистів О. Бауера, К. Реннера, М. і Ф. Адлерів, Р. Гільфердінга та ін., які розробили кілька реформістських положень, що принципово розійшлися з марксистськими. *Меншовики* — представники російської соціал-демократичної партії, які ідейно розійшлися з більшовиками у справі досягнення соціалізму і поступово перейшли на позиції соціал-реформізму.

² *Фердинанд Лассаль* (1825—1864) — представник німецького утопічного соціалізму, лідер соціал-демократичної партії, автор так званого “залізного закону заробітної плати”, в якому проголосив можливість переходу до соціалізму через робітничі асоціації, які зобов’язана фінансувати буржуазна держава (див.: *Ковальчук В.М., Сарай М.І.* Історія світової та української економічної думки. — Т.: Астон, 2004. — С. 146).

Ф. Енгельсом у 1881 р. та більш детальне ознайомлення з їх вченням на довгий період (до 1910 р.) зробило його “ортодоксом” марксизму.

Широковідомою його працею цього періоду стала книга “*Економічне вчення Карла Маркса*” (1886), в якій популярно викладалися проблеми і тому “Капіталу”. Значний внесок у захист і розвиток аграрної теорії марксизму зробила праця К. Каутського “*Аграрне питання*” (1899). У цьому ж році він виступив із різкою критикою бернштейніанства у праці “*Бернштейн і соціал-демократична програма*”. У 1905—1910 рр. К. Каутський, виконуючи передсмертну волю Ф. Енгельса, підготував до друку і видав IV том “Капіталу” К. Маркса.

Однак під впливом нових економічних і соціальних процесів у буржуазному суспільстві та вчення Е. Бернштейна поступово відбувалася еволюція поглядів К. Каутського в бік соціал-реформізму. Спочатку це виявилось в перегляді ролі соціальної революції і диктатури пролетаріату на шляху до соціалізму. Ще у працях “*Соціальна революція*” (1902) та “*Шлях до влади*” (1909) він припускав, що соціальна революція може відбутися і без зламу старої державної системи, тлумачив можливість приходу до влади шляхом завоювання більшості в парламенті на демократичних виборах. Революційні марксистки сприйняли таку позицію як *опортунізм*¹. Починаючи з 1910 р., критичні акценти у творчості К. Каутського як найавторитетнішого теоретика II Інтернаціоналу все більше зміщуються із соціал-реформізму на ортодоксальних марксистів.

Під час Першої світової війни Каутський став лідером *центристської течії* у соціал-демократичному русі, займаючи проміжну позицію між соціал-реформізмом і революційним марксизмом. Саме тоді він розробив свою *теорію імперіалізму*.

К. Каутський трактував імперіалізм як колоніальну політику “найбільших із промислово розвинених держав”, спрямовану на розширення територіальних володінь. Він вважав, що імперіалізм — це політика насильства. У статті “*Імперіалізм*” (1914) К. Каутський писав: “Імперіалізм — продукт високорозвиненого промислового капіталізму. Він полягає у прагненні кожної промислової капіталістичної нації приєднати до себе або підкорити всі великі *аграрні області*...” К. Каутський, таким чином, відмовлявся бачити в імперіалізмові особливу стадію розвитку капіталізму, на чому пізніше наполягав В. Ленін, а розглядав його як суто політичне явище, не пов’язане з якоюсь фазою економічного розвитку.

Німецький центрист вважав, що можна здолати імперіалістичну політику, залишаючись у межах сучасного йому капіталізму і протиставляючи їй менш дорогу і більш безпечну політику вільної торгівлі та мирної демократії. Тому в цей період він повністю відмовляється від революційного курсу, який ще зовсім недавно сам проголошував на передвоєнних конгресах II Інтернаціоналу.

¹ *Опортунізм* (від лат. *opportunus* — зручний) — у цьому випадку йдеться про угодовство і співробітництво з буржуазією, ревізіонізмом і реформізмом.

Ця позиція Каутського знайшла логічне відображення в його *теорії “ультраімперіалізму”*. Викладаючи її основи, він стверджував, що з “суто економічного погляду не виключена можливість настання доби “ультраімперіалізму”, коли вплив картелів пошириться й на зовнішню політику, і міжнародний союз імперіалістичних держав усуне суперництво національних фінансових капіталів між собою, що відкриє перспективу повного усунення війн і озброєнь”. Каутський вбачав у цьому досягнення капіталізмом такої стадії розвитку, коли “пролетаріат здійснить свою кінцеву мету за ринкових умов”.

Отже, наприкінці ХІХ ст. викристалізувалося економічне вчення *соціал-реформізму, або бернштейніанство*, суть якого полягала в доведенні можливості здійснення соціалізму за умов ринкової економіки (капіталізму) через поліпшення останньої шляхом цілеспрямованих реформ.

13.2.2. Ліворадикальна течія соціалістичного економічного вчення

Ортодоксальні марксистки після відколювання соціал-реформізму залишилися в меншості, створивши *ліворадикальне (революційне) економічне вчення про соціалізм*. Воно було репрезентоване крихітною групкою європейських соціал-демократів і більшістю соціал-демократів Росії (більшовиками).

Ліворадикальну течію певний час представляла частина соціал-демократів Німеччини (Карл Лібкнехт, Роза Люксембург, Клара Цеткін та ін.), однак після 1918 р. вона локалізувалася в Радянській Росії. Безперечним лідером цієї течії на початку ХХ ст. став російський революціонер *Володимир Ілліч Ульянов-Ленін (1870—1924)*.

В. Ульянов-Ленін розглядав основні економічні проблеми в руслі марксистського вчення. Варто зазначити, що всі його теорії мають яскраве політичне та ідеологічне забарвлення, політик у ньому завжди брав верх над економістом. Однак жодна його теоретична побудова не витримала перевірки часом.

Розвиваючи, як він вважав, учення Маркса, В. Ленін намагався обґрунтувати власну теорію соціалістичної революції, в якій, всупереч висновкам класиків марксизму, доводив можливість її перемоги, а згодом і побудови соціалізму, в одній окремо взятій країні, яка знаходиться в капіталістичному оточенні. Теорія соціалістичної революції базується на ленінській теорії імперіалізму, викладеній у праці *“Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” (1916)*.

Варто підкреслити, що проблеми імперіалізму цікавили багатьох дослідників і до В. Леніна. Зокрема теорію імперіалізму розробляли соціал-демократи К. Каутський, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург та ін., інституціоналіст і соціаліст Дж.А. Гобсон.

В. Ленін у своїй книзі найповніше використав положення теорії Дж.А. Гобсона з книги “Імперіалізм” (1902), відкидаючи уявлення інших. До побудов Дж.А. Гобсона В. Ленін додав свої революційні висновки, адже відомо, що англійський теоретик був прихильником еволюційного розвитку, а тому заперечував необхідність революційного переходу до соціалізму.

В. Ленін, услід за Дж.А. Гобсоном, визначив імперіалізм як особливу стадію розвитку капіталізму, виокремлюючи такі його ознаки:

1) монополізація економіки, коли монополії відіграють вирішальну роль;

2) злиття промислового та банківського капіталу в єдиний фінансовий капітал і утворення фінансової олігархії;

3) вивезення капіталу, яке, на відміну від вивезення товарів, набуває особливого значення;

4) утворення міжнародних монополістичних союзів, які ділять світ;

5) завершення територіального поділу світу найбільшими капіталістичними державами та боротьба за його переділ.

Ленін намагався сформулювати й основні особливості імперіалізму:

— по-перше, імперіалізм — це монополістичний капіталізм;

— по-друге, імперіалізм — це паразитичний, загниваючий капіталізм;

— по-третє, імперіалізм — це вмираючий капіталізм, переддень соціалістичної революції.

Ленін вважав, що паразитизм як особлива сторона “вмирання” капіталізму, його загнивання, полягає в зростанні прошарку рантиє (грошових капіталістів, які живуть на проценти), експлуатації залежних країн, зростанні тенденції до гальмування НТП під впливом монополізації економіки. Його висновок однозначний: імперіалізм — це вища та остання стадія розвитку капіталізму, переддень пролетарської революції.

Книга В. Леніна мала популістський характер, автор не переобтяжував себе глибоким теоретичним аналізом для підтвердження своїх висновків. Тому не випадково сучасна ринкова економіка не має жодної з виділених В. Леніним (і Дж.А. Гобсоном) ознак. Водночас ленінське вчення про імперіалізм і соціалістичну революцію канонізували наступники “вождя світового пролетаріату”, перетворивши його на комуністичне “Святе Писання” з трьома символами віри (імперіалізм — монополістичний, паразитичний та вмираючий капіталізм).

Ленін вважав, що на стадії імперіалізму “капіталістичне суспільство цілком дозріло для переходу до соціалізму”, а Росія є тією “слабкою ланкою” в ланцюгу імперіалізму, де цей перехід через пролетарську революцію може статися.

У кількох працях В. Ленін зробив висновок, що сучасний йому капіталізм перетворюється на державно-монополістичний капіталізм, тобто сили буржуазної держави об’єднуються із силою монополій. Однак і ця тенденція не знайшла підтвердження. Сучасна ринкова держава здійснює *антимонополістичне регулювання*, обмежуючи владу монополій.

Неокейнсіанці акцентують увагу на проблемах *економічної динаміки* як важливої теоретичної основи економічної політики держави. Вони повністю сприйняли переконання Кейнса про втрату ринковою економікою здатності до самовідновлення рівноваги та необхідності доповнення ринкового механізму державним регулюванням. Особливість неокейнсіанства полягає у відстоюванні систематичного і прямого, а не спорадичного та опосередкованого, як у Кейнса, впливу держави на економічні процеси. Відбувся перехід від *теорій зайнятості*, орієнтованих на антициклічне регулювання економіки, до *теорій економічного зростання*, пошуку умов забезпечення його стабільних темпів.

15.2.1. Теорії державного регулювання економіки

Проблеми розширення державного впливу на ринкову економіку досліджували насамперед американські *неокейнсіанці* Е. Хансен, С. Гарріс, Дж.М. Кларк. Спираючись на вчення Дж.М. Кейнса, вони вважали за доцільне збільшити податки з доходів домашніх господарств (населення) — до 25 % і більше, розширити обсяги внутрішніх позик держави та грошову емісію (додатковий випуск грошей в обіг) для розширення державних витрат і тим самим сукупного попиту. Вони закликали не зупинятися навіть тоді, коли це збільшує інфляцію та дефіцит державного бюджету.

Модифікуючи кейнсіанські уявлення, неокейнсіанці пропонували замінити перманентне (безперервне) регулювання приватних та державних інвестицій *маневруванням державними витратами* залежно від економічної кон'юнктури. Так, зокрема, у періоди піднесення економіки інвестиції пропонувалося обмежити, а в періоди зниження темпів зростання чи спаду — збільшити, незважаючи навіть на можливий бюджетний дефіцит.

Нарешті, якщо Дж.М. Кейнс у своїй теорії спирався на *принцип мультиплікації* інвестицій і зайнятості, який означав, що зростання доходів супроводжується зменшенням зростання інвестицій, то в теорії американських неокейнсіанців було висунуто додатковий принцип — *принцип акселератора*, який ґрунтується на тому, що в конкретних випадках зростання доходів відбувається на ґрунті більш масштабного збільшення інвестицій. Першим у 40-х роках його сформулював *Елвін Хансен* (1887—1976), але пізніше він набув широкого застосування у всіх неокейнсіанських публікаціях¹.

Якщо *мультиплікатор* характеризує зв'язок між нинішнім приростом інвестицій та наступним приростом національного доходу, то *акселератор*

¹ Сам *принцип акселерації* економічних показників теоретично було сформульовано французьким дослідником А. Афталійоном ще в 1913 р. та американським економістом Дж.М. Кларком у 1919 р., однак стосовно інвестицій вперше його застосував Е. Хансен.

показує зв'язок між нинішнім приростом національного доходу і наступним приростом інвестицій:

$$a = \frac{\Delta I}{\Delta Y},$$

де a — коефіцієнт акселератора; ΔI — приріст інвестицій (обсяг чистих інвестицій); ΔY — приріст національного доходу.

Акселерація відбувається тому, що деякі види обладнання, машин і механізмів (елементи капіталу у виробничій формі) мають порівняно тривалий період виробництва, і очікування протягом цього часу психологічно впливає на розширення виробництва потрібного обладнання чи машин в обсягах, що перевищують реальний попит, а тому викликають зростання попиту на інвестиції.

Неокейнсіанці Франції (Ф. Перру, Л. Столерю та ін.) визнали необов'язковим кейнсіанське уявлення про регулювання ставки процента як засіб стимулювання додаткових інвестицій. Вважаючи, що корпорації з переважанням частки державної власності стали домінуючою і координуючою силою в ринковій економіці, вони акцентували увагу на *індикативному плануванні* економіки як визначальному засобі впливу на стимулювання інвестиційного процесу.

Індикативне планування існує у формі рекомендацій суб'єктам господарювання і є обов'язковим тільки для державного сектору економіки, воно становить основу для побудови *довгострокових прогнозів* для економіки в цілому. При цьому неприпустимим вважається альтернативне індикативному *імперативне, або директивне, планування*, яке має характер закону і розглядається як командне (тоталітарне), соціалістичне.

15.2.2. Моделі рівноваги, зростання та циклу

Ще за життя Дж.М. Кейнса здійснювалися інтерпретації його макро-економічної моделі. Однією з них, з якою погодився і сам Кейнс, стала модель, запропонована в 1937 р. англійським економістом, майбутнім Нобелівським лауреатом з економіки 1972 р. *Джоном Річардом Гіксом* (1904—1989) — *модель рівноваги товарного і грошового ринків*, відома під назвою моделі *IS — LM*.

Графічно модель *IS — LM* показано на рис. 15.1.

Як і модель “кейнсіанського хреста” (модель *AD — AS*; *AD* — сукупний попит, *AS* — сукупна пропозиція), модель Гікса графічно зображується перетином двох кривих: *IS* (“інвестиції — заощадження”), яка відображає стан товарного ринку, і *LM* (“ліквідність — гроші”), що відображає стан грошового ринку. Перша показує ситуацію на ринку товарів і послуг (через інвестиції та заощадження), а друга — на грошовому ринку (через попит на гроші та їх пропозицію). Обидва компоненти моделі пов'язує *процентна*

Економічну програму соціалізму “вождь” виклав у таких працях: “Квітневі тези” (1917), “Катастрофа, що загрожує, та як з нею боротися” (1917), “Держава та революція” (1917), “Чергові завдання Радянської влади” (1918) та інших публікаціях 1917—1920 рр. Однак прийнятної економічної моделі соціалізму він так і не створив.

Спираючись на чорнові начерки К. Маркса і Ф. Енгельса про комунізм та його фази (стадії), В. Ленін та його соратники намагалися відразу після захоплення влади реалізувати *модель воєнного комунізму*, прагнучи досягти соціалізму, за власним визнанням В. Леніна, “кавалерійським наскоком”, на основі експропріації приватної власності, скасування товарно-грошових відносин, фактично на основі пограбування селянства через так звані продрозкладки, що закінчилося повним провалом, спричинило громадянську війну та ще більший терор.

Але, щоб “вождь” та його оточення зрозуміли цілковиту безперспективність і згубність цієї “моделі”, знадобилися громадянська війна, селянські бунти, широкі виступи населення проти радянської влади, зокрема Кронштадтський заколот військових моряків у 1921 р., придушений з небаченою жорстокістю.

Від моделі “воєнного комунізму” перейшли до так званої *нової економічної політики* (непу), яка передбачала повернення до окремих ринкових елементів з метою зміцнення зруйнованого воєнним комунізмом і громадянською війною господарства. Неп означав “докорінну зміну всіх поглядів на соціалізм” у Леніна, тимчасове повернення до “розвитку капіталістичних відносин” і “державного капіталізму”. Однак товарно-грошові відносини були лише засобом вирішення комплексу складних економічних і соціально-політичних проблем соціалізму.

Ленін так визначив ідею непу: “а) зберегти землю в руках держави; б) зберегти всі командні висоти у сфері засобів виробництва; в) контрольована свобода торгівлі в галузі дрібного виробництва; г) державний капіталізм у сенсі залучення приватного капіталу (і концесії, і змішані товариства тощо)...”

В останніх працях В. Ленін ще раз рішуче змінює свої погляди на соціалізм. Зокрема, у статті “*Про кооперацію*” (1923) він уже уявляє соціалізм “ладом цивілізованих кооператорів”, ніби ще зовсім недавно не визнавав іншої альтернативи, крім жорсткого централізованого управління за безумовного панування державної власності. У цій праці Ленін вперше визнав можливість існування різних моделей соціалізму.

Наприкінці життя революційний марксист зрозумів і повну необґрунтованість сподівань на швидку перемогу світової пролетарської революції. Такий варіант подій не вписувався в марксистський “сценарій”, він став повною несподіванкою для російських послідовників соціалістичного вчення. Тому Ленін вимушено намагається довести можливість побудови соціалізму у окремо взятій країні, яка знаходиться в капіталістичному оточенні.

Більш тверезо, ніж у роки революційної ейфорії, В. Ленін підходив і до питань *індустріалізації економіки та колективізації сільського господарства*. Ці процеси, на його думку, повинні відбуватися поступово, без спонукань, а кооперація — строго добровільно, без силового тиску та поспіху.

Наприкінці життя “вождь” звертає увагу й на роздутість і бюрократичність радянського апарату управління народним господарством, ніби він створювався не під його керівництвом. Він пропонує цілу низку не зовсім продуманих змін у системі управління, які, як він гадав, здолали б бюрократизм. Утім, це нічого не змінило. Тоталітарна система, виплекана Леніним та його однодумцями, як і за часів Стародавнього Єгипту чи Ібн Хальдуна, може управлятися лише через цілу армію чиновників.

13.2.3. Крах ліворадикального соціалістичного вчення

Після смерті В. Леніна особливо швидко відбувалася догматизація марксистсько-ленінського вчення. Неправильним, навіть ворожим оголошувалося все, що не відповідало усталеним догмам, не вкладалося у задані сценарії переможної ходи соціалізму та загибелі капіталізму. Це вкрай обмежувало можливості розвитку економічної науки, сприяло закостенілості марксистсько-ленінського економічного вчення.

Священним і недоторканим вважалося все, що було зафіксовано в працях “вождів” і документах комуністичної партії, яка абсолютизувала владу. Усі нові теорії “перевірялися” цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму, освячувалися іменами “вождів”. Марксизм перетворився на закостенілу і вульгарну догму. Класова і партійна економічна наука вірно служила тоталітарному режиму, апологетизувала його, повністю перестала відображати реалії економічного життя.

Водночас В. Ленін та його послідовники догматизували та вульгаризували марксистську теорію. Жива, творча думка ледь проглядалася за важкою завісою ідеологічних догм. Якщо й відбувалися теоретичні дискусії, то вони стосувалися не творчого розвитку економічної теорії, а насамперед шляхів і методів неухильного виконання ленінських установок. Водночас теоретична полеміка супроводжувалася запеклою боротьбою за владу між наступниками В. Леніна, яка закінчилася фізичним винищенням опонентів нового “вождя” — Йосифа Сталіна. Останній “перемагав” і “лівих”, і “правих уклоністів” від комуністичних догм випробуваною зброєю — “цитатним” методом полеміки, коли будь-яка ленінська цитата ставала абсолютним критерієм істини.

Особливо гостра дискусія в середині 20-х років розгорнулася стосовно питання про можливість економічного і політичного здійснення соціалізму в окремо взятій країні. Зокрема *Лев Троцький* (1879—1940), розвиваючи положення своєї *теорії “перманентної” соціалістичної революції*, спочатку повністю пов’язував перемогу соціалізму із світовою пролетарською

революцією. Однак згодом він дещо скоригував цю думку. У праці *“До соціалізму чи до капіталізму?”* (1925) він допускав, що можливість перемоги соціалізму в окремо взятій країні є, однак вона мало ймовірна.

Подібні сумніви висловлювали й інші більшовицькі теоретики, але перемогла думка Й. Сталіна про правильність ленінських установок на перехід до мирної побудови соціалізму в окремій країні у зв'язку з тимчасовою “частковою стабілізацією капіталізму”.

Проте вже не йшлося про розбудову соціалізму на ґрунті “ринку”, впробуваного за непу. У доктрині сталінізму соціалізм міцно ув'язувався з безтоварним господарством, що в цілому відповідало марксистсько-ленінським догмам. Навіть за кілька десятиліть *Йосиф Сталін* (1879—1953) у праці *“Економічні проблеми соціалізму в СРСР”* (1950) висловлював абсурдну думку, що товарно-грошові відносини за соціалізму існують тільки в обмеженій сфері виробництва предметів споживання і не існують у сфері виробництва засобів виробництва. Від товарної моделі соціалізму відмовилися на користь командно-адміністративної.

Однак монстр тоталітаризму не здатен був забезпечити успішний економічний і соціальний розвиток. Тому періодично радянські лідери, пам'ятаючи досить позитивний досвід непу, намагалися посилити роль товарно-грошових відносин у командно-адміністративній системі. Так було після смерті Й. Сталіна в 1954—1955 рр., потім під час впровадження так званої “реформи Косигіна” в 1965 р., остання спроба була пов'язана вже з “перебудовою Горбачова” у другій половині 80-х років. Після цього відбувся крах системи соціалістичного господарства.

Усі спроби “оживити” соціалізм за допомогою ринку були невдалими, оскільки ринкові відносини виявилися несумісними з тоталітарною економікою, приреченою на застій і загибель внаслідок своєї неприродності. Водночас парадоксом стало те, що у працях радянських економістів-теоретиків 50—90-х років соціалістична економіка вважалася товарною, підпорядковуючись так званому “законові вартості”, і водночас товарно-грошові відносини трактувалися як “чужі” для соціалізму.

Суспільний розвиток вперто не вкладався в мертві теоретичні схеми революційних марксистів, не відповідав надуманим етапам і фазам нового суспільства. Викривлена логіка ідеологічних догм змушувала “підтасовувати” реальну дійсність під спекулятивні побудови.

“Розвиваючи” марксистсько-ленінське вчення про етапи комуністичного суспільства, “вождь” Й. Сталін виокремив спеціальний етап “побудови соціалізму в основному” (відповідно до внутрішніх можливостей країни, без зовнішньої допомоги), критерієм якого стало безроздільне панування загальнонародної (державної) власності на засоби виробництва. Наступною стадією він оголосив “повну й остаточну перемогу соціалізму”, яка пов'язувалася з утворенням світової соціалістичної системи. Виокремлення цих стадій було канонізоване і закладене в основу офіційної періодизації економічної історії, воно надовго пережило свого творця. Навіть у 80-х роках

продовжували виокремлювати етапи “побудови соціалізму в основному” (кінець 30-х років) та “повної і остаточної перемоги соціалізму” (кінець 50-х років). Такими ж спекулятивними були твердження про “розвинене соціалістичне суспільство” 70-х років.

Про вкрай глибоку вульгаризацію марксистської теорії свідчить і авантюрний курс на побудову “повного комунізму” протягом 20 років (1961—1980), закладений у новій Програмі КПРС.

Стосовно “стадійності” соціалізму були й інші думки, які, втім, не виходили за межі ленінських уявлень. Зокрема, *Микола Бухарін* (1883—1938), після смерті Леніна, безумовно, найглибший, поряд з Л. Троцьким, більшовицький економіст-теоретик, виокремлював стадії “відсталого соціалізму” (для економічно відсталих країн, у тому числі Росії) і “повного соціалізму”. У цьому виявилось різне тлумачення соціалізму з боку М. Бухаріна і Й. Сталіна.

Відмінність між ними також полягала в різних уявленнях про методи просування до соціалізму. На відміну від Й. Сталіна, М. Бухарін виступав за менш болісний рух до мети: відносно помірні темпи економічного зростання, збалансований розвиток економіки (не на шкоду легкій індустрії і сільському господарству), безумовний принцип добровільності колективізації і кооперування, поступовості їх проведення. Він рішуче висловлювався проти “надзвичайних” заходів, силових, безжально-жорстоких методів позаекономічного примусу, прихильниками яких були Л. Троцький, Й. Сталін та ін. більшовицькі “вожді”. У сфері політики символом віри М. Бухаріна був “громадянський мир” — всупереч сталінській *теорії загострення класової боротьби* в міру наближення до соціалізму, яка виправдовувала жорстокий терор і репресії радянського режиму.

Вульгарний рівень “наукового” аналізу був властивий “революційним марксистам” і стосовно уявлень про еволюцію ринкового господарства і буржуазного суспільства у цілому.

Ленінська *теорія імперіалізму* передбачала близьку світову пролетарську революцію і загибель капіталістичної системи. Однак дуже швидко виявилася вся необґрунтованість цих сподівань. Це знайшло відображення у тезі про *часткову стабілізацію капіталізму* (1925), яка визнавала факт уповільнення міжнародного революційного процесу і тимчасової стабілізації світового капіталізму.

Водночас ці висновки не змінили уявлення про “швидкий крах” капіталізму, що знайшло своє втілення у сталінській *теорії загальної кризи капіталізму* (1927). У ній стверджувалося, що капіталізм невмолимо наближається до своєї загибелі під тиском наростаючих внутрішніх суперечностей, які він розв’язати не в змозі. Наступна модифікація цієї теорії полягала у виокремленні уже значно тривалішого періоду — *епохи переходу від соціалізму до комунізму у всесвітньому масштабі*.

Ця теорія показала свою повну наукову неспроможність. Соціалістичне господарство занепадало, а говорили про занепад капіталістичного. Згодом

ринкова економіка укотре продемонструвала свою виняткову гнучкість і здатність до позитивної еволюції, а соціалістична зазнала повного провалу. Тому з позицій сьогодення уявлення про так звану загальну кризу капіталізму видаються безпорадними і надуманими.

Закостенілість і догматизм економічної теорії соціалізму наочно виявилися в ленінському вченні про *державно-монополістичний капіталізм* та його розвитку. У ньому стверджувалося, що відбувається зрощування буржуазної держави з монополіями і цей симбіоз утворює нову сутність — державно-монополістичний капіталізм.

Навіть у другій половині ХХ ст., коли в усіх країнах із ринковою економікою утвердилося антимонопольне регулювання і діяло жорстке антимонопольне законодавство, радянські теоретики стверджували, що монополізація капіталізму посилюється, а монополії використовують буржуазну державу у своїх інтересах, підпорядковуючи її собі. При цьому такі елементи ринкової структури, як олігополія і монополістична конкуренція, трактувалися як чиста монополія, яка насправді давно була поставлена поза законом. З 60-х років суть державно-монополістичного капіталізму була дещо модифікована і визначалася як поєднання сили буржуазної держави із силою монополій у єдиний механізм з метою забезпечення монополістичному капіталові усе вищих прибутків, придушення робітничого і демократичного рухів, національно-визвольної боротьби пригнічених народів, з метою економічної, політичної та ідеологічної боротьби проти світової соціалістичної системи, здійснення агресивної зовнішньої політики.

Характеризуючи в цілому марксистську соціалістичну ідею, яка була дивовижно прекрасною і якою захоплювалися сотні тисяч і мільйони чесних і найвищою мірою порядних людей, варто підкреслити, що це було тоді, коли вона ще не була перевірена життям. Багато країн заплатили мільйонами життів, економічною відсталістю, марно втраченими десятиліттями і сподіваннями, щоб довести світові, що цю прекрасну ідею реалізувати неможливо внаслідок її ілюзорності.

13.3. УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ДОБИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

ХХ століття принесло в Україну посилення соціальної напруженості, революції та світової війну, надії на досягнення національної незалежності та їх крах, призвело до зміни соціального ладу. Період з лютого 1917 р. до середини 30-х років став для України часом соціального зламу, коли процес творчої розбудови незалежної держави змінився агресією більшовицьких орд із сусідньої Росії та черговою втратою державності, жажливою, більше

загарбницькою, ніж громадянською, війною, яка безжально прокотилася по українських землях, показавши справжнє обличчя революційного насильства у трагедії політики воєнного комунізму, що змінилася непослідовністю так званої нової економічної політики, встановленням омріяної більшовиками репресивної держави диктатури пролетаріату, яка, мов Молох, “перемолола” суспільство, не щадячи ні представників так званих експлуаторських класів, ні самих пролетарів із селянами, завершившись, зрештою, формуванням тоталітарної командно-адміністративної системи, яка смертоносним серпом пройшла по ниві України в період нелюдських методів соціалістичної індустріалізації економіки та колективізації сільського господарства, політичного та ідеологічного терору, геноциду та штучного голоду, забравши з собою десятки мільйонів людських доль і життів.

13.3.1. Соціальний перелом початку ХХ ст. та його вплив на українську економічну думку

Українська економічна думка активізувалася в короткий період розбудови незалежної держави, а потім, потрапивши під прес офіційної лєнінсько-сталінської комуністичної ідеології, розвивалася односторонньо та тенденційно. Усі паростки живої думки нещадно “прополювались”, якщо вони не відповідали комуністичним догмам. Однак навіть у цей жорстокий і трагічний для українського народу період, коли насильницькими та репресивними методами насаджувалася комуністична система, в Україні були економісти-теоретики, ідеї яких гідно представляли вітчизняну економічну думку.

Розпочався цей період буремними подіями 1917 р. та проголошенням Центральною Радою в Києві спочатку автономії, а потім і повної незалежності України.

В економічній думці України тоді виявились три основних напрями: 1) економічна теорія, що формувалася на засадах основних економічних шкіл Заходу, зокрема маржиналізму, або неокласичного напрямку; 2) марксистська теорія в її ортодоксальному варіанті; 3) немарксистські економічні соціалістичні теорії.

Перший напрям розвивали такі видатні теоретики, як М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, О. Чайнов, К. Воблій, О. Челінцев та ін.

М. Туган-Барановський, який у 1917 р. повернувся в Україну з Росії, видає тут українською кілька своїх книг, зокрема перероблене видання праці “Соціальні основи кооперації” під назвою “*Кооперація, її соціально-економічна природа та мета*”, яка вийшла з друку в 1919 р. Він проводив теоретичну і практичну економічну та господарську роботу на посаді генерального секретаря фінансів Центральної Ради, на кафедрі політичної економії Київського університету, в організації соціально-економічного відділу Української академії наук та Інституту кон’юнктури, першим дирек-

тором якого він і став, працював у керівництві часописом “Українська кооперація”.

Напередодні Жовтневого більшовицького перевороту, ще в серпні 1917 р., лідер української економічної думки, передбачаючи ситуацію легкого захоплення влади в Росії якоюсь соціалістичною партією, попереджував про небезпеку негайного запровадження системи централістського соціалізму. Згодом у книзі “Соціалізм як позитивне вчення” (1917) він звертає увагу на вади надмірної централізації, що можуть призвести до обмеження особистої свободи, панування примусовості та тоталітаризму, господарського регресу замість прогресу. “У непідготовленому соціальному середовищі, — робить пророчий і далекоглядний висновок український науковець, — соціалізм замість того, щоб стати царством свободи, стане царством рабства й загальних злиднів”.

Він, як і В. Косинський, В. Левитський, К. Воблій, О. Чайнов, М. Птуха, Р. Орженцький, В. Садовський та інші українські теоретики, відверто негативно сприйняв економічну програму більшовиків. Особливий наголос ці вчені робили на негативних соціальних та економічних наслідках, до яких може призвести реалізація аграрної частини цієї програми, попереджали, що націоналізація чи соціалізація землі можуть спричинити небувалі соціальні потрясіння, голод і розруху. Ліквідація культурних, високоєфективних маєтків, попереджав М. Туган-Барановський, зумовить нестачу продовольства в містах, конфлікти та суперечності між робітниками і селянами.

Інший відомий економіст *Костянтин Воблій* (1876—1947) у праці “Земельне питання в програмах різних партій” (1917) наголошував, що негайна конфіскація землі селянством призвела б до анархії, взаємної різанини селян і викликала б небувале потрясіння основ народного господарства.

Видатний російський учений-аграрник *Олександр Чайнов* (1888—1938), творчий шлях якого розпочинався в Україні й котрий пізніше був репресований і знищений тоталітарним сталінським режимом¹, в узагальнювальній теоретичній праці “Основні ідеї і форми організації селянського господарства” (1919), використовуючи засади теорії граничної корисності, став на захист індивідуального селянського господарства.

На тих самих принципах інший харківський професор *Олександр Челінцев* (1874—1962) розробляє наукові основи організації сімейно-трудоного селянського господарства, розглядаючи їх у тісному взаємозв’язку з розбудовою селянської кооперації в Україні. Узагальнені висновки його досліджень, які підтримував і М. Туган-Барановський, мали велике наукове та практичне значення і були прийняті як програма кооперативної роботи Радою кооперативних з’їздів України у вересні 1918 р.

¹ О. Чайнова в 1933 р., одночасно з іншим видатним економістом М. Кондратьєвим, репресували за абсурдним звинуваченням в антидержавній змові та організації опозиційної “Селянської партії”, а в 1938 р. розстріляли.

До 20-х років економічна наука в Україні, очолювана прогресивними вченими, що представляли найперспективніші її напрями, мала всі можливості для плідного розвитку. Проте з установленням в Україні радянської влади з її безальтернативною політикою в усіх сферах суспільного життя й придушенням незалежної від догм думки призупинився нормальний хід наукового процесу. Більше того, економічна наука зазнала істотних втрат. Було закрито Інститут кон'юнктури, який очолювали М. Туган-Барановський, а після його смерті — М. Птуха та Р. Орженцький, практично ліквідовано соціально-економічний відділ Української академії наук, понівечено інші щойно створені науково-дослідні структури, десятки економістів емігрували за кордон — серед них О. Білімович, Р. Орженцький, В. Садовський.

Такі видатні теоретики, як Є. Слущкий, К. Воблій, В. Левитський, В. Косинський, М. Птуха та ін., перебуваючи під політичним наглядом влади, наприкінці 20-х років змушені були припинити заняття проблемами економічної теорії та зосередити увагу на спеціальних і прикладних економічних науках.

Другий напрям української економічної думки цього періоду займав позиції ленінсько-сталінського варіанта ортодоксального марксизму, тоді уже здогматизованого та закостенілого, без проблеску живої думки.

У цей час марксизм уже перетворився на своєрідну віру, де був і свій Бог — Карл Маркс, і свій Старий Завіт — “Капітал”, не обійшлося і без Сатани, роль якого відводили Е. Бернштейну, що повстав проти комуністичного Бога своєю концепцією соціал-реформізму, з'явився і свій Христос — Володимир Ленін, твори якого трактувалися як Святе Письмо з трьома догматичними символами віри¹, був і непогрішимий апостол віри марксистсько-ленінської — Йосиф Сталін, думки якого трактувалися як месіанські пророцтва світлого майбутнього, заради якого потрібно витерпіти нелюдські муки, і як заклинання від “лукавого”, диявольські умисли якого вбачалися у ринковій ідеології.

Водночас ясних і зрозумілих шляхів побудови нового суспільства марксизм так і не визначив, були тільки туманні чорнові обриси соціалізму, накреслені К. Марксом і Ф. Енгельсом: про революційний шлях переходу до нього та диктатуру пролетаріату, класову боротьбу, нетоварний характер нового суспільства та відмову від грошей, загальнонародну власність, перехідний період від капіталізму до соціалізму та дві фази комунізму, поступове відмирання держави і класів тощо.

Ґрунтуючись на установках “вождів пролетаріату”, а також на постулатах скороспілих ленінських праць — таких як “Держава і революція”

---

¹ Йдеться про потрібну характеристику імперіалізму в праці В. Леніна “*Імперіалізм як найвища стадія капіталізму*” (1916), яка звучить як заклинання: 1) імперіалізм — монополістичний капіталізм; 2) імперіалізм — загниваючий капіталізм; 3) імперіалізм — умираючий капіталізм, переддень соціалістичної революції.

(1917), “Чергові завдання Радянської влади” (1918), “Про продовольчий податок” (1921), “Про нову економічну політику” (1921), “Про кооперацію” (1922) та ін., більшовики намагалися на практиці знайти шляхи до соціалізму, горезвісним методом “спроб і помилок” буквально “на ходу” винаходжуючи та випробовуючи його моделі в “революційній творчості мас”, яка насправді була більшовицьким диктатом.

Так, спочатку застосували безглузду й нелюдську модель воєнного комунізму, яка передбачала повну відмову від товарно-грошових відносин і примусовий розподіл продукту за допомогою військової сили — продовольчих загонів, спровокувавши громадянську війну та селянські бунти, потім вирішили запровадити елементи товарного виробництва і грошових відносин у так званій новій економічній політиці, або непі. Це зовсім не означало повернення до об’єктивних і випробуваних ринкових методів господарювання — елементи ринку тимчасово використовувалися для зміцнення економіки, від непу відмовилися наприкінці 20-х років, перейшовши до командно-адміністративної (тоталітарної) економічної системи з максимальним обмеженням ринкових відносин. Усі ці експерименти будувалися на поспішних, непродуманих, безжальних методах, на стражданнях і крові народу.

Серед прибічників економічних концепцій ортодоксального і водночас здогматизованого марксизму в Україні виділялися В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Д. Мануїльський, Х. Раковський, Г. Петровський, О. Шліхтер, Я. Яковлев та інші партійні та радянські керівники й ідеологи, які заповідливо керувалися генеральною лінією Комуністичної партії й вказівками з Москви, що призвело до занепаду провідної галузі економіки України — сільського господарства, трагедії колективізації, голодомору початку 30-х років, бездумної прискореної індустріалізації, фактичного геноциду української нації.

Однак слухняне виконання нелюдських економічних постанов центральної влади, сліпе дотримання догм марксистсько-ленінського вчення не врятувало їх від репресій. Практично всіх згаданих економістів та політиків, які реалізували економічну політику розбудови соціалізму за ленінсько-сталінськими варіантами, знищив режим, частиною якого вони були самі, у 30-х роках. Їх оголосили винуватцями того, що соціалістична економіка не показує очікуваної ефективності, а також агентами імперіалізму, шкідниками, які свідомо перешкождали соціалістичному будівництву, вміло спрямували народний гнів проти них.

Третій напрям економічної думки України цього періоду представлений теоріями немарксистського соціалізму. Серед соціалістів необхідно згадати видатного історика, голову Центральної Ради, першого і єдиного президента УНР *Михайла Грушевського*, главу уряду УНР, визначного письменника *Володимира Винниченка*, економічні погляди яких були близькими до поглядів меншовиків, що представляли праве крило російської соціал-демократії, та західноєвропейських соціал-реформістів. Соціалістом був і *Симон*

Петлюра — спочатку генеральний секретар у справах оборони Центральної Ради, а потім керівник Директорії УНР, постать якого більшовики зробили одіозною.

Українські соціал-демократи В. Винниченко, В. Садовський, І. Лизанівський, а також так звані “боротьбисти” В. Блакитний, А. Шумський та ін. вважали, що для соціалістичних перетворень в Україні ще не настав час — не створено виробництво, яке б могло забезпечити умови соціалістичного розподілу. Як відомо, ще напередодні жовтневих подій 1917 р. на цьому наголошував і М. Туган-Барановський. Тому українські соціалісти не сприйняли економічну програму ортодоксальних марксистів, боролися проти її здійснення.

Не можна обійти увагою й економічні концепції українських анархістів. Серед них найвідомішим, без сумніву, був **Нестор Махно**, отаман селянської армії періоду громадянської війни, який сповідував **анархо-комунізм** — вчення про безкласове і бездержавне суспільство із загальнонародною (общинною) власністю на землю та інші засоби виробництва. Постать незламного борця за свободу українського селянства Н. Махна за радянських часів змальовувалася виключно чорною фарбою. Тільки тепер повертається історична справедливість, яка вимагає об’єктивно оцінити його роль в українській історії. Дослідження ідей цієї суперечливої, але непересічної особи ще попереду. Нині можна сказати, що соціальним ідеалом “батька” Махна була “селянська республіка” без центральної влади, з окремими сімейними господарствами заможних селян, справедливим нетоварним обміном продуктами між містом і селом.

13.3.2. Економічна думка України в період панування тоталітарної системи

Період, про який ідеться, охоплює 30—70-ті роки ХХ ст., коли було проголошено тезу про завершення побудови соціалізму та прийнято авантюрний курс до комунізму. Це була доба безроздільного панування командно-адміністративної системи і водночас застою економічної думки України.

На переломі 20—30-х років в економічній літературі ще траплялись трактування, що якоюсь мірою суперечили офіційній позиції. Зокрема, певних успіхів було досягнуто в теоретичних розробках проблем товарно-грошових відносин. І хоча їх автори обстоювали тезу про необхідність застосування цих відносин тільки як обліково-розрахункових чинників планування і впровадження господарського розрахунку на державних підприємствах, деякі їх узагальнення свідчили, що йшлося про регулюючу роль ринку.

Були й публікації, де деякі економісти — Я. Дімайштейн, М. Соболев, Л. Діц та ін. — відзначали негативні наслідки централізованого ціноутворення, диспропорції економічного розвитку, товарний дефіцит, неправо-

мірність тотального планування, вказували на можливість кризи збуту за умов монополізованої державою економіки тощо. Однак усі ці виступи піддавались нищівній критиці економістами-марксистами.

Особливе місце в той період займала критика так званої “волобуєвщини” — як прояву українського націоналізму в економічній думці.

Науковець-економіст *Михайло Волобуєв* у 1928 р. виступив із публікаціями, в яких розвивав ідеї про переваги самостійного економічного розвитку України. При цьому він вказував на імперську політику Росії, яка сприяла спотворенню природного розвитку української економіки, її пристосуванню до своїх потреб. На думку М. Волобуєва, Україна володіє достатнім економічним потенціалом, щоб самостійно інтегруватися до світового господарства, а не через російську економіку. За цей виступ українського економіста оголосили ворогом соціалізму та радянської держави і згодом репресували.

Ворожими було визнано “неонародницькі” економічні концепції О. Чаянова і О. Челінцева, призупинено реалізацію їх плану аграрних реформ. Згодом “соціально чужими” та ворожими оголосили економічні ідеї М. Туган-Барановського і Є. Слуцького, останньому фактично заборонили займатися проблемами економічної теорії.

З 30-х років економічна думка України практично стала заповідником комуністичного мракобісся та начотництва, догматизму та примітивізму так званої “червоної професури”, яка формувалася з не дуже грамотних, але відданих тоталітарному режиму представників пролетарських прошарків населення. Економічна теорія розвивалася за соціальним замовленням, перебувала в ізоляції від світової економічної думки.

Усі немарксистські течії оголошуються вульгарними і небезпечними для справи соціалізму, розглядаються віднині тільки з позицій їх нищівної критики як невідповідних комуністичним канонам. Для вихованців “пролетарської” ідеології незаперечною істиною і дороговказною зіркою ставали ідеї економічних праць “вождів” — таких як книга Й. Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” (1950), де наголос робився на відмові від “чужих” для планового господарства товарно-грошових відносин і проводилася теза про посилення класової боротьби на шляху до комунізму, чим теоретично намагалися виправдати репресії і терор влади проти народу.

Тут варто зупинитись на деяких поясненнях причин такого стану економічної думки. У сучасній літературі трапляється твердження, яке корениться у стереотипах хрущовського періоду про викривлення Й. Сталіним ленінських принципів і заповітів, що підтверджує демонічну роль “корифея всіх наук” у вульгаризації і застої економічної науки, тобто насамперед звинувачується “сталінщина”, певним чином протиставляються постаті В. Леніна та Й. Сталіна.

На нашу думку, таке трактування несправедливе. Жодних відступів від ленінських ідей у діяльності Й. Сталіна не спостерігалось, та й самі ідеї “вождя світового пролетаріату періоду імперіалізму та соціалістичних рево-

люцій” передусім стосовно господарського будівництва і економічної політики характеризувалися неоднозначністю і непослідовністю. А причина застою і закостенілості економічної думки прихована в комуністичному тоталітаризмі, співцями і творцями якого були і В. Ленін, і Й. Сталін, і їх одноподумці.

Варто також зазначити, що внаслідок посиленого тиску центральної влади, постійних “чисток” наукових кадрів, а також особливостей національного менталітету українська економічна наука тривалий час залишалася більш консервативною й упередженою, ніж в інших постсоціалістичних країнах, насамперед у Росії.

Певне відродження економічної думки України розпочалося з 60-х років — періоду так званої “політичної відлиги”. Саме тоді з’являються дослідження українських учених *В. Корнієнка, І. Лукінова, Ю. Пахомова, А. Покритана, А. Агафонова, І. Ястремського* та інших економістів, в яких ідеться про зміну орієнтирів економічної думки, формуються нові підходи до визначення ролі економічної теорії у соціально-економічних перетвореннях, про шляхи вирішення проблем політичної економії. Увага акцентується на проблемах впровадження господарського розрахунку, місця і ролі товарно-грошових відносин в економічному розвитку.

Однак період піднесення знову змінився періодом застою і відступу на догматичні позиції. Економічна теорія повернулася до вихідних ідеологічних рубежів — одвічні та ніби застигли поза часом проблеми політичної економії соціалізму тоді розглядалися у контексті так званого “розвинутого соціалізму”. Відродилося переслідування інакодумців, авторів творчих ідей. Карали всіх, хто зазіхав на основні засади функціонування командно-адміністративної системи соціалізму.

Наприклад, український економіст, нині покійний київський професор *Василь Корнієнко* вперше в радянській економічній літературі у статті “*Основні риси загальнонародної власності*” (1966) зробив принципово важливий висновок про те, що існуюча централізована державна власність не збігається з декларованою загальнонародною, що власністю індивіда є тільки робоча сила, яка і за соціалізму стає товаром. Ці ідеї знайшли своїх послідовників. Однак їх праці, як і праці самого В. Корнієнка, були піддані офіційній критиці, а їхні ідеї намагалися взагалі викреслити з економічної теорії. Яскравим свідченням стали репресії тоталітарної системи стосовно книги В. Корнієнка “*Особиста власність як соціалістичне виробниче відношення*” (1974), яка б могла стати помітною подією не лише в українській економічній науці, однак увесь її тираж знищили, а автора відлучили від улюбленої роботи.

Недоторканність основних засад функціонування тоталітарної моделі вела до відмови навіть від офіційно прийнятих прогресивних рішень. Йдеться про припинення господарських реформ 60-х років, спрямованих на активізацію госпрозрахункових відносин, фактичне збереження в економіці 70-х років фондового постачання засобів виробництва, відсутність довго-

строкових стабільних економічних нормативів, зростання дріб'язкової регламентації господарської діяльності підприємств та їх об'єднань тощо.

Українська економічна думка 30—70-х років так і не змогла подолати меж замкненого простору “політичної економії соціалізму”, що ґрунтувалася на догмах марксистської ортодоксії, яка безроздільно домінувала в науці. Водночас вона перебувала у стані кризи, яка дедалі поглиблювалася. Усе це все настійливіше підводило до висновку, що йдеться не про науку, а про ідеологічне прикриття панування тоталітарної системи.

Отже, період безумовного панування командно-адміністративної моделі соціалізму не був плідним і результативним з погляду розвитку економічної теорії, яка б адекватно відображала реальний стан економічного розвитку. Водночас наприкінці цього періоду — на межі 70—80-х років — активізувалися економічні дослідження, які стали підґрунтям для формування нової концепції економічного розвитку країни і сучасної економічної думки України.

13.4. СУЧАСНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Разом із кризою і наступним саморуйнуванням тоталітарної соціально-економічної системи розпочався сучасний етап розвитку української економічної думки, яка нині намагається подолати кризовий стан, перетворитися з прислужниці режиму на систему об'єктивних і неупереджених досліджень трансформаційної економіки та ринкового господарства. Однак цей процес складний і болісний, він вимагає відмови від багатьох теоретичних стереотипів, звільнення від інерції тоталітарного мислення. Сучасний етап розвитку економічної думки України — це період 80—90-х років XX ст. та початку нового тисячоліття.

Певне значення для пробудження економічної думки мала зміна політичних і економічних орієнтирів у розвитку СРСР, яка розпочалася в 1982—1983 рр. і продовжилася в період “перебудови соціалізму” починаючи з квітня 1985 р.

Програмою в цьому плані стала стаття нового керівника Радянського Союзу Ю. Андропова “Теорія Карла Маркса і сучасність” (1983), в якій ішлося про перегляд ролі товарно-грошових відносин у соціалістичній економіці, розширення недержавних форм власності, однак не піддавалася ні найменшому сумніву правильність обраного соціалістичного шляху перетворень.

Вірність комуністичній ідеї демонструвала і модель “демократичного, гуманного соціалізму”, запропонована провідниками “перебудови”, перед-

усім М. Горбачовим і О. Яковлевим у 1985 р., попри всю її демократичну “начинку”. Хоча “перебудова” проводилася з метою “поліпшення” і вдосконалення соціалізму, кінцевим її результатом стали руйнація тоталітарної системи на переломі 80—90-х років, розвал СРСР, відмова від соціалістичних принципів побудови суспільства та початок переходу на “рейки” ринкової економіки постсоціалістичних країн.

За цих умов українська економічна думка не могла не активізуватися, розглядаючи нові проблеми спочатку з погляду “перебудови”, а потім і ринку.

В економічній літературі з’явилися думки про недосконалість і недостатню зрілість соціалістичної загальнонародної власності. Однак у 80-х роках ці дослідження здійснювалися на основі традиційної командно-адміністративної моделі господарювання. Так, українські науковці *Юрій Пахомов* і *Володимир Черняк* висунули принципово нову тезу про багатомірність і неоднорідність відносин соціалістичної власності, про їх постійне оновлення і розвиток.

Ці ідеї потім знайшли втілення в книзі В. Черняка “*Структура економічного розвитку*” (1981), першому томі монографії *І. Лукінова, Ю. Пахомова, В. Черняка* та інших теоретиків “*Економічні проблеми розвитку соціалізму*” (1984). Ідеї стосовно розбіжностей між загальнонародною і державною власністю продовжував розвивати *В. Корнієнко*. Такий методологічний підхід поклав початок переосмисленню економічною наукою спрощених уявлень про соціалістичну власність як незмінну передумову функціонування економічних відносин соціалізму та сприяв подоланню метафізичного тлумачення її природи.

Важливою стороною економічних досліджень 80-х років, як і попереднього періоду, стали дослідження господарського механізму економічної системи. Уперше питання про підприємливість як складову соціалістичного господарського механізму порушив *Трохим Ковальчук*. Пізніше це питання він широко розгорнув у спільній з *Л. Канищенком* праці “*Економічне управління в системі господарювання*” (1979). Згодом проблеми господарського механізму і розвитку підприємництва зайняли провідне місце в дослідженнях *І. Лукінова, Ю. Пахомова, А. Агафонова, О. Беляєва, В. Боброва, А. Чухна, В. Черняка, А. Покритана, М. Чумаченка, Г. Климка, В. Нестеренка, П. Єщенка, В. Панченка* та ін.

Поштовхом до досліджень про доцільність впровадження приватної власності стало обговорення в економічній літературі проблем індивідуальної трудової діяльності. При цьому деякі прогресивні українські вчені — *В. Черняк, Ю. Пахомов, В. Ворона, Л. Канищенко, Т. Ковальчук* та ін. — ще за часів СРСР відстоювали необхідність використання у господарській практиці приватнопідприємницьких відносин. Потім усе більше економістів почали висловлюватися за всебічний розвиток підприємництва на основі приватної власності, досліджували проблеми розвитку орендних відносин, акціонування економіки, роздержавлення та приватизації власності тощо.

У період, який розглядається, відбувалося переосмислення українськими теоретиками процесу розвитку економічної науки. На думку академіка *І. Лукінова*, директора Інституту економіки АН України, яку він висловив у 1987 р., економічна теорія виявилася не готовою дати відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, було визнано кризовий стан вітчизняної економічної науки. Академік *Ю. Пахомов* піддав критиці стан усєї системи української політичної економії, в якій вирізнялася функція аполететики існуючого соціалістичного ладу та гальмувалася перетворювальна, творча функція.

З програмною статєю в четвертому числі московського часопису “Экономические науки” за 1987 р. під назвою “*Про подолання догматизму в розробці й викладанні політичної економії соціалізму*” виступив український вчений *В. Черняк*. Ця публікація викликала значний резонанс у радянських наукових колах і започаткувала широку дискусію. Автор справедливо назвав догматичними положення політичної економії про те, що соціалістичні економічні відносини відкривають необмежений простір для розвитку продуктивних сил, що планомірний характер розвитку соціалістичних економічних відносин виключає стихійність, що державна власність — найвища та найефективніша форма власності, що соціалізму не властиве товарне виробництво, що існує єдність соціалістичних економічних інтересів і немає антагоністичних суперечностей тощо. Отже, було поставлено питання про відповідність економічної теорії реальним господарським процесам.

В українській науці розпочався болісний процес переходу від догматичних марксистських принципів економічних досліджень до більш широкого та об’єктивного розуміння економічного розвитку з урахуванням світових тенденцій. Водночас потрібно зазначити, що до його завершення ще дуже далеко, українська економічна наука ніяк не може подолати кризовий стан, запропонувати адекватні рецепти ринкових перетворень.

У 80—90-х роках, завдяки розробці теоретичних проблем переходу до ринкової економіки та проведення економічної політики, виданню наукової літератури з проблем ринкового реформування широковідомими стали імена українських вчених *Анатолія Гальчинського*, *Валерія Гейця*, *Віктора Пинзеника* — фахівців з теорії макроекономічного регулювання та фіскальної економічної політики, *Михайла Савлука*, *Анатолія Мороза і Олександра Дзюблюка* — спеціалістів з теорії грошей, грошового обігу і кредиту, *Антоня Філіпенка* — знавця міжнародної економіки та ін.

Після того як Україна здобула незалежність, з’явилася можливість видання власних підручників і навчальних посібників з економічної теорії та інших економічних дисциплін. За умов тоталітарного режиму це було неможливим, адже політична економія, за марксистськими канонами, вважалася наукою класовою, партійною та ідеологічною, а тому перебувала під суворим ідеологічним контролем партійних органів, які затверджували програми курсів, контролювали централізований випуск не тільки навчаль-

ної літератури, а й наукових часописів та збірників праць. Тепер в Україні з'явилися власні навчальні видання з політичної економії (економічної теорії). Можна згадати серію підручників і навчальних посібників, створених за редакцією *С. Мочерного*, а також за редакцією *Г. Климка* і *В. Нестеренка*, своєрідні книги *Ю. Бажала* і *В. Боброва* та інших теоретиків. З проблем макроекономіки, яка раніше була взагалі незною в нас наукою і трактувалася як частина буржуазної вульгарної економічної теорії, вийшли книги *І. Радіонової*, *А. Савченка* і *В. Соболева*. З проблем мікроекономіки та теорії підприємництва з'явилося видання за редакцією *С. Покропивного*, а з проблем сучасних міжнародних економічних відносин — за редакцією *А. Філіпенка*. Вийшла ціла низка книг *А. Гальчинського*, *М. Савлука*, *А. Мороза* та ін. з проблем теорії грошей і грошового обігу.

Особливе місце в економічній думці України займають наукові дослідження історії вітчизняної і зарубіжної економічної думки. Протягом десяти років — від 30-х до кінця 80-х років — вони мали однобічну спрямованість, зосереджуючись переважно на критиці немарксистських економічних концепцій. Спроби об'єктивного аналізу напштовхувалися на спротив влади та консервативних учених. Наприклад, зазнав переслідувань львівський професор *Степан Злупко*, який у книзі "*Економічна думка на Україні*" (1969) намагався неупереджено та без ідеологічних штампів дослідити творчість українських економістів.

Сьогодні зусиллями провідних науковців *Л. Корнійчука*, *В. Базилевича*, *С. Злупка*, *С. Мочерного*, *П. Леоненка*, *Н. Татаренка*, *М. Довбенка*, *І. Мешка* та ін. відбувся перехід від однобічного, негативно критичного, ідеологізованого до об'єктивного дослідження історії економічної науки. У нових дослідженнях українських "літописців" економічних учень в основному застосовано вже нові підходи та об'єктивні методи аналізу, без ідеологічних штампів і стереотипів.

Підсумовуючи сучасний період розвитку української економічної думки, потрібно зауважити, що вона ще не пододала глибокої кризи та властивого їй консерватизму. Навіть на початку III тисячоліття затверджена типова програма економічної теорії для вищої школи, в якій продовжують панувати застарілі підходи. Українські вчені розгубилися у вирі соціально-економічних змін 90-х років і лише нині намагаються адекватно відобразити у своїх дослідженнях об'єктивні процеси, що розгортаються в трансформаційній економіці незалежної України.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому сутність концепції “молодої” історичної школи? Які відмінності між “старою” і “молодою” історичною школою?
2. У чому відмінності між консервативною та ліберально-буржуазною течіями “молодої” історичної школи?
3. Які особливості характеризували економічні погляди В. Зомбарта та М. Вебера?
4. У чому специфіка соціального напрямку в політичній економії?
5. Якими були історичні умови формування соціал-демократичних ідей?
6. У чому суть соціал-реформізму? Якими були економічні погляди Е. Бернштейна на соціалізм?
7. Який зміст має концепція “демократичного соціалізму”?
8. Які відмінності мають теорії імперіалізму К. Каутського, Р. Гільфердінга та В. Леніна?
9. Чому відбувся крах ліворадикального соціалістичного вчення?
10. За якими напрямками розвивалася українська економічна думка тоталітарного періоду?
11. У чому особливості сучасного етапу розвитку української економічної думки?

Розділ 14

ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ЙОГО РОЗВИТОК НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На межі ХІХ—ХХ ст. у США виникла нова течія економічної думки — інституціоналізм.

Інституціоналізм був реакцією на панування монополій у ринковій економіці. Початковий етап його розвитку характеризувався гострою критикою монополістичних корпорацій, їх спочатку нічим не обмеженого свавілля у період виникнення та початкового розвитку (остання чверть ХІХ — початок ХХ ст.). У цьому плані інституціоналізм став альтернативою неокласичній теорії. Водночас його фундатори критично сприймали й висновки марксистської політичної економії.

У розвитку інституціональних економічних теорій можна виокремити кілька етапів, або періодів: **перший етап** охопив зародження та поширення інституціоналізму (перша чверть ХХ ст.); це був період *раннього*, так званого *критичного інституціоналізму*, представлений теоріями американських дослідників Т. Веблена, Дж. Коммонса, В. Мітчелла, а також англійського економіста Дж.А. Гобсона; **другий етап** — 30—50-ті роки — період *зрілого, позитивістського інституціоналізму*, який пропонував реформи ринкової економіки для подолання кризових явищ 30-х рр.; найбільш відомими інституціональними теоретиками цього періоду були американці А. Берлі, Г. Мінз, Дж.М. Кларк, С. Чейз, австрієць Й. Шумпетер, француз Ф. Перру та ін.; **третій етап** — *соціально-інституціональний напрям* 60—90-х років, або *неоінституціоналізм*; найвідомішими неоінституціоналістами стали американські теоретики Дж.К. Гелбрейт, Р. Коуз, шведський дослідник Г. Мюрдаль та деякі інші сучасні економісти.

Характерною рисою інституціоналізму стало те, що її об'єднує не єдина теорія, а спільна методологія, тому в ній, крім власне інституціоналістів, об'єдналися представники різноманітних течій і напрямів — неокласики та кейнсіанці, сучасні монетаристи і неоліберали та ін.

14.1. РАННІЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Інституціоналізм започаткував американський теоретик Торстейн Веблен. Ця течія економічної думки дуже своєрідна, їй властиві значні особливості.

14.1.1. Основні принципи інституціоналізму

Інституціоналізм ґрунтується переважно на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковому суспільстві. Рухливими силами економічного розвитку вважаються соціальні явища як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру — такі як держава та профспілки, сім'я і традиції, звичаї та мораль, правові акти та етичні норми, технічний прогрес і наука, конкуренція і ринкова влада, еволюція економіки тощо. Ці та інші явища були об'єднані одним спільним терміном — *інститутами*, або *інституціями*, що й дало назву цьому напрямку економічної думки.

Водночас інституціоналізм не дає єдиного визначення основи економічних процесів. Зокрема, Т. Веблен вважав такою основою психологію і біологію, Дж. Коммонс — психологію і право, В. Мітчелл — безліч позаекономічних явищ, Й. Шумпетер — новаторство підприємців, технічний прогрес, конкуренцію і ринкову владу, Дж.К. Гелбрейт — технологію, Р. Коуз — трансакційні витрати і права власності тощо. Тому представників цієї течії об'єднує не єдина теорія, а єдина методологія, тобто переважно позаекономічне трактування економічних явищ і процесів.

Такі економічні явища, як власність, товар, гроші, кредит, процент, прибуток тощо, прибічники інституціоналізму вважають лише формою прояву психології суспільства. Однак, на відміну від учених австрійської школи маржиналізму, які досліджували психологію ізольованого раціонального суб'єкта, інституціоналісти звертаються до групової психології окремих груп і верств суспільства, визнаючи її вирішальний вплив на економіку. Підхід до економічних процесів з позицій "соціальної психології" дав інституціоналізмові можливість у цілому правильно описати соціальні аспекти економічного життя, що було неможливо з методологічних позицій маржиналізму.

З виникненням інституціоналізму в економічній науці початку ХХ ст. відбувся перехід від простого описання та апологетики історичного минулого капіталізму, характерних для історичної школи, від схоластики маржиналізму австрійської школи до описання та класифікації дійсних явищ ринкової економіки.

Інша важлива риса інституціоналізму — визнання еволюційного розвитку єдиною можливою формою економічного та соціального прогресу. Усі без винятку інституціоналісти були принциповими противниками революційних зрушень, пропонували реформістський шлях оздоровлення капіталізму. Вони одними з перших в економічній науці визнали важливу роль держави в організації ринкової економіки, обґрунтували можливість регулювання останньої.

Практична спрямованість раннього інституціоналізму, критичне ставлення до можливостей автоматичного відновлення втраченої ринкової рівноваги, посилена увага до кількісного аналізу економічних процесів, постановка питання про необхідність державного регулювання економіки зробили його одним із найближчих і найважливіших попередників *кейнсіанства* — економічного вчення видатного англійського економіста Дж.М. Кейнса.

Інституціоналізм, таким чином, став якісно новим напрямом економічної думки. Він увібрив найвищі теоретико-методологічні досягнення попередніх економічних шкіл: зокрема, обґрунтовані математикою і математичним апаратом граничні принципи економічного аналізу “неокласиків” (у частині виявлення тенденцій у розвитку економіки та змін кон’юнктури ринку), а також методологічний інструментарій історичної школи (для дослідження “соціальної психології” суспільства).

Можна виокремити три основні риси, що визначають специфіку методології інституціоналізму: 1) незадоволення надто високим рівнем абстракції, властивим класичній і неокласичній теоріям, особливо статичним характером ортодоксальної теорії цін; 2) прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками; 3) незадоволення недостатнім емпіризмом “класиків” і “неокласиків”, заклик до деталізації кількісних досліджень.

Пізніше інституціоналізм став дуже широкою течією економічної думки, в якій на ґрунті спільної методології об’єдналися представники багатьох її напрямів.

Ранній інституціоналізм представлений трьома напрямами американського інституціоналізму: соціально-психологічним напрямом Т. Веблена; соціально-правовим напрямом Дж. Коммонса; емпіричним, або кон’юнктурно-статистичним, напрямом В. Мітчелла та його послідовників. До раннього інституціоналізму належить також своєрідний “англійський” інституціоналізм Дж.А. Гобсона.

14.1.2. Соціально-психологічний інституціоналізм

Торстейн Веблен (1857—1929) став фундатором не тільки інституціоналізму взагалі, а і його *соціально-психологічного напрямку*, який він обґрунтував у працях “*Теорія бездіяльного класу*” (1899), “*Теорія підприємництва*” (1904), “*Інстинкт майстерності та стан промислової техніки*” (1914), “*Інженери та система цін*” (1921), “*Власність відсутнього*” (1923) та ін.

Т. Веблен став першим економістом, хто показав неспроможність економічного лібералізму за умов панування монополій та обґрунтував необхідність “соціального контролю” господарської діяльності. Він започаткував новий методологічний прийом — *технологічний детермінізм*, провів панування технократії” у майбутньому ринковому суспільстві, пристрасно засуджував панування монополій і фінансової олігархії.

Основними елементами ринкової економіки Т. Веблен вважав машинне виробництво (“індустрію”) і систему підприємництва (“бізнес”). За його словами, матеріальною основою сучасної цивілізації є “індустрія”, а спрямовальною силою — “бізнес”. Він зазначав, що метою і стимулом для підприємця є не задоволення людських потреб, не розвиток виробництва, а одержання прибутку. Тому виникає суперечність (“дихотомія”) між інтересами розвитку виробництва та інтересами підприємців. Фундатор інституціоналізму уводить до аналізу поняття “психологія бізнесу”, за допомогою якого пояснює мотиви поведінки підприємців.

На думку Веблена, “дихотомія” виробництва і підприємництва загрожується з економічним розвитком. Монополії збільшують свої прибутки за рахунок операцій з фіктивним капіталом, втіленим у цінних паперах, а не за рахунок зростання власне виробництва, підвищення його ефективності: “Корпорація, — підкреслював Веблен, — це завжди підприємство бізнесу; вона є засобом робити гроші, а не виробляти товари”. Період панування корпорацій (монополій) він розглядав як кульмінацію суперечностей між “індустрією” і “бізнесом”. У своєму “сценарії майбутнього” Веблен передбачав установлення влади технічної інтелігенції — “технократії”. Технократична концепція американського інституціоналіста стала найважливішою частиною його теорії в цілому.

На відміну від протиставлення двох провідних класів суспільства — найманих робітників і капіталістів, що характеризувало теорії Д. Рікардо і К. Маркса, Т. Веблен протиставляв “технократів” “бізнесменам”: перші зайняті корисними виробничими функціями, а другі — фінансовою діяльністю і не виконують корисної роботи, а тому утворюють “бездіяльний клас”.

Перехід влади до “технократів” Веблен вважав легководійсним, “технократам” варто лише оголосити страйк, як настане “параліч старого порядку”, адже без інженерів виробництво стане неможливим, що змусить підприємців добровільно відмовитись від влади над ними. Господарське життя країни теоретик інституціональних реформ пропонував підкорити

особливий “раді техніків”, тоді виробництво, звільнившись від пут “бізнесу”, буде здійснюватися заради задоволення потреб усіх членів суспільства.

Технократичний “сценарій майбутнього” Т. Веблена містив чимало раціональних зерен, адже нинішня ринкова економіка має багато рис вебленівських прогнозів — насамперед стосовно обмеження влади монополістичного “бізнесу”.

До рушійних сил розвитку виробництва та суспільства Т. Веблен відносив такі “інституції”, як батьківські почуття, “інстинкт майстерності”, задоволення від виконаної роботи, потяг до праці та знань, які передаються з покоління в покоління через сімейне виховання, що згодом переростає в турботу про суспільство, про все людство.

В основу методології Т. Веблена закладено *соціальний дарвінізм*, тобто він розглядав *еволюцію суспільства*, ґрунтуючись на теорії еволюції природи Ч. Дарвіна. Крім того, фундатор інституціоналізму виходив із *принципу* взаємозв’язку та взаємозумовленості усіх суспільних відносин, у тому числі *економічних* і *соціально-психологічних*. Його теоретичний спадок здобув найбільшу популярність і найширше застосування для наступних творчих розвідок у руслі соціально-інституціонального напрямку економічної думки у всіх його течіях.

За напрям його думок багато хто називав Т. Веблена “американським Марксом”. Однак така оцінка не відповідала дійсності, хоча Веблен став противником теорії “економічного лібералізму”, ставши на позиції *еволюційної теорії*, яка здійснює, за його словами, “дослідження походження і розвитку економічних інституцій” та розглядає економічну систему як “кумулятивний процес”¹, а не “саморегульований механізм”. *Еволюція суспільної структури* — це, на думку Веблена, “процес природного відбору інституцій” у “боротьбі за існування”. А його немарксистська позиція очевидна, оскільки він виступав проти класової боротьби та “диктатури пролетаріату”, за повільну еволюцію суспільства на ґрунті ринкових економічних реформ.

14.1.3. Соціально-правовий інституціоналізм

Соціально-правову течію інституціоналізму заснував Джон Роджерс Коммонс (1862 — 1945). У своїх основних працях — “*Правові основи капіталізму*” (1924), “*Інституціональна економіка*” (1934) та ін. — він досліджував вплив таких “колективних інституцій”, як сім’я, виробничі корпорації, тред-юніони (профспілки), держава, на реформування ринкових відносин, виявивши себе прихильником юридично-правового регулювання економічного життя.

¹ *Кумулятивний* (від лат. *cumulatio* — “скупчення”) процес — процес, що охоплює просту суму різноманітних елементів, їх скупчення.

Дж. Коммонса пов'язувала з Т. Вебленом загальна основа теоретичних поглядів, яка полягала в тому, що вони обидва віддавали перевагу аналізу *позаекономічних чинників* суспільного розвитку. Однак, на відміну від Веблена, який віддавав пріоритет психологічним і біологічним факторам, Коммонс на перший план поставив аналіз юридично-правових інститутів, ставши фундатором *соціально-правового інституціоналізму*.

Економічні погляди Коммонса — це поєднання “юридичної концепції” в економіці з теорією граничної корисності австрійської школи. Вони мають міновий характер, адже на чільне місце поставлено відносини обміну. Всі явища економічного життя Коммонс тлумачив як своєрідні “правові угоди”. Зокрема, відносини найманих працівників і роботодавців він уявляв угодою рівноправних партнерів.

Дж. Коммонс поділив ринкове суспільство на професійні групи, які співпрацюють між собою. Конфлікти, що виникають при цьому, стають динамічним чинником соціальної еволюції. Завдання держави як основної “інституції” полягає в розв’язанні цих конфліктів законодавчими, юридичними засобами. При зіткненні інтересів різних груп стосовно обміну продукту держава визначає його “розумну вартість”. Цікаво, що, на думку Коммонса, таку вартість має встановлювати верховний суд країни, який він називав “провідною кафедрою політичної економії”.

За уявленнями Коммонса, першоосновою юридичних угод у суспільстві є “угоди” між підприємцями і працівниками. Згодом до цих “угод” мають приєднатися інші учасники — сім’ї, корпорації, тред-юніони, спілки підприємців і навіть сама держава з її юридичними інститутами. Таким чином, за Коммонсом, відбувається реформування економіки та суспільства за допомогою юридичних норм.

Усі “угоди” в суспільстві Коммонс поділив на три групи: ринкові, адміністративні та розподільчі. Перші з них, як міркував інституціоналіст, включають п’ять учасників: покупця та продавця, потенційного покупця та потенційного продавця, а також суд, який визначає “правила гри” і готовий до примирення сторін; другі — це “угоди” між керівниками та підлеглими, а треті — це рішення правлінь корпорацій, оподаткування, бюджети та регулювання цін. Шляхом юридичного регулювання “угод” усуваються суперечності ринкової економіки. А причини загострення соціальних суперечностей, на думку Коммонса, ховаються у недоліках механізму юридичного регулювання конфліктів.

У Дж. Коммонса, як і у Т. Веблена, на першому плані — сфера обігу, а не виробництва. Основну увагу він приділяв операціям із цінними паперами, які називав “невідчутними формами власності”, водночас розглядаючи ще дві форми власності — речову (засоби виробництва та товари) і неречову (борги та позика).

За соціально-економічною спрямованістю інституціоналізм Дж. Коммонса втрачає критичний заряд порівняно з інституціоналізмом Т. Веблена. Оперуючи багатим фактичним матеріалом і підтримуючи традиції амери-

канського прагматизму, Дж. Коммонс вважав людський розум здатним вирішити будь-які актуальні проблеми, якщо тільки правовими засобами спрямовувати його у правильне русло.

Дж. Коммонс досліджував історію виникнення профспілок і об'єднань підприємців, вивчав роль різних колективних інституцій та їхній вплив на посилення боротьби робітничого класу, на розвиток профспілкового руху в США. Безперечно, увага Дж. Коммонса до важливих соціально-економічних проблем, до загострення суперечностей і соціально-економічних конфліктів, а особливо шляхів їх розв'язання мала суттєве наукове значення та реальні практичні наслідки.

Заперечуючи марксистську теорію класової боротьби, Дж. Коммонс, за власним зізнанням, намагався “зробити систему бізнесу ефективною настільки, щоб вона заслуговувала на збереження”.

14.1.4. Емпіричний інституціоналізм

Засновником *емпіричного, або кон'юнктурно-статистичного, інституціоналізму* став *Веслі Клер Мітчелл* (1874—1948). У своїй основній праці “*Економічні цикли*” (1913 р., розширене перевидання в 1927 р.) Мітчелл намагався використати статистику для доведення справедливості основних положень інституціоналізму, поєднуючи її з теорією американського філософа-прагматика Дж. Дьюї. Крім того, свої економічні погляди він виклав у творах “*Історія зелених білетів*” (1903), “*Лекції про типи економічної теорії*” (1935), “*Вимірювання економічних циклів*” (1946 р., у співавторстві) та ін.

У свого вчителя Т. Веблена В. Мітчелл запозичив еволюційно-генетичний метод дослідження і вважав “соціальну психологію” основним чинником економічного розвитку. У книзі “*Лекції про типи економічної теорії*” (1935) він, ґрунтуючись передусім на ідеях Т. Веблена, наполягав на “взаємозв'язку економічних проблем з неекономічними”, зокрема з проблемами соціології, культури та ін., що зумовлюють психологію, поведінку й мотиви діяльності людей у суспільстві.

Особистий внесок В. Мітчелла в інституціональну теорію полягає, поперше, у з'ясуванні впливу на економічні фактори (у категоріях грошового обігу, кредиту, фінансів тощо) неекономічних чинників — психології, поведінки тощо, засобами встановлення закономірностей у кон'юнктурних коливаннях цих показників на ґрунті застосування широкого масиву статистичних даних про фактичні матеріали в математичний обробці; по-друге, у спробі обґрунтування концепції безкризового економічного циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

Представники емпірико-прогностичної течії інституціоналізму ще в 20-х роках у своєму “кон'юнктурному барометрі” в Гарвардському університеті намагалися прогнозувати циклічний розвиток економіки. При цьому

Мітчелл та його послідовники застосовували типовий описово-статистичний метод, емпіричний і плюралістичний підходи до економічних процесів, взагалі відмовляючись від теоретичних узагальнень. Посилаючись на своєрідність та унікальність кожного окремого циклу, які нібито виявлялися статистичними методами, вони заперечували можливість створення загальної теорії циклу.

В. Мітчелл, очолюючи протягом багатьох років (з 1920 по 1945 р.) Національне бюро економічних досліджень США, засновником якого він і був, орієнтував його роботу тільки на збирання і класифікацію статистичних даних про економічні процеси, не претендуючи на оцінку економічної політики уряду і розробку для нього практичних рекомендацій, зокрема щодо запобігання економічному спаду.

Аналізуючи циклічність, Мітчелл і його однодумці розглядали “малі” і “великі” цикли кон’юнктури, широко застосовуючи для цього математику. Зокрема, В. Мітчелл сконструював “модель нециклічного (безкризового) розвитку” шляхом побудови “динамічних рядів кон’юнктури”, які намагався застосувати для передбачення “економічної погоди”.

Некваліфікований прогноз “гарвардського барометра” напередодні глибокого економічного спаду 1929—1933 рр., що віщував “економічне процвітання” саме на цей період, показав недосконалість методологічної бази досліджень тих років, але переконливо продемонстрував правильність головного постулату раннього інституціоналізму — про необхідність соціального контролю економіки.

Після “Великої депресії” 30-х років В. Мітчелл став одним з теоретиків “регульованої ринкової економіки”, пропонуючи послабити економічну циклічність методами грошово-кредитного регулювання і регулювання державних витрат.

Економічне прогнозування на основі побудови динамічних рядів кон’юнктури і кривих, що репрезентують середні індекси ряду показників національного господарства, яке здійснювалось “гарвардською школою” інституціоналізму на чолі з В. Мітчеллом, породило нову галузь економічної науки — *економетрію*, що ґрунтується на математиці та статистиці.

Інституціоналізм В. Мітчелла не мав критичної спрямованості. Його вбив голий емпіризм, який багато в чому сприяв втраті інституціоналізмом тієї популярності, яку він здобув завдяки Т. Веблену та Дж. Коммонсу. Однак заради справедливості потрібно підкреслити, що це сталося також унаслідок появи кейнсіанства, яке вийшло на передові позиції в економічній науці, надаючи конкретні рекомендації щодо оздоровлення ринкової економіки.

Інституціоналізм на певний час (до 60-х років) відійшов у тінь кейнсіанства і неокласичного напрямку.

14.1.5. Особливості англійського інституціоналізму

Теоретичні засади англійського інституціоналізму розвивав *Джон Аткінсон Гобсон* (1858—1940), що загалом було нетиповим для англійської економічної думки, яка зростала на традиціях спочатку класичної, а потім неокласичної теорій.

У центрі досліджень Дж.А. Гобсона були проблеми розподілу, які він розглядав переважно з етичних позицій. У *теорії недоспоживання* Дж.А. Гобсон вбачав причину економічних спадів у недостатній купівельній спроможності мас, тому з метою послаблення соціальної напруженості у суспільстві вимагав з боку держави загального підвищення заробітної плати та певного обмеження прибутків підприємців. Згодом теорія недоспоживання Дж.А. Гобсона була схвалена Дж.М. Кейнсом, адже пояснювала недоспоживання населення нестачею сукупного попиту — центральної категорії кейнсіанського вчення.

Свої погляди на проблему “недоспоживання” Дж.А. Гобсон доповнив *теорією розподілу*, яку виклав у книзі “*Економіка розподілу*” (1900). Тут він розмежував витрати, пов’язані із забезпеченням існування будь-якого фактора виробництва, та його рентним елементом, стверджуючи, що, у принципі, до землі, капіталу чи праці можна було б додати й додаткову вартість, яка подібна до ренти.

У працях “*Еволюція сучасного капіталізму*” (1894), “*Імперіалізм*” (1902) та ін. Дж.А. Гобсон багато уваги приділив етичним аспектам економічних і політичних проблем, що й дає змогу віднести його погляди до інституціональних. На думку вченого, інтереси людини при розподілі продукту мають бути на першому місці, а прибуток — лише після цього. З цих позицій Гобсон надавав велике значення “соціальній психології”, вказуючи, що відчуження працівника від засобів виробництва, а також угоди найму робочої сили є явищами аморальними, оскільки укладаються на ринку праці між нерівноправними партнерами.

У праці “*Імперіалізм*” Дж.А. Гобсон справедливо вказує на величезне зростання концентрації виробництва у промисловості, зростаючу роль банків, всесилля фінансового капіталу, що їх уособлює, пов’язане з цим небачене зростання експорту капіталу, посилення колоніальної експансії великих держав, поділ світу між ними, придушення та пограбування відсталих народів¹. Основною ознакою імперіалізму він вважав існування монополій. Гобсон різко засуджує ці явища, оскільки, на його думку вони призведуть до розгулу мілітаризму і деспотизму, а в майбутньому призведуть до загибелі самого капіталізму.

---

¹ Отже, саме Дж.А. Гобсону варто віддати “пальму першості” у формулюванні тих ознак імперіалізму, які через 14 років “вождь світового пролетаріату” В.І. Ленін просто “запозичив” для своєї праці “Імперіалізм як остання стадія капіталізму”, лише побіжно, між іншим, вказавши джерело.

Ідей Дж.А. Гобсона не сприймали, хоча й використовували їх для власних теоретичних конструкцій (як, зокрема, В.І. Ленін). Тільки через багато років Дж.М. Кейнсу вдалося повною мірою усвідомити, яке значення мали дослідження Дж.А. Гобсона для підготовки теорії ефективного сукупного попиту. Водночас погляди Дж.А. Гобсона справили великий вплив на формування концепції *лейборизму* — британського варіанта *соціал-реформізму*.

14.2. ПОЗИТИВНИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років ідеї раннього інституціоналізму поширилися як у США, так і у Франції та інших країнах. *Пізній інституціоналізм*, що прийшов йому на зміну, характеризувався насамперед позитивістською спрямованістю, бажанням оздоровити ринкову економіку.

14.2.1. Еволюція американського інституціоналізму

Ідеї фундаторів інституціоналізму, передусім Т. Веблена, справили величезний вплив на нових представників цього напрямку в економічній теорії — “інтелектуальних бунтарів”, за висловом американського історика економічної думки А. Гарріса, які поштиво називали Т. Веблена “героїчним дідусем”. Свого апогею “вебленізм” досяг у період “Великої депресії” — грандіозного економічного спаду 1929—1933 рр. і наступної стагнації ринкової економіки, коли підтвердилася обґрунтованість його критики монополій, їх фінансового та політичного панування, марнотратства національного багатства.

Найпомітніші інституціоналісти нової генерації *Адолф Берлі* (1895—1978), *Гардінер Мінз* (1896—1976), *Джон Морріс Кларк* (1884—1963) — син знаменитого представника неокласичної теорії Дж.Б. Кларка, *Стюарт Чейз* (1888—1970) та ін. вважали, що висновки Т. Веблена про “штучне заморожування виробництва корпораціями”, про згубні наслідки панування “великого бізнесу” знайшли пряме підтвердження у період економічного спаду та наступної тривалої депресії.

Зокрема, Дж.М. Кларк у працях *“Соціальний контроль над бізнесом”* (1926), *“Стратегічні фактори економічного циклу”* (1934) та ін. доводив необхідність встановлення державного (соціального) контролю над монополістичними корпораціями, закликаючи до “революції в економічних функціях держави”, яка мусить від позицій спостерігача перейти до вико-

нання функцій організатора національного виробництва. Головне завдання “соціального регулювання і контролю” Кларк-молодший вбачав в антициклічному регулюванні, яке полягає у збільшенні сукупного попиту шляхом зростання державних витрат, стимулювання прибутків, зайнятості населення тощо.

У 1932 р. вийшла книга А. Берлі і Г. Мінза “Сучасна корпорація та приватна власність”, в якій автори аналізували структуру монополістичної корпорації і, використовуючи значний фактичний матеріал, вивчали процес відокремлення власності від безпосереднього управління виробництвом, розуміючи під цим посилення ролі “технократів” — технічної інтелігенції. Вони зробили висновок про прискорення темпів концентрації і централізації капіталу та згубної монополізації ринкової економіки.

У книзі С. Чейза “Технократія” (1933) зроблено спробу прогнозу стосовно зменшення значення найманої праці в економіці та зростання ролі “технократів” у майбутньому суспільстві.

Нові інституціоналісти взяли активну участь у розробці так званого “Нового курсу” президента США Ф. Рузвельта, спрямованого на оздоровлення ринкової економіки, обмеження всевладдя монополій та стимулювання конкурентних засад в економіці, досягнення безкризового розвитку, зменшення безробіття, зростання національного добробуту. А. Берлі, Г. Мінз та інші економісти брали участь у реалізації урядових заходів, спрямованих на боротьбу з депресією, антициклічне регулювання економіки, а Г. Мінз навіть входив до складу так званого “мозкового центру” президента Ф. Рузвельта, створення якого стало реалізацією ідеї Т. Веблена, був його радником з економічних питань.

У підсумку економічного спаду 1929—1933 рр. центральна для інституціоналізму ідея державного контролю ринкової економіки була легалізована та взята на озброєння. Як палкі захисники практичних заходів інституціоналісти відіграли значну роль, підготувавши ґрунт для економічної політики “Нового курсу”, а в теоретичному плані — як безпосередні попередники кейнсіанства.

14.2.2. Інституціональні теорії Й. Шумпетера

Суттєвий вплив на еволюцію інституціоналізму справили дослідження австрійського економіста *Йозефа Шумпетера* (1883—1950), “громадянина світу”, як він себе називав.

Й. Шумпетер став першим західним економістом, який спробував сформулювати цілісне уявлення про *механізм функціонування і розвитку ринкової економіки*. Ще в 1911 р. він видав книгу “*Теорія економічного розвитку*”, в якій намагався “знайти відповідь на питання, як економічна система виробляє ту силу, яка невпинно її змінює”.

Австрійський інституціоналіст розмежував поняття *статика* (процес пристосування економічної системи до змін, звичайний господарський кругообіг) і *динаміка* (процес розвитку, що порушує й оновлює всю економічну структуру). Суть динамічних змін полягає у виникненні “*нових виробничих комбінацій*”, тобто в появі нових продуктів, нових технологій, освоєнні нових ринків збуту і джерел сировини, зміні ринкової кон’юнктури.

“Нові виробничі комбінації” здійснюють *підприємці* — рушійна сила розвитку в теорії Шумпетера. До підприємців він відносив не всіх, хто здійснює господарську діяльність заради одержання доходу, а лише особливо ініціативних осіб, готових до ризику, новаторів виробництва. Й. Шумпетер вважав, що *підприємництво* — особливий талант і особлива функція. У зв’язку з цим він принципово розмежує мотиви господарської діяльності за умов “статики” і “динаміки”.

У першому випадку мотивом виробництва є споживання, втамування потреб, в основі чого — традиційна раціональна господарська поведінка. Мотиви поведінки підприємця за умов динаміки нераціональні — це саморозвиток особи, успіх, радість творчості, подолання труднощів тощо. Його поведінка стає нетрадиційною, новаторською.

Велике значення в теорії Шумпетера надається *кредиту* — найважливішій умові використання наявних виробничих ресурсів для творення “нових виробничих комбінацій”, а звідси й підкреслюється особлива роль банків в економічному розвитку.

Теорія економічного розвитку включає й специфічну концепцію *капіталу*. Шумпетер визнає тільки грошову його форму, а засоби праці вважає не капіталом, а майном. *Капітал* — це категорія розвитку, тому “платіжні засоби стають капіталом лише в руках підприємця-новатора”. Без розвитку не існує й *підприємницького прибутку*, а без останнього не відбувається динамічний розвиток. Підприємницький прибуток за умов монополії може стати постійним, але все ж його визначальна риса — тимчасовість, мінливість. Він зникає, як тільки новаторська форма виробництва змінюється традиційною.

З новаторською діяльністю Шумпетер пов’язує і *циклічну форму розвитку економіки*. У праці “*Економічні цикли*” (1939) він намагається знайти залежність між трьома типами циклів — *довгими, середніми і короткими*. Усі вони, на думку Шумпетера, пов’язані із впровадженням у виробництво *нововведень (інновацій)*. Самі нововведення здійснюються стрибкоподібно, що зумовлюється особливостями віддачі від інвестицій у науково-технічний прогрес, тому й з’являється циклічність економічного розвитку.

Певне нововведення, якщо воно приносить підприємцю-новатору значний підприємницький прибуток, викликає лавину “дотичних” інновацій, що приводить до *буму* (стрімкого піднесення) виробництва. Але період *процвітання* закінчується, прибутки зменшуються, настає *рецесія* (застій),

яка продовжуватиметься аж поки не знайдуться “нові сміливці”, новатори, які будуть впроваджувати чергові нововведення у виробництво. Цей процес “творчого руйнування” Шумпетер вважав життєвизначальною рисою капіталістичного розвитку.

Однак, роздумуючи над історичною долею ринкової економіки, Шумпетер у праці “*Капіталізм, соціалізм і демократія*” (1942) доходить несподіваного висновку про *саморуйнацію і вмирання капіталізму*. Проте під терміном “капіталізм” він розуміє тільки *приватнопідприємницьку систему*, що ґрунтується на середній і дрібній власності, в якій господарюють підприємці-новатори. Нагромадження багатства, його інституціоналізація, виникнення великих корпорацій, посилення державного втручання в економіку — усе це, на думку Шумпетера, є ознаками розкладу, кризи саме цієї капіталістичної системи, яка стає жертвою власних успіхів.

Функції підприємця за цих умов усе більше деперсоналізуються, новаторська поведінка наптовхується на колективну організацію бізнесу, “романтика минулих авантур” швидко зникає, адже більшість процесів, раніше пізнаних тільки геніальним передбаченням, тепер можна рутинно розрахувати. Виникають нова система цінностей, нова цивілізація, нові культура і характер мислення, новий капіталізм.

Свою концепцію *ефективної конкуренції* Й. Шумпетер розробив ще в праці “*Теорія економічного розвитку*” (1911), розвиваючи теорію динамізації ринкового механізму.

На противагу неокласичному принципу протиставлення конкуренції і монополії Шумпетер запропонував ідею *позитивної взаємодії сил конкуренції і монополії*. Він увів поняття *ефективної конкуренції* та *ефективної монополії*, пов’язавши обидві категорії з процесом нововведень, з функцією підприємницького новаторства.

Тому, на думку Шумпетера, “ефективна конкуренція” можлива тільки за умов динамічної економіки, тобто там, де безперервний потік нововведень “зламає статичну економіку та традиційні методи господарювання”. Нововведення — у продукті, технології, організації виробництва та збуту, управлінні фірмою — це стрижень конкуренції нового типу, значно ефективнішої, ніж традиційна цінова конкуренція. Інновації відкривають можливість змінювати економічне середовище, впливаючи на склад і зв’язки виробників, структуру попиту, умови формування витрат і цін. Динамічну конкуренцію, яка стимулюється прагненням до одержання більш високого прибутку за рахунок переваг у рівні витрат і якості самого продукту, Шумпетер і назвав *ефективною конкуренцією*.

З інноваціями в концепції австрійського теоретика асоціюється, на відміну від традиційних економічних монополій, і монополія нового типу.

Економічна монополія ґрунтується на певній стійкій ринковій перевазі, здобутій у жорсткій конкурентній боротьбі. За цих умов монопольний прибуток стає винагородою за нововведення, але він тимчасовий, нетривкий, зникає під дією того ж механізму конкуренції, тобто внаслідок інновацій

конкурентів. Саме прагнення великих корпорацій до монопольного становища та шляхи досягнення цих цілей у концепції Шумпетера невіддільні від технологічної та економічної ефективності.

Монополію, яка утворюється внаслідок нововведень, Шумпетер іменує *ефективною монополією*, адже вона формується за умов ефективної конкуренції. З цією монополією не сумісні застійність, грабунок покупців чи продавців через “ножиці цін”. Вона сама — благотворний результат конкуренції та невіддільна від неї.

“Динамічна концепція” конкуренції і монополії справила вплив на наступний розвиток теорій ринкового механізму, ціни, прибутку, фірми. Вона сприяла розробці “теорії великої корпорації” як основного суб’єкта ринкового процесу, який формує свою економічну політику та здійснює довгострокову стратегію зростання.

14.2.3. Соціологічна школа інституціоналізму

Реакцією на негативний ефект панування монополій, загострення соціальних проблем ринкової економіки стало виникнення *соціологічної школи інституціоналізму*. Її представники надають велике значення соціологічним проблемам, розглядаючи ринкове суспільство як цілісну систему, що здійснює еволюційний рух, прагнучи до реформування.

У формуванні “соціологічної школи” велике значення мали ідеї французьких економістів. Французька економічна думка 30—40-х років минулого століття характеризувалася стриманим ставленням як до неокласичної теорії, так і до кейнсіанства, їй були властиві певний еkleктизм і міцні соціологічні традиції, закладені ще видатним мислителем ХІХ ст. Огюстом Контом, а також позитивізм. Усе це зблизило французьких економістів з інституціоналізмом.

Найпомітнішими французькими економістами соціологічного спрямування у 30—40-х років були *Франсуа Сіміанд, Гаєтан Піру та Бертран Ногаре*. У своїх дослідженнях вони застосовували так званий “позитивний метод”, вивчали вплив соціальних факторів і “довгих циклів кон’юнктури” на економічний розвиток, критикували неокласичну концепцію (Ф. Сіміанд); засуджували монополізацію економіки, стверджували про необхідність державного регулювання ринкового господарства та його переростання у “змішану економіку” (Г. Піру); намагалися поєднати теорії граничної корисності та витрат виробництва, доводили життєздатність ринкової конкурентної системи (Б. Ногаре).

Але лише після Другої світової війни французький “квазіінституціоналізм” викристалізувався у *соціологічну школу*, становлення якої справедливо пов’язується з іменем *Франсуа Перру* (1903—1979).

Теорія Ф. Перру є поєднанням трьох концепцій: “домінуючої економіки”, “гармонізованого зростання” і “загальної економіки”. Вони були ви-

кладені у працях “*Капіталізм і соціальний контроль*” (1938), “*Неомаржиналізм*” (1941), “*Капіталізм*” (1948), “*Економіка ХХ ст.*” (1961).

Відправною точкою в теорії Перру є “ефект домінування”, що полягає в зміні суті та форм відносин між фірмами у бік формування цілісних галузей, у яких підприємства стають макроодинацями цілого. У підсумку зникає “агресивна конкуренція” та зростає сукупна ефективність дій партнерів.

Логіка розвитку “*домінуючої економіки*” штовхає державу до втручання в економічне життя, проведення антициклічної політики і створення довгострокових програм економічного зростання максимально високими темпами, що становить суть концепції “*гармонізованого зростання*”. “Гармонізація” здійснюється через “соціальний діалог” між підприємцями та робітниками, виробниками та споживачами (узгодження дій, колективні угоди тощо). Мета “гармонізованого зростання” — перетворення ринкової економіки на “суспільство соціальної гармонії”, в якому не лише темпи економічного зростання і структура виробництва, а й основні принципи організації господарства і суспільства будуть підпорядковані вимогам максимальної економічності, що відображає зміст концепції “*загальної економіки*”.

Отже, теорія Ф. Перру містить у собі програму вдосконалення ринкового суспільства шляхом його реформування.

У формуванні концепції *соціологічної школи* важливу роль відіграли також дослідження сучасних інституціоналістів — американців Дж.К. Гелбрейта та Р. Хайлброннера, шведа Г. Мюрдаля, англійця Дж. Коула.

Соціологічна школа тлумачить економіку як частину більш широкої *інституціональної системи*, еволюційний розвиток якої відбувається під впливом науково-технічного прогресу, політики, соціології та ідеології. Першорядна роль при цьому відводиться науці, технологічному та технічному прогресу.

Економісти соціологічної школи справили значний вплив на політику держави в галузі економічного регулювання і соціального законодавства. Цей вплив був найбільш помітним у 30-х, а потім у післявоєнних 40—50-х роках ХХ ст. Зокрема, у Франції економісти соціологічного спрямування брали участь у формуванні концепції *економічного дирижизму* та основ *індикативного планування*.

Починаючи з кінця 60-х років стала помітною тенденція до “соціологізації” усієї західної економічної науки під впливом змін у ринковій економіці, переорієнтації економічної політики, формування “соціального ринкового господарства”.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Якими були історичні передумови зародження інституціоналізму?
2. У чому виявився критичний характер раннього інституціоналізму?
3. У чому відмінності між соціально-психологічним, соціально-правовим та емпіричним інституціоналізмом?
4. Якими були особливості англійського інституціоналізму?
5. Чи реалізувалися в сучасному житті “сценарії майбутнього” раннього інституціоналізму?
6. Які особливості мав “позитивний” інституціоналізм 30—40-х років?
7. Охарактеризуйте внесок Й. Шумпетера в теорію підприємництва та розкриття ролі підприємців в економіці. У чому сутність його теорій економічного розвитку та ефективної конкуренції?
8. Яка специфіка економічних поглядів представників соціологічної школи інституціоналізму?

Розділ 15

КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

Світова економічна криза 1929—1933 рр. завдала удару небаченої сили по всій системі ринкової економіки, продемонструвавши безсилість знекровленого монополістичним пануванням ринкового економічного механізму в її саморегулюванні. Настав час кінця старої ринкової цивілізації, яка ґрунтувалася на безмежній конкуренції суб'єктів господарювання. Якщо неокласична теорія кінця XIX — початку XX ст. поширювалася, головним чином, на *мікроекономічний аналіз*, то після глибокої кризи початку 30-х років і в процесі наступної тривалої депресії з її найвищим рівнем безробіття виявилася необхідність іншого — *макроекономічного аналізу*, фундатором якого став видатний економіст XX ст., англійський теоретик *Джон Мейнард Кейнс* (1883—1946).

Доба домінування неокласичної теорії, створеної А. Маршаллом, Дж.Б. Кларком, В. Парето та їх послідовниками, закінчилася. Вона виявилася не в змозі передбачити виникнення нових суперечностей ринкової системи. На зміну неокласичній теорії мала прийти інша, яка б більше відповідала новим реаліям економічного життя. Такою теорією і стало *кейнсіанство*.

Світова економічна криза зумовила виникнення нових проблем наукових досліджень, які не втратили актуальності й у наші дні, адже основний їх зміст полягав у *державному регулюванні ринкової економіки*.

Вагомість економічного вчення Дж.М. Кейнса була настільки суттєвою, що його характеризують як “революцію” в економічній науці, причому “революцію” значно масштабнішу і впливовішу, ніж була свого часу “мар-

жинальна”. Кейнсіанські ідеї, які, на відміну від маржиналістських, взагалі не мали аналогів у минулому, здійснили переворот у всіх сучасних теоріях — як у ліберальних, так і в дирижистських, вони проникли і назавжди залишилися в них. Однак кейнсіанська концепція сама по собі не є цілісним економічним вченням.

15.1. “КЕЙНСІАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ” В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Свою видатну книгу “*Загальна теорія зайнятості, процента та грошей*”, в якій викладено революційну економічну концепцію кейнсіанства, Дж.М. Кейнс видав у 1936 р., однак основні її ідеї визрівали раніше під впливом бурхливих подій у розвитку ринкової економіки кінця 20-х — початку 30-х років. За визнанням сучасних економістів, ця книга багато в чому визначає економічну політику ринкових країн і нині — на початку III тисячоліття.

Головна ідея кейнсіанства полягає у тому, що *ринкова система зовсім не є досконалою і саморегульованою і що максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити тільки активна економічна роль держави.*

Новаторство економічного вчення Дж.М. Кейнса в методологічному плані виявилось насамперед у двох основних моментах: *по-перше*, у наданні переваги *макроекономічному аналізу* перед мікроекономічним; *по-друге*, в обґрунтуванні концепції так званого *ефективного попиту*, тобто потенційно можливого і стимульованого державою сукупного попиту.

У докейнсіанській економічній теорії безроздільно панував *мікроекономічний підхід* до аналізу господарських явищ і процесів. Такому підходу Кейнс протиставив свій *макроекономічний метод*, тобто дослідження взаємозв’язків і пропорцій між сукупними народногосподарськими величинами — національним доходом, інвестиціями, заощадженнями, споживанням тощо. Макроекономічний підхід передбачає, що умови процвітання окремої фірми зовсім не є умовами процвітання всієї економіки в цілому. Між економічними цілями фірми та економіки виникають суперечності, вирішення яких потрібно шукати на шляху відновлення макроекономічної рівноваги, загальнонаціональних пропорцій, насамперед відповідності сукупного попиту сукупній пропозиції, обсягу заощаджень чистим сукупним інвестиціям, досягнення повної зайнятості.

Отже, Дж.М. Кейнс вступив у ще незвідану сферу економічних явищ, став першопроходцем у комплексному дослідженні економіки як єдиного

цілого, заснувавши не тільки новий напрям економічної думки, а й нову наукову дисципліну — *макроекономіку*.

Дж.М. Кейнс відхилив низку основоположних методологічних положень неокласичної економічної теорії та “реанімував” окремі постулати класичної школи. Зокрема, не заглиблюючись особливо в суть категорії “вартість”, він трактував працю як “основний фактор виробництва”, що діє “за наявності певної техніки, ресурсів, засобів виробництва та ефективного попиту”. До ресурсу праці англійський теоретик відніс і “особисті послуги підприємців та їх помічників”, тобто підприємницьку діяльність.

Дж.М. Кейнс погоджувався з думкою неокласиків, що ринкові ціни сприяють зростанню продуктивності праці і капіталу, зменшенню витрат виробництва та раціональному розподілові доходів між власниками виробничих факторів. Однак, на відміну від неокласиків, він дійшов висновку, що вирішення всіх найважливіших проблем економіки, включаючи й проблему зайнятості, потрібно шукати не у пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, продуктивності тощо), а в сукупному попиті на товари, який забезпечує реалізацію виробленого продукту та виробничих ресурсів. Тому Дж.М. Кейнс не погодився з відомими висновками Ж.-Б. Сея, який доводив, що пропозиція сама, автоматично, створює свій попит, і на перший план поставив проблему формування *ефективного сукупного попиту* та його основних компонентів — споживчого та інвестиційного попиту, а також проблему чинників, що визначають їх динаміку.

Цей новий підхід особливо чітко виявився стосовно *заощаджень*. Уся попередня економічна наука — від класиків до неокласиків — одноставно доводила, що основою економічного зростання є *ощадливість*, утримання від споживання, збільшення заощаджень. Кейнс повністю відкинув це твердження. Він зробив акцент на тому, що “ощадливість не можлива без підприємливості”, “як тільки ощадливість випереджує підприємливість, вона ґрунтовно заважає поживленню останньої і створює безвихідь завдяки своєму шкідливому впливові на прибуток”.

У своєму аналізі Кейнс центральне місце відводив проблемі *зайнятості*, адже безробіття у 30-х роках набуло катастрофічного характеру. “Саме у визначенні міри зайнятості, — підкреслював він, — а не в поділі праці тих, хто вже трудиться, існуюча система виявилась непридатною”. Кейнс заперечив можливість стихійного, автоматичного відновлення повної зайнятості на основі вільних ринкових цін, які, на думку неокласиків, приводять до ефективного функціонування всіх чинників виробництва — праці, капіталу і землі — у межах їх граничної продуктивності. Якщо механізм ринкових цін не веде до повної зайнятості, то, як зазначав англійський теоретик макроекономіки, виникає питання, чи можна забезпечити її взагалі.

У неокласичній теорії зайнятість залежить від двох чинників: граничної продуктивності праці, яка визначає попит на неї, та “граничних страждань праці”, що оцінюється заробітною платою працівників і зумовлює пропозицію праці. Чим нижча заробітна плата, на яку погоджуються наймані робіт-

ники, тим вищий рівень зайнятості, і навпаки. Звідси виникає два основних постулати неокласичної теорії: 1) пропозиція праці реагує на пропозицію реальної заробітної плати; 2) рух реальної заробітної плати тотожний зміні номінальної.

Це зумовило висновок неокласиків: рівень зайнятості визначається самими працівниками, їх вимогами стосовно реальної заробітної плати — погоджуючись на зниження реальної заробітної плати, робітники сприяють зростанню зайнятості, а опираючись цьому зниженню, прирікають певну кількість працівників на безробіття.

Дж.М. Кейнс відхилив неокласичні твердження і висунув положення про те, що масштаби та коливання зайнятості не залежать від поведінки осіб найманої праці. Він стверджував, що “готовність працівників погодитися на зниження заробітної плати зовсім не є ліками від безробіття”. Рівень зайнятості, за Кейнсом, визначається динамікою “ефективного попиту”, який формується з очікуваних витрат на споживання домашніх господарств (населення) і передбачуваних інвестицій (витрат фірм). Саме “ефективний попит”, а не пропозиція ресурсів і зміна їх відносних цін, підкреслював реформатор економічної науки, зумовлює рівень зайнятості та національного доходу. Спроби визначити закономірності руху сукупного попиту і приросту національного доходу становлять центральну ідею кейнсіанського вчення. Саме вона стала справжнім відкриттям для економічної теорії, несподіваним для більшості сучасників Дж.М. Кейнса. Більшість економістів спочатку критично поставилися до кейнсіанської теорії, і лише згодом розпочалося загальне захоплення нею.

Особливе місце в кейнсіанській теорії відводиться питанню про *державне регулювання ринкової економіки*. Дж.М. Кейнс обґрунтовано стверджував, що закономірності *мікроекономіки* — сфери функціонування окремого суб'єкта господарювання, тобто підприємства — не збігаються із закономірностями *макроекономіки* — економіки як цілого, а тому виникає потреба активного втручання держави в процеси відтворення, щоб узгодити інтереси суспільства з інтересами фірм.

Ідеї вільної конкуренції, яка під тиском монополій до 30-х років модифікувалася в *недосконалий конкуренцію*, Кейнс протиставив ідею державного ринкового регулювання. Монополізація економіки підірвала механізм вільного ціноутворення, який уже не міг автоматично відновлювати ринкову рівновагу, а тому за цих умов ринкове господарство, на думку Кейнса, буде постійно перебувати у стані депресії.

Дж.М. Кейнс переконливо доводив несправедливість тези неокласиків про автоматичне “самоцілення” ринкової економіки від спаду та стагнації. Він стверджував, що в ринковій економіці ХХ ст. такого механізму вже не було, тому вона не в змозі самотійно відновити втрачені пропорції та забезпечити повну зайнятість. Економіка може як завгодно довго залишатися депресивною. Тільки перетворення держави на активного об'єкта ринкової системи, її антимонопольне регулювання може підтримати необхідний ба-

ланс ринкових сил, допомогти ринковому механізмові, що дедалі слабне, виправити ситуацію. Цією ідеєю Дж.М. Кейнс, за словами американського неокейнсіанця С. Гарріса, “подарував демократичному суспільству новий строк життя.., укріпив це суспільство, коли йому загрожувала смертельна небезпека”.

Дж.М. Кейнс змінив уявлення про *предмет економічної теорії*, під яким розумів кількісні функціональні залежності у ринковій економіці, взаємозв’язки макроекономічних показників.

Економічні явища, кількісні зв’язки між якими з’ясував Кейнс, він поділяв на дві групи: *незалежні змінні* (сукупна пропозиція, інвестиції, норма процента, гранична схильність до споживання чи заощаджень); *залежні змінні* (зайнятість, сукупний попит, національний дохід).

“Нашою остаточною метою, — зауважував Кейнс, — є вибір таких змінних величин, які піддаються свідомому контролю чи управлінню з боку центральної влади у рамках тієї економічної системи, в якій ми живемо”.

З предметом досліджень тісно пов’язаний і *метод Кейнса*. Дослідник абстрагувався від якісних змін у розвитку способу виробництва. Економічні явища він розглядав, як правило, у загальному плані, у вигляді *агрегатних* (сукупних) категорій. Такий метод дав можливість виявити загальні функціональні зв’язки в ринковій економічній системі.

Кейнс вводить у дослідження і суб’єктивний фактор — психологію людей, вважаючи закони, які він сформулював, не стільки економічними, скільки психологічними. Він вірив, що світ управляється економічними ідеями, про що й зазначив у своїй знаменитій праці: “Ідеї економістів і політиків — і коли вони мають рацію, і коли помиляються — мають значно більше значення, ніж вважається. Насправді, саме вони й правлять світом”. Водночас Кейнс застерігав: “Економічна теорія не є набором уже готових рекомендацій, які застосовуються безпосередньо в господарській практиці. Вона є скоріше методом, ніж ученням, інтелектуальним інструментом, технікою мислення, допомагаючи тому, хто володіє нею, доходити правильних висновків”.

Хоча своїй теорії Дж.М. Кейнс дав назву “*загальної теорії зайнятості*”, вона виходить далеко за межі проблем власне зайнятості, її зміст значно глибший і ширший. Місце та роль теорії Кейнса в економічній науці визначаються насамперед *кейнсіанською макроекономічною моделлю рівноваги* і концепціями, пов’язаними з нею. Свою теоретичну систему Дж.М. Кейнс виклав у праці “*Загальна теорія зайнятості, процента і грошей*” (1936).

15.1.1. Теорія ефективного попиту

Сукупний попит — головна змінна величина, впливаючи на яку можна досягти рівноваги, — так стверджується у *кейнсіанській макроекономічній теорії*. При цьому йдеться про так званий **ефективний попит**, що дорівнює сукупній пропозиції і забезпечує **повну зайнятість**.

За умов закритої ринкової економіки без державного регулювання сукупний попит (AD) визначається **сукупними витратами**, які містять **споживчі витрати домашніх господарств** (споживання населення, C) та **інвестиційні витрати фірм** (грошові витрати підприємств, насамперед чисті, I_n): $AD = C + I_n$.

Інших джерел сукупного попиту за такої ситуації немає. Основним елементом регулювання сукупного попиту Кейнс вважав **інвестиції**. Розглядаючи функцію споживання як стійку, він усю увагу зосередив на умовах забезпечення стійкого приросту інвестицій, динаміка яких визначається доходами. Тому споживання потрібно стимулювати тільки тоді, підкреслював Кейнс, коли досягається стадія інвестиційного насичення виробництва.

Однак і приріст інвестицій має межу. Особливо це виявляється за умов економічної стагнації, коли обсяги виробництва незначні та не спостерігається тенденція до зростання. При цьому порушується ринкова рівновага на користь сукупної пропозиції, яку Кейнс приймав за цілком еластичну.

Значна нестача сукупного попиту призводить до суттєвої неповної зайнятості. Внаслідок цього економіка не може вийти зі стану хронічної депресії. Якщо за цих умов виникає баланс сукупного попиту (AD) і сукупної пропозиції (AS), економічна рівновага не настає, адже є значна неповна зайнятість, а сукупні заощадження істотно перевищують чисті інвестиції, що суперечить, як довів Ж.-Б. Сей, ще одній умові економічної рівноваги, тобто їх рівності: $S = I$.

Саме таку ситуацію досліджував Кейнс у своїй **базовій макроекономічній моделі** — моделі закритої ринкової економіки вільної конкуренції. Він дійшов висновку, що без регулюючого впливу держави та без зовнішнього ринку нестача сукупного попиту зумовлює хронічне порушення ринкової рівноваги та неповну зайнятість. При цьому ринковий механізм виявляється не в змозі лише через споживання та інвестиції виправити становище, ринкова економіка надовго залишатиметься у нерівноважному стані депресії.

“Сукупний попит” — залежна змінна, що утворюється сумою споживання та чистих інвестицій, а “сукупна пропозиція” — незалежна змінна. Рівновага виникає за рівності сукупного попиту і сукупної пропозиції ($AD = AS$), коли всі заощадження перетворюються на інвестиції ($S = I$) та існує повна зайнятість.

Проте для досягнення *ефективного попиту* потрібне державне втручання в економічні процеси, що приводить у дію ще два чинники сукупних витрат — *державні витрати* (G) та *чистий експорт* (X_n). У *розширеній макроекономічній моделі Кейнса* — моделі відкритої ринкової економіки з державним регулюванням — *сукупний попит* формується уже чотирма чинниками: $AD = C + I_n + G + X_n$.

Через витрати свого *бюджету*, сформованого насамперед *податками*, держава збільшує споживання та інвестиції, що сприяє зростанню попиту. Те саме стосується і чистого експорту (різниці вартості експорту та імпорту), зростання якого під впливом державного стимулювання збільшує попит на національний продукт за кордоном (збільшує витрати іноземців на закупівлю національного продукту).

Коли немає автоматичного механізму досягнення повної зайнятості, лише державне регулювання сукупного попиту відкриває можливість досягнення *динамічної економічної рівноваги* (рівноважного економічного зростання), тобто рівності сукупного попиту та сукупної пропозиції, заощаджень та інвестицій за повної зайнятості. Такий висновок міститься у *макроекономічній моделі Кейнса*.

15.1.2. Теорія мультиплікатора інвестицій і зайнятості

У зв'язку з формуванням ефективного сукупного попиту Дж.М. Кейнс формулює *концепцію мультиплікації інвестицій*, де встановлює зв'язок між чистими інвестиціями, споживанням і національним доходом, який став центральною категорією кейнсіанської теорії.

Між приростом інвестицій (чистими інвестиціями, I_n) і приростом національного доходу (ΔY), як довів Кейнс, є визначене і стійке співвідношення — *коефіцієнт мультиплікатора інвестицій* (k)¹:

$$\Delta Y = k \cdot \Delta I.$$

З наведеного рівняння можна знайти величину мультиплікатора

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta I} = \frac{\Delta Y}{\Delta Y - \Delta C},$$

адже $\Delta Y = \Delta C + \Delta I$, де ΔC — приріст річного споживання.

¹ Дж.М. Кейнс зауважував, що ідею мультиплікації інвестицій він запозичив в англійського економіста Р. Кана, який вперше увів це поняття до економічних досліджень. Р. Кан розробив (1931) *мультиплікатор зайнятості*, тобто коефіцієнт, який показує, наскільки приріст сукупної зайнятості буде більшим від приросту зайнятості у галузях, безпосередньо пов'язаних з інвестиціями (див.: Кейнс Дж.М. *Общая теория занятости, процента и денег*. — М.: Гелиос АРВ, 2002. — С. 112—114).

Поділивши останнє рівняння на ΔY , одержуємо таке значення мультиплікатора інвестицій:

$$k = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

Вираз $\frac{\Delta C}{\Delta Y}$ відображає величину показника, відкритого Кейнсом, — *граничної схильності до споживання (MPC)*, який показує частку споживання у прирості національного доходу. Отже,

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

Як зауважував Кейнс, структура мотивів споживання дуже складна і розгалужена. Усі мотиви споживання він поділив на дві групи: *об'єктивні* (величина номінального і реального доходів, пропорції обміну теперішніх благ на майбутні, величина податків тощо) і *суб'єктивні* (включають “ті психологічні особливості людського характеру, а також ті суспільні звички та інституції, які... навряд чи підлягають суттєвим змінам”, тобто йдеться про психологічні стимули, які спонукають людей витратити одержаний дохід: насолодження життям і недалекоглядність, щедрість і неощадливість, людська пиha і марнотратство).

Поряд з *MPC*, Кейнс відкрив інший показник — *граничної схильності до заощаджень (MPS)*, який показує приріст заощаджень (ΔS) у прирості національного доходу (заощадження — дохід, що уникає споживання)

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Індивідуальну психологічну схильність до заощаджень Кейнс пояснював дією факторів, що спонукають людей утримуватися від споживання свого доходу: обережність і передбачливість, ощадливість і прагнення до кращого, незалежність і підприємливість, гордість і скупість. Для держави та фірм учений додав ще чотири психологічних стимули заощаджень: необхідність самофінансування, прагнення до поліпшення матеріального становища у майбутньому, прагнення ліквідності (забезпечення зростання доходів), прагнення до накопичення фінансових резервів, які перевищують потреби.

Приріст національного доходу може використовуватися як на приріст споживання, так і на приріст заощаджень, які потім перетворюються на чисті інвестиції (приріст інвестицій), тому

$$\Delta Y = \Delta C + \Delta S.$$

Звідси впливає залежність

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,$$

тобто $MPC + MPS = 1$.

Тепер можна пов'язати мультиплікатор з MPC і MPS :

$$k = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}} = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}.$$

Отже, мультиплікатор інвестицій (примножувач сили інвестицій) є величиною, оберненою до величини граничної схильності до заощаджень. Чим більшим буде показник MPS , тим меншим буде мультиплікатор, а чим більшим буде MPC , тим більшою буде мультиплікація інвестицій і тим вищими будуть темпи економічного зростання.

Мультиплікатор інвестицій ґрунтується на тому, що кожна одиниця застосованих чистих інвестицій приносить більший приріст національного доходу, і навпаки, зменшення інвестицій обертається масштабнішим зменшенням національного доходу. Так само інвестиції впливають і на зайнятість, тому мультиплікатор інвестицій є також *мультиплікатором зайнятості*.

Мультиплікаційний ефект полягає в тому, що приріст національного доходу, зайнятості та споживання відбувається в більшій пропорції, ніж приріст первинних інвестицій, які через мультиплікатор продукують вторинні, третинні та наступні інвестиції зі спадним ефектом. Мультиплікаційний цикл завершується тоді, коли чергові інвестиції вже не виявляють мультиплікаційного ефекту, що відбувається за ситуації повної зайнятості, коли не збільшується сукупний попит.

Отже, збільшуючи MPC , можна досягти зростання мультиплікатора разом із сукупним попитом, зайнятістю та національним доходом, тоді як збільшення MPS призведе до мультиплікаційного зменшення доходу, попиту та зайнятості.

Це дало змогу Кейнсу відкрити так званий *парадокс ощадливості*, за яким зростання заощаджень домашніх господарств може призвести до скорочення чистих інвестицій, зменшення національного доходу, сукупного попиту і зайнятості, тобто до збідніння нації.

Водночас Кейнс сформулював інший “закон”, який назвав швидше психологічним, ніж економічним.

Суть “*закону Кейнса*” полягає в тому, що зі зростанням доходу схильність до споживання зменшується, а схильність до заощаджень зростає, що зрештою призводить до зменшення мультиплікатора, зниження доходу, сукупного попиту і зайнятості та наступної стагнації економіки. “Зі зростанням доходу, — підкреслював Кейнс, — рівень споживання хоча й підвищується, але не тією самою мірою. Саме в цьому психологічному законі потрібно шукати ключ для розв'язання наших практичних проблем”. Темпи зростання доходів завжди вищі від темпів зростання споживання. Тому держава повинна всіляко стимулювати споживання, а тим самим і сукупний попит.

Податки та державні витрати, наголошував Кейнс, змінюють рівень рівноважного доходу. Це набуває вираження у *фіскальній економічній політиці*, суть якої полягає в державному регулюванні економіки через систему оподаткування та державний бюджет. Податки і державні витрати тісно взаємопов'язані: збираючи податки та формуючи за їх рахунок свій бюджет, держава створює передумови для власних закупівель (витрат).

Якщо абстрагуватися від податків, державний вплив на сукупний попит відбувається через державні витрати. Кейнс уводить до аналізу *мультиплікатор державних витрат*, який відображається співвідношенням приросту ЧНП і приросту державних витрат: $\frac{\Delta C}{\Delta Y}$. Зростання державних витрат збільшує споживання на $MPC \cdot \Delta G$, де MPC — гранична схильність до споживання, а ΔG — приріст державних витрат. Приріст споживання знову збільшує витрати та дохід, що породжує мультиплікаційний ефект.

Якщо первинні зміни державних витрат — це ΔG , то перший цикл мультиплікації споживання виглядає так: $MPC \cdot \Delta G$, другий — $MPC \cdot MPC \times \Delta G$, третій — $MPC \cdot MPC \cdot MPC \cdot \Delta G$ і т. д.

Тоді приріст національного доходу (ΔY) відображається рівнянням

$$\Delta Y = (1 + MPC + MPC^2 + MPC^3 + \dots + MPC^n) \cdot \Delta G,$$

де n — кількість мультиплікаційних циклів.

Звідси мультиплікатор державних витрат дорівнює

$$\frac{\Delta Y}{\Delta G} = 1 + MPC + MPC^2 + MPC^3 + \dots + MPC^n = \frac{1}{1 - MPC}.$$

Важливо наголосити, що це збільшення державних витрат фінансується не за рахунок зростання податків (вони тут взагалі не враховані); мультиплікаційний ефект виникає внаслідок зростання бюджетного дефіциту. *Оподаткування* здійснює знижувальний вплив на рівноважний обсяг ЧНП (національного доходу).

Скорочення споживання і заощадження за зростання податків залежить від *податкового мультиплікатора*, який показує, на скільки одиниць зменшиться сукупний дохід у відповідь на збільшення податків на одну одиницю. Сукупний ефект від зростання податків для доходу (податковий мультиплікатор) англійський дослідник відобразив через тотожність

$$\frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{MPC}{1 - MPC},$$

де ΔY — приріст доходу; ΔT — приріст податків; MPC — гранична схильність до споживання.

Держава, на думку Кейнса, також повинна всіляко стимулювати зростання *експорту* частини ВВП, щоб забезпечити *активний торговий баланс* країни, або *позитивний чистий експорт* (X_n). Зростання чистого експорту (різниці між вартістю експорту та імпорту) збільшує сукупні витрати за рахунок зростання попиту на національний продукт за кордоном.

Тоді зростають рівноважний *ЧНП* і зайнятість, виникають ширші можливості для підтримання економічної рівноваги.

Важливим засобом досягнення ефективного сукупного попиту стає фінансово-бюджетна політика держави — основний інструмент кейнсіанського регулювання, яке має *антициклічний характер*. Для досягнення високого рівня витрат та ефективного попиту Кейнс допускав *дефіцитний бюджет* держави і зростання на цій основі *внутрішнього державного боргу*. При цьому, як підкреслював англійський дослідник, не має особливого значення, на що витрачаються бюджетні кошти — навіть на озброєння — лише б це стимулювало ефективний попит і зайнятість.

15.1.3. Кейнсіанська теорія процента

У теорії Кейнса є й дещо інша інвестиційна концепція, що пов'язує інвестиції не з динамікою національного доходу та сукупного попиту, а з динамікою *граничної ефективності інвестицій*. Остання характеризує очікувану прибутковість капіталовкладень. Однак величина інвестицій залежить також від норми процента.

Дж. М. Кейнс особливо підкреслював, що *гранична ефективність капіталу* як очікувана прибутковість капіталовкладень не визначається поточним прибутком, а залежить насамперед від оцінки майбутніх прибутків. Це робить її вкрай чутливою до різноманітних біржових спекуляцій, паніки, неправильної оцінки стану ринку, технічних нововведень, політичних переворотів тощо.

Норма процента в кейнсіанській теорії є нижньою межею граничної ефективності майбутніх інвестицій. Тому чим нижча норма процента, тим далі відсувається ця межа, а незмінність процентної ставки або навіть її зростання мають гальмувати, зменшувати схильність до інвестування.

При цьому, як наголошував Кейнс, якщо процентна ставка дорівнює або є більшою від показника граничної ефективності капіталу, інвестиції здійснюватися не будуть, однак якщо вона буде меншою від граничної ефективності капіталу, то інвестиції здійснюватимуться.

На відміну від неокласиків, які пов'язують норму процента зі взаємодією заощаджень та інвестицій і їх наступним вирівнюванням, Кейнс висуває зовсім інше пояснення. У його теорії процент — фактор незалежний. Це грошовий феномен, рівень якого визначається взаємодією попиту та пропозиції на грошовому ринку, тобто не на всі заощадження, а лише на їх грошову частину. Тому головну причину небажаного підвищення процентної ставки Кейнс бачає у зростанні попиту на гроші порівняно з їх пропозицією.

Попит на гроші Кейнс назвав *схильністю до ліквідності*, яка, як він вважав, визначається трьома психологічними моментами: потребами товарно-грошового обігу, обачністю людей і спекуляціями на грошовому ринку. *Пропозиція грошей* визначається їхньою кількістю в обігу.

Сама *ставка процента* при цьому є своєрідною платою за необхідність розлучення з готівкою, з ліквідністю. Тому чим вища схильність до ліквідності, яка до того ж посилюється невпевненістю і невизначеністю на грошовому ринку, тим вищий попит на готівку та тим вища процентна ставка.

Отже, *процент* у Кейнса — багато в чому психологічне явище. Водночас це та ланка ринкової економічної системи, яка в кейнсіанській теорії пов'язує грошову сферу зі сферою виробництва і визначає специфіку впливу грошово-кредитного регулювання на процес ринкового відтворення.

15.1.4. Проблеми ціноутворення та інфляції

Як правило, коли визначають ставлення Кейнса до інфляції, наводять таку його думку: “Поки є повна зайнятість факторів виробництва, ступінь їх використання буде змінюватися у тій самій пропорції, що й кількість грошей; якщо ж існує їх повна зайнятість, то ціни будуть змінюватися в тій самій пропорції, що й кількість грошей”.

Однак ця думка, як зазначав сам видатний англійський учений, справедлива лише частково, за деяких край спрощених умов. Якщо їх усунути, то ситуація значно зміниться. Йдеться про те, що навіть за неповної зайнятості ефективний попит не буде у своїх змінах повторювати пропорції зміни грошової маси, на його динаміку великий вплив має *процентна ставка*, яка змінює обсяг інвестицій, і *мультиплікатор інвестицій*, що змінює споживання. Крім того, за зростання кількості ресурсів буде знижуватися їх ефективність, а сукупні витрати зростатимуть. Варто також враховувати різну еластичність попиту на товари в його реакції на зміну цін, а також те, що номінальна заробітна плата почне зростати ще до досягнення повної зайнятості і для різних категорій працюючих вона буде змінюватися в різних пропорціях.

Отже, робить висновок Кейнс, замість постійних цін практично існують ціни, які поступово зростають разом зі зростанням зайнятості. Тому теорія цін, тобто аналіз співвідношення між змінами кількості грошей і змінами рівня цін, повинна розглядати дію всіх перелічених і ускладнювальних факторів.

Кейнс дійшов висновку, що збільшення грошової пропозиції буде розподілятися між зростанням цін (інфляцією), збільшенням номінальної (грошової) заробітної плати і зростанням інвестицій, виробництва та зайнятості.

Виходячи з цього, він розглядав різні стани інфляції: *абсолютну інфляцію*, яка розгортається за зростання ефективного попиту за умов повної зайнятості, та так звану *напівінфляцію*, коли зростання цін відбувається у відповідь на збільшення сукупного попиту ще за умов неповної зайнятості.

Враховуючи фактор часу, Кейнс припускав, що спостерігається довготривала тенденція до зростання цін. З цього приводу він писав, що “протя-

гом дуже тривалих періодів зміна цін майже завжди відбувається у бік підвищення”. Стійкість або нестійкість цін у довготривалому аспекті Кейнс пов’язував з тенденціями змін заробітної плати порівняно з темпами зростання ефективності виробництва.

Це свідчить про те, що англійський економіст заклав основи *теорії інфляції витрат*, яка зумовлюється зростанням споживчих цін, пов’язаним насамперед зі зростанням номінальної (грошової) заробітної плати ще до досягнення повної зайнятості.

Отже, Кейнс вказував на альтернативність неповної зайнятості та інфляції, тобто виявив, що за умов неповної зайнятості інфляція сприяє зменшенню безробіття, а тому може використовуватися як інструмент регулювання зайнятості. Він сформулював закономірність, за якою зростання інфляції зумовить зменшення безробіття і зростання зайнятості, а зростання безробіття і зниження зайнятості відгукнуться зменшенням інфляції, тобто відкрив *альтернативність безробіття та інфляції*.

15.1.5. Кейнсіанська теорія заробітної плати

Заробітну плату Кейнс включав до “кінцевих змінних” своєї теоретичної системи, розглядаючи її як один із важелів регулювання ефективного попиту.

У трактуванні *суті заробітної плати* він займав позиції концепції “граничної продуктивності”. Кейнс був прихильником встановлення “мінімальної” заробітної плати, оскільки її надмірне зростання збільшує схильність до заощаджень, не сприяючи процесові мультиплікації інвестицій та зайнятості.

Проте потрібно розмежувати кейнсіанську позицію і позицію неокласичної теорії у цьому питанні. У неокласиків усе просто: скорочення заробітної плати знижує ціни, що автоматично розширює попит і зайнятість. Тому вони стверджували, що головними “ліками” від безробіття є зниження заробітної плати.

Кейнс розглядає проблему інакше. Він погоджується, що ефект зростання зайнятості внаслідок зниження заробітної плати міг би виникнути, якби це зниження не змінювало обсягу сукупного попиту, виміряного в одиницях заробітної плати. Зниження заробітної плати може дати позитивний ефект тільки тоді, коли у змозі розширити сукупний попит. Кейнс підкреслював, що така можливість виникає в тому випадку і в тому обсязі, за яких це зниження зачіпає три основних параметри сукупного попиту — граничну схильність до споживання, граничну ефективність капіталу чи норму процента.

Послідовно розглядаючи зміну всіх трьох названих параметрів під впливом зниження номінальної заробітної плати, Кейнс дійшов висновку, що це зниження приведе до зростання ефективного попиту тільки за умови зни-

ження норми процента внаслідок збільшення грошової пропозиції, вираженої в одиницях заробітної плати.

Але в цьому випадку ефект такого зниження рівноцінний банківській політиці, спрямований на збільшення грошової пропозиції. Тоді виникає питання: для чого знижувати заробітну плату, якщо це пов'язано з величезними соціальними втратами і того ж результату можна досягти через політику збільшення грошової пропозиції? Тому Кейнс віддавав перевагу збереженню досягнутого рівня заробітної плати.

15.1.6. Концепція регулювання сукупного попиту

Дж.М. Кейнс виявив чинники *недостатнього ефективного попиту* через його складові — споживання та інвестиції. Недостатність *споживання* зумовлюється скороченням граничної схильності до споживання та дією “закона Кейнса”, а *інвестицій* — зниженням граничної ефективності капіталу, надмірною перевагою ліквідності та високим рівнем процента.

“Загальна теорія зайнятості” Дж.М. Кейнса містить у собі й головні ідеї стосовно *регулювання сукупного попиту*. При цьому розглядаються два основних інструменти цього регулювання — грошово-кредитна і фінансово-бюджетна політика держави.

Можливість *грошово-кредитного регулювання* безпосередньо впливає з кейнсіанської *теорії процента*. Вважаючи процент найважливішим параметром, від якого залежить гранична ефективність інвестицій, Кейнс припускав, що через банківську систему можна регулювати (знижувати) процентну ставку в довготривалій перспективі.

Водночас він вважав, що грошово-кредитне регулювання ефективне лише тоді, коли воно через зміну грошової пропозиції може змінити психологічну ситуацію на грошовому ринку, знизивши норму процента. Якщо зростання грошової пропозиції не веде до зниження процентної ставки, тобто виникає так звана “пастка ліквідності”, то грошово-кредитне регулювання виявиться безсилим у стимулюванні сукупного попиту, а тому є неефективним інструментом подолання депресії в економіці.

Отже, грошово-кредитне регулювання, на думку Кейнса, є ненадійним інструментом досягнення економічної рівноваги, тому свої надії на рівнозначне економічне зростання і досягнення повної зайнятості він пов'язував передусім із *фінансово-бюджетним регулюванням*. “Регулювання обсягу поточних інвестицій, — наголошував видатний теоретик, — небезпечно залишати у приватних руках”, тому держава, “яка в змозі зважити граничну ефективність капітальних благ з погляду тривалих перспектив і на ґрунті майбутніх соціальних вигод, буде брати на себе все більшу відповідальність за пряму організацію інвестицій”.

Проте Кейнс, звичайно, не був прихильником такої форми “прямої організації інвестицій”, як державна власність, тому зазначав, що “не влас-

ність на знаряддя виробництва суттєва для держави, а можливість винагородити власників виробничих ресурсів за ризик вкладення інвестицій”.

Методами фінансово-бюджетного регулювання долаються так звані рецесійний (дефляційний) та інфляційний “розриви” в економіці.

Рецесійний розрив — величина, на яку повинен зрости сукупний попит (сукупні витрати), щоб збільшити національний дохід до неінфляційного рівня повної зайнятості. **Інфляційний розрив** — величина, на яку повинен скоротитися сукупний попит, щоб зменшити національний дохід до неінфляційного рівня повної зайнятості.

Поки чисті заощадження, що відповідають повній зайнятості, не врівноважаться чистими приватними інвестиціями, в економіці буде зберігатися неповна зайнятість. Тоді й виникає **дефляційний розрив**, який вимірюється нестачею інвестицій порівняно із заощадженнями, що відповідають повній зайнятості, тобто це та величина, на яку сукупні витрати (споживання та інвестиції) менші від рівня ЧНП за повної зайнятості. При цьому нестача витрат зумовлює депресивний вплив на економіку, обсяг реального ЧНП скорочується.

Якщо чисті інвестиції виявляють тенденцію до перевищення рівня заощаджень, який відповідає повній зайнятості, то попит на товари перевищить можливості їх виробництва і ціни почнуть зростати (виникає інфляція). У цьому випадку має місце **інфляційний розрив**, за якого сукупні витрати перевищать рівень ЧНП за умов повної зайнятості. Це приведе до зростання номінального ЧНП, але реальний ЧНП зростати не буде.

Отже, щоб подолати рецесійний (дефляційний) розрив і забезпечити повну зайнятість, потрібно стимулювати сукупний попит шляхом зростання державних витрат і зменшення податків, а щоб подолати інфляційний розрив і також досягти повної зайнятості, треба стримувати сукупний попит шляхом зменшення державних витрат і зростання податків. Такими в цілому були кейнсіанські рекомендації стосовно проведення державної економічної політики, спрямованої на досягнення ефективного сукупного попиту за умов недосконалої ринкової конкуренції.

15.1.7. Значення кейнсіанської теорії

Теорія Дж.М. Кейнса озброїла економічну науку новим теоретичним інструментарієм аналізу проблем ринкового відтворення. Вона визнала, що ринкові відносини значно модифікувалися, вільна конкуренція поступила-ся місцем монополіям і недосконалої конкуренції, а разом з обмеженням дії ринкового механізму вільної конкуренції втратилися гнучкість і динаміка цін. Водночас кейнсіанська теорія визнала і зростання сили профспілок, які стали серйозною перешкодою для стихійного коливання заробітної плати.

Кейнсіанську теорію часто називають “теорією депресивної економіки”, адже вона несе на собі глибокий відбиток ситуації 30-х років, тобто так зва-

ної Великої депресії. Це виявилось в перебільшенні значення умов реалізації продукту, негативному ставленні до заощаджень, недооцінці зовнішніх стимулів до інвестування. Для депресивної економіки вкрай важлива проблема реалізації, яка для Кейнса стала першорядною.

Саме тому в центр досліджень він поставив проблему ефективного сукупного попиту — основної умови, що визначає рівень національного доходу та зайнятості. Кейнс припускав, що зріла ринкова економіка схильна до перенагроювання капіталу та недовикористання трудових ресурсів, а тому й запропонував свої рецепти виходу з ситуації стагнації, які вважав єдино правильними. Втручання держави у процеси відтворення Кейнс визнавав “єдиним практично можливим засобом уникнення повної руйнації існуючих економічних форм та умовою для успішного функціонування приватної ініціативи”.

Водночас Кейнс ніколи не закликав повністю відмовитися від ринкового механізму саморегулювання, але вважав за потрібне доповнити та підсилити його державним впливом, щоб уникнути повного знищення цього механізму.

Основні положення кейнсіанської теорії не лише залишаються в арсеналі сучасної економічної науки, а й багато в чому визначають її нинішню спрямованість, хоча й відбулася їх певна еволюція в розробках сучасних кейнсіанців, які враховують економічні реалії сьогодення.

15.2. СУЧАСНЕ КЕЙНСІАНСТВО

Погляди Дж.М. Кейнса повністю домінували у світовій економічній думці протягом 40—60-х років минулого століття. Особливості соціально-економічного розвитку ринкового господарства після Другої світової війни зумовили певну еволюцію кейнсіанського вчення. Ринкова економіка пододала депресивний стан 30-х років — багато в чому завдяки застосуванню у провідних ринкових країнах Кейнсіанських рекомендацій. Макроекономічна модель Кейнса виявилась найбільш доцільним способом оздоровлення економічного життя за умов депресії.

Проте в післявоєнні роки на перший план висуваються проблеми *не повної зайнятості та економічної рівноваги*, як у моделі Кейнса, а проблеми *стабільного економічного зростання*. Саме в цьому напрямі еволюціонувала кейнсіанська економічна теорія. Вона поступово модифікувалася в *сучасне кейнсіанство*, концепцію якого розвивали британці Дж. Гікс, Р. Гаррод, Н. Калдор, Дж. Робінсон, П. Сраффа, А.В. Філіпс, американці О. Домар, Дж.М. Кларк, С. Гарріс, Е. Хансен, П. Самуельсон, Дж. Тобін, французи Ф. Перру, М. Алле та ін.

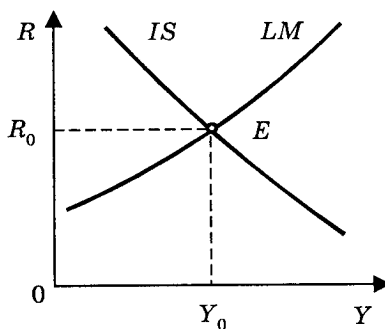

Рис. 15.1. Модель рівноваги товарного і грошового ринків

ставка (R), адже вона має вплив як на інвестиції, так і на попит грошового ринку.

Отже, модель $IS - LM$ показує, як взаємодія між товарним і грошовим ринками визначає сукупний попит в економіці.

У цій моделі рівновага обох ринків забезпечується *рівноважною ставкою процента*, яка зумовлює існування рівноважного доходу на товарному та грошовому ринках (криві утворюються сукупністю точок, що відображають співвідношення зміни доходів під впливом зміни процентної ставки).

Модель $IS - LM$ як конкретизація моделі Кейнса слугує для обґрунтування впливу на національний дохід і зайнятість змін *фіскальної*, або *фінансово-бюджетної, політики* (через зміни державних витрат і податків) і *монетарної*, або *грошово-кредитної, політики* (через зміну грошової маси в обігу). Вона показує, що ці дві основних форми економічної політики держави взаємопов'язані, доповнюють одна одну, а реалізація заходів в одній сфері справляє вплив на іншу.

У 50-х роках неокейнсіанці на основі ідей свого визначного вчителя розробили низку нових теорій, суть яких зводилася до з'ясування та обґрунтування *механізму сталих темпів економічного зростання*. У результаті виникли так звані *неокейнсіанські теорії і моделі зростання*, які ґрунтуються на врахуванні системи "*мультиплікатор — акселератор*" і моделюванні економічної динаміки та циклічного розвитку з використанням характеристик взаємозв'язку нагромадження та споживання.

Ефекти мультиплікації та акселерації економічного зростання дають змогу зрозуміти взаємодію сукупних обсягів споживання, інвестування та доходу. Їх поєднання дає змогу виявити взаємозв'язок таких економічних явищ, як зростання споживання і доходу завдяки збільшенню інвестицій, і обернену взаємодію на інвестиції змін у доході та споживанні.

Зокрема, саме таку модель економічного зростання розробив *Джон Гікс*. Вона поєднує мультиплікатор з акселератором і відображається такою тождеством:

$$Y = I_n + (MPC \cdot Y_{n-1}) + a \cdot \Delta Y_{n-1},$$

де Y — обсяг національного доходу поточного року; I_n — інвестиції поточного року; MPC — гранична схильність до споживання, якою представлений мультиплікатор, Y_{n-1} — національний дохід попереднього року; a — коефіцієнт акселератора, ΔY_{n-1} — приріст національного доходу.

Модель Гікса водночас є й моделлю, що пояснює причини **циклічного розвитку економіки**. Залежно від співвідношення реальних коефіцієнтів мультиплікатора та акселератора економічне зростання може набути **циклічного** чи **рівномірного** характеру.

Циклічні коливання виникають за такого співвідношення: $(MPC + a)^2 < 4a$, тобто коли квадрат суми MPC і коефіцієнта акселератора буде меншим від чотирьох значень акселератора.

За оберненого співвідношення — $(MPC + a)^2 > 4a$ — буде відбуватися **рівномірне** економічне зростання.

Теорія акселератора також залучається до пояснення циклічності розвитку ринкової економіки, зокрема в **інвестиційній моделі циклу**, у розробку якої значний внесок зробив всесвітньо відомий американський теоретик, Нобелівський лауреат 1970 р. **Пол Самуельсон** (нар. 1915). Інвестиційна модель вбачає причину циклічного розвитку у зворотному ефекті акселератора при зменшенні чистих інвестицій у відповідь на зниження сукупного попиту, що обертається більш масштабним його скороченням і надвиробництвом товарів.

Найвідомішими **некейнсіанськими моделями економічного зростання** стали моделі, які розробили американський дослідник, професор Массачусетського технологічного інституту **Овсій Девід Домар** (економіст польського походження, справжнє прізвище Домашевський, 1914—1997) і британський теоретик, професор Оксфордського університету **Рой Форбс Гаррод** (1900—1978).

Їх теорії (моделі) об'єднує загальний висновок про доцільність постійних (стійких) темпів економічного зростання як вирішальної умови **динамічної рівноваги** (поступального руху) ринкової економіки за повного використання усіх виробничих ресурсів.

Модель Гаррода відображається простим рівнянням

$$S = c \cdot G,$$

де S — норма нагромадження; c — гранична капіталомісткість ВВП; G — темп приросту національного доходу.

Модель Домара міститься у такому рівнянні:

$$G = a \cdot S,$$

де a — коефіцієнт акселератора.

При цьому темп приросту інвестицій дорівнює темпові приросту національного доходу, а норма нагромадження визначається величиною акселератора.

Іншим спільним положенням моделей О. Домара і Р. Гаррода стало визнання постійності в тривалому періоді таких макроекономічних парамет-

рів, як *норма нагромадження* (частка нагромаджень у доходах) і *гранична ефективність інвестицій* (маржинальний коефіцієнт). Крім того, обидва автори вважали, що динамічна рівновага та стійкі темпи економічного зростання досягаються не автоматично, а стають результатом відповідної економічної політики, тобто активного державного регулювання економіки.

Отже, американський та англійський теоретики незалежно один від одного побудували настільки близькі моделі, що їх часто об'єднують в одну — *модель економічного зростання Гаррода — Домара*. Однак у їх підходах є й відмінності.

Зокрема, в основі моделі Р. Гаррода — кейнсіанська ідея про рівність інвестицій і заощаджень як умови рівноваги, а в моделі О. Домара вихідною є рівність грошового доходу (сукупного попиту) і виробничих потужностей (сукупної пропозиції).

Водночас як Р. Гаррод, так і О. Домар єдині у визнанні вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу, збільшенні виробничих потужностей, вважаючи, що зростання доходу сприяє розширенню зайнятості, яка, у свою чергу, запобігає виникненню недовантаження підприємств і безробіття. Це переконання є вираженням безумовного визнання кейнсіанської концепції про *залежність характеру та динаміки економічних процесів від пропорцій між інвестиціями та заощадженнями*, а саме: *випереджальне зростання інвестицій — причина інфляції, а випереджальне зростання заощаджень — причина неповної зайнятості*. Лише рівність інвестицій та заощаджень забезпечує економічну рівновагу без інфляції та за повної зайнятості.

Важливою для виявлення причин макроекономічних циклічних коливань стала *модель оберненої акселерації інвестицій*, запропонована, як уже згадувалося, *Елвіном Хансеном* і розвинута *Полом Самуельсоном*. Неокейнсіанці виходили з того, що між коливаннями сукупного попиту і зміною обсягу інвестицій є безпосередній зв'язок, який розкриває *механізм циклічних коливань економіки*, адже будь-яка зміна сукупного попиту спричиняє *акселераційну* (значно більшу) зміну в обсязі чистих інвестицій, що зумовлює відповідну зміну валових інвестицій¹.

Принцип оберненої акселерації, за уявленнями неокейнсіанців, відображає спорадичні й надзвичайно відчутні для економіки зміни в інвестиціях під дією змін у сукупному попиті (доході), що стає причиною і каталізатором змін у обсягові сукупного капіталу та циклічних економічних коливань.

---

¹ *Чисті інвестиції* — приріст капіталу, *валові інвестиції* — сума чистих інвестицій та інвестицій на заміщення спожитого капіталу.

15.2.3. “Криві Філіпса” та дискусія навколо них

Як відомо, проблеми *зайнятості* були в центрі досліджень Дж.М. Кейнса. Хоча неокейнсіанці їй надавали їм меншого значення, що було зумовлено переходом ринкової економіки до стану динамічної рівноваги з високою зайнятістю, усе ж і вони розвивали кейнсіанські ідеї у цьому напрямі, насамперед стосовно залежності зайнятості від змін заробітної плати та інфляції. Ці залежності в сучасній економічній науці відображаються так званими *кривими Філіпса*, названими за іменем британського дослідника-неокейнсіанця *Албана Вільяма Філіпса* (1914—1975), який поклав їм початок у статті 1958 р. “Співвідношення між безробіттям і ступенем зміни грошової заробітної плати у Великій Британії. 1862—1957”¹.

А.В. Філіпс, спираючись на висновки Дж.М. Кейнса і використовуючи величезний масив фактичних даних майже за сторіччя, довів існування оберненого функціонального зв’язку між зміною ставок заробітної плати та чисельністю безробітних, відобразивши його графічно у вигляді *оригінальної кривої Філіпса*. Ця крива показала, що існує стабільна залежність між інфляцією і безробіттям, тому суспільству завжди потрібно робити вибір: можна надати перевагу нижчому рівню безробіття і збільшити рівень інфляції або навпаки, але не можна вибрати одночасне зменшення того й іншого.

А.В. Філіпс виявив, що у Великій Британії за рівня безробіття приблизно 2,5 % заробітна плата зростає приблизно на 2 % на рік, що веде до стабілізації цін, якщо продуктивність праці також зростає на 2 %.

А в 1960 р. американські дослідники *П. Самуельсон* і *Р. Солоу* (обидва згодом у різні роки стали Нобелівськими лауреатами з економіки) вивели залежність між динамікою інфляції та зайнятості в так званій *модифікованій кривій Філіпса* (рис. 15.2). Заміна показника темпу заробітної плати на показник темпу інфляції не має принципового значення, адже зростання заробітної плати та зміна споживчих цін тісно взаємопов’язані.

Модифікована крива Філіпса відображає обернений вплив інфляції на безробіття: чим вищі темпи інфляції, тим нижчий рівень безробіття. Це пояснюється тим, що високий рівень безробіття змушує найманих працівників погоджуватися на нижчу заробітну плату, що зрештою уповільнює зростання цін. За низького рівня безробіття легше вимагати високої заробітної плати, але наслідком цього буде зростання інфляції. Отже, низький рівень безробіття супроводжується високою інфляцією, а значне безробіття — низьким темпом інфляції.

¹ Цю графічну залежність “кривою Філіпса” вперше назвав П. Самуельсон, який включив пов’язану з нею концепцію у шосте видання свого знаменитого підручника “Економікс” у 1964 р.

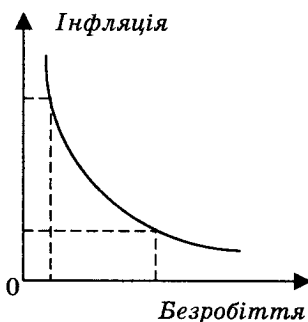

Рис. 15.2. Модифікована крива Філіпса

П. Самуельсон з Р. Солоу виявили, що “крива Філіпса” для економіки США лежить правіше британської кривої і, таким чином, у США для досягнення “нульової” інфляції рівень безробіття має становити майже 4 %.

До середини 60-х років економісти розраховували розміщення “кривої Філіпса” для більшості розвинених країн, і вона стала обов’язковим атрибутом макроекономічних досліджень. “Криві Філіпса” з’явилися у всіх підручниках, фігурували у доповідях державних діячів.

Ці дослідження дали поштовх як емпіричним, так і теоретичним розвідкам взаємозалежності зайнятості та інфляції, поклавши початок незгаслій дискусії стосовно цього між прихильниками кейнсіанства та сучасними неокласиками.

Неокейнсіанці, услід за Дж.М. Кейнсом, стверджували, що за умов значного безробіття інфляція буде спадати, а за високої інфляції зайнятість зростатиме; інфляція, породжена повною зайнятістю, зумовлює зростання сукупного попиту, а підвищення заробітної плати відображає зростання попиту на працю. Сучасна неокласична концепція заперечує такий чітко виражений взаємозв’язок у тривалій перспективі.

Засновник кейнсіанства спеціально не досліджував співвідношення динаміки цін і зайнятості, хоч у книзі “Загальна теорія зайнятості” підкреслював, що “за умов повного використання ресурсів ми маємо ціни, які поступово зростають разом зі збільшенням зайнятості”. А.В. Філіпс довів, що це співвідношення має нелінійний характер: з наближенням до повної зайнятості ціни зростають усе вищими темпами, випереджаючи темпи зменшення безробіття. Тому криві Філіпса мають графічну форму гіперболи.

Водночас Філіпс виявив, що є певне “критичне” значення рівня безробіття, нижче за яке згадана альтернативна залежність між інфляцією (заробітною платою) і зайнятістю зникає. Це виявляється у таких моментах: безробіття та інфляція набувають однакової спрямованості, тобто виникає *стагфляція*; будь-які спроби подолати безробіття неминуче збільшують інфляцію.

Про існування такого “порогового рівня безробіття” здогадувався ще Дж.М. Кейнс, однак він виявився несподівано високим — близько 5 %. Це означало, що номінальна заробітна плата виявляла тенденцію до помітного зростання задовго до досягнення повної зайнятості. Кейнсіанські сподівання на одночасне досягнення стійких цін і майже повної зайнятості шляхом стимулювання ефективного сукупного попиту поступилися розумінню *вибору* між стабільністю цін і повною зайнятістю. Ця обставина значно змінила уявлення про форми і спрямованість економічної політики держави.

Дослідження 60—70-х років також показали, що крива Філіпса нестійка в середніх інтервалах часу і поступово змінює свою форму. Цю обставину виявили і пояснили представники сучасної неокласичної теорії *Мілтон Фрідман* та *Едмунд Фелпс* — опоненти кейнсіанства та майбутні Нобелівські лауреати.

М. Фрідман та Е. Фелпс побудували так звану *сучасну криву Філіпса*, застосувавши при цьому *гіпотезу природного рівня безробіття*. Вони довели, що “пороговий рівень безробіття” — це рівень так званого *природного безробіття* (безробіття неминучого, рівень якого нині становить близько 5 %), що потрібно розрізняти коротко- та довгострокові “криві Філіпса”, які мають різні параметри.

М. Фрідман і Е. Фелпс залучили до побудови “довгострокової кривої Філіпса” показник так званих *шокових змін пропозиції*, що виявилось, зокрема, у 70-х роках, коли двічі несподівано різко зростала світова ціна на нафту і це призвело до відповідного одночасного зростання як інфляції, так і безробіття. “Шоківі зміни пропозиції” змушують “криву Філіпса” змінювати свою звичну форму, відхиляючи її вправо.

Ці дослідження дали підставу сучасним неокласикам у рамках *гіпотези природного рівня безробіття* заперечувати альтернативний зв'язок між інфляцією та безробіттям у тривалій перспективі, погоджуючись на її можливість у короткочасному макроекономічному періоді (до трьох років).

Проблему одночасного зростання інфляції та безробіття в 70-х роках у рамках кейнсіанської концепції намагався розв'язати американський дослідник, Нобелівський лауреат 1981 р. *Джеймс Тобін* (1918—2002), розглянувши у праці *“Інфляція і зайнятість”* (1972).

Дж. Тобін розглядав ринок не як агрегатну (сукупну), а як гетерогенну (неоднорідну) систему, в якій існує постійна розбалансованість між різними секторами, зумовлена неоднорідністю технологічного прогресу. Тому одночасно на ринку є надлишок працівників одних професій і нестача інших. У тому секторі ринку праці, де є надлишок робочої сили, номінальна заробітна плата стабільна або спадаюча, а там, де є незадоволений попит на працю, заробітна плата зростає.

Дж. Тобін стверджував, що відсутність інфляції призводить до надлишкового безробіття (безробіття, рівень якого вищий від природного). Він вважав, що інфляція можлива й за зростання безробіття, якщо заробітна плата зростає темпами, що перевищують темпи зростання продуктивної

сили праці. Стабілізація заробітної плати вимагає ще вищого рівня безробіття, а зростання попиту на працю збільшує номінальну заробітну плату, що за певного рівня безробіття призводить до наростання інфляції. Аналізуючи криву Філіпса, Дж. Тобін зазначав, що вона характеризує “війну між заробітною платою та зайнятістю в кейнсіанській теорії”.

15.2.4. Посткейнсіанство, його особливості та течії

У сучасному кейнсіанстві виокремилися дві течії: *неокейнсіанство*, яке характеризується певним зближенням з неокласичною теорією, і *посткейнсіанство*, що є цілком альтернативним неокласичній теорії.

Таке розгалуження сучасного кейнсіанства пов’язане з низкою причин. З одного боку, у 70-х роках у ринковій економіці з’явилися нові явища: інтелектуалізація і віртуалізація економічних відносин; глобальна технологічна модернізація виробництва на основі переходу до наукомістких та ресурсозберігаючих технологій; посилення інтенсивних факторів економічного зростання; загострення проблеми рідкості ресурсів, насамперед дефіцитності енергоресурсів, що виявилось у глобальній енергетичній кризі 1972—1975 рр.; загострення екологічних проблем; наростаюча глобалізація світогосподарських зв’язків; посилення нестабільності економічного розвитку і виникнення принципово нового явища — *стагфляції* (одночасне наростання стагнації, неповної зайнятості та інфляції, що суперечило постулатам кейнсіанства).

З іншого боку, виявилася певна обмеженість ортодоксального кейнсіанства та неокейнсіанства у поясненні цих нових явищ і проблем. Це означало *кризу кейнсіанської економічної теорії і політики*, що визнавали й провідні неокейнсіанці. “Замість того, щоб забезпечити реальне... економічне зростання, кейнсіанська політика... стала просто породжувати інфляцію. Склалося враження, що щось пішло в неправильному напрямку”, — бідкався, наприклад, Дж. Гікс у статті “Криза кейнсіанської економічної теорії”.

За цих умов посилилася критика кейнсіанських позицій з боку неокласиків під гаслом “неокласичного відродження”. Водночас ортодоксальне кейнсіанство і неокейнсіанство критикували й представники так званого *посткейнсіанства* — неортодоксального напрямку, який виник унаслідок розмежування кейнсіанства ще наприкінці 50-х — на початку 60-х років.

Мабуть, першим посткейнсіанцем став британський економіст італійського походження *П’єро Сраффа* (1898—1984).

Характерною рисою посткейнсіанства стала гостра критика основних постулатів неокласичної теорії. Зокрема, у найгострішу дискусію стосовно основних концептуальних положень неокласиків П. Сраффа вступив ще в 50-х роках. Насамперед він піддав критиці розподільчу функцію вільної конкуренції — оплот неокласичної теорії.

Сраффа доводив, що час вільної конкуренції безповоротно минув, тому розподіл продукту та доходів здійснюється нині за іншими законами. Цінова конкуренція — найхарактерніший прояв вільної конкуренції — поступилася неціновій, що робить акцент не на ціні, а на інших параметрах товару: якості, дизайні, упаковці, його особливостях, а також на торговій марці, рекламі тощо. У зв'язку з цим відбулася модифікація законів попиту та пропозиції, що порушує ринкову рівновагу.

Посткейнсіанці стверджують, що в сучасній економіці вільна конкуренція, на якій ґрунтуються всі теоретичні побудови неокласиків, стала фантомом, привидом. Водночас у минуле, завдяки активному державному регулюванню, відійшла й монополія. Для сучасної ринкової економіки найбільш характерною стала *недосконала конкуренція* з її формами — монополістичною конкуренцією та олігополією, за якої перевагу в розподілі доходів здобувають великі корпорації.

У праці "*Виробництво товарів за допомогою товарів*" (1960) П. Сраффа, аналізуючи проблему ціноутворення, рішуче відхилив неокласичні постулати формування вартості та доходу. Доводячи теоретичну неспроможність концепцій граничної корисності та граничної продуктивності, він фактично повертається до рікардіанського розуміння вартості — кількості фізіологічних витрат праці на виробництво товарів. Для обґрунтування цього підходу П. Сраффа використовує натуральні пропорції простого та розширеного відтворення, які він перейняв у К. Маркса.

Якщо П. Сраффа представляв раннє посткейнсіанство, то американський економіст італійського походження, Нобелівський лауреат 1985 р., **Франко Модільяні** (1918—2003) — пізніше.

Ф. Модільяні вивчав механізм створення заощаджень, заклав основи теорії фінансування фірми. При цьому великого значення він надавав психологічним факторам. Ф. Модільяні разом із П. Самуельсоном виступав за "змішану" економічну політику, тобто застосування як фінансово-бюджетних (суто кейнсіанських), так і грошово-кредитних важелів державного регулювання ринкової економіки, водночас розрізняючи їх.

Характерною рисою частини посткейнсіанства стало визнання вирішальної ролі позаекономічних факторів господарського розвитку, що зближувало його із *інституціоналізмом*.

Англійський економіст **Джоан Вайолет Робінсон** (1903—1986) стала лідером так званого *лівого кейнсіанства* — реформістського варіанта посткейнсіанства. "Ліві кейнсіанці" захищають інтереси дрібних і середніх власників, службовців, інтелігенції, виступають проти надмірних військових витрат, влади великих корпорацій, за розширення соціальної допомоги тощо.

15.2.5. “Нове кейнсiанство”

У 80-х роках намітилася тенденція теоретичного відокремлення частини *монетарного (американського) посткейнсiанства* — так званого *нового кейнсiанства*. Найважливіша роль у розробці його ідей належить таким провідним американським економістам, як *Джозеф Стігліц*, *Брюс Грінвальд* (Стенфордський університет), *Джордж Акерлоф* (університет Берклі), *Грегорі Менк'ю* (*Григорій Манків*) (Гарвардський університет)¹, *Олів'є Бланшар* і *Джуліо Ротемберг* (Массачусетський технологічний інститут, м. Бостон), *Марк Гертлер* (Вісконсинський університет, м. Медисон), *Бенджамін Бернанк* (Принстонський університет) та ін.

Нове кейнсiанство визнає існування стійких факторів макроекономічної нестабільності ринкової економіки, неповного використання ресурсів та необхідність коригувального впливу державного регулювання. Однак стосовно пріоритетів економічного аналізу воно суттєво відрізняється від раннього посткейнсiанства. Зокрема, це стосується мікроекономічного аналізу, який до 80-х років не застосовувався у кейнсiанських дослідженнях, однак “нові кейнсiанці” почали активно його використовувати.

Наприклад, посткейнсiанець *Джозеф Юджин Стігліц* (нар. 1943) з США, Нобелівський лауреат 2001 р., увів до економічного аналізу поняття *пошуку інформації*.

До Стігліца, за неокласичною традицією, вважалося, що всі учасники ринку із самого початку мають усю інформацію про ціни покупців і продавців. Це припущення робить непотрібним пошук інформації. Однак воно не відображає умов недосконалої конкуренції, якій властиві певні перепони для поширення ринкової інформації, процедура пошуку якої стає суттєвою. Вона стосується не тільки цін, а й сфер інвестування капіталу, вибору найманою робочою силою місця роботи, а також усіх ринкових ситуацій, коли виникає невизначеність, яка заважає прийняттю правильного рішення.

Дж. Стігліц показує, що раціональні рішення не завжди оптимальні, заперечуючи тим самим неокласичні висновки, адже витрати на пошук ревалентної (достатньої) інформації можуть перевищити вигоду від досягнення оптимуму.

Аналіз ринків з так званою “асиметричною інформацією” (“асиметрична інформація” виникає на ринках, де різні суб'єкти мають різний доступ до інформації, наприклад, продавець знає про якість товару, який він продає, значно більше від покупця) разом із Дж. Стігліцом започаткував *Джордж Акерлоф* (нар. 1940), ще один Нобелівський лауреат 2001 р.

Дж. Акерлоф відкрив так званий *ефект асиметричної інформації*, суть якого полягає в руйнації ринків з “асиметричною інформацією”. Цей

¹ Григорій Манків має українське походження, його прізвище англійською пишеться Mankiw, що читається як “Менк'ю”.

механізм він розкрив на прикладі ринку зношених автомобілів уже в одній з найбільш ранніх праць під назвою “*Ринок “лимонів”* (1970), яка викликала справжню наукову сенсацію (старі, зношені автомобілі у США називають “лимонами”; деякі з них “вичавлені” як лимони, однак за їхнім зовнішнім виглядом цього не скажеш — звідси й “асиметрична інформація”). На таких ринках відбувається своєрідна селекція, відсів поганих товарів, які й заповняють ринок, зумовлюючи його деградацію. Це стосується й таких ринків, як ринок цінних паперів (“асиметрична інформація” стосовно акцій), кредитних ресурсів у країнах з перехідною економікою без розвинутої ринкової інфраструктури (“асиметрична інформація” щодо процентних ставок у інших регіонах) та багатьох інших.

З того часу деякі економісти розглядають існування “асиметричної інформації” як провал ринку і вимагають суттєвого державного регулювання (зокрема, той самий Дж. Стігліц, який взагалі не бачить ринкового впливу “невидимої руки” А. Сміта, вважаючи, “що її взагалі немає, або, якщо і є, то вона абсолютно немічна”). Однак Дж. Акерлоф знаходить шляхи подолання асиметричності інформації і без державного втручання — через торгові марки, фірмові магазини, післяпродажне обслуговування, захист контрактів тощо.

Так, “нові кейнсіанці” здійснили “прорив” до мікроекономічного аналізу, який до того був “вотчиною” неокласиків.

У зв’язку з цим “нове кейнсіанство” уже не можна назвати лише теорією ефективного сукупного попиту. У ньому змістились акценти на аналіз ринків капіталу, праці, галузевих ринків товарів і послуг та раціональної поведінки суб’єктів господарювання за умов макроекономічної невизначеності й неповноти (асиметричності) ринкової інформації. Власне, від теорії Дж.М. Кейнса залишилося тільки положення про те, що ринкова економіка не є саморегульованою системою, а потребує державного втручання.

“Нові кейнсіанці” у традиціях монетарного посткейнсіанства досліджують передусім вплив фінансової сфери та монетарного чинника на макросферу. При цьому теорію ліквідності Дж.М. Кейнса вони вважають дещо спрощеною, надаючи перевагу розгляду механізму взаємозв’язку реально-го виробництва не тільки з коливаннями попиту на гроші, а й зі змінами структури всієї фінансової системи, пов’язаними із заборгованістю домашніх господарств, банків, фірм і держави. На перший план також виходять проблеми ціноутворення.

Отже, на сучасному етапі еволюції кейнсіанства *нове кейнсіанство* зближується з *неоконсерватизмом* — сучасною формою еволюції неокласичного напрямку. У галузі мікроекономіки відмінність двох підходів стає маловідчутною, адже спільним стає предмет досліджень — поведінка економічних суб’єктів на окремих ринках, очікування, ризики, невизначеності в економіці, у галузі макроекономіки залишаються суттєві розбіжності, але й тут спостерігається вплив ідей неоконсерватизму, що виявляється у

наданні першорядної уваги проблемам фінансової сфери, грошового обігу, галузевих ринків.

Продовжується процес модифікації кейнсіанської теорії, переосмислення її ортодоксальних положень. Він розвивається у напрямку вільного конкурентного співіснування та ідейного взаємообміну ортодоксального і неортодоксального підходів, невпинного пошуку шляхів удосконалення механізму ринкового регулювання, зокрема й шляхом залучення плідних ідей теоретичних конкурентів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому суть “кейнсіанської революції” в економічній теорії?
2. Які основні положення теорій ефективного попиту та економічного зростання Дж.М. Кейнса?
3. Які особливості має макроекономічна модель Дж.М. Кейнса?
4. Чому Дж.М. Кейнса називають “батьком” макроекономіки?
5. Яке значення має кейнсіанське вчення для розвитку сучасної економічної теорії?
6. У чому особливості сучасного кейнсіанства?
7. Чим зумовлена криза теорії та політики некейнсіанства у середині 70-х років минулого століття?
8. У чому полягають відмінності “лівого” кейнсіанства від інших течій кейнсіанського напрямку?
9. Чим посткейнсіанство відрізняється від ортодоксального кейнсіанства?
10. У чому полягала суть дискусій навколо “кривих Філіпса”? Яку кейнсіанську тезу відображають “криві Філіпса”?

Розділ 16

СУЧАСНА ЛІБЕРАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ

Економічний лібералізм повністю домінував у докейнсіанській економічній теорії. Він виходив із принципу невтручання держави у господарське життя, пов'язуючи досягнення ринкової рівноваги та економічного процвітання виключно з дією об'єктивного ринкового механізму ціни, попиту і пропозиції на ґрунті конкуренції.

Економічний лібералізм зародився ще в надрах *класичної політичної економії*, був продовжений *маржиналізмом* і *неокласичною економічною теорією*, а на нинішньому етапі еволюції економічної думки представлений насамперед *неоліберальною концепцією* та *сучасним монетаризмом*.

Формування та розвиток *кейнсіанства* у 30-х роках суттєво підірвали устої *неокласичного напрямку* в економічній теорії. Після Другої світової війни позиції *економічного лібералізму* ще більше ослабли. На фоні загального захоплення кейнсіанськими ідеями ліберальні економічні теорії продовжувалися невеликою групою економістів-неокласиків, які сприймали розширення економічних функцій держави під впливом кейнсіанських рекомендацій як аномалію, відхилення від нормального розвитку.

Однак після кризи кейнсіанського регулювання в 70-х роках минулого століття розпочався справжній ренесанс економічного лібералізму в нових формах. Тепер його прихильники визнають необхідність певного регулюючого впливу держави на економіку, хоча й не вважають його вирішальним чинником. Вони продовжують відстоювати здатність конкурентного ринкового механізму в довготривалій перспективі відновлювати втрачену економічну рівновагу.

16.1. РОЗВИТОК НЕОКЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ У ХХ ст.

Протягом ХХ ст. *неокласичний напрям* економічної думки помітно модифікувався. Проте основні його постулати, розроблені ще в лоні *маржиналізму* А. Маршаллом, Дж.Б. Кларком і В. Парето, залишилися не порушеними. Вони полягають у забезпеченні свободи підприємництва на конкурентній основі як умови забезпечення економічної рівноваги. Модифікація цих уявлень полягає в тому, що визнається роль державного регулювання в забезпеченні економічної свободи. Водночас варто зазначити, що після досліджень Дж.М. Кейнса неокласики також почали здійснювати як мікро-, так й макроекономічний аналіз.

16.1.1. Неокласичний напрям на початку ХХ ст.

Традиції неокласичної теорії, які ґрунтуються на граничному (маржинальному) аналізі мікроекономічних явищ і процесів, продовжили інші дослідники.

Важливе значення в розвитку неокласичної традиції мали дослідження британського теоретика *Френсіса Ісідоро Еджворта* (1845—1926).

Ф. Еджворт був послідовником В. Джевонса і А. Маршалла, дотримувався концепцій утилітаризму, розробляв систему економічних змінних для вимірювання корисності (етичної цінності) благ, алгебраїчного і діаграмного уявлення економічної рівноваги. У своїй першій праці *“Нові і старі методи етики”* (1877) Ф. Еджворт застосував варіаційне обчислення корисності, вважаючи, що це сприятиме з’ясуванню фундаментальних етичних питань в економіці. У книзі *“Математична психіка”* (1881) ірландський дослідник запропонував загальну теорію “функції корисності”, розглянув проблеми укладення і виконання контрактів за умов вільного ринку, увів поняття *кривих байдужості* для описання ситуації, коли покупцеві доводиться здійснювати кількісний вибір між двома товарами. Як відомо, “криві байдужості” ілюструють граничну корисність комбінацій (наборів) споживних благ у поєднанні з грошовим доходом індивіда і нині широко застосовуються в “економікс”.

Крім того, Еджворт зробив значний внесок до теорії економічної рівноваги, започаткував індексний метод дослідження, застосувавши кількісні та цінові індекси для економічного аналізу ринкової поведінки суб’єктів господарювання.

У 1925 р. вийшов підсумковий збірник статей Ф. Еджворта *“Праці з політичної економії”*, де по-новому трактувались питання міжнародної торгівлі, оподаткування, а також певні проблеми статистики і теорії ймовірностей.

Американський економіст-математик *Ірвінг Фішер* (1867—1947) удосконалив методи економіко-математичного аналізу, запропонував комплексний індекс економічних показників, який одержав назву “*індексу Фішера*”.

Використовуючи розробки Д. Юма та інших дослідників проблем теорії грошового обігу, І. Фішер у 1946 р. вивів знамените “*рівняння обміну*”:

$$MV = PQ,$$

де M — грошова маса в обігу; V — швидкість обігу грошей; P — загальний рівень (індекс) цін в економіці; Q — товарна маса, призначена для реалізації (реальний національний продукт).

Це рівняння за умови повного використання виробничих ресурсів і незмінності показників швидкості обігу грошей і обсягу товарної маси описує ортодоксальний варіант *кількісної теорії грошей*, коли в результаті “зіткнення” на ринку товарів і грошей зміна товарних цін залежить виключно від кількості грошей в обігу.

“Рівняння обміну” широко застосовується для визначення необхідної кількості грошей в обігу, дослідження *сучасними монетаристами* впливу грошової маси на досягнення рівноваги товарного ринку.

Шведський економіст *Кнут Віксель* (1851—1926) здійснив спробу поєднати теорію граничної корисності “австрійської школи” з теорією цін “математичної школи”. *Густав Кассель* (1846—1945) — інший шведський теоретик — плідно працював над проблемами загальної економічної рівноваги, продовжуючи дослідження Л. Вальраса та В. Парето.

За умов певного занепаду неокласичної теорії у 30—50-х роках ліберальні економічні ідеї, як уже згадувалося, сповідувала невелика група дослідників на чолі з відомими австрійськими теоретиками *Людвігом фон Мізесом* (1881—1976) та його учнем *Фрідріхом Августом фон Гайєком* (1899—1992), Нобелівським лауреатом 1974 р., які ще у 20-х роках заснували так звану *нову австрійську економічну школу*, представники якої відкидали теорію загальної економічної рівноваги та економетрію.

Л. Мізеса і Ф. Гайєка головним чином цікавили проблеми конкуренції та ціноутворення за ринкових умов, що постійно змінюються.

Зокрема, ще у книзі “*Соціалізм*” (1922) Л. Мізес стверджував, що економічна рівновага неможлива за умов централізованого ціноутворення, властивого плановій (соціалістичній) економіці. Тільки за умов об’єктивної взаємодії попиту, пропозиції та цін на основі вільної конкуренції може скластися рівновага в економіці. Лише вільна ринкова ціна дає змогу вибрати ефективні комбінації виробничих ресурсів. Тому централізована економіка за умов фіксованих цін управляється сваволею чиновників, котрі не мають у своєму розпорядженні інструментів ефективного планування. Система планової державної економіки — це “запланований хаос”, тому соціалістична економіка без системи еластичних цін ніколи не зможе досягти раціонального використання ресурсів.

Вільні ціни відіграють ключову роль в ефективному функціонуванні ринкової економіки, однак для цього вони мають коригуватися попитом, а не інфляцією. Звідси — значний інтерес Л. Мізеса до проблем інфляції, що в американський період його життя виявилось у зближенні позиції вченого з позицією школи *сучасного монетаризму*, суть якого розглядатиметься в одному з наступних розділів.

Подібні погляди на роль вільного ціноутворення були властиві і Ф. фон Гайеку, який найбільш повно виклав їх у праці *“Дорога до рабства”* (1949).

Л. Мізес, а за ним і Ф. Гайек, у своїх дослідженнях до кінця життя відстоювали принципи економічної свободи, виступаючи проти масштабного втручання держави в ринкову економіку. Основну гарантію свободи вони вбачали в системі приватної власності. Поки контроль над власністю розподіляється між безліччю незалежних одна від одної осіб, ніхто не буде мати над ними абсолютної влади.

У Ф. Гайека економічна свобода — це передусім індивідуальна свобода кожної окремої людини, яка незалежно розпоряджається належними їй ресурсами з тим єдиним обмеженням, яке не дозволяє їй обмежувати свободу інших. Свобода є поняттям, яке за своєю внутрішньою суттю можна застосовувати тільки до окремої особи. Свобода, коли жодна людина не підкоряється волі іншої, на думку Гайека, є вищою людською цінністю.

Основа економічної свободи полягає не в більш чи менш рівномірному розподілі матеріальних благ і ресурсів державою, а у праві кожної людини вільно розпоряджатися своїм капіталом і своїми здібностями, що породжує її ризик і відповідальність. Вибір між цими протилежностями — це “вибір між системою, за якої вирішувати, кому що належить, буде кілька людей, і системою, за якої це залежить, хоча б частково, від здібностей і підприємливості самої людини, а частково — від непередбачених обставин”. У суспільстві, де все планується “зверху”, добробут кожного буде залежати не від його вміння чи талану, а від суб’єктивного рішення вищого органу.

У праці Ф. Гайека *“Індивідуалізм та економічний порядок”* (1948) альтернативою державному регулюванню стала конструкція *спонтанного порядку*. При цьому австрійський неокласик відмовляється від поняття *економічної рівноваги*, яка, на його думку, ніколи реально не існувала. Він трактував поняття “спонтанний порядок” як певне наближення до рівноваги. Для підтримання “економічного порядку” особливо важливі два основних правила: 1) відмова від присвоєння чужої власності; 2) виконання добровільно взятих на себе договірних зобов’язань.

Отже, “спонтанний порядок” — це порядок, що ґрунтується на індивідуальній економічній свободі. Однак “економічний порядок” Ф. Гайека ґрунтується уже не на досконалій конкуренції, як *laissez faire* (система вільного підприємництва), а на індивідуальній ініціативі, на конкурентних нововведеннях (інноваціях), на “конкуренції відкриття”, що передбачає використання всіх індивідуальних знань (інформації) та вмінь за умов індивіду-

альної свободи. Економічний лібералізм тут проявляється не в повній відмові від державного регулювання економіки, а в забезпеченні максимальної “інформаційної прозорості” дій держави, що виключає сваволю окремих осіб чи невеликих груп, які мають політичну владу чи владу багатства.

Безкомпромійно займаючи позицію державного невтручання в економічні процеси, Ф. Гайек у монографії “*Приватні гроші*” (1976) запропонував навіть скасувати державну монополію на випуск грошей, надавши це право приватним емітентам (комерційним банкам). За цих умов грошова система має функціонувати на ґрунті конкуренції багатьох “приватних” грошових одиниць.

У дослідженнях новітніх неокласиків суттєвої еволюції зазнала *теорія граничної корисності*, яка нині втратила своє первісне значення. Неокласична теорія поступово відмовилася від пояснення процесів ціноутворення виключно на ґрунті суб’єктивного фактора корисності. Аналіз змістився від граничної корисності до комплексу чинників ціноутворення.

Особливу роль у цьому відіграли дослідження уже згадуваних Л. Мізеса та Ф. Гайека, однак започаткував подібний аналіз ще А. Маршалл, а продовжили його наступники з кембриджської школи, насамперед *Артур Сесіл Пігу* (1877—1959).

Основною працею А. Пігу стала “*Економічна теорія добробуту*” (1920). Окрім неї він написав ще кілька теоретично і практично важливих праць: “*Коливання промислової активності*” (1929), “*Стаціонарна економіка*” (1935), “*Зайнятість і рівновага*” (1949) та ін.

У центр своїх досліджень Пігу поставив проблему формування цін на товарних ринках під впливом взаємодії попиту і пропозиції. При цьому вважалось, що корисність може відігравати головну роль у визначенні цін, але тільки в короткому ринковому періоді, оскільки в більш тривалій перспективі першорядного значення набувають витрати виробництва. Завдяки цьому теорія граничної корисності поступово переросла в *теорію економічного вибору*.

Від А. Маршалла беруть початок і два інших важливих розділи неокласичного напрямку — *теорія фірми* та *теорія добробуту*. У розробці останньої знову велике значення мали розвідки А. Пігу, який ще в 1920 р. виклав основні її положення у праці “*Економіка добробуту*”.

Центральне місце в *економічній теорії добробуту* Пігу займає концепція *національного дивіденду*, або національного доходу (чистого доходу суспільства), який розглядається як безліч товарів і послуг, закуплених за гроші. Цей показник Пігу вважав мірою не тільки ефективності виробництва, а й суспільного добробуту. Підхід англійського неокласика до проблем добробуту здійснений з позицій усього суспільства, а не окремого індивіда, що більш характерно для кейнсіанства, однак цей підхід застосовується з використанням таких понять, як індивідуальна функція задоволення потреб, приватна вигода від виробництва тощо.

У рамках своєї концепції Пігу звернув увагу на те, що поняття особисто-го добробуту ширше від його суто економічних аспектів. Крім мінімуму корисності від споживання, він включає й такі складові, як характер праці, умови довкілля, стосунки з іншими людьми, становище в соціальній структурі суспільства, житлові умови, громадський порядок і безпека. Нині ці поняття об'єднані категорією “якість життя”. А. Пігу підкреслював, що розміри “національного дивіденду” неточно відображають рівень добробуту, адже багато елементів якості життя, не маючи грошової оцінки, є важливими чинниками загального добробуту. Тому можлива ситуація зростання загального добробуту без зміни економічного, відображеного у “національному дивіденді”. Велике значення надавалося постановці та розгляду соціальних проблем, зокрема питань трудового найму, заробітної плати і безробіття, розв'язання яких впливає на величину і розподіл “національного дивіденду”, тобто економічного і загального добробуту, а також циклічних коливань в економіці, причину яких Пігу вбачав у змінах попиту на працю.

Водночас, визнаючи роль держави у вирішенні соціальних питань, Пігу був переконаним прихильником вільної конкуренції в економіці й визначав достатньо вузькі межі державного впливу на економічне життя, виступаючи проти державного регулювання цін і розподілу ресурсів.

Наступник А. Маршалла також, по суті, відкоригував методологію дослідження грошової маси, запроваджену І. Фішером, запропонувавши враховувати мотиви суб'єктів господарювання на мікрорівні, що зумовлюють їх “*схильність до ліквідності*” — прагнення відкласти частину грошей у запас у вигляді банківських вкладів або цінних паперів. Звідси коригування цін ставиться в залежність від ступеня ліквідності різних елементів грошової маси.

Запропонована Пігу економічна теорія добробуту, яка була спробою об'єднання пізніх рикардіанських учень з ідеями школи граничної корисності, була покладена в основу соціальних реформ, які проводили лейбористи у Великій Британії, і сприяла розвиткові численних *теорій держави загального добробуту*, які крім неокласичного мали й інституціональний зміст.

А. Пігу займався також проблемами економічної рівноваги у традиціях кембриджської школи маржиналізму.

16.1.2. Неокласичні теорії економічного зростання

У повоєнний період особливого значення набули *неокласичні теорії економічного зростання*, які стали розвитком *теорії граничної продуктивності капіталу та праці*, початки якої заклав Дж.Б. Кларк.

Неокласичні теорії зростання значною мірою розвивалися на основі критики неокейнсіанських моделей економічного зростання. Сучасні неокласики критикують кейнсіанську концепцію за такими напрямками: 1) за

абсолютизацію одного чинника зростання — нагромадження капіталу та ігнорування інших, насамперед технічних нововведень; 2) за тлумачення показника “капіталомісткість” як параметра, що визначається виключно природою технічного прогресу і не пов’язаний зі зміною пропозиції виробничих ресурсів та їх “цін” — прибутку, ренти, процента і заробітної плати; 3) за недооцінку здатності ринкової системи до саморегулювання та пропозицію неадекватних, на думку неокласиків, методів антициклічного (короткострокового) економічного регулювання.

У неокласичних моделях зростання на першому плані — проблеми потенційно можливих темпів економічного зростання та його факторів, насамперед капіталу і праці. Вони будуються на таких основних постулатах: продукт створюється усіма чинниками виробництва, передусім капіталом і працею; “ціни” цих основних чинників — прибуток і заробітна плата — дорівнюють їх *граничним продуктам*; використовується апарат *виробничих функцій* як формалізованої форми вираження взаємозв’язку між обсягом створеного продукту та чинниками виробництва, еластичності як самого виробництва, так і його факторів, урахування дії *фундаментальних економічних законів*.

Усі неокласичні моделі зростання виходять з того, що ринкова економіка внутрішньо стійка і має об’єктивні передумови для автоматичного відновлення тимчасово втраченої динамічної рівноваги. Ці моделі характеризуються положенням про незначні масштаби державного втручання в економічні явища та процеси.

Зокрема, у моделі провідного сучасного неокласика, британського дослідника *Джеймса Міда* (1907—1995), Нобелівського лауреата 1977 р., економіка прагне до стану рівноваги, тобто усі основні макроекономічні показники — національний дохід, сукупні заощадження та інвестиції, капітал — зростають стійкими темпами, які визначаються темпом зростання обсягу задіяної робочої сили. Якщо внаслідок дії певних дестабілізаційних факторів знижуються темпи зростання заощаджень та інвестицій, то це впливатиме не на темп зростання національного доходу, а на зміну співвідношення коефіцієнтів “капітал — робоча сила” та “капітал — продукт” (маржинальний коефіцієнт). Водночас еластичні ціни та гнучка грошово-кредитна політика держави змінять співвідношення між прибутком і заробітною платою, тобто розподіл національного доходу, залишивши без змін темп його зростання.

Англійський дослідник здобув відомість завдяки своїм розрахункам величини національного доходу, працям із проблем зайнятості, міжнародної торгівлі, митних союзів і тарифів, розподілу доходів, ціноутворення, оподаткування.

Дж. Мід став автором *теорії “стагфляції”*. У праці “Стагфляція” міститься його аналіз причин поточної недуги промислово розвинених країн та рекомендації щодо її лікування. Запропонований ним спосіб лікування включає розумну політику цін і доходів: хоча й Мід не передбачав, що

сплески одночасного зростання цін та безробіття середини 70-х років викликані виключно інфляцією витрат, він висловив упевненість у тому, що сучасна економіка стала настільки чутливою до інфляції, що навіть наближення до стану повної зайнятості вимагає контролю за цінами і заробітною платою, інакше економіка обов'язково скотиться до стагфляції (одночасно існування інфляції і неповної зайнятості).

Серед його наукових праць потрібно виділити книги “Планування і механізм ціноутворення” (1948), “Теорія міжнародної економічної політики” (1951, 1955), “Неокласична теорія економічного зростання” (1961), “Ефективність, рівність і власність” (1964), “Принципи політичної економії” (у чотирьох частинах, 1965—1976), “Стагфляція” (1981, 1983, у двох частинах, у співавторстві) та ін.

Неокласична теорія економічного зростання досліджує механізм таких його чинників, як капітал (K) і праця (L), через індекс багатofакторної продуктивності та виробничі функції. Неокласичні моделі зростання здолали чимало обмежень кейнсіанських моделей і дали змогу більш точно описувати особливості макроекономічних моделей.

Ідея побудови *індексу багатofакторної продуктивності* належить американському неокласику-математику *Д. Кендрику*, який на початку 30-х років ХХ ст. запропонував показник, що певним чином зважає витрати капіталу і праці:

$$I_k = \frac{Y}{\alpha K + (1 - \alpha)L},$$

де I_k — показник багатofакторної продуктивності; Y — величина ВВП; αK — частка капіталу у ВВП; $(1 - \alpha)$ — частка праці у ВВП.

В основі оцінки названих часток міститься передумова, за якою доходи, одержані власниками відповідних економічних ресурсів, є внесками цих ресурсів у створений продукт¹. Якщо додану вартість відобразити через вартість капіталу і заробітної плати, їх частки дадуть можливість визначити коефіцієнти, які “зважують” капітал і працю. Усі інші індекси багатofакторної продуктивності, що з'явилися пізніше, як і неокласичні виробничі функції, спираються на цей методологічний принцип, сформульований Д. Кендриком.

Виробнича функція — це рівняння функціонального взаємозв'язку між обсягами випуску національного продукту і затратами економічних ресурсів. Неокласична теорія, як правило, припускає, що чинниками (факторами) економічного зростання є передусім капітал і праця. Це означає, що створений сукупний продукт розглядається як спільна функція капіталу, праці та інших ресурсів (землі, технічного прогресу тощо).

У сучасному макроекономічному аналізі найширшого застосування набули *виробнича функція Кобба — Дугласа*, розроблена в 1928 р. американцями *Чарльзом Коббом* і *Пітером Дугласом*, та її сучасна модифіка-

¹ Постулат Ж.-Б. Сея із його “закону ринків” (1803).

ція — *функція Кобба — Дугласа — Тінбергена*, яку вивів у 1948 р. нідерландський теоретик *Ян Тінберген* (1903—1994) — перший Нобелівський лауреат з економіки.

Економічний зміст виробничих функцій полягає у визначенні впливу кожного фактора економічного зростання та їхньої сукупної дії на обсяг національного продукту. Зокрема, якщо *функція Кобба — Дугласа* показує дію таких чинників, як капітал і праця, за умов *екстенсивного економічного зростання*, то *функція Кобба — Дугласа — Тінбергена* враховує й *інтенсивні чинники зростання*, які з'являються на ґрунті *технічного прогресу*.

Виробнича функція Кобба — Дугласа має вигляд

$$Y = AK^\alpha L^\beta, \text{ при } \alpha + \beta = 1,$$

де Y — ВВП; K — обсяг капіталу (середньорічна вартість основних виробничих фондів); L — обсяг праці (річний фонд заробітної плати); A — коефіцієнт масштабності, що показує вплив інших чинників зростання (автономний фактор зростання); α — коефіцієнт еластичності капіталу; β — коефіцієнт еластичності праці (і відображають еластичність, або зміну, Y щодо збільшення K та L).

Було обчислено, що $A = 1,01$ (це значення відповідало середньорічним темпам зростання ВВП), $\alpha = \frac{1}{4}$, $\beta = \frac{3}{4}$ (ці значення коефіцієнтів відображають частки капіталу та праці в національному доході). Якщо, наприклад, $\beta = \frac{3}{4}$, це означає, що збільшення праці на чотири одиниці спричинить менше збільшення продукту — на три одиниці.

Виробнича функція Кобба — Дугласа має таку властивість: за однакового збільшення обох чинників зростання (K і L) реальний ВВП зростає в тій же пропорції. Ця властивість показує *постійну віддачу від масштабу*, тобто $\alpha + \beta = 1$ (еластичність цієї функції постійна). Усе це означає, що тут відображається *екстенсивне економічне зростання* (зростання за рахунок збільшення кількості капіталу та праці) і не враховується дія інтенсивних чинників (підвищення ефективності виробництва), насамперед НТП.

Виробнича функція Кобба — Дугласа — Тінбергена має вигляд

$$Y = AK^\alpha L^\beta e^{\lambda t}, \text{ при } \alpha + \beta > 1,$$

де $e^{\lambda t}$ — коефіцієнт багатофакторної (сукупної) ефективності (він показує зростання якості K і L під впливом НТП, тобто підвищення ефективності використання капіталу і праці).

Тепер $\alpha + \beta = e^{\lambda t}$ при $e^{\lambda t} > 1$ (еластичність цієї функції змінна). Якщо $\alpha + \beta > 1$, це означає: темп приросту Y перевищує темпи приросту K і L , що й відображає інтенсифікацію економічного зростання, підвищення ефективності суспільного виробництва.

Цей тип виробничої функції широко застосовується для оцінки макро-економічної ролі окремих чинників виробництва (K і L) в економічному

зростанні (визначенні можливого обсягу продукту за певних обсягів капіталу та праці й певної ефективності їх застосування).

Розвиток теорії виробничих функцій надалі відбувався шляхом виявлення нових факторів інтенсифікації виробництва. Характерною в цьому плані є *виробнича функція Солоу*, запропонована наприкінці 50-х років Нобелівським лауреатом, сучасним американським дослідником *Робертом Мертоном Солоу* (нар. 1924).

У моделі зростання Солоу зроблено припущення про взаємозамінність праці та капіталу. За умов існування ефективних ринків цих ресурсів норма заощаджень в економіці прямо пов'язана з інвестиціями фірм. Чим вищою є норма заощаджень, тим меншою буде величина капіталу порівняно із заробітною платою і тим більше капіталу використовуватиме замість праці, і навпаки.

Прийнявши це припущення, Р. Солоу довів, що, проте, за незмінності технології у довгостроковому періоді кількість капіталу, що припадає на одного працівника, буде незмінною, залишиться постійною й реальна заробітна плата. Отже, зростання доходу, спрямованого на заощадження, вплине на темпи зростання тільки в короткостроковому періоді. Висновок із цих міркувань очевидний: у довгостроковому періоді основним чинником економічного зростання стає розвиток техніки та технології.

Модель зростання Солоу є складною теоретичною конструкцією, над якою автор працює уже кілька десятиліть. У ній враховано вплив трьох чинників: запасу капіталу, кількості населення та технологічного прогресу; визначено чинники короткострокової (запас капіталу і зростання кількості населення) і довгострокової дії (технологічний прогрес); пріоритет надано не зростанню продукту як такого, а зростанню продуктивної сили праці; визнано існування в економіці сталого рівня капіталоозброєності.

Тісно пов'язаний з використанням виробничих функцій розвиток нової сфери застосування неокласичних принципів та апарату граничного аналізу — *теорія технологічних змін*, або *теорія технічного прогресу*.

Її фундатори, а це насамперед уже згадувані американські економісти *Р. Солоу*, *Е. Денісон* та ін., намагаються пов'язати характеристику технологічних змін, що впливають на економічний розвиток, зі змінами параметрів виробничих функцій. При цьому технічний прогрес вводиться у виробничі функції у двох формах: *нейтральний технічний прогрес*, що не впливає на співвідношення ефективності виробничих факторів, і *“домінуючий” технічний прогрес*, в якому відображаються такі важливі техніко-економічні параметри, як еластичність заміщення чинників виробництва, різне зростання їх ефективності тощо.

Розвиток неокласичних теорій економічного зростання сприяв обґрунтуванню окремих аспектів *політики економічного зростання*. Неокласики висунули на перший план проблему потенційно можливих темпів економічної динаміки та зростання виробничих ресурсів — на відміну від кейнсіанців, які зосередилися на проблемах формування ефективного су-

купного попиту. Застосування виробничих функцій дало поштовх для вивчення ролі окремих чинників зростання — як кількісних, так і якісних. Неокласики стимулювали більш жорстку політику держави стосовно профспілок з метою обмеження темпів зростання заробітної плати.

Усі сучасні неокласичні теорії економічного зростання намагаються визначити його стійкі темпи в рамках моделі, яка ендогенно пов'язує зростання з усіма можливими кількісними і якісними чинниками — ресурсними, інституційними тощо. Зокрема, прихильники *сучасного монетаризму* (М. Фрідман та ін.) та "*економіки пропозиції*" (А. Лаффер та ін.) вважають, що збільшення темпів економічного зростання за повної зайнятості можливе насамперед шляхом зменшення регулюючого впливу держави на ринкову систему.

Нині еволюція неокласичних теорій зростання відбувається за лінією розробки більш складних та абстрактних моделей з метою визначення оптимальної траєкторії економічного зростання. При цьому вдосконалюється інструментарій кількісного аналізу, що характеризує вплив технічного прогресу на економічну динаміку.

16.2. ТЕОРІЇ РИНКУ НЕДОСКОНАЛОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

На початку ХХ ст. виразно виявилися нові риси у функціонуванні ринкового механізму. Це не могло не привернути пильної уваги економістів. У 20—30-х роках активізувалися дискусії з проблем ціноутворення, конкуренції та монополії, що перебували в руслі абстрактного (теоретичного) аналізу. Їх наслідком стала ревізія низки положень неокласичної ринкової концепції. Найбільш виразно це виявилось у *теоріях ринку недосконалої конкуренції* Дж.М. Кларка, П. Сраффи, Дж. Робінсон, Е. Чемберліна.

Класична та неокласична економічні теорії, як відомо, ґрунтувалися на економічному лібералізмі, тобто на існуванні в економіці вільної (досконалої) конкуренції. Однак наприкінці ХІХ ст. у ринковій економіці вільна конкуренція перестала відігравати вирішальну роль. З'явилися проблеми, пов'язані зі всебічним переходом від економіки вільної конкуренції до переважно монополістичної економіки. У США та Європі ідеї економічного лібералізму, що передбачали повну свободу торгівлі й ринків та інші положення про невтручання держави в економіку, перестали відповідати реаліям. Однак наслідком посиленої монополізації системи підприємництва та господарського життя стала найглибша і найтриваліша в історії ринкової економіки світова економічна криза 1929—1933 рр.

За цих умов здавалось, що всесильний "закон ринків" Ж.-Б. Сея втратив своє непохитне значення. Інституціоналісти, кейнсіанці та неокласики про-

голосили настання доби недосконалої конкуренції. На початку 30-х років з'явилися відповідні дослідження, які довели, що “досконала” конкуренція перетворилася на “недосконалу”, а остання поєднує певні риси вільної конкуренції та монополії. Дослідження показали, що *конкуренція*, яка має величезну життєву силу, — чи “досконала”, чи “недосконала” — неодмінно *потребує створення механізму, який би забезпечував і гарантував її збереження* за умов монополізації економіки. Теоретичним фундатором ідей про економічні, правові й соціальні основи цього механізму став Дж.М. Кейнс, однак підвели його до цього теоретичні дослідження недосконалої конкуренції неокласиків 30-х років.

16.2.1. Теорія монополістичної конкуренції

У 1933 р. побачила світ книга американського неокласика, професора Гарвардського університету *Едварда Чемберліна* (1899—1967) “*Теорія монополістичної конкуренції*”. Чемберлін запропонував теорію, в якій обґрунтував ідею синтезу конкуренції і монополії.

Е. Чемберлін виходив із того, що *монополія* як ринкова категорія означає контроль одноосібного продавця чи організації над пропозицією певного товару і над ціною. На противагу монополії *чиста конкуренція* передбачає, що подібний контроль просто неможливий завдяки існуванню в галузі великої кількості приблизно однакових фірм. Але Чемберлін справедливо зазначав, що контроль над ціною повністю унеможливується тільки тоді, коли всі виробники створюють цілком ідентичний продукт і продають його на ідентичному ринку, тобто за повної стандартизації товарів, послуг, продавців, попиту.

Американський неокласик звернув увагу на роль, яку відіграє за умов ринкової економіки *диференціація продукту*, що включає якість, властивості, стиль, упаковку, умови реалізації, післяпродажне обслуговування тощо. Диференціація продукту здатна забезпечити певний ступінь відокремленості ринку для фірми і створити передумови для контролю над ціною. Там, де продукт диференційований, кожен продавець є водночас і монополістом, і конкурентом. У цьому розумінні, як підкреслював Чемберлін, саме поняття *монополістичної конкуренції* — “виклик традиційній позиції економічної науки, за якою конкуренція і монополія — альтернативні поняття”.

Диференціація відбувається не тільки стосовно товару, а й щодо витрат виробництва та обігу, еластичності пропозиції та попиту, а тому приводить до виникнення мережі частково відокремлених, але взаємопов'язаних ринків, де є широкий спектр цін, витрат, обсягів пропозиції тієї чи іншої товарної групи. На ґрунті загальної диференціації розгортається конкуренція, за якої кожен виробник стає “конкуруючим монополістом”. Ця “монополія” закріплюється патентами, ліцензіями, авторськими правами. У зв'язку з тим, що диференційовані товари усе ж *взаємозамінні* (зокрема сигарети, пиво

чи шоколадні батончики різних фірм), така “монополія, — зазначає Чемберлін, — не передбачає обов’язково ні ціни, що перевищує ціну подібних товарів, ні прибутку, що перевищує звичайну норму”. Навіть маленька фірма може стати монополістом стосовно свого диференційованого продукту.

Проблема попиту теж ставиться Е. Чемберліном по-новому. Обсяг та еластичність попиту він розглядає не як константи, а як параметри, на які можна впливати, тобто створювати нові ринки товарів, цілеспрямовано формувати попит на диференційований продукт фірми.

Монополістична конкуренція — це, як правило, **нецінова конкуренція**. Вона ґрунтується насамперед на якості товару, його зручності, особливостях, на обслуговуванні покупців і торговій марці фірми. “Нецінова конкуренція, — писав Чемберлін, — походить із різноманітності продукції і різниці у витратах обігу. Конкуренція якості товарів може стримувати конкуренцію цін. Якість — це додаткова рушійна сила ринку”.

Е. Чемберлін зробив висновок про **природну суть монополії у конкурентному середовищі**, про те, що “підприємництво насамперед є спробою створити власну монополію, розширити її наскільки можливо і захистити від спроб інших підприємців розширити свої монополії”. Це був новий погляд на монополію, який заперечував марксистські висновки про концентрацію і централізацію капіталу і виробництва як єдино можливих чинників монополізації. Чемберлін підкреслював, що монополія і конкуренція не є ізольованими явищами господарського життя, вони взаємопов’язані, впливаючи одна на одну.

Американський неокласик досить самовпевнено вважав, що його теорія монополістичної конкуренції має “революційний характер” і здатна об’єднати мікроекономічний підхід школи А. Маршалла з макроекономічним аналізом ринкової рівноваги Л. Вальраса та В. Парето.

16.2.2. Теорія олігополії

Термін **олігополія** (від грец. *oligos* — “нечисленний”, “незначний” і *poleo* — “продаю”, тобто буквально означає “небагато продавців”) вперше застосував ще Т. Мор у 1516 р. у знаменитій “Утопії”. Потім його використовували меркантилісти для позначення великих “торгових домів”, що конкурували між собою.

Теоретичну **концепцію олігополії** почав розробляти **Дж.М. Кларк** у праці “**Соціальний контроль над бізнесом**” (1926). Під олігополією Кларк-молодший розумів панування на товарному галузевому ринку кількох великих корпорацій зі збереженням конкуренції між ними на користь споживачів¹. Дж.М. Кларк розглядав олігополію як альтернативу чистій моно-

¹ Одну з форм олігополії — **дуополію** (коли на ринку є тільки два конкуренти) ще в середині XIX ст. досліджували економісти-математики А. Курно, Ж. Бертран, Ф. Еджворт.

полії, адже остання є шкідливою для ринкової економіки, а тому він виступав за здійснення “соціального контролю над трестами”.

Е. Чемберлін у книзі “*Теорія монополістичної конкуренції*” розглядає олігополію як різновид *монополістичної конкуренції*, коли на боці пропозиції невелика група (менше десяти) корпорацій, а фактор диференціації продукту не відіграє помітної ролі.

За умов *олігополістичного ринку* виникає проблема взаємозалежності його учасників, кожен з яких прагне максимізувати прибуток, але змушений враховувати реакцію інших олігополістів на зміну ціни. Тому виробляється спільна лінія досягнення *групової ринкової рівноваги*. Типовим стає “*лідерство в цінах*”, коли всі галузеві олігополісти орієнтуються на ціни “лідера” — найбільшої фірми галузі. Підвищення цін стає можливим тільки тоді, коли інтерес до цього виявляють всі фірми, а зниження ціни однією з них викличе миттєву реакцію інших, тому це зниження не дасть переваги нікому. Е. Чемберлін підсумовує: на олігополістичному ринку “тенденція до паралелізму цінових дій і до цінового лідерства виникає об’єктивно, стихійно, як результат спонтанного взаємоприспособування раціональних економічних суб’єктів”. Тому він розглядає олігополію як своєрідну “*групову монополію*”, яка передбачає поділ сфер впливу на ринку між партнерами-конкурентами з метою реалізації неоднорідного (диференційованого) товарного продукту без зниження ціни.

16.2.3. Теорія недосконалої конкуренції

В економічній науці кінця 20-х років утвердилась категорія *недосконала конкуренція*. Її обґрунтував **П’єро Сраффа**, який ще в 1926 р. писав, що недосконала конкуренція є закономірним результатом еволюції ринкової системи та виникає внаслідок виникнення великих корпорацій, здатних певною мірою впливати на процеси ціноутворення. Чинником, який сприяв виникненню недосконалої конкуренції, англо-італійський економіст вважав *економію на масштабах виробництва*, тобто можливість знижувати виробничі витрати за збільшення обсягів випуску продукту. Однак найпомітніший внесок у розвиток *теорії недосконалої конкуренції* зробила англійка **Джоан Вайолет Робінсон** (1903—1986) у книзі “*Економічна теорія недосконалої конкуренції*” (1933). Дослідниця радикально переосмислила дію ринкового механізму за нових умов, коли в багатьох галузях почали домінувати монополії, відбулася диференціація продукту, розгорнулася нецінова конкуренція тощо. Ця яскрава праця присвячена вивченню різноманітних ринкових аспектів монополізації, механізму ціноутворення і реалізації монополістичного прибутку за умов недосконалої (обмеженої) конкуренції. Тут дається також визначення монополісної ціни, яка, на думку Робінсон, є функцією граничних витрат виробництва та еластичного попиту.

Дж. Робінсон досліджувала ринкову поведінку великих корпорацій, що уособлюють високий рівень концентрації виробництва. Їх поява засвідчила закінчення доби *вільної*, або *чистої, конкуренції*, яка характеризувалася величезною кількістю дрібних фірм-конкурентів у галузі. Автор врахувала чинники, що викликали відхилення від неокласичної *моделі досконалої (вільної) конкуренції*. Неминучість зростання концентрації виробництва Дж. Робінсон, як і П. Сраффа, пов'язала з перевагами великомасштабного виробництва. Обмежена кількість великих корпорацій у галузі посилює прагнення уникнути “агресивної цінової конкуренції”, як її характеризувала Дж. Робінсон.

Недосконалії конкуренції властиві тенденції до застосування захисних механізмів та стимулювання спеціалізації, що дає змогу реалізувати *економію від масштабу виробництва*. “Всюди можна спостерігати тенденцію до монополізації, що виявляється у програмах обмежень, системах квотування, раціоналізації, зростанні гігантських компаній”. За умов конкуренції, обмеженої монополіями, обсяг випуску продукції, як правило, менший від конкурентного рівня, що зумовлює тенденцію до зростання цін.

Дж. Робінсон дає специфічне трактування поняття *монополії*, відкидаючи інституціональне її розуміння. Для неї монополія — не окрема велика фірма, яка панує над ціноутворенням, а один продавець чи покупець на галузевому ринку, тобто монополія розглядається на рівні галузі і в жодному разі не вивчається окрема фірма всередині галузі або її продукт. Водночас підкреслюється, що рівновага за умов монополії, яка визначається рівністю граничного доходу і граничних витрат, призводить до вищої ціни та нижчої якості продукту порівняно з досконалою конкуренцією.

Серед типів ринкових ситуацій (ринкових структур) Робінсон виокремлює чисту конкуренцію, монополію та олігополію.

Чиста монополія — ринкова ситуація, коли одна фірма є єдиним продавцем продукту, в якого немає близьких заміників (субститутів). Виникнення чистої монополії пов'язане з утворенням перешкод для входження конкурентів до галузі, монополією виробників сировини тощо. *Олігополія* — ринкова ситуація, що характеризується існуванням на галузевому ринку невеликої кількості потужних фірм зі значними обсягами випуску продукту. Особливістю олігополії є взаємозалежність фірм на певному ринку, кожна з яких повинна враховувати поведінку та реакцію конкурентів. На думку Робінсон, олігополія є найпоширенішою ринковою ситуацією у сучасній ринковій економіці.

Досліджуючи феномен недосконалої конкуренції, Дж. Робінсон увела поняття *монополію*, яке означає монополію продавця. З монополією пов'язана проблема порушення еквівалентності обміну в угодах купівлі-продажу. За недосконалої конкуренції виникає так звана “цінова дискримінація”, коли один продукт збувається різним покупцям за різними цінами, що абсолютно неможливо за умов досконалої конкуренції.

Маневрування цінами — характерна особливість недосконалої конкуренції. Зокрема, на ринку з високою ціновою еластичністю попиту доцільно встановлювати відносно низькі ціни, що дає змогу розширювати обсяги випуску продукту та його збуту, знижуючи затрати за рахунок економії на масштабах виробництва. За інших умов — на ринках із низькою ціновою еластичністю попиту — доцільно встановлювати порівняно високі ціни.

Порівнюючи “просту монополію”, яка використовує принцип “єдиної ціни”, і нову, яка виникає на ґрунті недосконалої конкуренції, Робінсон підкреслює перевагу останньої: маневрування цінами дає можливість отримувати вищі прибутки за рахунок зростання масштабів виробництва.

Ідея про можливість монополістичного регулювання цін і обсягів виробництва привела Дж. Робінсон до висновку про суттєву еволюцію сучасного ринкового механізму. Свою “економічну теорію недосконалої конкуренції” вона протиставляла “теорії монополістичної конкуренції” Е. Чемберліна, який показував єдність і взаємодоповнюваність конкуренції та монополії, тоді як у теорії недосконалої конкуренції зберігається протиставлення конкуренції і монополії як двох несумісних явищ.

16.3. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

Світова економічна криза 1929—1933 рр. переконливо продемонструвала необхідність ґрунтовного перегляду системи ліберальних економічних поглядів. У результаті на зміну *старому лібералізму* прийшов модифікований лібералізм, або *неолібералізм*. У широкому розумінні неолібералізм — це неокласичні економічні концепції, які заперечують необхідність прямого державного втручання в економіку, визнаючи тільки опосередковані форми державного регулювання і відповідну економічну політику.

16.3.1. Методологічні основи неолібералізму

Неолібералізм виник майже одночасно з *кейнсіанством* у 30-х роках минулого століття як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки. Неоліберальна концепція і в теоретичних розробках, і в економічній політиці виходить з ідеї *пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції* не всупереч, а завдяки певному втручанням держави в економічні процеси.

Якщо кейнсіанство з самого початку ґрунтувалося на *активному державному втручанні* в економіку, то неолібералізм — на *відносно пасивному державному регулюванні*. За кейнсіанськими канонами, державне ре-

гулювання спрямоване на стимулювання інвестиційної активності шляхом розширення обсягів урядових замовлень і закупівель, підвищення податкових ставок. Як показує історичний досвід, це, як правило, призводить до дефіциту державного бюджету та інфляції. Неоліберали виступають за *лібералізацію економіки*, яка ґрунтується на використанні принципів вільного ціноутворення за провідної ролі приватної власності та недержавних господарських ринкових структур. Держава виконує функції арбітра “економічної гри”¹.

Методологічні принципи та теоретична платформа неолібералізму формувалися в рамках неокласичної економічної теорії, однак, на відміну від традиційних ліберальних поглядів, сучасні прихильники лібералізму визнають неспроможність конкурентного ринкового механізму самостійно забезпечувати макроекономічну рівновагу та необхідність державного втручання у цей процес. Виступаючи проти прямого державного регулювання виробничо-комерційної діяльності фірм і планового ціноутворення, неоліберали вважають, що саме держава повинна забезпечити необхідні правові та економічні умови для ринкової конкуренції та свободи ціноутворення. При цьому особливу роль вони відводять стабілізації державою грошово-кредитної системи, розробці та реалізації нею податкової, інвестиційної, зовнішньоекономічної та антимонопольної політики.

Критикуючи кейнсіанську концепцію за стимулювання інфляції як засобу досягнення економічної рівноваги та кейнсіанські уявлення про “повну зайнятість”, неоліберали вважають, що держава повинна взяти на себе стабілізацію споживчих цін, здійснювати соціальний захист населення, в тому числі безробітних.

Неоліберальна концепція, таким чином, не обмежується традиційним для лібералізму мікроекономічним аналізом — поряд із ним широко застосовується макроекономічний аналіз, якому надається перевага. Макроекономічна спрямованість неолібералізму з’явилася під впливом історико-соціального та інституціонального напрямів, з якими він пов’язаний і нині. Неолібералізм синтезував у собі ідеї традиційного лібералізму та державного впливу на економіку історичної та інституціональних шкіл.

На відміну від неокласиків, неоліберали зосереджують свої дослідження не на кількісних аспектах економічного зростання, а насамперед на його якісній стороні та якісних перетвореннях інституційних умов. Використання граничних величин також не є провідним методологічним інструментом неоліберальних досліджень, воно не має самостійного значення і стало звичайним теоретичним прийомом.

Система неоліберальних поглядів почала складатися ще в середині 30-х років. У 1938 р. в Парижі відбувся так званий *колоквіум Ліпмана* — перша

---

¹ Подібно до того, як А. Сміт порівнював роль держави в економіці з роллю нічного сторожа у виробництві, так один із лідерів неолібералізму, німецький економіст і політик Л. Ерхард порівнював роль держави з роллю футбольного арбітра, який, стежачи за дотриманням усіх правил гри, сам у гру не втручається.

міжнародна конференція неолібералів, де було визначено низку програмних положень неолібералізму¹. Однак найбільшого поширення ця течія набула після Другої світової війни, ставши однією з провідних у сучасній економічній науці.

Неолібералізм як система економічних поглядів має особливості у різних країнах. Водночас неолібералів об'єднує спільність поглядів на основні проблеми функціонування ринкової економіки у рамках широкої течії *економічного лібералізму*. Найбільш характерним неолібералізм є для сучасної німецької та французької економічної науки, однак він має достатньо сильні позиції й у США, де існує у формі *сучасного монетаризму* чиказької економічної школи.

16.3.2. Німецький ордолібералізм

Німецькі економісти зробили найбільший внесок у формування теорії неолібералізму. Цьому сприяли історичні умови розвитку Німеччини в ХХ ст. Після Першої світової війни німецька економіка довго перебувала у стані хаосу і стагнації та не піддавалася “лікуванню” традиційними методами історичної школи та неокласичного напрямку.

У 30-х роках деякі німецькі економісти, соціологи і правники об'єдналися у творчу групу для пошуку і розробки конкретних заходів стосовно виходу економіки країни з кризового стану. Очолив цю групу професор політичної економії Фрайбурзького університету, видатний теоретик *Вальтер Ойкен* (1891—1950).

Ядро *фрайбурзької школи* утворили такі відомі дослідники, як *Александр Рюстов* (1885—1963), швейцарець *Вільгельм Рьопке* (1899—1966), а також *Ф. Бем, Л. Міш, А. Мюллер-Армак*.

До Другої світової війни ідеї фрайбурзької школи Ойкена не мали значного поширення, однак після неї неолібералізм став офіційною економічною доктриною ФРН. Значну роль у цьому відіграв *Людвіг Ерхард* (1897—1977) — економіст і політик, канцлер ФРН у 1963—1966 рр. Отже, творцями німецького неолібералізму стали В. Ойкен та його школа, Л. Ерхард і уряд ФРН.

Важливу роль у формуванні неоліберальної концепції відіграв теоретичний журнал “*Ордо*”, заснований Ойкеном у 1948 р. Від назви цього часопису, що об'єднав навколо себе всі неоліберальні групи, німецький неолібералізм отримав назву *ордолібералізму*.

Основу ордолібералізму утворюють кілька теорій: “ідеальних типів господарських систем”, “соціального ринкового господарства” та “сформованого суспільства”.

¹ Міжнародний форум неолібералів назвали “колоквіумом Ліпмана” внаслідок співзвучності схвалених на конференції принципів неолібералізму з положеннями виданої у тому ж році американським економістом *Волтером Ліпманом* книги під назвою “*Вільне місто*”.

Методологічною основою вчення німецького неолібералізму стала концепція В. Ойкена та В. Рьопке про два *“ідеальні типи господарських систем”*, в якій було рішуче відхилено марксистське трактування економічної системи як сукупності виробничих відносин і продуктивних сил, якій відповідає певний історичний рівень (ступінь) економічного розвитку, що визначається насамперед характером власності на засоби виробництва.

Поняттю “ступінь економічного розвитку” вони протиставили поняття “економічний порядок”, який визначили як сукупність форм регулювання господарських процесів у конкретних історичних умовах. При цьому творці концепції вважали, що характер власності при визначенні типу економічної системи не має жодного значення, а вирішальним критерієм є конкретний “економічний (господарський) порядок” та існування чи відсутність мінових відносин, тобто ринку.

Виходячи з цього, В. Ойкен у фундаментальній праці *“Основи національної економії”* (1947) виокремив дві “ідеально типові господарські системи”: систему “безобмінного господарства з центральним управлінням” і систему “мінового (ринкового) господарства”.

В. Рьопке у книзі *“Господарський порядок”* (1948) зазначав, що для вирішення питань господарського життя, суть яких полягає, по-перше, в організації доцільного “господарського порядку”, а по-друге, в наявності економічних стимулів, що спонукали б людей до праці та підприємництва, створення максимальної кількості корисних благ і послуг найвищої якості, є тільки дві можливості, які можна виразити в поняттях “свобода” та “наказ”. “Свобода” — це суворий порядок, який доцільно встановлюється через ринок, конкуренцію і вільне ціноутворення, а “наказ” — це господарський порядок, за якого найважливіші рішення приймаються централізовано, тут неподільно “командує” держава.

Отже, виокремлюються дві господарські системи: ринкова та тоталітарна (командно-адміністративна, неринкова).

Ринкова система — це “мінове господарство”, яке передбачає всеохопний товарний обіг, конкуренцію, широке використання грошей, координацію економічної поведінки суб’єктів господарювання через ринок; це відкрите, вільне господарство, “царство економічної свободи”.

Тоталітарна система — це економіка з жорстко централізованим управлінням, де ринок “підкоряється” наказові, команді, плану; це закрите господарство, що ґрунтується на позаекономічному примусові до праці.

В. Ойкен і В. Рьопке відносили до тоталітарних економічні системи первісного суспільства, рабовласництва, феодалізму, господарство фашистського типу та планову соціалістичну економіку. При цьому розрізнялися системи з приватною формою власності (рабовласницька, феодальна, фашистська) та з колективною (державною) формою власності (первіснообщинна і соціалістична). В. Ойкен підкреслював, що обидві системи в “чистому” вигляді існують тільки в уяві, ідеально, абстрактно, але у змішаній формі вони “конституують будь-який конкретний господарський порядок”.

Обидва типи господарських систем “пронизують” усі історичні епохи, однак у кожному конкретному випадку комбінуються по-різному, утворюючи конкретний “господарський порядок”.

Відповідно до цих теоретичних передумов німецькі неоліберали поставили за мету розробити основи та обґрунтувати “природний господарський порядок”, який би відповідав людській природі, задовольняв людські потреби у максимально можливій мірі, збігався б з уявленням про “соціальну справедливість”. На їхню думку, “господарство тоталітарного типу” однозначно не відповідало цим умовам. Водночас сучасне їм капіталістичне господарство уявлялося спотвореною формою ринкової економіки, яка переродилася в монополію, що диктує свої умови господарським суб’єктам. Тому з позицій “капіталізму” чи “соціалізму” проблему не можна вирішити ні теоретично, ні практично.

За Ойкеном, “дві згадані моделі реалізуються у трьох формах”: 1) *“економіка з тотальним централізованим управлінням”*, за якої обмін не допускається взагалі, а виробництво, розподіл і споживання регламентуються з центру “до останньої дрібниці”; 2) *“економіка з вільним обміном товарами та централізованим управлінням”*, в якій обмін певним чином регулюється центральними органами, однак споживачі можуть вносити корективи в їхні рішення; 3) *“економіка з централізованим управлінням та вільним споживацьким вибором”*, де економічний вибір вільний, але, як правило, такий, що відповідає рішенням “центральної інстанції”.

Альтернативу двом протилежним системам — “капіталізму” і “соціалізму” — німецькі неоліберали відшукали у формі третьої системи — “соціального ринкового господарства”.

Серцевиною німецького неолібералізму стала *теорія “соціального ринкового господарства”*, основу якої розробив В. Ойкен, а деталізували його однокласники — В. Рьопке, Л. Ерхард, А. Рюстов, А. Мюллер-Армак. До речі, саме останній і увів поняття “соціальне ринкове господарство” до наукового обігу у праці *“Господарське управління та ринкове господарство”* (1947), так визначивши його суть: це господарство, де “принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання”. За характеристикою В. Рьопке у книзі *“Гуманне суспільство”* (1950), “соціальне ринкове господарство — це шлях до економічного гуманізму”.

“Соціальне ринкове господарство” ґрунтується на чотирьох основних принципах, сформульованих В. Ойкеном у згаданій праці: 1) забезпечення відкритості ринку, вільної конкуренції без монополістичних обмежень; 2) свобода всіх господарських угод, тобто право підприємців продавати товари і купувати виробничі ресурси без будь-яких обмежень; 3) приватна власність як основа свободи конкуренції і свободи угод; 4) повна відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

Головною рушійною силою “соціального ринкового господарства” його фундатори вважали приватну підприємницьку ініціативу та вільну конкуренцію. Саме вони, на думку неолібералів, спроможні забезпечити потреби

споживачів як у кількісному, так і в якісному аспектах. Водночас неоліберали відмовилися від принципів свободи ринкового господарства класичного лібералізму, усвідомлюючи, що повернення до економіки досконалої конкуренції нині просто неможливе. Тому, заперечуючи необхідність всебічного та прямого державного втручання в економіку, вони вбачали у державному регулюванні гарантію створення умов для розширення конкуренції та запобігання небезпеці монополізації.

Розробники моделі “соціального ринкового господарства” вважають, що за його умов важливою є спеціальна соціально-економічна політика, яку держава має проводити за такими чотирма основними напрямками: *по-перше*, приймати закони, які б ставили під контроль монополії, олігополії і картелі (монополістичні змови), і давати простір конкуренції; *по-друге*, контролювати розподіл національного доходу для запобігання надмірній соціальній диференціації; *по-третє*, проводити активну кон’юнктурну політику, сприяти зайнятості населення, стабілізації цін, досягненню економічної рівноваги та активного платіжного балансу; *по-четверте*, залучати до власності широкі маси населення, впроваджуючи у життя принцип “власність — для всіх”.

У стабільності державної економічної політики неоліберали вбачають запоруку реалізації ідей “соціального ринкового господарства” на практиці. Цю систему вони вважають найпродуктивнішою з відомих історії економічних форм господарювання.

Про створення практичної моделі “соціального ринкового господарства” заявив перший канцлер ФРН К. Аденауер у передмові до книги В. Рьопке “*Чи правильна німецька економічна політика?*” (1950). Ця теорія стала основою офіційної економічної політики ФРН, економіка якої на її основі в 60—70-х роках досягла справжнього розквіту.

Такий швидкий прогрес — від розрухи, хаосу і роздробленості 40-х років до успіху 60-х років — назвали “німецьким економічним дивом”. Творцями цього “дива” стали німецькі неоліберали, насамперед Л. Ерхард та його уряд, які впровадили в життя теоретичні неоліберальні постулати. У книзі “*Добробут для всіх*” (1956) майбутній канцлер, даючи детальну характеристику “соціальному ринковому господарству”, зазначав, що ФРН іде до “сформованого суспільства”.

Детально теорію “сформованого суспільства”, що стала прямим продовженням теорії “соціального ринкового господарства”, було розроблено уже в 60-х роках у працях Л. Ерхарда та його послідовників. Суть цієї теорії найбільш повно викладена у статті Л. Шютце, В. Ріска, Р. Вільгельмі “*12 тез про сформоване суспільство*” (1966).

За теорією “сформованого суспільства”, людська цивілізація протягом ХІХ—ХХ ст. пройшла три фази (етапи) свого розвитку: **перша фаза** — класове суспільство ХІХ ст., яке характеризується соціальними конфліктами між працею і капіталом; **друга фаза** — “плюралістичне суспільство спілок і союзів”, яке виникло після Першої світової війни (йому властиві подолання

класових антагонізмів, консолідація найманих робітників у профспілки, а підприємців — у союзи, однак економічна боротьба за розподіл національного доходу продовжується); **третя фаза** — “сформоване суспільство” 60-х років, якому властива єдність економічних інтересів усіх соціальних груп.

Доктрина “сформованого суспільства”, за Л. Ерхардом та його однодумцями, — це пошук кращого “природного економічного порядку”, якого можна досягти шляхом створення “соціального ринкового господарства”. У ній категорично заперечуються марксистські ідеї про п’ять соціально-економічних формацій і антагонізм класів. Вона ґрунтується на положеннях В. Ойкена про існування двох “ідеальних систем господарювання”.

Фундатори теорії “сформованого суспільства” визначають його як співтовариство, в якому всі господарські суб’єкти надають взаємні послуги, тобто це “спільнота взаємних послуг”, основою якої є високорозвинений поділ праці, що зумовлює економічну взаємозалежність людей, підприємств і галузей економіки. Особливу роль тут відіграє підприємець, який бере на себе основний тягар відповідальності за добробут нації.

Теоретики “сформованого суспільства” великого значення надають *державній соціальній політиці*. Вони вважають, що держава повинна викремлювати необхідні кошти на соціальні послуги, однак соціальні послуги держави мають обмежуватися певними рамками і не порушувати розумної рівноваги між ефективністю господарювання та вимогами соціальної справедливості. У “сформованому суспільстві” зберігаються принципи приватної ініціативи та самозабезпечення, які залишаються головними — кожен сам повинен подбати про себе і свою сім’ю, забезпечити свою старість.

Роль державного регулювання в розумінні неолібералів можна охарактеризувати словами Л. Ерхарда, який у 60-х роках дав таку настанову: “Конкуренція скрізь, де можливо, регулювання — там, де необхідно”. При цьому розширюються уявлення про діапазон державного впливу на економіку. Зокрема, зростає роль держави у структурній політиці, антициклічному регулюванні, забезпеченні високих темпів економічного зростання, економічному програмуванні. Водночас держава відповідає за формування економічного устрою, тоді як господарський процес і його регулювання відбуваються спонтанно, під дією сил ринку та конкуренції.

16.3.3. Особливості французького неолібералізму

Виникнення *французького неолібералізму* пов’язане передусім з ім’ям видатного вченого *Жака-Леона Рюефа* (1896—1979), єдиного з економістів, хто став дійсним членом Французької академії.

Вихідні положення своєї економічної концепції Ж.Л. Рюеф виклав у першій своїй праці — “*Від природничих до соціальних наук*” (1922), де виявив велику прихильність до математичних методів економічного аналізу. Фундатор французького неолібералізму вважав, що політична еконо-

мія, як і будь-яка природнича наука, має виходити з небагатьох фундаментальних постулатів, які називаються законами, принципами, аксіомами.

Економічна аксіоматика має будуватись на ґрунті економічних категорій, законів і теорій з їх точним формулюванням. Тому основним методом пізнання економічної дійсності Рюеф вважав статистичний, велику увагу приділяючи математичному та статистичному моделюванню економічних процесів.

Ж.Л. Рюеф був переконаним прихильником *мінової концепції*, зводячи всі економічні процеси до обміну. *Предметом економічної теорії* він вважав “поведінку суб’єктів господарювання у процесі створення суспільного багатства”, тобто продовжував традиції неокласичної школи.

Ліберальна економічна концепція Ж.Л. Рюефа пройшла шлях складної еволюції. У працях 20—30-х років французький теоретик виявив себе прихильником ортодоксального класичного лібералізму, послідовником ідей П. Буагільбера, Ж.-Б. Сея, А. Курно, Л. Вальраса. Відповідно до цих позицій, будь-яке втручання держави в економічне життя він називав “джерелом усіх мерзот нашого часу”, будь-який різновид економічного дирижизму в економіці вважав “вульгарним мальтузіанством” і “несвідомим комунізмом”.

Вчення Дж.М. Кейнса Ж.Л. Рюеф різко засуджував, називаючи його руйнівним для економіки та шкідливим для економічної політики. Водночас він віддавав належне Дж.М. Кейнсу, називаючи його “чарівником з Кембриджа” за надзвичайну переконливість його вчення та велику кількість учнів і послідовників. Свої ліберальні погляди майбутній академік обґрунтовував у *теоріях “соціального порядку”* та “*регулюючого механізму*”, за якими вільна конкуренція і взаємодія вільних ринкових цін завжди і всюди ведуть до автоматичного встановлення економічної рівноваги.

Однак у 1938 р. на вже згадуваному колоквиумі Ліпмана Рюеф несподівано висловився за “допустиму інтервенцію держави в економіку”, вплив якої повинен здійснюватися спільно та в інтересах вільного ринкового механізму. Свою нову позицію він підтвердив у ході дискусій *Міжнародного центру відродження лібералізму* в Парижі у 1939 р.

Свої, тепер уже неоліберальні, погляди Рюеф виклав у праці “*Соціальний порядок*” (1945). Тут він відмовляється від безумовного лібералізму в економічному розвитку, допускаючи певне поєднання лібералізму та дирижизму як рівноправних економічних режимів для підтримання “соціального порядку”.

Лідер французького неолібералізму вважав, що оптимальний “соціальний порядок” знаходиться на межі лібералізму і авторитаризму. Однак держава усе ж має надавати перевагу неоліберальній “раціональній економічній політиці”. Тепер Рюеф тлумачить роль держави не як пасивного “спостерігача” ринкових процесів, а як активного організатора ринкового механізму ціноутворення. Розробляючи основи “раціональної економічної політики” у 60—70-х роках і виступаючи на підтримку “економічної сво-

боди”, Рюеф допускав як вимушену необхідність здійснення державою *індикативного планування* для забезпечення економічної рівноваги.

Знаними представниками французького неолібералізму стали також *Раймон Барр* (нар. 1910), прем'єр-міністр уряду Франції у 70-х роках, і *Моріс Алле* (нар. 1911), Нобелівський лауреат 1988 р., а також *Л. Столерю*, *Е. Малінво*, *С. Кольм*. Вони теж виступають з позицій мінімального державного втручання в економічні процеси, вважаючи, що надмірний контроль держави призводить до нераціональних затрат ресурсів та обмеження економічної свободи. Водночас вони розуміють необхідність державного контролю за монополіями і соціальною сферою.

М. Алле став найпомітнішою постаттю сучасного французького неолібералізму. Чи не найбільшу увагу він приділив дослідженню шляхів досягнення і поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості. На його думку, економічна ефективність — вихідна й обов'язкова умова вирішення усіх соціальних завдань.

Алле виокремив основні *умови економічної ефективності*: достатня інформація, децентралізація рішень і самостійність господарських суб'єктів, економічна заінтересованість і конкуренція. На відміну від об'єктивної економічної ефективності, французький дослідник розглядає соціальну справедливість як суб'єктивне, етичне поняття.

Показником *соціальної справедливості*, на думку Алле, не може бути показник національного продукту на одну особу. Потрібно брати до розрахунку пересічний чистий споживчий реальний дохід як єдиний прийнятний критерій. Алле твердо переконаний у тому, що застосування будь-яких нових технологій, будь-які інвестиції виправдані тільки тоді, коли дають змогу краще жити людям, адже *основною метою економіки є задоволення людських потреб*.

М. Алле створив нову теоретичну модель ринкової економіки, в якій остання трактувалась не як єдиний глобальний ринок з доступною для усіх інформацією, а як система ринків різних товарів і послуг, в якій не існує єдиних цін і акти ринкового обміну здійснюються не одномоментно, а безперервно. Тому з середини 60-х років Алле повністю відмовився від моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса, який вважав, що в кожному конкретний момент на ринку діє єдина система цін, однакова для всіх господарських суб'єктів. Він застосовує термін не “ринкова економіка”, а “*економіка ринків*”, підкреслюючи тим самим наближення до розуміння основ реального функціонування сучасного ринкового господарства.

З одного боку Алле доводить, що тільки ринкова, конкурентна організація економічного буття може бути економічно ефективною, а з іншого — що без ефективної економіки не може бути соціального прогресу. Потрібний пошук *соціального оптимуму*, який забезпечується поєднанням сил ринку і державного регулювання: “це міф, ніби економіка ринків може бути результатом [тільки] стихійної гри економічних сил і політики *laissez faire*”.

Реальність полягає в тому, що економіка ринків невіддільна від інституційних рамок, в яких вона працює”.

Тому для М. Алле соціальним ідеалом є **конкурентне планування**, що ґрунтується на поєднанні державного програмування економіки та конкуренції приватних фірм.

Під впливом неоліберальних ідей Ж.Л. Рюефа, М. Алле, Р. Барра та інших у 70—80-х роках сформувалася так звана **новофранцузька економічна школа**, в основі концепції якої — ідея обмеженого державного втручання в економічне життя. У цілому неолібералізм став основою офіційної економічної політики сучасної Франції.

16.4. СУЧАСНИЙ МОНЕТАРИЗМ

Неолібералізм у США існує у формі **сучасного монетаризму**, або **неоконсерватизму** — відносно самостійної течії економічної думки, в основі якої — уявлення про грошову масу як визначальний чинник рівня цін, обсягу національного доходу, зайнятості та макроекономічної рівноваги у цілому.

16.4.1. Особливості сучасного монетаризму

В історії економічної думки відома школа **раннього монетаризму**, або **раннього меркантилізму**, яка існувала протягом XV—XVI ст. Відродження ідей монетаризму в його неоліберальному варіанті відбулося у XX ст.

Нові монетарні ідеї зародилися у стінах Чиказького університету в США ще у 30-х роках як альтернатива кейнсіанству. Однак самостійного, а тим більше, лідируючого значення в неолібералізмі **американський неоконсерватизм (сучасний монетаризм)** набув на межі 50—60-х років у вченні так званої **чиказької монетарної школи**. Фундатором та інтелектуальним лідером сучасного монетаризму став видатний американський економіст, професор економічної теорії Чиказького університету, Нобелівський лауреат 1976 р. **Мілтон Фрідман** (нар. 1912).

Основні монетарні ідеї М. Фрідман виклав у фундаментальній праці **“Монетарна історія США. 1867—1960”** (1962), яку написав разом з **Анною Шварц**.

Монетаризм як система економічних поглядів став альтернативою кейнсіанській концепції у зв'язку з неспроможністю останньої розв'язати проблеми економічного розвитку США в 50—60-х роках. Економічні ідеї сучасного монетаризму з його **грошовими факторами** стабілізації ринко-

вої економіки прямо протилежні кейнсіанству з його *негрошовими чинниками*, зокрема інвестиціями. Альтернативність монетаризму і кейнсіанства виявляється насамперед у питанні досягнення економічної рівноваги та ролі держави в її забезпеченні.

Як відомо, кейнсіанська теорія стверджує, що ринковий механізм неспроможний забезпечити макроекономічну рівновагу та динамічне економічне зростання без суттєвої допомоги *державного регулювання*, а монетаристи вважають вплив держави на економічні процеси багато в чому навіть шкідливим. Вони переконані, що тільки *повна економічна свобода та вільне підприємництво* спроможні забезпечити стабільність і ефективність економічного розвитку.

Основним недоліком кейнсіанської макроекономічної моделі сучасні монетаристи вважають *стимулювання інфляції* — основного, на їхню думку, фактора порушення економічної рівноваги. За умов *нееластичної сукупної пропозиції*, характерної для стану економічного піднесення, адже виробничі потужності та ресурси задіяні повністю, а тому нелегко збільшити пропозицію товарів і послуг, “нагнітання” сукупного попиту, на чому побудована кейнсіанська модель, призведе до значного *зростання інфляції* і, отже, порушення економічної рівноваги.

Монетаристи однозначні в оцінці негативного ефекту впливу держави на економіку. Вони стверджують, що держава, проводячи фіскальну антициклічну, тобто кейнсіанську, економічну політику з метою регулювання сукупного попиту, норми нагромадження, споживання та інвестицій, сама того не бажаючи, порушує економічну рівновагу і посилює циклічні коливання. Так, М. Фрідман вважає, що пряме державне регулювання дає ефект із запізненням (лагом) у 8—14 міс., тобто тоді, коли вже потрібні прямо протилежні заходи.

Сучасні монетаристи роблять висновок, що державне централізоване управління та регулювання економіки є бюрократичним, шкідливим для приватної ініціативи та свободи особи, а тому потрібно *дерегулювати економіку*, децентралізувати її. Основним засобом економічного регулювання М. Фрідман та його послідовники вважають *монетарну систему*, тобто систему грошового обігу, за допомогою якої можливо і необхідно розв’язувати усі економічні проблеми країни.

Монетарні погляди набули ваги протягом 60-х років, коли зміцнювалися сумніви стосовно ефективності спрощених рекомендацій кейнсіанської економічної політики. Переломним моментом стала дискусія навколо так званих *кривих Філіпса*, що характеризують кейнсіанський емпіричний зв’язок між щорічною відносною зміною заробітної плати (або інфляції) у грошовому вираженні та зайнятості.

М. Фрідман, Е. Фелпс та їхні однодумці дійшли висновку, що “крива Філіпса” далеко нестабільна, особливо з урахуванням ситуації в економіці багатьох ринкових країн наприкінці 60-х років, коли зростання інфляції, всупереч траєкторії “кривої Філіпса”, почало супроводжуватися не зни-

женням, а зростанням безробіття, що в 70-х роках зумовило глибоку стагфляцію (стрімке одночасне наростання інфляції і безробіття).

Глава сучасних монетаристів зробив спробу відродити значення грошей, грошової маси та грошового обігу в економічних процесах. У праці “*Теоретичні основи грошового аналізу*” (1970) М. Фрідман прямо зазначав: “гроші — єдине, що має значення для зміни номінального доходу і для короткочасних змін реального доходу, хоча в цьому є й певне перебільшення, яке, однак, правильно характеризує спрямування наших висновків”.

Зусиллями М. Фрідмана монетарна концепція, неоліберальна за своєю суттю, стала основою офіційної економічної політики США, а пізніше і деяких інших ринкових країн. Найбільший успіх монетарна економічна концепція (неоконсерватизм) мала у 80-х роках, коли у США, Великій Британії та інших країнах здійснювалася *неоконсервативна економічна політика*. Саме тоді відбулася рішуча відмова від економічної політики, що ґрунтувалася на кейнсіанських рекомендаціях, і було зроблено поворот до монетарних принципів регулювання. Це знайшло відображення у зниженні максимальних податкових ставок (від 50—55 до 28—35 %), зменшенні витрат державного бюджету, антиінфляційному регулюванні, частковій приватизації державної власності тощо.

16.4.2. Еволюція кількісної теорії грошей

Сучасний монетаризм виник на ґрунті *кількісної теорії грошей*, яка стверджує, що вартість грошей визначається їх кількістю в обігу. Неокласична економічна концепція модифікувала “кількісну теорію”, завдяки дослідженням *Ірвінга Фішера*, американського представника математичної школи в економічній теорії, званого неокласика *Людвіга фон Мізеса* та ін.

Основоположним для монетаризму стало “*рівняння обміну Фішера*”:

$$MV = PQ,$$

де M — грошова маса в обігу; V — швидкість обігу грошей; P — рівень цін; Q — пропозиція товарів і послуг.

З цієї тотожності І. Фішер зробив такі висновки: ціни товарів і послуг прямо залежать від кількості грошей в обігу й обернено — від кількості товарів і послуг. Тому, за *незмінної швидкості обігу грошей*, що стало чи не основним постулатом монетаризму, і певної пропозиції товарів кількість грошей в обігу визначає рівень товарних цін. Звідси випливає, що *вартість грошей обернено пропорційна їх кількості в обігу*.

Запозичивши основну ідею “кількісної теорії грошей” І. Фішера, сучасні монетаристи надали їй динамізму, внесли до неї низку доповнень, застосувавши новітні методи статистичного аналізу. Зокрема, вони відмовилися від тези про пропорційність динаміки грошової маси та цін. Водночас основоположною визнається *сталість швидкості обігу грошей*, враховуються зміни товарної маси під час аналізу довготривалих періодів.

На відміну від “теорії Фішера”, де потреба в грошах визначається сумою товарообмінних угод, варіант *кількісної теорії грошей Фрідмана* пов’язує потребу в грошах з “*наданням переваги активам*”, тобто *цінність грошей, їх купівельна спроможність пов’язані оберненою залежністю з рівнем цін*.

Таким чином, М. Фрідман розробив власний варіант кількісної теорії грошей. Вона ґрунтується на розумінні швидкості обігу грошей у русі доходів.

М. Фрідман дещо модернізував рівняння Фішера:

$$MV = PY,$$

де P — індекс цін; Y — реальний ЧНП (національний дохід).

Звідси легко встановити *швидкість обігу грошей (V) і необхідну кількість грошей для обігу (M)*, або обсяг попиту на гроші (D_M). Остання величина визначається співвідношенням номінального ЧНП (PY) та швидкості обігу грошей.

Звідси випливає, що обсяг попиту на гроші залежить від таких чинників: абсолютного рівня цін (чим вищий рівень цін, тим вищий попит на гроші); рівня реального обсягу виробництва (зі зростанням обсягу виробництва зростають доходи та попит на гроші); швидкості обігу грошей (усі фактори, що впливають на швидкість обігу грошей, будуть впливати і на попит на гроші).

Отже, показники швидкості обігу грошей і попиту на них є стабільними. *Стабільність попиту на гроші* — ще один постулат сучасного монетаризму.

Вважається, що кількість грошей в обігу має вирішальне значення для нормального функціонування всієї економіки. На думку Фрідмана, грошова пропозиція — єдиний важливий фактор, який впливає на рівень виробництва, зайнятості та цін, оскільки її розширення стимулює попит на всі реальні та фінансові активи, результатом чого є зростання цін та обсягів виробництва. Швидкість обігу грошей монетаристи вважають стабільною в тому розумінні, що вона не змінюється або змінюється дуже повільно залежно від грошової пропозиції. Виходячи з цього, робиться висновок про *можливість прогнозування впливу грошової пропозиції на рівень і динаміку національного доходу*.

16.4.3. Монетарна теорія економічного циклу

Важливе місце в монетарній концепції належить *теорії економічного циклу*. У її основі — ідея про *стабільний попит на готівку* і безготівкові грошові активи та *нестабільну пропозицію грошей*. Якщо центральний банк, міркують монетаристи, здійснить додаткову емісію (випуск в обіг) надмірної або недостатньої кількості грошей, то в першому випадку це призведе до інфляції, а в другому — до невиплат за угодами. Тому причини

економічної нестабільності вбачаються у зіштовхуванні стабільного попиту на гроші та їх нестабільної пропозиції.

Такий висновок М. Фрідман та його однодумці (А. Шварц, Е. Фелпс та ін.) зробили на основі узагальнення статистичних даних про взаємозв'язок між змінами темпів зростання грошової маси та циклічними коливаннями в економіці. Вони виявили загальну закономірність, за якою зміни грошової пропозиції на кілька місяців випереджають зміну обсягу національного доходу та інших макроекономічних показників на всіх стадіях (фазах) економічного циклу. Поворотні пункти в динаміці грошової маси незмінно передували поворотним точкам економічного циклу. Зокрема, економічний спад пов'язаний зі зниженням темпів зростання грошової пропозиції або навіть її зменшенням порівняно з попитом.

Виходячи з цього, монетаристи стверджують, що циклічність розвитку ринкової економіки є не наслідком її внутрішньої нестійкості, як твердять кейнсіанці, а результатом помилкової грошово-кредитної політики.

Висновок про те, що зміна грошової маси в обігу є причиною економічної циклічності та інфляції, знаходиться в основі *монетарної теорії циклу*. Цим визначаються зміст і основні напрями монетарної (грошово-кредитної) антициклічної та антиінфляційної політики.

16.4.4. Принципи та напрями монетарної політики

Монетарна політика держави, на думку сучасних монетаристів, ґрунтується на трьох основних принципах: *по-перше*, у визначенні *лага* (запізнення) в отриманні ефекту від грошово-кредитної політики (за розрахунками М. Фрідмана, на 8—14 міс.); *по-друге*, у неухильному забезпеченні сталого та стабільного зростання грошової пропозиції (за *“грошовим правилом”* М. Фрідмана кількість грошей в обігу має зростати щорічно на 3—4 %, що відповідає середньорічним темпам приросту національного продукту); *по-третє*, у кардинальному скороченні *державних витрат* і перебудові *економічних функцій держави* від стимулювання сукупного попиту до запобігання інфляції.

Враховуючи зазначені принципи, М. Фрідман та його однодумці розробили основні напрями монетарної (грошово-кредитної) політики, що втілилися в політиці “дешевих” чи “дорогих” грошей.

Політика “дешевих” грошей має на меті “здешевлення” кредиту, коли центральний банк знижує облікову процентну ставку (чи норму обов'язкових банківських резервів) і скуповує державні цінні папери, щоб збільшити обсяг сукупних витрат і зайнятість за умов економічного спаду чи депресії. Це — *антициклічна монетарна політика*.

Політика “дорогих” грошей полягає в обмеженні пропозиції грошей, коли центральний банк підвищує облікову процентну ставку (чи норму обов'язкових банківських резервів) і продає державні цінні папери, щоб зменшити сукупні витрати і стримати інфляцію за умов економічного зростання, тобто це — *антиінфляційна монетарна політика*.

16.5. “НОВА КЛАСИЧНА” ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

У широкому розумінні “нова класична” теорія включає сучасний монетаризм і новітню неокласичну концепцію, що має певні відмінності від традиційного неокласичного напрямку. Насамперед ідеться про теорії “раціональних” та “адаптивних очікувань”, а також про теорію “економіки пропозиції”.

“Нова класична” економічна теорія — це неокласичний напрям 80—90-х років ХХ — початку ХХІ ст., що перебуває у стані формування.

16.5.1. Концепція “природного рівня безробіття”

Теорії “очікувань” та сучасний монетаризм об’єднуються *гіпотезою природного рівня безробіття*, яка з’явилася у процесі дискусії навколо так званих кривих Філіпса і яка передбачає, що досягнення динамічної економічної рівноваги можливе за існування природного безробіття та відсутності інфляції.

Провідними фундаторами теорії “раціональних очікувань” стали сучасні дослідники із США, Нобелівські лауреати *Роберт Лукас* і *Гері Беккер*, а також *Томас Сарджент*, *Роберт Барроу*; біля її витоків стояли один із лідерів лондонської школи *Лайонел Роббінс* та деякі інші економісти-неокласики.

Теорія “раціональних очікувань” намагається всіляко відмежуватися від кейнсіанської макроекономічної концепції, вважаючи її рецепти головною причиною економічної нестабільності 70-х років, пов’язаної з розгортанням кризових явищ, одночасним наростанням інфляції та безробіття. Кейнсіанство звинувачують у прорахунках в економічній політиці, що ґрунтується на дефіцитному фінансуванні та надмірних державних витратах як засобах стимулювання високого сукупного попиту, зниженні безробіття, досягненні економічного зростання та динамічної рівноваги.

За оцінкою Р. Лукаса, некейнсіанські моделі економічного зростання необґрунтовані та неспроможні, адже “не мають нічого спільного з реальною дійсністю” і “не можуть бути підправлені шляхом модифікації”.

Особливе заперечення новітніх неокласиків викликає твердження кейнсіанської теорії про безумовний альтернативний взаємозв’язок між інфляцією і безробіттям, який відображається кривими Філіпса. Прихильники теорії “раціональних очікувань” вважають, що альтернативного зв’язку між інфляцією і безробіттям взагалі немає, тому кейнсіанські моделі, які ґрунтуються на такому підході, просто непридатні для застосування.

Одним із головних недоліків кейнсіанства теоретики “раціональних очікувань” вважають припущення про незмінну (сталу) реакцію суб’єктів господарювання на аналогічні економічні ситуації. За старою неокласичною традицією, теорія “раціональних очікувань” виходить із того, що економічні суб’єкти поведуться найраціональніше, чутливо реагуючи на зміни ринкової ситуації, насамперед на зміни цін. Їх “очікування” і визначають відповідну ринкову поведінку, котру спрогнозувати дуже важко.

Урахування раціонального характеру “очікувань” суб’єктів ринку розглядається як необхідна умова розробки дійових методів економічного регулювання. На думку теоретиків “раціональних очікувань”, національна економіка має регулюватися не безпосередньою економічною політикою уряду, наслідки якої завдяки “раціональним очікуванням” передбачити неможливо, а “зрозумілими для всіх нормами”, які не можуть змінюватися у погоні за тимчасовими вигодами.

Зокрема, лідер школи “раціональних очікувань” Р. Лукас вважає, що головною умовою нормального розвитку економіки є стабільні ціни, тобто відсутність інфляції. Тому держава через свою грошово-кредитну політику повинна забезпечити стабільні, передбачувані умови функціонування ринкової економіки.

На відміну від кейнсіанства, теорія “раціональних очікувань” стверджує, що ринкова економіка є стійкою у довготривалому плані за природного рівня безробіття. Причину порушення економічної рівноваги її прихильники вбачають у зміні “раціональних очікувань” ринкових суб’єктів під впливом зміни цін (інфляції). Тому основним засобом встановлення економічної рівноваги стає регулювання грошової маси, тобто *монетарна економічна політика*.

Теорію “раціональних очікувань” доповнює *теорія “адаптивних очікувань”*, розроблена і популяризована главою монетарної школи М. Фрідманом.

Ця теорія названа так тому, що за монетарною логікою очікування наступної інфляції суб’єкти господарювання визначаються наявним рівнем інфляції, до якого вони адаптуються (приспосовуються). При цьому зміна цих очікувань відбувається дуже повільно, породжуючи *інфляційну психологію*.

Теоретики “адаптивних очікувань” передбачають, що в короткостроковому макроекономічному періоді (до трьох років) можливий альтернативний зв’язок інфляції та безробіття, тобто буде підтверджуватися закономірність, відображена кривими Філіпса, однак у довгостроковому плані ця альтернативність зникає. Тому будь-яка спроба пов’язати ці явища у стратегічній економічній політиці неодмінно призведе до дестабілізації економіки.

На ґрунті *гіпотези природного рівня безробіття* американський неокласик *А. Окунь (Оукен)* емпіричним шляхом відкрив закономірність, відображену в так званому *законі Окуня*. Суть цього “закону” в тому, що ко-

жен відсоток надлишкового безробіття в певному діапазоні його рівня (приблизно від 6 до 25 %) зумовлює безповоротну втрату 2—2,5 % національного продукту зі спадним ефектом цієї втрати.

Водночас “закон Окуня” підтверджує й іншу закономірність: за стабільних темпів економічного зростання на рівні 2,7 % в економіці буде зберігатися тільки природне безробіття, тобто існуватиме “повна зайнятість”.

16.5.2. Теорія “економіки пропозиції”

Теорія “економіки пропозиції”, на відміну від теорій “природного рівня безробіття”, побудована на традиційній для неокласичного напряму основі — впливі сукупної пропозиції на економічну рівновагу, яка бере початок ще з досліджень Ж.-Б. Сея.

Теорія “економіки пропозиції” основну причину нестабільності економічного розвитку та стагнації, посиленої інфляцією, або стагфляції, вбачає у нестачі обсягу національного продукту. На цих уявленнях була побудована *макроекономічна модель, орієнтована на пропозицію*. Серед її авторів найвідомішим є дослідник з США *А. Лаффер*, якого підтримували також *Р. Манделл* (Нобелівський лауреат 1999 р.), *М. Фелдстайн*, *П. Робертс* та ін.

Якщо в кейнсіанській моделі велике значення надається зростанню податкових платежів як в абсолютному, так й у відносному плані, що трактується як антиінфляційний захід, то теоретики “економіки пропозиції” стверджують прямо протилежне. Вони впевнені, що рано чи пізно більша частина податків трансформується у витрати виробництва і буде перекладена на споживачів у вигляді вищих цін. Податки, на їхню думку, викликають ефект підвищення темпу *інфляції пропозиції (витрат)*. Зі зростанням державного втручання в економіку податковий тиск на підприємства посилюється, що веде до стагфляції — одночасного наростання інфляції і безробіття.

Прихильники цієї теорії підкреслюють значення *граничних податкових ставок*, перевищення яких поступово знижуватиме стимули до праці, підприємництва, заощаджень та інвестицій. Результатом буде зменшення пропозиції товарів і послуг, а отже, й доходів державного бюджету. Парадокс у тому, що для збільшення податкових надходжень до бюджету потрібно знизити податкові ставки за межу граничних. Залежність між податковими ставками та доходами бюджету держави одержала назву *закону Лаффера*.

У теорії “економіки пропозиції” сформульовано такі принципи економічної політики: зменшення масштабів державного втручання в економіку і скорочення державних витрат; зменшення впливу держави на приватне підприємництво; стимулювання інструментами грошово-кредитного регулювання темпу зростання грошової маси та ліквідації інфляції; зниження

ставок податків з доходів фізичних осіб та прибутку за межу граничних для забезпечення необхідного розширення пропозиції благ; часткова приватизація державного сектору в економіці.

Основним важелем досягнення динамічної економічної рівноваги визнається зростання сукупної пропозиції товарів і послуг.

“Нова класична” економічна теорія поряд із сучасним монетаризмом була покладена в основу розробки так званої *неоконсервативної економічної політики* у США, Великій Британії, Канаді та інших провідних ринкових країнах.

16.6. КОНЦЕПЦІЯ “КЕЙНСІАНСЬКО-НЕОКЛАСИЧНОГО СИНТЕЗУ”

Джерела “кейнсіансько-неокласичного синтезу”, тобто поєднання неокласичної теорії та кейнсіанства, беруть початок ще з 30-х років ХХ ст., одразу після того, як Дж.М. Кейнс виклав свою концепцію. Цей підхід спочатку розвивали майбутні Нобелівські лауреати *Джон Гікс* і *Франко Модільяні*. Він полягав у тому, що теорія Кейнса розглядалася як окремий випадок ортодоксальної неокласичної теорії.

Водночас відомо, що й Дж.М. Кейнс розглядав неокласичну теорію як окремий випадок “загальної теорії зайнятості”, характерний для умов повної зайнятості. Він писав у знаменитій книзі “*Загальна теорія зайнятості...*”, що якщо за допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, “то з цього моменту класична теорія знову набуває сили”. До цього варто додати слова М. Фрідмана, чи не найвідомішого опонента кейнсіанства, який якийсь сказав, що “нині всі ми є трохи кейнсіанцями”.

Однак тенденція до об’єднання, здавалося б, цілком альтернативних підходів двох основних течій сучасної економічної думки найбільш повно виявилася в 50—60-х роках, насамперед у макроекономічному аналізі, теоріях економічного зростання, ринкової кон’юнктури, економетрики тощо.

Одним із фундаторів “кейнсіансько-неокласичного синтезу” став знай американський економіст, Нобелівський лауреат 1970 р. *Пол Самуельсон* (нар. 1915). Саме він на початку 50-х років обґрунтував необхідність об’єднання некейнсіанства та неокласичної теорії в єдину течію. У той період у черговому виданні свого відомого підручника “*Економікс*” П. Самуельсон зазначав, що “такий синтез ліквідує прогалину між агрегатною макро- і мікроекономікою та зведе їх до взаємодоповнюючої єдності”.

П. Самуельсон постійно підкреслював неокласичні витоки кейнсіанства, те, що сам Дж.М. Кейнс навчався в А. Маршалла та А. Пігу — лідерів ор-

тодоксальної неокласичної теорії, виховувався на традиціях “кембриджської” школи.

Отже, йшлося про поєднання макроекономічного підходу кейнсіанства та мікроекономічного підходу неокласичної теорії. Основою “синтезу” стало поєднання кейнсіанської теорії “ефективного попиту” та неокласичної теорії виробництва і розподілу. Загальним підґрунтям “синтезу” двох основних напрямів сучасної економічної думки стала спільність предмета дослідження — кількісних функціональних залежностей ринкової економіки. І неокейнсіанство, і неокласична теорія зростання з різних позицій вивчають функціональні аспекти процесу відтворення.

Однак повністю ототожнювати кейнсіанську та неокласичну теорії не можна. Низкою важливих моментів теорія Дж.М. Кейнса суттєво відрізняється від неокласичної. Йдеться насамперед про три відомі кейнсіанські функціональні залежності попиту і пропозиції праці: граничну схильність до споживання, граничну схильність до заощаджень та надання переваги ліквідності, в яких Кейнс значно відступив від неокласичних позицій.

Неокласична школа розглядала попит і пропозицію праці за умов рівноважної реальної заробітної плати, що відповідає повній зайнятості. На противагу цьому, Кейнс доводив, що економічна рівновага повної зайнятості зовсім не гарантує і економіка може перебувати у стані рівноваги і за значного безробіття. Неокласичні постулати будувалися на вірі у виняткову здатність ринкової економіки до саморегулювання й автоматичного досягнення ринкової рівноваги, тоді як кейнсіанська теорія виходить з того, що ринкова економіка нестійка за своєю природою і може скільки завгодно перебувати в незбалансованому стані, якщо не застосовувати державне регулювання. Це — принципові відмінності двох підходів.

Тому в “кейнсіансько-неокласичному синтезі” швидше йдеться не про злиття цих двох течій в єдину теорію, а про тенденцію до об’єднання окремих їх сторін та інструментарію досліджень.

Водночас “синтез” різних напрямів економічної думки — явище значно ширше: він охоплює й економетрію, і теорію кон’юнктури, і дослідження міжгалузевих балансів. Процес синтезу всіх цих течій і теорій означав виокремлення функціонального макроекономічного аспекту досліджень.

“Неокласичний синтез” відобразив прагнення знайти спільну теоретичну основу макроекономічного регулювання ринку. Завдання “синтезу” вбачалося в розробці задовільної макроекономічної моделі, в якій би поєднувалися антициклічне кейнсіанське та антиінфляційне неокласичне регулювання.

Однак цим сподіванням не судилося повністю здійснитися. Вихід на наукову арену *сучасного монетаризму* і “*нової класичної*” економічної теорії значно зміцнив підупалі неокласичні позиції і знову підкреслив альтернативність кейнсіанства та неокласичної теорії.

Здавалось, успіхи *монетарної економічної політики* у 80-х роках усунули потребу в кейнсіанських методах регулювання взагалі. *Неоконсерва-*

тивний курс дав такі обнадійливі результати, що це, з одного боку, не тільки зміцнило позиції неокласичної теорії, а й заперечило необхідність її “синтезу” з кейнсіанством — з іншого.

Неокласична теорія, а особливо такі її течії, як сучасний монетаризм і “нова класична” економічна теорія, принципово альтернативна кейнсіанству. Це зумовило фактичну відмову від ідеї “неокласичного синтезу”. Симптоматично, що якщо у виданні підручника П. Самуельсона “Економікс” 1961 р. проблемам “синтезу” кейнсіанства та неокласичної теорії присвячувалися кілька розділів, то вже, наприклад, у чотирнадцятому виданні (1992) про “неокласичний синтез” практично не згадується, немає цього терміна й у предметному покажчику.

Водночас внесок П. Самуельсона у спробу об’єднати дві провідні течії сучасної економічної теорії оцінюється дуже високо. Зокрема зазначається, що він “повернув силу принципам мікроекономіки, оптимістично заявивши, що макроекономічні проблеми, такі як депресія та інфляція, за нових умов можуть вирішуватися засобами державної бюджетної і монетарної (кредитно-грошової) політики; це і є синтезом: класична мікроекономіка поєднується з новою макроекономікою”.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому суть економічного лібералізму?
2. У чому сутність недосконалої конкуренції? Які теорії ринків недосконалої конкуренції сформувався у 30-х роках минулого століття?
3. Якими є методологічні основи неолібералізму?
4. Які основні положення теорій двох типів господарських систем, соціальної ринкової економіки та сформованого суспільства німецьких неолібералів?
5. Які особливості характеризують французький неолібералізм?
6. У чому специфіка теорії сучасного монетаризму? Якими є його основоположні принципи?
7. У чому сутність концепцій “природного рівня безробіття” та “економіки пропозиції”?
8. Чому невдалою стала спроба “кейнсіансько-неокласичного синтезу”? У чому виявляється альтернативність кейнсіанства та неокласичної теорії?

Розділ 17

СУЧАСНИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

З 50—60-х років ХХ ст. у межах неокласичної теорії, як спадкоємець інституціоналізму першої хвилі в економічній думці, формується новий науковий напрям, який охарактеризували як *сучасний інституціоналізм*, або *неоінституціоналізм*. Його характерною особливістю є те, що він досліджує явища, які перебувають на межі економічної теорії та інших суспільних наук — філософії, соціології, політології, психології, етики, права тощо.

Неоінституціоналізм як особливий напрям економічної теорії здобув визнання в 70—90-х роках минулого століття. Якщо інституціоналізм першої половини ХХ ст. перебував у “тіні” двох провідних напрямів тодішньої економічної думки — неокласичної теорії і кейнсіанства, то *сучасний інституціоналізм* утворює з *неокласичною теорією* та *неокейнсіанством* “велику тріаду” основних напрямів сучасної економічної думки.

У сучасному інституціоналізмі набули продовження теоретичні основи традиційного американського інституціоналізму, і саме із середини минулого століття інституціоналізм перетворився в один із провідних напрямів сучасної економічної думки. Посилення інтересу до інституціоналізму взагалі та неоінституціоналізму безпосередньо пов’язане насамперед зі спробами подолати обмеження традиційного неокласичного напрямку — положення про досконалу конкуренцію за умов, коли домінує недосконала конкуренція, цілковиту раціональність поведінки економічних суб’єктів і їх повну ринкову інформованість, а також усебічного і комплексного дослідження сучасних економічних процесів у зв’язку з розгортанням *науково-техніч-*

ної і *технологічно-інформаційної революцій*, наслідки яких не особливо враховуються традиційними напрямками економічної думки.

У сучасному інституціоналізмі виокремлюють дві основних течії:

- *неоінституціональна економікс* (*neoinstitutional economics*);
- *нова інституціональна економікс* (*new institutional economics*).

Незважаючи на велику схожість назв, ці дві течії виявили принципово різні підходи до економічного аналізу. Тут варто підкреслити, що обидві вони сформувалися під значним впливом чи навіть на основі неокласичної теорії.

Неоінституціональна економікс, або власне *неоінституціоналізм*, практично без змін залишає основу неокласичної теорії: мікроекономічний аналіз, раціональність суб'єкта господарювання, розгляд стосунків між людьми крізь призму взаємовигідного обміну. При цьому позаекономічні інституції (категорії права, політики, соціології, психології, етики, ідеології тощо) залишаються тільки “оболонкою” економічної суті явищ і процесів.

Нова інституціональна економікс, або *соціально-інституціональний напрям* економічної думки, навпаки, намагається створити нову економічну теорію, не пов'язану з колишніми неокласичними постулатами.

17.1. НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКС, АБО ВЛАСНЕ НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Фундатором неоінституціоналізму у формі *неоінституціональної економікс* вважається американський дослідник, Нобелівський лауреат 1991 р. *Рональд Коуз* (нар. 1910), який став автором *теорії прав власності та трансакційних витрат*.

У руслі цієї течії сучасного інституціоналізму перебуває не лише теорія трансакційних витрат, а й *теорія суспільного вибору*, яку започаткував американський дослідник, Нобелівський лауреат з економіки 1986 р. *Джеймс Б'юкенен* (нар. 1919). До неоінституціональної економікс відносять також *напрями інституційних змін у новій економічній історії*, що знайшло відображення в *теорії кліометрії* американських учених, Нобелівських лауреатів у галузі економіки 1993 р. *Дугласа Норта* (нар. 1920) і *Роберта Фогеля* (нар. 1926) та ін.

17.1.1. Теорія прав власності та трансакційних витрат

Р. Коуз займається пошуками інституціональної основи ринку, критикуючи економістів, яких хвилює тільки встановлення рівноважних ринкових цін та які ігнорують вплив права та інших соціальних інституцій на поведінку фірм і функціонування ринків.

Ще 70 років тому в невеликій праці “*Природа фірми*” (1937), ідею якої він виношував ще студентом, Р. Коуз намагався знайти відповідь на питання, чому не має “суцільного ринку”, чому економічна діяльність усередині фірми не підкоряється ринковим законам, а здійснюється на основі прямих наказів і команд. Відповідь, на думку вченого, полягала в тому, що “суцільний ринок” вимагає надмірних трансакційних витрат.

Трансакційні витрати — це витрати, що забезпечують перехід прав власності від одних економічних агентів до інших та охорону цих прав. На відміну від *трансформаційних*, трансакційні витрати не пов’язані з процесом створення вартості. Вони забезпечують *трансакцію* (від лат. *transactio* — угода, оборудка) — угоду про зміну власника продукту (його продаж) чи надання послуг. Отже, трансакційні витрати — *це витрати на забезпечення функціонування ринку, на укладання ринкових угод*. Трансакційні витрати стосуються тільки ринку, на відміну від *агентських витрат* (формулювання Коуза), що здійснюються всередині фірми не на ринкових основах.

Тією мірою, якою механізм прямого директивного управління (агентських витрат) дає змогу економити “трансакційні витрати”, фірма витісняє ринок. Водночас економіка не може бути у вигляді однієї супергігантської фірми, тому є міжфірмові (трансакційні) ринкові відносини.

Це зумовлює виникнення проблеми *оптимізації розмірів фірм*. Оптимум, за Коузом, визначається межею, на якій витрати ринкової координації дорівнюють витратам централізованого контролю. До цієї межі вигідна централізація, після неї — ринок. Оптимум залежить також від структури галузі, застосованих технологій і характеру конкуренції.

Р. Коуз зробив значний внесок й у вивчення проблеми так званих *зовнішніх ефектів* — впливу результатів господарської діяльності на об’єкти, не пов’язані з цією діяльністю. Втрати і вигоди від певних видів економічної діяльності можуть поширюватися на людей, що не здійснюють майнових чи грошових витрат на її здійснення.

Цю проблему Р. Коуз розглядав у праці “*Проблеми соціальних витрат*” (1961). Він підкреслював, що “зовнішні ефекти” мають взаємний характер. Зокрема, наводив приклад Коуз, заводський дим чи шум аеропорту шкодить господарствам навколишніх фермерів, але заборона на викиди в атмосферу чи відміна рейсів літаків обернеться втратами для споживачів продукції заводу чи пасажирів авіалайнерів. Тому має йтися не про держав-

ну заборону шкідливого виробництва, а про *мінімізацію величини сукупних витрат*.

Виявляється, якщо право власності чітко визначене, а “трансакційні витрати” (на переговори стосовно “зовнішніх ефектів” тощо) малі, то ринок сам може усунути “зовнішні ефекти” без державного втручання (зацікавлені сторони самі знайдуть прийнятне рішення). При цьому не буде мати значення, хто саме володіє правом власності — фермери на чисте повітря і спокій чи власники заводу на забруднення атмосфери й власники аеропорту на здійснення авіапольотів.

Своїм висновком Коуз надав вигляду “теореми”, в якій стверджував, що оптимальне рішення стосовно “зовнішніх ефектів” не залежить від розподілу прав власності: учасник угоди, який здатен взяти з володіння правом на законні “зовнішні ефекти” найбільшу вигоду, просто викупить його в того, для кого угода має меншу вигоду.

Цю “теорему” Р. Коуз виклав у статті “*Федеральна комісія зв’язку*” (1959), де стверджував: *якщо права власності чітко визначені й трансакційних витрат немає, то розміщення ресурсів (структура виробництва) буде залишатися незмінним й ефективним незалежно від змін у розподілі прав власності*.

Ідеї Р. Коуза заклали основу неінституціоналізму, який пояснює структуру та еволюцію “соціальних інституцій” на основі трансакційних витрат. Цікаво зазначити, що саме у відсутності ринкових “інституцій”, які забезпечують мінімізацію “трансакційних витрат”, Коуз вбачав головну біду колишніх соціалістичних країн. Він доводив, що державний вплив на ринкову економіку має бути мінімальним.

Розвиваючи аналіз Р. Коуза, “новітні” інституціоналісти запропонували різноманітні варіації *теорії прав власності та трансакційних витрат*. Зокрема, було поглиблено зміст категорії “трансакційні витрати”. Деякі дослідники розглядають трансакційні витрати як неоднорідні за складом; вони охоплюють *витрати на отримання інформації* про уподобання та можливості контрагентів, досягнення угоди, а також *витрати на контроль за виконанням угод та їх захист*.

Прискіпливому дослідженню було піддано також категорію “*права власності*”. Право власності розглядається нині крізь призму *правомочностей*. Воно реалізується через так званий *пучок правомочностей*, в якому за *кожною правомочністю стоїть чітко визначений власник і не має єдиного й абсолютного власника об’єкта власності (ресурсу)*, тобто відбувається специфікація права власності. Зокрема, до *основних елементів пучка прав власності* відносять:

- право *володіння* (виключення з доступу до ресурсу інших агентів);
- право *використання* ресурсу та *розпорядження* ним;
- право на *одержання доходу* від ресурсу;
- право на передачу іншій особі будь-якої з цих *правомочностей*.

Принциповою тезою *неоінституціональної теорії* є те, що *специфікація прав власності* потребує великих трансакційних витрат. Право власності визначається як певне співвідношення витрат і вигоди, що супроводжується визначенням цього права та його захистом. Це означає, що будь-яке право власності не є абсолютним: у реальній економіці воно не може бути визначеним із вичерпною повнотою, а тому не може бути абсолютно надійно захищеним. Специфікація прав власності — це завжди питання міри.

На відміну від традиційної неокласичної теорії, в якій, як правило, передбачалися ідеалізовані умови режиму приватної власності, *неоінституціональна теорія* пішла значно далі. Вона не обмежилася визнанням неповноти реальних прав власності, а здійснила глибокий усебічний аналіз різноманітних правових режимів — *спільної, приватної і державної власності*.

Упродовж усієї другої половини ХХ ст. Р. Коуз займався проблемою державного втручання в економічне життя, насамперед — державної власності та державної монополії. Зокрема, наприкінці 50-х років у статті "*Федеральна комісія зв'язку*" він розглянув проблему державної монополії на засоби зв'язку. До його досліджень вважалося, що без державного контролю в ефірі пануватиме хаос — конкуруючі фірми будуть працювати на одних хвилях, створюючи перешкоди одна одній. Однак Коуз довів, що продаж у приватну власність хвиль різної частоти призведе до виникнення ефективного ринку і потреба у державному контролі просто відпаде.

За 15 років фундатор неоінституціоналізму зайнявся проблемою державної власності на маяки і виникнення альтернативного ринку маякових послуг. Парадоксальність ситуації у тому, що в економічній теорії побувала безапеляційна думка про неминучість існування в цій галузі державної власності та неможливість передачі маяків у приватну власність. Р. Коуз використав цю конкретну проблему для доведення помилковості такого твердження практично стосовно всіх об'єктів державної власності. Він блискуче довів, що такого роду послуги (не лише маяків, а й атомних, теплових і гідроелектростанцій, транспортних шляхів і комунікацій тощо) більш ефективно надають приватні підприємства, які утворюють конкурентний і високоорганізований ринок на основі розподілу прав власності.

17.1.2. Теорія суспільного вибору

Теорія суспільного вибору (public choice theory) стала одним із основних напрямів досліджень, пов'язаних з використанням методології неокласичного аналізу стосовно інституціональної системи. Вона зародилася в 60-х роках минулого століття як галузь економічної науки, що вивчає питання оподаткування та державних витрат у контексті надання соціальних благ. Згодом її межі значно розширилися, і нині вона трактується як *теорія економічної політики*.

Засновником теорії суспільного вибору вважається американський дослідник *Дж. Б'юкенен* (нар. 1919), Нобелівський лауреат з економіки 1986 р. Він був серед дослідників, що першими обрали цілком новий напрям економічного аналізу — неринкові рішення. Перша його праця на цю тему "*Чиста теорія суспільних фінансів: запропонований підхід*" була опублікована в 1949 р. Водночас тільки наприкінці 60-х років за цим напрямом закріпилася власна назва — *теорія суспільного вибору*.

Великий резонанс у наукових колах мала книга Нобелівського лауреата 1972 р. *Кеннета Ерроу* (нар. 1921) "*Соціальний вибір та індивідуальні цінності*" (1951), в якій проводилася аналогія між державою та окремою особою і заперечувалися основні висновки теорії суспільного вибору стосовно економічної ролі держави.

Саме К. Ерроу та *Д. Блек* уперше спробували застосувати методи економічного аналізу до політичних процесів. Потім цей напрям розвивався в тісному взаємозв'язку з неокласичними та неоінституціональними моделями. Основну роль у цьому відіграли дослідження Дж. Б'юкенена, який спільно зі своїм однодумцем *Г. Галлоком* створили *Центр вивчення суспільного вибору* при університеті штату Віргінія (м. Шарлотсвіль). При цьому застосовувалися методи математичного аналізу до нетрадиційних сфер дослідження, насамперед політики. З цього приводу Дж. Б'юкенен писав: "Суспільний вибір — це погляд на політику, який виникає внаслідок поширення застосування інструментів та методів економіста на колективні чи неринкові відносини". У зв'язку з цим теорія суспільного вибору має нині й іншу назву — *нова політична економія*.

За уявленнями Дж. Б'юкенена, ця нова теорія базується на двох *основних методологічних постулатах*: перший полягає в тому, що кожен індивід дбає про власні інтереси, тобто є *homo economicus* ("людиною економічною", за висловом А. Сміта); другий — це трактування політичного процесу, за допомогою якого *homo economicus* реалізує свої інтереси, як різновиду обміну. При цьому постулату індивідуалізму відводиться головна роль.

Політичні та інші інституції оцінюються відповідно до того, наскільки добре вони дають змогу індивідам дбати про свої егоїстичні інтереси. Саме *індивідуалізм*, обраний Б'юкененом як передумова аналізу, і дає змогу осмислити політичний процес як взаємовигідний обмін. Ідеальними вважаються такі політичні інститути, які подібно до конкурентного ринку, дають змогу дбати про індивідуальні інтереси, водночас забезпечуючи й суспільні інтереси. Майбутній Нобелівський лауреат виокремив три найважливіші елементи, на яких базується теорія суспільного вибору: *методологічний індивідуалізм, концепція "людини економічної" та концепцію політики як обміну*, підкреслюючи, що їх він запозичив у К. Вікселя.

Підхід до політики як взаємовигідного обміну не означає того, що немає принципової відмінності між політичним ринком і ринком приватних благ. На останньому вигоди від обміну зростають зі збільшенням кількості учас-

ників (зменшуються витрати обміну в розрахунку на одну особу); чим вищий рівень конкуренції, чим більша кількість його учасників, тим ефективніший ринок. На відміну від цього політичний ринок, де всі рішення приймаються колективно, зі збільшенням кількості учасників, стає менш ефективним. Зокрема, політичне рішення буде ефективним, коли проти нього ніхто не заперечуватиме, однак зі зростанням кількості учасників імовірність однастайності наближається практично до нуля.

Розглядаючи відмінності між ринками індивідуальних та соціальних благ, Дж. Б'юкенен уводить поняття "якість вибору". На споживчому ринку люди менше уваги приділяють "якості вибору", адже тут вони впевнені, що отримають куплене благо. Під час голосування за кандидата (на політичному ринку соціальних благ), який обіцяє, наприклад, підвищити пенсії чи побудувати міст, вищі пенсії чи міст не гарантовані навіть у випадку перемоги цього кандидата на виборах. На споживчому ринку покупець може обирати між багатьма різновидами одного блага, купувати різні блага у найрізноманітніших варіаціях одночасно. Політичний вибір здійснюється з дуже обмеженого набору взаємовиключних альтернатив.

Цей аналіз і визначив схильність Дж. Б'юкенена надавати перевагу приватному ринку над державою скрізь, де це можливо. Однак як бути там, де приватний ринок не працює або працює вкрай неефективно, тобто де є "провали ринку"? Американський неінституціоналіст запропонував своє бачення цієї проблеми, яке пізніше отримало назву "конституційної економіки".

Для того щоб політичний механізм за своєю ефективністю став подібним до ринку досконалої конкуренції, усі індивіди мають бути, по-перше, учасниками одного *контракту (угоди)*, а по-друге, ця *угода* повинна укладатися ними одностайно. Цей "контракт" (громадська угода) був визначений як *конституція*, тобто *основна угода (контракт)*.

Ця угода підкріплюється її договірною природою, адже кожен індивід, який добровільно уклав конституційний договір, розглядає набір правил, що міститься в ній, як найкращий із можливих. Якщо згода в суспільстві стосовно конституції порушується, то такому суспільству загрожує анархія. Страх перед економічним і політичним хаосом також впливає на рішення індивіда дотримуватися конституційних правил.

Дж. Б'юкенен вбачає принципову різницю між двома стадіями політичного процесу: розробкою правил і грою за цими правилами, тобто *конституційною* і *постконституційною стадіями*. Відповідно розрізняються і функції та роль держави: "*держава-захисник*" забезпечує гру за конституційними правилами, але не визначає їх (діє як футбольний арбітр), "*держава-виробник*" постачає суспільству неринкові соціальні блага, які приватні ринки забезпечують погано або не забезпечують зовсім.

За Б'юкененом, ідеальний суспільний устрій будується на принципах *контракціонізму* (на основі контрактів): 1) однаковий підхід до всіх на конституційній стадії, при цьому правило однастайності слугує для захисту

індивідуальних прав і тим самим гарантує, що правила, втілені в конституції, та інститути також будуть ставитися до індивідів як до рівних; 2) дії на постконституційній стадії політичного процесу ефективно обмежуються правилами, виробленими на першій — конституційній стадії, і це справедливо не тільки для окремих громадян, а й для обраних народом представників, бюрократії та юристів, що здійснюють судочинство; 3) принципова відмінність між діями, виконаними в рамках конституційних правил, і змінами самих правил; останні є тільки на конституційній стадії і в ідеалі побудовані на одностайності.

На думку Б'юкенена, у тій мірі, наскільки країна відповідає цим трьом критеріям, настільки вона може вважатися *конституційною демократією*, чії інститути мають властиві контракціонізму нормативні якості.

Дж. Б'юкенен багато писав про неконтрольоване зростання держави, експропріацію нею прав індивідів, загрозу, яку в сучасній економічній науці називають “загрозою Левіафана”¹. Він довів, що “демократія без меж” призводить до “розповзання” держави. “Держава-виробник” нарощує свій бюджет, що спричиняє певний кумулятивний ефект: великі бюджети — більше державних службовців, більше виборців, що голосують за розширення державних програм. “Держава-захисник”, яка повинна забезпечувати тільки індивідуальні права, зафіксовані в конституційній угоді, бере на себе все більше повноважень, змінює самі конституційні норми, тобто базу структуру прав без згоди на те громадян. Конституція, за Б'юкененом, повинна ефективно обмежувати державу, ставити її у жорсткі рамки, створювати своєрідну “клітку для Левіафана” і тим самим гарантувати суверенітет кожного індивіда.

17.1.3. Кліометрія, або нова економічна історія

Однією з течій неоінституціоналізму і розвитком ідей Р. Коуза стала так звана *нова економічна історія*. Її виникнення пов'язують з працею американських дослідників історії розвитку економіки США А. Коурада та Дж. Мейсера “Економічне рабство на довоєнному Півдні” (1958). У цій статті було продемонстровано можливості використання сучасних економічних моделей для аналізу та статистичного встановлення їх достовірності на прикладі економіки рабовласницького Півдня США першої половини XIX ст.

Найвідомішими представниками *школи нової економічної історії* стали американські дослідники, Нобелівські лауреати з економіки 1993 р.

¹ *Левіафан* — біблійне морське чудовисько (гігантський кит), що проковтнуло пророка Іова та сотні інших людей. Воно уособлює сили зла і ненависті. Дж. Б'юкенен використав це поняття для характеристики уряду, запозичивши його у англійського філософа XVII ст. Т. Гоббса, в якого є трактат під назвою “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і світської” (1651).

Дуглас Норт (нар. 1920) і *Роберт Фогель* (нар. 1926). Обидва нобеліанти тривалий час працювали в галузях економічної історії та економетрії, синтез яких привів до виникнення нової економічної історії, або кліометрії.

Кліометрія (термін походить від імені музи історії Кліо з давньогрецької міфології та слова *метрія* (грец. вимірювання)) — галузь економічної науки, предметом якої є економічна історія, що вивчається на основі сучасних методів статистичного і математичного моделювання. Кліометрія — це нова економічна історія.

Ці обидва терміни Р. Фогель використав у книзі *“Залізниця та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії”* (1964), а остаточно термін “нова економічна історія” утвердився після публікації його статті *“Нова економічна історія, її відкриття та методи”* (1966).

Кліометриці властиве використання нових методів економічного дослідження: застосування статистичних моделей на основі комп’ютерних технологій; створення гіпотетичних дедуктивних моделей для пояснення минулого; залучення економічної теорії для вивчення економічної історії.

Прихильники школи нової економічної історії особливе значення надають кількісним вимірам і намагаються відтворити історію розвитку економіки на ґрунтовній кількісній основі. Вони вважають, що минуле залишає після себе значно більше інформації, ніж здається історикам, що використовують традиційні методи дослідження. Адже крім загальновідомих фактів, які безпосередньо містяться у речах матеріальної культури та письмових пам’ятках, саме існування цих фактів і частота згадувань про них є певною інформацією про минуле.

Джерела інформації — і традиційні, і нетрадиційні — містять у собі певний масив даних, які можна обробити із застосуванням сучасних статистичних і економетричних методів, отримавши нові змістовні результати. При цьому для економістів-істориків вихідними моделями історичного дослідження господарського розвитку є моделі, розроблені в економічній теорії, зокрема гіпотетичні дедуктивні, так звані **контрфактичні моделі** (контрфактичний (від лат. *contra* — проти факти) буквально означає “проти фактів”, “всупереч фактам”). Вони дають змогу розглядати гіпотетичний альтернативний розвиток економіки, відмінний від реального. За цим методом історик отримує можливість відповісти на питання: “А що було б, якби?”

Р. Фогель одним із перших почав використовувати **контрфактичні гіпотези**. Зокрема, у праці *“Залізниця та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії”* (1964) за цим методом він кардинально змінив уявлення про роль та умови розвитку американських залізниць, заперечивши усталену думку, що залізниця стала основою економічного розвитку США у другій половині XIX ст. Він довів, що значення залізниць за всього бажання не було вирішальним, вони виявилися не такими життєво необхідними, як майже одноставно вважалося. Це стало можливим завдяки застосуванню контрфактичної гіпотези, в якій на основі статистичних да-

них оцінювався можливий перебіг розвитку американської економіки, якби у ній не було залізниць, а використовувалися інші, альтернативні транспортні артерії (зокрема водні шляхи), тобто розглядалася така модель американської економіки, в якій не було залізниць.

Ще більш приголомшуючі результати дало дослідження ролі та ефективності рабства в південних штатах США напередодні Громадянської війни, пріоритет в якому належить іншому досліднику — *Дугласу Норту*.

До досліджень Д. Норта вважалося, що рабовласницьке господарство Півдня США було збитковим, застійним, низькопродуктивним, вкрай неефективним внаслідок примусовості праці чорних рабів, сприяло занепаду підприємницького духу, нераціональному розподілу ресурсів і використанню доходів тощо.

Однак у книзі *“Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія”* (1966) американський науковець довів, що рабство само по собі не призводило до нераціональності господарювання та розподілу ресурсів між промисловістю та сільським господарством, зменшення обсягів капіталовкладень, зниження якості підприємницької діяльності. За умов в основному екстенсивного аграрного виробництва південні плантатори господарювали раціонально, у їх господарствах краще оброблювалася земля, ефективніше застосовували капітал і праця. Проте моральні та етичні аспекти рабства Д. Норт не розглядав.

Деяко пізніше (на початку 70-х років) результати своїх досліджень цієї проблеми опублікували *Р. Фогель* і *С. Енгерман*. У книгах *“Нове тлумачення американської економічної історії”* (1971) та *“Час на хресті: економіка американського рабства”* (1974) вони довели, що рабовласницьке господарство Півдня США було інтенсивним, сприятлива кон’юнктура ринку бавовни того часу робила його високоприбутковим, що ефективність сільськогосподарського виробництва на “відсталому” Півдні була значно вищою, ніж на “розвиненій” Півночі, де рабства не було. Причини краху рабської господарської системи були не економічні, а політичні, соціальні та морально-етичні. У більш пізній праці *“Без згоди чи контракту: зліт і падіння рабства в Америці”* (1989) Р. Фогель показав, що рабство — явище аморальне, але незважаючи на те, що мораль вища від економіки, рабство було прибутковим і ефективним.

Наступним кроком у розвитку кліометрії стало дослідження Р. Фогелем зрушень у демографічній структурі населення, впливу на неї різноманітних мікроекономічних чинників із застосуванням комп’ютерної бази та нового програмного забезпечення. Цей аналіз став корисним для пояснення природи економічного зростання і спаду. Згодом Р. Фогель розпочав дослідження історії розвитку домашнього господарства та їх ролі в економічній системі на основі оцінок таких показників, як норма заощадження, трудова участь, фертильність, смертність, міграція тощо.

Як Р. Фогель, так і Д. Норт у своєму аналізі дотримуються характерного для інституціоналізму прийому *економічного імперіалізму*, суть якого

полягає у “вторгненні” економічної теорії до суміжних галузей гуманітарних знань. Зокрема, Д. Норт у книзі “*Економіка соціальних проблем*” (1971), написаній ним спільно з Р. Міллером, робить спробу узагальнити такі економічні підходи до різноманітної людської діяльності: культури, дозвілля, злочинності, спорту, соціальної активності та інших суспільних явищ та процесів. На його думку, означені інституції породжують багато суперечностей у суспільстві, утворюючи окремі галузі економічного дослідження: *економіку освіти і охорони здоров’я, наркоманії і проституції, запобігання злочинності і заборони абортів, ризику і страхування* тощо.

На відміну від більшості дослідників, зокрема й Р. Фогеля, Д. Норт у своєму аналізі застосовує не стільки кількісні та статистичні оцінки економічних параметрів і контрфактичних моделей, скільки досліджує реальні історичні явища і події та намагається знайти їм пояснення. Інструментом такого аналізу для Д. Норта став аналітичний апарат неінституціональної економічної теорії. Нова економічна історія намагається інтерпретувати історичний процес насамперед з погляду еволюції інституцій. Інституції знову стали предметом дослідження, цього разу — економічної історії.

Дослідження Д. Норта, у працях “*Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*” (1991) і “*Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки*” (1992) довели, що головна функція створених людьми інституцій (законів і постанов, угод і прав власності тощо) — це *економія трансакційних витрат*. Водночас інституції, створені людьми, як підкреслює Норт, не можна відчутти, побачити і навіть виміряти.

Етапи розвитку інституційної структури Д. Норт трактує як “переломні моменти економічної історії”, або “економічні революції”. Перша з них — *неолітична* — відбулася 8—10 тис. років тому, а друга — у другій половині XIX ст. *Перша економічна революція* привела до виникнення держави, *друга* — до фундаментальних змін в економічній системі у результаті розширення ринку і структурно-організаційних змін. Обидві “революції” визначили стрибок у *збільшенні трансакційних витрат*, водночас інституційна структура економіки і суспільства покликана *зменшувати* ці витрати.

Поряд з інституціями Д. Норт розглядає також *організації*, які виконують іншу функцію. Хоча вони також структурують взаємовідносини між людьми, однак це вже не “правила гри” як інституції, а самі “гравці”, їх стратегії. “Правила потрібно відрізнити від гравців, — підкреслює Норт. — Правила мають визначати, як ведеться гра. Але мета команди (організації), яка грає за цими правилами, — виграти гру, поєднуючи вміння, стратегію і взаємодію гравців, користуючись чесними засобами, а інколи — й нечесними”. До поняття “організація” входять політичні органи й установи, партії й економічні структури (фірми, профспілки, кооперативи, домашні господарства), соціальні й освітні установи.

Відокремлення правил гри від стратегії гравців є необхідною умовою для розробки теорії інституцій — такий висновок зробив Д. Норт. Організації діють у просторі, що створюється *конкретними інституційними обмеженнями*, які дають змогу побачити взаємодію між правилами гри і поведінкою її учасників. Якщо організації (фірми, профспілки, фермерські асоціації, союзи підприємців, політичні установи) спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, це означає, що інституційні обмеження створили середовище, яке заохочує саме таку діяльність. Зокрема, деякі країни бідні тому, що їх інституційні обмеження визначають таку систему винагород і стимулів за економічні чи політичні дії, що не заохочує до продуктивної діяльності.

Звертаючись до проблеми історичного розвитку, Д. Норт висловив думку, що ключем до його розуміння є саме зміни інституційної структури. Центральну проблему нової економічної історії становить стан *інституційної рівноваги* в суспільстві. Ця рівновага виникає, коли ніхто не зацікавлений у перебудові діючої інституційної структури.

Якби трансакційних витрат не було, оптимальні інституції склалися б раз і назавжди. У цьому випадку інституційна система була б повністю нейтральним чинником. За невеликих трансакційних витрат економічний розвиток буде оптимальним, а темпи економічного зростання — високими, незалежно від наявного набору інституцій. Таке суспільство “приречене” на процвітання. Однак чим більші трансакційні витрати, тим менш оптимальна траєкторія економічного розвитку і нижчі темпи зростання. Історія свідчить, що економічне процвітання швидше виняток, ніж правило. Причиною є те, що існують надто великі трансакційні витрати.

17.2. СОЦІАЛЬНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ НАПРЯМ

Ще однією течією *сучасного інституціоналізму* стала *нова інституціональна економікс*, або *соціально-інституціональний напрям* економічної теорії. Її засновником вважають видатного американського економіста *Джона Кеннета Гелбрейта* (нар. 1909); нова інституціональна економікс розпочалася з його *концепції “рівноважуючої сили”*.

Соціально-інституціональний напрям не пов’язаний з неокласичними постулатами, більше того, він заперечує багато з них, що пов’язано зі спробою створити нову теорію інституцій. Це стосується насамперед новітніх соціально-інституціональних теорій: теорії ігор (Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш); теорії неповної раціональності Г. Саймона; теорії економіки угод (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє).

Зокрема, *теорія ігор* завдала відчутного удару по неокласичній *моделі загальної рівноваги Вальраса — Ерроу — Дебре*, сформулювавши такі висновки: 1) може бути кілька станів рівноваги; 2) стан рівноваги не обов'язково збігається з “оптимумом Парето”; 3) рівноваги може не бути взагалі.

Теорія неповної раціональності Г. Саймона піддала сумніву справедливність неокласичної *моделі раціонального вибору*.

Неокласичні *теорії очікувань* були піддані нищівній критиці авторами *теорії економіки угод*. “Економіка угод” як окреме відгалуження неoinституціоналізму сформувалася в середині 80-х років минулого століття у Франції з представників неокласичної економічної теорії, соціології, філософії тощо. У центрі її уваги — *економічні угоди* як найзагальніші моменти взаємодії індивідів.

Водночас найпомітнішими напрямками розвитку нової інституціональної економіки стали *теорії системної трансформації капіталізму (народного капіталізму* А. Берлі, С. Чейза, Дж.М. Кларка, П. Друкера, С. Кузнеця, М. Надлера та ін., *колективного капіталізму* А. Берлі і Г. Мінза, *змішаної економіки* Е. Хансена і Дж.М. Кларка, *суспільства добробуту* Дж.К. Гелбрейта і Дж.М. Кларка, *соціального партнерства* Р. Арона і Дж.К. Гелбрейта та деякі інші *соціально-індустріальні технократичні концепції (індустріального і нового індустріального суспільства* Дж.К. Гелбрейта, В. Ростю, Ж. Еллюля, Р. Арона, *постіндустріального суспільства* Д. Белла, *суспільства “третьої хвилі”* Е. Тоффлера, *інформаційного суспільства* З. Бжезинського, Д. Белла, Е. Тоффлера та ін.).

17.2.1. Концепція “врівноважуючої сили” Дж.К. Гелбрейта

У книзі “*Американський капіталізм: концепція врівноважуючої сили*” (1952) Дж.К. Гелбрейт зробив внесок до основ неoinституціоналізму, запропонувавши *теорію “врівноважуючої сили”*, яка стала розвитком теорії *монополістичної конкуренції і олігополії*.

Вихідним пунктом теорії Гелбрейта є твердження про втрату ринковою економікою здатності саморегулюватися через механізм конкуренції внаслідок концентрації економічної могутності в руках незначної кількості великих корпорацій. Функцію *досконалої конкуренції* за цих умов починає виконувати “*врівноважуюча сила*” двох монополій — *продавців і покупців*. Вони протистоять одна одній, їхні інтереси протилежні: монополія-продавець намагається збути товар дорожче, а монополія-покупець — купити його дешевше. Сила сторін урівноважується шляхом *правових угод*, що стає регулятором ринкової економіки.

На думку Гелбрейта, держава не може обмежувати діяльність таких монополій, адже це вже не чиста монополія, а олігополія. Саме олігополія й стає “*врівноважуючою силою*” сучасної ринкової економіки. Чим більший

вплив олігополістичних ринків, тим менша необхідність державного економічного регулювання. “Зростання врівноважуючої сили, — писав Дж.К. Гелбрейт, — посилює здатність економіки до автоматичного саморегулювання і цим зменшує необхідність всеохопного контролю або планування”.

Держава, на думку Гелбрейта, змушена втручатися в економіку тільки тому, що “врівноважуюча сила” олігополій є недостатньою. Вона послаблюється або навіть зникає лише в трьох випадках: 1) коли попит перевищує пропозицію (зростає конкуренція покупців і ціни підвищуються); 2) коли пропозиція перевищує попит (зростає конкуренція продавців і ціни спадають); 3) коли створюється абсолютна монополія покупця чи продавця.

Отже, “врівноважуюча сила” — це співвідношення попиту та пропозиції. Гелбрейт відносить до “врівноважуючої сили” не лише олігополії, а й державу, а також профспілки, які трактуються ним як монополії — продавці робочої сили.

17.2.2. Концепції системної трансформації ринкового суспільства

У сучасних інституціональних теоріях знайшов широке відображення процес зміни якісних характеристик ринкової економіки. Утвердження панування монополій на межі століть, їх наступне обмеження, розвиток форм недосконалої конкуренції, державне втручання в економіку, зростання ролі соціальних факторів свідчили про процеси внутрішньої перебудови ринкової системи. Усе це породило багато теорій, які намагалися пояснити причини та суть змін ринкової економічної системи з інституціональних позицій.

В основі *теорій системної трансформації ринкового суспільства* — теза про переродження, еволюцію капіталізму під впливом різноманітних чинників, насамперед науково-технічного прогресу та державного регулювання. Усі вони виходять із того, що суперечності ринкового господарства (циклічний розвиток, безробіття, майнова нерівність тощо) поступово усуваються разом із його еволюцією під впливом реформ.

Інституціональну *концепцію “народного капіталізму”* сформували в 40—60-х роках економісти різного спрямування: *А. Берлі, Дж.М. Кларк, П. Друкер, С. Кузнец, К. Боулдінг, Е. Хансен, Дж. Бернгам, М. Сальвадори, М. Надлер* та ін.

Є кілька варіантів теорії “народного капіталізму”, більшість яких пов’язує ідею *трансформації капіталізму* з наступними процесами: зміни у характері та розподілі власності шляхом розміщення акцій серед широких мас населення (*теорія “демократизації капіталу”*), або *“дифузії власності”* А. Берлі, Дж.М. Кларка, Е. Джонсона та ін., *теорія “колек-*

тивного капіталізму” Г. Мінза і А. Берлі); зростання ролі “технократії” і менеджерів у ринковій економіці (*теорія “управлінської революції”* П. Друкера, Дж. Бернгема, Т. Ніколса, А. Берлі, *теорія “змішаної економіки”* С. Чейза, Е. Хансена, П. Самуельсона та ін.); зменшення розриву в рівні добробуту різних верств населення (*теорія “революції в доходах”* С. Кузнеця, Дж.К. Гелбрейта, К. Боулдінга, Е. Хансена, М. Сальвадорі, *теорії “держави загального добробуту”* і *“суспільства достатку”* Дж.К. Гелбрейта та ін., *теорія “соціального партнерства”* С. Чейза, П. Друкера, Дж.М. Кларка, П. Самуельсона).

Усі варіанти концепції “народного капіталізму”, ґрунтуючись на реальних процесах, що відбувалися в ринковій економіці післявоєнного часу, стверджують: ринкове господарство видозмінюється, “соціалізується”, реформується на шляхах зростання народного достатку.

У *теорії “демократизації капіталу”*, або *“дифузії власності”*, досліджуються зміни у формі та структурі відносин власності за умов розширення колективних та акціонерних форм власності, корпоратизації ринкової економіки. При цьому стверджується, що з розвитком ринкової економіки поступово змінюється структура власності — відбувся перехід від індивідуальної приватної власності періоду вільної конкуренції до різноманітних форм капіталістичної власності (індивідуальної, акціонерної, колективної, державної, муніципальної тощо) за провідної ролі *акціонерної власності*. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми власності, розповсюдження частини акцій серед широких мас населення трактується як *дифузія (розпорошення) капіталістичної власності* та *“демократизація капіталу”*.

З цією теорією тісно пов’язана *концепція “колективного капіталізму”*, сформульована в 60-х роках. Її авторами стали відомі інституціоналісти Г. Мінз і А. Берлі. Вони розрізняли *приватний капіталізм* вільної конкуренції та *колективний капіталізм* олігополії. Останній характеризується як корпоративна власність великих акціонерних компаній, акції яких розповсюджуються серед сотень тисяч простих робітників. Корпоративна власність завдяки цьому набуває характеру колективної, що принципово змінює ринкову систему. Теорія “колективного капіталізму” поєднується з теорією “управлінської революції” А. Берлі.

Теорію “управлінської революції” у 50—60-х роках минулого століття розробляли П. Друкер, Дж. Бернгем, А. Берлі, Т. Ніколс. Вони стверджували, що з розвитком акціонерної власності влада капіталістів-власників над підприємствами зменшується і замінюється владою управлінців-менеджерів, які є довіреними особами всього народу і переймаються суспільними інтересами, а не мотивами вигоди і прибутку. Зокрема, ці проблеми започатковуються у книзі американського дослідника *Петера Друкера* (нар. 1908) *“Нове суспільство: анатомія індустріального ладу”* (1949).

Теорія “управлінської революції” відображає реальні процеси у розвитку ринкової економіки, зокрема відокремлення *капіталу-власності* від

капіталу-функції. Водночас потрібно визнати, що при цьому ігноруються правові аспекти власності, які, зрештою, і визначають приватнопідприємницьку природу ринкової економіки.

Основи *теорії “змішаної економіки”* заклали ще наприкінці XIX ст. німецькі теоретики *А. Шеффле* і *А. Вагнер*, а у 20-х роках XX ст. її сформулював знову-таки німецький дослідник *В. Зомбарт*, що був близьким до “молодої історичної школи”. У 50—60-х роках розробку цієї теорії продовжили *С. Чейз*, *Е. Хансен*, *Дж.М. Кларк*, *П. Самуельсон* та інші економісти.

У теорії “змішаної економіки” стверджується, що економіка розвинених ринкових країн у результаті зростання масштабів господарської діяльності та її часткового усупільнення перетворилася із системи приватного підприємництва на систему “змішаної економіки”, в якій поєднуються приватний і державний сектори, що доповнюють один одного. Контроль за сучасною економікою здійснюється як суспільством (державою) — так званий “соціальний контроль”, так і приватними “інституціями” з метою підвищення “соціального добробуту” нації. Це, на думку авторів теорії, дасть змогу забезпечити нециклічний розвиток економіки, високі та стійкі темпи економічного зростання.

Реформістський варіант цієї теорії запропонували праволейбористські теоретики з Великої Британії *Е. Кросленд* і *Дж. Стрейчі*, на думку яких капіталізм трансформується в цілком іншу систему, в якій керівна роль у виробництві переходить від власників капіталу до менеджерів, зростає економічна роль держави внаслідок зростання частки державної власності в економіці, існують повна зайнятість, стабільне економічне зростання, високий рівень добробуту.

Теорію “революції в доходах” на основі інституціонального підходу в 50—60-х роках XX ст. започаткували *Дж.К. Гелбрейт*, *Саймон Кузнец* (1901—1985), *Кеннет Боулдінг* (нар. 1910), *Елвін Хансен* (1887—1976), *М. Сальвадорі* та ін.

Ця теорія розкриває сутісні зміни у відносинах розподілу, аналізує процеси вирівнювання доходів різних соціальних груп, зростання суспільного добробуту, формування так званого середнього класу (середнього за своїми доходами) — заможного і переважаючого в суспільстві. Прихильники концепції стверджують, що в розвинених країнах ринкової економіки відбувся революційний переворот у розподілі національного доходу, зміст якого полягає в поступовому зближенні доходів різних верств населення.

Визначний внесок в обґрунтування концепції зробив видатний американський економіст українського походження, Нобелівський лауреат 1971 р. *С. Кузнец*. У своїх працях він здійснив спробу на основі статистичного аналізу довести, що у США у середині XX ст. відбулася “революція в доходах”. Зокрема, у праці “*Частка вищих за доходами груп у національному доході та заощадженнях*” (1953) С. Кузнец зробив висновок, що розподіл національного доходу змінюється у бік зниження частки, яку отримує верхівка суспільства.

Теорію “держави загального добробуту” розробляли вчені різних напрямів — британський неокласик *Артур Пігу* (1877—1959), який заклав її основи ще наприкінці 20-х років ХХ ст., кейнсіанці з США *К. Боулдінг* і *Е. Хансен*, англійські соціал-реформісти *Джордж Дуглас Коул* (1889—1959) і *Джон Стрейчі* (1901—1963), яких об’єднав інституціональний підхід. Суть цієї теорії полягає в тому, що, за уявленнями її прибічників, держава поступово перетворюється на позитивну економічну силу, яка протистоїть монополіям і домагається соціальної гармонії в суспільстві та загального високого рівня добробуту.

Автором *теорії “суспільства достатку”* став Дж.К. Гелбрейт, який виклав її в книзі *“Суспільство достатку”* (1968). На думку Гелбрейта, сучасне ринкове суспільство досягло такого рівня, коли може повністю забезпечити повсякденні потреби людей. Проте задовольняються не всі можливі потреби, особливо разючими є недоліки у задоволенні важливих соціальних потреб — у галузях освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення тощо. Технічний прогрес, у свою чергу, породжує нові проблеми споживання. За цих умов тільки держава може забезпечити рівновагу між приватним споживанням і задоволенням соціальних потреб.

Аналізуючи стан “суспільства достатку”, Гелбрейт вважає, що воно вже розв’язало проблему виробництва благ, однак проблема їх розподілу вирішена не повністю, усунення недоліків у розподілі дасть змогу забезпечити розширення соціальних послуг і зростання загального добробуту. Він пропонує вдосконалити фінансування систем освіти та охорони здоров’я за рахунок державних і недержавних коштів, спрямовувати наявні ресурси на боротьбу з бідністю, безробіттям, голодом і хворобами. При цьому соціальна допомога по безробіттю має за своїми розмірами наблизитися до заробітної плати. Досягти цього можна за рахунок посилення соціального контролю над виробництвом і розподілом.

Помітне місце в сучасній економічній думці займає *теорія “соціального партнерства”*, що ґрунтується на ідеї “класового миру” між працею і капіталом. Ідея “класового співробітництва” і “соціального партнерства” виникла в середині ХІХ ст. у творах англійського засновника ринкового реформізму Дж.С. Мілла, а також французьких теоретиків Ж.-Б. Сея і Ф. Бастіа, американця Г.Ч. Керрі. Вона розвивалася у працях фундатора соціал-реформізму Е. Бернштейна та його послідовників. Нині її взяли на озброєння неоліберали. Зокрема, майбутній канцлер ФРН Л. Ерхард у книзі *“Добробут для всіх”* (1957) розглядає політику “соціального партнерства” як найважливішу умову успішного економічного розвитку Німеччини. Теорія “соціального партнерства” розвивалася і вдосконалювалася у працях *С. Чейза, Ф. Перру, Дж.М. Кларка, П. Друкера, П. Самуельсона* та інших теоретиків 50—70-х років минулого століття.

“Соціальний діалог” здійснюється на основі взаємних поступок профспілок і союзів підприємців при укладенні “колективних трудових договорів”. Зростання добробуту, посилення соціального захисту, гуманізація трудових

відносин перетворюють найману працю на силу, зацікавлену у зміцненні модернізованого ринкового суспільства.

Такою є далеко не повна панорама *теорій системної трансформації капіталізму*, які акцентують увагу на змінах у розподілі та споживанні продукту. Розглянуті концепції стали теоретичним узагальненням нових рис посткапіталістичного соціально-економічного розвитку країн з ринковою економікою, основних напрямів системних трансформаційних зрушень у другій половині ХХ ст.

17.2.3. “Сценарії майбутнього”, або соціально-індустріальні технократичні концепції

Сучасний інституціоналізм звертається до основних положень раннього інституціоналізму Т. Веблена, зокрема його поглядів на роль “індустрії” і “технократії” в еволюції ринкової економіки. Проявом цього є дослідження соціальних наслідків НТП, які, на думку сучасних теоретиків, трансформують ринкове суспільство. Соціально-економічні зміни, пов’язані зі зростанням концентрації виробництва та корпоративного управління ним, соціального контролю за діяльністю великих корпорацій, змінами функції праці у виробництві, відбуваються, на думку інституціоналістів, передусім на основі прогресу науки, техніки та технології.

Дж.К. Гелбрейт у книзі *“Економічна теорія та цілі суспільства”* (1974) підкреслював: “Технологія, тобто розвиток і застосування наукових, або систематизованих, знань до практичних завдань є центральною характеристикою сучасного економічного розвитку”. Такі соціальні явища, як економічний спад і депресія, безробіття, оплата праці, зміни у соціальній структурі суспільства, добробут населення, розглядаються крізь призму технологічного розвитку. Соціально-економічні наслідки НТП ототожнюються із соціальною революцією.

Сучасним інституціональним концепціям властива ідея незалежності НТП від існуючих форм суспільних відносин, ідеться навіть про формування нових відносин під впливом НТП і технології. Прихильники ідей трансформації ринкової системи стверджують, що під впливом НТП ринкова економіка перетворюється на інше суспільство.

Теорія “індустріального суспільства” формувалася у працях американських інституціоналістів *В. Ростоу, Дж.К. Гелбрейта, П. Друкера, Р. Тіболда*, французьких теоретиків *Р. Арона, Ж. Еллюля, Ж. Фурастьє* та ін. у 50—60-х роках.

Зокрема, *Раймон Арон* (1905—1983), викладаючи суть цієї теорії, писав у книзі *“Індустріальне суспільство”* (1962): “Між традиційним суспільством і сучасним, або індустріальним суспільством, існує якісна відмінність — та, яка характеризує етапи розвитку (у добу індустріального суспіль-

ства), а саме досягнутий рівень виробництва і доходу на одну особу”. Саме Р. Арон запропонував термін “індустріальне суспільство” для позначення сучасного етапу розвитку капіталізму.

Отже, визначальними рисами “індустріального суспільства” вважаються високий рівень виробництва, стабільні та високі темпи економічного зростання, динаміка поділу праці, систематичне впровадження досягнень науки і техніки у виробничі технології, посилення ролі менеджерів та інженерів у виробництві, запровадження новітніх методів управління ним, високий рівень добробуту та його постійне зростання. “Індустріальне суспільство” ототожнюється з розвиненою ринковою економікою (капіталізмом).

Однією з базових теорій “індустріального суспільства” стала популярна у 60—70-х роках *теорія стадій економічного зростання* сучасного американського теоретика *Волта Ростоу* (1916—2003). Основні її положення викладено у праці Ростоу “*Стадії економічного зростання*” (1960, нова редакція 1976).

Відкидаючи марксистську періодизацію розвитку людської цивілізації, яка включала послідовну зміну п’яти суспільно-економічних формацій — первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної і робила наголос на їх класових відмінностях, маючи мету довести неминучість приходу до комунізму, В. Ростоу поділяє історію людського суспільства з погляду економічного зростання на п’ять стадій: 1) *традиційне суспільство* (аграрна економіка з примітивною технологією); 2) *перехідне суспільство* (виникнення машинного виробництва та банків); 3) *стадія “зрушення”*, або “*злету*” (швидкий розвиток економіки та високі темпи економічного зростання на ґрунті машинного виробництва); 4) *стадія “руху до зрілості”* (темпи економічного зростання перевищують темпи зростання кількості населення, що забезпечує стабільне зростання народного добробуту); 5) *суспільство високого масового споживання*, або *індустріальне суспільство* (найвищий рівень добробуту та споживання).

У 1976 р. В. Ростоу увів до своєї схеми шосту “стадію зростання” — *стадію “пошуку нової якості життя”*, або *постіндустріального суспільства*, на якій провідним сектором економіки стає сфера послуг.

За концепцією Ростоу, основними є два типи суспільства: *традиційне* (докапіталістичне) та *індустріальне* (розвинене ринкове). В. Ростоу зробив пророчий висновок: СРСР відстає від США на цілу соціальну епоху, а з досягненням стадії *індустріального суспільства* “комунізм напевне зачакне”.

Згодом В. Ростоу здійснив спробу поєднати свою концепцію з аналізом економічної політики — у книзі “*Політика та стадії економічного зростання*” (1971). На його думку, економічна політика в кінцевому підсумку визначається рівнем технологічного розвитку суспільства.

Теорію нового індустріального суспільства виклав Дж.К. Гелбрейт у праці “*Нове індустріальне суспільство*” (1968).

Тут Гелбрейт доводив, що застосування сучасних технологій веде до переродження “індустріального суспільства”. У ринковій економіці виникають дві різні системи — “планова” і “ринкова”. До першої американський дослідник відніс великі корпорації, що діють на олігополістичних ринках, здійснюючи певний контроль за цінами, витратами виробництва, технологіями, суспільством і державою, а до другої — дрібні приватні фірми, ремесло, що занепадає, сферу послуг, які позбавлені будь-якої економічної влади.

“Планова система” засуджується Гелбрейтом за прояви експансії та зневажання суспільних інтересів, що стає основою нестабільності ринкової економіки в цілому, веде до загострення її суперечностей. Тому він пропонує серію реформ, що обмежують панування “планової системи” над державою. Цікаво, що Гелбрейт назвав їх “новим соціалізмом”. Реформи повинні поставити державу на службу “ринковій системі”, забезпечити зростання конкуренції і купівельної спроможності населення.

За цих умов виникає “*нове індустріальне суспільство*” — технологічний спосіб виробництва “постіндустріального” типу, який забезпечує високий рівень споживання товарів і послуг, що стає основою стирання соціальних конфліктів, відбувається “соціалізація” ринкового суспільства. У корпораціях “нового індустріального суспільства” владу матимуть не власники, а техноструктура.

Вчення про техноструктуру займає одне з центральних і особливих місць у системі інституціональних поглядів Дж.К. Гелбрейта. У ньому він намагається довести, що економічна влада в корпораціях перемістилася від власників до техноструктури.

Техноструктура, на думку американського вченого, складається з інженерно-технічного персоналу, який не належить до числа власників, тобто всіх тих, чиї спеціальні знання, талант і досвід використовуються для прийняття рішень. Вона охоплює численну армію працівників промислових підприємств, майже до основної маси робочої сили, і включає всіх, хто володіє необхідними знаннями та здібностями.

Необхідно підкреслити, що тут ідеться про так звані *зрілі корпорації* — носії науково-технічного прогресу, а не про звичайні монополії. Об’єднання зрілих корпорацій Гелбрейт назвав *плануючою системою*. Він виходив з того, що у зрілих корпораціях і у плануючій системі в цілому влада й управління перемістилися від власників до інфраструктури. На думку Гелбрейта, сучасне підприємство віддає перевагу формі акціонерного товариства, щоб адаптуватися до потреб техноструктури.

Проаналізувавши розвиток суспільної системи у другій половині ХХ ст., Дж.К. Гелбрейт дійшов таких висновків: корпорації вступили у *стадію “зрілої корпорації”*, що пов’язано з розгортанням НТР і значним ускладненням технологічного процесу; “управлінська революція” змінилася “*революцією техноструктури*” — науково-технічної інтелігенції, яка є “головним і спинним мозком сучасного виробництва”; *техноструктура* во-

лодіє необхідною компетенцією, а отже, має реальну владу в суспільстві; прибуток уже не є головною метою виробництва, оскільки техноструктуру цікавлять не він, а посадові оклади та стабільність її становища, що підтримується сталим економічним зростанням, яке стає метою техноструктури, а не всього суспільства; техноструктура викликає у громадян “споживчий психоз”, що призводить до гіпертрофованого зростання індивідуальних потреб; техноструктура прагне престижу і “тішить своє самолюбство” за допомогою НТП і розвитку військово-промислового комплексу; водночас техноструктура за своєю природою не агресивна і веде погоджувальну політику стосовно інших верств суспільства (постійне зростання заробітної плати найманих робітників, пенсій тощо).

Панування техноструктури, на думку Гелбрейта, має негативні наслідки, що виявляється у безцільному розбазарюванні ресурсів, інфляції, милітаризації, зниженні ролі ринку, плануванні економіки як на рівні корпорацій, так і всього суспільства.

На основі проведеного аналізу Дж.К. Гелбрейт робить важливий висновок: сучасне індустріальне суспільство хворе, і його потрібно лікувати шляхом відсікання шкідливих і заохочення корисних сторін технократії.

Його програма “лікування” суспільства передбачає такі моменти: державне заохочення і регулювання суспільних потреб; державне планування основних пропорцій виробництва; соціалізацію дрібного бізнесу; націоналізацію військово-промислового та енергетичного комплексів.

Водночас, як вважає Гелбрейт, реалізувати цю програму нікому: техноструктура — не зацікавлена, політики — куплені, робітники — обмежені у можливостях, акціонери — реакційні й застійні. Цю програму могла б утілити у життя *професорсько-викладацька еліта*, однак потрібно щоб вона одержала реальну владу, тобто перетворилася на *меритократію*, а це можливе тільки тоді, коли фундаментальні наукові знання стануть найдефіцитнішим ресурсом, що дає владу.

Разом із висновком про техноструктуру як особливу суспільну силу Дж.К. Гелбрейт доходить думки, що корпорація — єдина життєздатна форма організації виробництва, оскільки максимізує вже не прибуток, а своє ринкове становище і стабільність існування. Тому капіталізм трансформується в іншу якість і стає *індустріальним суспільством* із дворівневою економікою: верхній рівень — *зрілі корпорації*, що утворюють *плановий порядок*, нижчий рівень — велика кількість дрібних фірм, які утворюють власне *ринковий порядок*. Отже, сучасний капіталізм постає як регульоване суспільство, в якому співіснують дві системи: *плануюча* (корпорації) і *ринкова* (дрібні фірми).

Зародки *теорії постіндустріального суспільства* були закладені в технократичних сценаріях майбутнього ринкової економіки засновника інституціоналізму *Торстейна Веблена* (початок ХХ ст.), а в 40-х роках ХХ ст. у працях американського економіста *К. Кларка “Економіка у 1960 році”* (1947) і французького соціолога *Ж. Фурастьє “Велика надія ХХ століт-*

тя” (1948) були сформульовані її найважливіші методологічні принципи: 1) поділ суспільного виробництва на три сектори (первинний — сільське господарство, вторинний — промисловість, третинний — сфера послуг); 2) зростання сфери послуг порівняно із сільським господарством і промисловістю як за кількістю зайнятих, так і за часткою у ВНП.

Вперше поняття “постіндустріальне суспільство” у нинішньому розумінні застосував американський соціолог *Даніел Белл* (нар. 1919) у 1959 р. на міжнародному соціологічному семінарі у Зальцбурзі. Закінченого вигляду *теорія постіндустріального суспільства*, що стала продовженням і розвитком теорій “індустріального суспільства” Р. Арона і В. Ростоу та “нового індустріального суспільства” Дж.К. Гелбрейта, набула у книзі Д. Белла *“Прийдешнє постіндустріальне суспільство”* (1973).

Д. Белл назвав “постіндустріальним” будь-яке суспільство, що досягло високого ступеня наукового, технологічного та інформаційного забезпечення виробництва і технічної культури. Суспільний розвиток у “постіндустріальній” моделі оцінюється крізь призму технології та знань, основна її спрямованість — акумуляція, зберігання, переробка і використання наукових знань (інформації). Владу в корпораціях і суспільстві Д. Белл пропонує зосередити в руках “інтелектуальної еліти” — технократів і менеджерів, що володіють сучасними методами системного аналізу, моделювання, лінійного й комп’ютерного програмування, теорією управління та інформації. У “постіндустріальному суспільстві” машинна технологія змінюється “інтелектуальною технологією”, інвестиції спрямовуються насамперед у розвиток людини, у “людський капітал”, соціальні конфлікти змінюються змаганнями між професіоналами, які контролюють інформацію, та професіоналами, які не мають доступу до неї.

“Постіндустріальне суспільство” Д. Белл розглядає у трьох основних зрізах: соціальна структура, політична організація і культура.

До *соціальної структури* входять технологічні та економічні елементи, а також система соціальних відносин, яка породжується наявною структурою зайнятості й базується на економічному пануванні одних і підкоренні інших. У соціальній структурі найважливішим є економічний чинник, а соціальний устрій визначається організацією виробництва благ із застосуванням обмежених ресурсів.

Роль *політичної організації* полягає в мінімізації суперечностей, що неодмінно виникають під час функціонування економічного механізму, а також у подоланні конфліктних ситуацій, породжуваних іншими соціальними суперечностями.

Культура природним і ненасильницьким чином приносить суспільству стабільність і спадковість, необхідні йому в поступальному розвитку. Стабільність суспільства значною мірою зумовлюється міцністю його традицій і культурним консерватизмом.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства зумовлюють такі фактори: перехід від економіки, яка виробляє матеріальні блага,

до обслуговуючої (сервісної) економіки, що означає *переважання сфери послуг* над виробництвом; зміна соціальної структури суспільства в напрямку від поділу на класи до поділу за фахом, замість класів як характеристики відносин до власності суспільство поділяється на *страти* та *ситоси*; центральне місце *теоретичних знань* у визначенні політики суспільства (університети як центри зосередження цих знань перетворюються на головні інституції суспільства); створення нової *інтелектуальної технології*, запровадження планування та контролю над технологічними змінами.

Наприкінці 70-х років американський соціолог *Елвін Тоффлер* (нар. 1928) розвинув ідеї Дж.К. Гелбрейта та Д. Белла в *концепції “суперіндустріального суспільства”*, яка об’єднала теорії “індустріального” і “постіндустріального” суспільств.

Для Е. Тоффлера методологічною основою побудови моделей майбутнього суспільства стала *концепція “трьох хвиль” цивілізації*, у розробці якої, крім нього, брали участь також *Д. Белл* і *В. Ростой*.

У книзі *“Третя хвиля: від індустріального суспільства до гуманнішої цивілізації”* (1980) Е. Тоффлер пояснює складні зміни та процеси, що їх переживає ринкове суспільство, поступовими змінами так званих “хвиль перетворення”, яких він нараховує три.

Перша “всепланетна хвиля” піднялась близько 10 тис. років тому — це була “аграрна хвиля цивілізації”; другу “хвилю перетворень” спричинив промисловий переворот кінця XVIII ст., це закінчилось утвердженням “індустріальної цивілізації”; третя “хвиля” накопилася в 60-х роках XX ст. разом із розгортанням сучасної НТР, вона зрештою приведе до краху “індустріалізму” і появи *суперіндустріальної цивілізації*. Остання характеризуватиметься новим способом життя, який ґрунтуватиметься на ще невідомих джерелах енергії і новітніх технологіях, новій системі освіти та організації виробництва тощо.

Аналогічні ідеї Е. Тоффлера розвиває і в книзі *“Передбачення і передумови”* (1983), де розкриває основні риси *моделі “інформаційного суспільства”*. Ще одну “модель майбутнього” він описує у праці *“Метаморфози влади”* (1990), в якій майбутнє пов’язується з побудовою цілісної гуманної цивілізації, перехід до якої відбудеться через *революцію влади*, що стане вирішальною рушійною силою соціальних змін. Основним чинником цієї революції стануть *теоретичні знання*.

Процес переходу до *постіндустріального (суперіндустріального, за визначенням Е. Тоффлера) суспільства* супроводжується переростанням економіки, яка виробляє блага, в економіку, що обслуговує (сервісну), запровадженням планування і контролю за технологічними змінами.

Д. Белл ще понад три десятиріччя тому визначив основні завдання, які потрібно вирішити для переходу до *постіндустріальної стадії*: 1) суттєве розширення кабельних телесистем, переростання телефонних і комп’ютерних мереж та телекомунікацій у єдину інтерактивну систему; 2) заміна па-

перу електронними носіями інформації, передавання інформації в інтерактивному режимі; 3) перехід до системи дистанційного, комп'ютеризованого загальноосвітнього і обов'язкового навчання; 4) "злиття" виробника і споживача шляхом повернення працівників із підприємств та офісів до власних помешкань і перетворення останніх у місце роботи на основі інтерактивної системи інформації і зв'язку.

Варто зазначити, що поряд з істотними досягненнями на шляху до постіндустріального суспільства, насамперед значного розширення мережі *Інтернет* та дистанційних форм навчання, ще далеко не всі означені завдання близькі до свого здійснення.

Теорія інформаційного суспільства виникла і сформувалася у працях американських соціологів *Збігнева Бжезинського, Даніела Белла і Елвіна Тоффлера* та деяких інших дослідників. Сам термін "інформаційне суспільство" першими на початку 60-х років незалежно один від одного почали застосовувати у США Ф. Махлуп, а в Японії Т. Умесао.

Зокрема, аналіз соціально-економічних зрушень у США та інших країнах наприкінці 80-х років дав Д. Беллу змогу охарактеризувати *постіндустріальне суспільство як суспільство інформаційне*. Він вказав на виникнення нових, радикальних змін традиційних галузей виробництва і професій, зростання ролі жіночої праці, прогрес галузей, пов'язаних зі збиранням, зберіганням і переробленням інформації, модифікацію фундаментальних теоретичних знань і зростання їх значення в інноваційному процесі. Аналіз особливої ролі систем комунікацій у постіндустріальному суспільстві дав можливість Д. Беллу зробити висновок про те, що *сучасні ринки — це комунікаційні мережі, які забезпечують бурхливе зростання кількості активних ринкових агентів, передусім за рахунок малого бізнесу, а також швидкості та частоти ділових контактів*.

На думку Д. Белла, комп'ютерна революція в організації та обробці інформації і знань формує соціальні межі індустріального суспільства, адже зумовлює перехід до сервісної економіки, зростання значення фундаментальної науки у технологічних нововведеннях і перетворенні інтелектуальної технології у наважливіший інструмент системного аналізу, основу прийняття управлінських рішень, тобто перехід до постіндустріального суспільства.

В інформаційному суспільстві провідне місце займає *індустрія інформації і знань*. Американець *Ф. Махлуп* відносить до неї такі елементи: 1) *освіту* — найбільшу галузь сучасної індустрії знань, яка об'єднує не тільки освітні заклади, а й самоосвіту, армію, церкву тощо; 2) *систему науково-дослідних і конструкторських робіт*; 3) *засоби інформації та комунікації*: пресу, друкарні, видавництва, телебачення, радіо, кіно, театр, поштовий, телефонний і мобільний зв'язок, мережу Інтернет тощо; 4) *інформаційні машини і механізми*: комп'ютери, друкарські машини, сигнальні та контрольні системи; 5) *різноманітні консультаційні служби, звітність, обробку і передавання знань*.

Американський дослідник *М. Порат* виокремлює в *інформаційній сфері суспільного виробництва* два сектори. *Первинний інформаційний сектор* включає всі інформаційні служби урядової системи та приватного бізнесу, що виробляють інформацію та інформаційну техніку для внутрішнього споживання. *Вторинний інформаційний сектор* представлений приватними і суспільними організаціями та установами, що є основними користувачами нової технології.

Виробництво і споживання інформації та знань як основного ресурсу постіндустріального суспільства порівняно з матеріальними ресурсами і благами характеризуються певними принциповими особливостями. Зокрема, споживання природних ресурсів означає їх знищення, перероблення в життєві блага, капітальних благ — поступове зношення, а споживчих товарів — зникнення (поступове чи миттєве). Проте під час споживання інформації та знань вони не зникають, хоча можуть морально застаріти. Якщо матеріальні ресурси обмежені (рідкісні), то інформаційні ресурси практично безмежні, що відкриває небачені раніше можливості зростання суспільного виробництва та його ефективності.

Інформація і знання утворюють четвертинний сектор економіки, тоді як сільське господарство — це первинний, промисловість — вторинний, а сфера послуг — третинний сектори. Четвертинний сектор домінує в економіці постіндустріального суспільства. *Капітал і праця — основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації — основі постіндустріального (інформаційного) суспільства*.

У 60—70-х роках минулого століття надзвичайною популярністю користувалася *теорія конвергенції*, що ґрунтувалася на уявленні про паралельну еволюцію двох світових систем — ринкової (демократичної) і планової (тоталітарної) та їх “синтезі” у майбутньому в “єдине змішане суспільство”. Теорія конвергенції¹ формувалася у дослідженнях *Дж.К. Гелбрейта, П. Сорокіна, В. Ростоу, Я. Тінбергена, Р. Арона* та інших теоретиків. Вона стверджувала, що капіталізм і соціалізм розвиваються по лініях, які зійдуться через певний час у результаті проникнення ринкової системи в плану, з одного боку, і планової у ринкову — з іншого.

Уперше теорія про зростаючу подібність двох світових систем з’явилася на початку 50-х років минулого століття. Це була *концепція “інтегровано-*

¹ Біологічний термін *конвергенція* (від лат. *convergere* — зближення) означає набуття у процесі еволюції подібних ознак, будови і функцій у далеких, зовсім не схожих у філогенетичному плані організмів під впливом однакового середовища існування (наприклад, поява схожої форми тіла у таких різних організмах, як давно вимерлі іхтіозаври, акули та дельфіни, під впливом однакового водного середовища). Термін “конвергенція” запропонував Я. Тінберген, а тому ймовірно, у свою чергу, цей термін підказав його брат — відомий біолог Ніколас Тінберген (див.: *Ковальчук В. Ян Тінберген — перший Нобелівський лауреат з економіки // Вісник Тернопільської академії народного господарства. — 2005. — № 3. — С. 179*).

го суспільства” американського соціолога *Пітирима Сорокіна* (російського емігранта, 1888—1971), який вважав, що “внаслідок поєднання позитивних цінностей капіталізму і соціалізму” відбудеться їх “гібридизація” й утвориться *інтегрований соціум* — щось середнє між капіталістичною і соціалістичною системами. Таке “інтегроване суспільство” не матиме суттєвих недоліків, властивих кожному з його попередників.

В. Ростю у теорії стадійності економічного зростання теж доводив, що у віддаленій перспективі відмінності 60-х років між капіталізмом і соціалізмом будуть усунені.

У 60-х роках минулого століття значного поширення набули погляди, за якими *конвергенція двох систем* здійснюватиметься під впливом науково-технічної революції (НТР), яка тоді почала розгортатися. Науково-технічний прогрес створює однакові умови для розвитку обох систем, що, зрештою, приведе до їх “синтезу”, стверджували прихильники конвергенції.

Було розроблено кілька сценаріїв (варіантів) процесу конвергенції. *Раціоналістичний варіант* передбачав сходження обох систем до “золотої” середини, результатом чого стало б утворення такого собі *соціального оптимуму* — “змішаної” системи.

На думку одного з прихильників подібного варіанта, відомого нідерландського вченого, першого Нобелівського лауреата з економіки *Яна Тінбергена*, соціальний оптимум виникне тоді, коли “змішана” система сприйме три з чотирьох основних принципів *ринкової системи* 1) приватну власність, 2) прибуток як стимул підприємницької діяльності; 3) конкуренцію, але не збереже четвертий принцип — державне невтручання в економіку; також сприйме три з чотирьох принципів *планової системи*: 1) вищий ступінь майнової рівності, 2) робітничий контроль умов виробництва, 3) планомірність економіки), але не збереже четвертий — суспільну власність¹.

Технологічний сценарій будувався на уявленні, що злиття двох систем відбудеться на ґрунті виникнення однакової *техноструктури*. Так, прихильник цього варіанта конвергенції Дж.К. Гелбрейт вважав, що відмінність між країнами, які перебувають на найвищому ступені індустріалізації, та країнами тоталітарної економіки, якою б великою вона не була, зникає під тиском індустріальної технології й організації виробництва.

Менеджеристський сценарій конвергенції передбачав перехід влади над виробництвом від власників підприємств (приватних і державних) до менеджерів (управлінців) — як капіталістичних, так і соціалістичних, що мало привести до “синтезу” двох систем.

Сценарій зближення та синтезу методів економічного регулювання (Р. Арон, А. Бергсон та ін.) передбачав, що зростання ролі держави посилює

¹ Варто зазначити, що Я. Тінберген дещо ідеалізував планову економіку, насамперед у питаннях робітничого контролю над виробництвом, якого фактично не було, планомірності, яка показала свою повну безпорадність, а також суспільної власності, яка контролювалася не суспільством, а партійно-державним бюрократичним апаратом.

в ринковій економіці тенденцію до планомірності й остання стає все більш організованою; у плановій (соціалістичній) економіці поступово відбувається відхід від жорсткого централізованого директивного керівництва до застосування елементів ринкового регулювання.

Генетично *теорія конвергенції* пов'язана з теоріями “індустріального” та “постіндустріального” суспільств, адже майбутнє “змішане суспільство” мало всі їхні риси. Однак наприкінці 80-х років ХХ ст. теорія конвергенції втратила актуальність у зв'язку із саморуйнацією соціалістичної планової системи. Водночас варто зазначити, що окремі риси “плановості” давно були запозичені ринковою економікою і нині успішно поєднуються у ринковому механізмі з елементами саморегулювання.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає суть теорії прав власності та трансакційних витрат Р. Коуза? Чому Р. Коуз вважається одним із засновників неокласичного інституціоналізму?
2. Які основні положення теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенена?
3. Що таке кліометрія? Чому її відносять до неокласичного інституціоналізму?
4. У чому специфіка соціально-інституціонального напрямку в економічній теорії?
5. Якими є основні положення теорій “індустріального” і “постіндустріального” суспільств?
6. У чому суть теорій системної трансформації капіталізму?
7. Яку роль відіграли дослідження Дж.К. Гелбрейта у становленні сучасного інституціоналізму?
8. Яка сутність концепції “трьох хвиль цивілізації” Е. Тоффлера?
9. Чому втратила актуальність теорія конвергенції двох світових систем?

СЛОВНИК ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ ТА ОДИНИЦЬ ВИМІРУ

Історико-економічні терміни

Акціонерне товариство — форма організації підприємств, капітал яких формується шляхом продажу акцій та інших цінних паперів.

Акціонерний капітал — засоби компанії, які становлять вартість випущених нею акцій та первісний капітал акціонерного товариства.

Акція — вид цінного папера, який свідчить про участь власника (утримувача акцій) у капіталі акціонерного товариства, яке її випустило, та дає йому право на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивіденду. Акції мають номінальну та курсову (ринкову) ціну.

Алод (від старонім. *al* — повне та *od* — володіння) — форма феодальної земельної власності в Західній Європі, яка вільно відчужувалася.

Анексія — насильне приєднання (захоплення) чужої території.

Антитрестівське законодавство — сукупність регулятивних заходів, спрямованих на обмеження монополізації виробництва, утворення монопольних структур і об'єднань.

Баналітет — монопольне право феодала вимагати від залежних селян, щоб вони мололи зерно лише на його млині, випікали хліб у його пекарні, давили виноград на його виноградному пресі тощо за плату, визначену ним самим.

Банкноти — банківські білети, грошові знаки, які випускаються в обіг центральними емісійними банками і є основним видом паперових грошей.

Бенефіцій (від лат. *beneficium* — благодіяння) — земельне володіння, яке дарувалося великим феодалом (королем) у довічне користування васалам за умови відбування військової або адміністративної служби.

Бартер — безпосередній обмін одного товару на інший без використання грошей як засобу обміну.

Безробіття — стан неповної зайнятості працездатного населення суспільно корисною працею.

Біметалізм — грошова система, за якої роль загального еквівалента законодавчо закріплювалася за двома металами — золотом і сріблом; монети з цих металів виконували без обмежень усі функції грошей.

Біржа — форма організації торгівлі, постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товарів.

Борона — знаряддя для розпушування, вирівнювання та очищення ґрунту.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — сукупна величина продукту, виробленого всередині країни протягом певного року.

Валовий національний продукт (ВНП) — сукупна величина продукту, виробленого протягом певного року національними суб'єктами незалежно від їхнього територіального місцезосташування. ВНП відрізняється від ВВП на сальдо зовнішньоекономічних операцій

Васалітет — у середньовічній Європі система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших феодалів (сеньйорів).

Вексель — вид цінного папера у вигляді письмового боргового зобов'язання суворо встановленої форми, який надає його власнику безперечне право у зазначений термін вимагати з боржника сплати обумовленої грошової суми.

Вила — ручне знаряддя для складання сіна та снопів, розкидання гною тощо.

Вирубно-вогнева система — одна з найдавніших екстенсивних форм використання землі та землеробського виробництва, спричинена наявністю великих лісових масивів та численних людських колективів. На обраній для обробі ділянці лісу вирубували дерева та кущі й після підсихання спалювали. Очищену ділянку, розпушивши мотиками чи заступами, засівали: перший рік — просом або льоном, наступні — житом, вівсом тощо; волочили засіяне гілляками. Після виснаження ґрунту лан залишали й вдавалися до обробітки інших лісних ділянок. В Україні у XIX ст. залишки цієї системи побутували тільки подекуди в Карпатах і на Поліссі.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) — об'єднання військових підприємств, керівництва збройних сил, урядової бюрократії, мілітаризованих наукових установ, які розробляють і виробляють військову продукцію.

Вотчина — комплекс феодалної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодално залежних селян.

Ганза (*союз, товариство*) — торговий союз міст Балтійського та Північного морів на чолі з містом Любеком у XII—XVI ст.

Гільдія — об'єднання купців у середньовіччя в Західній Європі, яке захищало інтереси і цехові привілеї своїх членів.

Гіперінфляція — зростання надзвичайно високими темпами товарних цін та грошової маси в обігу, яке призводить до різкого знецінення грошової одиниці, розладу платіжного обігу та порушення нормальних господарських зв'язків.

Гміна — найменша адміністративна одиниця в Польщі та Західній Україні (до 1939 р.).

Гомстед (англ. *homestead* — садиба, селянський двір, ферма) — ділянка землі, яка надавалася в США в XIX ст. поселенцям безкоштовно або на пільгових умовах для колонізації малозаселених територій.

Горно — 1) у гончарному виробництві — споруда для обпалювання керамічних виробів з метою їх зміцнення. Становить цегляну або кам'яну куполоподібну напівземлянку, що складається із вхідного приміщення (пригребіща, погребіщі) та основного, де знаходиться піч; 2) у ковальстві — відкрите вогнище, влаштоване в кузні у вигляді квадратної споруди з цегли або каменю 80—100 см заввишки. Через отвір (сопло) з ним з'єднувалися ковальські міхи — пристрій із сиром'ятної шкіри, натягнутої на обручі, за допомогою яких у Г. швидко роздмухувалося полум'я й досягалася висока температура, необхідна для пом'якшення металу.

Городники — категорія феодально залежних селян в Україні в XIV—XIX ст., які мали лише присадибні ділянки (городини) і відбували на користь поміщика пішу панщину.

Грабки — пристосування до коси при косінні злакових — жита, пшениці, вівса, гречки.

Граблі — знаряддя для загрібання сіна, соломи, скошеного хліба тощо.

Гребінництво — промисел, пов'язаний з виготовленням різноманітних дерев'яних гребінок і гребенів для прядіння та гребінців з рогу, котрі використовувалися як розчіски для волосся.

Гутництво — виготовлення скла і виробів з нього.

Гард — дерев'яні (частокільні), рідше кам'яні перегородки для ловлі риби або затримання її в ріках і озерах.

Гвалт (згонні дні) — додаткова феодальна повинність у шляхетській Польщі та на загарбаних нею українських землях, яка виконувалася на вимогу поміщика під час жнив, понад звичайну панщину, всіма здатними до роботи селянами — чоловіками і жінками, за поміщицькі харчі.

Двопілля — система землеробства, за якої земля ділилася на дві рівні частини: тоді коли одна була під посівом, друга “відпочивала”.

Девальвація — зниження державою обмінного курсу національної валюти відносно іноземних валют або міжнародних рахункових одиниць, а

раніше і щодо золота; зменшення реального золотого вмісту грошової одиниці.

Депозит — (від лат. *depositum* — річ, віддана на зберігання) — гроші або цінні папери, внесені до банку підприємствами і громадянами для зберігання.

Десятина — десята частина доходів, яку сплачувало феодально залежне населення церкви. Призначалася на утримання місцевих храмів, священників та вищого духівництва.

Дефляція — зменшення грошової маси, вилучення з обігу частини надмірних грошових засобів, випущених у період інфляції, яке супроводжується загальним зниженням цін у країні.

Дивіденд (від лат. *dividendus* — те, що слід поділити) — дохід, одержаний власником акції за рахунок прибутку акціонерного товариства.

Диспропорції економічні — порушення пропорцій у розвитку окремих галузей народного господарства, економічних підрозділів, макроекономічних параметрів, фаз відтворення тощо. Виникає внаслідок неправильної економічної політики держави, порушень у функціонуванні господарського механізму, природних і технологічних аномалій.

Диференціація — поділ, розчленування цілого на окремі якісно відмінні частини. Диференціація селянських господарств — розшарування, поява багатих та бідних господарств.

Додатковий продукт — продукт праці, що перевищує необхідний продукт, тобто потрібний для відтворення робочої сили.

Домен — земля, на якій велося господарство землевласників.

Домінікальні землі — поміщицька, державна, церковна земля в Австрійській імперії, у тому числі й у Західній Україні, яка входила до її складу. Переважна частина домінікальних земель належала поміщикам. Податки з цих земель, запроваджені лише з XVIII ст., були набагато менші, ніж із т. зв. рустикальних (селянських) земель.

Евекта — державне торгове мито за вивезення товарів із країни.

Експансія (від лат. *expansio* — розширення, поширення) — політика окремих країн, монополістичних об'єднань, фірм тощо, спрямована на розширення сфер свого впливу з метою отримання вигідних ринків збуту, вкладень капіталу, джерел сировини.

Експорт — вивезення за кордон для реалізації на зовнішніх ринках товарів, послуг, капіталу, цінних паперів.

Експропріація — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами державної влади. Експропріація з виплатою відшкодування називається реквізицією, а без виплати — конфіскацією.

Екстенсивне виробництво — спосіб збільшення обсягів виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів, збільшення використання ресурсних джерел без підвищення ефективності їх використання, пов'язаний з кількісними, а не якісними змінами.

Емісія — випуск в обіг грошей, акцій, облігацій, інших боргових зобов'язань; зумовлює збільшення грошової маси в обігу.

Емфітевтичне право — довгострокова або довічна оренда.

Ергастерій — у Стародавній Греції майстерня, в якій працювали раби.

Євродолари — долари, що продаються за межами США.

Жорна — найдавніший пристрій для розмелювання зерна, ручний млинок.

Загородники — категорія феодално залежних селян, які володіли маленькими ділянками землі, т. зв. загородами.

Закупи — відомі з “Руської Правди” як наймити; люди, які відробляли позичені гроші — “купу” або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у власному господарстві.

Залозний шлях — сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київ із Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу.

Заступ — одне з найдавніших ручних знарядь для копання.

Здольщина — оренда землі, за якої земельний власник надавав орендарю не лише земельну ділянку, а й нерідко посівний матеріал, інвентар і житло, отримуючи за це частину врожаю.

Золоте забезпечення — запас золота у центральних банках, призначений для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до сплати.

Золотий стандарт — система грошового обігу, за якою в ролі міри вартості й повноцінних засобів обігу використовується золото та існує вільний обмін паперових грошей на золото. Вперше золотий стандарт був установленний у Великій Британії наприкінці XVIII ст.

Изгої — люди, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сярбів.

Імміграція — в'їзд іноземців у країну на тимчасове чи постійне проживання.

Імпорт — ввезення з-за кордону товарів, технологій і капіталів для реалізації і використання на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Інвестиція — довгострокове вкладення капіталу в підприємства, різні галузі господарства економіки з метою отримання прибутку.

Інвестор — юридична чи фізична особа, що здійснює інвестиції.

Індукта — державне торгове мито за ввезення товарів у країну.

Індустріалізація — перехід економіки країни на промисловий шлях, значне збільшення частини промислового виробництва в економіці, ство-

рення великого машинного виробництва в усьому народному господарстві чи окремих його галузях.

Інкорпорація (від лат. *incorporatio* — включення до складу) — приєднання, включення до складу.

Інновація — впровадження нових форм організації праці й управління, що охоплює не тільки окреме підприємство, а і їх сукупність, галузь; вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну техніки і технології.

Інтеграція економічна — сучасна форма процесу інтернаціоналізації виробництва, зближення і поглиблення взаємодії підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах повнішого задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах.

Інтенсивне господарство — розвиток господарства, в якому зростання обсягів виробництва досягається за рахунок зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів тощо.

Інфляція — знецінення паперових грошей внаслідок перевищення їхньої кількості в обігу над сумою цін товарів та послуг. Інфляція супроводжується підвищенням цін на товари, зниженням реальної заробітної плати, зростанням незадоволеного попиту тощо.

Інфраструктура — комплекс галузей господарства, які обслуговують промислове сільськогосподарське виробництво, а також населення. Включає дороги, канали, мости, порти, транспорт, зв'язок, енергопостачання, житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, торгівлі, освіти, науку, охорону здоров'я тощо.

Іпотека — застава нерухомого майна (землі, будівель тощо) для одержання довгострокової грошової позики.

Каботаж — судноплавство між портами однієї країни в межах одного чи кількох морів.

Кадастр — перепис, економічна оцінка й класифікація усіх земельних угідь. Перші поземельні кадастри — “Йосифинська” й “Францисканська” метрики — були проведені відповідно в 1785—1787 і 1819—1820 рр. австрійським урядом на території захопленої ним Галичини.

Каменотесний промисел — виготовлення млинових каменів, молотильних котків, кругів для колодязів, жолобів для водопою, точильних брусків, надгробків тощо.

Капітулярій — у період раннього середньовіччя закони і розпорядження франкських королів із династії Каролінгів.

Картель — об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляючись про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюючись патентами на нову техніку тощо.

Ключ — територіально-економічна одиниця, яка об'єднувала групу фільварків. До нього входило також кілька сіл і містечок.

Ковальство — обробка металів способом гарячого кування.

Колон — у Римській імперії орендар невеликої земельної ділянки у великого землевласника; раб-відпущеник, якому надавалася ділянка землі — парцела, за що він повинен був віддавати власнику землі частину виробленого продукту.

Колонат — форма виробничих відносин між великим землевласником і безпосереднім виробником — колоном, поширена в Римській імперії. За системи колонату велика земельна власність дробилась на парцели — невеликі земельні ділянки, що надавалися землевласником у користування колонам, які поступово прикріплювалися до землі. Поширення колонату було зумовлене кризою рабовласницької системи господарства.

Комасація — зведення розкиданих дрібних земельних ділянок в один масив.

Комендація — акт, що встановлював залежність васала від сеньйора чи селянина від феодала.

Комірники (коморники) — категорія найбіднішого феодално залежного селянства і міщанства в Польщі, Литві та на загарбаних польською шляхтою українських землях у XV—XVIII ст. У селах комірниками називали безземельних селян, які наймитували і жили по чужих хатах (комо-рах); вони відбували піщу панщину або сплачували грошовий чинш. У містах комірниками називали позбавлених власності бідних міщан, залежних від заможної міської верхівки.

Комунальні революції — у XI—XIII ст. визвольний рух мешканців міст проти залежності від феодалів — власників міст, у результаті якого міста отримували повну чи часткову незалежність і самоврядування.

Комутація ренти — переведення закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк.

Ком'яга — невелике річкове судно.

Конверсія військова — перехід від військового виробництва до мирного.

Конгломерат — багатогалузеве об'єднання технічно не пов'язаних підприємств, що належать одній фірмі й випускають на одній або більше стадіях виробництва різноманітні, такі, що не конкурують між собою товари, або оперують на сегментах ринку, які не перетинаються.

Контрибуція — примусові грошові або натуральні стягнення під час війни з населення окупованої території, які провадять ворожі війська; платежі, що накладаються на переможену державу на користь держави-переможниці.

Концерн — об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійс-

нення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Концесія — передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів.

Кон'юнктура — сукупність ознак, які визначають поточний стан економіки в певний період. Характеризується рівнями попиту і пропозиції, ринковою активністю, цінами, обсягами продажу та іншими економічними показниками, які дають змогу кількісно оцінити зміни, що відбуваються на ринку, та визначити певні тенденції їхнього розвитку.

Копігольдери (від англ. *copyholders* — утримувач за копією) — категорія залежного селянства у середньовічній Англії, яка отримувала право на володіння земельною ділянкою, хоч і зі значними обмеженнями та зобов'язанням виконувати великі повинності, на основі копії — виписки з протоколу маноріальної курії (звідси й назва).

Королівщини — староства (округи), які король роздавав великим магнатам. Доходи від королівщин йшли на користь магнатів, право управляти староствами часто переходило у спадщину.

Корупція (від лат. *corruptio* — підкуп) — злочинна діяльність у сфері політики чи державного управління, що полягає у використанні посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів.

Коса — ручне знаряддя для косіння трави та зернових культур.

Кріпосне право — система правових норм у середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака.

Кушнірство — вичинка шкіри овець для одержання овчини.

Латифундія — велике приватне земельне володіння, маєток.

Лен — бенефіцій, що передався у спадок.

Лісохімічні промисли — суха перегонка дерева для одержання поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля тощо.

Ліцитація — продаж з аукціону конфіскованого майна за несплату боргів.

Ложкарство — деревообробний промисел з виготовлення ложок, ополоників, мисок, тарілок та іншого кухонного начиння.

Локаут (від англ. *lockout* — зачиняти двері перед ким-небудь, не впускати) — тимчасове закриття підприємства та масове звільнення робітників з метою попередження чи припинення страйку.

Люстрація — інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі з метою визначення їхньої прибутковості.

Магдебурзьке право — система міського самоврядування у період Середньовіччя.

Манор — феодална вотчина в середньовічній Англії.

Мануфактура (від лат. *manus* — рука, *factura* — виготовлення) — 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та інших країнах.

Меркантилізм (від італ. *mercante* — торгівець, англ. і франц. *mercantile* — торгувати, у свою чергу, ці слова походять від лат. *merhari* — торгувати) — політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивезення їх та збільшення вивезення товарів.

Метрополія — держава, яка володіє колоніями, центр колоніальної імперії.

Мілітаризація економіки — переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

Монополістичний капіталізм — період в історії, коли панівними у виробництві стають монополістичні об'єднання, які тримають під контролем ринок країни.

Монополія (від грец. *mono* — один і *poleo* — продаю) — форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, і виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Мораторій — відстрочення виконання зобов'язань, встановлене державними органами на певний термін чи до закінчення яких-небудь надзвичайних подій — війни, стихійного лиха тощо.

Мотика — найдавніше ручне знаряддя для обробітку ґрунту.

Народництво — соціально-економічне вчення, характерне для слов'янських територій Російської імперії, ідеологія різночинної інтелігенції другої половини XIX ст., що відображала інтереси селянської демократії. Ґрунтувалося на уявленні про винятковість соціально-економічних умов Росії, що зумовлюють неможливість розвитку капіталізму, про селянську общину як осередок соціалізму.

Натуральне господарство — господарство, що задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва.

Національне багатство — сума наявних у розпорядженні суспільства матеріальних та духовних благ, нагромаджених ним протягом усього історичного періоду виробничої діяльності.

Невід — знаряддя для промислового лову риби.

Необхідний продукт — продукт праці, потрібний для відтворення робочої сили, тобто фізичних і духовних здібностей працівника і членів його сім'ї.

Неолітична революція — процес переходу від присвоювальних до відтворювальних форм господарювання, який супроводжувався появою додат-

кового продукту, підвищенням життєвого рівня населення, зростанням його чисельності й створенням передумов для виникнення держав.

Нобілі — знать у Стародавньому Римі, привілейована правляча верхівка, сенатори.

Нобілітація — отримання дворянства в добу Середньовіччя.

Озимина — 1) осіння сівба, звичайно жита або пшениці, з розрахунком, що восени зерна зійдуть, а рости й дозрівати будуть наступного року; 2) лан, що був засіяний з осені.

ОПЕК (Організація країн — експортерів нафти) — об'єднання основних нафтовидобувних держав Азії, Африки й Латинської Америки, засноване 1960 р.

Оранка — спосіб розпушування землі перед сівбою. У далекому минулому здійснювалася ралом (оралом), звідки й походить сам термін. Уже з часів Київської Русі орали головним чином за допомогою досконалішого знаряддя — плуга, а рало його доповнювало; на Поліссі та зрідка на Лівобережжі орали також сохою.

Осадники — польські колоністи на західноукраїнських землях, загарбаних Польщею після поразки ЗУНР. Селилися переважно в прикордонних районах. Осадники (в основному члени військових і напіввійськових організацій) отримали від держави кращі землі, їх забезпечували сільськогосподарським реманентом і кредитами. Допомогали поліції придушувати український національний рух.

Осип — данина зерном, одна з форм натуральної ренти в королівських маєтках на Поділлі в першій половині XVII ст. Звичайно становив третину врожаю з кожного селянського двору.

Очкове — натуральна медова данина в Україні в XVI—XVII ст. Стягувалося з селян, які займалися бджільництвом. У різний час становило від 25 до 50 % медозбору.

Пар, парове поле — рілля, яку протягом усього вегетаційного періоду або частини його залишають без посіву і багаторазово обробляють, щоб очистити ґрунт від бур'янів, зберегти вологу і нагромадити легкодоступні для рослини поживні речовини. Парові поля відводять, як правило, під посів озимої пшениці й озимого жита.

Патронат — 1) за часів Римської республіки — добровільне віддання громадян у покровительство великим землевласникам; 2) у пізній Римській імперії, у добу раннього Середньовіччя — система залежності невеликих власників.

Перелогова система землеробства — система, що передбачала залишення без обробітку виснажених площ для природного відновлення родючості ґрунту на 10—25 років і більше, а потім подальше розорення їх. З розвитком сільськогосподарського виробництва переліг поступово скоротився до 3—4, а далі й до одного року. На зміну перелоговій системі прийшов пар.

План Маршалла — програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США. Ідею створення плану висунув державний секретар США Джордж Маршалл (1880—1959) 5 червня 1947 р. у виступі в Гарвардському університеті. У плані Маршалла погодилися брати участь 16 країн (СРСР та його союзники відмовилися від участі в ньому). За період із квітня 1948 р. по грудень 1951 р., протягом якого здійснювався план Маршалла, країни-учасниці отримали від США у вигляді безоплатних субсидій і позик близько 17 млрд дол.

Плетіння — кустарний промисел з виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів із різноманітної еластичної сировини.

Плуг — найбільш досконале тяглове орне знаряддя, яке має відвал і при роботі перевертає шар ґрунту та підрізає коріння бур'янів.

Повоз — феодална повинність, яка існувала з часів Київської Русі; полягала в обов'язкові селян доставляти сільськогосподарські продукти за розпорядженням феодала або давати “підводних коней” князеві та його представникам. З кінця XV ст. замість повозу з селян почали стягувати грошовий податок — “повозні гроші”.

Поволовщина (воловщина) — один із прямих феодалних податків на захоплених Литвою і Польщею українських землях у другій половині XIV — першій половині XVII ст. Сплачували його всі феодално залежні селяни в розмірі від 4 до 60 і більше грошів залежно від майнового становища. Поволовщину ліквідовано на початку Національно-визвольної революції середини XVII ст.

Подимне (дим) — одна з форм феодалної податі в Київській Русі та на українських землях, захоплених Литвою і Польщею. Назва походить від одиниці оподаткування — диму (будинку, двору). У XV—XVII ст. в Україні подимне сплачували на користь великого князя литовського і польського короля державні селяни-данники й часті панські селяни зі своїх земельних ділянок натурою і частково грошми. З XVI ст. перетворився на звичайний натуральний та грошовий чинш.

Полюддя — форма стягнення данини в Київській Русі.

Постіндустріальне суспільство — нова стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальній добі. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою є не кількість вироблених благ, а їхня якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Прекарій — умовне землеволодіння, коли земля отримувалася на термін, визначений її власником.

Промисловий переворот — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Пропінація — монопольне право магнатів і шляхти на виробництво і торгівлю алкогольними напоями в своїх маєтностях. Було поширене у Польщі, Литві та на захоплених ними українських землях у XV—XVIII ст. У Галичині пропінацію скасовано 1889 р.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції шляхом установаження високого заборонного мита на іноземні товари.

Пул — одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

Райфайзенка — сільський кредитний кооператив, названий за ім'ям німецького громадського діяча Фрідріха Вільгельма Райффайзена, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

Рало — найдавніше орне знаряддя.

Рантьє — особи, що живуть за рахунок доходів від свого грошового капіталу, наданого в позику, чи цінних паперів (проценти, дивіденди).

Револьверний верстат — металорізальний верстат токарної групи з багатопозиційною обертовою частиною (револьверною (від англ. *revolve* — обертатись) головкою), в якій закріплюють різальні інструменти.

Регалії — 1) монопольне право королів та великих феодалів у середньовічній Європі на стягнення мита, судових штрафів тощо; 2) монопольне право Коша Запорізької Січі розподіляти між куренями рибні та звірині лови, ліси й сіножаті за одночасного виключення конкуренції з боку сторонніх.

Регламентация — встановлення певних правил, що визначають порядок будь-якої діяльності.

Реімпорт — ввезення з інших країн власних товарів, раніше туди експортованих.

Рента (з лат. *reddo* — повертаю, сплачую) — дохід з капіталу, землі або майна, який власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; особливий вид державної безстрокової облігаційної позики, за якою держава бере на себе зобов'язання виплачувати щорічно певний дохід (ренту) на позичений капітал.

Репарації — матеріальне чи грошове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу.

Рефінансування — погашення старої державної заборгованості випуском нових позик, здебільшого у вигляді короткотермінових зобов'язань, чи

зобов'язань, за якими закінчується термін їх погашення, довготерміновими цінними паперами.

Реформація — суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований проти католицької церкви. Її наслідком стало виникнення протестантизму.

Ринок — система товарно-грошових відносин, які виникають між покупцем і продавцем, яка включає механізм вільного ціноутворення, вільне підприємництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції.

Рустикальні землі — селянські земельні наділи в Австрійській імперії та на захоплених нею західноукраїнських землях, які перебували в спадковому користуванні. Юридичними власниками цих земель вважалися поміщики, держава, церква, на користь яких селяни були зобов'язані відбувати панщину, виконувати різноманітні натуральні й грошові повинності та сплачувати державі поземельні податки. Поділ земель на рустикальні й домінікальні втратив значення після реформи 1848 р.

Рядовичі — залежне населення в Київській Русі, яке служило феодалу на підставі договору (ряду).

Сальдо — різниця між грошовими надходженнями і витратами за визначений період.

Сапа — ручне знаряддя, що застосовується для догляду за городніми культурами.

Сегрегація — відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких.

Секуляризація земель (з лат. *saecularis* — світський) — перетворення церковної та монастирської власності на світську.

Сеньйор — (з лат. *senior* — старший) — великий землевласник, феодал у середньовічній Європі, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого — васала.

Серваж — форма феодальної залежності селян у Франції та інших країнах Західної Європи в XI—XIII ст., яка характеризувалася найбільшим обмеженням особистих і громадянських прав.

Сервітут — обмежене правокористування чужою власністю. Найбільшого поширення набули земельні сервітути, які полягали у праві власника земельного наділу користуватися певними вигодами сусіднього земельного наділу (наприклад, право проїзду через приватні володіння), а також дорогою, водоймищем, пасовиськом тощо.

Серп — найдавніше ручне знаряддя для збирання злакових культур.

Синдикат — об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Смерди — у Київській Русі вільні селяни-общинники, які займалися землеробством, працювали у власному дворіщі.

Соляний шлях — сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київську Русь з узбережжям Чорного моря.

Соха — тяглове орне знаряддя, поширене на Поліссі та подекуди на Лівобережжі.

Стандартизація — встановлення норм і вимог до фізичних і об'ємних величин виробів і продуктів, що випускаються, напівфабрикатів, сировини і матеріалів. Ці норми та вимоги оформлюються у вигляді стандартів.

Староство — 1) адміністративно-територіальна одиниця в державних володіннях у Польщі, Великому князівстві Литовському та на захоплених ними українських землях. До його складу входили одне і більше міст і містечок та кілька сіл; 2) на західноукраїнських землях, що з кінця XVIII ст. були під владою Австрії, а в 1920—1939 рр. — Польщі, — повітове управління, очолюване старостою, яке здійснювало адміністративну владу на території повіту.

Стельмаство — деревообробний промисел, пов'язаний з виготовленням транспортних засобів — возів і саней, а також коліс, полоззя, дуг тощо.

Столярство — вид деревообробного промислу; виготовлення хатнього начиння — лав, ослонів, скринь, столів, табуреток та стільців, мисників, ліжок, а також віконних рам та рамок для вуликів, дерев'яних частин борін та плугів тощо.

Суверенітет — політична незалежність держави, яка полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні й зовнішні справи.

Тартак — лісопилка в XVI—XIX ст.

Теслярство — один із найбільш масових деревообробних промислів; зведення житлових та інших споруд, господарських будівель тощо.

Товарне господарство — форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну шляхом купівлі-продажу.

Торговий баланс — документ, що відображає співвідношення експорту та імпорту країни за певний відрізок часу. Активний торговий баланс характеризується перевищенням вартості вивезення товарів і послуг над ввезенням.

Трест — об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам. Нерідко трест очолює холдинг — держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їхньою діяльністю.

Трипілля (трипілля сівозміна) — система землеробства, за якої оброблюване поле ділили на три частини — одну для озимини, другу для ярини, третю залишали під паром. Трипілля система, таким чином, збільшувала

культурну площу землі, бо під паром залишалася тепер не половина, як за двопілля, а тільки третина її; чергування ж озимини і ярини з їх систематичним “відпочинком” (через кожні два роки) забезпечувало збереження необхідної структури ґрунту.

Тяглові селяни — частина феодально залежного селянства в Польщі, Великому князівстві Литовському та на захоплених ними українських землях у XIV—XVIII ст., а також у всій Правобережній Україні до середини XIX ст. Вони мали робочу худобу (коней, волів) — т. зв. тягло — і відбували тяглову панщину, обробляючи поміщицьку землю своєю худобою і сільськогосподарським інвентарем.

Уніфікація — зведення чогось до єдиної форми, системи.

Урбанізація (від лат. *urbanus* — міський) — історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення в містах, переважно великих.

Феод (від лат. *feodum* — маєток) — спадкове земельне володіння, а іноді посада або прибутки в країнах Західної Європи періоду Середньовіччя, надані сеньйором своєму васалові з умовою виконання певних обов’язків: військової служби, допомоги в управлінні маєтком сеньйора тощо.

Фільварок — (польське *folwark*, від нім. *Vorwerk* — хутір, ферма) велике багатогалузеве товарне господарство, яке феодал-поміщик вів, використовуючи дарову працю селян-кріпаків. Був поширений у Польщі, Литві та Правобережній Україні в XIV — першій половині XIX ст.

Фригольдери (від англ. *freeholder* — вільний утримувач) — категорія землевласників у середньовічній Англії, що володіли землею довічно або спадково на підставі феодального вільного держання. Були особисто вільними, сплачуючи фіксовану ренту. Крім селян, фригольдерами могли бути феодала, церкви, міщани.

Фритредерство (від англ. *free trade* — вільна торгівля) — економічна політика промислової буржуазії, яка полягала у вимозі свободи торгівлі та невтручанні держави у підприємницьку діяльність.

Халупники — категорія феодально залежних селян і міської бідноти в Польщі, Великому князівстві Литовському та на захоплених ними українських землях у другій половині XVI—XVIII ст., а також на українських землях, які перебували в складі Австрійської та Російської імперій, до середини XIX ст. Халупники були безземельними, володіли лише хатами (халупами) та іноді невеликими садибами. З’явилися після видання 1557 р. польсько-шляхетським урядом “Устави на волоки”. Відбували пішу панщину та ряд інших повинностей.

Холдинг — компанія, що володіє контрольним пакетом акцій інших компаній та управляє їхньою діяльністю.

Холопи (челядь) — раби в Київській Русі в IX—XI ст.

Хрестові походи — організовані католицькою церквою походи західноєвропейських феодалів з 1096 по 1270 р. на Близький Схід (у Сирію, Палестину, Північну Африку) під релігійними гаслами боротьби християн проти “невірних” (мусульман) та визволення “гробу Господнього” і “Святої землі” Палестини. Незважаючи на невдачу, хрестові походи мали значний вплив на економічний і культурний розвиток Європи, сприяли поживленню торгівлі, дальшому розвитку товарно-грошових відносин, ознайомленню європейців із духовною і матеріальною культурою народів Сходу. Водночас завдали значної шкоди близькосхідним країнам.

Цензива — оброчна система користування землею.

Циркул (округ) — адміністративна одиниця, введена на території Східної Галичини після захоплення її 1772 р. Австрією. Поділ на циркули був ліквідований 1855 р.

Цін — традиційне ручне знаряддя для молотьби.

Чинбарство — вичинка шкіри волів та коней, з якої шили взуття.

Чинш — фіксований оброк у грошовій або натуральній формі, який сплачували державі або феодалові особисто вільні, але позбавлені земельної власності чиншові селяни та міщани за користування орними та іншими земельними угіддями. Розмір чиншу визначався законом або звичаєм. Був неоднаковий не тільки в різний час і в різних місцевостях, а й в одному маєткові, бо залежав від кількості землі, що її обробляли селяни, числа працівників у родині, наявності худоби тощо.

Чиншова шляхта — збіднілі дрібні феодали, позбавлені земельної власності, які за користування землею магнатів чи держави сплачували податок — чинш і відбували різні додаткові повинності. Кількість чиншової шляхти особливо зросла в XVII—XVIII ст. Після 1831 р. ті з них, хто не зміг довести свого шляхетського походження, були віднесені до категорій селян чи міщан.

Чопове — державний податок на виготовлення і продаж алкогольних напоїв у шляхетській Польщі та на загарбаних нею українських землях. Відоме з XV ст. Чопове брали з горілки, меду, пива, з 1629 р. — також з вина. У XVI ст. становило 1/18 вартості напою.

Чумацтво — торгово-візницький промисел, який зародився в XV—XVI ст. у Наддніпрянщині. Протягом XVII—XVIII ст. набув великого поширення на значній частині території України, передусім на Півдні, в Криму та Галичині, де став одним із найважливіших занять. Основними транспортними засобами чумаків були мажі — вози, в які запрягали волів. Спершу основними товарами чумацької торгівлі були сіль, риба, ліс, дьоготь, вовна, шкури, вироби ремесла і промислів, пізніше до них додалися хліб та ін. сільськогосподарські продукти. Крім України, чумаки переважно торгували в Криму, Молдавії, Волощині, Польщі, Росії. У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком в Україні залізничного і водного транспорту чумацтво занепало.

Шарварок (спільна робота) — додаткова феодална повинність на спорудженні й ремонтуванні шляхів, мостів, гребель, панських будівель у шляхетській Польщі та на загарбаних нею українських землях. Розмір шарварку не був сталим і становив до 24 робочих днів на рік із селянського двору.

Ярмарок (з нім. *Jahrmarkt* — щорічний торг) — регулярний торг широкого значення; базар, періодично організовуваний у традиційно визначеному місці; сезонне розпродавання товару одного чи кількох видів.

Яровина — 1) весняна сівба зернових та зернобобових культур (здебільшого вівса, гречки, гороху, меншою мірою пшениці та ячменю, зрідка жита) з розрахунком, що протягом весни й літа вони виростуть і дозріють; 2) поле, засіяне з весни.

Одиниці виміру

Акр = 4046,86 м².

Алтин = 6 денгам.

Ар = квадрату зі сторонами 10 м.

Аршин = 71 см.

Векша — грошова одиниця Київської Русі (IX—XIII ст.). Дорівнювала 1/4 — 1/6 куни, 1/2 — 1/3 резани. Еквівалентом векші було 0,33 г срібла.

Відро австрійське = 10 л.

Волока — поземельна міра в Польщі, Литві та на захоплених ними українських і білоруських землях у XVI—XVII ст. Волока, що мала 30 моргів і була мірилом феодалних повинностей, офіційно запроваджена в литовських великокнязівських маєтках “Уставою на волоки” 1557 р. Величина волюки не була сталою. Литовська волюка дорівнювала 21,3739 га, старохолмська — 16,818, новохолмська — 17,361, старопольська — 17,954 99, новопольська — 16,796 53 га тощо.

Гарнець = 4 кварта, або 16 кватирок, або 3,77 л.

Гелер новий — грошова одиниця, запроваджена 1892 р. як 1/100 австро-угорської крони. Карбувався з неповноцінних металів: нікелю (20 і 10 г) та міді (2 і 1 г). Поширювався як розмінна монета на території Австро-Угорщини та захоплених нею західноукраїнських землях.

Гривня — вагова, лічильна й монетна одиниця Київської Русі. У XI—XIII ст. дорівнювала 51,19 г золота або срібла. У XV—XVIII ст. в Україні використовувалася лічильна гривня польського походження, на яку йшло 48 монет. У 1918—1920 рр. гривня була грошовою одиницею УНР. У наш час знову запроваджена в обіг з 2 вересня 1996 р.

Гріш (грош) — старовинна монета, що була поширена в багатьох країнах Європи. Відома з XII ст. На українських землях у XVI—XVIII ст. у значній кількості були в обігу литовські й польські гроші (польський грош — срібна монета масою 3,1 г). З часом гріш перетворився на дрібну розмінну монету: на початку XIX ст. — вартістю 2 копійки, пізніше — вартістю 1/2 копійки.

Денарій — срібна монета в європейських країнах у середньовіччі.

Денга — срібна російська монета XIV—XVIII ст.

Десятина (господарська) = 1,45 га (застосовується з XVIII ст.). У XIX ст. 1 десятина в середньому становила 1,2 га.

Десятина (казенна) = 1,09 га.

Дукат = 60 коп. золотом.

Злотий (в Україні — золотий) — польська грошова одиниця. У XVI—XVIII ст. був поширений і на українських землях, загарбаних Польщею. З 1493 р. злотий (дукат) мав вартість 30 срібних грошів. З 1633 р. почали карбувати срібну монету номіналом у злотий.

Камінь = 32,90 фунта.

Карбованець російський = 100 коп.

Кварта = 0,5 л.

Копа = 60 шт.

Корець — старовинна одиниця виміру зерна, рідин в Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Литві в XV—XVII ст. Офіційно прийнятим у шляхетській Польщі був т. зв. варшавський корець місткістю близько 50 кг. В Україні корець був побутовою мірою збіжжя і становив собою мірку місткістю 6 пудів (близько 100 кг).

Крейцер — розмінна монета, що карбувалася зі срібла, а згодом із міді в Німеччині (XV—XIX ст.) та Австрійській імперії (XVII—XIX ст.). На українських землях, захоплених Австрією, у XVIII—XIX ст. були в обігу мідні крейцери.

Крона — назва багатьох середньовічних європейських монет, а також монета й грошова одиниця деяких країн у новий і новітній час. Австро-угорська крона була в обігу протягом 1892—1918 рр. і дорівнювала 100 гелерам. Карбувалися золоті монети вартістю 20 і 10 крон і срібні вартістю 1, 2 і 5 крон. Випускалися також паперові крони. На території Галичини австрійські крони називали коронами.

Куна — срібна грошова одиниця Київської Русі. Назва походить від шкурки куниці, яка виконувала роль грошової одиниці. У XI ст. куна становила 1/25 гривні й дорівнювала 2 резанам, або 4—6 векшам. У XII—XIII ст. куна була зрівняна з резаною і стала дорівнювати 1/50 гривні.

Лан — поземельна міра в Польщі й Литві в XIV—XVIII ст. та на захоплених ними українських землях. Основне мірило феодалських повинностей

залежного селянства. Було два види: малий лан (фламандський, хелмський) дорівнював 30 моргам (близько 16,8 га) і великий лан (франконський) — 43,5 морга (близько 25 га). Залежно від розміру наділу селянські господарства поділялися на ланові, півланові та чвертьланові. Після запровадження 1557 р. “Устави на волоки” лан почали називати волокою.

Лашт = 60 корців, або 360 пудів, або 5896,8 кг.

Миля — одиниця довжини в неметричних системах мір: 1) міжнародна морська миля = 1852 м; 2) британська морська миля = 1853,184 м; 3) британська сухопутна миля = 5280 футів = 1609,344 м;

Морг — одиниця земельної площі в Польщі, Литві XVI—XVIII ст. та на захоплених ними українських землях (застосувався до 1939 р.). Найпоширенішим у Литві був морг, який дорівнював 0,7126 га, в Польщі були морг старий коронний (0,5985 га), новопольський (0,5609 га); 1919 р. запроваджено морг, що дорівнював 0,5599 га.

Ногата — грошова одиниця Київської Русі. У XI ст. 1 ногата дорівнювала 1/2 гривні, або 1/25 куни.

Пуд = 16,38 кг, або 40 фунтів.

Резана — грошова одиниця Київської Русі. В XI ст. 1 резана дорівнювала 1/50 гривні, або 2/5 ногати, або 1/2 куни. У XII ст. прирівнювалася до куни.

Ринський (римський) — назва монети на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австрії, що дорівнювала 1 австрійському гульдену. З 1857 р. дорівнював 2/3 таляра, або 20 срібним грошам, а з 1867 р., ставши австро-угорською грошовою одиницею, — 100 крейцерам.

Рубль російський = 33 алтини, або 2 денги.

Сажень — російська лінійна міра довжини (213,36 см).

Таляр — велика срібна високопробна монета багатьох європейських країн XVI—XIX ст. Спочатку важив близько 30 г, згодом — майже вдвічі менше. На українських землях таляри були в обігу в XVI—XVIII ст.

Флорин — 1) золота монета вагою 3,5—3,7 г, яку карбували до XVI ст. у Флоренції, пізніше — назва срібної монети в європейських країнах, зокрема в Угорщині; дорівнював австрійському гульдену; 2) інша назва золотого, що трапляється в польських та українських писемних джерелах XVI—XVIII ст.

Фунт = 405 г

Чверть = 8 пудів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер. — М.: Экономика, 1992.
2. *Алле М.* Экономика как наука. — М.: Наука для общества: РГГУ, 1995.
3. *Аникин А.* Люди науки. — М.: Дело, 1995.
4. Антология экономической классики: В 2 т. — М.: Эконом, 1992.
5. *Бабенко С., Гелей С., Гончарук Я.* Історія кооперативного руху: Підручник. — Л., 1995.
6. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Х., 1991.
7. *Балабушевич Т.* Аграрна історія Галичини II пол. XVIII ст. — К., 1992.
8. *Баранович А.* Магнатское хозяйство на юге Волыни XVIII в. — М., 1955.
9. *Баранович А.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959.
10. *Барановський О.* Нові індустріальні країни: науково-технологічна політика // Вісник Академії наук України. — 1993. — № 10. — С. 95—103.
11. *Бастіа Ф.* Экономические гармонии. — М.: Дело, 2000.
12. *Белл Д.* Третья технологическая революция и её возможные социально-экономические последствия. — М.: Дело ЛТД, 1990.
13. *Беллон В.* Финансовый капитал и промышленность во Франции. — М., 1983.
14. *Бергер П.* Капіталістична революція. — К., 1995.
15. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990.
16. *Бернштейн Э.* Очерки по истории и теории социализма. — СПб., 1902.
17. *Бернштейн Э.* Проблемы социализма и задачи социал-демократии. — М., 1901.

18. *Бернштейн Э.* Социальные проблемы. — СПб., 1906.
19. *Біблія.* — М., 1991.
20. *Блауг М.* Економічна теорія у ретроспективі. — К.: Основи, 2001.
21. *Бланж Ж.* Великий час океанов. — М., 1982.
22. *Бобович И., Семенов А.* История экономики. Учебник. — М.: Проспект, 2002. — 368 с.
23. *Бойко І.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVIII ст. — К., 1990.
24. *Бор М.* История мировой экономики: Конспект лекций. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2000.
25. *Борисенко В.* Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. — К., 1996.
26. *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.
27. *Боровой С.* Кредит и банки России (середина XVIII ст. — 1861 г.). — М., 1958.
28. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XVI — XVIII ст.: У 3 т. — К.: Основи, 1995—1997.
29. *Буганов В., Преображенский А., Тихонов Ю.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. — М., 1980.
30. *Бьюкенен Дж.* Конституция экономической политики // *Вопр. економіки.* — 1994. — № 6.
31. *Бём-Баверк Е.* История и критика теории процента. — СПб., 1909.
32. *Вальрас Л.* Элементы чистой политической экономии, 1874 // 25 ключевых книг по экономике. — Пермь: Урал-ЛТД, 1999.
33. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
34. *Великобритания.* — М., 1990.
35. *Волков Н.* Структурные сдвиги в экономике США в 70—80-х годах. — М., 1989.
36. *Вошанова Г., Година Г.* История экономики. Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 232 с.
37. *Всемирная история: В 12 т.* — М.: Госполитиздат, 1956.
38. *Всемирная история экономической мысли: В 6 т.* — М.: Мысль, 1997.
39. *Гаврилук О., Румянцев А.* Економічна інтеграція в сучасному світі. — К., 1991.
40. *Гелбрейт Дж. К.* Новое индустриальное общество. — М., 1969.
41. *Гелбрейт Дж. К.* Экономическая теория и цели общества. — М., 1976.
42. *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — К., 1959.
43. *Германская история в новое и новейшее время: В 2 т.* — М., 1970.
44. *Гиндин И.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. — М., 1960.
45. *Голобуцкий В.* О начале нисходящей стадии феодальной формации // *Вопр. истории.* — 1959. — № 9.
46. *Голобуцький В.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970.

47. *Голобуцький В.* Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. — 1958. — № 8.
48. *Горленко В., Бойко І., Купецький О.* Народна землеробська техніка українців (історична етнографічна монографія). — К., 1972.
49. *Грицак Я.* Нарис історії України. — К., 1996.
50. *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа. — К., 1990.
51. *Грушевський М.* Люстрована історія України. — К., 1990.
52. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991—1999.
53. *Гуржий А.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.
54. *Гуржий І.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958.
55. *Гуржий І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.). — К., 1962.
56. *Гуржий І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954.
57. *Гуржий І.* Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х рр. XIX ст. — К., 1968.
58. *Дейвіс Н.* Європа: Історія. — К.: Основи, 2001.
59. *Демидова Л.* Сфера услуг в постиндустриальной экономике // Междунар. экономика и междунар. отношения (МЭМО). — 1999. — № 2. — С. 24—32.
60. *Дерезьянкін Т.* Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. — К., 1975.
61. *Джевокс В.С.* Теория политической экономии. — СПб., 1905.
62. *Джинчарадзе В.* Экономическая история США. — М., 1973.
63. *Довбенко М.В.* Сучасна економічна теорія: економічна нобелелогія: Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.
64. *Довженюк В.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961.
65. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Л., 1991.
66. *Дурманова Е.* Что не так с Японией? // Мировые дискуссии. — 2001. — 24 марта.
67. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.
68. Економіка зарубіжних країн: Підручник / А. Філіпенко, В. Вергун, І. Бураківський та ін. — К., 1996.
69. Економічна історія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Н. Тимочко, Л. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2001.
70. Економічний словник-довідник / За ред. проф. С. Мочерного. — К., 1995.
71. *Ефименко А.* История украинского народа. — К., 1990.
72. *Железнова В.* Экономика США: Учеб. пособие. — М., 1979.
73. *Жид Ш., Рист Ш.* История экономических учений. — М.: Экономика, 1995.

74. *Заборовский Я.* Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. — Львов, 1985.
75. *Задорожний В.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Л., 1989.
76. *Злупко С.* Економічна історія України: Навч. посіб. — К., 2006.
77. *Злупко С.* Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX — початок XX ст.). — Л., 1960.
78. *Зомбарт В.* Буржуа. — М.: Наука, 1994.
79. *Игнатенко А.А.* Ибн Хальдун. — М.: Прогресс, 1980.
80. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX — XIV веков. — М.: Госполитиздат, 1961.
81. *Илларионов А.* Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века // Вопр. экономики. — 1997. — № 10. — С. 117—141.
82. История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. — М., 1988.
83. История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма: В 3 т. — М., 1986.
84. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под ред. Г. Поляка, А. Марковой. — М., 1999.
85. История США: В 4 т. / Под ред. Г. Севастьянова. — М., 1983.
86. История Франции: В 3 т. — М., 1972—1973.
87. История экономики: Учебник / Под общ. ред. проф. О. Кузнецовой и проф. И. Шапкина. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 384 с.
88. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Р. Васильєва, Л. Горкіна, Н. Петровська та ін. — К., 1993.
89. Історія економічних учень. Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004.
90. Історія економічної думки України. — К.: Либідь, 1993.
91. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. — К., 1983—1985.
92. Історія Русів. — К., 1991.
93. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.: Навч. посіб. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та ін. — К, 1991—1992.
94. *Каутский К.* Национальное государство, империалистическое государство и союз государств. — М., 1917.
95. *Карпинський І.* Нові індустріальні країни. Хто вони? — К., 1990.
96. *Каштанов С.* Финансы средневековой Руси. — М., 1988.
97. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос АРВ, 2002.
98. *Кісь Я.* Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.). — Л., 1969.
99. *Кларк Дж.Б.* Распределение богатства. — М.; Л.: Соцэкгиз, 1934.
100. *Ковальчак Г.* Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988.
101. *Ковальчук В., Сарай М.* Історія світової економічної думки: Навч. курс. — Т.: Астон, 1996.

102. *Ковальчук В., Сарай М.* Історія світової та української економічної думки. — Т.: Астон, 2004.
103. *Ковальчук В., Сарай М.* Ретроспектива світової економічної думки. — Т.: Астон, 2006.
104. *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1983.
105. *Кондратьев Н.* Избранные сочинения. — М.: Экономика, 1993.
106. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. — К.: Либідь, 1993.
107. *Кораблін С.* Захід реформ не купує // Дзеркало тижня. — 2001. — 2—8 червня.
108. *Коран.* — М., 1986.
109. *Коропецький І.* Дещо про минуле, недавнє минуле і майбутнє економіки України. — К.: Либідь, 1993.
110. *Косик В.* Україна під час другої світової війни. — К., 1992.
111. *Костюк В.Н.* История экономических учений: Курс лекций — М.: Центр, 1997.
112. *Котельникова Л.* Феодализм и город в Италии в XIII — XV вв. — М., 1987.
113. *Коуз Р.* Маяк в экономической теории // Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М.: Дело ЛТД, 1993. — С. 160—175.
114. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право. — М.: Дело ЛТД, 1993.
115. *Кравець М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. — Л., 1964.
116. *Крандиевский С.* Очерки по историографии экономической истории. — Х., 1964.
117. *Крижанівський О.* Історія Стародавнього Сходу. — К., 1996.
118. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Л., 1990.
119. *Крип'якевич І.* Всесвітня історія: В 3 кн. — К., 1995.
120. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.
121. *Крип'якевич І.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. — К., 1953.
122. *Крип'якевич І.* Історія України. — Л., 1990.
123. *Крючкова И., Гончар Н.* Дилемма 1999-го, или еще раз о качестве общественной экономической политики // Зеркало недели. — 1999. — 15 мая.
124. *Кенэ Ф.* Избранные экономические произведения. — М., 1969.
125. *Кенэ Ф.* Физиократия // 25 ключевых книг по экономике. — Пермь: Урал-ЛТД, 1999.
126. *Лановик Б., Лазарович М.* Економічна історія: Курс лекцій. — 6-те вид., стер. — К., 2006.
127. *Лановик Б., Лазарович М.* Історія України. — К.: Знання-Прес, 2001.
128. *Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р., Матисякевич З.* Економічна історія України: Підручник / За заг. ред. Б. Лановика. — К.: Вид. дім "Юрид. кн.", 2004.
129. *Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р.* Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Лановика. — 5-те вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2002.

130. *Ленин В.* Грозящая катастрофа и как с ней бороться // Полн. собр. соч. — М.: Политиздат, 1974. — Т. 34. — С. 155—156.
131. *Ленин В.* Повне збір. тв.: У 50 т. — 5-те вид. — Т. 30, 44, 45.
132. *Леоненко П., Юхименко П.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2004.
133. *Лист Ф.* Национальная система политической экономии, 1841 // 25 ключевых книг по экономике. — Пермь: Урал-LTD, 1995.
134. *Ломакин В.* Внешнеэкономическая политика Великобритании. — М., 1988.
135. *Лященко Я.* Історія народного господарства СРСР: У 2 т. — К., 1951—1952.
136. *Мальтус Т.* Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики: В 2 т. — М.: Эконов, 1993.
137. *Маркина В.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971.
138. *Маркина В.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). — К., 1961.
139. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — К., 1963. — Т. 4, 19, 20, 23—25.
140. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: В 3 т. — М.: Прогресс, 1993.
141. *Мельник Л.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972.
142. Меркантилизм / Под ред. И.С. Плотникова. — Л.: Соцэкгиз, 1935.
143. *Милль Дж.С.* Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии: В 3 т. — М.: Прогресс, 1980—1981.
144. Мировое хозяйство и советская экономика: шансы и иллюзии. — М., 1990.
145. *Михайлина П.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). — К., 1975.
146. *Михайлина П.* Міста України в період феодалізму. — Чернівці, 1971.
147. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень) // Нац. безпека і оборона. — 2000. — № 3.
148. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / А. Філіпенко та ін. — К., 1992.
149. Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980.
150. *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959.
151. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. — К.: Основи, 2000.
152. *Ойкен В.* Основы национальной экономики. — М.: Экономика, 1996.
153. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. — К., 1996.
154. *Павлюк С.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. — К., 1991.
155. *Пасхавер А.* Перспективы частного предпринимательства в Украине: бюрократия против капитала // Зеркало недели. — 1999. — 26 июня.
156. *Першин П.* Аграрная революция в России. — М., 1966.

157. *Петти В.* Трактат о налогах и сборах // Классика экономической мысли: Соч. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.
158. *Петти В.* Экономические и статистические работы. — М., 1940.
159. *Пивовар С., Слюсаренко А., Стельмах С.* Всесвітня історія. Новітній період. 1945—1997 рр. — К., 1998.
160. *Пирожков С., Поповкін В.* Українська економіка: важкий шлях до ринку // Політика і час. — 1994. — № 4. — С. 3—12.
161. *Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1958.
162. *Підлуцький О.* Конрад Аденауер: батько нової Німеччини // Дзеркало тижня. — 2006. — 21—27 січ.
163. *Погребинский А.* Очерки истории финансов дореволюционной России. — М., 1954.
164. *Подлесний С., Єрфорт Ю., Іскрицький В.* Історія інженерної діяльності: Навч. посіб. для студ. вищих техн. навч. закл. — Краматорськ, 2004.
165. Политико-экономические проблемы всемирного хозяйства / Под ред. В. Седова. — М., 1988.
166. *Пономарьов О.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — Л., 1971.
167. *Похилевич Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI — XVIII вв. — Львов, 1957.
168. *Проектор Д.* Мировые войны и судьбы человечества. — М., 1986.
169. *Прудон П.Ж.* Что такое собственность? или Исследование о принципе и власти. — М.: Республика, 1998.
170. *Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. — К., 1988.
171. *Рикардо Д.* Начала политической экономии // Классика экономической мысли: Соч. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000.
172. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции. — М.: Прогресс, 1986.
173. *Рошер В.* Начала народного хозяйства. — М., 1860.
174. *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. — М., 1953.
175. *Рыбаков Б.* Древняя Русь. — М., 1963.
176. *Рыбаков Б.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
177. *Сакс Дж.* Крупнейшие экономические трансформации в истории // Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. — М., 1994. — С. 312—322.
178. *Самуэльсон П.* Экономика: В 2 т. — М.: Алгон, 1992.
179. *Сас Я.* Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989.
180. *Сванидзе А.* Деревенские ремесла в средневековой Европе. — М., 1985.
181. *Свежинський В.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. — Л., 1966.
182. *Сей Ж.-Б.* Трактат по политической экономии. — М.: Дело, 2000.
183. *Сидоренко О.* Історична метрологія Лівобережної України XVII ст. — К., 1975.
184. *Сидоренко О.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992.

185. *Сисмонди С.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. — М.: Соцэкгиз, 1937.
186. *Сіденко В.* Економічне трансформування у країнах Центральної та Східної Європи // Економіка України. — 1998. — № 12. — С. 60—68.
187. *Сікора В.* Чилі, Південна Корея і український шлях до ринку // Віче. — 1993. — № 10. — С. 21—28.
188. *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. — Л., 1938.
189. *Слабеев Я.* Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины XVIII — первой половине XIX ст. — К., 1960.
190. *Слабченко М.* Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: В 4 т. — К., 1922—1925.
191. *Слюсарский А.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв. — Харьков, 1964.
192. *Смирнова С.* ФРГ: новый этап промышленного развития. — М., 1990.
193. *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй: Пер. з англ. — К.: Port-Royal, 2001.
194. *Смолка А.* Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 1997. — Вип. 29. — С. 136—146.
195. *Соболева О.* Становлення ринкової інфраструктури в Україні у 20-ті роки // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 1997. — Вип. 29. — С. 12—21.
196. *Сташевский Э.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. — М., 1968.
197. *Стельмах С., Пивовар С.* Всесвітня історія (запитання і відповіді). — К., 1996.
198. *Степанков В.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави. — Л., 1991.
199. *Струмилин С.* Очерки экономической истории России. — М., 1967.
200. *Субтельний О.* Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991.
201. Теневая экономика и организованная преступность в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // Зеркало недели. — 1996. — 10 февр.
202. *Теплицький В.* Реформи 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60—90-ті рр. XIX ст.). — К., 1959.
203. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посіб. — К., 1996.
204. *Тимощук В.* Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.
205. *Тихомиров М.* Древнерусские города. — М., 1946.
206. *Ткаченко А.* Экономическая история Западной Европы и Америки: Учеб. пособие. — Запорожье, 1998.
207. *Трубайчук А.* Друга світова війна. — К., 1995.
208. *Туган-Барановский М.* Периодические промышленные кризисы; История английских кризисов; Общая теория кризисов. — Пг., 1923.

209. *Тюрго А.* Избранные экономические произведения. — М.: Соцэкгиз, 1969.
210. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / За ред. А. Пономарьова. — К., 1993.
211. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.
212. *Усоскин В.* “Денежный мир” Милтона Фридмена. — М.: Мысль, 1989.
213. *Уткин А.* Первая Мировая война. — М.: Алгоритм, 2001. — 592 с.
214. Утопический социализм. Хрестоматия. — М.: Политиздат, 1982.
215. *Федоренко П.* Рудни Левобережной Украины в XVII — XVIII вв. — М., 1960.
216. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2001.
217. Финансово-кредитный словарь: В 3 т. — М., 1984—1986.
218. *Франко І.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Твори. — Т. 19. — К., 1956.
219. Франция. — М., 1990.
220. *Фридмен М.* Количественная теория денег: новая формулировка // Если бы деньги заговорили... — М.: Дело, 1998.
221. *Фурье Ш.* Избранные произведения: В 4 т. — М.; Л.: АН СССР, 1962.
222. *Хисао Канамори, Даюн Вада.* Япония — мировая экономическая держава. — М., 1986.
223. *Хміль В.* Аграрні перетворення на Україні. 1917—1920 рр. — К., 1990.
224. *Хонігсман Я.* Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). — Л., 1971.
225. *Хорос В.* Постиндустриальный мир — надежды и опасения // МЭМО. — 1998. — № 12. — С. 5—17.
226. Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. — М.: Высш. шк., 1980.
227. *Чемберлин Э.* Монополистическая конкуренция: реориентация теории стоимости. — М.: Экономика, 1996.
228. *Черевко Ю., Шевченко Н.* Экономические отношения в “треугольнике” Япония — новые индустриальные экономики Азии — США. — М., 1992.
229. *Черкашина Н.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2003.
230. *Чистозвонов А.* Генезис капитализма. Проблемы методологии. — М., 1985.
231. *Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І.* Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К., 1992.
232. *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
233. *Шульга І.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.
234. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1982.
235. *Эглау Х.* Борьба гигантов. Экономическое соперничество Европы, США, Японии. — М., 1986.
236. *Эйдус Х.* История Японии с древнейших времен до наших дней: Краткий очерк. — М., 1968.

237. Экономика зарубежных стран. Капиталистические и развивающиеся страны. — М., 1990.
238. Экономическая история зарубежных стран. Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич и др.; Под общ. ред. В. Голубовича. — Минск, 1997.
239. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. В. Чунтулова, В. Сарычева. — М., 1985.
240. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Ф. Полянского, В. Жамина. — М., 1986.
241. Экономическая история: Исследования, историография, полемика. — М., 1992.
242. Эльянов А. Индустриализация развивающихся стран в интерьере мирохозяйственных связей // МЭМО. — 1999. — № 1—2.
243. Эрхард Л. Благосостояние для всех. — М.: Прогресс, 1989.
244. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Л., 1990—1991.
245. Ядгаров Я.С. История экономических учений: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 1998.
246. Carrey H.C. The Principles of Social Science. — Philadelphia, 1985.
247. Gelbraith J.K. American capitalism. The concept of countervailing power. — Boston, 1952.
248. Harris S. John Maynard Keynes: Economist and Policy Maker. — N. Y., 1955.

Навчальне видання

*КОВАЛЬЧУК В'ячеслав Миколайович,
ЛАЗАРОВИЧ Микола Васильович,
САРАЙ Михайло Іванович*

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/61, маг. "Літера", тел. (044) 230-25-74;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044) 581-15-68;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Дніпропетровськ, вул. Короленка, 3, маг. "Книжковий супермаркет", тел. (056) 372-80-18;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. "Світ книжок", тел. (0562) 33-77-85;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322) 4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, маг. "Літера", тел. (0322) 94-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 79-85-80;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Миру, 3А, маг. "Знання", тел. (0352) 53-21-22;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 18, маг. "Книжкова хата", тел. (0352) 52-24-33;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822) 6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (0462) 69-93-64.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua

Підп. до друку 15.11.2007. Формат 70×100 1/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 52,25. Обл.-вид. арк. 49,9. Зам. № 8-27.

Видавництво "Знання"
01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ та ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ

- Економіка стародавнього світу
- Економіка Середньовіччя
- Економіка мануфактурного періоду
- Економіка індустріальної епохи
- Економіка періоду становлення постіндустріального суспільства

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

- Зародження економічної думки
- Економічна думка Середньовіччя
- Виникнення економічної науки
- Еволюція класичної політичної економії
- Завершення класичної політичної економії
- Економічні аспекти соціалістичних учень
- Маржиналізм і неокласична теорія
- Генеза деяких економічних вчень та української економічної думки у ХХ ст.
- Виникнення інституціоналізму та його розвиток на початку ХХ ст.
- Кейнсiанство та його еволюція
- Сучасна ліберальна концепція
- Сучасний інституціоналізм

ISBN 978-966-346-371-1

9 789663 463711